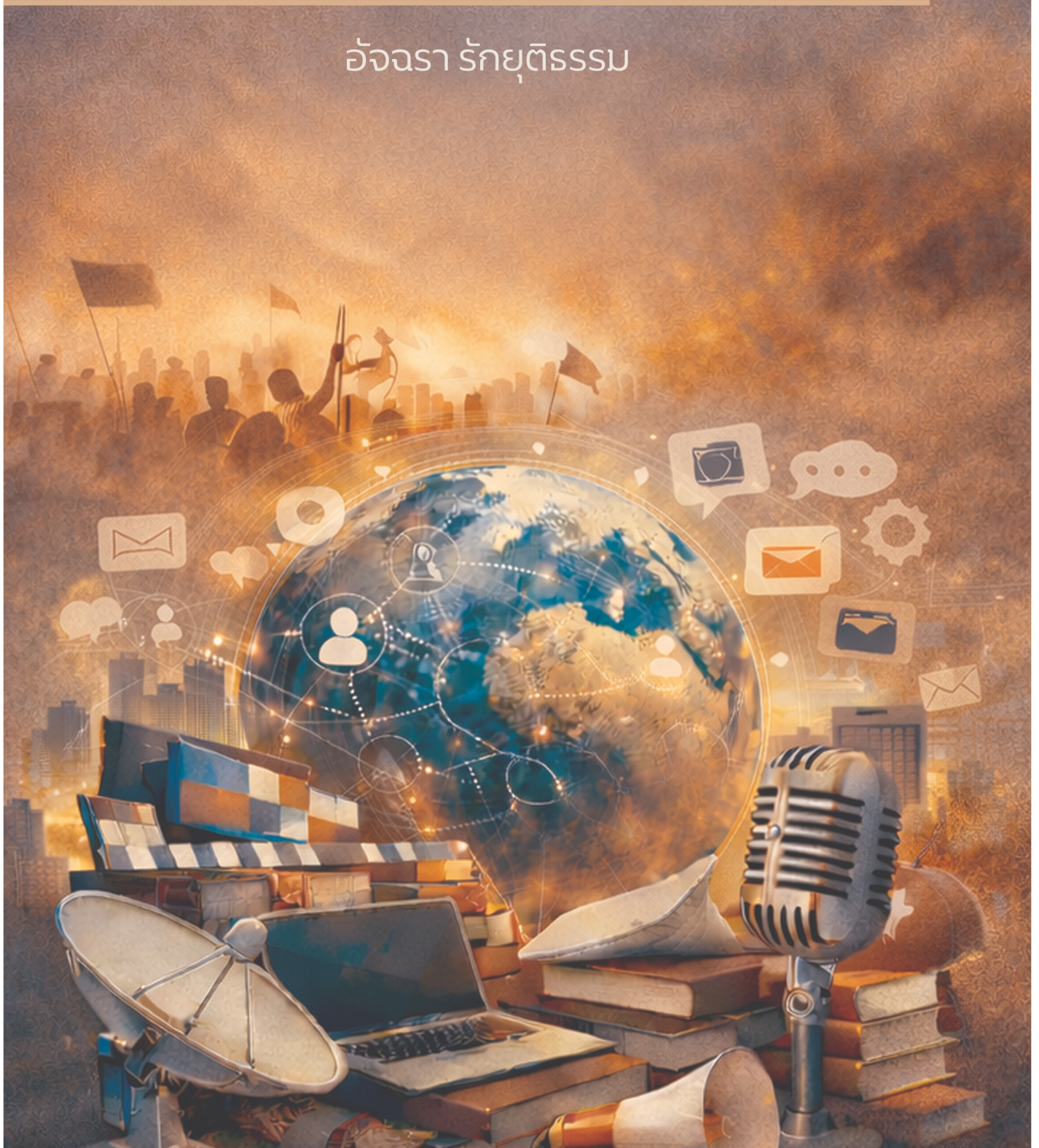

สื่อศึกษา

ในมุมมองทางสังคมศาสตร์

อัจฉรา รักยุติธรรม

ตำราประกอบการสอนรายวิชา

435 501 แนวความคิดและทฤษฎีทางสังคมศาสตร์กับสื่อศึกษา

(Concepts and Theories in Social Sciences and Media Studies)

หลักสูตรอักษรศาสตรบัณฑิต

สาขาวิชาสังคมศาสตร์การพัฒนา ภาควิชาสังคมศาสตร์

คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

ปีการศึกษา 2568

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.อัจฉรา รักยุติธรรม

คำนำ

ตำรา "สื่อในมุมมองทางสังคมศาสตร์" เล่มนี้จัดทำขึ้นเพื่อใช้ประกอบการเรียนการสอนรายวิชา แนวความคิดและทฤษฎีทางสังคมศาสตร์กับสื่อศึกษา (Concepts and Theories in Social Sciences and Media Studies) ซึ่งเป็นรายวิชาบังคับของวิชาโทสื่อเพื่อการพัฒนา ที่เปิดสอนในหลักสูตรอักษรศาสตรบัณฑิต สาขา สังคมศาสตร์การพัฒนา คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อให้นักศึกษาได้ทำความเข้าใจ แนวคิดและทฤษฎีสำคัญในสังคมศาสตร์ที่สามารถนำมาอธิบาย วิเคราะห์ และประยุกต์ใช้กับการศึกษาสื่อในมิติ ต่าง ๆ

ผู้เขียนรวบรวมและเรียบเรียงแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ รวมถึงการประมวลงานวิจัยและบทความทางวิชาการ จากทั้งในและต่างประเทศ โดยปรับประยุกต์ให้สอดคล้องกับบริบทของสังคมไทย เพื่อให้ผู้เรียนเชื่อมโยงระหว่าง กรอบคิดเชิงทฤษฎีกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจริง อีกทั้งยังนำเสนอกรณีศึกษาเพื่อช่วยให้เข้าใจเนื้อหาได้ง่ายขึ้น และ กระตุ้นการตั้งคำถามและการคิดวิเคราะห์เชิงวิพากษ์ นอกจากนี้ใช้ประกอบการเรียนการสอนโดยตรงในรายวิชา ดังกล่าวแล้ว ยังสามารถประยุกต์ใช้กับรายวิชาอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาและการวิเคราะห์สื่อ อาทิ สังคมวิทยา ภาษา สังคมวิทยาการถ่ายภาพ ตลอดจนสื่อกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม

การศึกษาสื่อมุ่งให้ผู้เรียนได้ตั้งข้อสังเกตต่อโลกและสังคม ผึกคิด วิเคราะห์ และวิพากษ์ปรากฏการณ์ใน ชีวิตประจำวัน สามารถมองเห็นว่าเบื้องหลังของภาพ เสียง ข่าวสาร หรือเรื่องเล่าที่รับรู้ นั้นเชื่อมโยงกับโครงสร้าง อำนาจอย่างไร สามารถวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐ สถาบันทางสังคม เศรษฐกิจ หรือวัฒนธรรม ว่า สื่อถูกใช้เพื่อสร้างหรือคงไว้ซึ่งอำนาจของกลุ่มผลประโยชน์ใด และกดทับเสียงของใคร เป็นการเรียนรู้ที่จะเสพสื่ออย่าง มีวิจารณญาณ รวมทั้งตระหนักถึงบทบาทของตนในฐานะผู้รับสารที่มีสิทธิตั้งคำถามและมีเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นในเรื่องส่วนรวมผ่านช่องทางการสื่อสารต่าง ๆ

ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณครูบาอาจารย์ทุกท่าน ผู้เป็นแบบอย่างในการปฏิบัติงานและแนวทางในการ ดำเนินชีวิตมาโดยตลอด กราบขอบพระคุณ ศาสตราจารย์เกียรติคุณ ดร. อานันท์ กาญจนพันธุ์ รองศาสตราจารย์ ดร. ไชยันต์ รัชชกุล และรองศาสตราจารย์ ดร. สมสุข หินวิมาน ที่กรุณาสละเวลาอ่านและพิจารณาตำราเล่มนี้ พร้อมทั้ง ให้ข้อเสนอแนะในการปรับปรุงและพัฒนาตำราให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น

ขอขอบคุณนักศึกษาในรายวิชาที่เกี่ยวข้อง รวมถึงนักศึกษาหลายกลุ่มที่ได้ดำเนินการวิจัยด้านสื่อ ซึ่งได้ร่วม แลกเปลี่ยนความคิดเห็นและแบ่งปันประสบการณ์ อันเป็นแรงบันดาลใจสำคัญในการพัฒนาตำราเล่มนี้ เพื่อใช้เป็น คู่มือประกอบการเรียนการสอนที่มีความครอบคลุมและเป็นประโยชน์ต่อผู้เรียน นอกจากนี้ ผู้เขียนขอขอบคุณผู้ผลิต องค์ความรู้และแหล่งข้อมูลทั้งในและต่างประเทศ ที่เอื้อให้สามารถรวบรวม วิเคราะห์ และเรียบเรียงเนื้อหาได้อย่าง รอบด้าน

ในการจัดทำตำราเล่มนี้ ผู้เขียนได้รับคำแนะนำเกี่ยวกับระเบียบปฏิบัติในระบบราชการจาก คุณสนั่น หวาน แท้ นักวิชาการอุดมศึกษาชำนาญการ คณะอักษรศาสตร์ ซึ่งมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อการดำเนินงาน ผู้เขียน ขอขอบพระคุณมา ณ โอกาสนี้ นอกจากนี้ ผู้เขียนขอขอบคุณ คุณนารีรัตน์ สุฤทธิ์ ที่กรุณาช่วยตรวจทานคำผิด การ อ้างอิง และการจัดรูปแบบ ตลอดจนตรวจสอบความเรียบร้อยและประสานงานในรายละเอียดต่าง ๆ ตั้งแต่ต้น จนกระทั่งการจัดทำตำราเล่มนี้แล้วเสร็จ

หากมีข้อบกพร่องหรือข้อผิดพลาดประการใด ผู้เขียนขอน้อมรับไว้ และยินดีรับข้อเสนอแนะเพื่อนำไป ปรับปรุงให้มีความสมบูรณ์ยิ่งขึ้นในโอกาสต่อไป

อัจฉรา รักยุติธรรม

สารบัญ

	หน้า
คำนำ.....	ก
สารบัญ.....	ข
สารบัญรูปภาพ.....	ฉ
บทที่ 1 สื่อกับสังคมศาสตร์.....	1
1.1 การศึกษาสื่อตามแนวทางสังคมศาสตร์.....	2
1.2 ความหมายในสื่อ	3
1.3 สื่อเป็นพื้นที่ต่อรองความสัมพันธ์เชิงอำนาจ	7
1.4 สื่อมวลชนกับสังคม.....	8
1.5 สื่อใหม่ในโลกยุคข้อมูลข่าวสาร.....	11
1.6 สรุปท้ายบท	12
เอกสารอ้างอิง.....	12
บทที่ 2 เทคโนโลยีสื่อสารกับการเปลี่ยนแปลงสังคม	15
2.1 การสร้างจักรวรรดิด้วยสื่อและแนวคิด "หมู่บ้านโลก".....	15
2.2 วัฒนธรรมการสื่อสารกับพัฒนาการสังคม.....	17
2.3 ข้อโต้แย้งต่อแนวคิดเทคโนโลยีสื่อสารเป็นตัวกำหนดสังคม.....	23
2.4 โลภยุคดิจิทัลกับความเหลื่อมล้ำทางเทคโนโลยีการสื่อสาร.....	25
2.5 สรุปท้ายบท	27
เอกสารอ้างอิง.....	27
บทที่ 3 การช่วงชิงความคิดในพื้นที่สื่อ	31
3.1 สื่อในมุมมองมาร์กซิสม์	32
3.2 สื่อกับการครองอำนาจนำ (Hegemony).....	34
3.3 สื่อในฐานะกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ (Ideological State Apparatus).....	39
3.4 สื่อกับการครอบงำเชิงสัญลักษณ์.....	41
3.5 สื่อเป็นพื้นที่ต่อรองอำนาจ	44
3.6 สรุปท้ายบท	46
เอกสารอ้างอิง.....	46
บทที่ 4 การผลิตสื่อสร้างสรรค์ในระบบทุนนิยม	51
4.1 อุตสาหกรรมวัฒนธรรม (Culture Industry)	52

4.2 อุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมของระบอบนาซี	54
4.3 ลัทธิบูชาสินค้า (Commodity Fetishism) และการโฆษณาชวนเชื่อ	56
4.4 ศิลปะกับการผลิตซ้ำแบบจักรกล.....	57
4.5 ศิลปะกับชนชั้น	61
4.6 บทบาทของสื่อในการสร้างอำนาจทางวัฒนธรรม.....	64
4.7 สรุปท้ายบท.....	66
เอกสารอ้างอิง.....	66
บทที่ 5 สื่อในฐานะปริณิณทสาธารณะ (Public Sphere).....	69
5.1 แนวคิด "ปริณิณทสาธารณะ" (Public Sphere)	70
5.2 สื่อมวลชน ในฐานะปริณิณทสาธารณะ.....	72
5.3 บทบาทการเป็นปริณิณทสาธารณะของสื่อออนไลน์.....	73
5.4 ข้อโต้แย้งต่อแนวคิดปริณิณทสาธารณะ.....	76
5.5 พื้นที่สาธารณะคู่ขนานของผู้อยู่ในสถานะรอง (Subaltern Counterpublics).....	80
5.6 สรุปท้ายบท.....	80
เอกสารอ้างอิง.....	81
บทที่ 6 วาทกรรมและภาพแทนความจริงในสื่อ.....	85
6.1 ความเป็นจริง (reality) ข้อเท็จจริง (fact) และความจริง (truth).....	86
6.2 ความจริง วาทกรรม และอำนาจของภาษา.....	87
6.3 วาทกรรมในสื่อ	90
6.4 ภาพแทนความจริง (Representation).....	92
6.5 ความไม่จริงแท้ (Inauthentic Truth) ในโลกยุคหลังความจริง (Post-Truth Era).....	96
6.6 สรุปท้ายบท.....	98
เอกสารอ้างอิง.....	99
บทที่ 7 สัญญะและมายาคติ	101
7.1 ภาษา ความหมาย สัญญะ.....	101
7.2 สัญญะในภาพถ่าย.....	103
7.3 สัญญะในวัตถุ.....	107
7.4 มายาคติ (Myth)	109
7.5 สัญญะและมายาคติในสื่อ.....	112
7.6 สรุปท้ายบท.....	114

เอกสารอ้างอิง.....	115
บทที่ 8 พลังของเรื่องเล่า และอำนาจในการเล่าเรื่อง	117
8.1 ความสำคัญของการเล่าเรื่อง	118
8.2 พลังและอำนาจของเรื่องเล่าและการเล่าเรื่อง	124
8.3 เรื่องที่ไม่ได้เล่า.....	124
8.4 การวิเคราะห์เรื่องเล่า.....	127
8.5 สรุปท้ายบท	129
เอกสารอ้างอิง.....	130
บทที่ 9 ความรุนแรงในสื่อ	133
9.1 ความรุนแรงที่มองไม่เห็น	133
9.2 ความรุนแรงทางวัฒนธรรม (Cultural Violence).....	134
9.3 ความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ (Symbolic Violence).....	136
9.4 ความรุนแรงในสื่อ	139
9.5 การนำเสนอข่าวความรุนแรง	141
9.6 กรณีตัวอย่างการใช้ความรุนแรง โดยวิทยุยานเกราะ และหนังสือพิมพ์ดาวสยาม	143
9.7 สรุปท้ายบท	145
เอกสารอ้างอิง.....	145
บทที่ 10 นาฏรัฐ: การสำแดงอำนาจด้วยการจัดการแสดง.....	147
10.1 โลกคือละคร	147
10.2 แนวคิดนาฏรัฐ.....	148
10.3 สื่อในฐานะเครื่องมือของนาฏรัฐ	152
10.4 นาฏกรรมเชิดไก่ให้ลิงดู.....	157
10.5 นาฏกรรมของประชาชน.....	159
10.6 สรุปท้ายบท	160
เอกสารอ้างอิง.....	160
บทที่ 11 การใช้สื่อผลิตซ้ำและช่วงชิงความทรงจำทางสังคม.....	163
11.1 ความทรงจำร่วม และความทรงจำทางสังคม	164
11.2 การใช้สื่อผลิตซ้ำความทรงจำร่วม	167
11.3 การช่วงชิงความทรงจำทางสังคม.....	176
11.4 การศึกษาความทรงจำร่วม	180

11.5 สรุปท้ายบท	181
เอกสารอ้างอิง.....	182
บทที่ 12 ศิลปะกับการเมือง.....	185
12.1 การช่วงชิงความหมาย "ศิลปะ" ใน "สนาม" (field).....	186
12.2 การเปลี่ยนแปลงทางศิลปะกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง	188
12.3 เมื่อศิลปะถูกคุกคามด้วยอำนาจทางการเมือง.....	194
12.4 ศิลปะเพื่อชีวิต ในสังคมไทย.....	196
12.5 ศิลปะต่อต้าน (Resistance Art).....	198
12.6 สรุปท้ายบท	202
เอกสารอ้างอิง.....	202
บทที่ 13 การเสพเพื่อสร้างและสื่อความหมาย.....	207
13.1 การบริโภคในสังคมสมัยใหม่	207
13.2 การค้าทางไกล กับการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการบริโภค.....	209
13.3 ห้างสรรพสินค้าและวัฒนธรรมการเดินเตร็ดเตร่	211
13.4 สื่อ สิ่งพิมพ์ และการโฆษณา ที่ส่งเสริมลัทธิบริโภคนิยม	213
13.5 การบริโภคความหมาย.....	214
13.6 การบริโภคในฐานะปฏิบัติการทางสังคม	217
13.7 การบริโภคเพื่อต่อรองความหมาย.....	219
13.8 สรุปท้ายบท	220
เอกสารอ้างอิง.....	220
บทที่ 14 การสื่อสารเพื่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคม	223
14.1 บทบาทของสื่อมวลชนในการเปลี่ยนแปลงสังคม	224
14.2 การใช้สื่อในการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมือง.....	226
14.3 ประชาธิปไตยดิจิทัล (Digital Democracy)	229
14.4 สื่อกับการรณรงค์ทางสังคม	232
14.5 สรุปท้ายบท	235
บทส่งท้าย.....	237

สารบัญรูปภาพ

หน้า

ภาพที่ 4.1 Campbell's Soup Cans	60
ภาพที่ 4.2 Sistine Madonna	62
ภาพที่ 4.3 The Stone Breakers	62
ภาพที่ 6.1 Plan of the Panopticon	88
ภาพที่ 7.1 Rhetoric of the Image: the Panzani's pasta picture	104
ภาพที่ 7.2 Paris Match (semiotics example)	111
ภาพที่ 12.1 Monument to the Third International (1919–1920)	190
ภาพที่ 12.2 Girl with Balloon (2002)	199

บทที่ 1

สื่อกับสังคมศาสตร์

การสื่อสารคือกระบวนการถ่ายทอดความหมายผ่านชุดคำ ภาษา และสัญลักษณ์ต่าง ๆ เพื่อให้ผู้อื่นเข้าใจ ความคิดและความรู้สึกของเรา โดยอาศัย "สื่อ" เป็นตัวกลาง สื่อจึงหมายถึงช่องทางหรือเครื่องมือที่ใช้ส่งผ่านความหมาย จากแหล่งหนึ่งไปยังอีกแหล่งหนึ่ง รูปแบบสื่อที่มนุษย์ใช้อาจเป็น ภาษาพูด ภาษาเขียน ภาษากาย รูปภาพ สัญลักษณ์ หรือ เครื่องหมายต่าง ๆ สังคมศาสตร์ให้ความสนใจศึกษาสื่อเหล่านี้เพราะเป็นกลไกสำคัญที่เชื่อมโยงปัจเจกบุคคลเข้ากับสังคม การสื่อสารช่วยให้ปัจเจกบุคคลตระหนักว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของสังคมจากการเข้าใจความหมายของเรื่องราวต่าง ๆ ร่วมกับ ผู้อื่น ขณะเดียวกัน สื่อยังมีบทบาทในการกล่อมเกลาความคิด ความเชื่อ และค่านิยมที่เอื้อต่อการดำรงอยู่ร่วมกัน

มนุษย์เป็นสัตว์สังคมที่ไม่สามารถใช้ชีวิตตามลำพัง จึงต้องพึ่งพาอาศัยกัน และจำเป็นต้องสื่อสารเพื่อขอความช่วยเหลือ ทำงานร่วมกัน ป้องกันภัยคุกคาม และถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ ที่สำคัญการสื่อสารเป็นรากฐานสำคัญ ในการสร้างและสืบทอดวัฒนธรรม (Geertz, 1973) แม้ว่ามนุษย์จะแตกต่างกันด้วย เพศ วัย บทบาท หรือหน้าที่ในชีวิตประจำวัน แต่การอยู่ร่วมกันจำเป็นต้องมีระเบียบแบบแผนและประสานความแตกต่างเหล่านั้น เช่น การใช้ภาษา เดียวกัน การยึดถือคุณค่าทางศีลธรรมร่วมกัน ตลอดจนการรับรู้เรื่องเล่า คติความเชื่อ และประวัติศาสตร์ร่วมกัน ซึ่ง สร้างอัตลักษณ์และความเข้าใจร่วมของสมาชิกในกลุ่มสังคมนั้น ๆ แบบแผนเหล่านี้เป็นโครงสร้างทางวัฒนธรรมซึ่งเป็น รากฐานความเป็นปึกแผ่นของสังคม ที่ทำให้บุคคลซึ่งแตกต่างกันสามารถอยู่ร่วมกันได้ โดยมีสถาบันทางสังคม เช่น ครอบครัว โรงเรียน ศาสนา สื่อมวลชน ฯลฯ ทำหน้าที่ถ่ายทอดและหล่อหลอมกรอบคุณค่าต่าง ๆ

การโต้แย้งเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเป็นพื้นฐานสำคัญของการเรียนรู้ร่วมกัน เพราะทำให้มีการทบทวนความรู้ เดิมและเสนอมุมมองที่แตกต่าง ส่งเสริมให้เกิดความรู้ใหม่ที่สามารถเปลี่ยนแปลงความคิด ทศนคติ หรือแนวทางแก้ไข ปัญหา สังคมที่ปราศจากการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นย่อมไม่สามารถพัฒนาได้ การสื่อสารที่เปิดกว้างยังเป็นรากฐานของ สังคมประชาธิปไตยที่เข้มแข็ง เพราะเมื่อประชาชนได้รับข้อมูลรอบด้าน จะสามารถมีส่วนร่วมในประเด็นสาธารณะและ การตัดสินใจทางการเมืองอย่างมีเหตุผล และเป็นกลไกในการตรวจสอบการใช้อำนาจอรัฐ ส่งเสริมความโปร่งใส ความ รับผิดชอบ (accountability) และป้องกันการทุจริต เพื่อให้รัฐตอบสนองต่อความต้องการของประชาชนอย่างแท้จริง

ปัจจุบันผู้คนใช้เวลาส่วนใหญ่ในแต่ละวันไปกับการบริโภคสื่อจากหลากหลายช่องทาง ทำให้สื่อมีอิทธิพลอย่างมากต่อวิถีชีวิต ความเชื่อ ทศนคติ พฤติกรรม และโลกทัศน์ ตั้งแต่รูปแบบการบริโภค เป้าหมายชีวิต ความคาดหวังต่อ

ความสำเร็จ ไปจนถึงมุมมองทางการเมืองและอารมณ์ความรู้สึก เช่น ความรัก ความเกลียด หรือความกลัว สื่อจึงเป็นช่องทางสำคัญที่ผู้คนใช้ในการรับรู้และทำความเข้าใจโลก นอกจากนี้ สื่อยังมีบทบาทกำหนดว่าคุณค่าหรืออุดมคติแบบใดควรยอมรับหรือถูกปฏิเสธ ไม่ว่าจะเป็นเรื่องชนชั้น ชาติพันธุ์ เพศ หรือสีผิว และอาจสร้างเส้นแบ่งระหว่าง "พวกเรา" กับ "พวกเขา" ส่งผลต่อการตัดสินใจว่าสิ่งใดดีหรือเลว มีศีลธรรมหรือไร้จริยธรรม และอาจก่อให้เกิดอคติหรือการเลือกปฏิบัติ ดังนั้น การตระหนักถึงอิทธิพลของสื่อและการสื่อสารจึงมีความสำคัญ เพราะไม่เพียงกำหนดวิธีที่เรามองตนเองและผู้อื่น แต่ยังมีอิทธิพลต่อค่านิยมและทิศทางของสังคมโดยรวม

1.1 การศึกษาสื่อตามแนวทางสังคมศาสตร์

สังคมศาสตร์มุ่งศึกษาและทำความเข้าใจสังคม รวมถึงการทำงานของสถาบันและกลไกต่าง ๆ ที่ทำให้นมนุษย์อยู่ร่วมกันอย่างเป็นระเบียบและสงบสุข ไม่ว่าจะเป็นการกล่อมเกลาคำคิด การถ่ายทอดแบบแผนและบรรทัดฐานทางสังคม การควบคุมพฤติกรรม การสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันและความผูกพันระหว่างบุคคล ตลอดจนการป้องกันและแก้ไขความขัดแย้ง ส่วนการศึกษาสื่อตามแนวทางสังคมศาสตร์มุ่งทำความเข้าใจวัฒนธรรมและค่านิยมของกลุ่มคนต่าง ๆ รวมถึงบทบาทของสื่อต่อความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและกลุ่มสังคม

การศึกษาสื่อตามแนวทางสังคมศาสตร์ไม่ได้เน้นฝึกทักษะการผลิตสื่อ แต่มุ่งทำความเข้าใจบทบาทของสื่อในฐานะกลไกทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรม การวิเคราะห์เชิงวิพากษ์เนื้อหาและกระบวนการสื่อสารมุ่งศึกษาว่าสื่อมีบทบาทในการผลิตซ้ำอำนาจ อุดมการณ์ และความไม่เท่าเทียมในสังคมอย่างไร การวิเคราะห์เรื่องราวที่นำเสนอผ่านสื่อจะช่วยให้เข้าใจสถานการณ์ทางสังคมไม่ว่าจะเป็นมิติของความเสมอภาค และความเป็นธรรม ในขณะเดียวกัน เรื่องราวที่ไม่สามารถนำเสนอผ่านสื่อก็อาจบ่งชี้ถึงสถานการณ์ทางสังคมได้เช่นกัน เช่น การที่เราแทบไม่พบข้อมูลเกี่ยวกับประเทศเกาหลีเหนือในสื่อต่างประเทศ สะท้อนถึงการควบคุมข้อมูลของรัฐบาลเผด็จการ หรือการไม่สามารถสื่อสารบางเรื่องอย่างตรงไปตรงมา และการที่สื่อมวลชนไทยต้องเซ็นเซอร์ตนเองก็สะท้อนสถานการณ์ทางการเมืองและข้อจำกัดด้านเสรีภาพในการรับรู้ข้อมูลข่าวสารของประชาชน สังคมศาสตร์จะอาศัยแนวคิดทฤษฎีต่าง ๆ เป็นเครื่องมือทำความเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างสื่อกับโครงสร้างทางสังคม เช่น รัฐ อุดสาหกรรมวัฒนธรรม และสถาบันต่าง ๆ โดยมองว่าสื่อไม่มีความเป็นกลางในการถ่ายทอดข้อมูล หากแต่เป็นพื้นที่ที่มีการต่อรอง เจรจา ควบคุม และช่วงชิงความหมาย

ตัวอย่างเช่น ภาพยนตร์อิงประวัติศาสตร์มักส่งเสริมค่านิยมเกี่ยวกับความรักชาติ ความเสียสละ และความภาคภูมิใจในชาติ ในขณะที่ละครโทรทัศน์แนวครอบครัวปลูกฝังค่านิยมเรื่องความกตัญญูต่อบุพการี การเคารพผู้ใหญ่ และการให้ความสำคัญกับความสัมพันธ์ในครอบครัว ค่านิยมที่ถูกถ่ายทอดซ้ำ ๆ ผ่านสื่อเหล่านี้จะค่อย ๆ ซึมซับเข้าสู่จิตสำนึกของผู้ชม ทำให้เกิดความเข้าใจร่วมกันเกี่ยวกับสิ่งที่สังคมควรยึดถือและปฏิบัติ

นวนิยายเรื่อง "สี่แผ่นดิน" ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช (ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2495) ดัดแปลงเป็นละครโทรทัศน์และละครเวทีหลายครั้ง นักวิชาการจำนวนหนึ่งวิเคราะห์ว่าวรรณกรรมเรื่องนี้มุ่งฟื้นฟูอุดมการณ์กษัตริย์นิยมในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อทางการเมืองหลังการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 โดยเชิดชูระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ เน้นย้ำคุณค่าทางศีลธรรม เช่น ความกตัญญู และความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ที่ทรงมีพระมหากรุณาธิคุณและทรงเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชนความกตัญญูในเรื่องนี้ไม่ได้จำกัดอยู่ในครอบครัว แต่ขยายไปถึงชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ "แม่พลอย" ซึ่งเป็นตัวละครหลักของเรื่องมีอุดมการณ์อนุรักษ์นิยมยึดขนบธรรมเนียมและจารีตดั้งเดิม ชื่อสัตย์และจงรักภักดีต่อเจ้านายและแผ่นดิน การเล่าเรื่องลักษณะนี้ทำให้ผู้อ่านรู้สึกโหยหาอดีต รำลึกถึงความรุ่งเรืองของราชสำนัก และยอมรับลำดับชั้นทางสังคม และอาจมีทัศนคติด้านลบต่อระบอบใหม่หลังปี พ.ศ. 2475 (สิทธิพล เครือรัฐติกาล, 2561)

บ่อยครั้งที่สื่อไม่ได้สร้างความเข้าใจหรือความปรองดองในสังคม แต่กลับทำให้เกิดความขัดแย้งและความแตกแยกจากการนำเสนอโดยขาดความระมัดระวัง บิดเบือนข้อเท็จจริง หรือไม่สะท้อนมุมมองที่หลากหลายอย่างครอบคลุม ตัวอย่างเช่น การรายงานข่าวความขัดแย้งจากมุมมองของฝ่ายเดียวโดยไม่เปิดพื้นที่ให้คู่ขัดแย้งได้แสดงความคิดเห็น หรือการโฆษณาครีมีทาผิวขาวที่สื่อความหมายในเชิงเหยียดผิว ตอกย้ำอคติทางรูปลักษณ์และเชื้อชาติ นอกจากนี้ละครโทรทัศน์ที่นำเสนอภาพลักษณ์ชุมชนแออัดว่าเป็นแหล่งรวมยาเสพติด หรือเหมารวมว่ากลุ่มชายรักชายมีพฤติกรรมเสี่ยงและเป็นพาหะของโรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ ล้วนเป็นตัวอย่างของการสร้างภาพจำที่ละเมิดศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของกลุ่มคนเหล่านั้น การนำเสนอเช่นนี้อาจทำให้ผู้ที่ได้รับผลกระทบประทุงต่อด้าน ส่งผลเสียต่อความน่าเชื่อถือขององค์กรสื่อ และบั่นทอนบรรยากาศความเข้าใจและความเคารพซึ่งกันและกัน

สังคมศาสตร์สนใจศึกษาสื่อเพื่อทำความเข้าใจว่ามีค่านิยมและอุดมการณ์ใดบ้างที่ผลิตซ้ำและถ่ายทอดผ่านสื่อ ผู้ที่ผลิตและบริโภคสื่อยึดถือคุณค่าแบบใด หรือมีส่วนกำหนดทิศทางสังคมไปในแนวทางใด เช่น ยึดมั่นในแบบแผนจารีต มีแนวคิดอนุรักษนิยมที่ไม่ต้องการเปลี่ยนแปลง หรือมีความเป็นเสรีนิยมสูง ให้ความสำคัญกับสิทธิเสรีภาพส่วนบุคคลมากกว่าการเคารพกฎเกณฑ์ตามค่านิยมและวัฒนธรรมจารีต เป็นต้น การศึกษาสื่อยังสามารถวิเคราะห์ได้ด้วยว่าแนวความคิดจากสื่อต่าง ๆ ได้ช่วยเสริมสร้างอำนาจหรือเป็นอุปสรรคต่อการมีสิทธิและเสรีภาพของประชาชน สื่อนำเสนอข้อมูลข่าวสารได้อย่างโปร่งใสตรงไปตรงมาหรือไม่ หรือถูกครอบงำโดยกลุ่มอิทธิพลใด รวมทั้งโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองในแต่ละสังคมมีการผลิต เผยแพร่ หรือปิดกั้นการสื่อสารอย่างไร

ภาษา ภาพ สัญลักษณ์ ท่าทาง น้ำเสียง สี แสง และองค์ประกอบต่าง ๆ ล้วนเป็นสื่อกลางถ่ายทอดความรู้สึกนึกคิดจากบุคคลหนึ่งไปยังบุคคลอื่น อาจตรงไปตรงมาหรือต้องอาศัยการตีความเพิ่มเติม การศึกษาสังคมวิทยาในชีวิตประจำวันมองว่าวัฒนธรรมและการแสดงออกของคนธรรมดาสามัญเป็นการกระทำที่มีความหมายและสามารถสะท้อนโครงสร้างทางสังคมและอุดมการณ์ที่ดำรงอยู่ในสังคมนั้น รวมทั้งบ่งบอกอัตลักษณ์ของบุคคลหรือกลุ่มคน สถานะทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของพวกเขา การศึกษาปรากฏการณ์เหล่านี้จะช่วยให้เข้าใจความหมายของการกระทำต่าง ๆ ที่อาจดูธรรมดา เช่น การเลือกอาหารบริโภคไม่ได้เป็นเพราะรสชาติหรือรสนิยมส่วนบุคคลเท่านั้น แต่เกี่ยวข้องกับชนชั้น ฐานะ ค่านิยม ความเชื่อ หรืออาจเป็นการแสดงออกทางการเมือง ในทำนองเดียวกัน การเลือกเสื้อผ้า ทรงผม หรือรอยสักก็อาจเป็นการประกาศตัวตน ต่อต้านบรรทัดฐานของสังคม หรือยืนยันความเป็นสมาชิกของกลุ่มคนใดกลุ่มหนึ่ง (ณัฏฐ์ สุวรรณภักดิ์, 2558) การศึกษาทางสังคมวิทยาจะช่วยให้เข้าใจว่าเหตุใดพวกเขาจึงทำเช่นนั้น และให้ความหมายกับการกระทำเหล่านั้นอย่างไร การทำความเข้าใจวิถีคิดและโลกทัศน์ของผู้คนจะไม่ตัดสินอย่างฉาบฉวยจากสิ่งที่มองเห็นเพียงผิวเผิน หรือจากอคติที่คนทั่วไปมักมีต่อกลุ่มคนเหล่านั้น

ตัวอย่างเช่น กรณีของ "เด็กแว้น" มักถูกมองในแง่ลบว่าชอบสร้างความเดือดร้อนให้สังคม แต่การศึกษาทางสังคมวิทยาชี้ให้เห็นว่า การแต่งรถ การแข่งรถ และการรวมกลุ่มกันของเด็กแว้น เป็นเสมือนพิธีกรรมทางสังคมที่สร้างความรู้สึกว่าคุณค่า มีคุณค่า และมีพื้นที่ทางสังคมในโลกที่มักมองข้ามหรือเบียดขับให้พวกเขากลายเป็นกลุ่มคนชายขอบ กิจกรรมต่าง ๆ ของเด็กแว้นสื่อถึงความเป็นชาย ความกล้าหาญ และความอิสระ ส่วนมอเตอร์ไซค์ก็ไม่ใช่เพียงยานพาหนะ แต่ยังเป็นสื่อแสดงอัตลักษณ์ สะท้อนความภาคภูมิใจ ความเป็นพวกพ้องเดียวกัน และการต่อต้านระบบคุณค่าและบรรทัดฐานของสังคม (ปนัดดา ชำนาญสุข, 2561)

1.2 ความหมายในสื่อ

มนุษย์ดำรงอยู่ในโลกของ "ความหมาย" ที่สร้างและถ่ายทอดผ่าน "สัญลักษณ์" (symbols) ต่าง ๆ เช่น คำพูด ภาษาเขียน สีหน้า ท่าทาง ไปจนถึงภาพ เสียง หรือแม้แต่วัตถุสิ่งของรอบตัว ทุกสิ่งที่ถ่ายทอดความหมายและสร้างความเข้าใจร่วมกันได้ นับเป็น "สื่อ" ที่นักวิชาการแขนงต่าง ๆ สนใจศึกษา เช่น นักโบราณคดีและนักมานุษยวิทยาศึกษาร่องรอย

และวัตถุที่มนุษย์ในอดีตทั้งไว้ เครื่องมือเครื่องใช้ ภาพวาดผนังถ้ำ สิ่งก่อสร้าง หรือหลุมฝังศพ เพื่อทำความเข้าใจโลกทัศน์ และความเป็นมาของกลุ่มชนเหล่านั้น และเป็นกุญแจสำคัญที่ช่วยให้เข้าใจรากฐานการดำรงอยู่ของมนุษย์ในปัจจุบัน

การศึกษาความหมายมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการทำความเข้าใจสังคม การกระทำของมนุษย์ไม่ใช่ปฏิกิริยาที่ตอบสนองต่อสิ่งเร้าอย่างเป็นอัตโนมัติ แต่มีเจตนา แรงจูงใจ และความหมายอยู่เบื้องหลัง แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber, 1864–1920) นักสังคมวิทยาชาวเยอรมัน เสนอว่า การทำความเข้าใจการกระทำทางสังคม (social action) ต้องเข้าใจจากมุมมองของผู้กระทำ การศึกษา "ความหมาย" ที่บุคคลนั้นให้กับการกระทำของตนเอง ไม่ใช่เพียงสังเกตจากภายนอก หรือวิเคราะห์จากโครงสร้างหรือสถิติเท่านั้น การศึกษาความหมายจะช่วยให้เข้าใจเจตนาเบื้องหลังการกระทำ แรงจูงใจ และโลกทัศน์ของบุคคลและกลุ่มคนนั้น

เวเบอร์เรียกแนวทางนี้ในภาษาเยอรมันว่า *Verstehen* หมายถึง "การเข้าใจจากภายใน" หรือการเข้าใจเชิงอัตวิสัย (subjective understanding) ที่มีพื้นฐานความคิดว่าการกระทำของมนุษย์เกิดจากความรู้สึนึกคิดที่คาดการณ์ การตอบสนองของผู้อื่น ผู้ศึกษาเพื่อทำความเข้าใจความหมายต้องตีความว่าผู้กระทำมองตนเองอย่างไร อยู่ในสถานการณ์เช่นไร และให้ความหมายต่อสถานการณ์ที่เผชิญอยู่อย่างไร (Weber, 1922) แนวทางนี้เป็นรากฐานสำคัญของการวิจัยเชิงคุณภาพในสังคมศาสตร์ ซึ่งมุ่งทำความเข้าใจโลกทางสังคมผ่านมุมมองและประสบการณ์ของผู้กระทำเอง

นอกจากคำพูดหรือกิริยาท่าทางแล้ว ประเพณี พิธีกรรม และวัฒนธรรมในชีวิตประจำวันก็เป็นสื่อที่แฝงความหมายทางสังคมและวัฒนธรรมทั้งสิ้น คลิฟฟอร์ด เกียร์ซ (Clifford Geertz, 1926–2006) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกัน ผู้ศึกษาวัฒนธรรมของกลุ่มชนต่าง ๆ เสนอว่า วัฒนธรรม คือ "ระบบสัญลักษณ์" ที่เต็มไปด้วยความหมายที่สร้างขึ้นและถ่ายทอดผ่านการกระทำ กิจกรรม และพิธีกรรมต่าง ๆ ซึ่งนักมานุษยวิทยามีหน้าที่ "ตีความ" (interpret) ความหมายเพื่อเข้าใจว่าสังคมนั้นให้คุณค่าต่อสิ่งต่าง ๆ อย่างไร เกียร์ซเรียกกระบวนการนี้ว่า "การพรรณนาอย่างเข้มข้น" (Thick Description) ต่างจากการกล่าวถึงพฤติกรรมที่มองเห็นภายนอก แต่ต้องทำความเข้าใจความหมายทางสังคมและวัฒนธรรมเบื้องหลัง รวมทั้ง "เงื่อนไข" ที่ทำให้สัญลักษณ์ต่าง ๆ ถูกสร้างและรับรู้ เช่น เด็กชายสองคนกระปริตาข้างเดียวสื่อสารกัน แต่มีเด็กชายอีกคนหนึ่งกระปริตาข้างเดียวเช่นกัน แต่มีความหมายแตกต่าง ซึ่งไม่มีผลต่อการสื่อสารระหว่างเด็กสองคนแรกเพราะอยู่นอกเงื่อนไขการสื่อความหมาย ตัวอย่างนี้ทำให้เห็นว่าความหมายของการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ขึ้นอยู่กับบริบทและความเข้าใจร่วมกันระหว่างผู้ส่งและผู้รับสาร สมาชิกในสังคมเดียวกันเข้าใจสัญลักษณ์หรือพิธีกรรมได้ง่ายกว่าคนต่างวัฒนธรรม เพราะผ่านการเรียนรู้และใช้ชีวิตภายใต้กรอบวัฒนธรรมเดียวกัน (Geertz, 1973)

"มนุษย์เป็นสิ่งมีชีวิตที่แขวนอยู่ในเครือข่ายของความหมายที่เขาสร้างขึ้นเอง...วัฒนธรรมก็คือเครือข่ายเหล่านั้น และการวิเคราะห์วัฒนธรรมจึงไม่ใช่วิทยาศาสตร์เชิงทดลองที่แสวงหากฎเกณฑ์ แต่เป็นการตีความที่มุ่งค้นหาความหมาย" (Geertz, 1973: 5)

การศึกษาชุมชนแห่งหนึ่งในบาห์ลี เกียร์ซอธิบายประเพณีการชนไก่ (Cockfight) ว่าเป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่สะท้อนความสัมพันธ์ทางสังคมและโลกทัศน์ของผู้คน ในภาษาถิ่นของชาวบาห์ลี คำว่า "ไก่ชน" คือ "ซาบุง" (Sabung) ซึ่งเป็นคำเดียวกับที่แปลว่าวีรบุรุษ หรือผู้กล้าและชายชาติวีร การชนไก่จึงเชื่อมโยงกับ "ความเป็นชาย" (masculinity) และ "เกียรติยศ" เป็นการแสดงพลัง อำนาจ และความกล้าหาญของผู้ชาย และยังเป็นการระบายความรุนแรง ความก้าวร้าว และความตึงเครียดทางอารมณ์ ก่อนเข้าสู่พิธีเข้าเียบซึ่งเป็นช่วงเวลาที่ทุกคนต้องสงบนิ่ง สำนวณ และรักษาความบริสุทธิ์เพื่อหลีกเลี่ยงการสัมผัสกับวิญญาณร้าย การตีความประเพณีชนไก่และความหมายของคำว่า "ซาบุง" เป็นตัวอย่างการตีความแบบ Thick Description ที่ทำให้เห็นว่าพิธีกรรมที่อาจดูธรรมดาหรือเป็นแค่การพนัน แท้จริงแล้วสามารถสะท้อนโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคม และระบบคุณค่าของกลุ่มชนได้ (Geertz, 1973)

การทำความเข้าใจความหมายที่ถ่ายทอดผ่านวัฒนธรรมจำเป็นต้องพิจารณาบริบททางสังคม ประวัติศาสตร์ และการเมืองที่วัฒนธรรมนั้นดำรงอยู่ เพราะความหมายไม่ได้ตายตัว แต่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาและเงื่อนไขแวดล้อม สัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมอาจมีความหมายแตกต่างกันในแต่ละกลุ่มชนหรือในช่วงเวลาที่ต่างกัน ตัวอย่างเช่น คนตรีพื้นบ้านที่เคยเป็นความบันเทิงของชุมชน อาจเป็นสัญลักษณ์ทางการเมืองหรือการเคลื่อนไหวเพื่ออัตลักษณ์ของชาติพันธุ์ในบริบทใหม่ หรือชุดพื้นเมืองที่เคยสวมใส่ในชีวิตประจำวัน อาจถูกใช้เป็นสัญลักษณ์เพื่อฟื้นฟูวัฒนธรรม หรือการต่อต้านวัฒนธรรมสมัยใหม่ การตีความวัฒนธรรมจึงจำเป็นต้องพิจารณา "บริบท" (context) ทั้งในระดับโครงสร้าง เช่น ระบบอำนาจ ความสัมพันธ์ทางชนชั้น เศรษฐกิจ และระบอบของรัฐ รวมถึงในระดับจุลภาค เช่น ความทรงจำส่วนบุคคล ประสบการณ์ชีวิต หรือการตีความเชิงอัตวิสัยของปัจเจกชน เพราะบริบทเหล่านี้ล้วนมีอิทธิพลต่อความหมายที่ผู้คนสร้างขึ้นและยึดถือ

ความหมายที่แตกต่างกันของสัญลักษณ์ สวัสดิกะ

คนจำนวนมากจดจำว่า สวัสดิกะ卐 เป็นสัญลักษณ์ของความโหดร้ายและไร้มนุษยธรรม เนื่องจากพรรคนาซีเยอรมันใช้สัญลักษณ์นี้ในธงชาติ เครื่องแบบทหาร สิ่งพิมพ์ ป้ายประกาศ และสถาปัตยกรรมต่าง ๆ ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ภายใต้ระบอบนาซี สัญลักษณ์นี้ถูกเชื่อมโยงกับการทำสงครามอย่างทารุณและการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ชาวยิว ส่งผลให้สวัสดิกะถูกจดจำในความหมายของความโหดร้าย ความคลั่งชาติ และการละเมิดศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ อย่างไรก็ตาม ก่อนหน้านั้นสวัสดิกะเคยปรากฏในงานศิลปวัฒนธรรมมากมาย เช่น ในสิ่งปลูกสร้างของศาสนาฮินดู ศาสนาเซน รวมทั้งศาสนาพุทธในแถบเอเชีย กรีก ยุโรป และชาวอเมริกันพื้นเมือง สื่อถึงความศรัทธาในศาสนาและเทพเจ้า ภายหลังญี่ปุ่นและเกาหลีใช้สัญลักษณ์卐 ในแผนที่เพื่อแสดงตำแหน่งวัดในศาสนาพุทธ แต่ใน ค.ศ. 2016 (พ.ศ. 2559) ได้เปลี่ยนไปใช้รูปเจดีย์เป็นสัญลักษณ์แทนเพื่อป้องกันความเข้าใจผิด เพราะชาวต่างชาติส่วนใหญ่เข้าใจว่าเป็นสัญลักษณ์ของนาซี (ปรววรรณ ดวงรัตน์, 2557)

โรลันด์ บาร์ตส์ (Roland Barthes, 1915–1980) นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส อธิบายว่า การนำเสนอผ่านภาษาวัตถุ และภาพ ล้วนเป็น "สัญญาณ" (signs) ที่แฝง "มายาคติ" (myth) ซึ่งหมายถึงกรอบความคิดหรือ อุดมการณ์ที่แฝงอยู่ในสื่อและกระบวนการสื่อสาร เช่น อคติทางชนชั้น อคติเชื้อชาติ หรืออคติทางเพศ ซึ่งมักถูกนำเสนออย่างแนบเนียน จนผู้รับสารอาจซึมซับรับไว้โดยไม่รู้ตัวหากไม่ถอดรหัสอย่างเท่าทัน การทำความเข้าใจสื่อและสัญญาณจำเป็นต้อง "ถอดรหัส" มายาคติที่แฝงอยู่เบื้องหลัง เพื่อมองเห็นอำนาจและอุดมการณ์ที่ทำงานอยู่ในทุกการสื่อสาร

บาร์ตส์ชี้ว่าการรับรู้ของเราต่อสิ่งต่าง ๆ ไม่ได้เกิดขึ้นตามธรรมชาติ หรือปรากฏอยู่เอง (self-evident) แต่เป็นผลของกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรมที่หล่อหลอมให้เรามองโลกแบบใดแบบหนึ่ง ตัวอย่างเช่น เราสามารถเข้าใจภาพที่ไม่มีคำบรรยายได้ ด้วยการเชื่อมโยงภาพกับประสบการณ์ทางวัฒนธรรม ความทรงจำ และระบบความหมายที่สังคมหล่อหลอมมาก่อนหน้านั้นแล้ว เราไม่สามารถเข้าใจสัญญาณหนึ่งได้โดยแยกออกจากเครือข่ายของสัญญาณอื่น ๆ เพราะความหมายของสิ่งใดสิ่งหนึ่งย่อมสัมพันธ์กับความหมายของสิ่งอื่น ๆ เสมอ ตัวอย่างเช่น เรารับรู้ "สีขาว" ก็ต่อเมื่อมีการเปรียบเทียบกับสีดำ สีเหลือง สีแดง ฯลฯ แม้สีเหล่านี้จะไม่ปรากฏอยู่ในภาพก็ตาม

ตามแนวคิดของบาร์ตส์ วัตถุต่าง ๆ เป็น "รูปสัญญาณ" (signifier) ที่ใช้สื่อความหมายทางวัฒนธรรม ตัวอย่างเช่น เสื้อผ้า อาหาร เครื่องประดับ หรือสถาปัตยกรรม ใช้บ่งบอกค่านิยม ความเชื่อ อัตลักษณ์ หรือสถานะทางสังคมของผู้คนได้ ขณะที่วัตถุเหล่านี้สื่อความหมายอย่างหนึ่ง ขณะเดียวกันก็กลบเกลื่อน ปกปิด อำพรางความหมายอื่นไปพร้อมกันด้วย เช่น การสวมใส่เสื้อผ้าแบรนด์เนมสื่อถึงความมั่งคั่ง และรสนิยมทางสังคมของผู้สวมใส่ แต่ในอีกด้านหนึ่งก็ปิดบังให้มองไม่เห็นแรงงานราคาถูกซึ่งเป็นผู้ผลิตสินค้านั้น สัญลักษณ์ที่ถูกใช้แสดงความเป็น "ชาติ" อาจบดบังหรือกลบเกลื่อนประวัติศาสตร์ของการกดขี่หรือการครอบงำกลุ่มชนต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในกระบวนการสร้างเอกภาพของชาตินั้น กระบวนการสร้างและถ่ายทอดความหมายดำเนินไปอย่างแนบเนียน สถาบันทางสังคมต่าง ๆ เช่น ครอบครัว โรงเรียน หน่วยงานศาสนา รัฐ และ

สื่อมวลชน ต่างมีบทบาทหล่อหลอมให้เรายอมรับความหมายเหล่านั้นอย่างค่อยเป็นค่อยไป และ "ยินยอมพร้อมใจ" (consent) ที่จะรับเอาทัศนคติ ความเชื่อ และค่านิยมเหล่านั้นมาเป็นของตนเอง ราวกับเป็นความหมายตามธรรมชาติ จนผู้คนไม่ตั้งคำถามว่าความหมายนั้นเกิดขึ้นมาได้อย่างไร (Barthes, 1982: 32)

ตัวอย่างเช่น สื่อโฆษณาไม่ได้เพียงนำเสนอคุณสมบัติของสินค้า แต่ยังสร้างความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่เชื่อมโยงสินค้ากับอารมณ์ ความสัมพันธ์ หรือคุณค่าทางสังคม โฆษณาหลายชิ้นนำเสนอเรื่องราวความรักของหนุ่มสาว ความสุข และภาพลักษณ์ของชีวิตที่สมบูรณ์แบบ ซึ่งทำให้เกิดมายาคติว่าความสัมพันธ์และความสุขเหล่านั้นสร้างขึ้นได้ด้วยการบริโภคสินค้า นอกจากนี้ โฆษณายังทำให้การบริโภคกลายเป็นส่วนหนึ่งของการสร้างอัตลักษณ์ โดยผู้บริโภคถูกทำให้เชื่อว่า หากต้องการมีอัตลักษณ์ในแบบที่ปรารถนา หรือแบบเดียวกับบุคคลที่ตนชื่นชม ก็สามารถเกิดขึ้นได้ด้วยการบริโภคสินค้า เช่น เสื้อผ้า เครื่องดื่ม หรืออาหารที่สื่อนำเสนอ (สมสุข หินวิมาน, ม.ป.ป.)

โฆษณามผง Nestlé

เนสท์เล่ (Nestlé) เป็นบริษัทข้ามชาติรายใหญ่ที่เคยใช้กลยุทธ์ทางการตลาดในการโฆษณามผงโดยเชื่อมโยงกับภาพลักษณ์ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ และความทันสมัย (modernity) สื่อสารว่านมผงเป็นสัญลักษณ์ของความสะอาด ความปลอดภัย และการดูแลแบบโลกตะวันตกที่พัฒนาแล้ว เพื่อจูงใจให้มารดาหลังคลอดในประเทศกำลังพัฒนาหันมาใช้นมผงแทนการให้นมแม่ พร้อมทั้งโน้มน้าวว่าการให้นมแม่นั้นล้าสมัยและไม่ถูกสุขลักษณะอนามัย นอกจากการโฆษณาโดยตรง เช่น การใช้คำในสื่อว่านมผง "ปลอดภัยกว่า" หรือ "ทันสมัยกว่า" นมแม่ บริษัทยังใช้วิธีการทางอ้อม เช่น การแจกตัวอย่างนมผงฟรีในโรงพยาบาล การส่งพนักงานขายแต่งกายคล้ายนางพยาบาลไปเยี่ยมและให้คำแนะนำมารดาหลังคลอด กลุ่มเป้าหมายหลักคือครอบครัวยากจนในเขตเมืองและชนบท ซึ่งมักมีข้อจำกัดด้านความรู้ โภชนาการและการเข้าถึงทรัพยากรพื้นฐาน เช่น การขาดแคลนน้ำสะอาด ทำให้มีการชงนมด้วยวิธีที่ไม่ถูกสุขลักษณะจนทารกจำนวนมากท้องร่วง ติดเชื้อ หรือมีภาวะทุพโภชนาการเพราะการชงนมแบบเจือจางเพื่อประหยัดค่าใช้จ่าย การแจกนมผงฟรีในช่วงแรกยังทำให้มารดาหลังคลอดต้องซื้อผลิตภัณฑ์ต่อไปในราคาสูง กลายเป็นภาระทางเศรษฐกิจในระยะยาว (Müller, 1974)

ละครโทรทัศน์ให้ความบันเทิงควบคู่ไปกับการถ่ายทอด ตอกย้ำ และผลิตซ้ำค่านิยมรวมถึงอุดมการณ์ของสังคมไทย แม้แต่ละครไทยซึ่งสร้างในช่วงเวลาต่างกันก็ยังสะท้อนอุดมการณ์คล้ายกัน เช่น แนวคิดชายเป็นใหญ่ การใช้กรอบศีลธรรมควบคุมร่างกายและพฤติกรรมของผู้หญิง ตอกย้ำชาตินิยม และลำดับชั้นทางสังคม รวมทั้งสร้างความชอบธรรมให้กับการใช้ความรุนแรง เช่น การสร้างตัวละครหญิงที่เสียชีวิตจากการทำแท้งหรือละเมิดศีลธรรมให้กลายเป็นผีร้าย การเสนอว่าลำดับชั้นทางสังคมยังคงติดตัวบุคคลหลังความตาย การมีผีจากอดีตคอยปกปักรักษาสมบัติของชาติ หรือผีจะทำร้ายมนุษย์ที่ทำชั่ว เป็นต้น (วัฒนาพร นนลือชา และ อุมารินทร์ ตูลารักษ์, 2557; สมสุข หินวิมาน, 2558)

สจิวต ฮอลล์ (Stuart Hall, 1932–2014) นักสังคมวิทยาและนักทฤษฎีวัฒนธรรมชาวอังกฤษ เสนอว่าผู้ผลิตสื่อไม่ได้สร้างความหมายของเรื่องราวอย่างอิสระ แต่เป็นเสมือน "ร่างทรง" ที่ถ่ายทอดความหมาย คุณค่า และอุดมการณ์ซึ่งดำรงอยู่แล้วภายในโครงสร้างทางสังคมและวัฒนธรรม ค่านิยมและอุดมการณ์ที่ปรากฏในสื่อจึงเป็นผลของการที่ผู้ผลิตสื่อเองก็ถูกกำกับ ควบคุม และหล่อหลอมด้วยกรอบคิดเชิงอุดมการณ์และอำนาจทางวัฒนธรรม หากผู้รับสื่ออยู่ภายใต้วัฒนธรรมและโครงสร้างความหมายเดียวกัน ก็มีแนวโน้มที่จะตีความสารไปในทิศทางเดียวกับความหมายที่ถูกเข้ารหัสไว้ จึงตอกย้ำและผลิตซ้ำอุดมการณ์ของสังคมอย่างต่อเนื่อง เนื้อหาในสื่อไม่ได้สะท้อนความเป็นจริงในสังคมอย่างครบถ้วน แต่นำเสนอ "ภาพตัวแทน" (representation) เพื่อสื่อความหมายบางอย่าง การวิเคราะห์สื่อต้องพิจารณาบริบททางสังคม รวมทั้งอัตลักษณ์ของกลุ่มคน ชนชั้น หรือสภาพแวดล้อมของผู้ผลิตและผู้บริโภคสื่อ เพื่อวิเคราะห์ค่านิยม และอุดมการณ์ที่แฝงอยู่ในสื่อ (Hall, 1997; ดูเพิ่มเติมในบทที่ 6)

1.3 สื่อเป็นพื้นที่ต่อรองความสัมพันธ์เชิงอำนาจ

สื่อทุกประเภทไม่ได้ถ่ายทอดเรื่องราวโดยตรงไปตรงมาและเป็นกลาง แต่สร้างหรือสนับสนุนค่านิยม ความคิด หรืออคติบางอย่างเสมอ อาจเป็นการโฆษณาชวนเชื่อ การสร้างการยอมรับ การสร้างความนิยม หรือแม้กระทั่งการยุยง ปลุกปั่นให้เกิดความเกลียดชัง ภาพถ่ายหรือภาพเคลื่อนไหวที่ดูเสมือนจริงมากกว่าสื่อประเภทอื่นก็ยังเป็นเพียง "ภาพแทนความจริง" (representation) (Hall, 1997) ที่บรรจุความหมายบางอย่างไว้ โดยอาจไม่สอดคล้องหรือบิดเบือนข้อเท็จจริงได้ ขึ้นอยู่กับเจตนาของผู้สร้างภาพและบริบทที่เกี่ยวข้อง แต่ผู้ชมก็สามารถตีความสิ่งที่เห็นตามประสบการณ์ส่วนตัว ค่านิยม และวัฒนธรรมของตน ดังนั้น ความหมายของภาพหรือสื่อจึงไม่ใช่สิ่งที่มองเห็นหรือสัมผัสได้อย่างตรงไปตรงมา แต่ขึ้นอยู่กับบริบทตีความจากทั้งผู้ผลิตและผู้รับสื่อ ซึ่งอาจมีความหมายหลากหลายและแตกต่างกันไป

"Image as an Area of Resistance"

ภาพคือพื้นที่ของการต่อต้าน

(Barthes, 1982: 32)

สื่อเป็นสนามต่อสู้ทางวัฒนธรรมและการเมืองที่กลุ่มทางสังคมต่าง ๆ เข้ามาต่อรองอำนาจ ชนชั้นนำ เช่น รัฐหรือทุน ใช้สื่อเผยแพร่อุดมการณ์ ควบคุมการรับรู้และทัศนคติของสังคม เพื่อให้โครงสร้างอำนาจดูสมเหตุสมผล แสดงให้เห็นว่าใครมีอำนาจ ใครด้อยอำนาจ และใครสามารถใช้อำนาจหรือความรุนแรงได้อย่างชอบธรรม พร้อมทั้งกล่อมเกลาคิดให้ผู้อยู่ด้อยอำนาจเชื่อและปฏิบัติตาม หรือหากไม่ปฏิบัติตามก็เสี่ยงต่อการถูกลงโทษหรือได้รับอันตราย นายทุนใช้สื่อโฆษณาชวนเชื่อกระตุ้นให้ผู้บริโภคต้องการครอบครองสินค้าแม้ว่าจะไม่มีความจำเป็น ด้วยการสร้างคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ของสินค้า เช่น การแสดงสถานะทางสังคม การสร้างความพึงพอใจทางอารมณ์ สอดคล้องกับแนวคิดของ คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx, 1818-1883) เรื่อง "Commodity Fetishism" (ลัทธิบูชาสินค้า) ซึ่งอธิบายว่าผู้บริโภคไม่ได้ต้องการมูลค่าใช้สอย (use value) แต่ให้คุณค่ากับสินค้าในฐานะสัญลักษณ์ทาง สินค้าถูกมองราวกับมีคุณค่าในตัวเอง จนบดบังความสำคัญของแรงงานและความสัมพันธ์ทางสังคมที่อยู่เบื้องหลังการผลิต แนวคิดนี้สะท้อนให้เห็นว่าสังคมทุนนิยมทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ถูกแปรเปลี่ยนเป็นความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งของ (Marx, 1867) นอกจากกระตุ้นการบริโภคสินค้าแล้ว ตัวสื่อเองก็เป็นสินค้าประเภทหนึ่ง ธุรกิจสื่อสามารถทำกำไรได้มหาศาลจากการผลิตเชิงอุตสาหกรรม ธุรกิจบันเทิงเน้นการสร้างเนื้อหาที่มีผลต่ออารมณ์ ความรู้สึก และความคิดของผู้เสพสื่อ พร้อมทั้งใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ผลิตซ้ำและเผยแพร่ไปยังผู้ชมจำนวนมาก ธุรกิจสื่อเป็นภาคส่วนที่สามารถประสบความสำเร็จอย่างสูงและมีผลกระทบต่อระบบเศรษฐกิจในภาพรวม

ไม่ว่าจะตั้งใจหรือไม่ สื่อมวลชนมักนำเสนอเนื้อหาที่ตีตรา (stigma) และสร้างภาพเหมารวม (stereotype) กลุ่มคนต่าง ๆ ตัวอย่างเช่น การโยงผู้ติดเชื้อเอชไอวีกับกลุ่มรักร่วมเพศ ปัญหายาเสพติดที่โยงกับวัยรุ่น หรือการมองว่าผู้เป็นภียต่อสังคมมักมาจากชุมชนแออัด คนไร้บ้าน หรือคนยากจน นอกจากนี้ ชาวจากสามจังหวัดชายแดนภาคใต้มักเน้นประเด็นการก่อการร้าย ความไม่สงบ และอันตราย ทำให้ผู้รับสื่อเกิดอคติและด่วนสรุปเกินเลยจากข้อเท็จจริง โดยละเลยบริบทเชิงโครงสร้าง และความหลากหลายของแต่ละกลุ่ม งานศึกษาคณณิผู้ติดเชื้อเอชไอวีพบว่าสื่อมีส่วนสำคัญในการตีตราผู้ติดเชื้อและผู้ใกล้ชิด โดยใช้ถ้อยคำในแง่ลบ เช่น "สยอง" หรือ "บุคคลอันตราย" ซึ่งปรากฏทั้งในสื่อกระแสหลักและสื่อสังคมออนไลน์ เช่น เว็บไซต์พันทิป เฟซบุ๊ก และทวิตเตอร์ ทำให้ภาพลักษณ์ด้านลบแพร่กระจายอย่างรวดเร็วและส่งผลกระทบต่อความรู้สึกของผู้รับสารได้มากกว่าสื่อหลักในอดีต (ชัยวัฒน์ ม่วงทอง, 2564) อย่างไรก็ตาม กลุ่มคนชายขอบ นักเคลื่อนไหว หรือชนชั้นล่าง ก็ใช้สื่อวิพากษ์วิจารณ์และต่อต้านอำนาจ เช่น การใช้ศิลปะวิจารณ์รัฐบาล การแสดงออกถึงความหลากหลายทางเพศ หรือการวิจารณ์ศาสนา รวมทั้งใช้สื่อเพื่อให้เสียงของตนได้ปรากฏในพื้นที่สาธารณะ

ตามแนวคิด "ปริภูมิสาธารณะ" (Public Sphere) ของ เยอร์เกน ฮาเบอร์มาส (Jürgen Habermas, 1929–2026) นักปรัชญาและนักสังคมวิทยาชาวเยอรมัน สื่อมีบทบาทสำคัญต่อการพัฒนาประชาธิปไตย เพราะเป็นพื้นที่ที่ประชา

สังคม (civil society) สามารถแสดงความคิดเห็นในเรื่องของส่วนรวมอย่างเสรีและเสมอภาค เพื่อสร้างความคิดเห็นสาธารณะที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงสังคม โดยไม่ถูกจำกัดหรือควบคุมโดยรัฐ และประชาชนสามารถวิพากษ์วิจารณ์ ตรวจสอบ หรือโต้แย้งการดำเนินงานของรัฐได้ (ดูเพิ่มเติมในบทที่ 5)

อย่างไรก็ตาม แม้สื่อจะมีอิทธิพลต่อความคิด ความเชื่อ และทัศนคติของผู้คนในสังคม แต่ผู้เสพสื่อไม่ได้รับสารอย่างเชื่อหรือถูกครอบงำอย่างเบ็ดเสร็จ ผู้บริโภคสื่ออาจตีความ ปรับเปลี่ยน และต่อรองความหมายของเนื้อหาตามบริบททางสังคม ประสบการณ์ส่วนตัว และค่านิยมของตนเอง อาจโต้แย้งเนื้อหา หรือสร้างความหมายใหม่ เพื่อสะท้อนอัตลักษณ์ วัฒนธรรมย่อย หรือรูปแบบชีวิตของตน เช่น การสวมเครื่องแบบนักศึกษาอาจไม่ใช่การยอมรับระเบียบอำนาจในสถาบันการศึกษา แต่อาจเพิ่มอำนาจต่อรอง หรือความน่าเชื่อถือในการติดต่อกับหน่วยงานต่าง ๆ การมองว่าสื่อเป็นพื้นที่การต่อรองความหมายของกลุ่มคนต่าง ๆ จะช่วยให้เห็นพลังและศักยภาพของมนุษย์ในการต่อต้านหรือต่อรองอำนาจ

1.4 สื่อมวลชนกับสังคม

สื่อมวลชนเป็นสถาบันที่มีบทบาทสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเติบโตทางความคิดของผู้คนมีรากฐานจากการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารอย่างกว้างขวาง ขณะที่เสรีภาพของสื่อมวลชนเป็นพื้นฐานความก้าวหน้าของสังคม โดยมีความเชื่อว่า "เสรีภาพของสื่อคือเสรีภาพของประชาชน" (บุปผา เมฆศรีทองคำ, 2554: 203)

"เสรีภาพของเราขึ้นอยู่กับเสรีภาพของสื่อมวลชน เพียงจำกัดเสรีภาพของสื่อก็เท่ากับการสูญเสียเสรีภาพไปทั้งหมด" (Jefferson, 1786)

คำกล่าวนี้เป็นของ โทมัส เจฟเฟอร์สัน (Thomas Jefferson, 1743–1826) หนึ่งในผู้ก่อตั้งสหรัฐอเมริกาและประธานาธิบดีคนที่ 3 ปรากฏเมื่อปี ค.ศ. 1786 ในจดหมายที่เขาเขียนถึง เจมส์ เคอร์รี (James Currie) แพทย์และนักเขียนชาวสกอต เพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับการเมืองและปัญหาสังคม เจฟเฟอร์สันสนับสนุนเสรีภาพของสื่ออย่างแข็งขัน เพราะเชื่อว่าประชาชนมีสิทธิได้รับข้อมูลข่าวสารอย่างรอบด้านเพื่อนำไปใช้ตัดสินใจและวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาล เขาเห็นว่าการจำกัดเสรีภาพของสื่อจะบ่อนทำลายการตรวจสอบถ่วงดุลอำนาจและการคุ้มครองเสรีภาพของประชาชน ซึ่งเป็นรากฐานของประชาธิปไตยและความโปร่งใสของรัฐบาล แม้ในช่วงที่ดำรงตำแหน่งประธานาธิบดีเขาได้ถูกสื่อมวลชนวิพากษ์วิจารณ์อย่างรุนแรง แต่ยังไม่ยินยอมสนับสนุนเสรีภาพของสื่อ (พิมล ธรรมพิทักษ์พงษ์, 2549)

ในสังคมประชาธิปไตยสื่อมวลชนมีบทบาทสำคัญที่ช่วยให้ประชาชนเข้าถึงข้อมูลข่าวสารที่จำเป็นอย่างรวดเร็วและแม่นยำ โดยสื่อสารสองทาง คือ จากรัฐไปยังสังคม และจากสังคมไปยังรัฐ สื่อมวลชนถูกเรียกว่า "ฐานันดรที่สี่" (The Fourth Estate) เพราะมีอิทธิพลที่จะสัมภาษณ์หรือขอข้อมูลจากแหล่งข่าวทุกระดับในเรื่องที่สังคมให้ความสนใจ ขณะที่บุคคลทั่วไปมีโอกาสเข้าถึงยากกว่า แต่อิทธิพลนั้นก็ควรเป็นไปเพื่อผลประโยชน์ของประชาชน หรือในฐานะตัวแทนประชาชน ไม่ใช่เพื่อผลประโยชน์ขององค์กรตนเองเท่านั้น (กาญจนา แก้วเทพ, 2547: 159)

การกล่าวคำว่า "ฐานันดรที่ 4" เกิดขึ้นในการประชุมรัฐสภาอังกฤษเมื่อปี ค.ศ. 1787 ฐานันดรศักดิ์ที่เข้าประชุมมี 3 กลุ่ม ได้แก่ สภาขุนนาง นักบวช และสภาผู้แทนราษฎร แต่นายเอ็ดมันด์ เบิร์ก (Edmund Burke) นักปรัชญาชาวอังกฤษ ได้อภิปรายและกล่าวว่ามีฐานันดรที่ 4 นั่งฟังการประชุมอยู่ด้วย ซึ่งหมายถึงนักหนังสือพิมพ์ เขามองว่าสื่อมีบทบาทสำคัญในการตรวจสอบและถ่วงดุลอำนาจ และเผยแพร่ข้อมูลต่อสาธารณชน จึงควรได้รับการยอมรับในฐานะหนึ่งในเสาหลักของระบอบประชาธิปไตย (The101.world, 2561)

คุณภาพของสื่อมวลชนสะท้อนคุณภาพของประชาชนในสังคม เพราะเนื้อหาในสื่อสัมพันธ์กับความสนใจและค่านิยมของคนในสังคม ในขณะเดียวกัน สื่อมวลชนสามารถโน้มน้าวและชี้นำประชาชนด้วยการคัดเลือกข้อมูลนำเสนอตาม

ทิศทางของตน กลุ่มผู้มีอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจมักอาศัยสื่อมวลชนสร้างภาพลักษณ์ของตนเพื่อให้ได้รับการยอมรับจากสาธารณชน รวมทั้งกำหนดว่าเรื่องใดควรเผยแพร่หรือปกปิดจากพื้นที่สาธารณะ

การนำเสนอของสื่อมวลชนสามารถทำให้ประชาชนตระหนักถึงปัญหาและความจำเป็นในการแก้ไข แต่หากสื่อขาดความรับผิดชอบก็อาจก่อให้เกิดผลกระทบด้านลบต่อสังคม เช่น การบิดเบือนข้อมูลเพื่อประโยชน์ทางการเมืองหรือการค้า การเผยแพร่เนื้อหาที่ยังไม่ถูกต้อง กระตุ้นความรุนแรง หรือสร้างความหวาดกลัว นอกจากนี้ การนำเสนอประเด็นอ่อนไหวเกี่ยวกับเพศ ศีลธรรม ศาสนา หรือเชื้อชาติอย่างไม่ระมัดระวัง อาจทำให้เกิดความแตกแยกและความขัดแย้งในสังคมได้ ในช่วงที่เกิดวิกฤติทางสังคมหรือการเมือง สื่อมวลชนมีอิทธิพลอย่างสูงในการกำหนดทิศทางความคิด ความรู้สึก และการแสดงออกของประชาชน อาจทำหน้าที่ตรวจสอบและเผยแพร่ข้อมูลเกี่ยวกับความไร้ประสิทธิภาพของหน่วยงานรัฐ หรือในบางกรณีอาจปลุกระดมจนเกิดความรุนแรงทางการเมือง (ระวีวรรณ ประกอบผล, 2528)

มีแนวคิดและทฤษฎีจำนวนมากที่วิพากษ์วิจารณ์บทบาทของสื่อมวลชนว่าเป็นเครื่องมือที่ขึ้นชั้นปกครองใช้ครอบงำความคิดประชาชน ส่วนฝ่ายผู้ที่มีอำนาจมักคาดหวังว่าสื่อมวลชนจะถูกใช้ปลุกระดมให้ประชาชนลุกขึ้นต่อต้านหรือล้มล้างอำนาจรัฐ อีกด้านหนึ่ง สื่อมวลชนถูกวิจารณ์ว่าเป็นกลไกของกลุ่มทุนที่มุ่งแสวงหาผลประโยชน์ ส่งเสริมวัฒนธรรมประชานิยม และกระตุ้นการบริโภคอย่างไม่สิ้นสุด ส่งผลให้ประเทศยากจนหรือประเทศกำลังพัฒนาถูกครอบงำทางวัฒนธรรมจากประเทศที่พัฒนาแล้ว จนสูญเสียรากเหง้าและอัตลักษณ์ของตนเอง (Baran and Davis, 2009)

สื่อมวลชนจำนวนมากอยู่ภายใต้การควบคุมหรือการแทรกแซงจากรัฐ ทำให้ขาดความเป็นอิสระและไม่สามารถตรวจสอบหรือวิพากษ์การทำงานของรัฐบาลได้เต็มที่ แม้แต่ในสังคมประชาธิปไตย หน่วยงานของรัฐก็มักกลั่นกรองข้อมูลข่าวสารก่อนเผยแพร่ ส่งผลให้ "ความคิดเห็นสาธารณะ" ที่ปรากฏในสื่อเป็น "สาธารณะ" ในความหมายที่จำกัด หรืออาจสร้างขึ้นเพื่อผลประโยชน์ของรัฐและกลุ่มผู้มีอิทธิพล องค์กรการเมืองและกลุ่มธุรกิจต่างมักใช้กลยุทธ์โฆษณาชวนเชื่อในลักษณะคล้ายกัน เช่น การอ้างอิงข้อมูลจากการสำรวจความคิดเห็น (poll) ซึ่งให้ผลแตกต่างกันตามสำนักและวัตถุประสงค์ของผู้สำรวจ หรือนำเสนอประเด็นเดิมซ้ำ ๆ เพื่อย้ำการรับรู้ของผู้รับสาร ตัวอย่างเช่น การรายงานข่าวหรือบทวิเคราะห์ในประเด็นเดียวกันอย่างต่อเนื่อง จนทำให้ประเด็นนั้นเป็นเรื่องสำคัญหรือเป็น "ความจริง" ในสายตาสาธารณชน กลยุทธ์นี้สามารถหลอกล่อมทัศนคติและสร้างความเห็นพ้องได้ แม้ข้อมูลที่นำเสนอจะเป็นเพียงส่วนหนึ่งของข้อเท็จจริงที่ไม่สะท้อนความหลากหลายของมุมมองทั้งหมดก็ตาม

ในการอภิปรายในรัฐสภาเมื่อปี พ.ศ. 2563 วิโรจน์ ลักขณาอดิศร ส.ส.บัญชีรายชื่ออดีตพรรคอนาคตใหม่ เปิดเผยข้อมูลว่า รัฐใช้ปฏิบัติการข้อมูลข่าวสาร (Information Operations: IO) ในโลกออนไลน์ มีการใช้งบประมาณจากกองทัพเปิดเว็บไซต์ และจัดตั้งคณะทำงานทำหน้าที่ยุ่งปลุกปั่นในโลกออนไลน์ทั้งทางเฟซบุ๊ก และบัญชีเฟซบุ๊กบุคคล โดยให้คำตอบแทนและรางวัล (The Standard, 2563) ขณะที่ในปีเดียวกันนั้น ทวิตเตอร์ได้เปิดเผยว่ามีการตรวจสอบพบบัญชี IO ของไทย 926 บัญชี และมีความเกี่ยวข้องกับกองทัพบกที่คอยเผยแพร่เนื้อหาสนับสนุนกองทัพและรัฐบาล และโจมตีฝ่ายที่ตรงกันข้ามกับรัฐบาล (The MATTER, 2563)

แม้สังคมประชาธิปไตยจะยึดหลักเสรีภาพของสื่อมวลชน แต่ในทางปฏิบัติมักพบว่าสื่อมวลชนจำกัดขอบเขตการนำเสนอข่าวสารของตนเอง หรือที่เรียกว่า "การเซ็นเซอร์ตัวเอง" (self-censorship) เนื่องจากกังวลว่าการรายงานข่าวเกี่ยวกับผู้มีอิทธิพลอาจถูกคุกคาม ฟ้องร้องดำเนินคดี หรือถูกสั่งปิดกิจการ การเซ็นเซอร์ตัวเองเป็นการละเว้นหน้าที่ในการปกป้องประโยชน์สาธารณะ ซึ่งควรต้องตรวจสอบการใช้อำนาจของรัฐและกลุ่มอิทธิพล อีกทั้งทำให้การมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นไปอย่างจำกัด ในประเทศไทย สื่อกระแสหลักมักหลีกเลี่ยงการรายงานข่าวที่เกี่ยวข้องกับการวิพากษ์วิจารณ์สถาบันพระมหากษัตริย์และบุคคลในราชวงศ์ ในหลายกรณี สื่อเลือกไม่นำเสนอข่าวที่เกี่ยวข้องกับสิทธิมนุษยชนหรือ

คุณภาพชีวิตของประชาชน เพราะนโยบายขององค์กรหรือมุมมองส่วนตัวของผู้สื่อข่าวที่เห็นว่าประเด็นเหล่านั้นไม่สำคัญ ทำให้สื่อทำหน้าที่เป็นกระบอกเสียงของประชาชนอย่างไม่สมบูรณ์

นับตั้งแต่ศตวรรษที่ 19 หนังสือพิมพ์เริ่มมีบทบาทสำคัญในการเปลี่ยนแปลงสังคมยุโรป โดยเป็นช่องทางหลักในการกระจายข่าวสารเกี่ยวกับการค้า เหตุการณ์สำคัญ ให้ความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่อการดำรงชีวิต และกระตุ้นให้ประชาชนตื่นตัวต่อการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ส่งผลให้ผู้คนแสดงความคิดเห็นต่อประเด็นสาธารณะมากขึ้น หนังสือพิมพ์ยังเป็นสื่อกลางในการมีปฏิสัมพันธ์ของผู้คน คนหลากหลายกลุ่มมาพบปะกันในพื้นที่สาธารณะเพื่ออ่านข่าวและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับสถานการณ์บ้านเมือง ต่อมาในต้นศตวรรษที่ 20 สื่อมวลชนประเภทอื่น ๆ ก็เริ่มเกิดขึ้นตามมา ไม่ว่าจะเป็นวิทยุ โทรทัศน์ หรือภาพยนตร์ ทำให้ขอบเขตการกระจายข้อมูลข่าวสารขยายกว้างไกลยิ่งขึ้น เป็นที่มาของคำว่า "สื่อมวลชน" (mass media) ที่ใช้เรียกสื่อโดยรวมที่เข้าถึงคนในสังคมจำนวนมาก

ในประเทศไทย กิจกรรมหนังสือพิมพ์เกี่ยวข้องกับสถาบันการเมืองมาโดยตลอด ทั้งในการเผยแพร่ข่าวสารการเมืองและตรวจสอบผู้มีอำนาจ และวิพากษ์การบริหารประเทศด้านเศรษฐกิจและสังคม ในสมัยรัชกาลที่ 3 และ 4 ผู้ผลิตหนังสือพิมพ์ส่วนใหญ่เป็นมิชชันนารีชาวอเมริกันที่มุ่งเผยแพร่ศาสนา เสนอข่าวสินค้า และแสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสยาม ปัจจุบัน สื่อมวลชนส่วนใหญ่เป็นธุรกิจที่มุ่งแสวงกำไร การอยู่รอดทางธุรกิจทำให้ต้องพึ่งพาแหล่งทุนที่มั่นคง บางองค์กรจึงร่วมมือกับรัฐบาลหรือผู้มีอิทธิพล ซึ่งอาจกระทบต่อความเป็นอิสระและบทบาทในการตรวจสอบอำนาจและเปิดเผยข้อเท็จจริง การควบรวมของธุรกิจสื่อให้เป็นธุรกิจขนาดใหญ่และการบริหารจัดการข้ามสื่อ ทำให้สื่อมีอำนาจกำหนดวาระข่าวสารและมีอิทธิพลต่อความคิดของคนในสังคมได้มากขึ้น

ธุรกิจสื่อในชาติมหาอำนาจเป็นเจ้าของธุรกิจตั้งแต่การวางระบบเทคโนโลยีสื่อสารและโทรคมนาคม เป็นเจ้าของดาวเทียมสื่อสาร เป็นผู้ผลิตอุปกรณ์สื่อสาร ไปจนถึงการผลิตเนื้อหาเผยแพร่สู่ประชาคมโลก สำนักข่าวที่ทรงอิทธิพลระดับโลกมีฐานอยู่ในประเทศตะวันตกแต่เผยแพร่ข่าวสารไปทั่วโลก ตัวอย่างเช่น สำนักข่าว AP (Associated Press) หนึ่งในสำนักข่าวที่เก่าแก่ที่สุดในโลกและส่งข่าวให้กับสื่อมวลชนและองค์กร มากมาย Reuters สำนักข่าวของอังกฤษที่ได้รับความนิยมเชื่อถืออย่างสูง BBC News สำนักข่าวจากอังกฤษที่รายงานข่าวทั่วโลกในหลายภาษา และ CNN เป็นหนึ่งในสำนักข่าวใหญ่ในสหรัฐอเมริกา เนื้อหาจากสำนักข่าวเหล่านี้มักสะท้อนมุมมองของชาติตะวันตกเป็นหลัก จนอาจเกิดการครอบงำทางข้อมูลข่าวสาร (Information Hegemony) ด้วยการกำหนดกระแสข่าวให้สอดคล้องกับผลประโยชน์ทางการเมืองและเศรษฐกิจของชาติตะวันตก

แม้ว่าสื่อมวลชนจะถูกมองว่าเป็นกระบอกเสียงของประชาชน แต่สื่ออาจถูกชนชั้นนำซึ่งเป็นประชากรส่วนน้อยครอบงำและใช้แสวงหาประโยชน์ ทำให้เสียงของผู้ด้อยอำนาจมีโอกาสเข้าถึงพื้นที่ที่สื่อชนกว่าและไม่ดังพอที่จะได้รับความสนใจจากสาธารณชนและผู้มีอำนาจ ดังนั้นจึงมีมุมมองต่อบทบาทของสื่อมวลชนที่ต่างกัน ในด้านหนึ่ง มองว่าสื่อเป็นสถาบันวิชาชีพที่มีความเป็นมืออาชีพและเป็นปริณิณทาสสาธารณะที่สำคัญ ขณะที่อีกด้านหนึ่ง มองว่าสื่อเป็นเพียงองค์กรธุรกิจที่มุ่งผลกำไร และอาจไม่สะท้อน "ความคิดเห็นสาธารณะ" (public opinion) อย่างแท้จริง

ข่าวสารและสื่อบันเทิงมีอิทธิพลต่อการครอบงำทางวัฒนธรรม และกระตุ้นการบริโภคสินค้าและบริการ แม้แต่รายการข่าวก็กลายเป็นพื้นที่โฆษณาสินค้า ขณะเดียวกัน สื่อบันเทิงมักเน้นความเพลิดเพลินด้วยเนื้อหาที่สร้างจินตนาการ จนอาจทำให้ผู้คนลดความสนใจประเด็นสาธารณะหรือปัญหาส่วนรวม การครอบงำทางวัฒนธรรมของสื่อยังทำให้มีความกังวลว่าจะทำให้วัฒนธรรมท้องถิ่นถูกลดความสำคัญ แต่ประเด็นนี้ยังเป็นที่ถกเถียง เนื่องจากแต่ละพื้นที่ที่มีความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงเทคโนโลยีและข้อมูลข่าวสาร จึงยังคงมีความหลากหลายทางวัฒนธรรม

1.5 สื่อใหม่ในโลกยุคข้อมูลข่าวสาร

การเปลี่ยนแปลงทางเทคโนโลยีและภูมิทัศน์ของสื่อเกิดขึ้นควบคู่กับการเปลี่ยนแปลงความสัมพันธ์ทางสังคม สื่อสิ่งพิมพ์จำนวนมากถูกแทนที่ด้วยสื่อออนไลน์ ส่งผลให้ผู้คนเข้าถึงข้อมูลข่าวสารจากแหล่งที่หลากหลาย แทนการพึ่งพาสำนักข่าวกระแสหลักเพียงไม่กี่แห่ง การไหลเวียนของข้อมูลมีลักษณะไร้พรมแดน (borderless) โดยผู้ผลิตและผู้รับสารปฏิสัมพันธ์กันได้โดยตรง การสื่อสารข้ามพื้นที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ก่อให้เกิดรูปแบบการสื่อสารแนวระนาบ (horizontal communication) ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญของ "สังคมเครือข่าย" (network society)

การสื่อสารในลักษณะนี้ทำให้ผู้คนเชื่อมโยงกันในระดับที่ค่อนข้างเท่าเทียม มิใช่การส่งสารแบบแนวดิ่งจากผู้มีอำนาจลงสู่ผู้ใต้บังคับบัญชา โลกจึงกลายเป็น "พื้นที่ลูกผสม" (Hybrid Space หรือ Hybrid Public Sphere) ซึ่งมีการทับซ้อนและเชื่อมโยงกันระหว่างโลกกายภาพกับ "โลกเสมือน" (virtual world) จนเส้นแบ่งระหว่างสองพื้นที่พร่าเลือน (Castells, 2007) ชีวิตของผู้คนจึงดำเนินอยู่ในสองพื้นที่ไปพร้อมกันอย่างต่อเนื่อง และมีอิทธิพลซึ่งกันและกันตลอดเวลา

การมีอินเทอร์เน็ตและแพลตฟอร์มสื่อสังคมออนไลน์ เช่น เฟซบุ๊ก ทวิตเตอร์ (ปัจจุบันคือ X) และอินสตาแกรม เชื่อมโยงให้ผู้คนรู้สึกใกล้ชิดกันมากขึ้น แม้จะอาศัยอยู่ห่างไกลกันและมีลักษณะความเป็นปัจเจกชนนิยมสูง สอดคล้องกับข้อเสนอของ มาร์แชล แมคลูฮาน (Marshall McLuhan, 1911–1980) ที่อธิบายว่าการพัฒนาเทคโนโลยีการสื่อสารและคมนาคมเร่งให้โลกเปลี่ยนแปลงเร็วขึ้น เหตุการณ์ในพื้นที่หนึ่งสามารถส่งผลกระทบต่อพื้นที่อื่นทันที เสมือนเป็น "หมู่บ้านโลก" (Global Village) ที่ผู้คนเชื่อมโยงกันด้วยข้อมูล ข่าวสาร ค่านิยม และวัฒนธรรมในระดับโลก (McLuhan, 1962)

โลกออนไลน์เป็นพื้นที่สร้างชุมชนรูปแบบใหม่ เช่น ชุมชนออนไลน์ (online community) หรือชุมชนเสมือนจริง (virtual community) การสนทนากับผู้ที่มีความสนใจร่วมกันอาจแลกเปลี่ยนความคิดเห็นและร่วมกันผลักดันการเปลี่ยนแปลงในโลกกายภาพ เช่น การสื่อสารข้อเรียกร้อง โน้มน้าวความคิดเห็น หรือกดดันผู้มีอำนาจ กลายเป็นรูปแบบใหม่ของการมีส่วนร่วมทางการเมือง และให้ปริมาณพลสาธารณะขยายตัวยิ่งขึ้น ในหลายกรณี การสนทนาในชุมชนออนไลน์เป็นจุดเริ่มต้นของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม จากการรวมตัวของผู้คนที่หลากหลายและเป็นอิสระต่อกัน แต่มีเป้าหมายร่วมบางอย่าง อย่างไรก็ตาม มีข้อวิพากษ์ว่าความสัมพันธ์ในชุมชนเสมือนมีความฉาบฉวยและขาดความผูกพัน เมื่อเทียบกับชุมชนในโลกกายภาพ อีกทั้งการสื่อสารในพื้นที่ออนไลน์บางรูปแบบอาจขาดความละเอียดอ่อนและความเห็นอกเห็นใจ ซึ่งกระทบต่อความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในชีวิตจริง

ผู้ใช้สื่อออนไลน์จำนวนมากรู้สึกว่ามีพลังและอำนาจมากขึ้นเมื่ออยู่ในโลกเสมือน เพราะการสื่อสารในโลกกายภาพมีข้อจำกัดหลายอย่าง เช่น คนพิการไม่สามารถแลกเปลี่ยนความคิดเห็นได้เท่าเทียมกับผู้ที่มีร่างกายสมบูรณ์ ผู้หญิงและผู้มีความหลากหลายทางเพศถูกกดทับด้วยค่านิยมและจารีตทางสังคม นอกจากนี้ ในสังคมที่ยังคงมีวัฒนธรรมอำนาจนิยมและความอนุรักษนิยมสูง การวิพากษ์วิจารณ์ทางการเมือง เรื่องเพศ หรือบุคคลสาธารณะที่มีอาวุโส มักถูกมองว่าไม่เหมาะสม ด้วยเหตุนี้ พื้นที่ออนไลน์จึงเป็นทางเลือกในการแสดงความคิดเห็น ความรู้สึก และอัตลักษณ์ที่แตกต่างจากบรรทัดฐานหลักของสังคมได้ปลอดภัยกว่าการแสดงออกในโลกจริง ซึ่งอาจกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคม

โลกยุคดิจิทัลได้เปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการสื่อสารทั้งในด้านเนื้อหา ผู้ผลิตสื่อ และอำนาจในการสื่อสาร พื้นที่ออนไลน์จึงกลายเป็นปริมาณพลสาธารณะที่เปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมทางการเมืองมากขึ้น โดยไม่จำกัดตัวตน สถานที่ หรือการสังกัดองค์กร การไหลเวียนของข้อมูลข้ามพรมแดนทำให้อำนาจการสื่อสารไม่ผูกขาดอยู่กับรัฐหรือองค์กรสื่อ แต่กระจายสู่ปัจเจกชนที่สามารถสร้างและเผยแพร่ข้อมูลได้ด้วยตนเอง

เมื่อระบบอินเทอร์เน็ตเริ่มแพร่หลายในช่วงทศวรรษ 1990 คาดการณ์กันว่าความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงและเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารจะลดลง โดยเฉพาะเมื่อค่าบริการอินเทอร์เน็ตลดลงและสมาร์ตโฟนแพร่หลาย อย่างไรก็ตาม ความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัล (digital divide) ยังคงมีอยู่ จากปัจจัยด้านรายได้ ทักษะการใช้เทคโนโลยี การขาดแคลนอุปกรณ์และโครงสร้างพื้นฐาน รวมถึงข้อกฎหมาย จารีตวัฒนธรรม หรือการอยู่ห่างไกลความเจริญ ข้อมูลจากสำนักงานสถิติแห่งชาติใน

ไตรมาสแรกของปี พ.ศ. 2567 ระบุว่า จากประชากรอายุ 6 ปีขึ้นไปประมาณ 65.9 ล้านคน มีผู้ใช้อินเทอร์เน็ต 59.0 ล้านคน หรือคิดเป็น 89.5% (ฐานเศรษฐกิจ, 2567) หมายความว่ายังมีประชากรอย่างน้อย 10.5% เข้าไม่ถึงอินเทอร์เน็ต

แม้เทคโนโลยีดิจิทัลจะช่วยเพิ่มศักยภาพในการสื่อสารของผู้คนในวงกว้าง เปิดโอกาสให้ประชาชนสามารถเข้าถึงข้อมูลข่าวสาร แสดงความคิดเห็น และมีส่วนร่วมในประเด็นสาธารณะได้มากขึ้น แต่ในอีกด้านหนึ่ง เทคโนโลยีก็ยังสร้างข้อจำกัดให้กับคนบางกลุ่ม โดยเฉพาะผู้ที่ขาดโอกาสในการเข้าถึงอินเทอร์เน็ต อุปกรณ์ดิจิทัล หรือทักษะด้านเทคโนโลยี ส่งผลให้เกิดความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์จากสื่อดิจิทัล

นอกจากนี้ ภาครัฐในหลายประเทศยังได้ออกกฎหมายและมาตรการต่าง ๆ เพื่อควบคุมการแสดงความคิดเห็นในโลกออนไลน์ รวมถึงการจัดตั้งหน่วยงานหรือใช้เทคโนโลยีในการติดตาม ตรวจสอบ และสอดส่องพฤติกรรมกรรมการสื่อสารของประชาชนในพื้นที่ดิจิทัล โดยอ้างเหตุผลด้านความมั่นคงของรัฐหรือการรักษาความสงบเรียบร้อย ซึ่งส่งผลกระทบต่อสิทธิเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็น และสิทธิในความเป็นส่วนตัวของประชาชน โดยเฉพาะเมื่อการบังคับใช้กฎหมายขาดความโปร่งใส หรือเปิดช่องให้เกิดการตีความอย่างกว้างขวาง

ด้วยเหตุนี้ การพิจารณาบทบาทของเทคโนโลยีดิจิทัลจึงไม่อาจมองเพียงในฐานะเครื่องมือที่เพิ่มโอกาสในการสื่อสารเท่านั้น แต่จำเป็นต้องวิเคราะห์ควบคู่กับบริบททางสังคม การเมือง และกฎหมาย ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดว่าเทคโนโลยีจะถูกใช้เพื่อขยายเสรีภาพของประชาชน หรือกลายเป็นเครื่องมือในการควบคุมและจำกัดสิทธิเสรีภาพในรูปแบบใหม่

1.6 สรุปท้ายบท

สื่อมีความสำคัญในการถ่ายทอดความหมายและความคิดผ่านภาษาและสัญลักษณ์ต่าง ๆ ทำให้ผู้คนเข้าใจและเชื่อมโยงกันทางสังคม พร้อมทั้งส่งต่อความรู้ ความคิด ค่านิยม และวัฒนธรรมของสังคม การศึกษาทางสังคมศาสตร์จึงมุ่งวิเคราะห์ว่าสื่อมีส่วนในการสร้างหรือเปลี่ยนแปลงสังคมอย่างไร อย่างไรก็ตาม สื่อไม่ได้เป็นกลางหรือสะท้อนความจริงอย่างตรงไปตรงมา แต่ถ่ายทอดค่านิยม ความคิด หรืออคติด้วยการเลือกใช้เครื่องมือสื่อสาร เช่น ภาพ เสียง หรือคำพูด ซึ่งอาจบิดเบือนข้อเท็จจริงหรือสร้างความเข้าใจผิดได้ ขึ้นอยู่กับเจตนาของผู้ผลิตและบริบททางสังคม ขณะเดียวกัน ผู้รับสื่อก็มีบทบาทในการตีความสารตามประสบการณ์และวัฒนธรรมของตน ดังนั้น การวิเคราะห์สื่อจึงมีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจบทบาทและอิทธิพลที่สื่อมีต่อค่านิยมและทัศนคติของสังคม การศึกษาสื่อเชิงวิพากษ์ช่วยให้ตระหนักถึงอิทธิพลของสื่อที่อาจส่งเสริมหรือเป็นอุปสรรคต่อความเสมอภาคและความเท่าเทียมในสังคม สื่อไม่เพียงสะท้อนเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น แต่ยังบ่งชี้ถึงสิ่งที่ไม่ถูกนำเสนอหรือถูกปิดไว้ ซึ่งส่งผลต่อการรับรู้ของสังคม

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กาญจนา แก้วเทพ.

2547. **การวิเคราะห์สื่อ: แนวคิดและเทคนิค.** กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ชัยวัฒน์ ม่วงทอง.

2564. **วาทกรรมดีตราผู้อยู่ร่วมกับเชื้อเอชไอวีเกย์ในสื่อออนไลน์ประเทศไทย: ผลกระทบและแนวทางการแก้ปัญหา.** วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, สถาบันบัณฑิตพัฒนบริหารศาสตร์.

ฐานเศรษฐกิจ.

2567. "สำนักงานสถิติเปิดผลสำรวจไตรมาสแรก การใช้ ICT ในครัวเรือนไทยลดลง". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 6 สิงหาคม 2567 จาก <https://www.thansettakij.com/technology/technology/597213>.

ณัจรี สุวรรณภัก.

2567. "สังคมวิทยาชีวิตประจำวัน: "รอยต่อ-รอยตัด" แนวทัศน์ทางสังคมวิทยาในงานศึกษาสังคมไทยร่วมสมัย". *วารสารสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา*, 34 (2): 69-100.

บุบผา เมฆศรีทองคำ.

2554. "เสรีภาพของสื่อ: การจัดอันดับขององค์กรสื่อนานาชาติ". *วารสารนักบริหาร*, 31 (3): 203-207.

ปนัดดา ชำนาญสุข.

2561. **เร่รัก รุนแรง โลกขายของของนักบิด**. ศูนย์วิชาการเพื่อความปลอดภัยทางถนน (ศวปถ.) มูลนิธิสาธารณสุขแห่งชาติ (มสช.).

ปรววรรณ ดวงรัตน์.

2557. "สัญศาสตร์และความหมายที่แปรเปลี่ยน". *สุทธิปริทัศน์*, 28 (88): 1-14.

พิมล ธรรมพิทักษ์พงษ์.

2549. "เสรีภาพของสื่อกับสื่อพิมพ์ภายใต้รัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน". *วารสารศาลรัฐธรรมนูญ*, 8 (22): 93-124.

ระวีวรรณ ประกอบผล.

2528. **สื่อมวลชนกับวิกฤตการณ์ทางการเมืองในประเทศไทย**. วิทยานิพนธ์ปริญญาดุษฎีบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

วัฒนาพร นนลือชา และอุมารินทร์ ตูลารักษ์.

2557. "อุดมการณ์ในละครโทรทัศน์แนวผีของไทย". *วารสารวิชาการแพรวภาพสนธิ์ มหาวิทยาลัยราชภัฏภาพสนธิ์*, 1 (3): 26-46.

สมสุข หินวิมาน.

- ม.ป.ป. "สื่อโฆษณาในมิติทางวัฒนธรรม". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 29 สิงหาคม 2567 จาก <https://cafethai.tripod.com/ad-culture.pdf>.

2558. **อ่านทีวี: การเมืองวัฒนธรรมในจอโทรทัศน์**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พารากราฟ.

สิทธิพล เครือรัฐติกาล.

2561. "นวนิยายเรื่อง "สี่แผ่นดิน" ในบริบทการเมืองไทย". *วารสารรัฐศาสตร์มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช*, 2 (2): 35-52.

The Standard.

2563. "วิโรจน์เปิดหลักฐานใช้บรรทัดปฏิบัติการ IO อวยรัฐบาล-สร้างมลทินฝ่ายตรงข้าม". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 7 สิงหาคม 2567 จาก <https://thestandard.co/evidence-using-state-operating-statements-io/>.

The MATTER.

2563. "เปิดรายงานปฏิบัติการ IO ในทวิตเตอร์หลังพบ 900 กว่าบัญชีที่เชื่อว่าเป็น IO และเชื่อมโยงกับกองทัพบก". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 29 สิงหาคม 2567 จาก <https://thematter.co/brief/125769/125769>.

The101.world.

2561. "Press Privilege: เสรีภาพสื่อไทยในวันที่สิทธิพิเศษไม่ใช่เรื่องเล่นๆ". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 18 เมษายน 2568 จาก <https://www.the101.world/press-privilege/>.

ภาษาอังกฤษ

Baran, Stanley J., and Davis, Dennis K.

2009. **Mass Communication Theory: Foundations, Ferment, and Future** (2nd edition). Belmont: Wadsworth Cengage Learning.

Barthes, Roland.

1982. **The Empire of Signs**. New York: Hill and Wang. (Original work published 1970).

Castells, Manuel.

2007. "Communication, Power and Counter-power in the Network Society". *International Journal of Communication*, 1 (2007): 238-266.

Geertz, Clifford.

1973. **The Interpretation of Cultures: Selected Essays**. New York: Basic Books.

Hall, Stuart.

1997. "The Work of Representation". In Stuart Hall (Ed.), **Representation: Cultural Representations and Signifying Practices**. (pp. 13-74). London: Sage Publications.

Jefferson, Thomas.

1786. "To James Currie. Founders Online. National Archives". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 25 สิงหาคม 2568 จาก <https://founders.archives.gov/documents/Jefferson/01-09-02-0209>.

Marx, Karl.

1867. **Das Kapital: Critique of Political Economy** (Vol. 1). Berlin: Verlag von Otto Meissner.

McLuhan, Marshall.

1962. **The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man**. Toronto: University of Toronto Press.

Müller, Mike.

1974. **The Baby Killer**. London: War on Want. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 25 สิงหาคม 2568 จาก <https://waronwant.org/sites/default/files/THE%20BABY%20KILLER%201974.pdf>.

Weber, Max.

1922. **Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology**. Berkeley: University of California Press.

บทที่ 2

เทคโนโลยีสื่อสารกับการเปลี่ยนแปลงสังคม

เมื่อกล่าวถึงการสื่อสารในยุคปัจจุบัน ย่อมหลีกเลี่ยงไม่ได้ที่จะพิจารณาเทคโนโลยีควบคู่กัน เทคโนโลยีทำให้มนุษย์ติดต่อสื่อสารกันได้สะดวกขึ้น ทั้งระหว่างผู้อยู่ห่างไกลกันหรืออยู่ต่างช่วงเวลา ดังเช่น การเรียนรู้เรื่องราวของผู้อื่นในอดีตผ่านเทคโนโลยีสารสนเทศและสื่อดิจิทัล

มาแชล แมคลูฮัน (Marshall McLuhan, 1911–1980) นักปรัชญาทฤษฎีสื่อสารชาวแคนาดา เสนอว่าเทคโนโลยีมีบทบาทต่อการเปลี่ยนแปลงสังคม เพราะเป็น "ส่วนขยายของมนุษย์" (the extensions of man) ที่เพิ่มศักยภาพการรับรู้และการกระทำของมนุษย์ เขายังเสนอแนวคิด The Medium is the Message ในหนังสือ "Understanding Media: The Extensions of Man" (1964) ซึ่งชี้ว่ารูปแบบของสื่อมีอิทธิพลต่อการรับรู้ของผู้คนพอ ๆ กับเนื้อหาที่สื่อนำเสนอ ไม่ว่าจะเป็นการใช้ตัวอักษร การพูด การพิมพ์ หรือการถ่ายทอดเสียง ต่างสร้างประสบการณ์การรับรู้ที่แตกต่างกัน ชนิดของสื่อที่เป็นตัวกลางมีผลต่อความซับซ้อนและรายละเอียดของเนื้อหา เช่น หนังสือพิมพ์มีรายละเอียดข่าวมากกว่าวิทยุหรือโทรทัศน์ที่มีเวลาการออกอากาศจำกัด แมคลูฮันอธิบายเรื่องเหล่านี้เมื่อหกสิบกว่าปีก่อน แต่ยังคงสอดคล้องกับปรากฏการณ์ในปัจจุบัน ที่คอมพิวเตอร์เข้ามาแทนที่พิมพ์ดีด อินเทอร์เน็ตเชื่อมโยงผู้คนทั่วโลก และสื่อสังคมออนไลน์กลายเป็นพื้นที่หลักของการสื่อสาร

บทนี้จะสำรวจความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีกับการสื่อสาร และการเปลี่ยนแปลงสังคม ผ่านแนวคิดของแมคลูฮัน ภายใต้กรอบ "เทคโนโลยีเป็นตัวกำหนด" (technological determinism) เพื่อพิจารณาว่าเทคโนโลยีการสื่อสารช่วยสร้างสังคมที่เป็นธรรมได้มากเพียงใด และควรทำความเข้าใจบทบาทของเทคโนโลยีอย่างไรในบริบทของสังคมและวัฒนธรรมที่มีพลวัตตลอดเวลา

2.1 การสร้างจักรวรรดิด้วยสื่อและแนวคิด "หมู่บ้านโลก"

แนวคิดเรื่อง "หมู่บ้านโลก" (Global Village) ของแมคลูฮัน (McLuhan, 1967) อธิบายว่าการพัฒนาเทคโนโลยีการสื่อสารในศตวรรษที่ 20 ทำให้มนุษย์มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในระดับโลก (global unity) จากการรับรู้เหตุการณ์ต่าง ๆ และความเข้าใจในเรื่องต่าง ๆ ร่วมกัน (shared consciousness) การสื่อสารที่รวดเร็วและทั่วถึง

โดยเฉพาะผ่านสื่ออิเล็กทรอนิกส์ เช่น วิทยุ โทรทัศน์ และอินเทอร์เน็ต ได้ลดระยะห่างทางภูมิศาสตร์ และทำให้ผู้คนรู้สึกราวกับอาศัยอยู่ในชุมชนเดียวกัน โลกจึงไม่ได้เป็นเพียงพื้นที่ทางกายภาพ หากแต่เป็นชุมชนที่เชื่อมโยงกันด้วยข้อมูลและการสื่อสาร ซึ่งส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการดำเนินชีวิต ระบบเศรษฐกิจ การเมือง และวิถีคิดของผู้คน

แนวคิดของแมคลูฮันมีพื้นฐานจากทฤษฎีของฮาโรลด์ อินนิส (Harold A. Innis, 1894–1952) นักเศรษฐศาสตร์และนักสื่อสารชาวแคนาดา ผู้เสนอกรอบคิด "เทคโนโลยีสื่อสารเป็นตัวกำหนดสังคม" (Communication Technological Determinism) อธิบายว่าวิธีการสื่อสาร (modes of communication) หรือรูปแบบที่มนุษย์ใช้ถ่ายทอดข้อมูลข่าวสารมีอิทธิพลต่อการพัฒนาและโครงสร้างของสังคมในแต่ละยุคสมัย ตัวอย่างเช่น ในยุคการสื่อสารแบบปากต่อปาก (oral communication) และการคัดลอกด้วยมือในสมัยที่ยังไม่มีการเขียนที่เป็นระบบมาตรฐาน ความรู้ส่วนใหญ่และอำนาจควบคุมสังคมผูกขาดอยู่กับกลุ่มนักบวชและชนชั้นนำ เมื่อจักรวรรดิต่าง ๆ เริ่มพัฒนาการเขียนบนวัสดุที่มีความคงทน เช่น การจารึกบนแผ่นหินหรือโลหะที่เก็บรักษาข้อมูลสำคัญไว้ได้นานขึ้น อำนาจการปกครองก็มีเสถียรภาพมากขึ้น และเอื้อต่อการขยายอิทธิพลทางการเมืองและวัฒนธรรมไปยังพื้นที่ห่างไกล

อินนิสเสนอแนวคิดเรื่อง "จักรวรรดิทางสื่อ" (Media Empire) โดยชี้ว่าการควบคุมการสื่อสารเป็นรากฐานของอำนาจจักรวรรดิในประวัติศาสตร์ ตัวอย่างเช่น จักรวรรดิโรมันสามารถขยายอำนาจไปยังภูมิภาคกว้างใหญ่ นอกจากเป็นเพราะมีกำลังทหารแข็งแกร่งแล้ว ยังเป็นเพราะมีระบบสื่อสารที่ดี มีการจารึกกฎหมายและเหตุการณ์สำคัญทางการเมือง การปกครองบนวัสดุที่ทนทาน สามารถเก็บรักษาและส่งต่อข้อมูลไปได้ยาวนาน อาณาจักรโรมันสร้างสิ่งปลูกสร้างขนาดใหญ่และคงทน เช่น ถนน สะพาน และอัฒจันทร์ขนาดใหญ่กลางแจ้ง (Colosseum) รองรับการสื่อสารและการคมนาคม และยังแสดงถึงอำนาจ ความมั่นคง และระเบียบแบบแผนของรัฐ ปัจจัยเหล่านี้มีส่วนสำคัญในการขยายอิทธิพลของโรมันไปทั่วภูมิภาคเมดิเตอร์เรเนียน ยุโรปตะวันตก ตะวันออกกลาง และแอฟริกาเหนือ (Innis, 1950; Innis, 1951)

จักรวรรดิออตโตมันมีอำนาจครอบคลุมภูมิภาคตะวันออกกลาง เอเชียตะวันตก และยุโรปตะวันออกตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ 13 โดยมีโครงสร้างแบบรวมศูนย์ภายใต้การปกครองของสุลต่าน อำนาจดังกล่าวตั้งอยู่บนระบบการสื่อสารที่เป็นระเบียบและมีประสิทธิภาพ ออตโตมันใช้สื่อทั้งแผ่นหนัง กระดาษ และเครือข่ายการส่งสาส์น เพื่อถ่ายทอดคำสั่งจากศูนย์กลางไปยังดินแดนห่างไกลได้อย่างรวดเร็วและแม่นยำ ระบบการสื่อสารนี้เอื้อให้จักรวรรดิสามารถควบคุมอาณาเขตกว้างใหญ่ แบ่งพื้นที่ออกเป็นเขตการปกครองที่มีกฎหมายและโครงสร้างการบริหารที่ชัดเจน ส่งผลให้จักรวรรดิออตโตมันสามารถสถาปนาตนเป็นศูนย์กลางทางการค้าและวัฒนธรรม และควบคุมเส้นทางการค้าทั้งทางบกและทางทะเล

ส่วนจักรวรรดิอังกฤษเริ่มเรืองอำนาจตั้งแต่ปลายศตวรรษที่ 16 ในยุคล่าอาณานิคม จากความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีการพิมพ์ การเดินเรือ และระบบสื่อสารที่รวดเร็วช่วยเพิ่มศักยภาพด้านการทหารและการค้า ทำให้อังกฤษสามารถขยายอิทธิพลไปยังเอเชียและแอฟริกา และส่งคำสั่งราชการ รายงานข่าวสาร และประกาศต่าง ๆ จากศูนย์กลางไปยังอาณานิคมทั่วโลกได้อย่างมีประสิทธิภาพ โดยเฉพาะในศตวรรษที่ 19 มีการใช้โทรเลขทำให้การควบคุมอาณานิคมรวดเร็วขึ้น นอกจากนี้ อังกฤษยังใช้สื่อและวรรณกรรมในการขยายอิทธิพลทางวัฒนธรรมด้วย (Innis, 1950)

ในโลกปัจจุบัน เทคโนโลยีการสื่อสารพัฒนาอย่างรวดเร็ว ทำให้ผู้คนสามารถรับรู้เหตุการณ์จากอีกซีกโลกได้เกือบพร้อมกัน รู้จักสถานที่หรือผู้คนที่ไม่เคยพบ และสืบค้นข้อมูลในอดีตได้อย่างสะดวก สื่อจึงเป็นทั้งแหล่งเรียนรู้และกลไกสำคัญที่หล่อหลอมความคิด ความรู้สึก และทัศนคติของผู้คน อย่างไรก็ตาม แม้ประชาชนทั่วไปจะมีโอกาสเข้าถึงและมีส่วนร่วมแสดงความคิดเห็นต่อสาธารณะมากขึ้น แต่สื่อกระแสหลักยังคงอยู่ในการควบคุมของรัฐและกลุ่มทุนขนาดใหญ่ ขณะที่เสียงของกลุ่มชายขอบ วัฒนธรรมท้องถิ่น และภาษาพื้นถิ่นยังมีพื้นที่จำกัด แนวคิด "หมู่บ้านโลก" จึงถูกโต้แย้ง เพราะอำนาจการสื่อสารไม่ได้กระจายอย่างเท่าเทียม การสื่อสารไม่ได้เป็นเพียงเรื่องของการเข้าถึงเทคโนโลยี หากยังเกี่ยวพันกับโครงสร้างอำนาจที่กำหนดทิศทางการไหลเวียนข้อมูล ซึ่งมีผลโดยตรงต่อการรับรู้และความเข้าใจของผู้คน

2.2 วัฒนธรรมการสื่อสารกับพัฒนาการสังคม

วอลเตอร์ เจ ออง (Walter J. Ong, 1912–2003) นักปรัชญาและนักทฤษฎีสื่อสารชาวอเมริกันอธิบายไว้ใน "Orality and Literacy: The Technologizing of the Word" (1982) ว่าเทคโนโลยีสื่อมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลง "sensorium" ระบบผัสสะ หรือประสบการณ์จากประสาทสัมผัสของมนุษย์ สื่อแต่ละประเภทกระตุ้นประสาทสัมผัสแตกต่างกัน จึงส่งผลต่อรูปแบบและประสบการณ์ในการรับสาร ตัวอย่างเช่น การรับชมโทรทัศน์ใช้ทั้งสายตาและการฟังเสียง ต่างจากการอ่านสื่อสิ่งพิมพ์ที่ใช้เพียงสายตาอ่านตัวหนังสือและรูปภาพนิ่ง ทำให้การรับรู้รายละเอียด อารมณ์ และความหมายของเนื้อหาจากสื่อสองประเภทแตกต่างกัน ในสังคมที่ใช้เพียงการบอกเล่าปากเปล่าสื่อสารกัน ผู้คนเรียนรู้แบบค่อยเป็นค่อยไป อาศัยการฟัง การจดจำ และการฝึกปฏิบัติเป็นหลัก ขณะที่สังคมที่ใช้การเขียน (literacy culture) สามารถรวบรวมและจัดระเบียบความรู้ได้เป็นระบบ การบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรทำให้ขอบเขตการเรียนรู้ขยายกว้างขึ้น ส่งเสริมการคิดเชิงวิเคราะห์ และทำให้โครงสร้างภาษาพัฒนาอย่างมีแบบแผนและเปลี่ยนแปลงช้าลง (Ong, 1982)

วัฒนธรรมมุขปาฐะ (Oral Tradition)

ในสมัยโบราณมนุษย์อยู่ในยุคมุขปาฐะ ถ่ายทอดความรู้และวัฒนธรรมผ่านการบอกเล่าปากเปล่า ปัจจุบันสังคมบางแห่ง โดยเฉพาะกลุ่มชนเผ่าพื้นเมืองยังคงใช้มุขปาฐะสืบทอดตำนาน ความเชื่อ ประวัติศาสตร์ เพลงพื้นบ้าน บทสวด และคำสั่งสอนต่าง ๆ นอกเหนือจากการสื่อสารเนื้อหาแล้ว มุขปาฐะยังสร้างความผูกพันและความทรงจำร่วมของชุมชนผ่านการถ่ายทอดประสบการณ์จากผู้อาวุโส หรือผู้นำทางศาสนา หรือผู้ที่มีโอกาสเดินทางออกไปนอกชุมชน อย่างไรก็ตาม การไม่มีบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษรอาจทำให้ข้อมูลคลาดเคลื่อนเพราะปรับเปลี่ยนตามการตีความของผู้เล่า หรือสูญหายไปได้ แม้เทคโนโลยีการบันทึกจะพัฒนาก้าวหน้า แต่มุขปาฐะยังคงมีบทบาทสำคัญในการอนุรักษ์ภาษาและวัฒนธรรมท้องถิ่น

ชุมชนท้องถิ่นมักถูกมองว่าดำรงอยู่อย่างอิสระจากอำนาจภายนอก แต่ความจริงแล้ว ชุมชนมีความสัมพันธ์กับสังคมเมืองและศูนย์กลางอำนาจทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม ขณะเดียวกัน "ความรู้ท้องถิ่น" ก็ไม่ได้ดำรงอยู่อย่างเป็นเอกเทศ แต่เกิดจากการแลกเปลี่ยนและผสมผสานกับความรู้จากภายนอก งานศึกษาของ วินัย สุกใส (2562) เกี่ยวกับวัฒนธรรมการเรียนรู้ในชุมชนลุ่มทะเลสาบสงขลา แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่าง "วัฒนธรรมมุขปาฐะ" ของราษฎรกับ "ประเพณีลายลักษณ์" ของหลวง ตั้งแต่ต้นสมัยรัตนโกสินทร์ โดยพบหลักฐานเกี่ยวกับประเพณีเป็นลายลักษณ์อักษรเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ และรุ่งเรืองสูงสุดในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งทางการส่งเสริมการศึกษาและการใช้ตัวอักษรอย่างแพร่หลาย มีการจารึก การบันทึก การคัดลอก การประพันธ์ และการรวบรวมความรู้ในรูปแบบต่าง ๆ ผู้รู้ในชุมชนมีบทบาทสำคัญในการสืบทอดความรู้ผ่านการอ่านและ "สวดหนังสือ" เพื่อให้ผู้ไม่รู้หนังสือสามารถเข้าถึงความรู้ได้ เป็นการผสมผสานระหว่าง "วัฒนธรรมลายลักษณ์" กับ "วัฒนธรรมราษฎร"

นอกจากการถ่ายทอดความรู้และวัฒนธรรมแล้ว มุขปาฐะยังเป็นพื้นที่ในการตอบโต้อำนาจ โดยเฉพาะในสังคมที่จำกัดเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็น เรื่องเล่า ตำนาน นิทาน หรือเพลงพื้นบ้านจำนวนมากวิพากษ์ผู้มีอำนาจผ่านการเปรียบเปรยและสัญลักษณ์ เพื่อสะท้อนความไม่พอใจต่อโครงสร้างอำนาจ หรือประสบการณ์ที่ขัดแย้งกับวาทกรรมหลักของรัฐ การเล่าเรื่องแบบปากต่อปากจึงเป็นพื้นที่ของเสียงที่ถูกทำให้เงียบ ใช้สื่อสารความไม่พอใจ ความหวัง และความจริงของกลุ่มชายขอบ รวมทั้งช่วยรักษาความทรงจำของเหตุการณ์ความรุนแรงหรือการปราบปรามที่ไม่ถูกบันทึกในประวัติศาสตร์ทางการ อาศัยความคลุมเครือ การตีความ และการแพร่กระจายผ่านเครือข่ายทางสังคม

ลาวแคนและหมอลำ การขับร้องเพื่อต่อต้านอำนาจ

ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งไม่ค่อยมีราษฎรอ่านออกเขียนได้ ทาสเชลยชาวลาวที่ถูกกวาดต้อนมาในราชอาณาจักรสยามช่วงสมัยรัชกาลที่ 3 นิยมขับเพลง "ลาวแคน" เพื่อบอกเล่าความทุกข์ยากจากการถูกกดขี่ขูดรีดแรงงาน ระบายความเคียดแค้น และปลุกเร้าให้ฮึดสู้ การร้องลาวแคนได้รับความนิยมจนกระทั่งรัชกาลที่ 4 ออก "ประกาศห้ามมิให้เล่นแอ่วลาว พ.ศ. 2408" และมีบทลงโทษผู้ฝ่าฝืน เพราะเกรงว่าการขับร้องจะส่งผลกระทบต่อความมั่นคงของอำนาจรัฐ (ขจร ฝ้ายเทศ, 2548; เขวามันนัส, 2557) ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อมีการปฏิรูปการปกครองโดยรวบอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง ราษฎรในภาคอีสานที่ไม่พอใจการเก็บภาษี การบังคับใช้แรงงาน และถูกเจ้าหน้าที่รัฐเอาเปรียบ ใช้การร้องหมอลำเพื่อเผยแพร่ข่าวสาร สอดแทรกเนื้อหาการเมือง และบอกเล่าความทุกข์ยาก บางบทลำมีคำพยากรณ์และข่าวลือ ในช่วง พ.ศ. 2444–2445 หมอลำมีบทบาทสำคัญในขบวนการ "กบฏผีบุญ" ทำหน้าที่สื่อสาร นัดหมาย และรวบรวมผู้คนเพื่อเตรียมการต่อสู้กับกองกำลังของรัฐ (นงลักษณ์ ลิ้มศิริ, 2524)

วัฒนธรรมการเขียน

ตาและการมองเห็นมีความสำคัญต่อการเรียนรู้ในวัฒนธรรมการเขียน การเขียนช่วยให้การถ่ายทอดและพัฒนาความรู้ก้าวหน้ามากขึ้น เพราะสามารถเรียนรู้จากการอ่านหลักฐานที่บันทึกไว้ การจดบันทึกเกิดขึ้นมาเมื่อหลายพันปีก่อนเริ่มจากการวาดภาพและสัญลักษณ์บนผนังถ้ำ ก่อนมีการประดิษฐ์ตัวอักษรในภายหลัง

ในด้านศาสนา การเขียนใช้จารึกคำสอน คัมภีร์ บทสวด และพิธีกรรมให้คงอยู่และถ่ายทอดได้อย่างแม่นยำ พระคัมภีร์ของศาสนาคริสต์ คัมภีร์อัลกุรอานของศาสนาอิสลาม หรือพระไตรปิฎกของศาสนาพุทธ ซึ่งเป็นหลักฐานที่ผู้นำศาสนาใช้อ้างอิงความถูกต้องและความศักดิ์สิทธิ์ของคำสอน การเขียนยังช่วยในการเผยแผ่ศาสนาข้ามดินแดน ด้วยการแปลและถ่ายทอดคำสอนไปยังกลุ่มชนต่าง ๆ ในด้านการค้า การเขียนใช้บันทึกรายการสินค้า การทำบัญชี สัญญาทางการค้า และการเก็บภาษี หลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรสร้างความเชื่อถือระหว่างผู้ซื้อผู้ขาย ทำให้สามารถทำธุรกรรมในระยะยาว และติดต่อค้าขายกับแดนไกลได้อย่างมีประสิทธิภาพ ในด้านการปกครอง ผู้ปกครองใช้อำนาจทางทหารได้ง่ายขึ้นเมื่อมีม้าเร็วนำส่งคำสั่งหรือข่าวสารไปยังพื้นที่ห่างไกล ซึ่งถ่ายทอดได้แม่นยำมากกว่าการบอกต่อด้วยปากเปล่า

สันนิษฐานว่าการบันทึกและการประดิษฐ์ตัวอักษรเกิดขึ้นครั้งแรกในโลกราว 5,000 ปีก่อนคริสตกาล ด้วยเป้าหมายทางศาสนา พบหลักฐานของตัวอักษร "เฮียโรกลิฟฟิกส์" (hieroglyphics) ในศาสนสถานและสุสานของชาวอียิปต์โบราณ (ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ, 2565) ส่วนตัวอักษร "คูนีฟอร์ม" (Cuneiform) หรืออักษรรูปลิ้ม ซึ่งเคยเชื่อว่าเก่าแก่ที่สุดในโลกนั้นเพิ่งเกิดขึ้นราว 3,000 กว่าปีก่อนคริสตกาลโดยชาวสุเมเรียนที่อาศัยอยู่ทางตอนใต้ของอาณาจักรเมโสโปเตเมีย หรือบริเวณประเทศอิรักในปัจจุบัน พบจารึกบนแผ่นดินเหนียวเผาไฟ มีเนื้อหาหลากหลายตั้งแต่ บทสวด การค้า กฎหมาย ฯลฯ กลุ่มชนอื่น ๆ ได้ประยุกต์ตัวอักษรคูนีฟอร์มไปใช้ในวัฒนธรรมของตนเองอย่างกว้างขวาง หลังจากนั้นราว 2,400 ปีก่อนคริสตกาลจึงมีการผลิตกระดาษปาปิรัส (Papyrus) ในอียิปต์ (ปรมา เหล่าปิยะสกุล, 2566)

ในราว 1,500–1,300 ปีก่อนคริสตกาล ชาวจีนประดิษฐ์ตัวอักษรและใช้วัสดุบันทึกจากธรรมชาติ เช่น ใบลาน และไม้ไผ่เหลาเป็นซี่ร้อยด้วยเชือกสามารถม้วนเก็บและคลี่อ่านได้ ต่อมามีการเขียนบนวัสดุอื่น ๆ เช่น ผ้าไหม กระดูกสัตว์ งาช้าง กระดองเต่า หรือกะลากลบนหิน แล้วพิมพ์ลายด้วยขี้ผึ้งและดินเหนียว ในราว 140 ปีก่อนคริสตกาล ชาวจีนจึงประดิษฐ์กระดาษ (กรมศิลปากร, ม.ป.ป.) ระบบตัวอักษรจีนแพร่กระจายไปทั่วเอเชียตะวันออกและเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ตามเส้นทางการค้า กลายเป็นรากฐานของระบบอักษรในหลายประเทศ เช่น ญี่ปุ่นและเกาหลี อย่างไรก็ตาม การรู้หนังสือของราษฎรถูกมองว่าเป็นภัยทางการเมืองในยุคราชวงศ์ฉิน (ประมาณ 221–206 ปีก่อนคริสตกาล) จักรพรรดิองค์แรกแห่งราชวงศ์ที่รวบรวมแผ่นดินเป็นหนึ่งเดียว มีคำสั่งให้เผาหนังสือและสังหารนักปรัชญาจำนวนมาก โดยเฉพาะผู้ที่เกี่ยวข้องกับแนวคิดขงจื้อ เพื่อควบคุมความคิดของประชาชนและลดอิทธิพลของนักปรัชญา ในภูมิภาคเอเชียมีระบบการ

เขียนอื่นนอกจากอักษรจีนแต่ยังไม่สามารถหาความเชื่อมโยงกับระบบภาษาใดในปัจจุบันได้ เช่น อักษรอินดัส (Indus Script) ซึ่งใช้ในอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุเมื่อประมาณ 2,600 ปีก่อนคริสตกาล และเป็นหนึ่งในอารยธรรมเก่าแก่และสำคัญที่สุดของโลก ครอบคลุมพื้นที่บางส่วนของปากีสถานและอินเดียตะวันตกเฉียงเหนือในปัจจุบัน มีหลักฐานทางโบราณคดีจำนวนมาก เช่น ตราประทับ และเครื่องใช้ที่สลักสัญลักษณ์ แสดงให้เห็นว่าเป็นระบบการเขียนที่แพร่หลาย นักวิชาการหลายคนเชื่อว่าอักษรเหล่านี้ใช้สื่อสารภายในชุมชน การค้า ตลอดจนพิธีกรรมทางศาสนา (Biswas, 2025)

วัฒนธรรมการเขียนช่วยเก็บรักษาและถ่ายทอดความรู้จากรุ่นสู่รุ่น แม้ผู้เขียนและผู้อ่านอาจอยู่ต่างสถานที่หรือต่างช่วงเวลา แต่ตัวอักษรทำให้ภาษาและความหมายดำรงอยู่เหนือกาลเวลาและสถานที่ การสืบทอดความรู้มีความต่อเนื่องและแม่นยำกว่าการบอกเล่าปากเปล่า การเขียนยังเป็นปัจจัยในการพัฒนาระบบการปกครองของรัฐโบราณ ช่วยในการจัดเก็บภาษี และการออกกฎหมาย ซึ่งสำคัญสำหรับการบริหารอาณาจักรขนาดใหญ่ หลักฐานจากการเขียนเป็นบันทึกสำคัญและเป็นส่วนหนึ่งของอัตลักษณ์ของสังคม ช่วยให้นักวิจัยต่างวัฒนธรรมและต่างพื้นที่ติดต่อและแลกเปลี่ยนข้อมูลและวิทยาการต่าง ๆ ได้ วัฒนธรรมการเขียนยังส่งเสริมการคิดเชิงนามธรรมและวิทยาศาสตร์ในเวลาต่อมา

การเขียนปรับโครงสร้างความคิดของมนุษย์ ทำให้เกิดการแยกแยะในหลายมิติ เช่น การแยกความรู้ออกจากผู้รู้ แยกถ้อยคำออกจากเสียงพูด และทำให้ข้อความเป็นสัญลักษณ์ที่อยู่อย่างอิสระ ปราศจากน้ำเสียง สีหน้า หรือท่าทางซึ่งช่วยในการตีความ ผู้เขียนจึงต้องเลือกใช้ถ้อยคำอย่างระมัดระวังและชัดเจนมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ การเขียนยังแยกข้อความออกจากผู้เขียนและผู้อ่าน ความหมายของข้อความจึงไม่ตายตัว แต่ตีความได้หลากหลาย การเขียนทำให้เกิดระบบเอกสาร กฎระเบียบ และการจดบันทึก ซึ่งเป็นกิจกรรมที่แยกออกจากการใช้ชีวิตประจำวัน ที่สำคัญ การเขียนยังแบ่งแยกระดับภาษา เช่น ภาษาของชนชั้นสูงกับชนชั้นล่าง ภาษาวิชาการและภาษาศาสนากับภาษาพูดในชีวิตประจำวัน รวมถึงการแบ่งแยกเพศและวัยซึ่งใช้ระดับภาษาต่างกัน (Ong, 1982)

เทคโนโลยีการพิมพ์เกิดขึ้นในยุโรปเมื่อศตวรรษที่ 15 และมีความสำคัญเรื่อยมาจนถึงศตวรรษที่ 20 ก่อนที่วิทยุและโทรทัศน์มีบทบาทเพิ่มขึ้น ในปี ค.ศ. 1443 โยฮัน กูเทินแบร์ก (Johannes Gutenberg, 1400–1468) อตีตนายช่างทองชาวเยอรมันประดิษฐ์ตัวพิมพ์โลหะผสมสำเร็จใน ค.ศ. 1445 และพิมพ์พระคัมภีร์ออกมาใน ค.ศ. 1453 จากนั้นเขาพัฒนาเครื่องพิมพ์ หมึกพิมพ์ กระดาษ และปรับปรุงกรรมวิธีให้พิมพ์ได้ครั้งละมาก ๆ ทำให้การเผยแพร่ความรู้เป็นไปอย่างกว้างขวางและรวดเร็ว ผ่านหนังสือ หนังสือพิมพ์ และสิ่งพิมพ์ต่าง ๆ หลังจากนั้น มีโรงพิมพ์ตั้งขึ้นมากมายทั้งในและนอกยุโรป ในช่วงทศวรรษ 1460 ประชาชนต้องการอ่านและเรียนรู้จากหนังสือกันมากขึ้น ลูกจ้างโรงพิมพ์มีทั้งนักเรียนและนักวิชาการในมหาวิทยาลัย พ่อค้า และข้าราชการ นอกจากหนังสือวิชาการแล้ว ยังมีกวีนิพนธ์ ปรัชญา รวมทั้งรายงานข่าวต่าง ๆ จนถึงปลายศตวรรษที่ 15 มีหนังสือมากกว่า 29,000 ฉบับ บางฉบับพิมพ์จำนวน 200-300 เล่ม สะท้อนว่ามีผู้อ่านมากขึ้นด้วย ประมาณการว่ามีหนังสือประมาณ 10 ล้านเล่มถูกผลิตในระยะเวลาไม่ถึง 50 ปี ในเมืองเวนิส ซึ่งเป็นเมืองท่าศูนย์กลางการค้าระหว่างยุโรปกับโลกตะวันออก ซึ่งตั้งอยู่บริเวณชายฝั่งทะเลเอเดรียติกของอิตาลี มีโรงพิมพ์มากกว่า 200 แห่งตั้งขึ้นก่อนปี ค.ศ. 1500 (Drucker, 2018)

การปฏิรูปศาสนากับการพัฒนาสิ่งพิมพ์ในยุโรป

ขบวนการปฏิรูปศาสนาในคริสต์ศตวรรษที่ 16 กระตุ้นให้ผู้คนสนใจการอ่านออกเขียนได้มากขึ้น เพื่อจะไม่ตกอยู่ภายใต้การครอบงำของชนชั้นนำ มาร์ติน ลูเธอร์ (Martin Luther, 1483–1546) ศาสนาจารย์ชาวเยอรมันเป็นผู้เริ่มต้นการปฏิรูปศาสนาใน ค.ศ. 1517 โดยเขียน "ข้อเสนองาน 95 ประการ" (95 Theses) ต่อต้านการขายใบไถ่บาปของศาสนจักรโรมันคาทอลิก แล้วนำไปติดที่โบสถ์ออลเซนต์ (All Saints' Church) เมืองวิตเทนเบิร์ก ในเยอรมนี จากนั้นมีผู้นำไปประกาศนั้นไปพิมพ์จำหน่ายและได้รับความสนใจอย่างมาก ลูเธอร์ถูกคริสตจักรประกาศขับออกจากศาสนา แต่เขายังคงแปลพระคัมภีร์จากภาษาละตินเป็นภาษาเยอรมันเพื่อให้

ศาสนิกชนเข้าถึงได้ง่ายขึ้น นอกจากนั้น เขายังผลิตงานเขียนด้านศาสนา รวมถึงศาสนานิพนธ์และบทวิจารณ์ศาสนาจักรอย่างต่อเนื่อง โดยใช้ภาษาเยอรมันเป็นภาษาหลัก

การปฏิรูปศาสนาทำให้มีการพิมพ์เอกสารในภาษาที่สามัญชนสื่อสารกันมากขึ้น จากที่เคยใช้อักษรลาตินซึ่งมีแต่นักบวชและชนชั้นสูงที่อ่านออกเขียนได้ ภาษาของสามัญชนต่ำศักดิ์กว่าภาษาศาสนา แต่ก็เป็นภาษาที่คนหมู่มากใช้ในชีวิตประจำวัน ระหว่าง ค.ศ. 1500–1550 เมื่อทุนนิยมการพิมพ์ขยายตัว มีหนังสือที่พิมพ์เป็นภาษาเยอรมันเพิ่มขึ้นถึงสามเท่า และผู้เผยแพร่ลัทธิโปรเตสแตนต์ก็อาศัยสื่อสิ่งพิมพ์และภาษาถิ่นในการเผยแพร่ศาสนา

เครื่องจักรพลังไอน้ำคิดค้นขึ้นในศตวรรษที่ 15 แต่หลังจากนั้นอีกนานพอควรกว่าระบบการพิมพ์เชิงอุตสาหกรรมจะเกิดขึ้น ในคริสต์ศตวรรษที่ 18 เมื่อสังคมยุโรปเข้าสู่ยุคเรืองปัญญา (Enlightenment) อุตสาหกรรมการพิมพ์จึงเริ่มเฟื่องฟู เพราะผู้คนสนใจการอ่านเขียนมากขึ้น การพัฒนาการพิมพ์ทำให้ระบบคิดของมนุษย์เปลี่ยนไปมาก ประชาชนเข้าถึงข้อมูลข่าวสารหลากหลายจากสื่อสิ่งพิมพ์ที่มีเพิ่มขึ้น หนังสือมีความคงทน อ่านซ้ำได้หลายครั้งจึงส่งต่อความรู้ได้กว้างขวาง ทำให้การผูกขาดความรู้โดยราชสำนักและศาสนาจักรที่เคยมีมาถูกสั่นคลอน

ในยุคอาณานิคม ขาดิที่ตกอยู่ใต้อำนาจจักรวรรดินิยมใช้สื่อในการต่อต้านอำนาจอาณานิคม เผยแพร่แนวคิดชาตินิยม และปลุกกระแสการเคลื่อนไหวทางการเมืองของประชาชน

หนังสือพิมพ์เวียดนามปลุกกระแสชาตินิยมในยุคอาณานิคม

เจ้าอาณานิคมฝรั่งเศสต้องการให้เวียดนามเป็นศูนย์กลางการบริหารราชการ จึงปรับปรุงโครงสร้างพื้นฐาน เช่น การสร้างทางรถไฟ ถนน และท่าเรือ พร้อมทั้งจัดตั้งโรงเรียนระบบฝรั่งเศสแล้วส่งเสริมให้ชาวเวียดนามเข้าเรียน เพื่อผลิตบุคลากรมาทำงานในระบบราชการของตน ขณะเดียวกัน ก็ส่งเสริมการผลิตหนังสือพิมพ์เพื่อพัฒนาความรู้และการสื่อสาร หนังสือพิมพ์ฉบับแรกของเวียดนามคือ *Gia Dinh Bao* พิมพ์ในปี ค.ศ. 1865 ต่อมากิจการหนังสือพิมพ์ขยายตัวอย่างกว้างขวาง ผู้ผลิตเป็นกลุ่มปัญญาชนเวียดนามและขบวนการต่อต้านอาณานิคมที่ใช้สื่อสิ่งพิมพ์เผยแพร่แนวคิดชาตินิยมและคอมมิวนิสต์ บางครั้งสื่อสารกันอย่างลับเพื่อต่อต้านจักรวรรดินิยม รัฐบาลอาณานิคมสั่งปิดหนังสือพิมพ์หลายฉบับ แต่สื่อสิ่งพิมพ์และการสื่อสารต่าง ๆ ยังคงมีบทบาทกระตุ้นการตื่นตัวทางการเมือง และการต่อสู้เพื่อเอกราช (มรกตวงศ์ ภูมิพล, 2562)

กระแสชาตินิยมที่ไม่เข้มแข็งในลาวและกัมพูชาในยุคอาณานิคม

ในกัมพูชากระแสชาตินิยมไม่เข้มแข็งเท่าประเทศเพื่อนบ้าน สัมพันธ์กับอัตราการไม่รู้หนังสือของประชากรและความไม่ก้าวหน้าของกิจการสื่อสารมวลชน แม้ว่ากัมพูชาและลาวอยู่ภายใต้อำนาจอาณานิคมของฝรั่งเศสเช่นเดียวกับเวียดนาม แต่เจ้าอาณานิคมฝรั่งเศสมองว่าลาวเป็นพื้นที่ห่างไกลและเป็นเพียงเขตกันชนระหว่างเวียดนามกับสยาม จึงปล่อยให้ราชสำนักปกครองตนเอง ระบบการศึกษาในลาวและกัมพูชาส่วนใหญ่จึงเป็นรูปแบบดั้งเดิม

ในอดีตการเข้าถึงการศึกษาจำกัดเฉพาะพระสงฆ์ในศาสนาพุทธ ก่อนปี ค.ศ. 1927 ไม่มีหนังสือพิมพ์หรือวารสารที่เป็นภาษาเขมรปรากฏในอาณาจักรกัมพูชา วรรณกรรมของกัมพูชามักเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนาและบทร้อยกรอง มีชนชั้นาภิจากฝรั่งเศสเริ่มเข้ามามีบทบาทในกัมพูชาตั้งแต่คริสต์ศตวรรษที่ 18 ภายหลังมีการลงนามในสนธิสัญญาปี ค.ศ. 1863 ระหว่างฝรั่งเศสกับพระบาทสมเด็จพระนโรดม ทำให้กัมพูชาเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศส แต่ฝรั่งเศสไม่ได้ส่งเสริมการศึกษาจริงจัง เครือข่ายโรงเรียนที่มีอยู่ประมาณ 5,000 แห่ง ยังใช้ระบบการศึกษาแบบเดิมที่เคยเป็นโรงเรียนวัด โดยได้รับงบประมาณจากฝรั่งเศสเพียงเล็กน้อย

ในช่วงทศวรรษ 1930 สื่อสิ่งพิมพ์ในกัมพูชาเริ่มพัฒนา ปี ค.ศ. 1936 มีวารสาร *กัมพูชาสุริยา* ซึ่งได้รับการสนับสนุนจากสถาบันพุทธและทุนจากฝรั่งเศส ต่อมาในปี ค.ศ. 1938 มีการพิมพ์นวนิยายภาษาเขมรเรื่องแรก ทั้งที่ก่อนหน้านี้ไม่มีแม้แต่พงศาวดารภาษาเขมร *หนังสือพิมพ์นครวัด* ทำให้ชาวกัมพูชาได้อ่านข่าวสารเกี่ยวกับโลกภายนอกด้วยภาษาของตนเองเป็นครั้งแรก มียอดจำหน่ายสูงกว่า 5,000 ฉบับต่อเล่ม เนื้อหาไม่ได้วิพากษ์วิจารณ์หรือต่อต้านฝรั่งเศส เพียงเน้นเชิดชูอัตลักษณ์กัมพูชา วิจารย์ชาวเวียดนามที่เข้ามาครอบงำระบบราชการ และชาวจีนที่ผูกขาดระบบการค้าโดยไม่ได้จัดสรรบทบาทที่เหมาะสมให้แก่ชาวกัมพูชาที่มีการศึกษา ผู้อ่านส่วนใหญ่เป็นชนชั้นนารุ่นใหม่และข้าราชการที่ได้รับการศึกษาแบบฝรั่งเศสในกรุงพนมเปญ ขณะที่ประชาชนทั่วไปแทบไม่ได้รับการศึกษาขั้นสูง ปี ค.ศ. 1939 มีผู้สำเร็จการศึกษาจาก *วิทยาลัยสิวส์ดี* เพียง 6 คน และราว 12 คนจบการศึกษาระดับอุดมศึกษาจากต่างประเทศ การเข้าถึงการศึกษาอย่างจำกัดส่งผลให้การเคลื่อนไหวเพื่อเอกราชหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 จำกัดอยู่ในหมู่ชนชั้นนำ

(แซนด์เลอร์, 2540)

ปัจจุบันภาษาอังกฤษนับเป็น "ภาษากลางของโลก" (lingua franca) เป็นผลสืบเนื่องมาจากยุคอาณานิคม ในช่วงคริสต์ทศวรรษ 1920 จักรวรรดิอังกฤษรุ่งเรืองถึงขีดสุด มีดินแดนภายใต้การปกครองรวมกว่า 13.71 ล้านตารางไมล์ หรือคิดเป็นพื้นที่เกือบหนึ่งในสี่ ของผืนแผ่นดินทั้งหมดบนโลก มีประชากรรวมกันราว 440 ล้านคน หรือร้อยละ 23 ของประชากรโลกในเวลานั้น (Brilliant Maps, 2023; ลงทุนแมน, 2564) อิทธิพลทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของอังกฤษแผ่ขยายไปในทุกภูมิภาค ตั้งแต่เอเชีย แอฟริกา ไปจนถึงอเมริกาเหนือ และออสเตรเลีย การปกครองอาณานิคมทำให้ภาษาอังกฤษกลายเป็นภาษาของการบริหาร การศึกษา และการค้าระหว่างประเทศ แม้หลังจากที่อาณานิคมได้รับเอกราชแล้ว ภาษาอังกฤษยังคงเป็นภาษาราชการหรือภาษาที่สองในการติดต่อกับโลกภายนอก

การจัดทำพจนานุกรมภาษาอังกฤษเพื่อสร้างมาตรฐานภาษาสากล

จักรวรรดิอังกฤษทุ่มทุนมหาศาลทำพจนานุกรมเพื่อกำหนดมาตรฐานการใช้ภาษาอังกฤษ เลือกสรรว่าจะบรรจุคำใดบ้าง สะกดอย่างไร และต้องใช้อย่างไร *A New English Dictionary* เป็นพจนานุกรมภาษาอังกฤษฉบับแรก ๆ ที่วางรากฐานให้กับการพัฒนาภาษาอังกฤษและการเขียนในยุคต่อมา รวบรวมโดยนักปรัชญาชื่อจอห์น เคอร์เซย์ (John Kersey 1664–1727) ตีพิมพ์ครั้งแรกในลอนดอนเมื่อ ค.ศ. 1702 บรรจุคำที่ใช้ทั่วไปต่างจากพจนานุกรมก่อนหน้านี้ที่บันทึกเฉพาะคำศัพท์ยาก ๆ ต่อมา ค.ศ. 1857 สมาชิกของ Philological Society of London ลงมติให้ตรวจสอบคำศัพท์ใหม่ทั้งหมด เพราะเห็นว่าพจนานุกรมที่มียังไม่สมบูรณ์และไม่เพียงพอ สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยออกซ์ฟอร์ด มอบหมายให้ "เซอร์ เจมส์ ออگัสตัส เฮนรี เมอร์เรย์" (Sir James Augustus Henry Murray 1837–1915) และทีมงานของเขาดำเนินการ จนกระทั่งตีพิมพ์ *Oxford English Dictionary* (OED) เล่มแรกในวันที่ 29 มกราคม ค.ศ. 1884 และทยอยพิมพ์เล่มต่อมา จนถึงวันที่ 19 เมษายน ค.ศ. 1928 รวมทั้งสิ้น 10 เล่ม ใช้เวลามากกว่า 50 ปี ต่อมาใน ค.ศ. 1933 มีการจัดพิมพ์เล่มใหม่ที่มีภาคผนวกเพิ่มด้วยรวมเป็น 12 เล่ม OED ได้รับการยอมรับว่าเป็นพจนานุกรมที่เชื่อถือได้และครอบคลุมมากที่สุดในโลกทั้งการบรรจุคำศัพท์ ความหมาย ประวัติที่มาของคำจากหลายภาษา การออกเสียงคำ ฯลฯ รวมทั้งสิ้น 600,000 คำ ปัจจุบันมีการปรับปรุงฐานข้อมูล OED ออนไลน์ทุก ๆ 3 เดือน (ศิลปวัฒนธรรม, 2564)

จากหลายตัวอย่างที่กล่าวมาจะเห็นว่าวัฒนธรรมการเขียนและเทคโนโลยีการพิมพ์เกี่ยวข้องกับอำนาจทางการเมือง เทคโนโลยีการพิมพ์ขยายความรู้ของสังคม ในอีกด้านหนึ่ง การรู้หนังสือของประชาชนส่งผลต่อความตื่นตัวทางสังคมและการเมือง

วิทยุและโทรทัศน์

เมื่อค้นพบพลังงานไฟฟ้า เทคโนโลยีการสื่อสารก็ก้าวหน้าไปอีกขั้นหนึ่ง โดยมีการใช้โทรเลข โทรศัพท์ วิทยุโทรเลข วิทยุกระจายเสียง การถ่ายภาพ ภาพยนตร์ และโทรทัศน์ การพัฒนาระบบส่งสัญญาณวิทยุเริ่มต้นขึ้นอย่างน้อยตั้งแต่ ค.ศ. 1895 เมื่อ กุกลีเอลโม มาร์โคนี (Guglielmo Marconi, 1874–1937) นักประดิษฐ์และวิศวกรชาวอิตาลี ทดลองส่งสัญญาณวิทยุระหว่างสถานีที่อยู่ห่างกันได้สำเร็จ ต่อมาใน ค.ศ. 1899 มาร์โคนี ส่งสัญญาณวิทยุข้ามช่องแคบอังกฤษไปยังฝรั่งเศส ก่อนที่เขาจะส่งสัญญาณข้ามมหาสมุทรแอตแลนติกจากอังกฤษไปยังสหรัฐอเมริกาได้ใน ค.ศ. 1901 และมีการจัดตั้งสถานีวิทยุแห่งแรกในปีเดียวกันนั้นที่ประเทศอังกฤษ (ศิลปวัฒนธรรม, 2565)

หน่วยงานทหารใช้วิทยุสื่อสารภายในกองทัพเพื่อวางแผนและปฏิบัติการรบ โดยเฉพาะในช่วงสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง (ค.ศ. 1914–1918) และสงครามโลกครั้งที่สอง (ค.ศ. 1939–1945) ก่อนจะพัฒนาไปสู่การสื่อสารผ่านดาวเทียมและระบบดิจิทัลในภายหลัง ส่วนการออกอากาศวิทยุเชิงพาณิชย์เริ่มขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่หนึ่ง ใน ค.ศ. 1920 โดยสถานี KDKA เมืองพิตส์เบิร์ก สหรัฐอเมริกา นับเป็นหมุดหมายสำคัญของสื่อกระจายเสียง เนื่องจากมีการถ่ายทอดข่าว ผลการเลือกตั้ง และรายการบันเทิงสู่สาธารณชน ภายในสี่ปีหลังจากนั้นสหรัฐอเมริกามีสถานีวิทยุเพิ่มเป็นกว่า 600 แห่ง (Ancestry, n.d.) และรูปแบบการออกอากาศได้ขยายตัวไปยังหลายประเทศ จนกลายเป็นเครือข่ายการสื่อสารระดับโลกในเวลาต่อมา

การพัฒนาวิทยุสื่อสารส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรมทั่วโลก ทำให้ผู้คนเข้าถึงข้อมูลข่าวสารได้เร็วกว่าการติดตามข่าวจากหนังสือพิมพ์ ประชาชนในพื้นที่ห่างไกลและยากจนสามารถรับรู้เหตุการณ์บ้านเมืองได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงสงคราม ข่าววิทยุช่วยให้พลเรือนเตรียมพร้อมรับสถานการณ์ฉุกเฉิน ขณะเดียวกันยังทำให้ผู้ที่อยู่ห่างกันรู้สึกเชื่อมโยงกันมากขึ้น การสื่อสารด้วยคลื่นวิทยุส่งผลต่อการพัฒนาเทคโนโลยีการสื่อสารประเภทอื่น ๆ เช่น โทรทัศน์ และอินเทอร์เน็ต รวมทั้งส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงโลกทัศน์ของมนุษย์ไปจากเดิมอย่างมาก

วิทยุ BBC

BBC (British Broadcasting Corporation) ก่อตั้งขึ้นในปี ค.ศ. 1922 โดยความร่วมมือของบริษัทวิศวกรรมวิทยุหลายแห่งในสหราชอาณาจักร ให้บริการกระจายเสียงแห่งแรกของประเทศ ในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง BBC เป็นแหล่งข่าวสำคัญที่สร้างขวัญกำลังใจให้แก่ชาวอังกฤษและฝ่ายสัมพันธมิตร BBC รายงานข่าวสงครามไปยังผู้ฟังทั้งในและนอกประเทศอังกฤษ นอกจากนั้นยังมีรายการบันเทิง ดนตรี รวมทั้งสุนทรพจน์ของผู้นำ เช่น Winston Churchill นายกรัฐมนตรีอังกฤษในขณะนั้น ผ่าน BBC World Service ไปยังประเทศในยุโรปที่ถูกนาซียึดครอง ขณะเดียวกัน มีการเผยแพร่โฆษณาชวนเชื่อของฝ่ายสัมพันธมิตรเพื่อต่อต้านฝ่ายอักษะ ใน ค.ศ. 1927 BBC เปลี่ยนสถานะจากบริษัทเอกชนเป็นองค์กรสาธารณะที่ไม่แสวงหากำไร มุ่งนำเสนอข้อมูลข่าวสาร ความบันเทิง และการศึกษาที่มีคุณภาพและปราศจากอิทธิพลครอบงำไม่ว่าจะในทางการเมืองหรือทางธุรกิจ BBC ขยายการให้บริการเป็นการออกอากาศทางโทรทัศน์ใน ค.ศ. 1936 (สมชัย สุวรรณบรรณ, 2565)

การพัฒนาสื่อโทรทัศน์เกิดขึ้นตั้งแต่ต้นศตวรรษที่ 20 เริ่มจาก ค.ศ. 1920 จอห์น โลจี แบร์ด (John Logie Baird) นักประดิษฐ์ชาวสกอตแลนด์เริ่มทดลองส่งสัญญาณภาพจนประสบความสำเร็จในปี ค.ศ. 1926 อีกราวสิบปีหลังจากนั้นจึงออกอากาศโทรทัศน์ที่กรุงลอนดอน โดย British Broadcasting Corporation (BBC) ใน ค.ศ. 1936 โทรทัศน์ไม่ใช้ในการทหารมากนัก การพัฒนาเทคโนโลยีจึงชะลอตัวในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง แล้วกลับมาฟื้นฟูก่อนช่วงหลังสงครามราวปี ค.ศ. 1945 หลายปีต่อมา มีการออกอากาศโทรทัศน์สีในสหรัฐอเมริกาเมื่อ ค.ศ. 1954 จนถึงทศวรรษ 1960 โทรทัศน์สีได้รับความนิยมในหลายประเทศทั่วโลก เช่น สหราชอาณาจักรและประเทศในยุโรป ในทศวรรษ 1990 จึงค่อยพัฒนาโทรทัศน์ที่มีความละเอียดสูงขึ้น และในทศวรรษ 2000 ใช้ระบบดิจิทัลในการออกอากาศแทนระบบอนาล็อก

ในคริสต์ทศวรรษที่ 20 สื่อวิทยุและโทรทัศน์แพร่ขยายอย่างรวดเร็วและกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตชาวตะวันตก หากเปรียบเทียบกับวิทยุแล้ว โทรทัศน์ใช้เพื่อความบันเทิงในครัวเรือนมากกว่าใช้ในทางราชการ ขณะเดียวกัน ข่าวสารและสื่อบันเทิงทางโทรทัศน์สร้างผลกระทบต่อผู้บริโภคได้มากกว่าสื่อวิทยุ เนื่องจากนำเสนอภาพเคลื่อนไหวพร้อม ๆ กับถ่ายทอดเสียงจึงมีความสมจริง เข้าใจง่ายและน่าสนใจมากกว่าการอ่านตัวหนังสือหรือการฟังเสียงเพียงอย่างเดียว แม้ว่าผู้ส่งสารและผู้รับสารจะไม่ได้ใช้ภาษาเดียวกัน แต่ผู้ชมก็สามารถเรียนรู้ได้จากภาพที่มองเห็น จึงช่วยให้รู้จักวิถีชีวิตและวัฒนธรรมของผู้คนต่างถิ่น ในยุคสมัยหนึ่งโทรทัศน์ยังเป็นส่วนประกอบสำคัญในการจัดการเรียนรู้ เช่น การผลิตการ์ตูนเพื่อการศึกษา หรือใช้ในการเรียนการสอนทางไกลของมหาวิทยาลัยเปิด เป็นต้น

นอกจากนั้น โทรทัศน์ยังเป็นสื่อสำคัญในการโฆษณาชวนเชื่อ ความสมจริงของภาพเคลื่อนไหวและเสียงสามารถกระตุ้นอารมณ์ของผู้ชม ทั้งความตื่นเต้น ความเศร้า หรือความสนุกสนาน ฯลฯ ที่มีอิทธิพลต่อการตัดสินใจซื้อสินค้าและบริการ รวมทั้งการยอมรับค่านิยมและวัฒนธรรมใหม่ ๆ เช่น การบริโภคสินค้า การใช้ภาษา การแต่งกายตามแฟชั่น การเสพสื่อบันเทิง ความชื่นชอบนักแสดงและนักร้องเมือง รวมถึงการยอมรับแนวคิดด้านสิทธิมนุษยชน การเห็นอกเห็นใจผู้อื่น เป็นต้น

2.3 ข้อโต้แย้งต่อแนวคิดเทคโนโลยีสื่อสารเป็นตัวกำหนดสังคม

หนึ่งในข้อถกเถียงสำคัญทางสังคมศาสตร์ คือคำถามที่ว่า "อะไรคือปัจจัยสำคัญที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม" นักวิชาการแต่ละสำนักมีคำอธิบายแตกต่างกันไป แนวคิดของแมคลูฮันอยู่ในกรอบ "เทคโนโลยีเป็นตัวกำหนด" (Technological Determinism) ที่เชื่อว่าความก้าวหน้าของเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นปัจจัยสำคัญที่เปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมและรูปแบบการดำเนินชีวิตของมนุษย์ เขาเชื่อว่าวิวัฒนาการของเทคโนโลยีการสื่อสารส่งผลต่อวิวัฒนาการของสังคม และช่วยสร้างความเข้าใจระหว่างผู้คน รวมทั้งลดความเหลื่อมล้ำในสังคมได้

อย่างไรก็ตาม แนวคิดของแมคลูฮันแตกต่างจากแนวคิดของคาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) ที่มองว่า ปัจจัยสำคัญของการเปลี่ยนแปลงทางสังคมคือ "ความสัมพันธ์ทางการผลิต" (Relations of Production) มาร์กซ์อธิบายว่าโครงสร้างเศรษฐกิจ หรือ "ฐานเศรษฐกิจ" (economic Base) เป็นรากฐานของสังคม และเป็นตัวกำหนดโครงสร้างส่วนบน (superstructure) เช่น การเมือง กฎหมาย ศีลธรรม และวัฒนธรรม ความเสมอภาคทางสังคมจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีการจัดสรรทรัพยากรและปัจจัยการผลิตอย่างเท่าเทียม ภายใต้ระบอบสังคมนิยม

นักคิดสายมาร์กซิสต์ใหม่ (Neo-Marxists) ให้ความสำคัญกับโครงสร้างส่วนบนของสังคมมากกว่าฐานทางเศรษฐกิจ จึงเห็นสอดคล้องกับแมคลูฮันว่า สื่อมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและการจัดระเบียบสังคม อย่างไรก็ตาม มาร์กซิสต์ใหม่ไม่ได้มองเทคโนโลยีสื่อสารในเชิงบวก แต่เห็นว่าสื่อมวลชนเป็นเครื่องมือของชนชั้นนำที่ใช้ควบคุมความคิดของประชาชน

แนวคิด "เทคโนโลยีเป็นตัวกำหนด" ยังถูกวิจารณ์ว่ามองข้ามเงื่อนไขทางประวัติศาสตร์และโครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง ที่มีอิทธิพลต่อการเข้าถึงและการใช้เทคโนโลยี เทคโนโลยี สื่อสารไม่ได้มีพลังในตัวเอง และความเชื่อมโยงแบบ "หมู่บ้านโลก" ไม่ได้เกิดจากเทคโนโลยีเพียงอย่างเดียว แต่เกี่ยวข้องกับอำนาจและอิทธิพลของจักรวรรดินิยม อีกทั้งการสื่อสารกันไม่ได้ทำให้ผู้คนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันเสมอไป แต่อาจตอกย้ำความเหลื่อมล้ำและการแบ่งแยกที่ชัดเจนยิ่งขึ้น (Nairn, 1968)

แมกซ์ ฮอ르크ไฮเมอร์ (Max Horkheimer) และธีโอดอร์ ดับเบิลยู. ออดอร์โน (Theodor W. Adorno) นักวิชาการชาวอิวจากสำนักแฟรงค์เฟิร์ต (Frankfurt School) ที่รอดพ้นจากการปราบปรามของนาซีเยอรมัน ชี้ว่าเทคโนโลยีการสื่อสารไม่ได้ช่วยลดความเลวร้ายหรือพฤติกรรมป่าเถื่อนของมนุษยชาติลง โดยเฉพาะเมื่อสื่อถูกใช้อย่างไร้จริยธรรม พวกเขาประณามการใช้วิทยุเผยแพร่สุนทรพจน์ของฮิตเลอร์ซึ่งมีทั้งคำพูดเท็จและโฆษณาชวนเชื่อ สร้างความเกลียดชังชาวยิว

เป็นตัวอย่างว่าสื่อถูกใช้เพื่อควบคุมความคิด และสร้างความแตกแยก แทนที่จะส่งเสริมให้มนุษย์มีความเข้าใจซึ่งกันและกัน (Horkheimer & Adorno, 1987; ดูเพิ่มเติมใน 4.2)

โฆษณาชวนเชื่อของรัฐบาลจอมพล ป. ในช่วงสงคราม

ในประเทศไทยช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เมื่อจอมพล ป. พิบูลสงครามนำประเทศไทยเข้าร่วมกับฝ่ายอักษะ ซึ่งประกอบด้วยญี่ปุ่น เยอรมนี และอิตาลี รัฐบาลได้ใช้หนังสือพิมพ์และวิทยุชี้นำประชาชนให้สนับสนุนนโยบายต่างประเทศและกิจกรรมสงคราม มีการเซ็นเซอร์ข้อมูลที่ไม่สอดคล้องกับนโยบายของรัฐ วิทยุกรุงเทพฯ (ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นสถานีวิทยุกระจายเสียงแห่งประเทศไทย) เป็นสื่อหลักที่รัฐใช้เผยแพร่ข่าวและโฆษณาชวนเชื่อ ออกอากาศเพลงชาติ ข้อความให้กำลังใจ และรายการบันเทิงที่สนับสนุนอุดมการณ์รัฐและส่งเสริมความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (ปรมินทร์ เครือทอง, 2565)

สำนักข่าวสารอเมริกัน

หลังสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ 2 ในปี ค.ศ. 1945 สหรัฐอเมริกาก้าวขึ้นมาเป็นผู้นำทางการเมืองและเศรษฐกิจโลก พร้อมทั้งขยายอิทธิพลทางวัฒนธรรมด้วยการเผยแพร่ค่านิยมแบบอเมริกันไปสู่ประเทศต่าง ๆ รัฐบาลสหรัฐอเมริกาได้จัดตั้ง "สำนักข่าวสารอเมริกัน" (United States Information Service: USIS) ในปี ค.ศ. 1953 เพื่อเผยแพร่ข้อมูลเกี่ยวกับนโยบาย ค่านิยม และวัฒนธรรมของตน ภายใต้คำขวัญ "บอกโลกให้รู้ถึงเรื่องราวของอเมริกา" USIS ดำเนินงานด้านการสื่อสารระหว่างประเทศ เช่น การจัดตั้งห้องสมุดจำนวน 44 แห่งในหลายประเทศ รวมทั้งประเทศไทย การผลิตและเผยแพร่หนังสือและสื่อ การแจกจ่ายรูปภาพ การจัดนิทรรศการ การฉายภาพยนตร์กลางแจ้ง และการจัดตั้งสถานีวิทยุเสียงอเมริกา (Voice of America: VOA) เพื่อกระจายข่าวสาร ต่อมา USIS ปรับโครงสร้างหลายครั้ง ก่อนจะถูกแทนที่ด้วยหน่วยงานอื่นที่มีภารกิจคล้ายกัน เช่น VOA และ The U.S. Department of State's Bureau of International Information Programs ซึ่งยังคงเผยแพร่ค่านิยมและวัฒนธรรมของสหรัฐอเมริกาสู่ประชาคมโลก (ณัฐพล ใจจริง, 2556: 296-297)

เทคโนโลยีมีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคมมากแค่ไหน ขึ้นอยู่กับพลวัตของสังคมและมุมมองที่สังคมนั้นมีต่อเทคโนโลยี เทคโนโลยีใหม่ ๆ มักพัฒนาเพื่อแก้ปัญหาในช่วงเวลาหนึ่ง แต่เมื่อบริบทสังคมเปลี่ยนไป เทคโนโลยีบางอย่างก็อาจหมดความจำเป็น หรือกลายเป็นสิ่งล้าหลัง การใช้งานโทรเลขในประเทศไทยเป็นตัวอย่างที่ชัดเจน โดยมีปัจจัยจากสถานการณ์การเมืองในยุคอาณานิคมและการปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดินของสยามที่รวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง รัฐจึงใช้โทรเลขเพื่อรับมือกับการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก และติดตามสถานการณ์ความไม่สงบในหัวเมือง โดยเฉพาะการลุกฮือของ "กบฏผีบุญ" ในภาคอีสานและภาคเหนือจากความไม่พอใจต่อรัฐบาลกรุงเทพฯ

ใน พ.ศ. 2414 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 เสด็จประพาสอินเดียซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของอังกฤษ และทรงเห็นว่ากองทัพอังกฤษสามารถปราบปรามการกบฏของทหารพื้นเมืองอินเดียได้ทันทั่วทั้งที่ โดยใช้โทรเลขขอกำลังเสริมจากพื้นที่ห่างไกล เมื่อเสด็จกลับถึงสยามจึงโปรดให้จัดตั้งที่ทำการโทรเลขในพระบรมมหาราชวัง และขยายโครงข่ายออกไปเรื่อย ๆ ใน พ.ศ. 2436 เมื่อฝรั่งเศสแผ่อิทธิพลมาทางตะวันออก พระองค์โปรดให้ติดตั้งโทรเลขและโทรศัพท์ตามป้อมต่าง ๆ ที่ปากน้ำเมืองสมุทรปราการเพื่อให้ข้าราชการติดต่อกับเมืองหลวงได้เร็วขึ้น ใน พ.ศ. 2440 มีการสร้างสายโทรเลขไปยังแม่สอดเชื่อมต่อกับเมืองมะละแหม่งของอังกฤษ ในปี พ.ศ. 2441 รัฐเปิดที่ทำการโทรเลขอีกหลายแห่ง เช่น หนองคาย ขอนแก่น สิงห์บุรี ปัตตานี และเชื่อมต่อกับสายโทรเลขของสหพันธ์มลายูซึ่งสามารถติดต่อกับปีนังและสิงคโปร์ ในเวลาต่อมาโครงข่ายโทรเลขก็เชื่อมต่อการสื่อสารได้กับทุกภูมิภาค ทำให้รัฐบาลกลางสามารถสื่อสารและสั่งการพระราช

อำนาจไปยังส่วนต่าง ๆ ได้ง่ายขึ้น (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538: 147; ปิยนาด บุนนาค, 2518: 172; วิภัส เลิศรัตน์ รังษี, 2559)

นอกจากบริบททางการเมืองแล้ว ทักษะ ความรู้ และประสบการณ์ของผู้ใช้ก็มีผลต่อประสิทธิภาพการใช้เทคโนโลยีด้วย ในช่วงเริ่มต้นที่สยามนำโทรเลขมาใช้ รัฐไม่สามารถหาบุคลากรมาปฏิบัติงานได้เพราะต้องเป็นผู้มีความรู้ สัญญาณมอร์สสากล อักษรโรมัน และสื่อสารภาษาอังกฤษ หรือเขียนภาษาไทยด้วยอักษรโรมันได้ กิจการโทรเลขในช่วงแรกจึงต้องจ้างชาวยุโรปมาดำเนินงาน (อาวูธ อีระเอก, 2560) ต่อมา ในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 โทรเลขกลายเป็นระบบการสื่อสารที่สำคัญของประเทศไทย ทั้งด้านการบริหารราชการ การทหาร และการพาณิชย์ จนกระทั่ง พ.ศ. 2551 บริษัทไปรษณีย์ไทยยุติบริการโทรเลขอย่างเป็นทางการหลังจากใช้งานมานานกว่า 130 ปี เนื่องจากประชาชนหันไปใช้โทรศัพท์มือถือ และอินเทอร์เน็ตที่สะดวก รวดเร็ว และประหยัดกว่า

จากตัวอย่างที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า ปัจจัยทางการเมืองมีส่วนสำคัญในการนำเทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่มาใช้ ดังนั้นแนวคิด "เทคโนโลยีสื่อสารเป็นตัวกำหนด" จึงถูกโต้แย้งเพราะมองข้ามปัจจัยเงื่อนไขทางสังคมอื่น ๆ เพราะเทคโนโลยีไม่ได้ถูกใช้โดยปราศจากอคติหรืออำนาจ แต่เป็นเครื่องมือที่ผู้มีอำนาจใช้ควบคุมผู้อื่นด้วย

2.4 โลกดิจิทัลกับความเหลื่อมล้ำทางเทคโนโลยีการสื่อสาร

เทคโนโลยีอินเทอร์เน็ตเกิดขึ้นครั้งแรกใน ค.ศ. 1969 โดย ARPANET (Advanced Research Projects Agency Network) หรือสำนักงานโครงการวิจัยโดยทหารของสหรัฐอเมริกา โดยมีทีมวิจัยจากมหาวิทยาลัยแมสซาชูเซตส์เข้าร่วมพัฒนาด้วย ในราวทศวรรษ 1990 ประชาชนทั่วโลกรวมทั้งชาวไทยจึงได้ใช้อินเทอร์เน็ต เริ่มจากในเมืองใหญ่ก่อนจะขยายออกไปยังพื้นที่อื่น ๆ

การสื่อสารผ่านอินเทอร์เน็ตช่วยขยายโลกทัศน์ของมนุษย์และทำให้การเข้าถึงข้อมูลข่าวสารมีต้นทุนต่ำลง สมาร์ทโฟนที่ใช้กันอย่างแพร่หลายทำให้คนทั่วไปสามารถผลิตและเผยแพร่สื่อได้เอง จากที่เคยเป็นเพียงผู้รับสารฝ่ายเดียว ส่งผลให้เกิดความเปลี่ยนแปลงอย่างมากในสังคม จากการสื่อสารข้ามพรมแดนรัฐชาติ วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และความรู้ ผู้คนรู้สึกใกล้ชิดกันมากขึ้นจากการเข้าถึงข้อมูลและการสร้างเครือข่ายทางสังคม ทำให้มีความหวังว่าสังคมจะมีความเท่าเทียมกันมากขึ้น

อย่างไรก็ตาม ความไม่เท่าเทียมในการเข้าถึงเทคโนโลยีและช่องทางการสื่อสารยังคงปรากฏในทุกสังคม กลายเป็น "ความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัล" รายงานของ We Are Social ในปี ค.ศ. 2023 (พ.ศ. 2566) ระบุว่า จากประชากรโลกทั้งหมด 8.01 พันล้านคน มีใช้อินเทอร์เน็ต 5.16 พันล้านคน หรือคิดเป็น 64.4% ซึ่งหมายความว่ายังมีประชากรราว 35.6% เข้าไม่ถึงอินเทอร์เน็ต (Tanaporn, 2566) ในประเทศไทย การสำรวจในไตรมาสแรกของปี พ.ศ. 2567 พบว่า ประชากรที่มีอายุตั้งแต่ 6 ปีขึ้นไป มีใช้อินเทอร์เน็ตจำนวน 59.0 ล้านคน หรือคิดเป็น 89.5% ของประชากรทั้งหมด 65.9 ล้านคน (ฐานเศรษฐกิจ, 2567) ซึ่งหมายความว่าประชากรอย่างน้อย 10.5% ยังไม่สามารถใช้อินเทอร์เน็ต ข้อมูลเหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าความเหลื่อมล้ำทางเทคโนโลยีการสื่อสารยังคงมีอยู่ทั้งในระดับโลกและระดับประเทศ

การศึกษาที่รัฐนอร์ทแคโรไลนา ประเทศสหรัฐอเมริกา พบว่ามี "ช่องว่างของการเคลื่อนไหวทางดิจิทัล" (Digital Activism Gap) แม้สื่อสังคมออนไลน์ถูกใช้ในการเคลื่อนไหวทางสังคมอย่างกว้างขวาง แต่ผู้ใช้งานมีความแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับถิ่นที่อยู่ ฐานะ และอาชีพ โดยชนชั้นกลางและชนชั้นสูงใช้ทวีตเตอร์แลกเปลี่ยนเรื่องการเมืองและประเด็นสาธารณะ แต่กลุ่มผู้ใช้แรงงานแทบไม่ได้ใช้แพลตฟอร์มนี้ ชนชั้นทางสังคมและต้นทุนเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดช่องว่าง เพราะส่งผลต่อการเข้าถึง (access) ทักษะ (skills) อำนาจการแสดงออก (empowerment) และเวลา (time) ในการมีส่วนร่วม จึงสรุปว่าเทคโนโลยีดิจิทัลผลิตซ้ำความไม่เท่าเทียมที่มีอยู่เดิมในการเคลื่อนไหวทางสังคม (Schradie, 2018)

ความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัล (Digital Divide) หมายถึง ความแตกต่างในการเข้าถึงและการใช้เทคโนโลยีดิจิทัลระหว่างกลุ่มคนที่อยู่ต่างพื้นที่ หรือมีสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจแตกต่างกัน นอกจากโอกาสการเข้าถึงแล้ว ยังรวมถึงความแตกต่างในการได้รับประโยชน์จากเทคโนโลยีดิจิทัลและบริการออนไลน์ ทำให้เกิดช่องว่างระหว่าง "ผู้มีข่าวสาร" และ "ผู้ไร้ข่าวสาร" (Information haves and have nots) และเกี่ยวข้องกับความเหลื่อมล้ำทั้งด้านเศรษฐกิจ การศึกษา สุขภาพ การเมือง สังคม วัฒนธรรม ฯลฯ (Iberdrola, 2563)

ความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัลแบ่งออกเป็น 3 ลักษณะ ได้แก่

1) ความเหลื่อมล้ำด้านโครงสร้างพื้นฐานและทรัพยากร (Access Divide) หมายถึง ความแตกต่างในการเข้าถึงเทคโนโลยีดิจิทัลจากข้อจำกัดด้านโครงสร้างพื้นฐาน โดยเฉพาะในพื้นที่ชนบทและภูมิภาคห่างไกลของประเทศกำลังพัฒนา ซึ่งมีขาดระบบอินเทอร์เน็ต ไฟฟ้า และอุปกรณ์สื่อสารที่มีคุณภาพ อันเป็นผลจากการลงทุนของรัฐไม่ทั่วถึง ทำให้ประชาชนเข้าถึงเทคโนโลยีดิจิทัลและข้อมูลข่าวสารได้ไม่เท่าเทียม ขณะที่ประเทศพัฒนาแล้วมีโครงสร้างพื้นฐานและการส่งเสริมทักษะดิจิทัลที่ก้าวหน้าตั้งแต่ระดับพื้นฐาน ทำให้พลเมืองมีความเท่าทันทางดิจิทัลสูงกว่า

2) ความเหลื่อมล้ำทางด้านทักษะใช้เทคโนโลยี (Use Divide) หมายถึง การขาดทักษะและความรู้ในการใช้เทคโนโลยี ซึ่งมักสัมพันธ์กับสถานะทางเศรษฐกิจและสังคม ข้อมูลจากสหภาพโทรคมนาคมระหว่างประเทศ (ITU) ระบุว่าครัวเรือนไทยมีคอมพิวเตอร์เพียงร้อยละ 21 ซึ่งต่ำกว่าค่าเฉลี่ยของประเทศกำลังพัฒนาที่อยู่ร้อยละ 38 ขณะที่ข้อมูลจากสำนักงานสถิติแห่งชาติ ชี้ให้เห็นว่า ในกลุ่มครัวเรือนที่มีรายได้เฉลี่ยต่ำกว่าปีละสองแสนบาท มีเพียงร้อยละ 3 เท่านั้นที่มีคอมพิวเตอร์ซึ่งสามารถเชื่อมต่ออินเทอร์เน็ตได้ (รพีพัฒน์ อิงคสิทธิ์, 2564) ผู้สูงอายุมีอัตราการใช้คอมพิวเตอร์และอินเทอร์เน็ตต่ำกว่ากลุ่มวัยอื่น ผู้พิการทางสายตาหรือผู้ที่มีความบกพร่องทางร่างกาย เช่น แขนขาขาด ประสบปัญหาการใช้งานและต้องพึ่งพาเทคโนโลยีช่วยเหลือเฉพาะทาง อีกทั้งในบางวัฒนธรรมคนหลายกลุ่มยังคงถูกจำกัดโอกาสการเข้าถึงเทคโนโลยีสารสนเทศ (วลัยลักษณ์ อมรสิริพงศ์, 2562)

3) ความเหลื่อมล้ำด้านคุณภาพในการใช้เทคโนโลยี (Quality of Use Gap) แม้บุคคลจะมีทักษะพื้นฐานในการเข้าถึงและใช้งานเทคโนโลยีดิจิทัลได้ แต่อาจไม่สามารถใช้ประโยชน์ได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ เนื่องจากขาดทักษะในการคัดกรองและประเมินความน่าเชื่อถือของข้อมูล อาจหลงเชื่อข่าวปลอมหรือข้อมูลบิดเบือน รวมทั้งมีข้อจำกัดด้านภาษา โดยเฉพาะภาษาอังกฤษซึ่งเป็นอุปสรรคสำคัญต่อการเข้าถึงความรู้บนอินเทอร์เน็ต ความเหลื่อมล้ำนี้สัมพันธ์กับระดับการศึกษาและความสามารถในการรู้หนังสือ ส่งผลให้ผู้มีทุนทางการศึกษาและการสนับสนุนที่ดีกว่าสามารถใช้เทคโนโลยีดิจิทัลเพื่อสร้างโอกาสทางเศรษฐกิจและพัฒนาคุณภาพชีวิตได้มากกว่า ในขณะที่กลุ่มที่มีข้อจำกัดยังคงไม่ได้รับประโยชน์จากเทคโนโลยีสื่อสาร

ความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัลซ้ำเติมและขยายช่องว่างทางสังคม โดยเฉพาะเมื่อคนบางกลุ่มถูกเลือกปฏิบัติ (discrimination) และการถูกกีดกันออกจากสังคม (social exclusion) ผู้ไม่สามารถเข้าถึงอินเทอร์เน็ตย่อมเสียโอกาสในการติดต่อสื่อสารทั้งในชีวิตส่วนตัวและในเชิงเศรษฐกิจ เช่น การติดต่อญาติพี่น้อง การใช้แผนที่นำทาง การค้นหาข้อมูลสุขภาพ หรือการสั่งซื้อสินค้าออนไลน์ ปัญหาปรากฏชัดในช่วงการแพร่ระบาดของโรคโควิด-19 เมื่อครูและนักเรียนจำนวนมากไม่สามารถปรับตัวเข้าสู่ระบบการเรียนการสอนออนไลน์ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

ทักษะด้านความเข้าใจและการใช้เทคโนโลยีดิจิทัล (digital literacy) มีความสำคัญต่อโอกาสการประกอบอาชีพและความมั่นคงทางรายได้ ในตลาดแรงงานปัจจุบันต้องการแรงงานที่มีทักษะทางดิจิทัล ตั้งแต่กระบวนการสมัครงาน การสื่อสารภายในองค์กร ไปจนถึงงานที่ถูกจัดว่าไร้ฝีมือ เช่น พนักงานส่งของ แม่บ้าน หรือพนักงานรักษาความปลอดภัย ต่างต้องมีทักษะพื้นฐานด้านเทคโนโลยี เช่น การใช้แอปพลิเคชันธนาคาร การดูแผนที่นำทาง การสื่อสารทาง LINE หากขาดทักษะเหล่านี้จะถูกกีดกันจากตลาดแรงงาน และสูญเสียโอกาสทางเศรษฐกิจ

ความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัลยังเกี่ยวข้องกับความเท่าเทียมทางเพศ ในบางวัฒนธรรมผู้หญิงยังถูกจำกัดการใช้เทคโนโลยีสื่อสาร ถูกห้ามใช้โทรศัพท์มือถือหรือเข้าถึงอินเทอร์เน็ต ทำให้ไม่สามารถมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสังคมในพื้นที่ออนไลน์ ความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัลจึงไม่ใช่ปัญหาทางเทคโนโลยีเท่านั้น แต่เป็นภาพสะท้อนโครงสร้างอำนาจและความไม่เท่าเทียมทางสังคม

ความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัลที่ส่งผลกระทบต่อการศึกษาในสถานการณ์โควิด-19

การระบาดของโควิด-19 ทำให้ประเทศต่าง ๆ ทั่วโลกปรับสู่การเรียนรู้ออนไลน์ แต่กลับซ้ำเติมความเหลื่อมล้ำทางการศึกษา นักเรียนจำนวนมากขาดอุปกรณ์ เช่น คอมพิวเตอร์ ไม่มีอินเทอร์เน็ตที่มีคุณภาพ หรืออาศัยในพื้นที่ห่างไกลที่ไม่มีไฟฟ้า ส่งผลให้ไม่สามารถเข้าถึงการเรียนรู้ได้อย่างเท่าเทียม ข้อมูลจากยูเนสโกระบุว่านักเรียนกว่า 80% ของโลก หรือราว 1.3 พันล้านคน ได้รับผลกระทบจากการระบาดของโควิด-19 และการเรียนออนไลน์ทดแทนห้องเรียนไม่ได้ทั้งหมด โดยเฉพาะในครอบครัวยากจน นักเรียนกว่าครึ่งไม่มีคอมพิวเตอร์ที่บ้าน และ 43% ไม่มีอินเทอร์เน็ต สำหรับภูมิภาคที่มีความยากจนอยู่แล้ว เช่น แอฟริกาใต้ทะเลทรายซาฮารา นักเรียน 89% ไม่มีคอมพิวเตอร์ และ 84% ไม่มีอินเทอร์เน็ต แม้ในยุโรปยังมี 6.9% ที่เข้าไม่ถึงโลกออนไลน์ ขณะที่สหรัฐอเมริกา มีนักเรียนกว่า 7 ล้านคนไม่ได้ใช้อินเทอร์เน็ตเพื่อการเรียน ส่วนประเทศไทยมีนักเรียนเพียง 57.8% ที่เข้าถึงคอมพิวเตอร์

(ณรงญา ตัญญาพัฒนกุล, 2564)

2.5 สรุปท้ายบท

บทนี้ได้สำรวจแนวคิดเทคโนโลยีการสื่อสารเป็นตัวกำหนดความเปลี่ยนแปลงของสังคม ตัวอย่างสำคัญคือแนวคิดของมาร์แชล แมคลูฮัน ซึ่งเน้นว่ารูปแบบของเทคโนโลยีการสื่อสารมีผลต่อวิถีคิดและการรับรู้ของมนุษย์ ในขณะที่แฮโรลด์ อินนิส เสนอว่า เทคโนโลยีการสื่อสารมีอิทธิพลต่อการจัดระเบียบทางอำนาจและความมั่นคงของจักรวรรดิต่าง ๆ

อย่างไรก็ตาม แนวคิดเทคโนโลยีเป็นตัวกำหนดมีข้อโต้แย้งหลายประการ เพราะเทคโนโลยีไม่ใช่พลังอิสระแต่ถูกสร้างขึ้นและใช้งานภายใต้บริบททางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจการเมืองในแต่ละยุคสมัย โครงสร้างทางเศรษฐกิจการเมืองมีอิทธิพลต่อการพัฒนาและใช้เทคโนโลยี เช่น แรงจูงใจทางการตลาด หรืออุดมการณ์รัฐที่อยู่เบื้องหลังการพัฒนาเทคโนโลยีนั้น ๆ การมองข้ามมิติทางอำนาจและผลประโยชน์ทำให้การวิเคราะห์บทบาทของเทคโนโลยีขาดความลุ่มลึกและไม่สมเหตุสมผล ดังนั้น จึงควรพิจารณาบทบาทของเทคโนโลยีอย่างวิพากษ์ และวิเคราะห์ความสัมพันธ์ที่ซับซ้อนระหว่างเทคโนโลยีกับโครงสร้างอำนาจ ผลประโยชน์ ที่กำกับทิศทางการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีและสังคม

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กรมศิลปากร.

ม.ป.ป. "ตำนานกระดาษา". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568 จาก

<https://www.finearts.go.th/nakhonphanomlibrary/view/12437>.

ขจร ฝ้ายเทศ.

2548. *การสื่อสารทางการเมืองในเพลงไทยลูกทุ่ง พ.ศ.2507-2547*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทชั้นปริญญาตรี, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

เชาวน์มนัส ประภักดี.

2557. "เพลงลาวแพน: ประวัติศาสตร์การเมืองในเพลง". *วารสารภาษาและวัฒนธรรม*, 33 (1): 5-30.

แซนด์เลอร์, เดวิด.

2540. **ประวัติศาสตร์กัมพูชา**. มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

ฐานเศรษฐกิจ.

2567. "สำนักงานสถิติเปิดผลสำรวจไตรมาสแรกการใช้ ICT ในครัวเรือนไทยลดลง". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 16 สิงหาคม 2567 จาก <https://www.thansettakij.com/technology/technology/597213>.

ณรงญา ตัญญาพัฒนกุล.

2564. "ยิ่งโรงเรียนปิด โลกยิ่งเหลื่อมล้ำ". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 21 กรกฎาคม 2564 จาก <https://www.eef.or.th/school-closure-and-child-poverty/>.

ณัฐพล ใจจริง.

2556. **ขอฝันใฝ่ในฝันอันเหลือเชื่อ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน. นงลักษณ์ ลีเมธี.
2524. **ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325-2445**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

นิธิ เอียวศรีวงศ์.

2538. **โชน, คาราวาน, น้ำเน่า, และหนังไทย**. กรุงเทพฯ: มติชน.

ปรมา เหล่าปิยะสกุล.

2566. "หนังสือศิลป์: ศิลปะในรูปแบบหนังสือ". *วารสารศิลป์ พีระศรี*, 11 (1): 55-96.

ปรามินทร์ เครือทอง.

2565. "ตำนานวิทยุไทย เครื่องมือสร้างชาติ". *ศิลปวัฒนธรรม* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 22 กรกฎาคม 2568 จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_93421.

ลงทุนแมน.

2564. "สรุปเรื่องจักรวรรดิอังกฤษ เครื่องจักรภาพ ฉบับสมบูรณ์" [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 22 กรกฎาคม 2568 จาก <https://www.longtunman.com/29709>.

ปิยนดา บุนนาค.

2518. การวางรากฐานการคมนาคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. รายงานผลการวิจัยทุนรัชดาภิเษกสมโภช. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

มรกตวงศ์ ภูมิพล.

2562. "หนังสือพิมพ์กับการเมือง กระบอกเสียงชาวเวียดนาม". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 16 สิงหาคม 2567 จาก <https://www.posttoday.com/international-news/584689>.

รพีพัฒน์ อังคสิทธิ์.

2564. "รัฐไทยผู้ไม่เห็นหัวประชาชนที่เข้าไม่ถึง 'ดิจิทัล'". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 21 กรกฎาคม 2564 จาก <https://themomentum.co/economics-digitaldivide/>.

รุจิวรรณ รังษีรุ่งนพคุณ.

2554. "บทบาทของสื่อมวลชนไทยในช่วงเหตุการณ์ 6 ตุลา 2519". *วารสารการบริหารและการจัดการสื่อสาร*, 2 (1): 105-124.

วลัยลักษณ์ อมรสิริพงศ์.

2562. "การวิเคราะห์สถานการณ์ความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัล: ข้อเสนอเชิงนโยบายเพื่อการบริหารจัดการ ของห้องสมุดประชาชน". *วารสารวิชาการการตลาด และการจัดการมหาวิทยาลัยเทคโนโลยีราชมงคลธัญบุรี*, 6 (2): 97-113.

วิภัส เลิศรัตนรังษี.

2559. "รัฐกับความเร็ว: การคมนาคมในสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม". *ศิลปวัฒนธรรม*, 37 (10): 128-145.

ศิริพจน์ เหล่ามานะเจริญ.

2565. "ความศักดิ์สิทธิ์ของตัวอักษร / On History". *มติชนสุดสัปดาห์* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 16 สิงหาคม 2567 จาก https://www.matichonweekly.com/column/article_568737.

ศิลปวัฒนธรรม.

2564. "วิธีทำ "พจนานุกรมออกซ์ฟอร์ด" ฉบับแรกใช้เวลาร่วม 50 ปี และมีมืออาสาสมัครอีกนับล้าน". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 29 กรกฎาคม 2565 จาก www.silpamag.com/history/article_22119.
2565. "ตำนานวิทยุไทย เครื่องมือสร้างชาติ". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568 จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_93421.

สมชัย สุวรรณบรรณ.

2565. "100 ปี BBC : สื่อสาธารณะอายุศตวรรษที่ยังลึกลับและน่าทึ่ง". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568 จาก <https://www.the101.world/100-years-of-bbc>.

อาวุธ ธีระเอก.

2560. **ภาษาเจ้าภาษนาย: การเมืองเบื้องหลังการศึกษาภาษาอังกฤษ สมัยรัชการที่ 5**. กรุงเทพฯ: มติชน.

แอนเดอร์สัน, เบเนดิกต์.

2552. **ชุมชนจินตกรรม: บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม**. (ชาญวิทย์ เกษตรศิริ และคณะ แปล). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

Tanaporn.

2566. "สรุปสถิติ Digital และ Social Media จาก We Are Social ที่นักการตลาดทุกคนต้องรู้ อัปเดตปี 2023". *The Growth Master*[ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 29 กรกฎาคม 2565 จาก <https://thegrowthmaster.com/trends/digital-trend-statistic-2023>.

ภาษาอังกฤษ

Ancestry.

- n.d. "KDKA Becomes First American Radio Station." Ancestry Historical Insights. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 29 กรกฎาคม 2568 จาก <https://www.ancestry.com/historical-insights/culture/parks-entertainment/kdka-first-radio-station>.

Brilliant Maps.

2023. "The British Empire at its Territorial Peak Covered Nearly the Same Area as the Moon. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568 จาก <https://brilliantmaps.com/british-empire-moon>.

Biswas, Soutik.

2025. "A million-dollar Challenge to Crack the Script of Early Indians". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568 จาก <https://www.bbc.com/news/articles/c70q44zn18wo>.

Drucker, Johanna.

2018. "Chapter 5: The Invention and Spread of Printing". In **History of the Book Coursebook**. UCLA. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2025 จาก https://hob.gseis.ucla.edu/HoBCoursebook_Ch_5.html.

Horkheimer, Max., and Adorno, Theodor W.

1987. **Dialectic of Enlightenment**. Translated by John Cumming. New York: Continuum.

Iberdrola.

- n.d. "Digital Divide Throughout the World and Why it Causes Inequality ". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2025 จาก <https://www.iberdrola.com/social-commitment/what-is-digital-divide>.

Innis, Harold A.

1950. **Empire and Communications**. Oxford: Oxford University Press.
1951. **The Bias of Communication**. Toronto: University of Toronto Press.

McLuhan, Marshall.

1964. **Understanding Media: The Extensions of Man**. Cambridge. MIT Press.
1967. **The Global Village: Transformations in World Life and Media in the 21st Century**. Oxford: Oxford University Press.

Nairn, Tom.

1968. "McLuhanism: The Myth of Our Time". In Raymond Rosenthal (Ed.), **McLuhan: Pro and Con**. (pp. 140-152). Baltimore: Penguin.

Ong, Walter J.

1982. **Orality and Literacy: The Technologizing of the Word**. London: Routledge.

Schradie, Jen.

2018. "The Digital Activism Gap: How Class and Cost Shape Online Collective Action". *Social Problem*, 65 (1): 51-74.

University of California Los Angeles.

- n.d. **History of Chinese Book**. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2025 จาก https://hob.gseis.ucla.edu/HoBCoursebook_Ch_5.html

บทที่ 3

การช่วงชิงความคิดในพื้นที่สื่อ

มาร์กซิสม์ (Marxism) เป็นรากฐานของหลายแนวคิดที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาสื่อ โดยเฉพาะการเชื่อมโยงให้เห็นว่าโครงสร้างทางเศรษฐกิจและการเมืองมีอิทธิพลต่อการผลิตและการบริโภคสื่อ คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx, 1818–1883) และเฟรเดอริก เองเงิลส์ (Friedrich Engels, 1820–1895) พัฒนาแนวคิดในศตวรรษที่ 19 โดยเสนอพื้นฐานความคิดว่าประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติคือประวัติศาสตร์การต่อสู้ระหว่างชนชั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างชนชั้นแรงงาน (proletariat) กับชนชั้นนายทุน (bourgeoisie) มาร์กซิสม์ให้ความสำคัญกับวิถีการผลิต (mode of production) และการจัดสรรทรัพยากร โดยเน้นว่าชนชั้นนายทุนครอบครองปัจจัยการผลิต จึงสามารถสร้างกำไรจากการขูดรีดและเอารัดเอาเปรียบชนชั้นแรงงาน และพยากรณ์ว่าชนชั้นแรงงานจะลุกขึ้นรวมพลังกันโค่นล้มระบบทุนนิยม และสร้างสังคมคอมมิวนิสต์ (communism) ที่ทุกคนถือครองทรัพย์สินร่วมกัน และสามารถเข้าถึงทรัพยากรอย่างเท่าเทียมโดยไม่มีการแบ่งแยกชนชั้น

มาร์กซิสม์มองว่าสื่อเป็นเครื่องมือของชนชั้นนำ ไม่ว่าจะเป็นผู้มีอำนาจทางการเมืองหรือนายทุนที่ต่างใช้สื่อครอบงำความคิดของมวลชน ทั้งเพื่อกระตุ้นการบริโภคให้ระบบทุนนิยมดำรงอยู่ต่อไป และเพื่อครอบงำเชิงอุดมการณ์ โดยเผยแพร่ค่านิยมและแนวคิดที่เอื้อต่อการสถาปนาและรักษาอำนาจนำของตนเหนือชนชั้นล่าง สื่อยังนับเป็นหน่วยการผลิตสำคัญในระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยมซึ่งสร้างมูลค่าส่วนเกินได้มหาศาล นายทุนใช้สื่อกระตุ้นการบริโภคอย่างไม่สิ้นสุด ในขณะที่ธุรกิจสื่ออาศัยการสนับสนุนจากรัฐและนายทุนเพื่อให้กิจการของตนมั่นคงและสั่งสมความมั่งคั่ง เมื่อมองผ่านกรอบมาร์กซิสม์ พัฒนาการของสื่อมิได้เป็นเพียงประวัติศาสตร์ของเทคโนโลยีการสื่อสารเหมือนข้อเสนอของแมคลูฮัน แต่เป็นประวัติศาสตร์ของการช่วงชิงอำนาจและอุดมการณ์ระหว่างชนชั้น

อันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci, 1891–1937) ผู้นำแนวคิดมาร์กซิสม์ใหม่ (Neo-Marxism) เสนอว่าชนชั้นล่างจะหลุดพ้นจากการครอบงำของชนชั้นนำได้หากมีการทำ "สงครามจุดยืน" (War of Position) ซึ่งเป็นการต่อสู้ทางความคิดเพื่อให้เกิดความตระหนักว่าตนกำลังถูกชนชั้นนำครอบงำทางอุดมการณ์ แทนที่จะมุ่งทำ "สงครามแบบจู่โจมปะทะ" (War of Movement) เพียงอย่างเดียว

ในบริบทของสังคมไทย ตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา รัฐใช้สื่อหลายแขนงเผยแพร่แนวคิดที่สร้างความชอบธรรมให้การใช้อำนาจรัฐ ปลุกฝังค่านิยมความจงรักภักดีต่อสถาบันชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นรากฐานของอำนาจนำทางการเมืองและวัฒนธรรม ขณะเดียวกัน กลุ่มปัญญาชน นักเขียน และประชาชนก็ใช้สื่อต่าง ๆ ในการวิพากษ์อำนาจ และเสนอแนวคิดทางเลือก เช่น สังคมนิยม ประชาธิปไตย และสิทธิเสรีภาพ

บทนี้ทบทวนแนวคิดมาร์กซิสต์ และแนวคิดเรื่องการครอบงำเชิงสัญลักษณ์ เพื่ออธิบายความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจ สื่อ และวัฒนธรรม โดยยกตัวอย่างที่แสดงให้เห็นว่าชนชั้นปกครองของไทยในแต่ละยุคใช้สื่อและใช้อำนาจควบคุมสื่อเพื่อรักษาอำนาจนำของตนไว้อย่างไร และประชาชนใช้สื่อรูปแบบต่าง ๆ เพื่อต่อต้านการครอบงำอำนาจอย่างไร

3.1 สื่อในมุมมองมาร์กซิสต์

มาร์กซิสต์เป็นอุดมการณ์ทางการเมืองและสังคมที่มุ่งวิพากษ์ระบบทุนนิยม โดยชี้ให้เห็นถึงความไม่เท่าเทียมที่เกิดจากความสัมพันธ์ทางการผลิตในโครงสร้างพื้นฐานทางเศรษฐกิจ ซึ่งทำให้เกิดการแบ่งชนชั้นระหว่างผู้ถือครองปัจจัยการผลิตและแรงงาน ส่วนมาร์กซิสต์ใหม่ต่อยอดแนวคิดดังกล่าวและขยายการวิเคราะห์จากเศรษฐกิจฐานรากไปสู่โครงสร้างส่วนบน เช่น สื่อ ศิลปะ การศึกษา และวัฒนธรรม ที่มีบทบาทในการครอบงำทางอุดมการณ์เพื่อธำรงรักษาอำนาจของชนชั้นนำและทำให้คนในสังคมยินยอมพร้อมใจที่จะอยู่ในระบอบทุนนิยม

มาร์กซิสต์วิเคราะห์ว่าสังคมประกอบด้วยโครงสร้าง 2 ส่วนซึ่งสัมพันธ์กัน ได้แก่

1) "รากฐานเศรษฐกิจ" (economic base) หมายถึง วิธีการผลิตหรือรูปแบบการทำมาหากินของมนุษย์ ซึ่งกำหนดความเปลี่ยนแปลงสังคมในแต่ละยุคสมัย

และ 2) "โครงสร้างส่วนบน" (superstructure) หมายถึง สถาบันและระบบความคิดต่าง ๆ ที่อยู่เหนือเศรษฐกิจ แต่คำจูงให้ระบบเศรษฐกิจดำรงอยู่ เช่น กฎรัฐและโครงสร้างทางการเมือง ปรัชญา ค่านิยม อุดมการณ์ ศาสนา และระบบการปกครอง

ในสังคมทุนนิยม รากฐานทางเศรษฐกิจทำให้เกิดการแบ่งแยกและความแตกต่างทางชนชั้น นำไปสู่ความไม่เท่าเทียมทางสังคม ชนชั้นนายทุน (bourgeoisie) มีอำนาจเหนือกว่าในความสัมพันธ์ทางการผลิต (Relations of Production) เพราะครอบครองปัจจัยการผลิต เช่น ที่ดิน ทุน และเครื่องมือในการผลิต จึงสามารถควบคุมการจัดสรรทรัพยากรและผลกำไร ขณะที่ชนชั้นกรรมาชีพ (proletariat) มีเพียงกำลังแรงงานแลกกับค่าจ้าง จึงถูกขูดรีดและไร้อำนาจต่อรอง รัฐและสถาบันทางสังคมต่าง ๆ ช่วยกันรักษาความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียมนี้เอาไว้ ด้วยการใช้อำนาจอุดมการณ์ และกลไกทางสังคม มาร์กซิสต์เชื่อว่าเมื่อความขัดแย้งระหว่างชนชั้นถึงจุดสูงสุดและชนชั้นแรงงานตระหนักถึงการถูกกดขี่ขูดรีดพวกเขาจะลุกขึ้นมาปฏิวัติสังคมเพื่อยึดอำนาจรัฐแล้วเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเศรษฐกิจไปสู่ระบอบคอมมิวนิสต์ (Communism) ซึ่งทุกคนเท่าเทียมกัน ปราศจากชนชั้น และสามารถเข้าถึงทรัพยากรอย่างเสมอภาค

คาร์ล มาร์กซ์ มุ่งวิเคราะห์ความสัมพันธ์ทางการผลิตในรากฐานทางเศรษฐกิจเป็นหลัก จึงไม่ได้อธิบายบทบาทของสื่อในโครงสร้างส่วนบนโดยตรง นักวิชาการด้านสื่อในปัจจุบันจึงไม่ค่อยให้ความสนใจแนวคิดของมาร์กซ์ และบางส่วนเห็นว่าแนวคิดของมาร์กซ์ล้าสมัย อย่างไรก็ตาม มีนักวิชาการบางส่วนที่กลับมาทบทวนแล้วพบว่า แนวคิดของมาร์กซ์มีคุณูปการต่อการวิเคราะห์การสื่อสารอย่างมาก มาร์กซ์เป็นบุคคลกลุ่มแรกที่เล็งเห็นว่าการสื่อสารและการขนส่งสมัยใหม่เป็นเสาหลักของโครงสร้างพื้นฐานทางอุตสาหกรรม เทคโนโลยีการขนส่งและการสื่อสารแบบใหม่ช่วยให้ธุรกิจเอกชนสามารถเข้าถึงหรือสร้างตลาดในพื้นที่ห่างไกลได้ ส่งผลให้เกิดโลกาภิวัตน์ทางการค้า รวมถึงการหมุนเวียนทุนที่ขยายตัวไปทั่วโลก แต่แนวคิดนี้แทบจะไม่ได้มีการกล่าวถึงในการศึกษาด้านสื่อและการสื่อสาร (Gerald Sussmann, 1999: 86 อ้างใน Fuchs, 2009: 373)

ฟูคส์ (Fuchs, 2009) ชี้ให้เห็นว่าแนวคิดของมาร์กซ์มีความสำคัญต่อการศึกษาด้านการสื่อสาร โดยเฉพาะอย่างยิ่งใน 3 มิติหลัก ได้แก่

1) วิพากษ์การสะสมทุนในอุตสาหกรรมวัฒนธรรม (Cultural Industry) สื่อเป็นพื้นที่ที่ทุนสามารถสถาปนาอำนาจของตนผ่านการควบคุมเนื้อหา การเป็นเจ้าของช่องทางการเผยแพร่ และการสร้างผู้บริโภคทางวัฒนธรรมซึ่งช่วยให้อุตสาหกรรมและทุนเวียนทุนเป็นไปอย่างต่อเนื่อง

2) วิพากษ์ลัทธิบูชาสินค้า (Commodity Fetishism) สินค้าในสังคมทุนนิยมถูกทำให้คล้ายกับมีชีวิตของตนเอง การสื่อสารและการโฆษณาสร้างภาพลวงของคุณค่าและความปรารถนาในสินค้าหรือสัญลักษณ์บางอย่างจนผู้บริโภคหลงใหล และปรารถนาที่จะบริโภคอย่างต่อเนื่องโดยไม่สิ้นสุด ขณะเดียวกันก็มองข้ามกระบวนการใช้แรงงานและอำนาจที่อยู่เบื้องหลัง ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ถูกแปรเปลี่ยนและแทนที่ให้เกิดเป็นความสัมพันธ์ระหว่างสินค้า

3) วิพากษ์อุดมการณ์ที่ครอบงำ ที่สนับสนุนโครงสร้างเดิมของสังคม และทำให้ชนชั้นปกครองสามารถรักษาอำนาจไว้ได้ เช่น ความเชื่อในระบบตลาดเสรี การยอมรับลำดับชั้นทางสังคม หรือการทำให้ความขัดแย้งทางชนชั้นกลายเป็นสิ่งที่มองไม่เห็น

นอกจากนี้ ฟูคส์ยังเห็นว่าแนวทางการทำงานของมาร์กซ์ในฐานะนักเขียนและนักข่าวเป็นแบบอย่างสำคัญในการทำงานสื่อที่วิพากษ์วิจารณ์อำนาจรัฐและทุนอย่างอิสระและมีคุณภาพ เป็นการท้าทายโครงสร้างอำนาจและกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคม

ในเชิงเศรษฐกิจ สื่อเป็นสินค้าประเภทหนึ่ง และอุตสาหกรรมการผลิตสื่อมีเป้าหมายเช่นเดียวกับอุตสาหกรรมอื่น ๆ คือ การสร้างกำไรสูงสุด และธุรกิจอุตสาหกรรมมาชีฟด้วยเช่นกัน ธุรกิจสื่อหลายแห่งมีการปรับโครงสร้างองค์กรด้วยการลดต้นทุนแรงงาน สภาวะตลาดและขนาดกิจการที่ไม่เท่ากันส่งผลให้ต้นทุน ค่าแรง และผลผลิตของแต่ละบริษัทสื่อแตกต่างกันออกไป บริษัทที่มีศักยภาพการผลิตสูงได้เปรียบในการแข่งขันและครองส่วนแบ่งตลาดมากกว่า ส่วนบริษัทที่มีศักยภาพต่ำกว่าอาจเผชิญวิกฤตทางเศรษฐกิจ จนถูกบริษัทขนาดใหญ่ซื้อหรือควบรวมกิจการ หรือล้มละลายเป็นไปตามลักษณะของระบบทุนนิยม ซึ่งมาร์กซ์เคยชี้ไว้ว่าในระบบทุนนิยมมีแนวโน้มที่อำนาจทางเศรษฐกิจจะกระจุกตัว

ในปัจจุบัน การทำงานสื่อสารมวลชนผ่านระบบออนไลน์สอดคล้องกับกลไกทุนนิยมยุคใหม่ เพราะสามารถรวมกระบวนการผลิต เผยแพร่ และกระจายข่าวสารให้อยู่ในตำแหน่งงานเพียงไม่กี่ตำแหน่ง แม้ว่าการผลิตสื่ออาจมีต้นทุนเริ่มต้นค่อนข้างสูง แต่เนื้อหาสื่อเป็นสินค้าที่ "ไม่มีตัวตน" ทำซ้ำและเผยแพร่ได้ด้วยต้นทุนต่ำ และสามารถแปลงเนื้อหาให้เป็นสินค้าหลากหลายรูปแบบ เพื่อสร้างมูลค่าเพิ่มและขยายโอกาสทำกำไร (Fuchs, 2009) ธุรกิจสื่อยังเชื่อมโยงกับอุตสาหกรรมอื่น ๆ เช่น อุตสาหกรรมกระดาษ โทรคมนาคม และเทคโนโลยีอินเทอร์เน็ต จึงมีการพึ่งพาและแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ระหว่างกลุ่มทุน และหากนายทุนสามารถผูกขาดกิจการที่เกี่ยวข้องเหล่านี้ได้ ก็จะมีอำนาจมั่งคั่งและอำนาจตัวอย่างเช่น เจ้าของทุนรายเดียวอาจควบคุมทั้งสื่อสิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ และสื่อดิจิทัล (กาญจนา แก้วเทพ, 2547: 134)

ลัทธิบริโภคนิยมเติบโตควบคู่ไปกับความรุ่งเรืองของธุรกิจสิ่งพิมพ์และการโฆษณา ตั้งแต่ศตวรรษที่ 17-18 ในยุโรป ก่อนจะขยายอิทธิพลไปยังดินแดนอาณานิคม หนังสือพิมพ์ให้ข้อมูลข่าวสารทางธุรกิจและการตลาด ถ่ายทอดค่านิยมเผยแพร่โฆษณาชวนเชื่อที่สร้างภาพลักษณ์ของสินค้าว่าเป็นสิ่งสะท้อน "ความมีรสนิยม" และ "ความเป็นผู้ดี" ตามแบบชนชั้นสูงชาวอังกฤษ การบริโภคจึงกลายเป็นกลไกในการผลิตซ้ำลำดับชั้นทางสังคม โดยมีการโฆษณาชวนเชื่อเป็นกลไกสำคัญของการหมุนเวียนสินค้าโภคภัณฑ์ซึ่งเกี่ยวข้องโดยตรงกับการผลิตวัตถุและวัฒนธรรม

เมื่อสหรัฐอเมริกาก้าวขึ้นมาเป็นมหาอำนาจ วัฒนธรรมบริโภคนิยมแบบอเมริกันได้แพร่กระจายไปทั่วโลก ผู้คนจำนวนมากโดยเฉพาะชนชั้นแรงงานยอมทำงานหนักเพื่อให้สามารถซื้อสินค้ามาเสริมสร้างภาพลักษณ์และสถานะทางสังคมของตนเอง มาร์กซิสต์ชี้ว่าการสร้าง "ลัทธิบูชาสินค้า" เป็นกลไกยุทธศาสตร์สำคัญของระบบทุนนิยมที่ปลูกฝังให้เกิดความต้องการบริโภคอย่างไม่รู้จบ เพื่อรักษาไว้ซึ่งระบบอุตสาหกรรมที่ดำเนินการผลิตอย่างต่อเนื่อง กระแสแฟชั่นที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วและฉาบฉวย โดยมีสื่อโฆษณาชวนเชื่อและส่งเสริมการขายทำให้ผู้บริโภคต้องการสินค้าใหม่ ๆ อยู่เสมอ

ขณะที่ธุรกิจสื่อพึ่งพารายได้จากโฆษณา สื่อมวลชนเองก็ต้องโฆษณาเพื่อจำหน่ายผลิตภัณฑ์สื่อของตนไปพร้อมกัน ในธุรกิจการโฆษณาผู้บริโภคเองก็ถูกทำให้กลายเป็นสินค้ารูปแบบหนึ่ง ข้อมูลเกี่ยวกับผู้บริโภคถูกเก็บรวบรวมและนำไปจำหน่ายต่อให้แก่ลูกค้าของกิจการโฆษณา เพื่อให้สามารถวิเคราะห์พฤติกรรมผู้บริโภคและสร้างโฆษณาที่ตรงกลุ่มเป้าหมาย (Dallas Smythe, 1981, 2006 อ้างใน Fuchs, 2009: 387)

ในศตวรรษที่ 20 สำนักแฟรงก์เฟิร์ตต่อยอดแนวคิดของมาร์กซ์โดยชี้ให้เห็นว่าวัฒนธรรมถูกทำให้กลายเป็นสินค้าภายใต้ระบบทุนนิยม ด้วยการสร้าง "อุตสาหกรรมวัฒนธรรม" (Cultural Industry) ทำให้ผู้คนหมกมุ่นอยู่กับความบันเทิงซ้ำซากเพื่อคลายความเครียดจากการทำงานหนัก สื่อมวลชนผู้บริโภคสื่อให้อยู่ในความเพ้อฝัน เช่น "ละครน้ำเน่า" (soap opera) ของไทยที่มีพล็อตเรื่องว่านางเอกผู้ยากไร้มีชีวิตยากลำบาก ก่อนจะพบว่าตนเองเป็นทายาทเศรษฐี หรือได้รับความรักจากพระเอกผู้มั่งคั่งร่ำรวย การเผยแพร่เรื่องราวลักษณะนี้ซ้ำ ๆ อาจทำให้ชนชั้นแรงงานเพ้อฝันว่าตนสามารถหลุดพ้นจากความยากจนได้หากพบรักแท้ โดยไม่จำเป็นต้องสนใจโครงสร้างทางชนชั้นที่ไม่เป็นธรรม แต่ยอมรับการกดขี่และเอาเปรียบต่อไป เป็นการทำงานกับจิตสำนึกของผู้บริโภคสื่อให้ขาดการไตร่ตรองเชิงวิพากษ์ และไม่สามารถจินตนาการถึงความเป็นไปได้อื่น ๆ นอกเหนือจากสภาพที่ดำรงอยู่ (ดูเพิ่มเติมในบทที่ 4)

ในมุมมองแบบมาร์กซิสต์ สื่อเป็นองค์กรธุรกิจที่ดำเนินงานภายใต้ระบบตลาด มุ่งผลกำไรมากกว่าการให้ข้อมูลหรือส่งเสริมการวิพากษ์วิจารณ์อย่างเสรี จึงมีแนวโน้มผลิตเนื้อหาให้สอดคล้องกับค่านิยมกระแสหลัก และหลีกเลี่ยงประเด็นที่ท้าทายโครงสร้างอำนาจ กลายเป็นการสร้าง "จิตสำนึกที่ผิดพลาด" (False Consciousness) ทำให้ชนชั้นแรงงานไม่ตระหนักถึงความไม่เท่าเทียมทางชนชั้นและการถูกกดขี่ แต่กลับยอมรับและปรับตัวอยู่ในระบบเดิม โครงสร้างที่ไม่เป็นธรรมจึงยังคงอยู่ต่อไป เนื้อหาสื่อภายใต้โครงสร้างเช่นนี้มักสะท้อนมุมมองของผู้มีอำนาจในระดับนโยบาย เจ้าของสื่อจำนวนมากเป็นส่วนหนึ่งของชนชั้นนำ (elites) ที่ใช้สื่อเผยแพร่อุดมการณ์และค่านิยมที่เอื้อต่อผลประโยชน์ของตนเอง ส่วนนักการเมืองจำนวนมากก็เป็นส่วนหนึ่งของเครือข่ายอำนาจเดียวกันกับกลุ่มทุนเจ้าของสื่อ ทำให้สื่อกลายเป็นเครื่องมือค้ำจุนอุดมการณ์และความชอบธรรมของระบบทุนนิยม มากกว่าจะเป็นพื้นที่ของการวิพากษ์หรือตรวจสอบอำนาจ

การวิเคราะห์แบบมาร์กซิสต์มีอิทธิพลต่อการศึกษาสื่อร่วมสมัย โดยวิพากษ์วิจารณ์บทบาทของสื่อว่าสอดคล้องกับระบบทุนนิยมอย่างไร นักวิจัยวิเคราะห์ผลกระทบของสื่อต่อบรรทัดฐานทางสังคม ตั้งแต่สื่อดิจิทัลไปจนถึงเครือข่ายข้อมูลระดับโลก โดยตั้งคำถามว่าสื่อสะท้อนและเสริมสร้างความเหลื่อมล้ำทางสังคมอย่างไร (Fuchs, 2009; Gurevitch et al., 1982) อย่างไรก็ตาม มีผู้วิจารณ์ว่าแนวคิดมาร์กซิสต์ ลดทอนความซับซ้อนทางวัฒนธรรมและการสื่อสารในสังคมจริง เพราะสื่อไม่ใช่เพียงกลไกของการครอบงำเท่านั้น แต่ยังเป็นพื้นที่การต่อสู้เชิงอุดมการณ์ที่กลุ่มสังคมต่าง ๆ ใช้สื่อในการต่อรองและช่วงชิงอำนาจ

3.2 สื่อกับการครองอำนาจนำ (Hegemony)

อันโตนิโอ กรัมสกี (Antonio Gramsci) นักคิดมาร์กซิสต์ใหม่ชาวอิตาลี ได้เสนอแนวคิดสำคัญเรื่อง "การครองอำนาจนำ" (Hegemony) อธิบายว่าผู้มีอำนาจสามารถธำรงอำนาจของตนไว้ได้ผ่านการควบคุมทางวัฒนธรรม เช่น บรรทัดฐานทางสังคม ค่านิยม ความเชื่อ และอุดมการณ์ทางการเมือง โดยไม่จำเป็นต้องใช้การบังคับ (coercion) ผ่านกลไกรัฐหรือกฎหมายเพียงอย่างเดียว การครอบงำทางความคิด (domination) กระทำโดยการโน้มน้าวในประชาสังคม (Civil Society) ให้ "ยินยอมพร้อมใจ" (consent) อยู่ภายใต้ระเบียบสังคม โดยมองว่าเป็นเรื่องปกติธรรมดา มีความชอบธรรม และเป็นประโยชน์ต่อทุกคน การครองอำนาจนำจึงขึ้นอยู่กับความสามารถของกลุ่มผู้มีอำนาจในการแสดงออกให้ได้รับการยอมรับว่าตนเป็นตัวแทน และทำเพื่อผลประโยชน์ของส่วนรวม กระบวนการนี้ทำให้ชนชั้นปกครองสามารถสถาปนาอำนาจทางการเมืองและวัฒนธรรมเหนือคนกลุ่มอื่นในสังคมได้อย่างแนบเนียน (Mouffe, 1979; Trivedi, 2024)

ในกระบวนการผลิตแบบทุนนิยมสมัยใหม่ ซึ่งมีระบบระเบียบและเข้มงวด การบังคับเพียงอย่างเดียวไม่เพียงพอที่จะทำให้แรงงานเชื่อฟังได้ จึงจำเป็นต้องอาศัยการสร้าง "ความยินยอมพร้อมใจ" โดยนายทุนใช้กลยุทธ์ทางวัฒนธรรมและจิตวิทยาให้แรงงานสมัครใจยอมรับสภาพการกดขี่ ด้วยการยกย่องความขยัน อดทน และความมุ่งมั่นส่วนบุคคล แต่เบี่ยงเบนเรื่องความยุติธรรม การได้รับค่าจ้างที่เป็นธรรม หรือความปลอดภัยในการทำงาน คำอธิบายเหล่านี้เผยแพร่ซ้ำผ่านสื่อและวาทกรรมสาธารณะ เมื่อชนชั้นแรงงานเรียกร้องการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างก็มักถูกกล่าวหาว่ายังทำงานไม่หนักพอ (Trivedi, 2024)

การวิเคราะห์อำนาจนำตามแนวทางของกรัมซึ่งจะพิจารณาว่า ชนชั้นปกครองใช้สื่อเพื่อเผยแพร่และเสริมสร้างอุดมการณ์อำนาจครอบงำอย่างไร เพราะชนชั้นนำใช้พื้นที่ในสื่อมวลชนกำหนดวาทกรรมสาธารณะเพื่อให้ประชาชนมีความคิดเห็นสอดคล้องกับความต้องการของตน อาจทำตั้งแต่การเป็นเจ้าของสื่อ การควบคุมเนื้อหาสื่อ การโฆษณาชวนเชื่อ หรือทำให้สิ่งที่เป็นอยู่เป็นเรื่องธรรมชาติ (Naturalization) หรือเป็น "สามัญสำนึก" (Common Sense) ที่ถูกต้องควรปฏิบัติตามโดยไม่ตั้งคำถาม ซึ่งแท้ที่จริงเป็นอุดมการณ์ที่หล่อหลอมให้เห็นโลกในแบบที่ชนชั้นปกครองต้องการ (Gramsci, 1971) เช่น การยึดมั่นในชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ ความไม่เท่าเทียมในสังคม หรือการแข่งขันทางเศรษฐกิจ การเชื่อว่าความยากจนเป็นเพราะความขยันของแต่ละคน จึงยอมรับระบบและโครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม เมื่อชนชั้นนำครอบงำอำนาจได้ ชนชั้นล่างก็ไม่ลุกขึ้นมาปฏิวัติเพื่อเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมตามที่มาร์กซ์เคยคาดการณ์ไว้ ดังเช่นในยุคสมัยของกรัมซึ่งชี้ให้เห็นว่าเกิดวิกฤตเศรษฐกิจในยุโรปยืดเยื้อนานกว่าครึ่งศตวรรษ แต่การปฏิวัติก็ไม่เกิดขึ้น

กรัมชี้มองว่าการปฏิวัติไม่อาจเกิดขึ้นได้จากการพังทลายของระบบเศรษฐกิจซึ่งเป็นเงื่อนไขเชิงภาวะวิสัยเท่านั้น แต่ชนชั้นกรรมาชีพต้องมี "จิตสำนึกทางชนชั้น" (Class Consciousness) และตระหนักถึงปัญหาความสัมพันธ์ทางการผลิตในระบบทุนนิยมให้ได้อีกก่อน จากนั้นจึงสร้างความเป็นผู้นำทางอุดมการณ์และวัฒนธรรม แล้วรวบรวมพลังของชนชั้นล่างต่อสู้กับอำนาจของชนชั้นปกครอง อย่างไรก็ตาม ชนชั้นแรงงานมักเห็นว่าผลประโยชน์ของนายทุนเป็นผลประโยชน์ของส่วนรวม หรือมิฉะนั้นก็ใช้ชีวิตแบบวันต่อวันและขาดความตื่นตัวที่จะต่อสู้เพื่อเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคม กรรมาชีพจึงไม่เพียงถูกขูดรีดแรงงานเท่านั้น แต่ยังตกเป็นเบี้ยล่างทางปัญญาอีกด้วย (กาญจนา แก้วเทพ, 2526)

ในสังคมที่ไม่เป็นประชาธิปไตย รัฐเป็นเจ้าของและควบคุมสื่อทุกประเภท ส่วนในสังคมประชาธิปไตย สื่อส่วนใหญ่ดำเนินการโดยภาคเอกชนซึ่งมุ่งผลกำไรเป็นหลัก แม้แต่สื่อที่นำเสนอข่าวสารสาธารณะก็ยังต้องพึ่งรายได้จากการโฆษณาที่กระตุ้นการบริโภคสินค้าและบริการ รัฐกับธุรกิจสื่อมักพึ่งพาอาศัยกัน เช่น สื่อเผยแพร่ข่าวสารของรัฐ ผลิตซ้ำอุดมการณ์ที่เอื้อประโยชน์ต่อชนชั้นนำ และควบคุมให้ชนชั้นล่างยอมรับโครงสร้างที่ไม่เท่าเทียมโดยไม่ตั้งคำถาม หน่วยงานรัฐสนับสนุนนโยบายให้สื่อ ให้สิทธิประโยชน์หรือเอื้อให้เข้าถึงข้อมูล เจ้าของกิจการสื่อจำนวนไม่น้อยมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับกลุ่มการเมือง ไม่ว่าจะเป็นในฐานะผู้สนับสนุนหรือผู้ได้รับผลประโยชน์ร่วมกัน ส่งผลให้เนื้อหาของสื่อสะท้อนหรือสนับสนุนอุดมการณ์ของกลุ่มอำนาจ มากกว่าการตรวจสอบหรือเป็นกระบอกเสียงให้แก่ประชาชน ยิ่งสังคมมีความทันสมัยมากเท่าใด การครอบงำเชิงอุดมการณ์ก็ยิ่งสำคัญมากขึ้น เพราะการใช้กำลังบังคับหรือการปราบปรามเพียงอย่างเดียวไม่เพียงพอสำหรับการรักษาอำนาจในสังคมสมัยใหม่

ในผลงาน "Manufacturing Consent: The Political of Mass Media" เฮอร์แมน และชอมสกี (Herman and Chomsky, 1988) เสนอว่า สื่อมวลชนไม่ได้เป็น "สุนัขเฝ้าบ้านที่มีอิสระ" (independent watchdog) และคอยตรวจสอบผู้มีอำนาจตามที่กล่าวอ้าง แต่กลับ "สร้างความยินยอมพร้อมใจ" ให้กับนโยบายและการใช้อำนาจของชนชั้นปกครอง การเลือกนำเสนอข้อมูลหล่อหลอมให้สาธารณชนมีความเห็นสอดคล้องกับผลประโยชน์ของชนชั้นปกครอง และแทบไม่ตั้งคำถามหรือต่อต้านโครงสร้างอำนาจ

กระบวนการนี้ประกอบด้วย

- 1) การกำหนดวาระ คือ การตัดสินใจประเด็นใดควรได้รับความสนใจจากสาธารณชน
- 2) การกำหนดกรอบ เพื่อนำเสนอข้อมูลในรูปแบบที่สอดคล้องกับอุดมการณ์หลัก

และ 3) การกรอง ซึ่งคัดแยกเสียงและมุมมองที่ทำลายอำนาจและระบบทุนนิยมออกไป

พวกเขาเสนอ "แบบจำลองโฆษณาชวนเชื่อ" (Propaganda Model) เพื่อชี้ให้เห็นว่าสื่อมวลชนในประเทศประชาธิปไตย โดยเฉพาะสหรัฐอเมริกา เป็นเครื่องมือผลักดันวาระทางสังคมของกลุ่มผู้มีอำนาจ และจำกัดขอบเขตการถกเถียงทางสาธารณะให้แคบลง ข่าวสารที่จะนำเสนอสู่สาธารณะต้องผ่านตัวกรอง (filters) 5 อย่าง ได้แก่

1) ขนาดของธุรกิจและผลกำไร: สื่อหลักเป็นของกลุ่มทุนไม่กี่ราย โดยเฉพาะบริษัทขนาดใหญ่ โครงสร้างการผลิตข่าวจึงสอดคล้องกับผลประโยชน์ของกลุ่มทุนเหล่านั้น

2) รายได้ค่าโฆษณา: สื่อมักหลีกเลี่ยงการเผยแพร่เนื้อหาที่อาจทำให้ผู้โฆษณาไม่พอใจหรือกระทบบรรยากาศการซื้อขาย

3) แหล่งข่าว: สื่อมวลชนอาศัยแหล่งข้อมูลจากหน่วยงานราชการ ภาครัฐกิจ และ "ผู้เชี่ยวชาญ" เป็นหลัก เพื่อลดต้นทุนในการหาข้อมูล แหล่งข่าวเหล่านี้เอื้ออำนวยให้สื่อเข้าถึงโดยสะดวกเพื่อขึ้นนำวาระข่าวสาร และสื่ออาจเผยแพร่ความคิดของผู้มีอำนาจเหล่านี้โดยไม่ตั้งคำถามหรือวิพากษ์วิจารณ์

4) ปฏิกริยาตอบโต้/การโจมตี (Flak): สื่อเลี่ยงการนำเสนอข่าวที่จะทำให้องค์กรถูกร้องเรียน จดหมายขู่ การฟ้องร้อง หรือการโจมตีจากกลุ่มอิทธิพล จึงมีแนวโน้มจำกัดขอบเขตการรายงานหรือเซ็นเซอร์ตัวเอง

5) อุดมการณ์ร่วม (Ideology): เช่น "การต่อต้านภัยคอมมิวนิสต์" เป็นวาทกรรมหลักของสื่อในยุคสงครามเย็นที่สร้างความชอบธรรมให้กับนโยบายรัฐ ทำให้ความคิดเห็นที่แตกต่างหมดความน่าเชื่อถือ วาทกรรมนี้ยังถูกใช้โจมตีผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับนโยบายของรัฐบาลหรือชนชั้นนำ ปัจจุบัน "สงครามต่อต้านการก่อการร้าย" หรือภัยคุกคามทางอุดมการณ์ ถูกใช้เป็นวาทกรรมหลักในลักษณะเดียวกัน

ข่าวสารต่าง ๆ ต้องผ่านตัวกรองเหล่านี้ก่อนจึงจะถูกเผยแพร่ กลายเป็นการนิยามว่าอะไรจะเป็น "ข่าว" ตั้งแต่แรก และกำหนดกรอบของการถกเถียงและการตีความ พร้อมทั้งผลักดันให้เห็นที่แตกต่างไปอยู่ชายขอบ ดังนั้นสื่อมวลชนที่อ้างว่ามีเสรีภาพอาจถูกใช้โฆษณาชวนเชื่อเพื่อสร้างความยินยอมพร้อมใจ (Manufacturing Consent) จากสาธารณชน เพื่อยอมรับความไม่เท่าเทียมทางสังคมและเศรษฐกิจ รวมถึงนโยบายที่เป็นประโยชน์ต่อชนชั้นนำ

ในประเทศที่ระบอบราชการมีอำนาจ มักมีระบบเซ็นเซอร์อย่างเป็นทางการ สื่อจึงรับใช้ผลประโยชน์ของชนชั้นนำ ผู้ครองอำนาจอย่างชัดเจน แต่ในประเทศที่สื่อเป็นธุรกิจเอกชน มีการแข่งขันสูง และสื่อประกาศตนว่าเป็นกระบอกเสียงที่มีเสรีภาพ หรือเป็นตัวแทนของประโยชน์สาธารณะ การโฆษณาชวนเชื่อมักทำอย่างแนบเนียนและสังเกตได้ยากกว่า

กลไกการครอบงำทางอุดมการณ์ทำงานอยู่ในภาคประชาสังคม (Civil Society) รัฐไม่ต้องใช้อำนาจโดยตรงเหมือนในภาคสังคมการเมือง (Political Society) ในพื้นที่ภาคประชาสังคมกลุ่มคนต่างแข่งขันกันเพื่อสถาปนาอำนาจนำ (Hegemony) โดยมีตัวแทนของชนชั้นนำ เช่น นักวิชาการ ผู้นำทางศาสนา หรือผู้ประกอบการสื่อ ช่วงชิงการผลิตและเผยแพร่ความคิด อุดมการณ์ และค่านิยมถ่ายทอดไปยังประชาชนในสังคม กระบวนการนี้ทำให้กลุ่มผู้ปกครองและนายทุนสามารถรักษาโครงสร้างทางสังคมที่ไม่เป็นธรรมและคงไว้ซึ่งอำนาจของตนเหนือกลุ่มอื่น ๆ ได้อย่างแนบเนียน (กาญจนา แก้วเทพ, 2526)

การมี "หนังสือต้องห้าม" ในสังคม สะท้อนการใช้อำนาจรัฐควบคุมความคิดและการรับรู้ของประชาชนอย่างชัดเจน "การครอบงำเชิงอุดมการณ์" รูปแบบนี้ใช้ความรู้และการรับรองทางวัฒนธรรม ในการหล่อหลอมจิตสำนึกของผู้คนให้อยู่ใต้อำนาจ รัฐมักมองว่าหากประชาชนเข้าถึงข้อมูลและความรู้จะเป็นภัยต่อความมั่นคงของรัฐ โดยเฉพาะเนื้อหาที่ทำลายขนบธรรมเนียม ความเชื่อทางศาสนา ศีลธรรม หรือมีเนื้อหาที่สั่นคลอนอำนาจของชนชั้นนำ การมี "หนังสือต้องห้าม" ไม่ได้หมายถึงการ "ห้ามอ่าน" เท่านั้น แต่ยังหมายถึงการ "ห้ามคิด" เพราะรัฐหวาดระแวงว่าประชาชนจะคิดต่างไปจากแนวทางที่รัฐต้องการ

ในสังคมไทย มีสิ่งพิมพ์ "ต้องห้าม" จำนวนไม่น้อย เพราะหน่วยงานรัฐหรือองค์กรทางศาสนาเห็นว่าเนื้อหาไม่เหมาะสม เป็นอันตราย หรือขัดต่อความสงบเรียบร้อยของสังคม ตัวอย่างเช่น ในสมัยรัชกาลที่ 3 ระหว่าง พ.ศ. 2390–2393 ราษฎรชื่อ "นายโหมด" จ้างคัดลอกกฎหมายจากโรงอาลักษณ์ แล้วนำต้นฉบับไปให้หมอบรัดเลย์จัดพิมพ์เป็นหนังสือจำนวน 200 ฉบับ เพื่อจำหน่ายให้แก่ประชาชนทั่วไปจะได้ลดความเดือดร้อนจากการไม่รู้กฎหมาย แต่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงไม่พอพระราชหฤทัย ทรงเห็นว่าการรู้กฎหมายสงวนไว้สำหรับชนชั้นปกครอง หากเปิดเผยแก่ราษฎรทั่วไปอาจเกิดความวุ่นวายและกระทบต่อระเบียบของบ้านเมือง พระองค์จึงมีพระราชโองการให้รับหนังสือกฎหมายทั้งหมดไว้เป็นของหลวง ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชนชั้นนำเริ่มตระหนักถึงความสำคัญของการรู้กฎหมาย จึงโปรดให้คืนต้นฉบับแก่ "นายโหมด" และอนุญาตให้หมอบรัดเลย์จัดพิมพ์ใหม่อีกหลายครั้งในเวลาต่อมา (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, 2554; ศิลปวัฒนธรรม, 2563)

นอกจากจำกัดความรู้ การผลิตความรู้ของรัฐก็เป็นกลวิธีในการครองอำนาจนา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

พระราชานิพนธ์ของรัชกาลที่ 6

ในช่วงเวลาที่เกิด กบฏ ร.ศ. 130 (พ.ศ. 2455) นั้น ชาวจีนในสยามเคลื่อนไหวสนับสนุนการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในประเทศจีน อันนำไปสู่การ "ปฏิวัติซินไฮ่"¹ โคนล้มราชวงศ์ชิงและระบอบกษัตริย์ในเวลาต่อมา สถานการณ์ดังกล่าวทำให้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ทรงกังวลว่าความเคลื่อนไหวของชาวจีนโพ้นทะเลอาจส่งอิทธิพลให้แก่ความคิดปฏิวัติแพร่กระจายในหมู่ราษฎรไทย กระทบต่อเสถียรภาพของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และความมั่นคงของราชบัลลังก์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อชาวจีนและสมาคมจีนต่าง ๆ มีบทบาทและอิทธิพลทั้งทางเศรษฐกิจและการเมืองในสยาม พระองค์จึงทรงพระราชนิพนธ์หนังสือและบทความวิพากษ์วิจารณ์ชาวจีนหลายฉบับ ควบคู่ไปกับการออกมาตรการจำกัดอิทธิพลของชุมชนชาวจีน เช่น การควบคุมโรงเรียนจีนโดยกำหนดให้ใช้ภาษาไทยในการเรียนการสอนบางวิชา การกำหนดนโยบายด้านภาษีเพื่อจำกัดกิจกรรมทางเศรษฐกิจและสกัดการสะสมทุนของชาวจีน ตลอดจนการส่งเสริมวัฒนธรรมเพื่อหล่อหลอมอัตลักษณ์ความเป็นไทยที่เน้นความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์

"โคลนติดล้อ" (พ.ศ. 2460) "หลักไทย" (พ.ศ. 2463–2464) และ "พญาระกา" (พ.ศ. 2464) เป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่วิจารณ์ชาวจีนว่าเข้ามาแสวงหาผลประโยชน์แต่ไม่จงรักภักดีต่อแผ่นดินสยาม เปรียบชาวจีนเหมือนกับต้นไม้ที่ปลูกไว้แต่ไม่มีรากลึกในแผ่นดินไทย เมื่อหาเงินได้แล้วก็กลับไปประเทศจีนจึงไม่เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาสยาม ทำให้เศรษฐกิจไทยอ่อนแอ และเปรียบชาวจีนเป็นเหยี่ยว ส่วนชาวไทยเป็นไก่ที่ถูกครอบงำ

รัชกาลที่ 6 ทรงสนับสนุนและทรงซื้อกิจการหนังสือพิมพ์หลายฉบับ เพื่อใช้สื่อสารนโยบายของรัฐและส่งเสริมความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ ขณะเดียวกัน รัฐบาลได้ออกกฎหมายควบคุมการผลิตสื่อสิ่งพิมพ์ โดยเฉพาะ "พระราชบัญญัติสมุดเอกสารและหนังสือพิมพ์ พ.ศ. 2465" ซึ่งให้อำนาจรัฐในการกำกับดูแลโรงพิมพ์ และตรวจสอบเนื้อหาที่ตีพิมพ์ รวมทั้งนิยามเนื้อหาบางประเภทว่าเป็น "เสี้ยนหนามแผ่นดิน" อาจทำให้ผู้จัดพิมพ์ถูกดำเนินคดี (เรืองชัย ทรัพย์นิรันดร์, 2562) แม้ในหลักการจะจัดพิมพ์หนังสือพิมพ์ได้โดยไม่ต้องขออนุญาต แต่เจ้าของกิจการต้องแจ้งทางราชการก่อนเริ่มดำเนินการ

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อวันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 การเข้าถึงข้อมูลข่าวสารของประชาชนไม่เป็นไปตามอุดมคติของระบอบประชาธิปไตย แม้ว่าคณะราษฎรจะประกาศ "หลักหกประการ" ซึ่งรวมถึงการส่งเสริม

¹ เริ่มขึ้นเมื่อวันที่ 10 ตุลาคม พ.ศ. 2454 (ค.ศ. 1911) และสำเร็จในวันที่ 12 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2455 (ค.ศ. 1912)

การศึกษาและการเผยแพร่ความรู้ให้ประชาชนเข้าถึงข้อมูลอย่างกว้างขวางก็ตาม อย่างไรก็ตาม รัฐบาลคณะราษฎร หวาดระแวงว่าฝ่ายกษัตริย์นิยมอาจพยายามช่วงชิงอำนาจกลับคืน และกังวลว่าประเทศมหาอำนาจ เช่น จีน รัสเซีย หรือ อังกฤษ จะแทรกแซงกิจการภายในประเทศ รัฐบาลจึงตรา "พระราชบัญญัติสมุดเอกสารและหนังสือพิมพ์ (แก้ไขเพิ่มเติม) พ.ศ. 2475" เพื่อควบคุมการเผยแพร่เอกสารของราชการ ข่าวเกี่ยวกับกิจการทหาร และข่าวต่างประเทศ อีกทั้ง ประกาศ ห้ามมิให้ข้าราชการเขียนบทความลงหนังสือพิมพ์โดยไม่ได้รับอนุญาต ต่อมาประกาศใช้ "พระราชบัญญัติการพิมพ์ พ.ศ. 2476" ซึ่งให้อำนาจอธิบดีกรมตำรวจกำกับดูแลและสั่งระงับการตีพิมพ์เนื้อหาข่าวได้ในภาวะฉุกเฉินหรือสงคราม (พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม, 2520: 62)

รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ตรา "พระราชบัญญัติการพิมพ์ พ.ศ. 2484"ให้อำนาจรัฐควบคุมและจำกัดเสรีภาพของสื่อมวลชน โดยใน มาตรา 9 ระบุว่า รัฐสามารถ "ห้ามการจำหน่ายหรือแจกจ่าย และยึดสิ่งพิมพ์ใด ๆ ที่เห็นว่าอาจขัดต่อความสงบเรียบร้อยหรือศีลธรรมอันดีของประชาชน" ตามดุลยพินิจของเจ้าหน้าที่ และออกกฎระเบียบอื่น ๆ กำกับดูแลกิจการสื่อสิ่งพิมพ์ เช่น กฎกระทรวงมหาดไทย กำหนดทุนขั้นต่ำของกิจการหนังสือพิมพ์ ทำให้ผู้มีทุนจำกัดไม่สามารถดำเนินกิจการต่อไปจนต้องปิดตัวลงหรือรวมกิจการเข้ากับสำนักพิมพ์ขนาดใหญ่ ต่อมาก่อนที่รัฐบาลไทยจะเข้าร่วมสงครามโลกครั้งที่สอง ได้ประกาศใช้ "กฏอัยการศึก พ.ศ. 2485"ให้อำนาจผู้บัญชาการทหารสูงสุดควบคุมหนังสือพิมพ์ทั่วประเทศ กำหนดให้บรรณาธิการส่งข่าวการเมืองทุกชิ้นให้รัฐบาลตรวจสอบและอนุมัติก่อนตีพิมพ์ (พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม, 2520: 40-47, 55) ในช่วงสงครามเย็น ภายใต้นโยบายปราบปรามคอมมิวนิสต์ รัฐบาลประกาศรายชื่อหนังสือต้องห้ามมากกว่า 250 รายการ ส่วนใหญ่เป็นผลงานของนักคิดและนักปฏิวัติชาวรัสเซีย เช่น แมกซิม กอร์กี้ (Maxim Gorky)² วลาดีเมียร์ เลนิน (Vladimir Lenin)³ โจเซฟ สตาลิน (Joseph Stalin)⁴ ฯลฯ (นครินทร์ เมฆไตรรัตน์, 2554)

ตัวอย่างที่กล่าวมาข้างต้นสะท้อนถึงการใช้อำนาจรัฐควบคุม "พื้นที่ทางความคิด" ของราษฎร ผ่านการกำกับดูแลและควบคุมสื่อ ไม่ว่าจะเป็นในระบอบประชาธิปไตยหรือภายใต้บรรยากาศของการปลูกฝังกระแสดชาตินิยมและลัทธิผู้นำในช่วงสงคราม หรือการสร้างภาพลักษณ์ต่อลัทธิคอมมิวนิสต์

กรัมซีเสนอไว้เมื่อเกือบศตวรรษก่อนว่า ชนชั้นนำสามารถรักษาอำนาจและสถานะของตนด้วยการควบคุมข้อมูลและการกำหนดความคิดสาธารณะ แม้ว่าโลกจะเปลี่ยนแปลงไปมากนับตั้งแต่นั้นมา แต่ข้อเสนอของกรัมซียังคงมีความสำคัญในบริบทปัจจุบัน โซเชียลมีเดียเป็นพื้นที่สำคัญในการครองอำนาจนำ แม้ข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ สามารถข้ามพรมแดนรัฐชาติได้ แต่ผู้บริหารเทคโนโลยีและนักพัฒนาสื่อมีอำนาจกำหนดสิ่งที่ผู้คนเห็นและอ่านได้ไม่ต่างจากบรรณาธิการหนังสือพิมพ์หรือนักการเมือง แต่อำนาจการครอบงำทางความคิดขยายตัวในระดับโลกตามอิทธิพลของสื่อสังคมออนไลน์ กลุ่มมหาเศรษฐีและผู้มีอิทธิพลจำนวนมากสามารถสร้างความมั่งคั่งจากการมีผู้ติดตามบนโลกออนไลน์ ไม่เพียงสร้างกำไรทางธุรกิจเท่านั้น แต่โซเชียลมีเดียยังเผยแพร่แนวคิดทางสังคม การเมือง และศีลธรรมของตน (Trivedi, 2024)

แนวคิดเรื่องอำนาจนำของกรัมซีเป็นรากฐานสำคัญของการศึกษาสื่อ โดยเฉพาะในสายวัฒนธรรมศึกษา (Cultural Studies) ซึ่งขยายความว่า สื่อมิใช่เพียงเครื่องมือของอำนาจรัฐ หากแต่เป็นพื้นที่ของการต่อรอง การผลิตซ้ำ และการต่อต้านอุดมการณ์ในเวลาเดียวกัน สจิวต์ ฮอลล์ (Stuart Hall) นักวิชาการสายวัฒนธรรมศึกษา ผู้นำสำคัญของสำนักเบอร์มิงแฮม (Birmingham Centre for Contemporary Cultural Studies: CCCS) ใช้แนวคิดอำนาจนำเป็นรากฐานในการวิเคราะห์สื่อและวัฒนธรรม ฮอลล์ไม่เห็นด้วยกับแนวคิดมาร์กซิสม์ที่มองว่าโครงสร้างทางเศรษฐกิจเป็นตัวกำหนดสังคม (Economic Determinism) มากเกินไป แต่เขาเห็นด้วยกับกรัมซีว่าการรักษาอำนาจไม่ได้ใช้การกดบังคับ

² หนึ่งในนักเขียนคนสำคัญของชาวรัสเซีย มีบทบาทในการเคลื่อนไหวทางการเมือง และสนับสนุนการปฏิวัติ

³ ผู้นำการปฏิวัติรัสเซียและผู้ก่อตั้งรัฐโซเวียต

⁴ ผู้นำสูงสุดของสหภาพโซเวียตระหว่างปี ค.ศ. 1924-1953

อย่างเดียว ชนชั้นนำสร้างความยินยอมพร้อมใจได้ด้วยการสถาปนาตนเองว่าเป็นผู้นำทางปัญญาและศีลธรรมในพื้นที่ประชาสังคม (Civil Society) เช่น สื่อ โรงเรียน และองค์กรศาสนา อย่างไรก็ตาม การครองอำนาจไม่ใช่ชัยชนะที่เบ็ดเสร็จ แต่เป็นกระบวนการที่มีการต่อสู้ ต่อรอง ชั่งชั่ง และต่อต้านอย่างต่อเนื่อง (Hall, 1986, 1988)

3.3 สื่อในฐานะกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ (Ideological State Apparatus)

หนึ่งในผลงานสำคัญของแนวคิดสื่อในสายมาร์กซิสม์ มาจากนักปรัชญาชาวฝรั่งเศส หลุยส์ อัลธุสแซร์ (Louis Althusser, 1918–1990) ผู้เสนอแนวคิดเรื่อง "กลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ" (Ideological State Apparatuses: ISA) ซึ่งมีอิทธิพลต่อการศึกษาสื่อ

อัลธุสแซร์ จำแนกกลไกอำนาจรัฐออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่

กลไกการกดขี่ข่มขู่ของรัฐ (Repressive State Apparatuses) เช่น กองทัพ กฎหมาย ศาล ตำรวจ สถาบันทางการเมือง ฯลฯ ที่ใช้อำนาจควบคุมบังคับอย่างเปิดเผยและตรงไปตรงมา แต่การควบคุมลักษณะนี้จะมีผลเพียงในระยะสั้นเท่านั้น เพราะในที่สุดจะเกิดการลุกฮือต่อต้าน

ส่วนกลไกอีกแบบ คือ กลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ (Ideological State Apparatuses) ที่ผู้ปกครองใช้ควบคุมประชาชนโดยไม่ต้องใช้พลกำลังหรืออาวุธบังคับ แต่ทำให้การครองอำนาจนำไปอย่างมั่นคงยั่งยืนมากกว่า โดยอาศัยการชักจูงโน้มน้าวหรือกล่อมเกลาคำรู้และความคิดให้ผู้ที่อยู่ภายใต้การปกครองมีโลกทัศน์ตามที่รัฐต้องการและเต็มใจที่จะปฏิบัติตาม โดยเชื่อว่าตนเองกระทำการตามเจตจำนงอิสระ ทั้งที่ความจริงแล้วตกอยู่ภายใต้การครอบงำ กลไกทั้งสองทำงานควบคู่กันเสมอ โดยขึ้นอยู่กับแต่ละสถานการณ์ว่าจะใช้กลไกใดเป็นหลักหรือรอง (อัลธุสแซร์, 2566)

ตามแนวคิดของอัลธุสแซร์ การครอบงำทางอุดมการณ์ทำหน้าที่รักษาระเบียบแบบแผนทางสังคมที่เป็นอยู่ (status quo) ด้วยการสร้างคำอธิบายว่าความสัมพันธ์ที่ไม่เท่าเทียมในสังคมเป็นเรื่องปกติ กลไกสำคัญที่ทำให้อุดมการณ์ทำงานได้คือ "การเรียกขาน" (Interpellation) ที่กำหนดบทบาทของบุคคลในความสัมพันธ์ทางสังคมตามแนวทางที่ชนชั้นนำคาดหวัง เช่น "ลูก" ที่เชื่อฟัง "พลเมืองดี" ของรัฐ การตอบสนองต่อ "คำเรียกขาน" เหล่านี้ แม้เพียงการยอมรับโดยไม่ตั้งคำถามก็เป็นการยืนยันตัวตน และทำให้บุคคลค่อย ๆ เป็น "ข้า" (subject) ตามอุดมการณ์ของชนชั้นนำ (Althusser, 1971: 142–147)

อัลธุสแซร์ไม่ได้วิเคราะห์สถาบันสื่ออย่างเฉพาะเจาะจง แต่รวมสื่ออยู่ในกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ เช่น สื่อสร้างภาพลักษณ์ของรัฐว่าเป็นสถาบันที่คุ้มครองประชาชน ทำให้ประชาชนเชื่อว่าควรเคารพและเชื่อฟังรัฐ และยอมรับบทบาทที่รัฐกำหนดโดยไม่ตั้งคำถาม อีกทั้งสื่อยังนำเสนอภาพลักษณ์เพื่อให้ปัจเจกชนยอมรับสถานะตนเองตามที่อุดมการณ์หลักกำหนด แล้วปฏิบัติตามบทบาทและกฎเกณฑ์ของสังคม เช่น เมื่อสื่อโฆษณาสร้างภาพลักษณ์ว่าผู้บริโภคควรเป็นตัวของตัวเอง พวกเขาจะบริโภคสินค้าตามโฆษณาชวนเชื่อเพื่อแสดงว่าเป็นตัวของตัวเอง

สื่อมวลชนร่วมกับสถาบันหลัก เช่น หน่วยงานศาสนา โรงเรียน ฯลฯ เป็นกลไกทางอุดมการณ์ ที่ผลิตซ้ำและถ่ายทอดอุดมการณ์ของรัฐให้แทรกซึมอยู่ในวิถีชีวิตของผู้คน วางกรอบความคิดที่ทำให้สมาชิกในสังคมยอมรับและดำเนินชีวิตไปในทิศทางที่รัฐต้องการ แม้แต่ละสถาบันมีบทบาทและวิธีการดำเนินงานแตกต่างกัน แต่สนับสนุนและส่งเสริมอุดมการณ์ชุดเดียวกัน การทำงานของกลไกที่ไม่ได้ใช้กำลังกดขี่โดยตรง อาจมีการลงโทษหรือควบคุมได้เช่นกัน เช่น การลงโทษนักเรียนด้วยการไล่ออกจากสถานศึกษา หรือการบังคับให้พระสละสมณเพศ เป็นต้น

อัลธุสแซร์อธิบายว่า กลไกการครอบงำทางอุดมการณ์ของรัฐปรากฏทั้งในรูปแบบที่เปิดเผยและแฝงเร้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสื่อที่กล่อมเกลาคำพูดให้ยอมรับระเบียบทางสังคมและอำนาจของรัฐอย่างแนบเนียน อาจถ่ายทอดอุดมการณ์อย่างเปิดเผย ชัดเจน และตรงไปตรงมา เช่น ตำรา หนังสือ บทเพลง ถ้อยแถลง รายการโทรทัศน์ ภาพยนตร์ หรือข่าวสารต่าง ๆ ที่การสั่งสอนหรือโน้มน้าวการชักจูงให้ผู้รับสื่อเชื่อและปฏิบัติตาม หรืออาจเป็นสัญลักษณ์และการปฏิบัติที่ดูเหมือน

เป็นเรื่องธรรมดาแทรกซึมอยู่ในชีวิตประจำวัน เช่น การใช้ภาษา การแสดงท่าทาง การแต่งกาย การปฏิบัติในพิธีกรรม การประกอบพิธีทางศาสนา รวมทั้งการแสดงออกทางวัฒนธรรมรูปแบบต่าง ๆ

ในสังคมไทยมีตัวอย่างที่ชัดเจนในช่วงรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ที่รัฐบาลใช้สื่อมวลชนเผยแพร่แนวคิดชาตินิยมและสร้างลัทธิผู้นำ มีการออกคำสั่งให้หนังสือพิมพ์รายวันทุกฉบับตีพิมพ์คำสดุดีผู้นำในหน้าแรก เช่น "เชื้อผู้นำทำให้ชาติพ้นภัย" หรือ "ความปลอดภัยของชาติอยู่ที่เชื้อผู้นำ" หนังสือพิมพ์ที่ไม่ปฏิบัติตามจะถูกสั่งปิดโดยไม่มีกำหนด นอกจากนี้ยังมีคำสั่งให้ข้าราชการชายหญิงฝึกรำวงทุกวันพุธ ซึ่งมีการแต่งเพลงรำวงกว่า 60 เพลง เพื่อส่งเสริมบรรยากาศแห่งความสามัคคี นอกจากสื่อสิ่งพิมพ์แล้ว สื่อกระจายเสียงก็เป็นเครื่องมือสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง กรมโฆษณาการเผยแพร่คำปราศรัยและแนวคิดของรัฐบาลอย่างต่อเนื่อง และก่อนที่จอมพล ป. จะปราศรัยออกอากาศทุกครั้ง ต้องเปิดเพลง "สดุดีพิบูลสงคราม" เพื่อยกย่องและส่งเสริมภาพลักษณ์ความยิ่งใหญ่ของผู้นำ และก่อนฉายภาพยนตร์ในโรงหนังต้องฉายภาพของจอมพล ป. พร้อมเปิดเพลงเดียวกันให้ประชาชนยืนแสดงความเคารพ ประกาศให้ระดับธงชาติบริเวณบ้านเรือนและสถานที่ราชการที่จอมพล ป. จะไปปรากฏตัว และกำหนดให้วันที่ 14 กรกฎาคม ซึ่งเป็นวันคล้ายวันเกิดของจอมพล ป. เป็นวันหยุดราชการ (ประจักษ์ศิลปาคม, 2528: 76-77; พริ้งพวงแก้ว, 2520: 40-47, 55)

ในยุคสมัยเดียวกัน หลวงวิจิตรวาทการขณะดำรงตำแหน่งอธิบดีกรมศิลปากรใน พ.ศ. 2477 ได้ผลิตสื่อหลากหลายประเภททั้งงานเขียน บทละครเพลง และบทเพลงปลุกใจ ที่ส่งเสริมแนวคิดชาตินิยม ตัวอย่างเช่น หนังสือชุด *ประวัติศาสตร์สากล* จำนวน 12 เล่มจบ ละครเพลงเรื่อง *เลือดสุพรรณ* และเพลงปลุกใจ เช่น *ต้นตระกูลไทย รักเมืองไทย ต้นเกิดชาวไทย* เป็นต้น ฯลฯ สื่อเหล่านี้มีลักษณะโน้มน้าวอารมณ์มากกว่าการนำเสนอข้อเท็จจริงเชิงวิชาการ ส่งผลให้เกิดความเข้าใจประวัติศาสตร์อย่างคลาดเคลื่อนเกี่ยวกับชาติไทยและความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับเพื่อนบ้าน (ประจักษ์ศิลปาคม, 2528: 50) เมื่อเปรียบเทียบกับรัฐบาลสมัยต่าง ๆ ในระหว่างปี พ.ศ. 2475-2522 พบว่า ยุคจอมพล ป. พิบูลสงคราม มีการใช้เพลงปลุกใจมากที่สุด ภายใต้นโยบายของรัฐบาลที่เน้นสร้างกระแสชาตินิยม (สิริธร กิรติบุตร, 2528)

ทั้งหมดนี้เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการสร้างวัฒนธรรมทางการเมืองแบบบุคคลนิยมที่สร้างภาพลักษณ์ของจอมพล ป. ให้เป็นศูนย์รวมความจงรักภักดีต่อชาติ นักวิชาการหลายคนตั้งข้อสังเกตว่าแนวนโยบายและกลวิธีทางการเมืองของรัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงครามอาจได้รับอิทธิพลมาจากระบอบเผด็จการ ไม่ว่าจะเป็นลัทธินาซีของฮิตเลอร์ในเยอรมนี ลัทธิฟาสซิสต์ของมุสโสลินีในอิตาลี หรือแนวคิดชาตินิยมแบบญี่ปุ่น ซึ่งต่างก็ใช้สื่อปลุกฝังอุดมการณ์และสร้างความจงรักภักดีต่อผู้นำสูงสุด (ประจักษ์ศิลปาคม, 2528: 76-77; พริ้งพวงแก้ว, 2520: 40-47, 55)

อัลธูแซร์เน้นว่า โรงเรียนเป็นสถาบันหลักที่ถ่ายทอดอุดมการณ์ของชนชั้นปกครองอย่างเป็นระบบ ในโลกทุนนิยมเยาวชนใช้เวลาในโรงเรียนถึงวันละ 8 ชั่วโมง และ 5-6 วันต่อสัปดาห์ นอกจากการอบรมสั่งสอนโดยตรงแล้ว โรงเรียนยังใช้สื่อสัญลักษณ์มากมายหล่อหลอมความคิดของเยาวชน เช่น เครื่องแบบนักเรียนที่สร้างความเคยชินกับระบบอำนาจนิยม กำหนดรูปแบบการใช้ภาษาและการแสดงพฤติกรรมที่เหมาะสมกับสถานะและบทบาทของแต่ละกลุ่มคน การมีกิจกรรมให้แบ่งงานกันทำ การเรียนรู้กฎเกณฑ์ทางศีลธรรม และการสร้างทัศนคติที่ดีต่อรัฐและสถาบันสังคม แนวปฏิบัติเหล่านี้ล้วนหล่อหลอมกล่อมเกล้าให้เยาวชนยอมรับระเบียบสังคมและโครงสร้างอำนาจ

ในสังคมไทย นับตั้งแต่รัฐเริ่มจัดระบบการศึกษา การศึกษาถูกใช้เป็นกลไกทางอุดมการณ์หล่อหลอมให้ประชาชนยอมรับอำนาจของชนชั้นนำและสถาบันพระมหากษัตริย์ โดยเฉพาะในช่วงการปฏิรูประบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญที่ 5 ซึ่งรัฐพยายามสร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของประชาชนภายใต้ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และปลุกฝังสำนึก "ความเป็นไทย" ที่มีพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลาง แทนสำนึกเดิมที่ราษฎรผูกพันกับเจ้าเมืองหรือผู้นำท้องถิ่น การปฏิรูประบบการศึกษาและศาสนาจึงถูกใช้สร้างสายสัมพันธ์ใหม่ระหว่างรัฐกับประชาชน พร้อมทั้งออกแบบตำราและหลักสูตรให้สอดแทรกคุณค่าทางศีลธรรมและอุดมการณ์ของรัฐ เพื่อปลุกฝังความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ และสร้างพลเมืองที่ประพฤติตนเป็น "คนดี" และเสียสละเพื่อชาติ (ปรีชา ธรรมาวิน, 2532)

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระอนุชาต่างพระมารดาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงได้รับมอบหมายให้จัดระเบียบคณะสงฆ์ใหม่โดยใช้มาตรฐานเดียวกันทั่วประเทศ และกำหนดให้พระสงฆ์เทศนาสั่งสอนราษฎรตามตำราที่ทางการอนุญาตเท่านั้น พระองค์ทรงแต่งหนังสือและตำราเทศนาให้พระสงฆ์นำไปใช้สั่งสอนประชาชน โดยมุ่งปลูกฝังให้ประชาชนจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ รวมทั้งตระหนักว่าศูนย์กลางของชาติอยู่ที่กรุงเทพมหานคร (เด่นพงษ์ แสนคำ และอัครยา สังขจันทร์, 2563)

ในด้านการศึกษา รัฐได้จัดตั้งระบบการศึกษาขั้นพื้นฐาน หรือ "โรงเรียนมูลศึกษาขึ้น" ในปี พ.ศ. 2441 โดยขยายโรงเรียนวัดแบบเดิมให้มีมาตรฐานเดียวกันทั่วประเทศ มีโรงเรียนก่อตั้งขึ้นถึง 330 แห่ง และกำหนดหลักสูตร 4 วิชาหลัก ได้แก่ อ่าน เขียน เลข วิชาเลี้ยงชีพ และจรรยา ซึ่งมุ่งสอนให้ประชาชนเป็น "พลเมืองดีของรัฐ" มีคุณธรรม ซื่อสัตย์ต่อแผ่นดิน และตระหนักถึงหน้าที่ของตนในฐานะส่วนหนึ่งของ "ชาติ" ที่มีศูนย์กลางอยู่ที่กรุงเทพมหานครและมีศูนย์รวมจิตใจอยู่ที่พระมหากษัตริย์ ในช่วงปลายรัชกาลที่ 5 ได้มีการปฏิรูประบบการศึกษาเพิ่มเติม โดยจัดตั้ง "โรงเรียนหนังสือไทย" ขึ้นแทนการเรียนในวัด และในปี พ.ศ. 2446 กำหนดให้ใช้ภาษาไทยกลางเป็นภาษาหลักของการเรียนการสอนทั่วประเทศ แทนภาษาท้องถิ่น ส่งผลให้การถ่ายทอดความรู้ถูกทำให้เป็นมาตรฐานเดียวกันทั่วราชอาณาจักร ภายในเวลาไม่นานการใช้ภาษาพื้นเมืองและการรับรู้ประวัติศาสตร์ชาติพันธุ์ของราษฎรในแต่ละภูมิภาคก็ค่อย ๆ ลดความสำคัญลง (เด่นพงษ์ แสนคำ และอัครยา สังขจันทร์, 2563; เบเคอร์ และผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2546: 295-296)

กระบวนการเหล่านี้เป็นตัวอย่างของการใช้สถาบันหลักของสังคมเป็นกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ เพื่อหล่อหลอมให้ประชาชนยอมรับอำนาจและความชอบธรรมของรัฐส่วนกลาง รวมทั้งเปลี่ยนสำนึกเกี่ยวกับตัวตนของราษฎรจากการเป็นคนในชุมชนหรือท้องถิ่นมาเป็น "คนไทย"

อย่างไรก็ตาม การใช้ภาษาตามมาตรฐานเดียวกันไม่ได้สร้างความเสมอภาคระหว่าง "คนไทย" แต่กลับผลิตซ้ำและตอกย้ำค่านิยมเรื่องลำดับชั้นทางสังคม ตัวอย่างเช่น การแบ่งแยกระหว่างคำสุภาพกับคำไม่สุภาพ หรือการสอนคำราชาศัพท์สำหรับพระมหากษัตริย์ ราชวงศ์ และพระสงฆ์ ล้วนสะท้อนการจัดลำดับสถานะของผู้คน การกำหนดให้ออกเสียงและสะกดคำอย่างถูกต้องตามมาตรฐานก็เป็นการสร้างบรรทัดฐานทางวัฒนธรรมภายใต้อำนาจของวัฒนธรรมกระแสหลัก ในขณะเดียวกัน การกำหนดให้ใช้ภาษาประจำชาติหรือภาษาราชการในระบบการศึกษา รวมถึงกิจกรรมอย่างการร้องเพลงชาติทุกเช้าในโรงเรียน และการสอนประวัติศาสตร์ของชาติในรัชสมัยต่าง ๆ ของราชวงศ์จักรี ซึ่งยังคงปฏิบัติกันมาจนถึงปัจจุบัน ก็ปลูกฝังให้เยาวชนตระหนักถึงความเป็นส่วนหนึ่งของ "ชาติ" และสร้างความภักดีต่อรัฐ และซึมซับความสัมพันธ์ระหว่าง สถาบันกษัตริย์ ศาสนา และ ประเทศชาติ ทั้งที่ "ชาติ" มิได้เป็นเนื้อเดียวกัน แต่ประกอบด้วยผู้คนที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ ภาษา และวัฒนธรรม (Keyes, 2003; ชรินทร์ มั่งคั่ง, 2560; สุมินทร์ จุฑางกูร, 2529)

3.4 สื่อกับการครอบงำเชิงสัญลักษณ์

ปีแอร์ บูดีเยอ (Pierre Bourdieu, 1930–2002) นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส เสนอแนวคิดเรื่อง "การครอบงำเชิงสัญลักษณ์" (Symbolic Domination) ซึ่งเชื่อมโยงกับแนวคิดมาร์กซิสต์ ในประเด็นว่าด้วยอำนาจ ความไม่เสมอภาค และการครอบงำระหว่างชนชั้น บูดีเยอขยายการวิเคราะห์จากมิติทางเศรษฐกิจไปสู่มิติทางวัฒนธรรม รวมทั้งต่อยอดแนวคิดเรื่อง "บารมี" (Charisma) ของ แมกซ์ เวเบอร์ (Max Weber, 1864–1920) นักสังคมวิทยาชาวเยอรมัน ที่อธิบายว่าอำนาจชอบธรรมบางประเภทเกิดจากการที่บุคคลได้รับการยอมรับและยกย่องเชิดชูด้วยคุณลักษณะส่วนบุคคล

บูดีเยอเสนอว่าชนชั้นนำมีอำนาจเหนือกว่า ไม่ใช่เพียงเพราะควบคุมปัจจัยการผลิตหรือมีอำนาจทางการเมืองเท่านั้น แต่ยังใช้ "การครอบงำเชิงสัญลักษณ์" เช่น ภาษา ระบบการศึกษา และรสนิยม หล่อหลอมให้ผู้คนยอมรับความไม่เท่าเทียม อำนาจเชิงสัญลักษณ์นี้ทำให้โครงสร้างทางสังคมดำรงอยู่ได้โดยไม่ต้องใช้การบังคับ สอดคล้องกับแนวคิดมาร์กซิสต์ใหม่เรื่อง "การสถาปนาอำนาจนำ" (Hegemony) ของกรีมี่ บูดีเยออธิบายว่า 'ทุนสัญลักษณ์' (Symbolic Capital)

ทำให้สังคมยอมรับความไม่เท่าเทียมโดยเห็นว่าเป็นเรื่องธรรมชาติหรือเกิดจากความสามารถส่วนบุคคล สร้างภาพลักษณ์ "ความมีรสนิยม" และ "ความคู่ควรกับอำนาจ" มากกว่าจะมองว่าเป็นผลของโครงสร้างอำนาจ ทูนี้หมายถึงคุณค่าทางวัฒนธรรม สังคม หรือศีลธรรม ที่คนในสังคมให้คุณค่า เช่น วุฒิการศึกษาจากสถาบันชั้นนำ การใช้ภาษาอย่างเป็นทางการ หรือการบริโภคตามวัฒนธรรมชั้นสูง

ในสังคมไทย ศาสนาและสื่อร่วมกันผลิตซ้ำอุดมการณ์รัฐ พุทธศาสนาสร้างทุนเชิงสัญลักษณ์ของรัฐและชนชั้นนำ ผ่านแนวคิดเรื่องบุญบารมี ความศักดิ์สิทธิ์ และคุณธรรม ขณะที่สื่อสิ่งพิมพ์ วิทยุ และโทรทัศน์ ขยายภาพลักษณ์ดังกล่าวออกไปในวงกว้าง ทำให้ความศักดิ์สิทธิ์และอำนาจรัฐถูกทำให้ "มองเห็น" (visibility) จนกระทั่งประชาชนยอมรับอำนาจนำโดยสมัครใจ การครอบงำเชิงสัญลักษณ์จึงแทรกซึมทั้งในระดับจิตสำนึกและจิตไร้สำนึก ปรากฏให้เห็นในพฤติกรรม ค่านิยม และวิถีชีวิตประจำวัน ทำให้ผู้คนยอมรับความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียมราวกับเป็นเรื่องปกติและถูกต้อง บุติเยอชี้ว่า การครอบงำเชิงสัญลักษณ์จะทรงพลังที่สุดก็ต่อเมื่อไม่ถูกตั้งคำถามหรือท้าทาย แต่จะเสื่อมพลังลงเมื่อผู้คนเริ่มตระหนักและวิพากษ์มัน

ทุนทางสัญลักษณ์ ยังปกปิดและบิดเบือนความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ทำให้ผู้ถูกปกครองไม่รู้ตัวว่าตนถูกเอารัดเอาเปรียบ แต่กลับยอมรับการกระทำที่ไม่เป็นธรรมว่าสมเหตุสมผล ทำให้ความเหลื่อมล้ำและการกดขี่ทางชนชั้นดำรงอยู่อย่างแนบเนียน โดยไม่ต้องอาศัยการบังคับด้วยความรุนแรง ทั้งที่แท้จริงแล้วกระบวนการนี้เป็นการใช้ "ความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์" (Symbolic Violence) รูปแบบหนึ่งซึ่งทรงพลังกว่าการใช้ความรุนแรงทางกายภาพ (บุติเยอ, 2550, Bourdieu, 1991; 1998)

สื่อมีบทบาทสำคัญในการครอบงำเชิงสัญลักษณ์ โดยสร้างและผลิตซ้ำความหมายที่ส่งเสริมอำนาจของชนชั้นนำ เช่น การเชิดชูผู้ที่มีทุนเชิงสัญลักษณ์ในฐานะ "ผู้ดีมีรสนิยม" หรือ "คนเก่ง" ที่ประสบความสำเร็จจากความสามารถส่วนตัว สื่อยังให้ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและสังคมถูกมองว่าเป็นผลจากความขยัน หรือความพยายามของแต่ละบุคคล แทนที่จะมองเห็นว่าความสำเร็จนั้นเป็นผลมาจากโครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม

ตัวอย่างของการครอบงำเชิงสัญลักษณ์ เช่น การครอบงำทางเพศผ่านการนำเสนอภาพลักษณ์ "ความเป็นชาย" และ "ความเป็นหญิง" ที่ไม่เท่าเทียมกัน ดังปรากฏว่าในโฆษณารถยนต์หรือสินค้าที่เกี่ยวข้องกับอำนาจและสถานะ มักใช้ผู้ชายเป็นตัวละครหลักในฐานะตัวแทนของความมั่นใจและความสำเร็จ ขณะที่ผู้หญิงถูกวางบทบาทเป็นเพียงส่วนประกอบเสริมความโดดเด่นของผู้ชาย สื่อยังสะท้อนค่านิยมเดียวกันในภาพยนตร์ ละคร และข่าวการเมือง ที่เสนอภาพลักษณ์ของผู้ชายในฐานะผู้นำที่น่าเชื่อถือ ส่วนผู้หญิงกลับถูกวิพากษ์วิจารณ์บุคลิกภาพและบุคลิกภาพ ซึ่งเป็นการลดทอนศักยภาพทางการเมือง ขณะเดียวกัน ศาสนาเองก็สนับสนุนโครงสร้างชายเป็นใหญ่อย่างชัดเจน เช่น ข้อห้ามที่ไม่ให้สตรีเข้าพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ด้วยเหตุผลเรื่อง "ความบริสุทธิ์" ของศาสนา เป็นการใช้อำนาจเชิงสัญลักษณ์เลือกปฏิบัติและกีดกันผู้หญิง

การทำความเข้าใจเรื่องการครอบงำเชิงสัญลักษณ์ จำเป็นต้องวิเคราะห์โครงสร้างและกลไกของสถาบันทางสังคม ทั้งรัฐ ศาสนาและสื่อ ที่ทำงานร่วมกันในการผลิตซ้ำอุดมการณ์ ความเชื่อ และค่านิยมที่ทำให้ความไม่เท่าเทียมทางชนชั้น เพศ และอำนาจคงอยู่ได้อย่างแนบเนียนโดยไม่ต้องบังคับด้วยการใช้ความรุนแรง การใช้กรอบแนวคิดของบุติเยอร่วมกับมาร์กซิสม์จะช่วยให้เข้าใจว่าสื่อและศาสนาเป็นกลไกสำคัญของ "การครอบงำเชิงอุดมการณ์" (Ideological Domination) ที่ทำให้รัฐสามารถรักษอำนาจนำไว้ได้ผ่านความศรัทธาและความหมายที่ฝังอยู่ในจิตสำนึกของผู้คน

การสถาปนากรุงรัตนโกสินทร์ในช่วงฟื้นฟูบ้านเมืองและสร้างความเป็นปึกแผ่นหลังการเสียกรุงศรีอยุธยา รัฐรวบรวมผู้คนที่จะจัดกระจายและฟื้นฟูระเบียบทางการเมืองและสังคมที่ขาดเอกภาพ พร้อมทั้งสร้างขวัญกำลังใจแก่ไพร่พล จึงอาศัยศาสนาและศิลปวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือสร้างความมั่นคงและความชอบธรรมในการปกครอง พระมหากษัตริย์ในฐานะศูนย์กลางของอำนาจและศีลธรรมทรงฟื้นฟูพระพุทธศาสนา เพื่อเชื่อมโยงรัฐกับประชาชน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงยึดคติ "ธรรมราชา" ทรงบูรณะวัดวาอาราม สังคายนาราชูปถัมภ์ และฟื้นฟูการศึกษา พระธรรมวินัย เพื่อสร้างภาพลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ในฐานะ "ผู้ปกครองโดยธรรม" และศูนย์รวมศรัทธาของประชาชน

ช่วยให้การปกครองมีเสถียรภาพทางการเมืองและความชอบธรรมทางศีลธรรม ในสมัยรัชกาลที่ 1 ถึง 3 การบูรณะวัดวาอาราม การสังคายนาพระไตรปิฎก และการส่งเสริมการศึกษาพระธรรมวินัย สะท้อนให้เห็นว่าศาสนาจารย์ให้สถาบันกษัตริย์สามารถธำรงอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ไว้ได้อย่างมั่นคง (ชัคตตรีย์ แสงอรุณ, 2561) และนับเป็นการสร้าง "ทุนสัญลักษณ์" ของพระมหากษัตริย์เพื่อสถาปนาและตอกย้ำความชอบธรรมทางอำนาจ ทำให้ประชาชนเชื่อว่าพระมหากษัตริย์ทรงมีบุญบารมีและความศักดิ์สิทธิ์ ราษฎรจึงมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์และรัฐส่วนกลาง

ก่อนการปฏิรูประบบบริหารราชการแผ่นดิน ในสมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งเป็นช่วงเวลาที่เริ่มปรับเข้าสู่การเป็น "รัฐสมัยใหม่" ตามอย่างตะวันตก รัฐก็อาศัยศาสนาในการวางรากฐานทางความคิดของราษฎรรองรับความเป็นสมัยใหม่ สมเด็จพระวชิรญาณภิกขุ (ภายหลังคือ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4) ทรงสถาปนา "ธรรมยุติกนิกาย" ขึ้นในราชอาณาจักรสยาม เพื่อมุ่งฟื้นฟูพระพุทธศาสนาให้ "บริสุทธิ์" และ "มีเหตุผล" สอดคล้องกับกระแสความคิดสมัยใหม่แบบตะวันตก ซึ่งเน้นระเบียบ เหตุผล และความเป็นวิทยาศาสตร์ พร้อมทั้งลดอิทธิพลของความเชื่อแบบไสยศาสตร์ จักรวาลวิทยา และพิธีกรรมพื้นบ้านที่แพร่หลายในสังคมไทย เมื่อสมเด็จพระวชิรญาณภิกขุทรงลาสิกขาและเสวยราชสมบัติเป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐได้ส่งพระสงฆ์ในนิกายธรรมยุติกไปเผยแผ่พระธรรม และปฏิรูปคณะสงฆ์ตามหัวเมืองต่าง ๆ ให้อยู่ภายใต้ระเบียบเดียวกัน ลดอิทธิพลของโครงสร้างการปกครองท้องถิ่นเดิม และสร้างความชอบธรรมให้กับอำนาจของส่วนกลาง โดยเฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือซึ่งเป็นพื้นที่ชายขอบที่มีความเสี่ยงต่ออิทธิพลของลัทธิล่าอาณานิคมจากฝรั่งเศส (สุรพศ ทวีศักดิ์, 2560)

ในสมัยรัชกาลที่ 5 ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 พระสังฆราชล้วนมาจากคณะธรรมยุติกนิกายและส่วนใหญ่ทรงเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ การปฏิรูปการบริหารคณะสงฆ์และการศึกษาของพระภิกษุสงฆ์เกิดขึ้นในช่วงนี้ โดยในปี พ.ศ. 2436 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงจัดระเบียบคณะสงฆ์ ทั้งการสอบวัดมาตรฐานความรู้ทางพระธรรมวินัย การจัดทำตำราธรรมเทศนาที่ผ่านการรับรองจากรัฐ และการยกเลิกประเพณีและพิธีกรรมท้องถิ่นที่ไม่สอดคล้องกับระเบียบใหม่ เพื่อรวมอำนาจการบริหารคณะสงฆ์และการตีความพระธรรมวินัยไว้ที่ส่วนกลาง อันเป็นการสถาปนาอำนาจรัฐในการกำกับดูแลศาสนาอย่างเป็นระบบ (เด่นพงษ์ แสนคำ และอัศรยา สังขจันทร์, 2563)

ในช่วงการต่อต้านคอมมิวนิสต์ องค์การศาสนาเป็นกลไกสำคัญที่สนับสนุนและผลิตซ้ำอุดมการณ์ของรัฐไทย คณะสงฆ์ในพุทธศาสนาเผยแผ่คำสอนทางศีลธรรมที่สอดคล้องกับนโยบายของรัฐ เช่น การเทศนาต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ การยกย่องผู้นำ และการเน้นย้ำความสำคัญของความสงบเรียบร้อย ความกตัญญู และการเชื่อฟังผู้มีอำนาจ ส่วนศาสนาอื่น เช่น คริสต์ศาสนาก็มีบทบาทในเชิงยุทธศาสตร์ร่วมกับรัฐและพันธมิตรตะวันตกผ่านองค์กรสาธารณกุศล และเครือข่ายมิชชันนารีที่สหรัฐอเมริกาให้การสนับสนุน

โครงการพระธรรมจาริก การสื่อสารเพื่อต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์

รัฐบาลได้ร่วมมือกับเถรสมาคมและองค์กรสงฆ์จัดตั้ง "โครงการพระธรรมจาริก" ในปี พ.ศ. 2508 ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของยุทธศาสตร์ความมั่นคงแห่งชาติ โดยอบรมพระสงฆ์ส่งไปปฏิบัติศาสนกิจในพื้นที่ห่างไกล โดยเฉพาะภาคเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือที่ถูกจัดเป็น "พื้นที่สีแดง" พระธรรมจาริกเผยแผ่พระธรรมคำสอน ปลุกฝังความรักชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ความกตัญญูต่อบ้านเกิดเมืองนอน รวมทั้งช่วยเหลือชาวบ้าน ส่งเสริมการศึกษา และสร้างศาสนสถาน เพราะรัฐมองว่าลัทธิคอมมิวนิสต์มักโน้มน้าวชาวบ้านด้วยการอ้างปัญหาความยากจนและความเหลื่อมล้ำในชนบท ที่สำคัญพระธรรมจาริกคอยสอดส่องและรายงานความเคลื่อนไหวของกลุ่มที่อาจมีแนวคิดคอมมิวนิสต์ต่อรัฐ (สมพร คงถาวร, 2548)

แม้รัฐไทยจะประกาศตนว่าเป็น "รัฐฆราวาส" (secular state) ซึ่งหมายถึงการวางตัวเป็นกลางทางศาสนา และแยกอำนาจทางการเมืองออกจากอำนาจทางศาสนาอย่างเด็ดขาด แต่ในทางปฏิบัติสถาบันสงฆ์มีบทบาทสำคัญในการเผยแผ่อุดมการณ์ของรัฐและสร้างความชอบธรรมให้กับอำนาจรัฐทั้งโดยตรงและโดยอ้อมตลอดมา

3.5 สื่อเป็นพื้นที่ต่อรองอำนาจ

แม้ว่ากรัมซึ่งจะเห็นว่าสื่อเป็นพื้นที่ที่ชนชั้นนำไปใช้ในการสถาปนาอำนาจนำ แต่การครองอำนาจนำ (Hegemony) ก็ไม่มีความมั่นคงถาวร แต่เป็นกระบวนการต่อสู้ทางอุดมการณ์อย่างต่อเนื่อง ระหว่างกลุ่มที่มีอำนาจกับกลุ่มที่อยู่ในสถานะรอง กรัมซึ่งเสนอว่า การปฏิบัติที่แท้จริงจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อมีผู้นำจากชนชั้นล่างหรือชนชั้นกรรมาชีพยอมสละผลประโยชน์ส่วนตนทำงานร่วมกับมวลชน เพื่อสร้างความตระหนักรู้ว่าชนชั้นกรรมาชีพคือผู้พิทักษ์ผลประโยชน์ของสังคม และระดมที่เป็นศัตรูทางชนชั้น กรัมซึ่งโต้แย้งแนวคิดของมาร์กซ์ เพราะเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไม่อาจเกิดขึ้นด้วยการยึดอำนาจรัฐเท่านั้น แต่ต้องเปลี่ยนแปลงโครงสร้างส่วนบน (superstructure) ซึ่งจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงรากฐานทางเศรษฐกิจ (economic base) และความสัมพันธ์ทางการผลิต อันส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมโดยรวม

กรัมซึ่งเห็นว่าปัญญาชนควรนำการปฏิบัติทางวัฒนธรรม โดยการทำให้ "สงครามจุดยืน" (War of Position) ซึ่งหมายถึงการต่อสู้เชิงอุดมการณ์ แทนที่จะทำ "สงครามแบบจู่โจมปะทะ" (War of Movement) ที่ใช้ความรุนแรงตอบโต้โดยตรงกับรัฐ สงครามจุดยืนเป็นการต่อสู้ที่ยืดเยื้อในเชิงความคิดและวัฒนธรรม สร้างการเปลี่ยนแปลงอย่างค่อยเป็นค่อยไปในระดับจิตสำนึกของผู้คน เพื่อสั่นคลอนอำนาจนำ หากสื่อกระแสหลักเป็นเครื่องมือของอำนาจนำ ชนชั้นผู้ถูกปกครองหรือกลุ่มต่อต้านจะต้องต่อต้านอำนาจนำ (counter-hegemony) โดยการสร้างและเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารผ่านสื่อและวัฒนธรรมของตนเอง เช่น งานเขียน หนังสือ วรรณกรรม ใบปลิว การแสดงศิลปะ ละคร หรือนิทานพื้นบ้าน เพื่อทำลายสามัญสำนึกเดิมและสร้างสำนึกใหม่ที่นำไปสู่การปฏิบัติทางสังคม อย่างไรก็ตาม ปัญญาชนมักมีแนวคิดและภาษาที่เข้าใจยาก จึงจำเป็นต้องปรับวิธีการสื่อสารให้เข้ากับวัฒนธรรมการใช้ชีวิตของมวลชน (กาญจนา แก้วเทพ, 2526: 115-116)

การเคลื่อนไหวทางความคิดนับเป็นกลยุทธ์สำคัญของการต่อต้านอำนาจนำ (Counter-hegemony) ของกลุ่มผู้มีสถานะรองหรือผู้ถูกกดขี่ (subaltern) โดยทำให้มวลชนเกิดความตื่นรู้ แล้ววิพากษ์อำนาจครอบงำ และตั้งคำถามต่อระเบียบสังคมที่เป็นอยู่ แม้ว่าฝ่ายผู้ปกครองจะสามารถควบคุมสื่อกระแสหลักและสถาบันทางวัฒนธรรม แต่ยังมีแรงต้านจากกลุ่มต่าง ๆ ที่พยายามท้าทายอำนาจนำ และสร้างพื้นที่เพื่อให้เสียงของผู้ถูกกดขี่ได้รับการรับฟัง

ในบริบทของสังคมไทย "สงครามจุดยืน" เกิดขึ้นตลอดเวลา แม้จะมีใช้การปฏิบัติทางอุดมการณ์อย่างชัดเจน แต่ก็สะท้อนการต่อสู้เชิงวัฒนธรรมและความคิดระหว่างรัฐส่วนกลางกับประชาชนในภูมิภาคต่าง ๆ ดังเช่น ในสมัยรัชกาลที่ 5 เมื่อรัฐสยามรวมศูนย์อำนาจเข้าสู่ส่วนกลางทำให้เกิดผลกระทบต่อผู้คนในภูมิภาคต่าง ๆ โดยเฉพาะในภาคอีสาน ซึ่งมีวัฒนธรรม ภาษา และระบบความเชื่อที่แตกต่างจากรัฐส่วนกลาง ราษฎรและผู้นำท้องถิ่นก่อขบวนการต่อต้านรัฐกรุงเทพฯ ที่รู้จักกันในชื่อ "กบฏผีบุญ" ระหว่างปี พ.ศ. 2443-2445 (ไชยันต์ รัชชกุล, 2564) ซึ่งนอกจากจะลุกฮือทางการเมืองแล้วยังเป็นการต่อสู้ทางวัฒนธรรมโดยใช้ศรัทธาและความเชื่อเป็นเครื่องมือ เช่น ใช้สื่อพื้นบ้านอย่างหมอลำในการส่งข่าวสารปลุกกระดม และเชื่อมโยงเครือข่ายผู้คน แม้ในเวลานั้นราษฎรส่วนใหญ่ยังอ่านไม่ออกเขียนไม่ได้ แต่หมอลำเป็นสื่อเสียงที่เข้าถึงผู้คนจำนวนมากได้โดยตรง เนื้อหาในบทเพลงลำมีทั้งเรื่องความรัก ความบันเทิง รวมทั้งบอกเล่าความทุกข์ยากของราษฎรที่ถูกรัฐดูหมิ่นเหยียดหยาม เกณฑ์แรงงาน และเอารัดเอาเปรียบ หมอลำจึงกลายเป็นพื้นที่วิพากษ์อำนาจรัฐ และปลุกจิตสำนึกทางชนชั้น ให้ชาวบ้านตระหนักว่าตนเองถูกกดขี่ นอกจากนั้น ยังเป็นการประกาศข่าว นัดหมาย และช่องสุ่มกำลังคนและอาวุธเตรียมการสู้รบกับเจ้าหน้าที่รัฐส่วนกลาง (สุวิทย์ อธิศาวัต, 2566)

ในช่วงสงครามเย็น ประเทศไทยเข้าร่วมเป็นพันธมิตรกับฝั่งโลกเสรี และเมื่อวันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2489 ไทยเข้าร่วมเป็นสมาชิกองค์การสหประชาชาติซึ่งสหรัฐอเมริกาเป็นบพาทนา ต่อมาในปี พ.ศ. 2493 รัฐบาลจอมพล ป. พิบูลสงคราม ลงนามในข้อตกลงความร่วมมือกับสหรัฐอเมริกา เพื่อต่อต้านลัทธิคอมมิวนิสต์ที่แผ่อิทธิพลในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ข้อตกลงนี้เป็นจุดเริ่มต้นของการใช้สื่อเผยแพร่อุดมการณ์ชาตินิยมและปลุกกระแสต่อต้าน "ภัยคอมมิวนิสต์" รัฐควบคุมและจำกัดเสรีภาพของสื่อ เช่น ออกคำสั่งห้ามพิมพ์ ห้ามเผยแพร่ ห้ามอ่าน และห้ามครอบครองหนังสือที่ถูกจัดว่าเป็น "หนังสือต้องห้าม" โดยเฉพาะหนังสือเกี่ยวกับลัทธิคอมมิวนิสต์ และงานเขียนวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาล อย่างไรก็ตาม การห้ามยังทำให้หนังสือต้องห้ามเป็นสิ่งมีคุณค่าในสายตาของปัญญาชน นักศึกษา และผู้ใฝ่รู้ ที่พยายาม

เสาะหาการศึกษาและเก็บรักษาไว้อย่างลับ ๆ แต่หากทางการจับได้ผู้เขียนและผู้ครอบครองหนังสือจะถูกตั้งข้อหาว่าเป็น "คอมมิวนิสต์" การปราบปรามของรัฐกระตุ้นให้ปัญญาชนตื่นตัวทางการเมืองและทำให้พรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) มีแนวร่วมเพิ่มขึ้น และปฏิบัติงานสื่อสาร "ใต้ดิน" แทรกซึมไปทั่ว

ในยุคเผด็จการของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ (พ.ศ. 2501–2505) แม้รัฐใช้อำนาจควบคุมอย่างเบ็ดเสร็จ แต่นักคิด นักเขียน และปัญญาชนยังพยายามสื่อสารความคิดระหว่างกลุ่มที่ทำงานอยู่นอกราชอาณาจักรไทย กลุ่มที่เคลื่อนไหวใน เขตป่าเขาตามแนวชายแดน และกลุ่มที่อยู่ในเขตเมือง โดยใช้ช่องทางสื่อสารคือ สถานีวิทยุเสียงประชาชนแห่งประเทศไทย (สปท.) ซึ่งมีฐานปฏิบัติการอยู่นอกประเทศ ออกอากาศเป็นภาษาไทยตั้งแต่เดือนมีนาคม พ.ศ. 2505 เผยแพร่ข่าว ประกาศ แถลงการณ์ คำปราศรัยของผู้นำ และแนวคิดของลัทธิคอมมิวนิสต์ (สุชาติ บำรุงสุข, 2561; เหมือนฝัน, 2548)

การเคลื่อนไหวของขบวนการนักศึกษาและประชาชนเมื่อวันที่ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 ส่งผลให้เกิดบรรยากาศ แห่งเสรีภาพและความตื่นตัวทางการเมือง ตลาดหนังสือและวงการวรรณกรรมขยายตัว คนหนุ่มสาวหันมาอ่านและผลิต งานเขียนสะท้อนปัญหาสังคม การเมือง และอุดมคติของประชาธิปไตย มีการนำวรรณกรรมของนักคิดรุ่นก่อนมาตีพิมพ์ ใหม่ เช่น *ทฤษฎีศาสตร์* ของพระยาสุรยานุกูล, *สรรพนิพนธ์* ของเทียนวรรณ, *ปฏิวัติสังคม* ของเปลื้อง วรรณศรี และ *เค้าโครงการเศรษฐกิจ* ของปรีดี พนมยงค์ ตลอดจนงานของนักคิดหัวก้าวหน้าในทศวรรษ 2490 อย่าง จิตร ภูมิศักดิ์, อัสนี พลจันทร์ และบรรจง บรรเจิดศิลป์ ซึ่งเคยถูกสั่งทำลายในยุคเผด็จการยุคสฤษดิ์-ถนอม-ประภาส บางชิ้นเป็นต้นฉบับที่ไม่ เคยตีพิมพ์มาก่อน คนหนุ่มสาวยังผลิตงานเขียนจำนวนมากทั้งในรูปแบบบทความ บทกวี และนวนิยายที่วิพากษ์ "นวนิยายน้ำเน่า" และวรรณคดีของศักดินา ซึ่งกล่อมเกลาความคิดให้ยอมรับความไม่เท่าเทียม นอกจากนี้ยังมีการเขียน และแปลหนังสือเกี่ยวกับชีวประวัติและแนวคิดของนักปฏิวัติและผู้นำประเทศสังคมนิยม เช่น คาร์ล มาร์กซ, เช กุวารรา, เหมา เจ๋อตง และแม็กซิม กอร์กี้ ซึ่งเป็นการเชื่อมโยงขบวนการปัญญาชนไทยกับกระแสความคิดฝ่ายซ้ายในระดับโลก (รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์, 2543: 16-27; แอนเดอร์สัน, 2558: 99)

ครั้นเกิดเหตุการณ์วันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 ได้มีผู้ "เข้าป่า" ร่วมเคลื่อนไหวกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) จำนวนมากและมีการผลิตวรรณกรรมจากป่าในรูปแบบที่หลากหลาย เช่น กลอน เรื่องสั้น เรื่องยาว บทเพลง ฯลฯ (สุชาติ บำรุงสุข, 2561; เหมือนฝัน, 2558) เนื้อหาบางส่วนเผยแพร่ทางสถานีวิทยุ สปท. และจัดพิมพ์เผยแพร่ มากกว่า 40 ฉบับ (อิกานต์ ศรีนารา, 2553) เช่น นิตยสารตะวันแดง ที่เผยแพร่ระหว่าง พ.ศ. 2519–2524 อาศัยกำลัง ทหารของ พคท. จัดส่งไปตามกลุ่มต่าง ๆ ใน "เขตงาน" หรือพื้นที่เคลื่อนไหวของ พคท. ในเขตป่าและพื้นที่ชนบทเกือบทุก ภาคของประเทศไทย แล้วส่งถึงผู้อ่านในเมืองโดยอาศัย "องค์กรจัดตั้ง" และระบบไปรษณีย์ (ประชา สุวิธานนท์, 2562)

การใช้หมอลำในขบวนการผิบุญ รวมทั้งการผลิตและเผยแพร่สื่อของขบวนการคอมมิวนิสต์เป็นตัวอย่างการทำ "สงครามจุดยืน" ในบริบทที่ถูกรัฐปิดกั้นและควบคุม จวบจนปัจจุบันในสังคมไทยยังมีการเคลื่อนไหวทางสังคมอย่าง ต่อเนื่องโดยมีการใช้สื่อหลากหลายรูปแบบและช่องทางการเผยแพร่ที่เพิ่มขึ้นตามความก้าวหน้าของเทคโนโลยีการสื่อสาร ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าพื้นที่สื่อต่าง ๆ ยังคงเป็นสมรภูมิในการต่อรองทางการเมืองและสังคม

ดังนั้น การสื่อสารไม่ใช่การ "ส่งสารทางเดียว" จากผู้มีอำนาจสู่ผู้อยู่ในสถานะรอง แต่เป็นกระบวนการเชิง วัฒนธรรมที่ซับซ้อน อำนาจในสื่อไม่มั่นคงและไม่ตายตัว แต่อยู่ในสภาวะ "ต่อรอง" ตลอดเวลา เพราะความหมายของ ข้อความหรือภาพในสื่อไม่ได้ถูกกำหนดตายตัวโดยผู้ผลิต หากแต่ถูก "แปลความหมาย" ใหม่โดยผู้รับสารในบริบททางสังคม ของตนเอง การสื่อสารจึงเป็นการต่อสู้เชิงวัฒนธรรม (cultural struggle) ที่เปิดโอกาสให้เสียงและมุมมองที่หลากหลายได้ ปรากฏขึ้น แม้จะอยู่ภายใต้กรอบของอำนาจก็ตาม

สจิวต ฮอลล์ (Stuart Hall) นักวิชาการวัฒนธรรมศึกษาสำนักเบอร์มิงแฮม ปรับใช้แนวคิดเรื่องอำนาจนำ วิเคราะห์ความสัมพันธ์ระหว่างอุดมการณ์ วัฒนธรรม และอำนาจในสังคมสมัยใหม่ โดยอธิบายว่าสื่อเป็นพื้นที่การต่อรอง ระหว่างการผลิตและการรับสาร ซึ่งความหมายถูกสร้างทำลายและแปรเปลี่ยนได้เสมอ ไม่มีอุดมการณ์ใดครอบงำได้อย่าง เบ็ดเสร็จ และไม่มีการตีความใดที่สามารถตรึงความหมายไว้อย่างตายตัว "ตัวบทของสาร" (text of the message) เต็มไป

ด้วยความหมายแฝงที่อาจขัดแย้งกันเอง และอาจตีความต่างกันโดยกลุ่มวัฒนธรรมย่อย (subcultures) แต่ละกลุ่ม การผลิตและการรับสื่อจึงไม่อาจเข้าใจว่าเป็นการครอบงำทางอุดมการณ์เพียงด้านเดียว เพราะทั้งวัฒนธรรมและการตีความอ่านของผู้รับสารต่างมีพื้นที่ต่อรอง (negotiation) และการต่อต้าน (resistance) (Hall, 1980; ดูเพิ่มเติมในบทที่ 6)

3.6 สรุปท้ายบท

บทนี้นำเสนอแนวทางการวิเคราะห์สื่อด้วยกรอบแนวคิดของมาร์กซิสต์ นีโอมาร์กซิสต์ และการครอบงำเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งต่างมองว่าสื่อไม่ได้มีความเป็นกลางทางข้อมูลหรือเป็นเพียงช่องทางถ่ายทอดข้อเท็จจริง แต่เป็นเครื่องมือของชนชั้นปกครองและนายทุนในการรักษาอำนาจและผลประโยชน์ของตนด้วยการครอบงำทางความคิด การผลิตซ้ำค่านิยมและความเชื่อที่ทำให้มวลชนยินยอมพร้อมใจต่อการถูกกดขี่และเชื่อในระเบียบสังคมที่เอื้อประโยชน์ต่อชนชั้นนำ

แนวคิดมาร์กซิสต์เสนอว่า สื่อคือส่วนหนึ่งของ "โครงสร้างส่วนบน" (superstructure) ที่สะท้อนและสนับสนุนความสัมพันธ์ทางเศรษฐกิจใน "รากฐานเศรษฐกิจ" (economic base) โดยการผลิตและเผยแพร่เนื้อหาสื่อที่ช่วยค้ำจุนอุดมการณ์ของชนชั้นปกครอง ทำให้มวลชนเกิด "จิตสำนึกที่ผิดพลาด" (False Consciousness) ซึ่งบดบังความไม่เท่าเทียมทางชนชั้น อย่างไรก็ตาม มาร์กซิสต์ใหม่ ได้ขยายกรอบการวิเคราะห์จากมิติทางเศรษฐกิจไปสู่พื้นที่ทางวัฒนธรรม โดยเสนอแนวคิดเรื่อง "การสถาปนาอำนาจนำ" (Hegemony) และ "สงครามจุดยืน" (War of Position) ที่มุ่งสร้างความตระหนักรู้และการต่อสู้ทางอุดมการณ์เพื่อท้าทายและสลายการครอบงำทางความคิด ในทำนองเดียวกัน แนวคิด "การครอบงำเชิงสัญลักษณ์" อธิบายให้เห็นว่าการครอบงำมิได้กระทำผ่านการบังคับทางกายภาพเท่านั้น แต่ยังเกิดขึ้นในระดับของ "สัญลักษณ์" และ "ความหมาย" ที่ฝังอยู่ในระบบภาษา วัฒนธรรม และความคิดของผู้คน ทำให้ผู้ถูกครอบงำยอมรับโครงสร้างอำนาจโดยไม่รู้ตัว

อย่างไรก็ตาม สื่อยังสามารถเป็นพื้นที่ของการต่อสู้ทางความคิดที่กลุ่มผู้ถูกกดขี่ใช้ต่อต้านการครอบงำ และผลักดันการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างได้เช่นกัน ในสังคมไทยมีตัวอย่างรูปธรรมมากมายที่สะท้อนว่าฝ่ายประชาชนไม่ได้เพียงเป็นผู้รับสารแล้วถูกครอบงำทางความคิด แต่มีการใช้สื่อเพื่อต่อสู้ ต่อรอง และท้าทายอำนาจ สื่อจึงเป็นอาวุธของผู้อยู่ใต้การปกครองในการทำสงครามจุดยืนได้เช่นกัน

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กาญจนา แก้วเทพ.

2526. "ลัทธิมาร์กซ์ของกริมซี". *วารสารธรรมศาสตร์*, 12 (2): 104-122.

2547. **การวิเคราะห์สื่อ: แนวคิดและเทคนิค**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชัคิตตริย แสงอรุณ.

2561. *ความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศาสนากับพระมหากษัตริย์ไทยในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ชรินทร์ มั่งคั่ง.

2560. "วาทกรรมคนอีสานผ่านพื้นที่อุดมคติในแบบเรียนสังคมศึกษาร่วมสมัยของไทย". *วารสารสังคมศาสตร์*, 29 (1): 161-188.

ไชยันต์ รัชชกุล.

2564. **อาณานิคมสมบูรณาญาสิทธิราชย์: การก่อรัฐไทยสมัยใหม่จากศักดินาสู่ทุนนิยมรอบนอก** (พิมพ์ครั้งที่สอง). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อ่าน.

บูติเยอ, ปีแอร์.

2550. **เศรษฐกิจของทรัพย์สินเชิงสัญลักษณ์**. (ชนิดา เสงี่ยมไพศาลสุข แปล). สำนักพิมพ์คบไฟ.

เบเคอร์, คริส, และผาสุก พงษ์ไพจิตร.

2546. **เศรษฐกิจการเมืองไทยสมัยกรุงเทพฯ**. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์ซิลค์เวิร์ม.

เด่นพงษ์ แสนคำ และอัครยา สังขจันทร์.

2563. "บทวิเคราะห์รัฐไทยกับการปฏิรูปพุทธศาสนาในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5". *วารสารรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์*, 11 (1): 141-170.

เทพ บุญตานนท์.

2566. **การเมืองในการทหารไทย สมัยรัชกาลที่ 6**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

ธิกานต์ ศรีนารา.

2553. "หนังสือปฏิวัติ : สิ่งพิมพ์ต้องห้ามของนักศึกษาปัญญาชนในเขตป่าเขา". *Sarakadee Magazine* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 24 เมษายน 2568 จาก <https://shorturl.at/0u5il>.

นครินทร์ เมฆไตรรัตน์.

2554. "หนังสือต้องห้าม". *ฐานข้อมูลการเมืองการปกครอง สถาบันพระปกเกล้า* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 24 เมษายน 2568 จาก <https://wiki.kpi.ac.th/index.php?title=หนังสือต้องห้าม>.

ประชา สุวีรานนท์.

2562 "โรเนียว : ข้อสอบกับหนังสือใต้ดิน (จบ)". *มติชนสุดสัปดาห์* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 24 เมษายน 2568 จาก https://www.matichonweekly.com/column/article_158451.

ประอรรัตน์ บุรณมาตร.

2528. **หลวงวิจิตรวาทการกับบทละครประวัติศาสตร์**. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 5 ธันวาคม 2567 จาก https://digital.library.tu.ac.th/tu_dc/frontend/Info/item/dc:26506.

ปรีชา ธรรมวินทร.

2532. **การกล่อมเกลாதองการเมืองโดยผ่านหนังสือเรียน: วิเคราะห์หนังสือเรียนตามหลักสูตรประถมศึกษาพุทธศักราช 2521**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

พรภิรมณ์ เอี่ยมธรรม.

2520. **บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย (2475-2488)**. กรุงเทพฯ: โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์.

2543. **ถนนหนังสือ**. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

เรืองชัย ทรัพย์นิรันดร์.

2562. "ก่อนจะมาถึง พระราชบัญญัติการพิมพ์ 2476". *มติชนสุดสัปดาห์* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 24 เมษายน 2568 จาก https://www.matichon.co.th/weekly/column/article_253024.

ศิลปวัฒนธรรม.

2563. "สังรับหนังสือกฎหมาย โรงพิมพ์หมอบรัดเลย์". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 20 เมษายน 2568 จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_18383.

สมพร คงถาวร.

2548. **บทบาทพระธรรมจาริกในการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแก่ชาวเขาในท้องถิ่นทุรกันดาร (พ.ศ. 2508-2545)**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

สิรินธร กิรติบุตร.

2528. *เพลงปลุกใจไทย (พ.ศ. 2475-2525): การวิเคราะห์ทางการเมือง*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุมินทร์ จุฑาทู.

2529. *การกล่อมเกลางานการเมืองโดยใช้แบบเรียนหลวงเป็นสื่อในสมัยรัชกาลที่ 5*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สุรชาติ บำรุงสุข.

2561. "หกตุลารำลึก (4) ปฐมฤกษ์แห่งสงคราม!", *มติชนสุดสัปดาห์* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 5 ธันวาคม 2567 จาก <https://www.matichonweekly.com/surachart/article144337>.

สุรพล ทวีศักดิ์.

2560. *จากพุทธศาสนาแห่งรัฐสู่พุทธศาสนาที่เป็นอิสระจากรัฐ*. กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์.

สุวิทย์ ธีรศาสตร์.

2566. "กบฏผู้มีบุญอีสาน ผู้นำตั้งตนเป็นผู้วิโร-พระศรีอริยเมตไตรย สู่จดหมายลูกโซ่ยุคแรกในไทย". *ศิลปวัฒนธรรม* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 5 ธันวาคม 2567 จาก <https://www.silpa-mag.com/history/article8986>.

เหมือนฝัน. (นามปากกา)

2548. *บันทึกหลังไม้ค้ำดาวแดง*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ ๖ ตุลารำลึก.

อัลธุสเซอร์, หลุยส์.

2566. *อุดมการณ์และกลไกทางอุดมการณ์ของรัฐ* (พิมพ์ครั้งที่ 3). (กาญจนา แก้วเทพ แปล). กรุงเทพฯ: โครงการหนังสือเล่ม สถาบันวิจัยสังคม จุฬาฯ, สำนักพิมพ์ TEXT.

แอนเดอร์สัน, เบเนดิกต์

2558. *ศึกษาไทย ย้อนสภาวะไทยศึกษา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน.

ภาษาอังกฤษ

Althusser, Louis.

1971. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. Translated by Ben Brewster. London: New Left Books. (Original work published 1970).

Bourdieu, Pierre.

1998. *Masculine Domination*. Stanford: Stanford University Press.

Fuchs, Christian.

2009. "Some Theoretical Foundations of Critical Media Studies: Reflections on Karl Marx and the Media". *International Journal of Communication*, 3, 369-402.

Gramsci, Antonio.

1971. *Selections from the Prison Notebooks*. Translated by Quintin Hoare and Geoffrey Nowell Smith, Eds. & Trans. London: Lawrence and Wishart.

Gurevitch, Michael., Bennett, Tony., Curran, James., and Woollacott, Janet.

1982. *Culture, Society and the Media*. London: Methuen.

Hall, Stuart.

- 1980. "Encoding/Decoding". In S. Hall, D. Hobson, A. Lowe, & P. Willis (Eds.), **Culture, Media, Language: Working Papers in Cultural Studies, 1972–79** (pp. 128–138). London: Hutchinson.
- 1986. "Gramsci's Relevance for the Study of Race and Ethnicity". *Journal of Communication Inquiry*, 10 (2), 5–27.
- 1988. "Gramsci and Us". In **The Hard Road to Renewal: Thatcherism and the Crisis of the Left**. London: Verso.

Herman, Edward S., and Chomsky, Noam.

- 1988. **Manufacturing Consent: The Political Economy of the Mass Media**. New York: Pantheon Books.

Keyes, Charles F.

- 2003. "The Politics of Language in Thailand and Laos". In Michael E. Brown & Sumit Ganguly (Eds.), **Fighting Worlds: Language Policy and Ethnic Relations in Asia**. (pp. 177-210). Cambridge: The MIT Press.

Mouffe, Chantal.

- 1979. **Gramsci and Marxist Theory**. London: Routledge.

Trivedi, Disha.

- 2024. "Cultural Hegemony and Social Media: Why We Need to Keep up with the Kardashians". *Oxford Political Review*. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 24 เมษายน 2568 จาก <https://oxfordpoliticalreview.com/2024/04/15/cultural-hegemony-and-social-media-why-we-need-to-keep-up-with-the-kardashians/>.

บทที่ 4

การผลิตสื่อสร้างสรรค์ในระบบทุนนิยม

ในปัจจุบันการผลิตผลงานสร้างสรรค์ไม่ว่าจะเป็นดนตรี ภาพวาด ภาพยนตร์ หรือศิลปะรูปแบบต่าง ๆ ล้วนเกี่ยวข้องกับการใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่ ผลงานโดยส่วนใหญ่ยังเป็นส่วนหนึ่งของระบบอุตสาหกรรมที่ผลิตผลงานซ้ำในปริมาณมาก (mass production) หรือเผยแพร่ซ้ำในวงกว้างผ่านสิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ ไปจนถึงแพลตฟอร์มบนสื่อสังคมออนไลน์ นอกจากการซื้อขายผลงานแล้ว องค์ประกอบทางวัฒนธรรมที่แฝงอยู่ในผลงานนั้น เช่น ค่านิยม ความเชื่อ รสนิยม และวิถีชีวิต ก็ถูกทำให้เป็นสินค้าในตลาดทุนนิยมด้วย กระบวนการนี้เป็น "การทำให้วัฒนธรรมกลายเป็นสินค้า" (In the current production of creative works, whether music, painting, film, or other art forms, all are related to the use of modern technology. Most works are still part of the mass production system, which produces works in large quantities (mass production) or disseminates them widely through print, radio, television, and online social media platforms. In addition to buying and selling works, the cultural elements embedded in the works, such as values, beliefs, tastes, and lifestyles, are also turned into commodities in the capitalist market. This process is the "commodification of culture".)

บทนี้สำรวจบทบาทของสื่อในกระบวนการ "อุตสาหกรรมวัฒนธรรม" (Culture Industry) ซึ่งเป็นแนวคิดที่พัฒนาโดยนักวิชาการสำนักแฟรงก์เฟิร์ต (Frankfurt School) โดยเฉพาะ ฮีโอดอร์ ออดอร์โน (Theodor Adorno, 1903–1969) และแมกซ์ ฮอร์กไฮเมอร์ (Max Horkheimer, 1895–1973) ที่วิพากษ์ว่าอุตสาหกรรมวัฒนธรรมบ่อนทำลายเสรีภาพของปัจเจกชน และลดทอนคุณค่าเชิงสุนทรียะของงานศิลปะ ในขณะที่วอลเตอร์ เบนยามิน (Walter Benjamin, 1892–1940) เสนอแนวคิดเรื่อง "การผลิตซ้ำแบบจักรกล" (Mechanical Reproduction) ที่ชี้ให้เห็นว่าการผลิตซ้ำงานศิลปะด้วยเทคโนโลยีทำให้งานศิลปะสูญเสีย "ออร่า" (Aura) หรือคุณลักษณะของความเป็นต้นฉบับที่สัมพันธ์กับพิธีกรรม ประวัติศาสตร์ และบริบทของการผลิตผลงาน อย่างไรก็ตาม เบนยามินเห็นว่ากระบวนการนี้ช่วยให้สาธารณชนสามารถเข้าถึงงานศิลปะได้มากขึ้น และเป็นพลังท้าทายอำนาจของชนชั้นนำในวงการศิลปะ นักวิชาการร่วมสมัยในสายวัฒนธรรมศึกษา (Cultural Studies) ยังมองว่าผู้บริโภคไม่ได้เป็นเหยื่อของระบบทุนนิยมไปเสียทั้งหมด แต่สามารถแปรความหมาย และต่อต้านอำนาจครอบงำของสื่อได้ด้วย แม้ว่าศิลปะในวัฒนธรรมมวลชน (Popular Culture) จะมาจากกระบวนการอุตสาหกรรม แต่ผู้คนก็สามารถใช้ศิลปะแสดงอัตลักษณ์ของตน สร้างความหมายใหม่ และต่อรองอำนาจ การวิเคราะห์เชิง

วิพากษ์ของนักคิดเหล่านี้นำไปสู่การทบทวนบทบาทของสื่อ ศิลปะ และวัฒนธรรม ว่าควรมีสถานะอย่างไรในโลกสมัยใหม่ที่ขับเคลื่อนด้วยทุนนิยม

4.1 อุตสาหกรรมวัฒนธรรม (Culture Industry)

แนวคิดมาร์กซิสต์ (Marxism) อธิบายว่า ลัทธิบริโภคนิยม (Consumerism) ชัดขวางการปฏิวัติสังคม เนื่องจากระบบทุนนิยมได้สร้าง "จิตสำนึกที่ผิดพลาด" (false consciousness) ทำให้ชนชั้นแรงงานไม่ตระหนักว่าตนกำลังถูกกดขี่และเอารัดเอาเปรียบ กลับยอมทำงานหนักเพื่อนำค่าแรงไปซื้อสินค้าและบริการ สื่อมักโฆษณาว่าสินค้าเหล่านั้นจำเป็นต่อการดำรงชีวิตที่ดี หรือทันสมัย การโฆษณาชวนเชื่อทำให้เกิดความต้องการบริโภคอย่างไม่มีที่สิ้นสุด มองข้ามความไม่เป็นธรรม และไม่สนใจที่จะรวมตัวกันเพื่อเรียกร้องสิทธิหรือเปลี่ยนแปลงสังคม มาร์กซิสต์มองว่าวัฒนธรรมบริโภคนิยมไม่ใช่เพียงการใช้จ่ายหรือรูปแบบการดำเนินชีวิตเท่านั้น แต่เป็นอุดมการณ์ที่ฝังลึกในจิตสำนึกของผู้คน ช่วยรักษาสถานะของชนชั้นปกครอง และขัดขวางการตื่นรู้ทางชนชั้น (class consciousness)

อดอร์โน และฮอร์กไมเมอร์ มองว่าสื่อถูกเหล่านายทุนใช้โฆษณาชวนเชื่อ มอมเมาประชาชนให้หลงใหลอยู่ในกระแสบริโภคนิยม แทนที่จะส่งเสริมการเติบโตทางความคิดและการมีเสรีภาพ หนังสือพิมพ์และนิตยสารส่วนใหญ่รับใช้ผลประโยชน์ของนายทุนและกลุ่มผู้มีอิทธิพล ธุรกิจสื่อเล็ก ๆ อาจมีเสรีภาพอยู่บ้าง แต่เมื่อมีการขยายงานหรือรวมตัวกันเป็นบริษัทใหญ่ก็มักสูญเสียความเป็นอิสระ ไม่วิพากษ์วิจารณ์ผู้มีอำนาจเต็มที่เพราะกังวลว่าจะสูญเสียความนิยม จึงเลือกนำเสนอเฉพาะเนื้อหาที่คาดว่าจะประชาชนทั่วไปจะให้ความสนใจเท่านั้น

สื่อเป็นกลไกสำคัญของ "อุตสาหกรรมวัฒนธรรม" ที่ทำให้คนในสังคมมีแบบแผนการดำเนินชีวิตเหมือน ๆ กัน คล้ายกับอุตสาหกรรมการผลิตวัตถุที่มุ่งผลิตสินค้าแบบเดียวกันคราวละมาก ๆ ปังเจกบุคคลที่มีอิสระและมีความแตกต่างหลากหลายทางเชื้อชาติ ภาษา ธรรมเนียม และมีแบบแผนการใช้ชีวิตของตนเองต้องสูญเสียเอกลักษณ์เฉพาะตัว เปลี่ยนจากปัจเจกชนที่มีเสรีภาพ (individuality) ที่ถูกสลายความแตกต่างจนกลายเป็น "มวลชน" (mass) ที่มีวิถีการบริโภคและเป้าหมายชีวิตแบบเดียวกัน เป็นคนธรรมดาทั่วไป (average human) ที่ใช้ชีวิตตามมาตรฐานเดียวกัน (standardization) ไม่มีใครโดดเด่น และไม่มีความคิดเชิงวิพากษ์วิจารณ์สังคม อุตสาหกรรมวัฒนธรรมซึ่งเกิดขึ้นในระบบทุนนิยมยุคปลาย (Late Capitalism) ทำให้มนุษย์ส่วนใหญ่กลายเป็นคนหัวอ่อน และใช้ชีวิตอย่างเชื่องเชื่อภายใต้การชักนำของผู้มีอิทธิพลและอำนาจ (Adorno and Horkheimer, 2002)

อุตสาหกรรมวัฒนธรรมเป็นบ่อเกิดของวัฒนธรรมประชานิยม (Popular Culture) ซึ่งแต่เดิมหมายถึงวัฒนธรรมของประชาชน ตรงข้ามกับวัฒนธรรมทางการหรือวัฒนธรรมชั้นสูง ต่อมาหมายถึงวัฒนธรรมที่ประชาชนสร้างขึ้นเอง แต่ในปัจจุบันคำนี้มักหมายถึงวัฒนธรรมที่สร้างขึ้นโดยอุตสาหกรรมวัฒนธรรม (Williams, 1976) ครอบคลุมทั้ง รูปแบบความคิด และกิจกรรมที่แพร่หลายในบรรดาคนหมู่มาก เป็นที่นิยมกว้างขวาง ผลิตซ้ำและกระจายได้ง่ายผ่านสื่อและเทคโนโลยี ปรับเปลี่ยนตามกระแสความนิยม และเกี่ยวข้องกับกิจกรรมทางเศรษฐกิจ เช่น เพลง K-Pop ภาพยนตร์ฮอลลีวูด เทรนด์แฟชั่น อาหารฟาสต์ฟู้ด ฯลฯ การบริโภคแบบเดียวกันของผู้คนจำนวนมาก (mass consumption) เป็นประโยชน์ต่อการผลิตเชิงอุตสาหกรรมที่ผลิตสินค้าจำนวนมากด้วยกระบวนการและมาตรฐานเดียวกัน (mass production) ซึ่งเพื่อประหยัดต้นทุนต่อหน่วย และสร้างมูลค่าส่วนเกิน (surplus value) ได้ในอัตราสูง

อดอร์โนและฮอร์กไมเมอร์ตั้งคำถามว่าเหตุใดจึงไม่เกิดการปฏิวัติสังคมตามที่คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) คาดการณ์ไว้ ทั้ง ๆ ที่ระบบทุนนิยมเอารัดเอาเปรียบชนชั้นแรงงานและชนชั้นล่างอย่างเห็นได้ชัด พวกเขาวิเคราะห์ว่าเป็นเพราะ "อุตสาหกรรมวัฒนธรรม" ผลิตและเผยแพร่สื่อบันเทิงที่เป็นสินค้าทางวัฒนธรรม ทำให้ผู้คนเกิดความพึงพอใจชั่วคราว จนละเลยความไม่พอใจต่อระบบทุนนิยมลดลงและไม่สนใจเรื่องความไม่เท่าเทียม การเสพติดความบันเทิงทำให้

เกิดความเฉื่อยชาทางปัญญา ไม่ตื่นรู้ และไร้พลังที่จะคิดเชิงวิพากษ์ ทำลายโครงสร้างอำนาจ และผลักดันการเปลี่ยนแปลงสังคม เพราะมองว่าการเปลี่ยนแปลงเป็นเรื่องไม่จำเป็นหรือเป็นไปได้ (Adorno and Horkheimer, 2002)

วัฒนธรรมมวลชนในที่นี้ หมายถึง วัฒนธรรมที่ถูกผลิตซ้ำแบบอุตสาหกรรมเพื่อการบริโภคของมวลชน ตัวอย่างเช่น ดนตรีป๊อป ภาพยนตร์ฮอลลีวูด รายการบันเทิงในโทรทัศน์ ละครน้ำเน่า ฯลฯ ออดอร์โนและฮอร์กไคเมอร์มองว่าสื่อบันเทิงราคาถูกเหล่านี้กระตุ้นการบริโภค แต่ไม่ได้สร้างสรรค์ผลงานที่มีคุณค่าหรือทำให้เกิดความงอกงามทางปัญญา การผลิตและการตลาดอยู่ภายใต้ระบบอุตสาหกรรมแบบครบวงจร มีการผลิตซ้ำผลงานด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ เช่น การพิมพ์ การถ่ายภาพ ภาพยนตร์ ฯลฯ ซึ่งสามารถปรับแต่งหรือดัดแปลงได้ตลอดเวลา โดยพื้นฐานแล้วมาร์กซิสม์มองว่า "มวลชน" (mass) เป็นกลุ่มคนที่ถูกชี้นำได้ง่าย ส่วนสื่อมวลชนก็มักเป็นเครื่องมือของชนชั้นนำในการชี้นำมวลชนให้รับเอาอุดมการณ์ของชนชั้นนำไปยึดถือปฏิบัติ อย่างไรก็ตาม มีข้อโต้แย้งด้วยว่า "มวลชน" ไม่เท่ากับ "คนส่วนใหญ่" (majority) และผู้คนในสังคมก็ไม่ได้กลมกลืนเป็นเนื้อเดียวกัน (homogeneous) (Hassan, 2004)

ตามแนวคิดของออดอร์โนและฮอร์กไคเมอร์ วัฒนธรรมควรสร้างสรรค์จากวิถีชีวิตของผู้คน มีคุณค่าต่อจิตใจ ทำให้เกิดสุนทรียะ และสะท้อนจิตวิญญาณของแต่ละกลุ่มชน วัฒนธรรมจึงมีเอกลักษณ์และความหมายที่เชื่อมโยงกับรากเหง้าของกลุ่มชนนั้น ๆ เพราะพัฒนาจากการใช้ชีวิตประจำวันอย่างเป็นธรรมชาติ นอกจากนี้ วัฒนธรรมยังควรส่งเสริมให้มนุษย์พัฒนาดตนเองและเปลี่ยนแปลงสังคมไปในทางที่ดีขึ้น แต่วัฒนธรรมมวลชนในระบบทุนนิยมนั้นเกิดจากนายทุนที่สร้างและกำกับทิศทาง กระตุ้นให้ผู้คนต้องการบริโภคเพื่อให้ตนเองมีกำไรในการดำเนินธุรกิจ

ผู้บริโภคที่ถูกวัฒนธรรมมวลชนครอบงำมักหลงเชื่อว่าตนเองมีอิสระในการเลือกบริโภคสินค้าและบริการด้วยตนเอง แต่แท้จริงแล้วพวกเขาเป็นเพียง "ปัจเจกชนเทียม" (Pseudo-individuality) ที่ถูกชี้นำตามกลไกตลาด ความคิดรสนิยม และไลฟ์สไตล์เหล่านั้นถูกอุตสาหกรรมวัฒนธรรมออกแบบและกำหนดไว้ล่วงหน้าแล้ว กระบวนการผลิตเชิงอุตสาหกรรมทำให้ปัจเจกชนมีความรู้ ความคิด และศีลธรรม ไปในแนวทางเดียวกัน (Adorno and Horkheimer, 2002)

บทความของ ลลดา เจริญภัทราวุฒิ (2559) เรื่อง "บทวิพากษ์ในทัศนคติฮิปสเตอร์ในสังคมไทยร่วมสมัย ผ่านกรอบแนวคิดอุตสาหกรรมวัฒนธรรมของออดอร์โน" วิเคราะห์ปรากฏการณ์วัฒนธรรมฮิปสเตอร์ในสังคมไทยซึ่งเชื่อกันว่าเป็นการใช้ชีวิตแบบเรียบง่าย เนิบช้า และใส่ใจสิ่งแวดล้อม ซึ่งสวนทางกับวิถีทุนนิยมกระแสหลัก วัฒนธรรมนี้ถูกใช้เป็นกลยุทธ์ทางการตลาดอย่างแนบเนียน มีการผลิตสินค้าและบริการที่สร้างภาพลักษณ์ทำให้ผู้บริโภคหลงเชื่อว่าการซื้อสินค้าและบริการมาบริโภคจะทำให้ตนมีอัตลักษณ์แบบฮิปสเตอร์ ขณะเดียวกัน ผู้บริโภคยังใช้แพลตฟอร์มออนไลน์นำเสนอตัวตนในกรอบดังกล่าว ทั้งที่ยังคงใช้ชีวิตอยู่ภายใต้ระบบทุนนิยมไม่ต่างจากเดิม ดังนั้น วัฒนธรรมฮิปสเตอร์จึงไม่ใช่การต่อต้านทุนนิยม แต่เป็นผลจากการครอบงำของอุตสาหกรรมวัฒนธรรมที่ทำให้ผู้บริโภคเชื่อว่าตนมีเสรีภาพในการเลือก

ออดอร์โนและฮอร์กไคเมอร์วิพากษ์ว่า สื่อเป็นเครื่องมือสำคัญของการผลิตอุตสาหกรรมวัฒนธรรม ตัวอย่างเช่น รายการโทรทัศน์ที่เบียดบังเวลาส่วนตัวของผู้คน บ่อนเนื้อหาซ้ำซาก และนำเสนอภาพชีวิตสมบูรณ์แบบจนผู้ชมเพื่อฝันและเชื่อว่าใครก็สามารถเข้าถึงได้ ทั้งที่ภายใต้โครงสร้างสังคมที่เป็นอยู่มีเพียงคนบางกลุ่มที่มีโอกาสเช่นนั้น สื่ออำพรางข้อเท็จจริงว่าสังคมมีปัญหาและความอยุติธรรมเกิดขึ้นทั่วไป ผู้ชมที่เสพสื่อซ้ำ ๆ จะเกิด "จิตสำนึกที่ผิดพลาด" พึงพอใจกับสภาพที่ตนเองถูกเอารัดเอาเปรียบ โดยไม่ตระหนักถึงความบกพร่องเชิงโครงสร้าง จึงไม่พยายามต่อสู้หรือร่วมกันหาทางแก้ไข และไม่คิดวิพากษ์และวิจารณ์สังคม ภาพยนตร์ฮอลลีวูด (Hollywood) เป็นอีกตัวอย่างสำคัญของการสร้างอุตสาหกรรมวัฒนธรรมขนานใหญ่ ตั้งแต่ช่วงต้นศตวรรษที่ 20 ย่านฮอลลีวูดในนครลอสแอนเจลิส รัฐแคลิฟอร์เนีย สหรัฐอเมริกา กลายเป็นศูนย์กลางของอุตสาหกรรมภาพยนตร์และบันเทิงของโลก วงการภาพยนตร์ฮอลลีวูดได้สร้างภาพลักษณ์ให้มาริลีน มอนโร (Marilyn Monroe 1926–1962) นักแสดงและนางแบบชาวอเมริกัน เป็นสัญลักษณ์ของความงามและความเซ็กซี่แห่งยุค 1950–1960 ด้วยรูปลักษณ์ที่โดดเด่น ทั้งผมบลอนด์ลอนใหญ่ การแต่งหน้าจัด ริมฝีปากสีแดงสด ขอบตาคม คิ้วโก่ง และผิวเรียบเนียน ส่วนแชนนิง ทาทัม (Channing Tatum 1980–ปัจจุบัน) นักแสดงและอดีตนักเต้นชาวอเมริกันก็ได้รับการยกย่องว่าเป็นต้นแบบของชายรูปร่างสมบูรณ์แบบ ด้วยความสูง 1.87 เมตร แผ่นอกกว้าง

สะโพกแคบ และบุคลิกที่มีเสน่ห์ ทั้งคู่ใช้รูปลักษณ์ทางกายโฆษณาสินค้าในสื่อต่าง ๆ เช่น นิตยสารและป้ายโฆษณา จนรูปลักษณ์ของพวกเขากลายเป็นมาตรฐานความงามที่ผู้คนจำนวนมากใฝ่ฝันอยากเลียนแบบ

แม้ว่าในย่านฮอลลีวูดมีการก่อตั้งสตูดิโอและผลิตภาพยนตร์ออกมาเป็นจำนวนมากแต่เนื้อหาส่วนใหญ่ก็เป็นไปในทำนองเดียวกันคือการสร้าง "ความฝันแบบอเมริกัน" (Adorno and Horkheimer, 2002)

American Dream

American Dream หรือ "ความฝันแบบอเมริกัน" เป็นแนวคิดที่แพร่หลายในปลายศตวรรษที่ 19 ถึงต้นศตวรรษที่ 20 ซึ่งเป็นช่วงที่สหรัฐอเมริกาเกิดการปฏิวัติอุตสาหกรรมและการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างรวดเร็ว สื่อต่าง ๆ ทั้งภาพยนตร์ฮอลลีวูด การโฆษณาสินค้า รายการโทรทัศน์และวิทยุ ฯลฯ พาคนนำเสนอเนื้อหาที่เผยแพร่แนวคิดที่ว่า ชาวอเมริกันไม่ว่าจะชาติกำเนิดอย่างไรก็ตามสามารถมีชีวิตที่ดีขึ้นได้ด้วยการทำงานหนัก มีความกล้าหาญ และความมุ่งมั่น แนวคิดนี้ปรากฏครั้งแรกในหนังสือประวัติศาสตร์ "มหากาพย์แห่งอเมริกา" (The Epic of America) (1931) ที่เขียนโดย เจมส์ ทรัสโลว์ อัดัมส์ (James Truslow Adams) เมื่อ ค.ศ. 1931 บอกเล่าประวัติศาสตร์การเกิดประเทศสหรัฐอเมริกา ความยิ่งใหญ่ และการเป็นดินแดนที่สร้างโอกาสให้ผู้คนมีชีวิตที่ดีและเจริญก้าวหน้า โดยรวมแล้วความฝันของอเมริกันชนมี 4 อย่าง ได้แก่ การมีทรัพย์สินมั่งคั่ง การมีประชาธิปไตย การมีเสรีภาพในการเลือกวิถีการดำเนินชีวิต และการมีความใฝ่ฝันถึงสิ่งใหม่ ๆ แนวคิดนี้ได้รับความนิยมในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สองและกลายเป็นส่วนสำคัญของอัตลักษณ์และความเชื่อของชาวอเมริกัน ขณะเดียวกัน แนวคิดนี้ส่งเสริมให้กระแสบริโภคนิยมแพร่หลายกว้างขวาง เนื่องจากการบริโภคเป็นวิธีการหนึ่งในการแสดงออกว่าตนเองมีความมั่งคั่งและมีเสรีภาพในการใช้ชีวิต

4.2 อุตสาหกรรมทางวัฒนธรรมของระบอบนาซี

ธีโอดอร์ ออดอร์โน เป็นนักวิชาการชาวเยอรมันที่มีแนวคิดมาร์กซิสต์ ต้องลี้ภัยเมื่อพรรคนาซีขึ้นสู่อำนาจใน ค.ศ. 1933 เช่นเดียวกับนักวิชาการสายมาร์กซิสต์คนอื่นในสำนักแฟรงค์เฟิร์ต เขาหลบหนีการปราบปรามออกจากเยอรมนีไปยังอังกฤษใน ค.ศ. 1934 แล้วเดินทางต่อไปสหรัฐอเมริกาใน ค.ศ. 1938 ระหว่างนั้น ออดอร์โนทำงานวิจัยและสอนในมหาวิทยาลัยหลายแห่ง โดยร่วมมือกับฮอร์กไคเมอร์ศึกษาประเด็นสังคมและวัฒนธรรมร่วมสมัย พัฒนาทฤษฎีวิพากษ์ (Critical Theory) และวิจารณ์อุดมการณ์นาซีและผลกระทบของระบอบฟาสซิสต์ (Fascism)⁵ ที่มีต่อสังคมและจิตวิทยามวลชน หลังระบอบนาซีล่มสลายและสงครามโลกครั้งที่สองสิ้นสุด ออดอร์โนกลับไปเยอรมนีใน ค.ศ. 1949 และทำงานต่อที่สถาบันวิจัยสังคม (Institute for Social Research) เมืองแฟรงก์เฟิร์ต

ออดอร์โนและฮอร์กไคเมอร์วิเคราะห์ว่า การที่พรรคนาซี (National Socialist German Workers' Party: NSDAP) ภายใต้การนำของอดอล์ฟ ฮิตเลอร์ (Adolf Hitler, 1889–1945) ได้รับความนิยมจากมวลชน แทนที่จะเป็นพรรคสังคมนิยมประชาธิปไตย (Social Democratic Party of Germany: SPD) ซึ่งมีนโยบายสนับสนุนประชาธิปไตยแบบรัฐสภาและสวัสดิการสังคมที่เอื้อต่อกรรมกรและผู้ยากไร้มากกว่า เป็นเพราะพรรคนาซีใช้สื่อมวลชนและอุตสาหกรรมวัฒนธรรมครอบงำและมอมแมมมวลชนให้ยอมรับและสนับสนุนอุดมการณ์ของตน

ในงาน "The Culture Industry: Enlightenment as Mass Deception" (2002) ออดอร์โน และ ฮอร์กไคเมอร์อธิบายบทบาทของอุตสาหกรรมวัฒนธรรมในฐานะกลไกทางการเมือง โดยยกตัวอย่างกรณีระบอบนาซีเยอรมนีซึ่งเรืองอำนาจในช่วง ค.ศ. 1933–1945 ภายใต้การนำของอดอล์ฟ ฮิตเลอร์ ซึ่งแต่งตั้งโจเซฟ เกอเบลส์ (Joseph Goebbels, 1897–1945) เป็นรัฐมนตรีว่าการกระทรวงโฆษณาชวนเชื่อและการให้ความรู้มวลชน (Ministry of Propaganda and

⁵ อุดมการณ์ทางการเมืองที่เน้นความเป็นชาตินิยมสุดโต่ง รวมอำนาจไว้ที่ศูนย์กลางภายใต้อำนาจของรัฐบาลเผด็จการที่มีผู้นำแบบเบ็ดเสร็จ

Public Enlightenment) ทำหน้าที่ควบคุมสื่อทุกประเภทในเยอรมนี เกอเบลส์ใช้สื่อมวลชนหลากหลายรูปแบบ ทั้ง ภาพยนตร์ วิทยุ โปสเตอร์ที่ออกแบบให้สะดุดตาและมีคำขวัญตามอุดมการณ์ของนาซี การจัดงานดนตรี นิทรรศการ งานเฉลิมฉลอง รวมถึงระบบการศึกษา เพื่อเผยแพร่อุดมการณ์ของพรรคนาซีด้วยวิธีการที่เรียบง่ายแต่มีประสิทธิภาพสูง รวมทั้งผลิตซ้ำภาพลักษณ์ของฮิตเลอร์ในฐานะผู้นำในการสร้างชาติ การยกย่องเชื้อชาติอารยันบริสุทธิ์ และสร้างความเกลียดชังต่อกลุ่มที่ถูกนิยามว่าเป็น "ศัตรูของชาติ" เช่น ชาวยิว ชาวโรมานี ผู้ยึดถือแนวคิดคอมมิวนิสต์ และคนพิการ การออกแบบสัญลักษณ์และคำขวัญ และการจัดกิจกรรมทางวัฒนธรรมที่หล่อหลอมจิตสำนึกของมวลชน ส่งเสริมความสามัคคี และความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันภายใต้อุดมการณ์เดียว นอกจากนี้ กระทรวงโฆษณาชวนเชื่อฯ ยังปกปิดและบิดเบือนข้อเท็จจริงเกี่ยวกับความโหดร้ายของสงครามและการกระทำอันไร้มนุษยธรรมของรัฐ ตลอดจนรณรงค์การเผาหนังสือและการกำจัดความรู้ที่มองว่าเป็นภัยต่ออุดมการณ์นาซี เช่น งานเขียนของ คาร์ล มาร์กซ และ ชิกมันด์ ฟรอยด์

ตัวอย่างสื่อเผยแพร่ของนาซี

ภาพยนตร์สารคดีเรื่อง "Triumph of the Will" กำกับโดย ลินี รีเฟนชตาล (Leni Riefenstahl, 1902–2003) ผู้กำกับภาพยนตร์ ช่างภาพ และนักเต้นชาวเยอรมันที่มีชื่อเสียง สารคดีเรื่องนี้สร้างขึ้นใน ค.ศ. 1935 โดยบันทึกการเฉลิมฉลองการประชุมพรรคนาซีที่เมืองนูเรมเบิร์ก (Nuremberg) ของเยอรมนีเมื่อ ค.ศ. 1934 แสดงภาพการประชุมที่ยิ่งใหญ่สื่อถึงพลังของพรรค การจัดระเบียบ การเดินขบวน และการกล่าวสุนทรพจน์ของฮิตเลอร์ในภาพลักษณ์ผู้นำที่เด็ดเดี่ยวเข้มแข็ง ภาพยนตร์ได้รับการยกย่องว่าถ่ายทำและจัดแสงได้ดีเยี่ยม แต่ถูกวิจารณ์ว่าเป็นเครื่องมือโฆษณาชวนเชื่อของนาซี (Hagopian, 2007)

ภาพยนตร์อีกเรื่องหนึ่งคือ "Olympia" สร้างใน ค.ศ. 1938 กำกับโดย ลินี รีเฟนชตาล เช่นกัน บันทึกการแข่งขันกีฬาโอลิมปิกที่จัดขึ้นในกรุงเบอร์ลินเมื่อ ค.ศ. 1936 สื่อถึงความสามารถและความยิ่งใหญ่ของชาติเยอรมัน (Schneider & Stier, 2008)

หนังสือพิมพ์ "Der Stürmer" ก่อตั้งใน ค.ศ. 1923 โดย จูเลียส สไตรเคอร์ (Julius Streicher, 1885–1946) นักการเมืองและสมาชิกของพรรคนาซี เผยแพร่ข่าวสารที่มุ่งสร้างความเกลียดชังชาวยิวและปลุกความคลั่งชาติ โจมตีชาวยิวว่าทำผิดกฎหมาย แสวงประโยชน์ส่วนตัว และทำลายชาติ รวมทั้งสนับสนุนนโยบายและปฏิบัติการทำลายล้างชาวยิวและกลุ่มชนอื่น ๆ หนังสือพิมพ์ฉบับนี้หยุดผลิตเมื่อสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่สอง (Herf, 2006)

หนังสือ "Mein Kampf" (มายน์คัมพ์ฟ หมายถึงการต่อต้านของข้าพเจ้า) เขียนโดย ออดอล์ฟ ฮิตเลอร์ ช่วงที่ถูกจำคุกเพราะก่อการปฏิวัติที่เมืองมิวนิกไม่สำเร็จใน ค.ศ. 1923 เผยแพร่ข้อกล่าวหาชาวยิวว่าเป็นต้นเหตุของปัญหาเศรษฐกิจและการเมือง เรียกร้องให้ประชาชนร่วมกันฟื้นฟูความยิ่งใหญ่ของเยอรมันและยึดพื้นที่ทั้งหมดในยุโรปตะวันออก ต่อต้านลัทธิมาร์กซิสม์ที่มองว่าเป็นภัยคุกคามของเยอรมนี และยกย่องเชื้อชาติอารยันว่าสูงส่งและประกาศว่าชาวเยอรมันจะต้องเป็นผู้นำโลก (สำนักราชบัณฑิตยสภา, 2565)

ในยุคที่พรรคนาซีเรืองอำนาจ ผลงานศิลปะถูกควบคุมให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ของนาซี เช่น ภาพวาดที่แสดงความแข็งแกร่งของเชื้อชาติอารยัน ดนตรีคลาสสิกของริชาร์ด วากเนอร์ (Richard Wagner, 1813–1883) คีตกวีและนักแต่งเพลงโอเปร่าชาวเยอรมัน ขณะเดียวกันก็สั่งห้ามจัดแสดงและทำลาย "ศิลปะเสื่อมทราม" (Degenerate Art) ซึ่งหมายถึง ศิลปะสมัยใหม่และไม่สอดคล้องกับอุดมการณ์นาซี เช่น ดนตรีแจ๊ส ศิลปะที่มีความหมายนามธรรม อย่างเช่น ศิลปะเอ็กซ์เพรสชันนิสม์ (Expressionism) และศิลปะเซอร์เรียลลิซึม (Surrealism) ที่มักเชื่อมโยงกับลัทธิคอมมิวนิสต์⁶

⁶ ผลงานของศิลปินกลุ่มเซอร์เรียลลิสม์ มุ่งทำลายโครงสร้างอำนาจ ใช้ภาพความฝันและจิตไร้สำนึกเพื่อปลดปล่อยจินตนาการและกระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางความคิดที่นำไปสู่การปฏิวัติสังคม

อดอร์โนและฮอร์กไฮเมอร์เรียกร้องให้ส่อรับผิดชอบต่อความรุนแรงจากลัทธินาซี เพราะมีส่วนสำคัญที่ทำให้เกิดสังคมไร้ความคิด (mindless society) ด้วยการโฆษณาชวนเชื่อและทำให้มวลชนมีความคิดไปในแนวทางเดียวกัน ซึ่งสนับสนุนนโยบายและการดำเนินงานของระบอบนาซี

4.3 ลัทธิบูชาสินค้า (Commodity Fetishism) และการโฆษณาชวนเชื่อ

คาร์ล มาร์กซ (Karl Marx, 1818–1889) เสนอแนวคิด "ลัทธิบูชาสินค้า" (Commodity Fetishism) ในงาน "Das Kapital"⁷ (ทุน) โดยวิพากษ์ว่าระบบทุนนิยมทำให้มนุษย์กลายเป็นทาสของวัตถุที่ตนผลิตขึ้นเอง ในสังคมทุนนิยมความสัมพันธ์ทางสังคมถูกทำให้มีสินค้าเป็นสื่อกลาง แรงงานของกรรมมาชีพกลายเป็นสินค้าแลกกับค่าจ้าง และเงินก็ถูกนำไปซื้อสินค้าโภคภัณฑ์อื่น ๆ ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์จึงถูกแปรเป็นความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งของ แทนที่จะมีปฏิสัมพันธ์กันโดยตรง ผลผลิตของแรงงานกลายเป็นทรัพย์สินส่วนบุคคลที่แลกเปลี่ยนในตลาด ขณะที่สินค้าเหล่านั้นถูกทำให้มีมูลค่าเชิงนามธรรม มาร์กซอธิบายว่า "มูลค่าการใช้สอย" (use value) ถูกแยกออกจาก "มูลค่าการแลกเปลี่ยน" (exchange value) หรือมูลค่าทางตลาด สินค้าจึงดูเหมือนมีคุณค่าในตัวเอง

การผลิตและการบริโภคในระบบทุนนิยมถูกลดทอนให้เป็นเพียงความสัมพันธ์ระหว่างปัจเจกบุคคลกับวัตถุ ไม่ใช่กิจกรรมที่มาจากความสัมพันธ์ทางสังคม สินค้าจึงดูเหมือนมีอำนาจเหนือมนุษย์และกำหนดวิถีชีวิตของผู้คน เมื่อผู้ผลิตถูกแยกออกจากกระบวนการผลิต พวกเขาจึงไม่ตระหนักถึงเงื่อนไขทางการเมืองและโครงสร้างต่าง ๆ ที่กำหนดชีวิตของตน สินค้ากลายเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวจิตใจของผู้คนในโลกทุนนิยมคล้ายกับที่มนุษย์เคยยึดถือศาสนาเป็นที่พึ่ง คุณค่าของสินค้าถูกทำให้ดูเหมือนเกิดขึ้นตามธรรมชาติ ทั้งที่ความจริงมาจากน้ำพักน้ำแรงของผู้ใช้แรงงาน แต่ผู้บริโภคมักไม่รับรู้กระบวนการผลิตและความไม่เป็นธรรมที่อยู่เบื้องหลัง ทำให้การกดขี่ขูดรีดในระบบการผลิตถูกซ่อนเร้นและบิดเบือน

อดอร์โนเห็นว่ามาร์กซวิพากษ์อุดมการณ์ของระบบทุนนิยมไม่ครอบคลุม เพราะวิเคราะห์เฉพาะความสัมพันธ์ทางการผลิต (Relations of Production) และเน้นสินค้าที่เป็นวัตถุเท่านั้น ทั้งที่สินค้าทางวัฒนธรรมก็มีอิทธิพลต่อจิตใจ และกระตุ้นการบูชาสินค้าของผู้บริโภคอย่างมากด้วยเช่นกัน เขาเห็นว่าภาคการบริโภคเองก็เป็นพื้นที่ของความสัมพันธ์ที่เต็มไปด้วยการครอบงำ การขูดรีด และความไม่เป็นธรรม ไม่ต่างจากความสัมพันธ์ในภาคการผลิต โฆษณาชวนเชื่อมีส่วนสำคัญในการสร้างความหมายเชิงสัญลักษณ์ กระตุ้นให้ผู้บริโภคต้องการครอบครองสินค้าเพื่อแสดงอัตลักษณ์หรือสถานะทางสังคม เป็นความต้องการปลอม ๆ แต่ผู้บริโภคเข้าใจว่านั่นคือความต้องการที่แท้จริงของตน สื่อโฆษณาทำให้ความหมายของสินค้าดูเป็นธรรมชาติ จนผู้บริโภคยอมจ่ายเงินเพื่อแลกกับมูลค่าการแลกเปลี่ยน (exchange value) ซึ่งสูงกว่ามูลค่าการใช้สอย (use value) ของตัวสินค้าหลายเท่า การซื้อขายความหมายของสินค้าในลักษณะนี้บิดเบือนระบบเศรษฐกิจที่แท้จริง การสร้างความหมายเพื่อเพิ่มมูลค่าให้แก่สินค้าเกิดขึ้นแพร่หลายในระบบทุนนิยม อย่างไรก็ตาม ความหมายบางอย่างถูกบิดเบือนหรือถูกสร้างขึ้นใหม่โดยไม่สัมพันธ์กับบริบททางประวัติศาสตร์และอุดมการณ์ดั้งเดิม เช่น การนำภาพของเออร์เนสต์ เช เกวารา⁸ หรือเหมา เจ๋อตง⁹ มาผลิตซ้ำและจำหน่ายในตลาดทุนนิยม หรือนำไปประดับในสถานบันเทิงที่เน้นการบริโภค ทั้งที่บุคคลทั้งสองเป็นนักปฏิวัติที่มีอุดมการณ์สังคมนิยมและคอมมิวนิสต์ที่มุ่งวิพากษ์และโค่นล้มระบบทุนนิยม การบริโภคสินค้าดังกล่าวสร้างความพึงพอใจส่วนบุคคลโดยอาจเชื่อว่าตนเองกำลังต่อต้านระบบทุนนิยม ทั้งที่การบริโภคนั้นไม่ได้ท้าทายอำนาจเชิงโครงสร้าง แต่กลับถูกกลืนเข้าเป็นส่วนหนึ่งของกลไกตลาด

⁷ ชื่อเต็มในภาษาเยอรมันคือ Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie มีความหมายว่า ทุน: วิพากษ์เศรษฐกิจการเมือง ตีพิมพ์ครั้งแรก ค.ศ. 1867 สำหรับเล่มแรก ซึ่งมีทั้งหมด 3 เล่ม แสดงให้เห็นว่าระบบทุนนิยมสร้างความไม่เท่าเทียม ทำให้เกิดความขัดแย้งทางชนชั้น

⁸ เออร์เนสต์ เช เกวารา (Ernesto Che Guevara) นักปฏิวัติชาวอาร์เจนตินาและผู้นำในขบวนการปฏิวัติคิวบาในปี ค.ศ. 1959 เขาเป็นสัญลักษณ์ของการปฏิวัติสังคมนิยมไปสู่ระบอบสังคมนิยมในละตินอเมริกา

⁹ เหมาเจ๋อตง (Mao Zedong) ผู้นำพรรคคอมมิวนิสต์จีนและผู้ก่อตั้งสาธารณรัฐประชาชนจีนใน ค.ศ. 1949

อุตสาหกรรมวัฒนธรรมทำให้การปฏิวัติทางสังคมไม่เกิดขึ้น เนื่องจากความไม่พอใจต่อความเหลื่อมล้ำและความอยุติธรรมถูกแปรให้เป็นการบริโภคสินค้าเชิงศีลธรรม เช่น สินค้าที่อ้างถึงความเสมอภาค สิทธิของกลุ่มคนด้อยโอกาส หรือการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม นายทุนใช้แนวคิดเหล่านี้สร้างความหมายให้สินค้า ทำให้ผู้บริโภคเชื่อว่าการซื้อสินค้าคือการมีส่วนร่วมเปลี่ยนแปลงสังคม หรือแสดงจุดยืนที่แตกต่างจากผู้อื่นโดยไม่ต้องเคลื่อนไหวทางการเมือง การบริโภคจึงเป็นเพียง "การต่อต้านอย่างเฉื่อยชา" (passive resistance) ซึ่งยังคงสนับสนุนระบบทุนนิยม

ยุคทุนนิยมมีเส้นแบ่งชัดเจนระหว่างเวลา "งาน" กับเวลา "ว่าง" ผู้คนที่รู้สึกเหนื่อยล้าจากการทำงานและชีวิตประจำวันมักใช้เวลาว่างเพื่อพักผ่อนชดเชยการทำงานหนัก การซื้อสินค้าเป็นวิธีหนึ่งที่ช่วยบรรเทาความเครียดและสร้างความสุขง่าย ๆ โดยได้รับความพึงพอใจทันที ยิ่งทำงานหนักก็ยิ่งบริโภคมาก และต้องทำงานหนักมากขึ้นไปอีกเพื่อให้มีรายได้มาบริโภคอีกเรื่อย ๆ วัฏจักรนี้สร้างผลกำไรและความมั่งคั่งให้แก่ทุนและทำให้ระบบทุนนิยมมั่นคงสืบต่อไป บางคนใช้เวลาว่างเพื่อใช้ชีวิตต่างจากกิจวัตรประจำวัน การบริโภคบางรูปแบบทำให้แยกตัวออกจากสังคมและไม่สนใจเรื่องส่วนรวม อย่างเช่น การเสพสื่อบันเทิง ฟังดนตรี ชมภาพยนตร์ ดูซีรีส์ หรือไปท่องเที่ยวในสถานที่ใหม่ ๆ ฮอร์กโคเมอร์และอดอร์โนวิพากษ์ว่า การเสพสื่อในลักษณะดังกล่าวทำให้อารยธรรมมนุษย์เสื่อมถอยลง แทนที่จะเป็นสังคมแห่งการเรียนรู้และใช้เหตุผล พวกเขากล่าวโจมตีสื่อวิทยุและผู้จัดการรายการว่าสร้างจินตนาการให้ผู้ฟังเคลิบเคลิ้มจนไม่สนใจการสนทนากับผู้อื่น การโฆษณาชวนเชื่อได้เผยแพร่สโลแกนต่าง ๆ ของสินค้าจนผู้คนไม่สนใจเรื่องการเมืองแม้ในยามวิกฤติ วงการภาพยนตร์เองก็มีส่วนกระตุ้นให้เยาวชนอยากมีประสบการณ์ทางเพศอย่างฉาบฉวยซึ่งอาจหยาบร้ายกันในภายหลัง (Horkheimer and Adorno, 1987: 221)

แนวคิดอุตสาหกรรมวัฒนธรรมของฮอร์กโคเมอร์และอดอร์โนถูกโต้แย้งหลายประการ โดยเฉพาะจากนักคิดในสายวัฒนธรรมศึกษา (Cultural Studies) เช่น สจิวต์ ฮอลล์ (Stuart Hall) ที่ไม่เห็นด้วยว่าผู้บริโภคเป็นเหยื่อการล่อลวงมอมเมาของนายทุน เป็นการมองข้ามศักยภาพและอำนาจของผู้บริโภคซึ่งสามารถเลือกเสพสื่อ ตีความ และวิจารณ์เนื้อหาได้เช่นกัน นายทุนหรือผู้มีอำนาจไม่สามารถครอบงำความคิดได้อย่างเบ็ดเสร็จ ความก้าวหน้าของเทคโนโลยีการสื่อสารยังทำให้ผู้บริโภคเข้าถึงแหล่งข้อมูลที่กว้างขวางและหลากหลาย สามารถคัดเลือกเนื้อหาตามความสนใจและยังสามารถผลิตสื่อได้ด้วยตนเอง ซึ่งลดอำนาจการผูกขาดของอุตสาหกรรมวัฒนธรรมได้มาก สื่อออนไลน์ยังเปิดโอกาสให้ศิลปินและผู้สร้างสรรค์ผลงานได้ทดลองและนำเสนอผลงานของตนเอง ทำให้เกิดเนื้อหาและแนวทางใหม่ ๆ รวมทั้งความคิดวิพากษ์สังคมและต่อต้านการครอบงำทางวัฒนธรรม

4.4 ศิลปะกับการผลิตซ้ำแบบจักรกล

อดอร์โน มองว่า ศิลปะที่ดีควรวิพากษ์และเปิดโปงความขัดแย้งและปัญหาสังคม กระตุ้นให้ผู้ชมตั้งคำถามต่อโครงสร้างและระบอบอำนาจ ศิลปินควรทำงานอย่างอิสระ ปราศจากการครอบงำและแรงกดดันทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นระบบตลาดหรือการเมือง เพื่อนำเสนอวิสัยทัศน์ใหม่ ๆ ได้เต็มศักยภาพ ทั้งนี้ ศิลปะควรเกิดจากความศรัทธาเริ่มสร้างสรรค์ มีคุณค่าทางสุนทรีย์ และไม่ควรถูกลดทอนความซับซ้อนจนกระทั่งเข้าใจได้ง่ายเกินไป อย่างไรก็ตาม ในสังคมทุนนิยมการผลิตงานศิลปะมักเกิดจากความต้องการทางการตลาดและมีเป้าหมายเพื่อผลกำไรทางธุรกิจ ส่งผลให้ศิลปินสูญเสียความเป็นอิสระ (autonomy) ผลงานจึงเสื่อมคุณค่าทางจิตวิญญาณและความหมายที่ลึกลับ (Adorno, 1997)

อดอร์โนและฮอร์กโคเมอร์วิจารณ์การทำงานศิลปะใน "The Culture Industry: Enlightenment as Mass Deception" (2002) ว่าสิ่งที่ผลิตเพื่อการค้าไม่อาจนับว่า "ศิลปะ" แต่เป็น "ผลิตภัณฑ์" ของธุรกิจบันเทิงหรือเป็นเพียง "สินค้า" จากสายพานการผลิตภายใต้การควบคุมของผู้เชี่ยวชาญและนายทุนอุตสาหกรรม ซึ่งมีอิทธิพลในการกำหนดรูปแบบ เนื้อหา และการนำเสนอ ตามความต้องการของตลาด ศิลปินที่เคยทำงานอย่างประณีตจากแรงบันดาลใจและมีเอกลักษณ์เฉพาะตัวกลับกลายเป็นเพียงผู้ผลิตสินค้าเพื่อบริโภคอย่างรวดเร็วและถูกสืบทอดไป ส่วนผู้บริโภคก็เชื่องเชื่อ

ไม่ตั้งคำถามหรือใช้ความคิดสร้างสรรค์ของตนเอง กระบวนการนี้ทำให้ศิลปะเสื่อมคุณค่า และผลิตซ้ำวงจรของการครอบงำทางวัฒนธรรมในระบบทุนนิยม

มาร์กซ์กล่าวไว้ใน "ต้นฉบับทางเศรษฐศาสตร์และปรัชญา" (Economic and Philosophic Manuscripts) ที่เขียนเมื่อ ค.ศ. 1844 (Marx, 1961) ว่าศิลปะควรเป็นพื้นที่ที่มนุษย์ได้แสดงออกตามธรรมชาติ ใช้ความสามารถ ความคิดสร้างสรรค์ และอารมณ์ความรู้สึกอย่างอิสระ ชนชั้นที่ถูกกดขี่สามารถใช้ศิลปะสื่อสารความทุกข์ยาก และเรียกร้องความยุติธรรม อย่างไรก็ตาม ชนชั้นปกครองมักใช้งานศิลปะสนับสนุนอุดมการณ์และผลประโยชน์ของชนชั้นตนเอง ผลงานจึงสะท้อนภาพลักษณ์ ความคิด และค่านิยมของพวกเขา มาร์กซ์ชี้ว่าศิลปินในระบบทุนนิยมไม่แตกต่างจากแรงงานในระบบอุตสาหกรรมที่มี "ความแปลกแยก" (Alienation) จากผลงานที่สร้างด้วยหยาดเหงื่อแรงงานของตน การทำงานศิลปะถูกเปลี่ยนเป็นการผลิตสินค้าเพื่อสร้างกำไร ความคิดสร้างสรรค์และแรงบันดาลใจของศิลปินเป็นไปตามความต้องการของตลาดและคำสั่งจากผู้ว่าจ้างหรือผู้ถือครองทุน ขณะที่ผู้บริโภคที่เสพศิลปะก็ไม่สนใจงานศิลปะที่นำเสนอความคิดเชิงวิพากษ์ ทำลาย และต่อต้านระบบ ทำให้ศิลปะสูญเสียพลังในการปฏิวัติและสะท้อนสังคม

วอลเตอร์ เบเนยามิน¹⁰ นักปรัชญาและนักวิจารณ์วรรณกรรมชาวเยอรมันเชื้อสายยิว หนึ่งในสมาชิกคนสำคัญของสำนักแฟรงก์เฟิร์ต (Frankfurt School) เขียน "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction" (1968) ตีพิมพ์ครั้งแรกใน ค.ศ. 1935 วิเคราะห์ระบบทุนนิยมที่ใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่มาผลิตซ้ำผลงานศิลปะ เช่น การพิมพ์ การถ่ายภาพ และภาพยนตร์ เขาวิจารณ์ว่าการผลิตซ้ำลดคุณค่าของผลงานต้นฉบับ ทำลายสุนทรียะ และ "ออร่า" (Aura) หรือความจริงแท้ (authenticity) ของความเป็นต้นฉบับซึ่งมีเพียงหนึ่งเดียว

ศิลปะต้นฉบับแต่ละชิ้นเกิดขึ้นในบริบทเฉพาะ สัมพันธ์กับเวลา สถานที่ ประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมของแหล่งกำเนิด ผลงานอาจถูกเปลี่ยนเจ้าของ หรือเสื่อมสภาพไปตามกาลเวลา หรืออาจมีการบูรณะซ่อมแซม แม้ว่าผลงานจะไม่สมบูรณ์แบบ แต่ก็มีความเฉพาะตัว (uniqueness) ซึ่งผู้รับชมสัมผัสได้ เป็นการรับรู้ถึงพลัง การมีชีวิต คุณค่าทางวัฒนธรรม และความหมายทางจิตวิญญาณ แม้การทำซ้ำจะเลียนแบบต้นฉบับได้อย่างไร้ที่ติ แต่ก็ไม่สามารถสร้าง "ออร่า" ได้ เพราะผู้ชมย่อมรับรู้ว่าการผลิตซ้ำนั้นถูกเปลี่ยนบริบทไป ไม่ได้ดำรงอยู่ในเวลาและสถานที่เดิม ตัวอย่างเช่น การรับชมภาพวาดจากฝีมือของศิลปินจะเกิดความรู้สึกแตกต่างอย่างสิ้นเชิงจากการชมภาพถ่ายของภาพวาดนั้น เพราะภาพวาดต้นฉบับมีเพียงชิ้นเดียวและไม่สามารถทดแทนได้ ส่วนภาพถ่าย ภาพพิมพ์ และภาพยนตร์เป็นผลงานที่ผลิตซ้ำได้ไม่จำกัด อาจถูกเคลื่อนย้ายไปยังสถานที่อื่น หรือแสดงให้รับชมในเวลาที่แตกต่างกันได้ง่าย (เบเนยามิน, 2558: 51)

ในเรื่องการถ่ายภาพ เบเนยามินเขียนไว้ใน "Little History of Photography" (2008) ตีพิมพ์ครั้งแรกเมื่อ ค.ศ. 1931 ว่าเทคโนโลยีการถ่ายภาพส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงแนวความคิดและความหมายของ "ศิลปะ" ไปจากเดิม หากจะมองว่าภาพถ่ายเป็นงานศิลปะ ก็เป็นศิลปะที่ไม่มีออร่า เทคโนโลยีสมัยใหม่ทำให้การบันทึกภาพเกิดขึ้นได้อย่างรวดเร็ว แม่นยำ และทำซ้ำได้ไม่จำกัดจำนวน ภาพถ่ายจึงเป็นสิ่งที่แพร่หลายและเข้าถึงได้ง่าย ต่างจากการผลิตงานศิลปะแบบเดิมที่ต้องอาศัยระยะเวลาสร้างสรรค์ และสามารถทำได้เพียงชิ้นเดียว การชมภาพถ่ายจึงไม่เกิดประสบการณ์ทางสุนทรียะเหมือนกับการชมงานศิลปะต้นฉบับ เพราะผู้ชมย่อมรับรู้ว่าการผลิตซ้ำและอาจพบภาพเดียวกันในสถานที่อื่น นอกจากนั้น ภาพถ่ายยังไม่ได้เกิดจากฝีมือของศิลปินทั้งหมด แต่ใช้กล้องถ่ายภาพซึ่งเป็นเทคโนโลยีจักรกล อย่างไรก็ตาม เบเนยามินไม่ได้เห็นว่าภาพถ่ายไร้คุณค่าโดยสิ้นเชิง เพราะการถ่ายภาพทำให้ศิลปะทำหน้าที่ทางสังคมได้มากขึ้น เช่น การบันทึกความจริง การใช้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์ และการเปิดโอกาสให้คนหมู่มากเข้าถึงและมีส่วนร่วมในโลกศิลปะ

¹⁰ วอลเตอร์ เบเนยามิน มีแนวคิดต่อต้าน ฟาสซิสต์ ในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง เขาหลบหนีการปราบปรามของนาซีออกจากเยอรมนีใน ค.ศ. 1933 ไปยังประเทศฝรั่งเศส แต่ก็ต้องหนีออกจากฝรั่งเศสอีกครั้งเมื่อนาซีบุกฝรั่งเศสใน ค.ศ. 1940 เขาเดินทางผ่านเส้นทางลับที่อันตรายและยากลำบากในเทือกเขาพิเรนีส (Pyrenees) มุ่งหน้าสู่สเปน โดยหวังจะต่อไปยังโปรตุเกสเพื่อขึ้นเรือไปยังสหรัฐอเมริกา เมื่อถึงเมืองชายแดน Portbou ของสเปน กลุ่มผู้ลี้ภัยถูกเจ้าหน้าที่จับกุม และคาดว่าเขาจะถูกส่งตัวกลับไปยังฝรั่งเศส เบเนยามินจึงจบชีวิตตัวเองขณะอายุ 48 ปี

ภาพยนตร์เป็นสื่อสมัยใหม่ที่ผลิตจากกระบวนการใช้จักรกลด้วยเช่นกัน การผลิตและการฉายภาพยนตร์แตกต่างจากการแสดงสด เช่น ละครเวที หรือศิลปะการแสดงอื่น ๆ ที่มีความสดใหม่และเอกลักษณ์เฉพาะของแต่ละช่วงเวลา การแสดงสดเกิดขึ้นต่อหน้าผู้ชมโดยบูรณาการองค์ประกอบหลายอย่างเข้าด้วยกัน และผู้ชมมีส่วนร่วมในประสบการณ์เดียวกับนักแสดงในขณะนั้น ในทางตรงกันข้าม ภาพยนตร์เป็นภาพและเสียงที่ผ่านการคัดสรร จัดเรียง และปรับแต่งมาก่อนแล้ว มุมมองของผู้ชมถูกกำหนดจากมุมกล้องที่ใช้ถ่ายทอดเรื่องราว และสามารถเปลี่ยนตำแหน่งหรือมุมมองได้อย่างต่อเนื่องเพื่อสร้างมิติของภาพที่หลากหลาย ซึ่งการแสดงบนเวทีไม่อาจทำได้ กระบวนการสร้างภาพยนตร์มีผู้เกี่ยวข้องอีกมากนอกจากช่างกล้อง ทั้งผู้กำกับ ผู้เขียนบท นักแสดง ช่างตัดต่อ ช่างเสียง และผู้ทำเทคนิคพิเศษ กระบวนการผลิตทั้งหมดเกิดขึ้นก่อนที่จะฉาย ภาพยนตร์จึงไม่มี "ความสด" และเอกลักษณ์เฉพาะของสถานที่และเวลา (Benjamin, 1969)

เบนยามินอธิบายว่า ก่อนยุคการผลิตซ้ำด้วยจักรกล ผลงานศิลปะส่วนใหญ่มักสร้างขึ้นเพื่อรับใช้ผู้มีอำนาจ โดยเฉพาะในทางศาสนาและจิตวิญญาณ ศิลปะมีบทบาทสำคัญในพิธีกรรมศักดิ์สิทธิ์และสามัญชนเข้าถึงได้จำกัด มีเพียงนักบวชและกลุ่มชนชั้นนำเท่านั้นที่มีอำนาจในการตีความและสร้างความหมายให้แก่ผลงานศิลปะเหล่านั้น ตัวอย่างเช่น พระพุทธรูปแต่ละองค์มีความหมายและสถานะพิเศษมากกว่าการเป็นงานศิลปะ เพราะจัดสร้างขึ้นในบริบททางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม มีการประกอบพิธีกรรม เช่น พิธีพุทธาภิเษกหรือการประดิษฐานในสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ "ออร่า" ของผลงานประเภทนี้เกิดจากการมีอยู่ในเวลาและสถานที่เฉพาะ ที่เชื่อมโยงกับพิธีกรรมและความเชื่อถือศรัทธา แม้การทำซ้ำด้วยจักรกลจะสร้างวัตถุที่เหมือนต้นฉบับทุกประการ แต่ก็ไม่อาจถ่ายทอดความศักดิ์สิทธิ์และพลังทางจิตวิญญาณได้ ผู้เชื่อถือศรัทธาย่อมรับรู้ถึงความแตกต่างอย่างชัดเจน (Benjamin, 1969)

ในอดีตการลอกเลียนแบบเป็นวิธีการหนึ่งที่คนรุ่นหลังใช้ฝึกฝนทักษะและฝีมือ ก่อนจะสร้างสรรค์แนวทางอันเป็นเอกลักษณ์ของตนเองขึ้นมาได้ แต่การลอกเลียนดังกล่าวต่างจากการผลิตซ้ำด้วยจักรกล อย่างไรก็ตาม เบนยามินไม่ได้มองการใช้จักรกลในการผลิตซ้ำงานศิลปะในแง่ลบไปเสียทั้งหมด เขาเห็นว่าการทำซ้ำช่วยให้คนทั่วไปมีโอกาสเข้าถึงงานศิลปะได้มากขึ้น จากเดิมชนชั้นกลางและชนชั้นล่างอาจอยู่ในพื้นที่ห่างไกลหรือเข้าถึงผลงานศิลปะได้ยากเพราะการแบ่งชนชั้นทางสังคม และยังทำให้คนในยุคปัจจุบันได้มีโอกาสได้รับชมผลงานของศิลปินในยุคอดีตอีกด้วย (เบนยามิน, 2558: 49-57)

ในปัจจุบันมีการนำปัญญาประดิษฐ์ (Artificial Intelligence: AI) มาใช้สร้างผลงานศิลปะกันอย่างแพร่หลาย โดยผสมผสานความคิดสร้างสรรค์ของมนุษย์กับความสามารถในการประมวลผลของเทคโนโลยี ไม่ว่าจะเป็นภาพ ดนตรี บทกวี รวมทั้งผลิตภัณฑ์รูปแบบต่าง ๆ ผลงานจาก AI มีประโยชน์หลายด้านและมีความงดงาม แต่ก็มีข้อถกเถียงด้วยเช่นกันว่า ผลงานเหล่านี้เป็น "งานศิลปะ" หรือ "ผลงานสร้างสรรค์" หรือไม่ เพราะไม่ได้เกิดจากแรงบันดาลใจหรือสุนทรียะของมนุษย์โดยตรง แต่เกิดจากการวิเคราะห์และประมวลผลข้อมูลขนาดใหญ่ (Big Data) ที่มีอยู่แล้ว ผลงานศิลปะจาก AI จึงเป็นการเลียนแบบและไม่มีคุณค่าเทียบเท่ากับงานศิลปะที่มนุษย์สร้างสรรค์ขึ้นมา (วัชรินานท์ ทองเทพ, 2565)

บทความ "Can Machines Be Artists? A Deweyan Response in Theory and Practice" (2019) ของ มาร์ก ทอมป์สัน (Mark Thompson) ตั้งคำถามต่อการใช้เครื่องจักรและ AI ผลิตงานศิลปะ โดนอ้างอิงปรัชญาศิลปะของ จอห์น ดิวอี้ (John Dewey, 1859–1952) นักปรัชญาชาวอเมริกันที่มองว่าศิลปะต้องมาจากการเรียนรู้และประสบการณ์ของมนุษย์ที่ปฏิสัมพันธ์กับโลกภายนอก การสร้างสรรค์ผลงานศิลปะจึงมิใช่เพียงการใช้เทคนิคหรือกลวิธีผลิตชิ้นงาน แต่ต้องมีความหมายและคุณค่าทางอารมณ์ ผลงานจาก AI จึงไม่อาจนับว่าเป็นงานศิลปะเพราะ AI ไม่มีความรู้สึกหรือประสบการณ์ทางอารมณ์เหมือนมนุษย์ ผลงานจึงไร้ชีวิตชีวาและไม่มี ความหมาย เป็นแต่เพียงการคำนวณและผลิตซ้ำโดยใช้เทคโนโลยี

นอกจากนี้ยังมีข้อถกเถียงว่าผลงานจาก AI ควรเป็นลิขสิทธิ์ของใคร ระหว่างศิลปินที่ใช้ AI ผู้พัฒนา AI หรือตัว AI เอง ข้อมูลที่ AI นำมาประมวลเพื่อสร้างผลงานใหม่เป็นข้อมูลที่มีอยู่ รวมทั้งผลงานศิลปะที่มีลิขสิทธิ์ ดังนั้นอาจถือได้ว่าเป็นการละเมิดลิขสิทธิ์ของศิลปินที่ผลิตงานต้นฉบับ (Thai PBS Sci & Tech, 2566) ผลงานจาก AI ผลิตได้อย่างรวดเร็วและมี

ราคาถูก การใช้ AI จึงส่งผลกระทบต่ออาชีพของศิลปิน รวมไปถึงผู้ที่ใช้เทคโนโลยีออกแบบในเชิงพาณิชย์ เช่น นักวาดภาพประกอบ กราฟิกดีไซน์เนอร์ หรือช่างภาพ ฯลฯ

ภาพ "Mona Lisa" เป็นหนึ่งในผลงานศิลปะที่มีการทำซ้ำและลอกเลียนแบบมากที่สุดในโลก วาดโดยลีโอนาร์โด ดา วินชี (Leonardo da Vinci, 1452–1519) ในช่วง ค.ศ. 1503 – 1506 เชื่อกันว่าผู้เป็นแบบคือ มาตามลิซ่า เกอเธอร์ดี (Lisa Gherardini) ภรรยาของฟรานเชสโก เดล โจคอนโด (Francesco del Giocondo) จึงเป็นเหตุผลที่เรียกภาพนี้ว่า "La Gioconda" ในภาษาอิตาลี ซึ่งหมายถึง "หญิงสาวของโจคอนโด" ปัจจุบันภาพวาดจัดแสดงอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานลูฟร์ (Louvre Museum) ในปารีส ประเทศฝรั่งเศส อย่างไรก็ตาม ผู้คนทั่วโลกมีโอกาสรับชมภาพ "Mona Lisa" จากการทำซ้ำและลอกเลียนแบบ เช่น การพิมพ์ภาพบนของที่ระลึก เสื้อยืด หรือโปสเตอร์ ฯลฯ ซึ่งเป็นสินค้าที่ขายดีในท้องตลาดและราคาไม่แพง แต่สินค้าเหล่านี้ก็ไม่มี "ออร่า"

การผลิตซ้ำด้วยจักรกลส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงทั้งวิธีการสร้างผลงานศิลปะ ความหมาย และหน้าที่ของศิลปะ ทำให้ผลงานศิลปะได้รับการเผยแพร่อย่างกว้างขวาง สื่อมวลชนเป็นช่องทางหลักในการผลิตซ้ำและเผยแพร่ผลงานศิลปะให้ไปถึงผู้ชมหลากหลายกลุ่ม ไม่ว่าจะเป็นจิตรกรรมและประติมากรรม ดนตรีคลาสสิก ละครเวที โอเปร่า บัลเลต์ วรรณกรรม ฯลฯ ที่คนทั่วไปได้รับชมจากภาพถ่าย การอ่านหนังสือ รับฟังวิทยุกระจายเสียง หรือชมทางโทรทัศน์และภาพยนตร์ ฯลฯ ซึ่งมีส่วนกระตุ้นให้เกิดความกระตือรือร้นที่จะสร้างสรรค์งานของตนเอง เป็นการเปิดโอกาสให้มีศิลปินหน้าใหม่ และผลงานศิลปะรูปแบบใหม่ ๆ เกิดขึ้น แนววงศิลปะจึงขยายออกไปไกลกว่าจุดเริ่มต้นที่งานศิลปะผลิตเพื่อรับใช้ชนชั้นปกครองและสถาบันศาสนา หรือเพื่อประกอบในพิธีกรรมบางอย่างเท่านั้น (เบนยามิน, 2558: 60-61)

เทคโนโลยีจักรกลทำให้ศิลปะเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมมวลชน (mass culture) หรือวัฒนธรรมประชานิยม (pop culture) ที่ไม่จำเป็นต้องจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถาน หอศิลป์ หรือพื้นที่ของชนชั้นสูง อาจมีการเผยแพร่ศิลปะวัฒนธรรมพื้นบ้าน (folk culture) เช่น ดนตรี งานหัตถกรรม ศิลปะการแสดง ซึ่งเคยมีความหมายเฉพาะในชุมชนท้องถิ่น ทำให้ศิลปะเหล่านี้กลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมมวลชนเช่นเดียวกับศิลปะของชนชั้นสูง นอกจากนั้น ศิลปะยังไม่ได้มีบทบาทเฉพาะด้านสุนทรียะ แต่อาจเป็นปฏิบัติการทางการเมืองในการวิพากษ์วิจารณ์ให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมได้

"Campbell's Soup Cans" เป็นผลงานป๊อปอาร์ตที่มีการผลิตซ้ำมากมายด้วยการพิมพ์ เจ้าของผลงานคือ แอนดี้ วอร์ฮอล (Andy Warhol, 1928–1987) ใน ค.ศ. 1962 ใช้เทคนิคการพิมพ์ซิลค์สกรีน (Silkscreen) ภาพกระป๋องซูปแคมป์เบล 32 ชนิด สื่อถึงความซ้ำซากของระบบการผลิตเชิงอุตสาหกรรมและวัฒนธรรมการบริโภค และท้าทายความเชื่อที่ว่าศิลปะควรผลิตอย่างพิถีพิถันและมีความหมายพิเศษ โดยแสดงให้เห็นว่าศิลปะสามารถเกิดจากสิ่งธรรมดาทั่วไป (Tapas Magazine, 2024)

ภาพที่ 4.1 Campbell's Soup Cans

ที่มา: Miller (2023)

เทคโนโลยีการทำซ้ำด้วยจักรกลกระจายโอกาสการเข้าถึงศิลปะ และทำให้ชนชั้นกลางมีส่วนร่วมในการผลิตและครอบครองงานศิลปะมากยิ่งขึ้น เมื่อกระบวนการผลิตสามารถทำได้ในปริมาณมากและต้นทุนต่ำลง ตัวอย่างเช่น การ

ถ่ายภาพและการบันทึกวิดีโอ ทำให้ผู้คนสามารถบันทึกภาพครอบครัวหรือเหตุการณ์สำคัญในชีวิตได้โดยไม่จำเป็นต้องจ้างจิตรกรวาดภาพเหมือนในราคาสูง สื่อเหล่านี้ยังสะท้อนค่านิยม ความคิด และอัตลักษณ์ของชนชั้นกลาง อีกทั้งยังทำให้การครอบครอง "งานศิลปะ" ไม่ได้ผูกขาดอยู่กับผู้ที่มีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ภาพยนตร์เป็นสื่อความบันเทิงที่เข้าถึงได้ง่าย ส่วนนิตยสารและหนังสือที่ขายตัวอย่างรวดเร็วในยุคการพิมพ์ ทำให้ความรู้ วรรณกรรม และศิลปะ เผยแพร่สู่สาธารณะอย่างกว้างขวาง นิตยสารบางประเภทเสนอเนื้อหาเกี่ยวกับศิลปะโดยเฉพาะ เมื่อชนชั้นกลางเข้าถึงสิ่งพิมพ์เกี่ยวกับศิลปะได้ ก็มีทุนทางสัญลักษณ์ที่ยกระดับสถานะทางสังคมให้เป็นที่ยอมรับมากขึ้น สิ่งพิมพ์จึงเป็นทั้งแหล่งความรู้และพื้นที่ที่คนทั่วไปได้มีส่วนร่วมแสดงออกทางศิลปะ ขณะที่ชนชั้นสูงยังคงนิยมสะสมงานต้นฉบับราคาสูงต่อไปในฐานะสัญลักษณ์แห่งสถานะและทุนทางวัฒนธรรม

ในตลาดทุนนิยมมีสินค้าลอกเลียนแบบเป็นจำนวนมาก การลอกเลียนแบบและทำซ้ำไม่ได้เป็นเพียงปัญหาทางกฎหมายหรือจริยธรรม แต่ส่งผลให้ผลงานต้นฉบับมีราคาสูงขึ้นจากคุณค่าความเป็นของแท้ (authenticity) ซึ่งถูกทำให้เป็นสิ่งหายาก และมีเอกลักษณ์ การปล่อยให้มีของเลียนแบบกลาดเกลื่อนอยู่ในตลาดเป็นกลยุทธ์ทางการค้าแบบหนึ่งเนื่องจาก "ของปลอม" ได้ขับเน้นสถานะ ความแตกต่าง และทุนเชิงวัฒนธรรมของผู้ครอบครอง "ของแท้" ให้โดดเด่นขึ้น แม้ว่าจะมีกฎหมายลิขสิทธิ์และสิทธิบัตรกำกับควบคุมและคุ้มครองสิทธิในทรัพย์สินทางปัญญาอยู่ก็ตาม

4.5 ศิลปะกับชนชั้น

ศิลปะมิได้มีเพียงมิติด้านความงามหรือสุนทรียะเท่านั้น ในทางประวัติศาสตร์ งานศิลปะส่วนใหญ่ผลิตเพื่อรับใช้ชนชั้นนำ จึงเป็นสัญลักษณ์ของเกียรติยศ และสะท้อนอำนาจทางเศรษฐกิจ ผู้ที่มีทรัพยากรและสถานะทางสังคมสูงย่อมมีโอกาสในการผลิตและครอบครองผลงานศิลปะมากกว่า ขณะที่สถาบันทางศิลปะและศิลปินส่วนใหญ่ได้รับการอุปถัมภ์จากชนชั้นสูง ผลงานศิลปะจึงมีบทบาทในการตอกย้ำอุดมการณ์ของชนชั้นที่มีอำนาจ เนื้อหาและรูปแบบของผลงานมักสื่อถึงลำดับทางสังคมที่ไม่เท่าเทียมกัน ตัวอย่างเช่น พระราชวังและโบสถ์ที่หรูหรา ภาพวาดกษัตริย์ ราชวงศ์ เทพเจ้า หรือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เครื่องใช้และเครื่องประกอบพิธีกรรม ซึ่งสื่อถึงความยิ่งใหญ่ มั่งคั่ง และอำนาจ ผลงานเหล่านี้มักได้รับการยกย่องว่าเป็น "ศิลปะชั้นสูง" ในขณะที่ศิลปะของชนชั้นล่างหรือศิลปะพื้นบ้านไม่ได้รับการยอมรับในระดับเดียวกัน

ในยุคเรอเนซองส์ (Renaissance) ระหว่างคริสต์ศตวรรษที่ 14–17 แนววงศิลปะในยุโรป โดยเฉพาะในอิตาลี รุ่งเรืองอย่างมาก แนวคิดมนุษยนิยม (humanism) ความมีเหตุผลและความงามตามธรรมชาติได้รับความสำคัญมากกว่ายุคกลางซึ่งศิลปะมุ่งรับใช้ศาสนาเป็นหลัก อย่างไรก็ตาม การผลิตงานศิลปะในยุคนี้ยังคงพึ่งพาการอุปถัมภ์ของชนชั้นสูง ตัวอย่างเช่น ราชวงศ์เมดิชี (Medici) แห่งฟลอเรนซ์ ซึ่งเป็นตระกูลพ่อค้าธนาคารผู้มั่งคั่งและมีอำนาจการเมือง ได้สนับสนุนศิลปินจำนวนมากให้สร้างสรรค์ผลงานเพื่อประดับพระราชวัง โบสถ์ และพื้นที่สาธารณะ

ศิลปินที่ได้รับการอุปถัมภ์จากชนชั้นนำ เช่น ลีโอนาร์โด ดา วินชี (Leonardo da Vinci, 1452–1519) ไมเคิลแองเจโล (Michelangelo Buonarroti, 1475–1564) และราฟาเอล ซานซิโอ (Raphael Sanzio, 1483–1520) แม้จะได้รับการยกย่องในฐานะอัจฉริยะทางศิลปะ แต่ผลงานของพวกเขามักสะท้อนอุดมการณ์ ความศรัทธา และอำนาจของผู้ว่าจ้าง ไม่ว่าจะเป็นพระสันตะปาปา หรือชนชั้นปกครองในนครรัฐอิตาลี

ผลงานที่มีชื่อเสียงของ ดา วินชี เช่น ภาพอาหารค่ำมื้อสุดท้าย (The Last Supper) วาดขึ้นระหว่าง ค.ศ. 1495–1498 ถ่ายทอดฉากที่พระเยซูคริสต์เสวยอาหารร่วมกับสาวกสิบสองคน ก่อนถูกจับตรึงกางเขน วาดบนผนังห้องอาหารในอารามซันตา มาเรีย เดลเล กราซี (Santa Maria delle Grazie) ในกรุงมิลาน

ไมเคิลแองเจโลสร้างประติมากรรม "เดวิด" (David) ระหว่าง ค.ศ. 1501–1504 จากหินอ่อนขนาดใหญ่ ถ่ายทอดเรื่องราวของนักรบเดวิดจากพระคัมภีร์คริสต์ จัดแสดงอยู่ในหอศิลป์อาคาเดเมีย (Galleria dell'Accademia) ในกรุงฟลอเรนซ์ ประเทศอิตาลี อีกตัวอย่างสำคัญ คือ จิตรกรรมฝาผนังชื่อ "การสร้างอดัม" (Creation of Adam) วาดขึ้นช่วง ค.ศ. 1508–1512 เป็นส่วนหนึ่งของเพดานโบสถ์ซิสทีน (Sistine Chapel) ในกรุงโรม แสดงภาพพระเจ้ายื่นพระหัตถ์เพื่อมอบชีวิตให้แก่อดัม มนุษย์คนแรกของโลกตามพระคัมภีร์

ส่วนผลงานของราฟาเอล เช่น ภาพเขียน "พระแม่มารีและเด็ก" (The Sistine Madonna) วาดขึ้นใน ค.ศ. 1512 เป็นภาพพระแม่มารี (Virgin Mary) อุ้มพระเยซู (Baby Jesus) มีทูตสวรรค์สององค์ (Cherubs) และมีนักบุญซิกสตัส (Saint Sixtus) และนักบุญบาร์บารา (Saint Barbara) อยู่ด้านข้าง ปัจจุบันจัดแสดงอยู่ในพิพิธภัณฑสถานในเมืองเดรสเดน (Dresden) ประเทศเยอรมนี

ภาพที่ 4.2 Sistine Madonna

ที่มา: Gurney (2020)

การเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจครั้งใหญ่ในยุโรปเกิดขึ้นเมื่อระบบทุนนิยมและชนชั้นกลางเริ่มมีบทบาทสำคัญทางเศรษฐกิจและการเมือง ทำให้เกิดศิลปะรูปแบบใหม่ เช่น ศิลปะแนวโรแมนติก (Romanticism) ในศตวรรษที่ 18 ที่เน้นถ่ายทอดความรู้สึกส่วนบุคคล ความสัมพันธ์กับธรรมชาติ และสะท้อนมุมมองต่อสังคมและอุดมคติของมนุษย์ ต่อมาช่วงกลางศตวรรษที่ 19 เกิดศิลปะแนวเรียลลิสม์ (Realism) ที่ถ่ายทอดวิถีชีวิตของชนชั้นกลางและชนชั้นแรงงาน ในช่วงเวลาเดียวกัน ศิลปะยุควิกตอเรีย (Victorian Art) ที่มีความประณีตสวยงามก็ได้รับความนิยม เนื้อหาเป็นเรื่องราวจากวรรณกรรม ประวัติศาสตร์ และธรรมชาติ รวมทั้งใช้สัญลักษณ์ที่สื่อถึงความรัก ศาสนา และความตาย ที่ชนชั้นกลางเข้าถึงได้ และสื่อคุณค่าทางวัฒนธรรมและรสนิยมของชนชั้นกลางในยุโรป

"The Stone Breakers" (1849) ผลงานเรียลลิสติกของ กุสตาฟ กูร์แบต์ (Gustave Courbet, 1819–1877) ศิลปินชาวฝรั่งเศส เป็นภาพวาดชายสองคนกำลังย่ำยหินเพื่อนำไปก่อสร้างถนนหรือโครงการสาธารณะ แสดงความลำบากและความเหน็ดเหนื่อยของชนชั้นแรงงาน ศิลปินใช้เทคนิคการวาดเรียบง่าย ไม่ตกแต่งให้พิเศษ ใช้โทนสีที่ดูสมจริง เป็นตัวอย่างของงานศิลปะที่บอกเล่าความจริงของชีวิต แทนการวาดภาพงดงามโรแมนติก

ภาพที่ 4.3 The Stone Breakers

ที่มา: Harris and Zucker (2015)

ในศตวรรษที่ 19 กรุงปารีสเป็นศูนย์กลางศิลปะและวัฒนธรรมของยุโรป ศิลปิน ปัญญาชน และนักเขียนจากทั่วทุกมุมโลกต่างมุ่งหน้าไปแสวงหาแรงบันดาลใจและโอกาสในการสร้างชื่อเสียง โดยเฉพาะช่วงปลายศตวรรษ ซึ่งเรียกว่า "ยุคปารีส" (Parisian Era) ถือเป็นช่วงเวลาทองของวงการศิลปะและวรรณกรรม พื้นที่สำคัญในการจัดแสดงผลงานศิลปะต่อสาธารณชนและนักวิจารณ์คือ "ซาลง" (Paris Salon หรือ Salon de Paris) ซึ่งจัดโดยสมาคมศิลปินฝรั่งเศส (Académie des Beaux-Arts) ตั้งแต่ปี ค.ศ. 1667 การได้รับคัดเลือกให้แสดงผลงานในซาลงถือเป็นเกียรติยศของศิลปิน และเป็นเส้นทางสู่ชื่อเสียง แต่เวทีนี้เต็มไปด้วยระบบพวกพ้อง อภิสิทธิ์ชน และมาตรฐานที่จำกัด ซาลงเป็นศูนย์กลางในการกำหนดว่างานแบบใดคือ "ศิลปะชั้นสูง" ใครคือศิลปินที่ "ประสบความสำเร็จ" รสนิยมแบบใดถูกยอมรับว่าถูกต้องและมีความค่า ทำให้ผู้มีแนวคิดแปลกใหม่หรือต้องการท้าทายศิลปะแบบสถาบันถูกปฏิเสธและกีดกัน

ศิลปินอย่างวินเซนต์ แวนโก๊ะ (Vincent van Gogh, 1853–1890) จิตรกรชาวดัตช์ และปอล กอแอง (Paul Gauguin, 1848–1903) จิตรกรชาวฝรั่งเศส ต่างเดินทางไปปารีสเพื่อแสวงหาพื้นที่แสดงผลงาน ท่ามกลางบรรยากาศของการแข่งขันและแรงกดดันจากศิลปะแบบราชสำนัก ศิลปินเหล่านี้เริ่มรวมกลุ่มกันอย่างอิสระตามคาเฟ่หรือสตูดิโอขนาดเล็ก จัดนิทรรศการอิสระ และเผยแพร่ข้อเขียนในนิตยสารทางเลือกที่เกิดขึ้นมากมาย การเคลื่อนไหวเหล่านี้นำไปสู่การเกิดศิลปะแนว "อวองต์-การ์ด" (Avant-Garde Art) ซึ่งต่อต้านกรอบของสถาบันศิลปะ ท้าทายรสนิยมของชนชั้นสูง และแสวงหารูปแบบที่เป็นอิสระและสะท้อนความจริงของชีวิตสมัยใหม่มากขึ้น (คอตติงตัน, 2558)

ศิลปะไทยในอดีตก็ผูกพันกับราชสำนักและศาสนาอย่างมากเช่นกัน การสร้างพระราชนิพนธ์ วัด จิตรกรรมฝาผนัง การแสดงโขน ดนตรีไทย และพิธีกรรมสำคัญ รวมถึงเครื่องแต่งกายและเครื่องใช้ที่หรูหราประณีตที่ประดิษฐ์โดยฝีมือช่างล้วนได้รับการสนับสนุนจากชนชั้นสูง ความรู้ทางศิลปะถ่ายทอดกันภายในตระกูลช่าง ช่างฝีมือจะได้รับการชุบเลี้ยงให้เป็นขุนนาง ได้รับพระราชทานเบี้ยหวัดหรือรายได้的其他 ผลงานที่ได้รับการยกย่องว่าเป็น "ศิลปะไทย" จึงมักสะท้อนค่านิยมของชนชั้นปกครอง ขณะที่ศิลปะพื้นบ้าน เช่น หมอลำ หนังตะลุง หรือเพลงซอ ไม่ได้รับการยกย่องในระดับเดียวกัน

ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช รัชกาลที่ 1 ทรงมีพระราชดำริให้รวบรวมช่างฝีมือที่กระจัดกระจายหลังการเสียกรุงศรีอยุธยาให้มาทำงานร่วมกัน ภายใต้การอุปถัมภ์ของราชสำนัก มีการฟื้นฟูศิลปกรรม โดยเฉพาะจิตรกรรมฝาผนัง ทั้งการสร้างใหม่และการบูรณะวัดที่มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และศาสนา พระองค์ทรงมุ่งให้กรุงรัตนโกสินทร์สืบต่อเกียรติภูมิของกรุงศรีอยุธยาเพื่อความต่อเนื่องของรัฐและสร้างความมั่นคงทางจิตใจแก่ประชาชนที่ยังผูกพันกับอดีต มีการอัญเชิญพระพุทธรูปจากหัวเมืองต่าง ๆ มาประดิษฐานในเมืองหลวง นอกจากจะสะท้อนแนวทางการรวมศูนย์อำนาจแล้วยังเป็นการลดภาระในการจัดสร้างพระพุทธรูปใหม่ในช่วงที่บ้านเมืองยังอยู่ในภาวะฟื้นฟู ภายหลังจากที่บ้านเมืองมีเสถียรภาพมากขึ้น งานช่างเจริญรุ่งเรืองขึ้นอย่างเห็นได้ชัดและแพร่หลายจากวัดหลวงสู่ชุมชนทั่วไป ส่งผลให้ช่างฝีมือมีโอกาสพัฒนาฝีมือและสืบทอดความรู้จากยุคอยุธยาอย่างต่อเนื่อง (วราภรณ์ วิษณุรัฐ, 2558)

แม้แวดวงศิลปะเปิดกว้างมากขึ้น แต่การกีดกันก็ยังคงปรากฏอยู่ในหลายรูปแบบ เช่น การมอบรางวัลและการคัดเลือกผลงานที่มักอิงกับเครือข่ายพวกพ้อง ความนิยม หรือมาตรฐานที่กำหนดโดยผู้มีอำนาจในแวดวงศิลปะ ส่งผลให้ศิลปินบางกลุ่ม โดยเฉพาะผู้ที่อยู่นอกกระแสหลัก หรือขาดโอกาสทางเศรษฐกิจและสังคม ยังคงไม่ได้รับการยอมรับเท่าที่ควร ในสังคมไทยมีรางวัลที่ยกย่องเชิดชูศิลปินหลายแขนง เช่น รางวัลศิลปาธรมอบให้บุคคลผู้ทำคุณประโยชน์ต่อวงการศิลปะ รางวัลสุพรรณหงส์ในการภาพยนตร์ รางวัลเมขลาในการโทรทัศน์และวิทยุ รางวัลเหล่านี้เป็นการสร้างคุณค่าและผูกขาดมาตรฐานของคุณค่านั้นไปในตัว ดังที่มีข้อวิจารณ์การมอบรางวัลซีไรต์สำหรับผลงานวรรณกรรมตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2510 ว่าโยงอยู่กับรสนิยมแบบจารีตนิยมของกระฎุมพี ให้ความสำคัญกับ "ผู้ทรงคุณวุฒิ" ในการตัดสินมากกว่าความคิดเห็นของผู้อ่านทั่วไป โดยกำหนดเกณฑ์ว่าผลงานต้องมี "คุณค่าทางวรรณศิลป์" ซึ่งบรรยายด้วยคำที่

ประติประดอยว่า สละสลวย งดงาม ประณีต หลักแหลม แสบยล แบนเนียน ลึกซึ้ง ฯลฯ แนวคิดนี้ถูกสถาปนาให้เป็นแนวคิดกระแสหลักและใช้เป็นกรอบประเมินคุณค่าวรรณกรรม (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช, 2558: 39-41)

4.6 บทบาทของสื่อในการสร้างอำนาจทางวัฒนธรรม

การล่าอาณานิคมในศตวรรษที่ 19 ใช้กำลังทหารยึดครองดินแดนและควบคุมทรัพยากร แต่เมื่อเข้าสู่ศตวรรษที่ 20 รูปแบบของจักรวรรดินิยมได้เปลี่ยนไปสู่การใช้อำนาจเชิงสัญลักษณ์ผ่านสื่อและวัฒนธรรม ด้วยการแทรกซึมและกำหนดกรอบความคิด ค่านิยม และจินตนาการของผู้คน ส่งผลให้เกิดอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจโดยไม่ต้องใช้กำลังบังคับ อำนาจทางวัฒนธรรมทำงานผ่านการควบคุมเนื้อหา รูปแบบการสื่อสาร และระบบคุณค่าที่เผยแพร่ไปทั่วโลก องค์กรสื่อขนาดใหญ่และกลุ่มทุนข้ามชาติ สามารถกำหนดความหมายของ "สิ่งที่ดีงาม" หรือรสนิยม "สากล" ให้ผู้คนทั่วโลกยอมรับ ขณะเดียวกัน สินค้าวัฒนธรรม เช่น ข้อมูล ข่าวสาร ความบันเทิง และเทคโนโลยี สร้างมูลค่าทางเศรษฐกิจอย่างมหาศาล อุตสาหกรรมสื่อจึงเป็นทั้งเครื่องมือสื่อสารและหน่วยการผลิตที่ทรงพลังในระบบทุนนิยม กระตุ้นการบริโภควัฒนธรรมและสินค้าเชิงสัญลักษณ์จากประเทศต้นทาง ซึ่งอาจลดทอนคุณค่าของวัฒนธรรมท้องถิ่นในประเทศที่ได้รับอิทธิพล

อุตสาหกรรมสื่อสร้าง "มูลค่าส่วนเกิน" จากการโฆษณาและการซื้อขายข้อมูลของผู้บริโภค บริษัทขนาดใหญ่รวบรวมข้อมูลส่วนบุคคล เช่น พฤติกรรมการซื้อ ความสนใจ การใช้อินเทอร์เน็ต ตลอดจนข้อมูลทางสังคมและภูมิศาสตร์ เพื่อวิเคราะห์และคาดการณ์พฤติกรรมของผู้บริโภค แล้วออกแบบกลยุทธ์การตลาด ในหลายกรณีข้อมูลเหล่านี้ยังถูกซื้อขายระหว่างบริษัท "ข้อมูล" จึงกลายเป็นทรัพยากรทางเศรษฐกิจที่สร้างทั้งกำไรและอำนาจเหนือผู้บริโภค ผู้ที่ครอบครองและควบคุมข้อมูลสามารถกำหนดรสนิยม ความต้องการ และพฤติกรรมของผู้คนได้อย่างมีประสิทธิภาพ กระบวนการนี้สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องจักรวรรดินิยมทางวัฒนธรรม (Cultural Imperialism) ซึ่งหมายถึงการที่รัฐ องค์กร หรือกลุ่มทุนใช้อิทธิพลครอบงำวัฒนธรรม ความคิด ค่านิยม และวิถีชีวิตของผู้คนโดยใช้การโน้มน้าวให้ค่านิยมของผู้มีอำนาจถูกมองว่าสมเหตุสมผล ถูกต้อง และเป็นมาตรฐานสากล และสอดคล้องกับแนวคิดของกริมซีที่ชี้ว่า ขนชั้นปกครองสามารถรักษาอำนาจของตนไว้ได้ผ่านการครอบงำทางวัฒนธรรม (cultural hegemony) โดยอาศัยสถาบันต่าง ๆ เช่น ระบบการศึกษา ศาสนา และสื่อมวลชน หลอหลอมจิตสำนึกของสังคมให้ยอมรับระเบียบและค่านิยมของชนชั้นนำโดยสมัครใจ

สหรัฐอเมริกาเป็นตัวอย่างของมหาอำนาจทางวัฒนธรรมที่ส่งออกค่านิยม วิถีชีวิต และอุดมการณ์ผ่านอุตสาหกรรมวัฒนธรรมขนาดใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นภาพยนตร์ เพลงป๊อป แพลตฟอร์มสตรีมมิง สื่อสังคมออนไลน์ และแบรนด์สินค้าอุปโภคบริโภค วัฒนธรรมอเมริกันแทรกซึมอยู่ในชีวิตประจำวันของผู้คนทั่วโลก สินค้าทางวัฒนธรรมเหล่านี้แฝงค่านิยมแบบทุนนิยมเสรี เสรีภาพส่วนบุคคล และความเป็นปัจเจกนิยม ซึ่งเป็นอุดมการณ์หลักของสหรัฐอเมริกา การขยายอิทธิพลทางวัฒนธรรมดังกล่าวเป็นการใช้อำนาจอย่างละมุนละม่อม (soft power)

ฮอลลีวูดเป็นศูนย์กลางวงการภาพยนตร์นานาชาติที่มีบทบาทในการสร้างภาพลักษณ์ว่าสหรัฐอเมริกาเป็นประเทศที่ยิ่งใหญ่ แข็งแกร่ง และเป็นผู้ที่ช่วยกอบกู้โลกจากหายนะและภัยพิบัติต่าง ๆ ดังปรากฏจากเนื้อหาภาพยนตร์ เช่น "Captain America: The First Avenger" (กัปตันอเมริกา, 2011) ภาพยนตร์ซูเปอร์ฮีโร่ที่แสดงให้เห็นว่าสหรัฐอเมริกาได้ช่วยเหลือประเทศพันธมิตรในสงครามโลกครั้งที่สอง "The Day After Tomorrow" (วิกฤติวันสิ้นโลก, 2004) ภาพยนตร์แนววิทยาศาสตร์และภัยพิบัติที่แสดงให้เห็นว่าสหรัฐอเมริกาช่วยเหลือชาวโลกในการรับมือกับภัยพิบัติจากการเปลี่ยนแปลงสภาพภูมิอากาศ "American Sniper" (อเมริกัน สไนเปอร์, 2014) สร้างจากเรื่องจริงของคริส ไคล์ (Chris Kyle) นักแม่นปืนที่ช่วยเหลือชาวอิรักในช่วงสงคราม และ "ปาฏิหาริย์ที่แม่น้ำฮัดสัน" (Sully, 2016) ที่สร้างจากเรื่องจริงของนักบินที่นำเครื่องบินลงจอดฉุกเฉินบนแม่น้ำอย่างปลอดภัย แสดงถึงความสามารถของนักบินและเจ้าหน้าที่ชาวอเมริกันที่ช่วยเหลือผู้โดยสารอย่างรวดเร็วมียมีประสิทธิภาพ

การผลิตสื่อเป็นธุรกิจเชิงอุตสาหกรรมที่มุ่งแสวงกำไรและมีการแข่งขันสูง กลุ่มทุนขนาดใหญ่สามารถครอบครองส่วนแบ่งตลาดได้มากกว่า และมีแนวโน้มควบรวมกิจการเพื่อเพิ่มความได้เปรียบ การผลิตสื่อบางประเภทใช้เงินลงทุนเริ่มต้นสูง แต่สามารถทำซ้ำและเผยแพร่ได้อย่างกว้างขวางด้วยต้นทุนต่ำ อีกทั้งยังมีกำไรจากการผลิตสินค้าที่เกี่ยวข้อง เช่น พิกเจอร์ตัวละครจากภาพยนตร์ "Star Wars" (1977-ปัจจุบัน) ชุด LEGO จากภาพยนตร์ "Harry Potter" (2001-2011) หรือของเล่นจากภาพยนตร์ Toy Story (1995)

ในภูมิภาคเอเชีย ช่วงปลายคริสต์ศตวรรษ 1940-1970 เมื่อหลายประเทศเริ่มปลดปล่อยตนเองจากการปกครองของเจ้าอาณานิคมแล้วได้สร้างอัตลักษณ์ของชาติขึ้นใหม่ รัฐส่วนใหญ่ยังระแวดระวังอิทธิพลภายนอก โดยเฉพาะการแทรกซึมของวัฒนธรรมตะวันตก จึงควบคุมสื่อและกิจกรรมทางวัฒนธรรมอย่างเข้มงวด เช่น การจัดตั้งหน่วยงานตรวจสอบและควบคุมสื่อ (censorship) เพื่อกลั่นกรองเนื้อหา ภาพยนตร์ วรรณกรรม และศิลปะก่อนเผยแพร่สู่สาธารณะ ทำให้การแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมไม่เปิดกว้าง อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ปลายคริสต์ศตวรรษที่ 20 หลังสิ้นสุดยุคสงครามเย็น การแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมในภูมิภาคเอเชียขยายตัวอย่างรวดเร็ว แต่ประเทศต่าง ๆ มีศักยภาพไม่เท่ากัน ประเทศในเอเชียตะวันออก เช่น ญี่ปุ่น เกาหลีใต้ และไต้หวัน ก้าวขึ้นมาเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมสมัยนิยมในภูมิภาค มีการส่งออกสินค้าวัฒนธรรมไม่ว่าจะเป็น ภาพยนตร์ ละครโทรทัศน์ เพลง แฟชั่น และสื่อดิจิทัล ซึ่งได้รับความนิยมอย่างกว้างขวาง

การแลกเปลี่ยนทางวัฒนธรรมสัมพันธ์กับการแพร่หลายของสื่อสมัยใหม่และการย้ายถิ่นฐานข้ามพรมแดนของผู้คน รวมถึงการผลิตและหมุนเวียนของสินค้าทางวัฒนธรรม โดยเฉพาะสื่อทางสายตา (visual media) เช่น ละครโทรทัศน์ เพลง การ์ตูน และภาพยนตร์ ที่กระตุ้นอารมณ์และความรู้สึก และหล่อหลอมอัตลักษณ์ของผู้บริโภค โดยเฉพาะคนหนุ่มสาวในเมืองใหญ่ ทำให้เกิดรสนิยมทางวัฒนธรรมที่คล้ายคลึงกัน แสดงออกผ่านแฟชั่น รูปแบบการบริโภค การใช้เทคโนโลยี และวิถีชีวิตประจำวัน รสนิยมของคนรุ่นใหม่ในเมืองใหญ่อย่างโตเกียว โซล กรุงเทพฯ หรือจาการ์ตา จึงมีความใกล้เคียงกันมากขึ้น และสะท้อนอัตลักษณ์ของ "เอเชียใหม่" ที่ผสานความเป็นท้องถิ่นเข้ากับความเป็นสากล

อุตสาหกรรมวัฒนธรรมสมัยนิยมมีบทบาทสำคัญในการส่งผ่าน แนวคิด อารมณ์ ความรู้สึก และการโฆษณาชวนเชื่อต่อผู้คนในวงกว้าง รัฐหลายแห่งใช้วัฒนธรรมสร้างอัตลักษณ์ทางชาติ และการเสริมสร้างภาพลักษณ์ในสายตาสังคมโลก แต่โลกาภิวัตน์ทางวัฒนธรรม ทำให้ขอบเขตของรัฐชาติค่อย ๆ พรมัวว สำนึกความเป็น "ชาติ" ที่เคยยึดโยงอยู่กับรัฐชาติเคลื่อนย้ายไปสู่สำนึกร่วมในระดับภูมิภาค อุตสาหกรรมสื่อบันเทิงมีบทบาทในกระบวนการภูมิภาคนิยม (regionalism) สัมพันธ์กับการขยายตัวของกิจกรรมทางเศรษฐกิจ การแข่งขันทางการตลาด และความร่วมมือของรัฐบาลแต่ละประเทศ ตัวอย่างเช่น เทศกาลภาพยนตร์พูซาน (Busan International Film Festival: BIFF) ทำให้เกิดเครือข่ายผู้ผลิตภาพยนตร์ชาวเอเชีย (Asian Film Commissions Network: AFCNet) ค่ายโซนี่มีวีสคเอนเตอร์เทนเมนต์ (ประเทศไต้หวัน) สร้างแนวดนตรี Asian Pop (เอเชียป๊อป) ด้วยการรวมศิลปินจากญี่ปุ่น ไต้หวัน เกาหลีใต้ และประเทศไทยเข้าด้วยกัน อย่างไรก็ตาม กระแสวัฒนธรรมสมัยนิยมที่เชื่อมต่อกับวัฒนธรรมโลก (global culture) อาจทำให้วัฒนธรรมท้องถิ่นขาดความต่อเนื่อง เช่น แนวดนตรีในสิงคโปร์ที่เปลี่ยนไปเป็นแนวฮิปปี้ จนยากจะย้อนกลับสู่รากเหง้าดั้งเดิม หรือการผลิตภาพยนตร์เกาหลีที่พัฒนาจนถูกเรียกว่า "ฮอลลีวูดแห่งเอเชีย" (เกตุขพรรณ คำพุฒ, 2558)

ตั้งแต่ช่วงปลายทศวรรษ 1990 เป็นต้นมา เกาหลีใต้เป็นผู้ส่งออกวัฒนธรรมผ่านกระแส Korean Wave หรือ "ฮัลลยู" (Hallyu) โดยผลิตและเผยแพร่สินค้าทางวัฒนธรรมหลากหลายประเภท ไม่ว่าจะเป็นเพลงป๊อป ละครโทรทัศน์ ภาพยนตร์ แฟชั่น อาหารเกาหลี ตลอดจนบริการด้านความงามและการศัลยกรรม อุตสาหกรรมภาพยนตร์เกาหลีในทศวรรษ 1990 ประสบความสำเร็จในตลาดเอเชีย ซึ่งเป็นผลจากนโยบายของรัฐ ส่งผลให้เกาหลีใต้เสมือนจักรวรรดินิยมทางวัฒนธรรมที่ผลิตและเผยแพร่สื่อซึ่งมีอิทธิพลต่อรสนิยม การบริโภค และวิถีชีวิตของผู้บริโภคในต่างประเทศ

4.7 สรุปท้ายบท

บทนี้เสนอแนวคิดมาร์กซิสต์จากสำนักแฟรงค์เฟิร์ตที่วิพากษ์ระบบการผลิตผลงานสร้างสรรค์ภายใต้ทุนนิยมว่าให้ความสำคัญกับการแสวงหากำไรเป็นหลัก ส่งผลให้คุณค่าเชิงสุนทรีย์และความลุ่มลึกทางความคิดของผลงานถูกลดทอนลง ผลงานศิลปะจึงถูกทำให้กลายเป็น "สินค้า" ที่สามารถกำหนดราคา เปรียบเทียบ และวัดคุณค่าผ่านยอดขายหรือความนิยม มากกว่าการพิจารณาคุณค่าทางความคิดและความงามที่แท้จริง นอกจากนี้ การทำซ้ำผลงานด้วยเทคโนโลยีสมัยใหม่ยังส่งผลให้ "ออร์รา" ซึ่งเป็นคุณลักษณะเฉพาะและคุณค่าทางประวัติศาสตร์ของผลงานต้นฉบับถูกบั่นทอนลง ทำให้ประสบการณ์ทางศิลปะถูกทำให้เป็นมาตรฐานเดียวกันและสูญเสียความพิเศษเฉพาะตัว

ในขณะเดียวกัน แนวคิดเรื่อง "อุตสาหกรรมวัฒนธรรม" อธิบายว่าระบบทุนนิยมได้ผลิตและเผยแพร่วัฒนธรรมในลักษณะซ้ำแบบแผน เพื่อครอบงำผู้คนที่มีความหลากหลายให้มีรสนิยมและวิถีชีวิตไปในทิศทางเดียวกัน ส่งผลให้ความคิดสร้างสรรค์และเสรีภาพของปัจเจกถูกจำกัด ผู้คนจำนวนมากจึงหันไปบริโภคสื่อบันเทิงเพื่อความพึงพอใจส่วนบุคคล และลดความสนใจต่อประเด็นทางสังคมและการเมืองที่มีผลต่อชีวิตของตนเอง นอกจากนี้ การผลิตและการบริโภคศิลปะยังอยู่ภายใต้โครงสร้างชนชั้นอย่างชัดเจน ทั้งในด้านการเข้าถึงทรัพยากร กระบวนการผลิต เครือข่าย และการยอมรับคุณค่า กลุ่มที่มีอำนาจและทุนทางสังคมย่อมมีโอกาสเผยแพร่และได้รับการยอมรับมากกว่า ขณะที่ผลงานจากชนชั้นล่างมักถูกลดทอนความสำคัญหรือถูกมองข้าม อีกทั้งการกำหนดรสนิยมผ่านสื่อกระแสหลักและการสร้างภาพลักษณ์ทางการตลาดของศิลปิน ยังเป็นกลไกสำคัญที่ช่วยรักษาลำดับชนชั้นและผลิตซ้ำความเหลื่อมล้ำในสังคม

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

เกตุขพรรณ คำพุฒ.

2558. "ปริทัศน์วัฒนธรรมสมัยนิยม: ฐานคิดและปรากฏการณ์ทางวัฒนธรรมในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้".

วารสารภาษาและวัฒนธรรม, 34 (1): 5-28.

คอตติงตัน, เดวิด.

2558. **ศิลปะสมัยใหม่ : ความรู้ฉบับพกพา**. กรุงเทพฯ : โอเพ่นเวิลด์ส.

ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิชย์.

2558. **อ่าน (ไม่) เอาเรื่อง** (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อ่าน.

เบนยามิน, วอลเตอร์.

2558. **กลืนไอ การเมือง และภาพยนตร์: อ่าน "งานศิลปะในยุคของการผลิตซ้ำแบบจักรกล" ของวอลเตอร์ เบนยามิน**. (พิพัฒน์ พสุธารชาติ และอรอนพัสสิริ สิทธิดำรง แปล). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์วิภาษา.

ลลดา เจริญภัทรวุฒิ.

2559. "บทวิพากษ์มโนทัศน์ฮิปสเตอร์ในสังคมไทยร่วมสมัยผ่านกรอบแนวคิดอุตสาหกรรมวัฒนธรรมของอดอร์โน". *วารสารปณิธาน*, 12 (2): 231-248.

วราภรณ์ วิษณุรัฐ.

2558. **สังคมการเมืองไทยกับกระบวนการสร้างสรรค์จิตรกรรมฝาผนัง สมัยรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325-2394)**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทชั้นปริญญาตรี, มหาวิทยาลัยบูรพา.

วัชรานนท์ ทองเทพ.

2565. "เอไอ : รวมข้อถกเถียงในวงการศิลปะจาก AI หลังกระแส Midjourney". *BBC News ไทย* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 9 กันยายน 2567 จาก <https://www.bbc.com/thai/articles/c1rexy9d7nyo>.

สำนักราชบัณฑิตยสภา.

2565. "ไมน์คัมพ์ (Mein Kampf): หนังสือต้องห้ามแห่งคริสต์ศตวรรษที่ ๒๐". *วารสารราชบัณฑิตยสถาน*, 31 (1): 168-183. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 9 กันยายน 2567 จาก http://legacy.orst.go.th/wp-content/uploads/royin-ebook/273/FileUpload/694_9160.pdf.

ภาษาอังกฤษ

Adams, James Truslow.

1931. **The Epic of America**. Boston: Little, Brown and Company.

Adorno, Theodor.

1997. **Aesthetic Theory**. Translated by Gerald L. Bruns. New York: Columbia University Press. (Original work published 1970).

Adorno, Theodor, and Max Horkheimer.

2002. "The Culture Industry: Enlightenment as Mass Deception". In **Dialectic of Enlightenment**, Translated by Edmund Jephcott, 94-136. Stanford: Stanford University Press. (Original work published 1944).

Benjamin, Walter.

1969. "The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction". In H. Arendt (Ed.), **Illuminations: Essays and Reflections** (pp. 217-251). New York: Schocken Books.
2008. **Little History of Photography**. Cambridge: Harvard University Press. (Originally published 1931).

Gurney, T.

2020. "Sistine Madonna by Raphael". *The History of Art*[ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 2 มีนาคม 2569 จาก <https://www.thehistoryofart.org/raphael/sistine-madonna/>

Hagopian, Kevin Jack.

2007. "Triumph of the Will". *New York State Writers Institute – Film Notes* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 9 กันยายน 2567 จาก <https://www.albany.edu/writersinst/webpages4/filmnotes/fns07n6.html>.

Harris, B., & Zucker, S.

2015. "Gustave Courbet, The Stonebreakers". *Smarthistory*[ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 2 มีนาคม 2569 จาก <https://smarthistory.org/courbet-the-stonebreakers/>

Hassan, Robert.

2004. **Media, Politics and the Network Society**. New York: Open University Press.

Herf, Jeffrey.

2006. **The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust**. Cambridge: Belknap Press of Harvard University Press.

Horkheimer, M., and Adorno, T. W.

1987. **Dialectic of Enlightenment**. London: Verso.

Marx, Karl.

1961. **Economic and Philosophic Manuscripts of 1844**. Translated and edited by Robert C. Tucker. New York: Doubleday.

Miller, B.

2023. "Andy Warhol's Campbell's Soup Cans, 1962". Origins: Current Events in Historical Perspective[ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 2 มีนาคม 2569 จาก <https://origins.osu.edu/milestones/november-2012-andy-warhol-s-campbell-s-soup-cans-1962>

Schneider, Robert C., and Stier, William F.

2008. "Leni Riefenstahl's 'Olympia': Brilliant Cinematography or Nazi Propaganda?". *The Sport Journal* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 9 กันยายน 2567 จาก <https://thesportjournal.org/article/leni-riefenstahls-olympia-brilliant-cinematography-or-nazi-propaganda/>.

Tapas Magazine.

2024. "How Campbell's Soup Redefined Pop Culture". *Tapas Magazine*[ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 9 กันยายน 2567 จาก <https://www.tapasmagazine.es/en/how-campbells-soup-redefined-pop-culture/>.

Thai PBS Sci & Tech.

2566. "งานศิลปะจาก AI ลิขสิทธิ์เป็นของใคร ศิลปินปรับตัวอย่างไรเมื่อ AI ครองโลก". *ไทยพีบีเอส*[ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 9 กันยายน 2567 จาก <https://www.thaipbs.or.th/now/content/264>.

Thompson, Mark.

2019. "Can Machines Be Artists? A Deweyan Response in Theory and Practice". *Journal of Aesthetic Education*, 53(3): 70-85. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 9 กันยายน 2567 จาก <https://doi.org/10.5325/jaesestudieduc.53.3.0070>.

Williams, R.

1976. **Keywords: A Vocabulary of Culture and Society**. London: Fontana Press. pp. 199–200

บทที่ 5

สื่อในฐานะปริณทลสาธารณะ (Public Sphere)

เยอร์เกน ฮาเบอมาส (Jürgen Habermas, 1929–2026) นักปรัชญาและนักสังคมวิทยาชาวเยอรมัน เสนอว่า สื่อมีบทบาทสำคัญต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมไปสู่ความเสมอภาค เนื่องจากสื่อเป็น "ปริณทลสาธารณะ" (Public Sphere) ที่ประชาชนสามารถแสดงความคิดเห็นในเรื่องของส่วนรวมเพื่อสร้าง "ความคิดเห็นสาธารณะ" ได้อย่างเป็นเหตุเป็นผล เปิดกว้าง เท่าเทียม และเป็นอิสระจากการควบคุมของรัฐ รวมทั้งอาจมีการโต้แย้งกันรวมถึงการวิพากษ์วิจารณ์และตรวจสอบการทำงานของรัฐบาล

ปริณทลสาธารณะในพื้นที่กายภาพ หมายถึง สถานที่ที่มีผู้คนมารวมตัวกันเพื่อแลกเปลี่ยนความคิดเห็น เช่น ร้านกาแฟ ห้องโถง ลานเสวนา สมาคมต่าง ๆ ความก้าวหน้าของเทคโนโลยีการสื่อสารทำให้ปริณทลสาธารณะครอบคลุมถึงสื่อสิ่งต่าง ๆ ทั้งสื่อสิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ และสื่อดิจิทัล ที่ผู้คนรับรู้ข่าวสาร แสดงความคิดเห็น และแลกเปลี่ยนมุมมองต่อประเด็นทางสังคมและการเมือง ซึ่งเป็นพื้นฐานของความเป็นประชาธิปไตย

อย่างไรก็ตาม แนวคิดปริณทลสาธารณะถูกโต้แย้งในหลายประเด็น ตัวอย่างเช่น แนนซี เฟรเซอร์ (Nancy Fraser, 1947–ปัจจุบัน) นักปรัชญาและนักทฤษฎีสังคมชาวอเมริกันทั้งสนับสนุนและวิพากษ์วิจารณ์แนวคิดนี้ โดยเริ่มจากการตั้งคำถามว่าอะไรคือ "ความเป็นสาธารณะ" หากกลุ่มคนต่าง ๆ มีความสนใจ มีผลประโยชน์ และได้รับผลกระทบจากเรื่องของส่วนรวมไม่เหมือนกัน และการแบ่งแยกระหว่าง "เรื่องส่วนตัว" กับ "เรื่องสาธารณะ" ให้ชัดเจนเป็นไปได้ยากเพราะการกำหนดนิยามใด ๆ รวมทั้งคำว่า "สาธารณะ" เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจทั้งสิ้น (Fraser, 1995)

การมีส่วนร่วม (participation) เป็นหัวใจของความเป็นประชาธิปไตย พลเมืองทุกคนควรมีสติ มีเสียง และมีอำนาจตัดสินใจในเรื่องของส่วนรวม (common) แต่ในทางปฏิบัติไม่มีพื้นที่ใดที่ประชาชนสามารถแลกเปลี่ยนอย่างเสมอภาคได้แท้จริง เพราะทุกพื้นที่การสื่อสารเต็มไปด้วยการใช้อำนาจและไม่เคยปราศจากการแทรกแซงของรัฐและกลุ่มผู้มีอิทธิพล รวมทั้งมีความเหลื่อมล้ำของโอกาสในการแสดงความคิดเห็น ความแตกต่างทางเชื้อชาติ สีผิว เพศ ฐานะทางเศรษฐกิจ และสถานะทางสังคม ทำให้มีผู้ที่ถูกนับและผู้ที่ไม่ถูกนับรวมเข้าไปในปริณทลสาธารณะเสมอ นอกจากนี้ยังมีข้อกังขาด้วยว่าผู้แลกเปลี่ยนกันจะเปิดกว้างและยอมรับความรู้และความคิดเห็นใหม่ ๆ ได้จริงหรือ (ดูเพิ่มเติมใน 5.4)

5.1 แนวคิด "ปริณทลสาธารณะ" (Public Sphere)

ในหนังสือชื่อ "The Structural Transformation of Public Sphere: An Investigation of a Category of Bourgeois Society"¹¹ ฮาเบอมาส (Habermas, 1962) เสนอว่า สังคมประชาธิปไตยจะต้องมี "ปริณทลสาธารณะ" (public sphere) ที่เป็นอิสระจากการควบคุมของรัฐ เพื่อให้พลเมืองแสดงความคิดเห็นของตนได้อย่างเต็มศักยภาพและเท่าเทียมกัน โดยไม่ต้องรับข้อมูลด้านเดียวจากรัฐและผู้มีอิทธิพลในการสื่อสาร ประชาชนจะสามารถวิพากษ์วิจารณ์รัฐ ตลอดจนสร้างข้อเรียกร้องและข้อเสนอสู่สังคมได้ ความเป็นสาธารณะ (Publicity) ตามนัยนี้เน้นเรื่องความโปร่งใส (transparency) และเปิดเผย (openness) แลกเปลี่ยนกันด้วยเหตุผล มีเสรีภาพ เปิดกว้าง และเสมอภาค ไม่มีใครถูกชักจูง บังคับ ข่มขู่ หรือออกคำสั่ง และไม่ถูกจำกัดด้วยกฎหมายของรัฐ (ฟินเลย์สัน, 2559: 37)

ความเป็น "สาธารณะ" (public) เป็นคู่ตรงกันข้ามกับความเป็น "ส่วนตัว" (private) ซึ่งความหมายของสองคำนี้เปลี่ยนแปลงไปตามบริบทสังคม ความหมายโดยทั่วไปของเรื่อง "สาธารณะ" คือสามารถมองเห็นหรือสังเกตได้ แสดงออกต่อหน้าผู้ชมหรือเปิดให้หลายคนได้เห็นหรือได้ยิน ส่วนเรื่อง "ส่วนตัว" เป็นการพูดหรือการกระทำที่เป็นความลับหรือซ่อนเร้นจากสายตาผู้อื่น จุดที่แตกต่างระหว่างสองคำนี้จึงอยู่ที่การเปิดเผยกับการปกปิด ความโปร่งใสกับความมืดมิด และการถูกมองเห็นกับการไม่มีใครมองเห็น

อย่างไรก็ตาม ภายหลัง "สาธารณะ" ค่อย ๆ เปลี่ยนความหมายไปตามพัฒนาการของเทคโนโลยีการสื่อสาร สื่อทำให้เกิด "ความเป็นสาธารณะ" ในลักษณะที่ผู้คนไม่ต้องไปอยู่ในพื้นที่กายภาพเดียวกัน แต่รับรู้เรื่องราวผ่านภาพ เสียง และข้อความที่สื่อเผยแพร่ออกมา การกระทำหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในแวดวงหรือกลุ่มสังคมจำกัด อาจถูกบันทึกและเผยแพร่ให้รับรู้และกลายเป็นประเด็นถกเถียงในพื้นที่สาธารณะได้ หากเรื่องนั้นมีความสำคัญในเชิงสังคมหรือการเมือง ในบริบทนี้เส้นแบ่งระหว่างความเป็น "ส่วนตัว" กับ "สาธารณะ" จึงไม่ตายตัว (Thompson, 2012)

ฮาเบอมาสพัฒนาแนวคิดเรื่องปริณทลสาธารณะ จากการศึกษาพัฒนาการประชาธิปไตยในสังคมยุโรป โดยชี้ให้เห็นว่าในระยะเริ่มต้น ผู้มีบทบาทและอำนาจจัดการเรื่องส่วนรวมมีแต่ชนชั้นปกครอง เช่น กษัตริย์ ราชาวงศ์ ขุนนาง และนักบวช การใช้อำนาจของกลุ่มเหล่านี้ในกิจการ "สาธารณะ" ถูกทำให้ชอบธรรมโดยอ้างว่าพวกตนเป็นตัวแทนของประชาชนทั้งหมด ซึ่งหมายถึงไพร่และทาสที่อยู่ภายใต้การปกครองภายใต้ระบบศักดินาที่ไม่มีส่วนร่วมตัดสินใจ ต่อมาในปลายศตวรรษที่ 17 เมื่อระบบทุนนิยมเติบโตขึ้นพร้อมกับความก้าวหน้าทางวิทยาการ ศิลปะ และการสื่อสาร อำนาจของระบบศักดินาค่อย ๆ เสื่อมถอยลง พร้อมกับการก่อตัวของชนชั้นกระฎุมพี (bourgeois) หมายรวมถึง พ่อค้า นักธุรกิจ ปัญญาชน นักคิด ศิลปิน ฯลฯ ซึ่งประสบความสำเร็จจากธุรกิจการค้าทำให้มีฐานะพอที่จะเรียกร้องบทบาททางการเมือง

ชนชั้นกระฎุมพีแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกันในพื้นที่ต่าง ๆ เช่น คาเฟ่ สโมสร แกลเลอรี ฯลฯ ซึ่งเป็นพื้นที่ที่ชนชั้นสูงสมัยนั้นไม่นิยมเข้าไป พวกเขาแลกเปลี่ยนกันในเรื่องต่าง ๆ เช่น การค้า ประสบการณ์เดินเรือพาณิชย์ การคิดค้นวิทยาการใหม่ ๆ รวมทั้งการวิพากษ์วิจารณ์การทำงานของรัฐบาลและชนชั้นปกครอง การเขียน การค้นคว้า และการสื่อสารผ่านสิ่งพิมพ์และวรรณกรรม ทำให้การแลกเปลี่ยนถูกสื่อสารต่อสาธารณะชนในวงกว้าง ฮาเบอมาสมองว่า กระบวนการดังกล่าวยกระดับกระฎุมพีให้เป็น "ปัญญาชน" ที่ใช้เหตุผลในการวิพากษ์วิจารณ์ แสดงความคิดเห็น และตรวจสอบรัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการวิจารณ์ว่านโยบายการเมืองและเศรษฐกิจไม่เกิดประโยชน์ต่อส่วนรวม เพราะชนชั้นนำไม่ใช้ตัวแทนของประชาชนส่วนใหญ่ นำไปสู่การต่อรองให้มีตัวแทน "ประชาสังคม" เข้าไปมีส่วนในการจัดการเรื่องสาธารณะมากขึ้น สังคมจึงค่อย ๆ เข้าใจคำว่า "สาธารณะ" ในความหมายที่แตกต่างไปจากเดิม (Habermas, 1962)

ในศตวรรษที่ 17 ร้านกาแฟในยุโรปเป็นพื้นที่แลกเปลี่ยนข้อมูล ข่าวสาร และความคิดเห็นของผู้คน โดยเฉพาะ นักธุรกิจ พ่อค้า และปัญญาชนซึ่งต้องการติดตามข่าวสารการค้า ตรวจสอบราคาสินค้า หรือติดตามสถานการณ์การเมืองที่ร้านกาแฟมีใบปลิว จดหมายข่าว และหนังสือที่เพิ่งตีพิมพ์ไว้ให้อ่าน บางคนแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับวรรณกรรม

¹¹ เขียนเป็นภาษาเยอรมันในปี ค.ศ. 1962 แปลเป็นภาษาอังกฤษในปี ค.ศ. 1993

ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ และความรู้ใหม่ ๆ ร้านกาแฟจึงเป็นศูนย์กลางเครือข่ายข้อมูลข่าวสารที่เชื่อมโยงกลุ่มคนหลากหลายกลุ่ม ร้านกาแฟหลายแห่งติดประกาศราคาสินค้า ราคาหุ้น รายชื่อสินค้าบนเรือพาณิชย์ หรือจดหมายข่าวจากต่างประเทศ จึงคล้ายเป็นสำนักข่าว ห้องค้าหลักทรัพย์ หรือศูนย์กลางการเจรจาการค้าแบบไม่เป็นทางการ บางแห่งยังมีนักแสดง นักดนตรี และนักเดินเรือมาหาข่าวเกี่ยวกับการรับสมัครงาน

การสนทนาในร้านกาแฟสะท้อนความคิดเห็นของสาธารณชน และเชื่อมโยงโลกส่วนตัวกับโลกสาธารณะเข้าด้วยกัน การตกแต่งร้านกาแฟส่วนใหญ่ทำให้มีบรรยากาศอบอุ่น เป็นกันเอง มีเฟอร์นิเจอร์นั่งสบาย ส่งเสริมให้ผู้คนที่ใช้เวลาในพื้นที่นี้เป็นประจำ ลูกค้านักคนแวะมาวันละหนึ่งถึงสองครั้ง และใช้พื้นที่เสมือนสำนักงาน ห้องประชุม หรือใช้ทำธุรกรรมทางการเงิน บางแห่งมีการซื้อขายหรือแลกเปลี่ยนสินค้าหลากหลายชนิดคล้ายห้องประมูลขนาดเล็ก และบางแห่งยังทำหน้าที่รับจดหมายส่วนตัวของลูกค้าประจำ

ร้านกาแฟแห่งแรกในยุโรปตะวันตกตั้งขึ้นที่มหาวิทยาลัยอ็อกซ์ฟอร์ดในปี ค.ศ. 1650 บริการกาแฟระหว่างการสนทนาทางวิชาการ ในช่วงกลางศตวรรษที่ 18 กรุงปารีสมีร้านกาแฟมากถึงประมาณ 600 แห่ง เป็นศูนย์รวมของผู้สนใจในปรัชญาและความรู้ คล้ายกับร้านกาแฟในกรุงลอนดอน บางแห่งเปิดรับเฉพาะชนชั้นสูง แต่บางแห่งมีผู้คนหลากหลายตั้งแต่บาทหลวง หญิงขายบริการ นักข่าว นักพนัน ไปจนถึงนักปรัชญา (สแตนเดจ, 2556: 157–173) ร้านกาแฟเป็นตัวอย่างของ "ปริณิณทลสาธารณะ" ในความหมายของฮาเบอมาส ที่ซึ่งผู้คนเข้ามาแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกัน อย่างไรก็ตาม ร้านกาแฟส่วนใหญ่ไม่ต้อนรับผู้หญิง ซึ่งยุโรปในยุคนั้นยังมีความไม่เท่าเทียมทางเพศอย่างชัดเจน

พัฒนาการของแท่นพิมพ์และการเติบโตของธุรกิจการพิมพ์ในยุโรปช่วงปลายศตวรรษที่ 15 และในศตวรรษที่ 16 ทำให้ความรู้แพร่กระจายอย่างกว้างขวาง ธุรกิจการพิมพ์สร้างผลตอบแทนได้สูงจากการทำสำเนาซ้ำจำนวนมากด้วยต้นทุนต่ำกว่าการคัดลอกด้วยลายมือ ผู้คนในวงกว้างเข้าถึงหนังสือและเอกสารง่ายขึ้น ไม่จำกัดอยู่เฉพาะสถาบันศาสนาหรือชนชั้นนำเช่นในอดีต ในช่วงเวลานั้นยุโรปมีการผลิตหนังสือพิมพ์ แผ่นพับ วารสาร และผลงานวรรณกรรมออกมามากมายจากเหล่าปัญญาชน ซึ่งเผยแพร่งานเขียนด้านปรัชญาและวิทยาศาสตร์สมัยใหม่ อีกทั้งยังมีหนังสือพิมพ์อิสระและวารสารด้านวรรณกรรมเกิดขึ้นเป็นจำนวนมาก สิ่งพิมพ์บางส่วนขนส่งข้ามไปยังรัฐต่าง ๆ ทำให้ความรู้ไหลเวียนอย่างกว้างขวาง เกิดชุมชนผู้อ่านที่อยู่ต่างพื้นที่ แต่เชื่อมโยงกันผ่านภาษา และประเด็นร่วมทางปัญญา สิ่งพิมพ์เหล่านั้นนอกจากเผยแพร่เนื้อหา ยังเป็นพื้นที่โต้แย้ง และการตั้งคำถามต่ออำนาจของรัฐและสถาบันศาสนา

ในต้นศตวรรษที่ 17 มีวารสารข่าว เรียกว่า *Corantos* ออกอย่างสม่ำเสมอออกเป็นรายสัปดาห์หรือรายปักษ์ในเมืองต่าง ๆ ของยุโรป คำนี้มาจากภาษาดัตช์ว่า *Courante* หมายถึง "สิ่งที่กำลังเกิดขึ้น" ในช่วงแรกเป็นลักษณะแผ่นพับรายงานข่าวเน้นข้อเท็จจริงโดยไม่มีความคิดเห็นหรือบทวิเคราะห์ โดยเฉพาะข่าวต่างประเทศ สงคราม และการเมือง ส่วนใหญ่ผลิตในเนเธอร์แลนด์ที่มีเสรีภาพด้านการพิมพ์มากกว่าหลายประเทศในยุโรป เผยแพร่ด้วยภาษาอังกฤษ ดัตช์ ฝรั่งเศส และเยอรมัน เพื่อให้เข้าถึงผู้อ่านในหลายพื้นที่ สิ่งพิมพ์นี้เป็นต้นแบบของหนังสือพิมพ์สมัยใหม่ในเวลาต่อมา *Corantos* ในอังกฤษผลิตฉบับแรกในทศวรรษ 1620 ต่อมาในต้นศตวรรษที่ 18 ก็เกิดหนังสือพิมพ์รายวันและรายสัปดาห์หลายฉบับในเมืองใหญ่ของยุโรป เช่น *The London Gazette* (1665) (Thompson, 2012)

แม้สิ่งพิมพ์ในฝรั่งเศสช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 จะเพิ่มจำนวนมากขึ้น แต่เสรีภาพของประชาชนยังคงถูกจำกัดภายใต้ระบอบเก่า รัฐควบคุมการพิมพ์และจับตาดูการแลกเปลี่ยนข่าวสาร โดยเฉพาะในร้านกาแฟ ในกรุงปารีสจึงเกิดระบบการเขียนจดหมายข่าวด้วยลายมือส่งถึงสมาชิก เพื่อหลีกเลี่ยงการตรวจสอบของรัฐ เนื้อหาที่แลกเปลี่ยนกันมักวิพากษ์ความไม่เป็นธรรม เช่น เรื่องที่ชนชั้นสูงและนักบวชได้รับยกเว้นภาษี แต่ภาระการจ่ายภาษีตกอยู่กับเกษตรกรและชนชั้นกลาง ความเหลื่อมล้ำนี้เป็นแรงผลักดันการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในเวลาต่อมา

เมื่อฝรั่งเศสประสบวิกฤตการณ์ทางการเงินเพราะให้การสนับสนุนสงครามเพื่ออิสรภาพของอเมริกา ร้านกาแฟในกรุงปารีสกลายเป็นพื้นที่รวบรวมข่าวสาร วิเคราะห์สถานการณ์ และเผยแพร่แนวคิดเรื่องเสรีภาพ ความเสมอภาค และภราดรภาพ นักคิด นักหนังสือพิมพ์ และประชาชนที่อยากเห็นความเปลี่ยนแปลงต่างใช้ร้านกาแฟสร้างเครือข่ายของผู้มี

อุดมการณ์เดียวกัน ในปี ค.ศ. 1789 เมื่อสาธารณชนไม่พอใจการประชุมของสภาชนชั้นสูงที่ไม่สนใจความเดือดร้อนของประชาชน การปฏิวัติฝรั่งเศสก็ปะทุขึ้น กลุ่มนักปฏิวัติใช้ร้านกาแฟเดอฟอยส์ (Café de Foy) เป็นพื้นที่ปลุกกระดมและเชิญชวนประชาชนออกไปชุมนุมในสวนพระราชวังปาเลส์รอยัล เมื่อวันที่ 12 กรกฎาคม ค.ศ. 1789 เหตุการณ์ครั้งนั้นส่งผลให้เกิดการลุกฮือของประชาชนและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งสำคัญในประวัติศาสตร์ยุโรป (สแตนเดจ, 2556: 173-175)

ฮาเบอมาสให้ความสำคัญเป็นพิเศษกับ "ปริณิณทสาธารณะทางการเมือง" (political public sphere) ซึ่งเป็นพื้นที่เชื่อมต่อระหว่างความเป็นส่วนตัว กับระบบของรัฐ ปริณิณทสาธารณะทางการเมืองจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อประชาชนมี "สำนึกสาธารณะ" (sense of public) คือตระหนักว่าตนมีความสำคัญต่อส่วนรวม ต้องการมีส่วนร่วมตัดสินใจ จึงร่วมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเรื่องการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม จนเกิด "ความคิดเห็นสาธารณะ" (Public Opinion) การสื่อสารอย่างเสรีและมีเหตุผล นำไปสู่การตรวจสอบรัฐ และตั้งคำถามว่านโยบายและกฎหมายของรัฐตอบสนองต่อผลประโยชน์ของส่วนรวมเพียงใด และความคิดเห็นเหล่านี้จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสถาบันการเมืองในที่สุด

ฮาเบอมาสเห็นว่า "ปริณิณทสาธารณะ" จะต้องไม่อยู่ภายใต้อำนาจหรือการครอบงำของรัฐและทุน แต่เป็นส่วนหนึ่งของ "โลกชีวิต" (lifeworld) ซึ่งแยกออกจาก "ระบบ" (system) หรือภาครัฐ การเมือง และเศรษฐกิจ ในสังคมประชาธิปไตยโลกชีวิตจะต้องได้รับการปกป้องไม่ให้ถูกระบบรุกรัด ด้วยการสร้างพื้นที่เสรีภาพสำหรับการสื่อสาร

ลักษณะปริณิณทสาธารณะตามแนวคิดของฮาเบอมาส ประกอบด้วย

1. ปังเจกบุคคลที่หลากหลายมารวมตัวกันโดยสมัครใจ ทุกคนสามารถเข้าร่วมได้โดยไม่มีข้อจำกัดทางชนชั้นทางเศรษฐกิจหรือสถานะทางสังคม เพื่ออภิปรายในเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของส่วนรวม เช่น นโยบายรัฐ สิทธิมนุษยชน หรือปัญหาสิ่งแวดล้อม
2. ปังเจกบุคคลเสนอความคิดเห็นอย่างเสรีด้วยเหตุผลของตนเอง ปราศจากการครอบงำของใคร
3. การแลกเปลี่ยน ถกเถียง และโต้แย้งกัน เป็นไปอย่างมีเหตุผล และมีความเสมอภาค มีการใช้ภาษาที่เหมาะสมสามารถอธิบายความคิดของตนได้อย่างชัดเจน ไม่ใช้อารมณ์หรืออคติ และเปิดกว้างรับฟังความคิดเห็นที่แตกต่าง ทำให้ผู้ร่วมสนทนาเกิดความเข้าใจร่วมกัน นำไปสู่การสร้างฉันทามติหรือการเห็นพ้องกัน (consensus)
4. การแลกเปลี่ยนส่งผลให้มีการลงมือกระทำอย่างใดอย่างหนึ่งเพื่อสร้างความเปลี่ยนแปลง ปริณิณทสาธารณะจึงไม่ใช่แค่พื้นที่พูดคุย แต่ต้องเกิดรูปธรรมบางอย่าง เช่น การกำหนดนโยบายสาธารณะ หรือเกิดขบวนการทางสังคมที่ส่งผลต่อการเมืองและเศรษฐกิจ

ในศตวรรษที่ 17 ปริณิณทสาธารณะไม่ได้เปิดกว้างสำหรับทุกคนแต่มีชนชั้นกลางเป็นหลัก เนื่องจากมีอำนาจเข้าถึงข้อมูล และมีสถานะทางเศรษฐกิจที่เอื้อต่อการมีส่วนร่วมได้ แต่นั่นก็เป็นช่วงเริ่มต้นที่สำคัญของการพัฒนาแนวคิดนี้และการพัฒนาประชาธิปไตยในศตวรรษต่อมา การแลกเปลี่ยนและเจรจากันยังเป็นกลไกสำคัญในการจัดการความขัดแย้งในสังคมสมัยใหม่ที่ยึดหลักการใช้เหตุผล แต่ละสังคมมีแนวทางที่เหมาะสมแตกต่างกันไป จึงไม่มีความแน่นอนว่าแบบแผนอย่างไรจึงจะนับว่าเปิดกว้างและรับฟังซึ่งกันและกันอย่างจริงจังโดยไม่กีดกันผู้ร่วมสนทนาคอนอื่น

5.2 สื่อมวลชน ในฐานะปริณิณทสาธารณะ

นอกจากพื้นที่ทางกายภาพอย่างร้านกาแฟ ห้องประชุม หรือพื้นที่พบปะกันทางกายภาพแล้ว สื่อมวลชนก็เป็นปริณิณทสาธารณะรูปแบบหนึ่ง พลวัตของการสื่อสารมวลชนส่งผลต่อพลวัตของ "ความเป็นสาธารณะ" (publicness) จากเดิมที่ความเป็นสาธารณะ หมายถึง การกระทำหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นต่อหน้าผู้คนจำนวนมากที่อยู่ในสถานที่เดียวกัน แต่สื่อมวลชนทำให้ประชาชนที่อยู่ต่างสถานที่สามารถรับรู้ และเป็นส่วนหนึ่งของเหตุการณ์ได้ โดยการมีส่วนร่วมใน "พื้นที่สาธารณะในระยะไกล" (mediated publicness หรือ mediated visibility) สื่ออิเล็กทรอนิกส์และสื่อดิจิทัลในปัจจุบันยัง

ทำให้เหตุการณ์หรือประเด็นทางสังคมและการเมืองที่เกิดขึ้นในที่แห่งหนึ่งถ่ายทอดไปถึงผู้คนในที่อื่น แล้วสร้างประสบการณ์ร่วมกับเหตุการณ์นั้น สามารถตั้งคำถาม วิพากษ์ หรือสนับสนุนได้ แม้จะอยู่ต่างพื้นที่หรือต่างช่วงเวลาก็ตาม สื่อมวลชนจึงขยายขอบเขต "ความเป็นสาธารณะ" โดยไม่จำเป็นต้องยึดโยงกับสถานที่ทางกายภาพ (Thompson, 2012)

ในสังคมประชาธิปไตย สื่อมวลชนเป็นสถาบันทางสังคมที่มีบทบาทสำคัญในการเสริมสร้างอำนาจ (empower) ของพลเมือง เอื้อให้ประชาชนแสดงความคิดเห็นในเรื่องสาธารณะ ตรวจสอบการทำงานและวิพากษ์วิจารณ์หรือโต้แย้งรัฐได้ ในอดีตหนังสือพิมพ์ วิทยุ และโทรทัศน์เป็นสื่อหลักในการให้ข้อมูลและเป็นเวทีแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของชนชั้นกลางและปัญญาชน แม้ว่าสื่อจะสะท้อนความต้องการของประชาชนต่อผู้บริหารประเทศ แต่สื่อมวลชนก็อาจเป็นเครื่องมือที่ชี้นำความคิดเห็นของประชาชนเพื่อประโยชน์ของผู้มีอำนาจได้

ต้นกำเนิดของสื่อมวลชนอาจสืบย้อนไปในยุโรปช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 15-16 ที่มีการพัฒนาเทคโนโลยีการพิมพ์ จนอุตสาหกรรมการพิมพ์เติบโตขึ้นเรื่อย ๆ ทำให้ความรู้และข้อมูลข่าวสารแพร่กระจาย สถาบันสื่อมวลชนเกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่ตั้งแต่ต้นคริสต์ศตวรรษที่ 19 จากการเติบโตของระบบทุนนิยม การพัฒนาอุตสาหกรรม และความเป็นเมือง สื่อมวลชนกลายเป็นธุรกิจที่แสวงกำไร มีรายได้จากการโฆษณาและยอดขาย รวมทั้งการสนับสนุนจากกลุ่มการเมืองหรือชนชั้นนำ การเป็นองค์กรธุรกิจทำให้สื่อมวลชนแข่งขันกันดึงดูดความสนใจของผู้บริโภค ปรับรูปแบบและเนื้อหาตามรสนิยมของตลาด เน้นความบันเทิง นำเสนอข่าวที่เร้าอารมณ์ และลดเนื้อหาทางวิชาการหรือการเมืองลง สื่อมวลชนจำนวนมากที่เคยเป็น "เวที" อภิปรายสาธารณะกลายเป็น "ผลิตภัณฑ์" ทางการตลาด สื่อบางสำนักขยายตัวเป็นธุรกิจขนาดใหญ่ จนกลายเป็นเครือข่ายที่มีบทบาทในการผลิตและเผยแพร่ข้อมูลระดับโลก (Thompson, 2012)

ในคริสต์ศตวรรษที่ 20 วิทยุและโทรทัศน์เป็นส่วนหนึ่งในชีวิตประจำวันของชาวตะวันตก ผู้ใช้ประโยชน์มีหลากหลายกลุ่ม ไม่ว่าจะเป็นรัฐบาล หน่วยงานรัฐ พรรคการเมือง และสถาบันทางสังคมต่าง ๆ รวมทั้งกลุ่มที่ไม่ใช่หน่วยงานรัฐ เช่น สหภาพแรงงาน องค์กรสาธารณประโยชน์ และขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมก็ได้ใช้เพื่อแสดงความคิดเห็นและข้อเรียกร้องด้วยเช่นกัน แต่เมื่อหน่วยงานรัฐและพรรคการเมืองมีโอกาสใช้โทรทัศน์และวิทยุมากกว่า เพราะสามารถควบคุมสั่งการได้ทั้งทางตรงและทางอ้อม และมีอิทธิพลและอำนาจมากกว่า (รัตน ทิมเมือง, 2541)

ในทุกสังคมแม้แต่ในสังคมประชาธิปไตย รัฐยังคงมีอำนาจควบคุมและกลั่นกรองข่าวสารที่เผยแพร่สาธารณะ "ความคิดเห็นสาธารณะ" ที่ปรากฏในสื่อจึงเป็น "สาธารณะ" ในความหมายที่จำกัด ยิ่งไปกว่านั้น อาจมีการสร้างความเห็นสาธารณะเทียมเพื่อสนับสนุนผลประโยชน์ของรัฐหรือผู้มีอิทธิพล องค์กรธุรกิจและหน่วยงานภาครัฐมักใช้วิธีการโฆษณาชวนเชื่อคล้าย ๆ กัน เพื่อสร้างความนิยมจากประชาชน เช่น การอ้างผลการสำรวจตลาด หรือการทำโพลล์ (poll) ซึ่งผลสำรวจของแต่ละสำนักก็มักไม่สอดคล้องกัน

แม้สื่อมวลชนจะขยายขอบเขตของปริมาณสาธารณะและส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน แต่ในทางปฏิบัติสื่อยังคงอยู่ภายใต้อิทธิพลของรัฐและทุน สื่อมวลชนจึงอาจเป็นทั้งเวทีแลกเปลี่ยนความคิดเห็นของสาธารณะ หรือเป็นองค์กรธุรกิจที่มุ่งแสวงหากำไร เนื้อหาที่ปรากฏในสื่อมวลชนจึงอาจไม่สะท้อนเสียงของประชาชนเสมอไป แต่กลับชี้นำสังคมตามเป้าหมายของกลุ่มอิทธิพล

5.3 บทบาทการเป็นปริณิณทาสารณะของสื่อออนไลน์

เทคโนโลยีดิจิทัลได้เปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์ของสื่อและวัฒนธรรมการสื่อสารจากเดิมทั้งในด้านเนื้อหา บทบาทของผู้มีส่วนร่วมในการผลิตสื่อ และโครงสร้างอำนาจของการสื่อสาร จากเดิมที่ประชาชนเป็นเพียงผู้รับสารจากสื่อมวลชนหรือรัฐ ปัจจุบันทุกคนสามารถเป็นทั้ง "ผู้รับ" และ "ผู้ผลิต" ได้ในเวลาเดียวกัน อีกทั้งยังสามารถสร้างและควบคุมพื้นที่ที่สื่อสารได้ด้วยตนเอง (self-directed mass communication) โดยไม่จำเป็นต้องอยู่ภายใต้การกำกับขององค์กรสื่อหรือรัฐ

ในยุคของ "สังคมเครือข่าย" (Network Society) (Castells, 2007) ผู้ที่สนใจการเมืองสามารถสร้างตัวตนเสมือน (avatar) เพื่อสื่อสาร แสดงความคิดเห็น และเผยแพร่ข้อมูลได้โดยไม่ต้องเปิดเผยตัวตน และไม่ต้องกังวลต่อผลกระทบที่อาจเกิดขึ้นในโลกความเป็นจริง การพัฒนาเทคโนโลยีดิจิทัลทำให้เกิดการสื่อสารแนวนอน (horizontal communication) ที่มีความสำคัญต่อการกระจายข้อมูลข่าวสาร และการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นที่กว้างขวาง โดยไม่ต้องผ่านกลไกอำนาจแบบรวมศูนย์ของรัฐหรือองค์กรสื่อแบบเดิม การสื่อสารในยุคดิจิทัลจึงลดช่องว่างระหว่างผู้ส่งสารและผู้รับสาร แต่ยังคงกลายเป็นพลังในการเปลี่ยนแปลงสังคม แม้ว่าผู้คนจะมีลักษณะเป็นปัจเจกมากขึ้น แต่พวกเขาก็ยังรู้สึกถึงความเชื่อมโยง และตระหนักว่าตนเองเป็นส่วนหนึ่งของสังคมในวงกว้าง ผ่านเครือข่ายการสื่อสาร

การสื่อสารในโลกออนไลน์แตกต่างจากการสื่อสารในโลกกายภาพหลายมิติ ผู้ใช้งานอินเทอร์เน็ตเข้าถึงข้อมูลปริมาณมหาศาล (Big Data) และค้นคว้าข้อมูลในประเด็นที่ตนสนใจ แพลตฟอร์มที่หลากหลายเอื้อให้เกิดการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นได้ทันทีโดยไม่ต้องจำกัดทางภูมิศาสตร์ และอาจส่งผลให้เกิดการรวมของผู้ที่สนใจประเด็นเดียวกันเป็นชุมชนหรือเครือข่าย แม้มีความหลากหลายและเป็นอิสระต่อกัน แต่สามารถร่วมมือกันขับเคลื่อนประเด็นสู่สาธารณะ เพื่อสร้างความตระหนัก กระตุ้นการมีส่วนร่วม และเปิดพื้นที่ให้มีการถกเถียงทั้งการวิพากษ์วิจารณ์การเมือง การรณรงค์สิทธิมนุษยชนและสิ่งแวดล้อม ตลอดจนการระดมทรัพยากรเพื่อสนับสนุนกิจกรรมสาธารณะประโยชน์

ผู้ใช้สื่อออนไลน์สามารถแสดงความคิดเห็นตามทัศนคติ ทัศนนิยม และความเชื่อของตนเองได้ค่อนข้างอิสระ โดยถูกแทรกแซงน้อยกว่าสื่อดั้งเดิมอย่างหนังสือพิมพ์ วิทยุ และโทรทัศน์ แม้ว่ารัฐยังพยายามปิดกั้นโครงข่ายการใช้งานหรือออกกฎหมายจำกัดเสรีภาพ แต่ก็กระทำได้อย่างจำกัด และมักถูกประชาชนวิพากษ์วิจารณ์หรือต่อต้าน การสื่อสารผ่านสื่อสังคมออนไลน์ยังลดข้อจำกัดด้านเวลาและค่าใช้จ่าย การแลกเปลี่ยนข้อมูลและความคิดเห็นเกิดขึ้นได้ตลอดเวลา จึงส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ คุณลักษณะเหล่านี้ทำให้สื่อออนไลน์สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องปริมาณพลสาธารณะ

ขณะที่ฮาเบอมาสใช้คำว่า "ปริมาณพลสาธารณะ" อธิบายเกี่ยวกับพื้นที่แลกเปลี่ยนความคิดเห็น บอยด์ (Boyd) ใช้คำว่า "Networked Politics" หรือ "การเมืองแบบเครือข่าย" ที่อธิบายว่าประชาชนใช้โซเชียลมีเดีย เช่น แพลตฟอร์มดิจิทัลต่าง ๆ สร้างการมีส่วนร่วมทางการเมือง ซึ่งโซเชียลมีเดียได้เปลี่ยนพลวัตการสื่อสาร อำนาจ อัตลักษณ์ รวมทั้งปฏิสัมพันธ์ทางสังคมของผู้คนไปจากเดิมอย่างมาก แพลตฟอร์มดิจิทัลเอื้อให้ผู้คนเข้าถึงการสื่อสารได้ง่าย (affordances) ข้อมูลข่าวสารยังคงอยู่ (persistence) และเข้าถึงได้แม้เวลาจะผ่านไปนาน ทำให้มีอิทธิพลต่อสังคมในระยะยาว สื่อสามารถขยายขอบเขต (scalability) ให้ข้อมูลแพร่กระจายไปในวงกว้างมากกว่าสื่อรูปแบบเดิม เนื้อหาเดียวกันอาจปรับรูปแบบการนำเสนอให้เหมาะสมกับแพลตฟอร์มที่หลากหลาย จึงสามารถส่งไปถึงผู้รับที่ใช้ช่องทางสื่อแตกต่างกันได้อย่างครอบคลุม เรื่องเล็ก ๆ จึงอาจถูกขยายและสร้างความเปลี่ยนแปลงในวงกว้างได้ ข้อมูลดิจิทัลสามารถทำซ้ำและกระจายได้ง่ายและรวดเร็ว (replicability) สามารถสืบค้นข้อมูล (searchability) ได้สะดวก ไม่ว่าจะอาศัยเครื่องมือค้นหา (search engine) แพลตฟอร์มโซเชียลมีเดีย หรือคลังข้อมูลรูปแบบต่าง ๆ (Boyd, 2010)

การไหลเวียนข้อมูลในเครือข่ายการสื่อสารทำให้ผู้คนตื่นตัวและมีส่วนร่วมทางการเมืองมากขึ้น ปัจเจกบุคคลและขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมสามารถสร้าง "การเมืองระดับล่าง" (sub-politics) (Beck, 1994) ผ่านปฏิบัติการในชีวิตประจำวัน เช่น การสนทนาในสื่อสังคมออนไลน์ การแสดงออกเชิงสัญลักษณ์อย่างการผูกโบว์สีขาว หรือการสวมเสื้อสีดำ การเปลี่ยนรูปโปรไฟล์หรือการติดแฮชแท็ก #MeToo แม้เริ่มต้นจากการกระทำของปัจเจก แต่ก็อาจขยายเป็นเครือข่ายกว้างขวางและท้าทายอำนาจของกลุ่มผู้มีอิทธิพลและสถาบันทางสังคมได้

เมื่อผู้คนสามารถสื่อสารกันได้บนโครงข่ายอินเทอร์เน็ตจะเกิดปริมาณพลสาธารณะแบบใหม่ ที่มีข้อมูลข่าวสารหมุนเวียนในปริมาณมาก นำไปสู่การสร้างชุมชนของผู้ที่สนใจข้อมูลข่าวสารประเด็นเดียวกัน สร้างการรับรู้ (cognition) การสื่อสารระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคล และสร้างความร่วมมือของคนในสังคม (cooperation) (Fuchs, 2014) แม้การเคลื่อนไหวในโลกออนไลน์จะสร้างความเปลี่ยนแปลงในโลกความเป็นจริงได้ แต่การใช้เครือข่ายสังคมออนไลน์เพียงอย่างเดียวอาจไม่เกิดผลหากไม่มีการเคลื่อนไหวในพื้นที่กายภาพควบคู่กันไป อีกทั้งผลยังขึ้นอยู่กับเงื่อนไขทางสังคม การเมือง และ

วัฒนธรรมด้วย อย่างไรก็ตาม พื้นที่ออนไลน์ได้สร้างการรับรู้และกระตุ้นความตื่นตัวที่จะมีส่วนร่วม ทำให้กลุ่มคนหลากหลายที่มีความแตกต่างและเป็นอิสระต่อกันมารวมตัวกัน และอาจกดดันให้รัฐหรือผู้มีอำนาจยอมรับฟังและทำตามข้อเรียกร้องได้ (นลินา ไชยะ, 2563)

ในยุคที่สื่อดิจิทัลมีบทบาทสำคัญทั่วโลก ได้เกิดปรากฏการณ์ที่แสดงให้เห็นพลังของการสื่อสารออนไลน์ โดยเฉพาะในกลุ่มคนรุ่นใหม่ ตัวอย่างสำคัญคือกรณี "อาหรับสปริง" (Arab Spring) ซึ่งเป็นการลุกฮือของประชาชนในหลายประเทศตะวันออกกลางช่วงปี ค.ศ. 2010–2011 เริ่มจากการสนทนาในกลุ่มเฟซบุ๊ก ก่อนขยายเป็นการประท้วงใหญ่ ชนวนเกิดจากชายชาวตูนิเซียจุดไฟเผาตัวเองประท้วงรัฐบาลเพราะปัญหาความยากจนและการไม่มีเสรีภาพทางการเมือง จนนำไปสู่การชุมนุมทั่วประเทศ และลุกลามไปยังหลายประเทศในตะวันออกกลางและแอฟริกาเหนือ

"อาหรับสปริง" (Arab Spring)

เมื่อวันที่ 17 ธันวาคม ค.ศ. 2010 พ่อค้าผลไม้ชาวตูนิเซียจุดไฟเผาตัวเองประท้วงรัฐบาล ขวําแพร่กระจายในโซเซียลมีเดียจนเกิดการชุมนุมทั่วประเทศตูนิเซีย ในเดือนมกราคม ค.ศ. 2011 เพื่อขับไล่ประธานาธิบดี ซิเน อัล-อะบี เบน อาลี (Zine El Abidine Ben Ali) ผู้นำตูนิเซียที่ครองอำนาจนาน 23 ปี จนต้องลี้ภัยไปซาอุดีอาระเบียเมื่อวันที่ 14 มกราคม ค.ศ. 2011 กระแสการลุกฮือขยายไปสู่อียิปต์ ประชาชนกว่าล้านคนชุมนุมเมื่อวันที่ 1 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 2011 เรียกร้องให้ประธานาธิบดีฮอสนี มูบารัค (Hosni Mubarak) ลาออก ภายหลังการชุมนุมยืดเยื้อกองทัพได้ยึดอำนาจและมูบารัคพ้นจากตำแหน่ง

ต่อมาเกิดการประท้วงในบาห์เรน เพราะประชาชนมุสลิมนิกายชีอะห์ ซึ่งเป็นคนส่วนใหญ่ของประเทศ ไม่พอใจการปกครองของชนชั้นนำที่นับถือนิกายซุนนี การประท้วงทำให้ตำรวจกับผู้ชุมนุมปะทะกัน กระทั่งรัฐบาลประกาศกฎอัยการศึกและใช้กองกำลังสลายการชุมนุม โดยได้รับการสนับสนุนจากซาอุดีอาระเบียและสหรัฐอเมริกาอบามา ในประเทศเยเมน ประชาชนขับไล่ประธานาธิบดี อาลี อับดุลเลาะห์ ซาเลห์ (Ali Abdullah Saleh) ที่ปกครองมานานถึง 33 ปี ฝ่ายรัฐใช้กำลังสลายการชุมนุมและสังหารประชาชนด้วยเช่นกัน แต่ประธานาธิบดีก็ต้องลงจากอำนาจ ในประเทศลิเบีย การประท้วงทำให้เกิดการปะทะกันระหว่างฝ่ายรัฐบาลและฝ่ายต่อต้าน จนกระทั่งองค์การนาโต้และกองกำลังของสหประชาชาติได้เข้ามาแทรกแซง หลังมีประชาชนเสียชีวิตเป็นจำนวนมาก ในที่สุดพันเอกโมอัมมาร์ กัดดาฟี (Muammar Gaddafi) ประธานาธิบดีที่ปกครองมานานถึง 41 ปี ถูกสังหารในปี ค.ศ. 2011 และบุตรชายของเขาถูกจับกุมอยู่ที่ลิเบีย ส่วนการประท้วงที่ซีเรียกลายเป็นสงครามยืดเยื้อ มีผู้เสียชีวิตจำนวนมากจากการปราบปรามของรัฐบาล รวมทั้งมีผู้อพยพลี้ภัยไปยังประเทศที่สาม

ขบวนการลักษณะเดียวกันเกิดขึ้นในยุโรป เช่น "15-M Movement" หรือ "ขบวนการ 15 พฤษภาคม" ในสเปน ปี ค.ศ. 2011 ซึ่งเริ่มจากการนัดหมายในเฟซบุ๊กให้ประชาชนรวมตัวกันที่จัตุรัสปูเอрта เดล โซล (Puerta del Sol) ในกรุงมาดริด เพื่อต่อต้านคอร์รัปชัน การว่างงาน และความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ การเคลื่อนไหวขยายตัวรวดเร็ว มีผู้เข้าร่วมกว่า 2.2 ล้านคน และสื่อสารผ่านทวิตเตอร์ เฟซบุ๊ก และอีเมล เพื่อหลีกเลี่ยงการควบคุมของรัฐ

ในสหรัฐอเมริกา "Occupy Wall Street" หรือขบวนการ "ยึดวอลล์สตรีท" เป็นอีกตัวอย่างของการเคลื่อนไหวที่มีจุดเริ่มต้นจากโลกออนไลน์ในปี ค.ศ. 2011 ก่อนขยายตัวเป็นการชุมนุมทางกายภาพที่ สวนสาธารณะซัคคอตตี (Zuccotti Park) ในกลางย่านการเงินของสหรัฐอเมริกา มีผู้เข้าร่วมนับพันคน เพื่อประท้วงความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจและอิทธิพลของทุนที่อยู่เหนือการเมือง การสกัดกั้นของรัฐยิ่งทำให้ข่าวสารแพร่กระจายกว้างขวางในโลกออนไลน์และเพิ่มการสนับสนุนในวงกว้าง

ปรากฏการณ์เหล่านี้แสดงให้เห็นว่า สื่อดิจิทัลเป็นกลไกสำคัญในการสร้าง "พื้นที่สาธารณะใหม่" ที่ส่งเสริมให้ประชาชนได้แสดงออกทางการเมืองและสร้างการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

ก่อนที่ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมจะเกิดขึ้นอย่างแพร่หลาย เคยมีการถกเถียงเกี่ยวกับบทบาทของสื่อสังคมออนไลน์ โดยมีผู้ที่แสดงความเห็นว่าสื่อออนไลน์อย่างเฟซบุ๊กและทวิตเตอร์ไม่อาจก่อให้เกิดการเคลื่อนไหวอย่างมีพลังในโลกความเป็นจริง เนื่องจากผู้คนใช้แพลตฟอร์มเพื่อความบันเทิงมากกว่า ความคิดเห็นต่าง ๆ บนพื้นที่ออนไลน์จึงไม่สามารถวัดระดับความตื่นตัวทางการเมืองในโลกกายภาพได้ มัลคอล์ม แกลดเวลล์ (Malcolm Gladwell) นักข่าว นักเขียน และนักพูดชาวแคนาดา เขียนบทความเรื่อง "Small Change: Why the Revolution will not be Tweeted" (2010) ใน The New Yorker วันที่ 4 ตุลาคม ค.ศ. 2010 ระบุว่า การปฏิวัติสังคมไม่อาจเกิดขึ้นจากการสนทนาในสื่อสังคมออนไลน์ แต่จะมีเพียงการสร้างเครือข่ายหลวม ๆ เท่านั้น ข้อเขียนของเขาทำให้เกิดการโต้แย้งอย่างกว้างขวางในแวดวงวิชาการและนักวิเคราะห์สื่อ จนกระทั่งอีกราวสามเดือนหลังจากนั้นได้เกิดกรณี "อาหรับสปริง" และขบวนการเคลื่อนไหวอีกมากมายตามมา การประท้วงส่วนใหญ่เริ่มจากกลุ่มเยาวชนคนหนุ่มสาว ซึ่งใช้สื่อออนไลน์อย่างคล่องแคล่ว เป็นผู้ชักชวนให้ผู้คนออกมาแสดงพลังในพื้นที่สาธารณะ ขณะเดียวกัน ในประเทศเหล่านี้ประชาชนเข้าถึงอินเทอร์เน็ตได้ทั่วถึง จึงเอื้อต่อการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารไปในวงกว้างอย่างรวดเร็ว (Castells, 2015) สื่อต่างประเทศอย่าง BBC และ CNN เรียกปรากฏการณ์เหล่านี้ว่า "Facebook Protest" หรือ "Twitter Protest" (Gerbaudo, 2012: 6)

ภายหลังยังเกิดการเคลื่อนไหวที่เริ่มต้นจากสื่อสังคมออนไลน์อีกหลายกรณี เช่น "การปฏิวัติร่ม" (Umbrella Revolution) ในฮ่องกงเมื่อ ค.ศ. 2014 จากความไม่พอใจรัฐบาลจีนที่ไม่ดำเนินแนวทาง "หนึ่งประเทศสองระบบ" นำโดย โจชัว หว่อง (Joshua Wong) และกลุ่มสกอลาริซึม (Scholarism) ที่จัดการชุมนุมในมหาวิทยาลัย ก่อนขยายเป็นการประท้วงที่ใหญ่ขึ้นและยืดเยื้อถึง 79 วัน ผู้ชุมนุมใช้ร่มป้องกันแก๊สน้ำตาและสเปรย์พริกไทยที่เจ้าหน้าที่ใช้สลายการชุมนุม จึงเป็นที่มาของคำเรียกดังกล่าว แม้การชุมนุมจะไม่บรรลุผลตามข้อเรียกร้อง แต่ได้ปลุกความตื่นตัวทางการเมืองของคนรุ่นใหม่ และสร้างแรงกระเพื่อมในระดับสากล (สฤณี อาชวานันทกุล, 2557)

ในประเทศไทย พ.ศ. 2563 มีการเคลื่อนไหวทางการเมืองของนักศึกษาและเยาวชน หลังศาลรัฐธรรมนูญสั่งยุบพรรคอนาคตใหม่ การชุมนุมขยายไปสู่ประชาชนหลากหลายกลุ่ม เรียกร้องให้มีการยุบสภา เลือกตั้งใหม่ และปฏิรูประบบบำนาญ การชุมนุมในช่วงเวลานั้นนับเป็นการเปลี่ยนแปลงสำคัญในประวัติศาสตร์การเมืองไทย ทั้งในแง่การใช้สื่อสังคมออนไลน์นัดหมายและสื่อสารกัน การแสดงออกของเยาวชนคนหนุ่มสาว ตลอดจนการเปิดประเด็นที่เป็นข้อห้ามทางสังคมและกฎหมาย

การเคลื่อนไหวทางการเมืองเหล่านี้แตกต่างจากอดีต เพราะไม่มีองค์กรจัดตั้งหรือโครงสร้างที่เป็นระบบ ผู้เข้าร่วมรู้จักกันผ่านสื่อสังคมออนไลน์ มีแนวคิดและประสบการณ์หลากหลาย และไม่ได้กำหนดยุทธศาสตร์ล่วงหน้าอย่างชัดเจนตายตัว แต่เป็นลักษณะ "คิดไปทำไป" และทดสอบความเป็นไปได้ต่าง ๆ สื่อสังคมออนไลน์มีบทบาทสำคัญ 2 ด้าน ได้แก่ การสร้างชุมชนจากการกระจายข่าวสารและเชื่อมโยงผู้ที่อยู่ห่างไกล และการสร้างอัตลักษณ์ร่วมของชุมชนนั้น (Faris, 2010; Ferrer, 2014)

5.4 ข้อโต้แย้งต่อแนวคิดปริณิณทลสาธารณะ

คำว่า "ปริณิณทลสาธารณะ" มีความหมายเลื่อนไหลและถูกตีความอย่างหลากหลาย ไม่ต่างจากแนวคิดเชิงนามธรรมอื่น ๆ ฮาเบอมาสเสนอว่าปริณิณทลสาธารณะเป็นพื้นที่ที่เปิดกว้างสำหรับทุกคน แต่ในทางปฏิบัติ ไม่ใช่ทุกคนที่สามารถเข้าถึงปริณิณทลสาธารณะได้ แม้จะนิยามว่าเป็น "พื้นที่เปิด" แต่ก็มีคนจำนวนมากที่ถูกกีดกันหรือไม่ได้รับโอกาสให้มีส่วนร่วม ด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม หรือการเมือง ตัวอย่างเช่น กลุ่มชายขอบที่ขาดเครื่องมือในการสื่อสาร ผู้ที่มีข้อจำกัดด้านภาษา การศึกษา หรือกลุ่มที่ถูกควบคุมโดยอำนาจรัฐหรือทุน (พินเลย์สัน, 2559: 41) ความหมายของปริณิณทลสาธารณะแปรผันไปตามบริบททางสังคมและการเมือง และหลายกรณีมีลักษณะบิดเบือนไปจากความหมายแรกเริ่มอีกด้วย กล่าวคือ แทนที่จะเป็นพื้นที่แลกเปลี่ยนความคิดเห็นอย่างเปิดกว้าง กลับกลายเป็นพื้นที่ที่จำกัดอยู่เพียง

กลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือถูกครอบงำโดยผู้มีอำนาจ ดังนั้น การทำความเข้าใจแนวคิดปริมณฑลสาธารณะจึงต้องพิจารณาควบคู่ไปกับโครงสร้างอำนาจในสังคม และกลไกการเข้าถึงหรือการกีดกันที่เกิดขึ้นจริง เพื่อให้เห็นว่าพื้นที่เปิดกว้างเพียงใด และใครมีสิทธิเข้าร่วมในกระบวนการสื่อสารบ้าง โดยมีข้อพิจารณาดังต่อไปนี้

1) ความหมายของคำว่า "สาธารณะ" ที่ไม่ชัดเจนและไม่ตายตัว

แม้ว่าคำว่า "สาธารณะ" โดยทั่วไปหมายถึงเรื่องที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของประชาชนส่วนรวม แต่ความหมายของคำนี้มีความเลื่อนไหล และมีการช่วงชิงกันตลอดเวลา ความเป็น "สาธารณะ" ของกลุ่มคนต่าง ๆ มักขัดแย้งกันเสมอ ทั้งในค่านิยมความหมาย และผลประโยชน์ของแต่ละกลุ่ม

การแบ่งแยกระหว่างเรื่อง "สาธารณะ" (public) กับเรื่อง "ส่วนตัว" (private) ให้ชัดเจนตายตัวนั้นทำได้ยาก และอาจเป็นอุปสรรคต่อการสร้างความเป็นธรรม ตัวอย่างเช่น เรื่องเพศมักถูกจัดว่าเป็นเรื่องส่วนตัวตามมุมมองของชนชั้นกลาง การล่วงละเมิดทางเพศระหว่างสามีภรรยาหรือบุคคลในครอบครัวจึงไม่ถูกพูดถึงอย่างเปิดเผยในปริมณฑลสาธารณะ เนื่องจากแนวคิด "ปริมณฑลสาธารณะ" เน้นการแสดงความคิดเห็นของชนชั้นกลาง ทำให้การถกเถียงในประเด็นที่กลุ่มชนชั้นอื่นมองว่าสำคัญอาจถูกละเลยหรือปิดกั้น โดยเฉพาะกลุ่มชายขอบ ผู้หญิง หรือชนชั้นแรงงาน ดังนั้นจึงควรขยายขอบเขตของ "สาธารณะ" ให้ครอบคลุมเสียงของกลุ่มที่ถูกกดทับ มากกว่ากรอบคิดแบบชนชั้นกลาง (Fraser, 1992)

ในสังคมไทยถกเถียงกันมากเกี่ยวกับความหมายของคำว่า "สาธารณะ" และ "บุคคลสาธารณะ" (public figure) ซึ่งโดยทั่วไปหมายถึงผู้ที่มีบทบาทในสังคม เช่น นักการเมือง นักแสดง นักธุรกิจ หรือบุคคลที่มีชื่อเสียง บุคคลเหล่านี้มักถูกคาดหวังว่าควรถูกตรวจสอบ ติดตาม และวิพากษ์วิจารณ์ได้ เมื่อมีการกระทำที่เกี่ยวข้องกับผลประโยชน์สาธารณะ อย่างไรก็ตาม การใช้สิทธิและเสรีภาพถูกจำกัดด้วยกฎหมายที่มุ่งคุ้มครองชื่อเสียง เกียรติยศ และสิทธิส่วนบุคคล ส่งผลให้ผู้วิพากษ์วิจารณ์บุคคลสาธารณะ รวมถึงสื่อมวลชนที่รายงานข่าวถูกดำเนินคดีทั้งทางอาญาและทางแพ่งในข้อหาหมิ่นประมาทบ่อยครั้ง ด้วยเหตุนี้จึงมีคำถามถึงขอบเขตการนิยาม "บุคคลสาธารณะ" และเสรีภาพในการวิพากษ์วิจารณ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อกฎหมายไทยมิได้นิยามคำว่า "บุคคลสาธารณะ" ไว้อย่างชัดเจน (ญาณิศา ยอดประเสริฐ, 2562: 27)

กรณีพระมหากษัตริย์ไทย เป็นตัวอย่างที่สะท้อนความไม่ชัดเจนดังกล่าว แม้พระมหากษัตริย์จะมีบทบาทสำคัญในสังคม และงบประมาณในการดำเนินงานเกี่ยวกับสถาบันกษัตริย์ส่วนใหญ่มาจากภาษีซึ่งเป็นทรัพยากรสาธารณะ แต่กฎหมายไทยจำกัดการวิพากษ์วิจารณ์สถาบันพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะประมวลกฎหมายอาญา มาตรา 112 ซึ่งกำหนดโทษรุนแรงต่อผู้ที่แสดงออกในลักษณะที่ถูกตีความว่าละเมิดต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ (อัจฉรา รัยฤทธิธรรม, 2568)

2) ความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงปริมณฑลสาธารณะ

ในทางปฏิบัติ ยังคงมีความเหลื่อมล้ำอย่างชัดเจนแสดงความคิดเห็นและมีส่วนร่วมในปริมณฑลสาธารณะ ทั้งในด้านโครงสร้างพื้นฐานทางเทคโนโลยี ทักษะการใช้สื่อ และทุนของแต่ละบุคคล กลุ่มคนที่มีทรัพยากร ความรู้ และเครือข่ายย่อมมีโอกาสเข้าถึงและส่งเสียงในพื้นที่สาธารณะได้มากกว่า ขณะที่ผู้ที่ขาดโอกาสกลับถูกจำกัดบทบาท ทำให้ปริมณฑลสาธารณะในโลกออนไลน์ไม่ได้เปิดกว้างและเสมอภาคอย่างที่คาดหวัง นอกจากนี้ แม้ผู้คนจะสามารถแสดงความคิดเห็นได้อย่างอิสระมากขึ้น แต่การสื่อสารในพื้นที่ออนไลน์ก็มักเผชิญกับปัญหาการแสดงออกเชิงลบ เช่น การใช้ถ้อยคำรุนแรง การด่าทอ หรือการคุกคามผู้ที่มีความคิดเห็นแตกต่าง ส่งผลให้บรรยากาศของการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นขาดสร้างสรรค์ และไม่เอื้อต่อการอภิปรายอย่างมีเหตุผล ความคิดเห็นสาธารณะในบริบทดังกล่าวจึงอาจไม่ได้เกิดจากการไตร่ตรองอย่างรอบคอบ หากแต่เป็นผลของแรงกดดันทางสังคม การรวมกลุ่มของผู้ที่มีความคิดเห็นคล้ายกัน หรือปรากฏการณ์ "พวกมากลากไป" ซึ่งทำให้เสียงของคนส่วนน้อยถูกกลบหรือถูกทำให้ไร้ความชอบธรรม (นลินา ไชยะ, 2563: 29)

3) การโต้แย้งด้วยอารมณ์มากกว่าเหตุผล

แนวคิดปริณทณสาธณะให้ความสำคัญกับการถกเถียงโดยใช้เหตุผลเหนือความเห็นส่วนบุคคล ขณะเดียวกัน สังคมประชาธิปไตยก็ยึดหลักเสรีภาพในการแสดงออกของแต่ละคน การปิดกั้นการแสดงออกทางอารมณ์และความรู้สึก ซึ่งเป็นปฏิกิริยาธรรมชาติของมนุษย์ จึงทำให้แนวคิดนี้มีความย้อนแย้งในตัวเอง ในทางปฏิบัติ การโต้แย้งบนสื่อสังคมออนไลน์มักใช้อารมณ์มากกว่าข้อเท็จจริง มีทั้งข้อมูลเท็จ การยั่วล้อ การประทุษวาจา และการกลั่นแกล้ง ผู้ใช้จำนวนมากไม่สนใจเนื้อหาสาระหรือความรู้ ไม่เปิดรับมุมมองใหม่ ๆ และไม่อดทนต่อความคิดเห็นที่แตกต่างจากตน

ท่ามกลางความขัดแย้งทางอุดมการณ์การเมืองอย่างรุนแรงในสังคมไทยที่มีการแบ่งฝักฝ่ายทางการเมือง งานศึกษาจำนวนมากแสดงให้เห็นว่า ในพื้นที่สื่อสังคมออนไลน์มักเสนอข้อเท็จจริงไม่ครบถ้วน มีการบิดเบือนข้อมูล การใช้ประทุษวาจาโจมตีผู้ที่มีความคิดเห็นต่าง และนำไปสู่การใช้ความรุนแรงในโลกกายภาพ แพลตฟอร์มทวีตเตอร์ที่ใช้เคลื่อนไหวทางการเมืองในประเทศไทยช่วงปี พ.ศ. 2563–2564 เต็มไปด้วยการล้อเลียนเสียดสี การดัดแซกแท็กด้วยตัวย่อหรือศัพท์แสลงเฉพาะกลุ่ม (จุฬารัตน์ ธรรมะ, 2564) แม้การแสดงออกเหล่านี้จะกระตุ้นความสนใจ แต่ก็ไม่ใช่การแลกเปลี่ยนถกเถียงอย่างเป็นเหตุเป็นผลตามข้อเสนอของฮาเบอมาส และไม่สามารถสร้างมติสาธารณะที่มีคุณภาพได้

4) การสอดแนมทางอิเล็กทรอนิกส์

ตามแนวคิดของฮาเบอมาส ในปริณทณสาธณะภาคประชาสังคมจะต้องมีเสรีภาพในการวิพากษ์วิจารณ์และการตรวจสอบรัฐ โดยไม่ถูกอำนาจรัฐครอบงำหรือแทรกแซง แต่ในความเป็นจริงการสื่อสารในทุกรูปแบบเต็มไปด้วยการช่วงชิงการสร้างความจริง ในสังคมประชาธิปไตยทุกแห่งรัฐยังคงควบคุมข่าวสารที่เผยแพร่สู่สาธารณะ เมื่ออินเทอร์เน็ตเกิดขึ้นใน ค.ศ. 1990 มีความหวังว่าจะส่งเสริมประชาธิปไตย แต่รัฐจำนวนมากกลับมองว่าสื่อออนไลน์และการวิพากษ์วิจารณ์รัฐเป็นภัยต่อความมั่นคง จึงพยายามปิดกั้นและแทรกแซง ตั้งแต่การออกกฎหมายจำกัดสิทธิเสรีภาพการใช้สื่อ การปิดกั้นการเข้าถึงข้อมูลข่าวสาร จนถึงการคุกคามสิทธิและความเป็นส่วนตัวของประชาชน ทำให้พื้นที่ไซเบอร์ไม่ปลอดภัยเพราะถูกรัฐคอยสอดแนม (surveillance) ตลอดเวลา และผู้ใช้งานอินเทอร์เน็ตจำเป็นต้องกลั่นกรองเนื้อหาที่ตนจะสื่อสารที่เรียกว่า "การเซ็นเซอร์ตัวเอง" (self-censorship) ไม่ต่างจากการสื่อสารในโลกกายภาพ

ประเทศไทยใช้อินเทอร์เน็ตในปี พ.ศ. 2530 เริ่มจากจดหมายอิเล็กทรอนิกส์ ก่อนขยายสู่สื่อสังคมออนไลน์เมื่อโครงข่ายพัฒนามากขึ้น พื้นที่สนทนาของคนแปลกหน้าแรก ๆ คือกระดานสนทนาในเว็บไซต์ที่เรียกว่า "เว็บบอร์ด" เช่น ห้องสนทนาในเว็บไซต์ Pantip.com ซึ่งยังใช้งานมาถึงปัจจุบัน ระยะแรก ผู้ใช้งานแสดงความคิดเห็นได้อย่างเสรี แต่ต่อมาถูกกำหนดให้ต้องลงทะเบียนยืนยันตัวตนด้วยเลขบัตรประชาชน แม้ว่าทางหน้าเว็บบอร์ดจะยังใช้นามแฝงก็ตาม ในช่วงที่ยังไม่มีกฎหมายเฉพาะ มีผู้ใช้งานเว็บบอร์ดถูกรัฐดำเนินคดีหลายรายด้วยความผิดฐานหมิ่นพระบรมเดชานุภาพฯ โพสต์ข้อความลามกอนาจาร หรือสร้างความแตกตื่นและเป็นภัยต่อความมั่นคง (ชูวิธ ฤกษ์ศิริสุข, 2554) ต่อมาสภานิติบัญญัติแห่งชาติที่แต่งตั้งโดยคณะรัฐประหาร "คณะปฏิรูปการปกครองในระบอบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข" (คปค.) ได้ผ่าน "พระราชบัญญัติว่าด้วยการกระทำความผิดเกี่ยวกับคอมพิวเตอร์ พ.ศ. 2550" ที่เรียกกันว่า "พ.ร.บ. คอมพิวเตอร์ฯ" ตามด้วยการมีคำสั่งศาลถึง 117 ฉบับให้ปิดกั้นการเข้าถึงเว็บไซต์และเว็บบอร์ดอย่างน้อย 74,686 URL และมีผู้ถูกดำเนินคดีจาก พ.ร.บ. คอมพิวเตอร์ฯ ทั้งสิ้น 185 คดีจนถึงเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2553 เป็นทั้งผู้ที่แสดงความคิดเห็นและผู้ที่ให้บริการเว็บไซต์ที่มีเว็บบอร์ด (iLAW, 2553)

รอยเท้าดิจิทัล (Digital Footprint) คือ ร่องรอยที่เกิดขึ้นทุกครั้งเมื่อใช้อินเทอร์เน็ต ซึ่งอาจทำให้ผู้ใช้งานสูญเสียความเป็นส่วนตัว หรือถูกผู้อื่นคุกคาม รอยเท้าดิจิทัลแบ่งออกได้เป็น 2 ประเภทหลัก ได้แก่ รอยเท้าดิจิทัลแบบตั้งใจ (active digital footprint) เกิดขึ้นจากเจตนาของผู้ใช้งาน เช่น การโพสต์ความคิดเห็น การอัปโหลดรูปภาพ วิดีโอ หรือข้อมูลส่วนตัวบนแพลตฟอร์มต่าง ๆ และรอยเท้าดิจิทัลแบบไม่ตั้งใจ (passive digital footprint) ที่เกิดขึ้นโดยอัตโนมัติ เช่น IP address พฤติกรรมการคลิก ประวัติการค้นหาข้อมูล หรือ cookies ที่เว็บไซต์บันทึกไว้ ผู้ที่มีทักษะด้านดิจิทัล

สามารถใช้ข้อมูลเหล่านี้สืบค้นและติดตามตัวบุคคลและเป็นหลักฐานในการดำเนินคดี หน่วยงานรัฐและองค์กรเอกชนอาจใช้เป็นข้อมูลประกอบการพิจารณาคัดเลือกบุคคลเข้าทำงานหรือลงโทษ ขณะที่สังคมออนไลน์อาจใช้ร່องร่อยดังกล่าวดังกล่าว ประจาน โจมตี หรือทำลายชื่อเสียง ที่เรียกว่า "การลงทัณฑ์ทางสังคม" (social sanction)

การนำรอยเท้าดิจิทัลมาใช้คุกคามผู้ที่มีความคิดเห็นต่าง เรียกว่า "การล่าแม่มดออนไลน์" (Online Witch-Hunt) มีที่มาจากประวัติศาสตร์ยุโรปและอเมริกาเหนือช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 15-18 เมื่อศาสนจักรกล่าวหาผู้มีความเชื่อหรือแนวปฏิบัติแตกต่างจากแนวทางของศาสนจักรว่าเป็น "แม่มด" หรือพวกนอกรีต และลงโทษอย่างโหดร้าย เช่น การเผาทั้งเป็น หรือการประหารชีวิตในที่สาธารณะ โดยอ้างว่าเพื่อ "กำจัดสิ่งชั่วร้าย" ที่แฝงอยู่ในร่างมนุษย์ (อภิเดช เทปิน, 2563: 138)

การสอดแนมทางอิเล็กทรอนิกส์ที่แพร่หลาย สะท้อนว่าพื้นที่ออนไลน์มิได้เป็นพื้นที่เสรี การสอดแนมของรัฐสะท้อนแนวที่คิดคับแคบเกี่ยวกับประชาธิปไตย สิทธิพลเมือง และการมีส่วนร่วมทางการเมือง รัฐมักเห็นว่าเสรีภาพในการแสดงออกของประชาชนเป็นภัยคุกคามต่อความมั่นคง แทนที่จะหัวใจของความเป็นประชาธิปไตย ดังนั้น แม้จะมีเทคโนโลยีสื่อสารรูปแบบใหม่ ๆ แต่หากรัฐยังไม่เปลี่ยนทัศนคตินี้ สื่อก็ไม่อาจเป็นช่องทางส่งเสริมประชาธิปไตยได้ การเซ็นเซอร์ และการดำเนินคดีทางกฎหมายในยุคดิจิทัล มีลักษณะไม่แตกต่างจากยุคที่สื่อแบบดั้งเดิมครอบงำการรับรู้ของสาธารณะ ดังนั้น แทนที่สื่อออนไลน์จะเป็นปริมณฑลสาธารณะ กลับกลายเป็นพื้นที่แห่งการควบคุม และจำกัดเสรีภาพ

5) เหยื่อทางการตลาดและอาชญากรรมออนไลน์

ในยุโรปช่วงศตวรรษที่ 17-18 เมื่อชนชั้นกระฎุมพี (bourgeoisie) เริ่มมีบทบาททางเศรษฐกิจและสังคม พวกเขาได้สร้างและใช้ "ปริมณฑลสาธารณะ" ทำให้อำนาจของชนชั้นศักดินาและขยายอิทธิพลทางการเมืองของตน แต่เมื่อครองอำนาจได้แล้วปริมณฑลสาธารณะก็ถูกเปลี่ยนจากพื้นที่ถกเถียงอย่างเสมอภาคไปเป็นพื้นที่ของการครอบงำและควบคุม (ศิริตรัม คล้ามไพบูลย์, 2543: 279) แทนที่จะขยายพื้นที่ประชาธิปไตยให้กับชนชั้นอื่น ๆ ชนชั้นกระฎุมพีกลับใช้สื่อและระบบการสื่อสารสร้างความชอบธรรมให้กับระบบทุนนิยม ปลุกฝังวัฒนธรรมการบริโภค ซึ่งทำให้ปริมณฑลสาธารณะค่อย ๆ สูญเสียบทบาทในฐานะพื้นที่ของการวิพากษ์อำนาจ และกลายเป็นกลไกในการธำรงรักษาระบบทุนนิยมแทน

องค์กรสื่อส่วนใหญ่พึ่งพารายได้จากการโฆษณาและอยู่ภายใต้อิทธิพลของเจ้าของหรือผู้สนับสนุน แม้ผู้สื่อข่าวจะยึดมั่นในจรรยาบรรณวิชาชีพ แต่ก็ต้องนำเสนอให้สอดคล้องกับผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจและปฏิบัติงานภายใต้นโยบายขององค์กรที่อาจขัดแย้งกับผลประโยชน์สาธารณะ จึงมีข้อวิจารณ์ว่าสื่อมวลชนไม่ใช่ปริมณฑลสาธารณะ แต่เป็น "องค์กรทุนนิยมผูกขาด" ที่ให้ข้อมูลด้านเดียวและสร้างวาทกรรมที่สนับสนุนชนชั้นนำ ยิ่งเมื่อสื่อรวมตัวกันกลายเป็นธุรกิจขนาดใหญ่ที่เรียกว่า "media conglomerates" ความหลากหลายของเนื้อหาที่ลดลง อำนาจในการกำหนดกรอบความคิดของสังคมจึงกระจุกอยู่กับคนเพียงไม่กี่กลุ่ม ทำให้ประชาชนเป็นผู้บริโภคที่ถูกชี้นำ ควบคุม และมอมเมาผ่านกลไกของสื่อ

อีกหนึ่งประเด็นที่เป็นปัญหาระดับโลก คือ การก่ออาชญากรรมในพื้นที่ออนไลน์ที่มีแนวโน้มเพิ่มสูงขึ้นอย่างต่อเนื่อง รวมทั้งยังมีเรื่องความรุนแรงทางเพศ การแสวงหาประโยชน์จากผู้บริสุทธิ์ และการคุกคามความมั่นคงของหน่วยงานรัฐและองค์กรธุรกิจ เช่น การสร้างเว็บไซต์ปลอมเพื่อหลอกขอข้อมูลส่วนตัว การล่อลวงให้ลงทุนปลอม การแฮ็กและโจรกรรมข้อมูลบัญชีธนาคาร การเข้ายึดบัญชีโซเชียลมีเดียเพื่อเรียกค่าไถ่หรือเผยแพร่ข้อมูลเท็จ การใช้ความรุนแรงเพื่อให้เหยื่ออินเทอร์เน็ต (romance scam) การคุกคามทางเพศในโลกออนไลน์ (online harassment) ฯลฯ ทำให้เกิดความหวาดระแวง จนทำให้พื้นที่ออนไลน์กลายเป็นพื้นที่ที่ไม่ปลอดภัยและประชาชนไม่มั่นใจที่จะมีส่วนร่วมในเวทีสาธารณะ

5.5 พื้นที่สาธารณะคู่ขนานของผู้อยู่ในสถานะรอง (Subaltern Counterpublics)

หากมองตามแนวคิดแบบกรีมซี พื้นที่สาธารณะเป็นเครื่องมือของชนชั้นกระฎุมพีในการสร้าง "อำนาจนำ" (Hegemony) มากกว่าจะเป็นพื้นที่ที่มีความเสมอภาค ชนชั้นที่ถูกกดขี่มักเข้าไม่ถึงสื่อและเวทีแลกเปลี่ยนจากหลายปัจจัย เช่น คนยากจนไม่มีเวลา ทรัพย์สิน หรือการศึกษาที่จะเข้าร่วมอภิปรายหรือแสดงออก กฎหมายที่จำกัดสิทธิ เช่น สิทธิเลือกตั้ง สิทธิในการประท้วง หรือเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็น วัฒนธรรมที่ชนชั้นนำกำหนดมาตรฐานของการแสดงความคิดเห็นทำให้ชนชั้นล่างถูกกีดกัน โครงสร้างสื่อและเทคโนโลยีที่ทำให้เสียงของชนชั้นล่างถูกกลบหรือถูกบิดเบือน

ปริณิณทลสาธารณะของชนชั้นกลาง สร้างขึ้นเพื่อต่อสู้กับรัฐและระบอบการปกครองแบบเผด็จการ หรืออำนาจจารีต แต่ก็กีดกันกลุ่มคนชนชั้นอื่นไม่ให้มีส่วนร่วมแสดงความคิดเห็น เข้าถึงข้อมูล หรือการตัดสินใจเรื่องสำคัญ ฯลฯ เพื่อที่ชนชั้นกลางจะสามารถรักษาอำนาจและสถานะที่เหนือกว่าคนกลุ่มอื่นเอาไว้ การแลกเปลี่ยนถกเถียงอย่างเสมอภาคตามแนวคิดของฮาเบอมาสจึงเป็นอุดมคติมากกว่าความเป็นจริง

โดยทั่วไปกลุ่มคนชายขอบหรือผู้อยู่ในสถานะรอง เช่น ผู้หญิง ผู้มีความหลากหลายทางเพศ ชนกลุ่มน้อย คนยากจน ได้สร้าง "พื้นที่สาธารณะคู่ขนาน" (counterpublics) เพื่อแสดงตัวตน ถ่ายทอดประสบการณ์ และนำเสนอข้อเรียกร้องของตน เช่น การใช้โซเชียลมีเดียบอกเล่าวิถีชีวิตและปัญหา การจัดตั้งสมาคมหรือสหภาพเพื่อเสนอข้อเรียกร้องที่สื่อกระแสหลักไม่ให้ความสำคัญ สร้างเครือข่ายและพื้นที่ทางวัฒนธรรม กระบวนการสื่อสารเหล่านี้เป็นการต่อรองอำนาจและผลักดันให้เสียงของผู้ถูกกดขี่ปรากฏในพื้นที่สาธารณะและได้รับการรับฟังมากขึ้น (Fraser, 1992)

ในช่วงปลายศตวรรษที่ 20 กลุ่มเฟมินิสต์ในสหรัฐอเมริกาเคลื่อนไหวผ่านสื่อต่าง ๆ เช่น วารสาร หนังสือ สำนักพิมพ์ ภาพยนตร์ และวิดีโอ รวมถึงการจัดอภิปราย การสร้างศูนย์วิจัย การพัฒนาหลักสูตรทางวิชาการ การจัดประชุมสัมมนา การจัดนิทรรศการต่าง ๆ ในกระบวนการนี้มีการบัญญัติคำศัพท์ใหม่ ๆ เพื่ออธิบายปัญหาเชิงโครงสร้าง เช่น "การเลือกปฏิบัติทางเพศ" (sexism) "การทำงานสองกะ" หรือ "งานสองชิฟต์" (the double shift¹²) "การล่วงละเมิดทางเพศ" (sexual harassment) การข่มขืนในครอบครัว (marital rape) และ "การข่มขืนโดยคนรู้จัก" (acquaintance rape) คำเหล่านี้ทำให้ประสบการณ์ที่เคยถูกปิดเงียบกลายเป็นประเด็นสาธารณะ แม้จะยังไม่สามารถแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้ทั้งหมด แต่นับเป็นจุดเริ่มต้นการถกเถียงและการเปลี่ยนแปลง (Fraser, 1992)

ในสังคมไทยประชาชนสร้าง "พื้นที่สาธารณะคู่ขนาน" หลากหลายลักษณะ เช่น สื่อออนไลน์ที่เผยแพร่เสียงของชาวบ้านที่ได้รับผลกระทบจากนโยบายรัฐและนักกิจกรรมที่ถูกคุกคามและละเมิดสิทธิ ขบวนการแรงงานและสหภาพแรงงาน มีกิจกรรมรณรงค์ ประท้วง และสื่อสารปัญหา ชาวบ้านในพื้นที่ชนบท กลุ่มชาติพันธุ์ และชุมชนในเขตปาก็มีการจัดกิจกรรม และถ่ายทอดผ่านเฟซบุ๊กไลฟ์ เพื่อสื่อสารปัญหาและข้อเรียกร้องของตนไปยังสาธารณะ เป็นต้น ช่องทางการสื่อสารเหล่านี้มีความสำคัญในการมีส่วนร่วมทางการเมืองของผู้ที่ถูกทำให้ไร้เสียงในพื้นที่สาธารณะแบบเดิม

5.6 สรุปท้ายบท

บทนี้ทบทวนแนวคิด "ปริณิณทลสาธารณะ" ของเยอร์เกน ฮาเบอมาส ซึ่งอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างการสื่อสาร และประชาธิปไตย โดยมองว่าในปริณิณทลสาธารณะประชาชนทุกคนควร สามารถแสดงความคิดเห็นอย่างเสรี และเสมอภาค ปราศจากการแทรกแซงของรัฐ อีกทั้ง การเกิดสื่อดิจิทัลและสื่อสังคมออนไลน์ทำให้การตั้งความหวังว่าจะขยายพื้นที่สาธารณะให้กว้างขึ้น แต่ในทางปฏิบัติ ปริณิณทลสาธารณะไม่เคยเปิดกว้างอย่างเท่าเทียม ปัจจัยเชิงโครงสร้าง เช่น ฐานะทางเศรษฐกิจ ระดับการศึกษา อำนาจทางสังคม และแม้กระทั่งอัตลักษณ์ทางเพศ เชื้อชาติ หรือศาสนา มีส่วน

¹² "The double shift" หรือ "double shift" หมายถึงการทำงานทั้งในที่ทำงานและในบ้าน มักใช้กับผู้หญิงที่ทำงานนอกบ้านแล้วกลับมาทำงานบ้านด้วย และอาจหมายถึงการทำงานทั้งสองประเภทในเวลาเดียวกัน หรือมีภาระงานที่ซ้อนทับกัน ซึ่งกระทบต่อคุณภาพชีวิต

กำหนดว่าใครมีสิทธิพูด และเสียงใครจะถูกได้ยิน อีกทั้งการครอบงำของแพลตฟอร์มขนาดใหญ่ ปัญหาข่าวปลอม ความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงเทคโนโลยี และการเซ็นเซอร์โดยนโยบายของเอกชนหรือรัฐ ทำให้สื่อสังคมออนไลน์ยังห่างไกลจากการเป็นพื้นที่เสรีและเสมอภาค ดังนั้น การสร้างปริมณฑลสาธารณะจึงต้องทำมากกว่าการเพิ่มช่องทางการสื่อสาร แต่ต้องปรับเปลี่ยนโครงสร้างทางสังคมที่เอื้อต่อการมีส่วนร่วมอย่างเสมอภาคและเสรีภาพ แนวคิดเรื่อง "สาธารณะ" ยังต้องมีการอภิปรายต่อ โดยเฉพาะการนิยามว่าเรื่องใดเป็นเรื่องสาธารณะ หรือบุคคลใดเป็นบุคคลสาธารณะที่ถูกวิพากษ์วิจารณ์ได้ ประเด็นนี้มีข้อถกเถียงทั้งในทางการเมืองและในทางจริยธรรม เพราะเกี่ยวข้องกับเส้นแบ่งระหว่างเสรีภาพในการแสดงออกกับการคุ้มครองสิทธิและความเป็นส่วนตัวในระบอบประชาธิปไตย

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

ชูวิธ ฤกษ์ศิริสุข.

2554. **สื่อออนไลน์ Born to be Democracy**. กรุงเทพฯ: ประชาไท.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร.

2558. **สุนทรียศาสตร์กับการเมืองภาคประชาชน** (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ญาณิศา ยอดประเสริฐ.

2565. *การคุ้มครองข้อมูลส่วนบุคคลของบุคคลสาธารณะตามพระราชบัญญัติคุ้มครองข้อมูลส่วนบุคคล พ.ศ. 2562 กรณีกิจกรรมสื่อมวลชนและกิจกรรมของรัฐสภา*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นลินา ไชยะ.

2563. "เศรษฐศาสตร์การเมืองว่าด้วยพื้นที่สาธารณะ การเคลื่อนไหวทางสังคม และสื่อสังคมออนไลน์". *วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏวราชนครินทร์ สาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*, 7 (1): 14-31.

พินเลย์สัน, เจมส์ กอร์ดอน.

2559. **ฮาเบอร์มาส มนุษย์กับพื้นที่สาธารณะ**. กรุงเทพฯ: สวนเงินมีมา.

รัตนา ทิมเมือง.

2541. *บทบาทของสื่อมวลชนในฐานะเวทีสาธารณะในการหาเสียงเลือกตั้งทั่วไป 17 พฤศจิกายน 2539*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รุจทรัพย์สวัสดิ์ ครอบงุมินทร์.

2564. "ปริมณฑลสาธารณะกับการใช้ทวิตเตอร์เพื่อการเคลื่อนไหวทางการเมืองไทยของภาคประชาชน ในช่วงปี พ.ศ. 2563-2564". *วิทยาการจัดการวไลยอลงกรณ์ปริทัศน์*, 2 (2): 71-82.

ศิริโรตม์ คล้ามไพบูลย์.

2543. "สิทธิคือแฟง, ความเป็นสาธารณะ และประชาธิปไตยของความเป็นศัตรู". *รัฐศาสตร์สาร*, 22 (3): 270-308.

สแตนเดจ, ทอม.

2556. **ประวัติศาสตร์โลกใน 6 แก้ว**. (คุณากร วาณิชยวิรุฬห์ แปล). กรุงเทพฯ: มติชน.

สฤณี อาชวานันทกุล.

2557. "ประชาธิปไตย คนรุ่นใหม่ และการศึกษา: โจชัว หว่อง กับ "ปฏิวัติร่ม" ฮองกง". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 9 กันยายน 2567 จาก <https://thaipublica.org/2014/10/umbrella-revolution/?utm>.

สุรสม กฤษณะจุฑะ.

2547. *การเมืองวัฒนธรรมของความเป็นอื่นในพื้นที่สื่อ: การต่อสู้ทางวาทกรรมว่าด้วยพลังงาน*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

อัจฉรา รักยุติธรรม.

2568. "พื้นที่กึ่งสาธารณะ" สื่อสังคมออนไลน์ภายใต้การกำกับควบคุมของรัฐไทย". *วารสารเทคโนโลยีสื่อสารมวลชน มทร. พระนคร*, 10 (1), 145-160.

อภิเดช เตปิน.

2563. "รูปแบบของการล่าแม่มดออนไลน์ในบริบทสังคมไทย". *วารสารสหวิทยาการวิทยาลัยสหวิทยาการมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*, 16 (1): 8-184.

iLAW.

2553. "สรุปสถานการณ์การควบคุมและปิดกั้นสื่อออนไลน์ พ.ศ.2550 - 2553". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 9 กันยายน 2567 จาก <https://www.iLAW.or.th/articles/202>.

ภาษาอังกฤษ

Beck, Ulrich.

1994. "The Reinvention of Politics: Towards a Theory of Reflexive Modernization". In Ulrich Beck, Anthony Giddens, Scott Larsh (Eds.), **Reflexive Modernization Politics, Tradition and Aesthetics in Modern Social Order**. (pp.1-55). Cambridge: Polity Press.

Boyd, Danah.

2010. "Social Network Sites as Networked Publics: Affordances, Dynamics, and Implications". In Zizi Papacharissi (Ed.), **Networked Self: Identity, Community, and Culture on Social Network Sites**. (pp. 39-58). London: Routledge.
2014. **It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens**. New Haven: Yale University Press.

Castells, Manuel.

2005. "The Network Society: From Knowledge to Policy". In Manuel Castells & Castavo Cardoso (Eds.), **The Network Society from Knowledge to Policy**. (pp.3-21). Washington DC.: Johns Hopkins Center for Transatlantic Relations.
2007. "Communication, Power and Counter-power in the Network Society". *International Journal of Communication*, 1 (2007): 238-266.
2015. **Networks of Outrage and Hope: Social movements in the Internet age** (2nd edition). Cambridge: Polity Press.

Faris, David.

2010. *Revolutions without Revolutionaries? Social Media Networks and Regime Response in Egypt*. Doctoral Dissertation, University of Pennsylvania.

Ferrer, Nadia.

2014. "Re-Thinking Social Theory in Contemporary Social Movement". *Contention: The Multidisciplinary Journal of Social Protest*, 1 (2): 27-45.

Fraser, Nancy.

- 1992. "Rethinking the Public Sphere: A Contribution of the Critique of Actually Existing Democracy". In Craig Calhoun (Ed). **Habermas and the Public Sphere**. (pp.109-142). Cambridge and London: MIT Press.
- 1995. "Politics, Culture and the Public Sphere: Toward a Postmodern Conception", In **Social Post Modern: Beyond Identity Politics**. (pp.287-312). Cambridge: Cambridge University Press.

Fuchs, Christian.

- 2014. **Social Media: A Critical Introduction**. Los Angeles: SAGE Publications Ltd.

Gerbaudo, Paolo.

- 2012. **Tweets and the Streets: Social Media and Contemporary Activism**. London: Pluto Press.

Gladwell, Malcolm.

- 2010. "Small Change: Why the Revolution will not be Tweeted". *The New Yorker* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 9 กันยายน 2024 จาก <https://www.newyorker.com/magazine/2010/10/04/small-change-malcolm-gladwell>.

Habermas, Jurgen.

- 1962. **The Structural Transformation of Public Sphere: An Investigation of a Category of Bougeois Society**. Translated by Thomas Burger. London: MIT Press.

Thompson, John B.

- 2012. "The Media and Politics". In Edwin Amenta, Kate Nash, Alan Scott (Eds.), **The Wiley-Blackwell Companion to Political Sociology**. (pp.263-272). Blackwell Publishing Ltd.

บทที่ 6

วาทกรรมและภาพแทนความจริงในสื่อ

การถกเถียงเรื่อง "ความจริง" กลายเป็นประเด็นสำคัญอย่างยิ่งในภูมิทัศน์การสื่อสารยุคปัจจุบัน ท่ามกลางกระแสข้อมูลข่าวสารที่หลั่งไหลอย่างรวดเร็วและหลากหลาย ความจริงไม่ใช่สิ่งตายตัวและไม่ได้มีเพียงหนึ่งเดียว ในสังคมเต็มไปด้วยการต่อสู้และการช่วงชิงอำนาจในการนิยามว่าอะไรควรถูกยอมรับว่าเป็น "ความจริง" กลายเป็นคำถามพื้นฐานว่า "ใครเป็นผู้กำหนดความจริง" และ "ความจริงถูกสร้างขึ้นอย่างไร"

ในบริบทนี้ สื่อมิได้เป็นเพียงช่องทางถ่ายทอดข้อมูล แต่ยังมีบทบาทในการประกอบสร้างสิ่งที่สังคมเรียกว่า "ความจริง" ไม่ว่าจะเป็นอยู่ในรูปของข่าวสาร รายการบันเทิง บทความวิชาการ หรือเนื้อหาในสื่อดิจิทัล ทุกเนื้อหาย่อมผ่านกระบวนการคัดเลือก การจัดลำดับความสำคัญ การเล่าเรื่อง และการตีความ ภายใต้กรอบคิด อุดมการณ์ และวาทกรรมที่มีอิทธิพลในแต่ละช่วงเวลา สิ่งที่ปรากฏบนพื้นที่สื่อเป็นผลลัพธ์ของกระบวนการที่ซับซ้อน การเลือกนำเสนอประเด็นใดด้วยถ้อยคำแบบใด ให้พื้นที่แก่เสียงของใคร หรือแม้แต่การเพิกเฉยบางประเด็นต่างเป็นกระบวนการที่มีนัยทางอำนาจ

ผู้บริโภคสื่อมักพบว่าเหตุการณ์เดียวกันถูกนำเสนอด้วยมุมมอง โทนอารมณ์ หรือกรอบการตีความที่แตกต่างกันออกไป และบางทีก็ขัดแย้งกัน ทำให้เกิดคำถามว่า "อะไรคือความจริง?" สังคมคาดหวังว่าสื่อมวลชนจะนำเสนอข้อมูลอย่างเป็นกลางและยึดมั่นในจริยธรรมวิชาชีพ แต่ในทางปฏิบัติ สื่อจำนวนมากไม่น้อยกลับถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่ามีอคติ หรือเอื้อประโยชน์ให้แก่กลุ่มทุนและผู้มีอำนาจ ความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างระหว่างสื่อกับทุนและรัฐมีส่วนสำคัญในการกำหนดทิศทางของ "ความจริง" ที่ถูกเผยแพร่สู่สาธารณะ

โลกในยุคดิจิทัลที่สื่อสังคมออนไลน์ทำให้คนทั่วไปสามารถผลิตและเผยแพร่เนื้อหาได้เอง ทำให้ในสังคมมีความจริงหลายชุด และมีการหลั่งไหลของข้อมูลมหาศาล (Big Data) ตรวจสอบข้อมูลได้ยากเพราะมีทั้งข่าวลวง และวาทกรรมทางการเมือง ผู้รับสารจึงจำเป็นต้องพัฒนาทักษะการรู้เท่าทันสื่อ และมีพื้นฐานความเข้าใจว่าสื่อมีบทบาทในการประกอบสร้างความจริง เพื่อที่จะสามารถตั้งคำถาม วิเคราะห์ และประเมิน "ความจริง" ได้อย่างรอบคอบ

การผลิต "ภาพตัวแทน" (representation) ผ่านสื่อในรูปแบบต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นภาษา ภาพ เสียง หรือการเล่าเรื่องในข่าว ภาพยนตร์ โฆษณา และสื่อออนไลน์ มีอิทธิพลต่อการรับรู้เกี่ยวกับบุคคล กลุ่มสังคม เหตุการณ์ หรือแม้กระทั่งตัวตนของผู้บริโภคสื่อเอง ในภาพตัวแทนได้ถูกใส่รหัส (encoded) สร้างความหมาย และตีความภายใต้อุดมการณ์และ

อำนาจที่แฝงอยู่ในสื่อ โดยสื่อไม่เพียงการรายงานว่าเกิดอะไรขึ้น แต่ยังกำหนดว่าโลกควรถูกมองเห็นอย่างไร ภาพแทนที่สื่อเผยแพร่ซ้ำ ๆ มีอิทธิพลต่อการสร้างความเข้าใจของผู้คนในสังคม และกำหนดว่าสิ่งใดควรถูกยอมรับให้เป็น "ความจริง"

บทนี้มุ่งอธิบายแนวคิดเกี่ยวกับ วาทกรรม (Discourse) และ ภาพตัวแทน (Representation) ซึ่งเป็นกรอบคิดสำคัญในการวิเคราะห์อุดมการณ์และอำนาจที่ชี้นำสิ่งที่เรารับรู้ผ่านสื่อ นอกจากนี้ ยังมุ่งสำรวจการประกอบสร้าง "ความจริง" ในสื่อ เพื่อพิจารณาว่า "ความจริง" ถูกสร้างขึ้นอย่างไร และเพื่อผลประโยชน์ของใคร

6.1 ความเป็นจริง (reality) ข้อเท็จจริง (fact) และความจริง (truth)

"ความเป็นจริง" "ข้อเท็จจริง" และ "ความจริง" เป็นชุดคำที่ใกล้เคียงกันมากและมักถูกใช้แทนกันหรือปะปนกันโดยไม่ตั้งใจ แต่หากพิจารณาความหมายโดยละเอียดจะพบว่าแตกต่างกัน

ความเป็นจริง (reality) หมายถึง สภาพที่เป็นอยู่ของโลกหรือชีวิตไม่ว่าผู้ใดจะสังเกตเห็นหรือไม่ก็ตาม ไม่ขึ้นกับการตีความของมนุษย์ เช่น การเกิดเหตุการณ์ การมีอยู่ของสถานที่ วัตถุ หรือบุคคล ในการรายงานข่าว ความเป็นจริงมักถูกนำเสนอผ่านภาพนิ่งและภาพเคลื่อนไหว ให้ผู้ชมรับรู้ผ่านการมองเห็นและการได้ยิน สื่อบันเทิงมีรูปแบบรายการเรียลลิตี้โชว์ ถ่ายทอดการใช้ชีวิตของผู้คน การแสดงพฤติกรรมหรือปฏิบัติกิจกรรมภายใต้สถานการณ์ที่กำหนดขึ้น ทำให้ผู้ชมเชื่อว่ากำลังรับชมเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ เช่น การดำเนินชีวิตประจำวันของบุคคล ปฏิสัมพันธ์ของผู้เข้าร่วมในสถานการณ์สมมติ การแข่งขันในเกมที่มีสถานการณ์จำลอง แม้จะเน้นความสมจริง แต่กระบวนการผลิตก็เต็มไปด้วยการคัดเลือกและปรับแต่ง เช่น การเลือกมุมกล้อง การใช้โทนเสียงของผู้รายงาน การคัดสรรบุคคล การจัดฉากและสร้างสถานการณ์ ดังนั้น "ความเป็นจริง" ที่ปรากฏจึงไม่ใช่ข้อเท็จจริงเชิงกาวิสัย (objective)

ข้อเท็จจริง (Fact) หมายถึง ข้อมูลที่สามารถตรวจสอบและพิสูจน์ได้ ความเป็นภาวิสัยด้วยรูปธรรมหรือหลักฐานที่ชัดเจน เช่น วันที่เกิดเหตุ ตัวเลข สถิติ หรือคำพูดที่มีหลักฐานยืนยันโดยไม่เปลี่ยนแปลงไปตามบริบทหรือความเห็นส่วนบุคคล "ข้อเท็จจริง" มักใช้ในการรายงานข่าวหรืองานวิชาการที่เน้นความถูกต้องแม่นยำ แม้ข้อเท็จจริงจะดูเป็นกลาง แต่การเลือกจะนำเสนอข้อเท็จจริงใด หรือไม่กล่าวถึงบางข้อเท็จจริงก็ใช้องคติหรือมีเจตนาเฉพาะได้เช่นกัน ในการรายงานข่าวพบได้บ่อยว่าผู้สื่อข่าวบิดเบือนข้อเท็จจริงโดยไม่ตั้งใจด้วยการใช้คำที่ต่างกันเล็กน้อย เช่น

"ผู้หญิงคนหนึ่งตกจากชั้นที่ 8 ของอาคาร"

"ผู้หญิงคนหนึ่งพลัดตกจากชั้นที่ 8 ของอาคาร"

คำว่า "พลัดตก" สื่อถึงอุบัติเหตุหรือเหตุการณ์ที่ไม่เจตนา ส่วนคำว่า "ตก" บรรยายอาการปฏิกิริยาที่เกิดขึ้นโดยไม่ระบุสาเหตุ หากภายหลังปรากฏหลักฐานว่าผู้หญิงตั้งใจกระโดดลงมา หรือถูกผลักตกลงมา รายงานที่ว่า "พลัดตก" ก็กลายเป็นการบิดเบือนข้อเท็จจริง การรายงานข่าวที่ไม่ระมัดระวังการใช้คำกลายเป็นการปรุงแต่ง ด่วนสรุป หรือชี้นำความเข้าใจผิดของสาธารณชน

ความจริง (Truth) เป็นเรื่องที่ถูกต้องตามตรรกะ ความเชื่อ หรือหลักการทางจริยธรรม เกี่ยวข้องกับการตีความหรือความเข้าใจเรื่องราว โดยผ่านการกลั่นกรอง "ข้อเท็จจริง" ด้วยกรอบความคิด อุดมการณ์ และค่านิยม การบอก "ความจริง" มุ่งให้ผู้รับสารยอมรับหรือเห็นพ้องกับความหมายที่ถ่ายทอดออกไป

ในเชิงปรัชญาและทฤษฎีมีการอภิปรายเรื่อง "ความจริง" สองแนวทางสำคัญ

แนวคิดสมัยใหม่ (Modernism) มองว่า "ความจริง" มีสถานะแน่นอน เป็นสากล (universal) ดำรงอยู่โดยอิสระจากการรับรู้ของมนุษย์ และสามารถค้นพบได้ เช่นเดียวกับความรู้เชิงประจักษ์ (empirical knowledge) ที่ยึดหลักฐานข้อมูลสถิติ และความเป็นเหตุเป็นผล แนวคิดนี้เชื่อว่ามี "ความจริงหนึ่งเดียว" ที่มนุษย์สามารถเข้าถึงได้ด้วยการสังเกต ทดลอง และใช้เหตุผล

แนวคิดหลังสมัยใหม่ (Postmodernism) ได้แย้งว่า ความจริงไม่มีความแน่นอนหรือเป็นสากล ไม่มีสัจธรรมที่ดำรงอยู่ด้วยตัวเองตามธรรมชาติ แต่ความจริงถูก "ประกอบสร้าง" (constructed) ผ่านภาษา การสื่อสาร และปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ท่ามกลางบริบททางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมในแต่ละยุคสมัย หรือที่มิเชล ฟูกูต์ (Foucault, 1977) เรียกว่า "ระบอบของความจริง" (regime of truth) ซึ่งหมายถึงระบบที่กำหนดว่าเรื่องใดจะถูกยอมรับว่าเป็น "ความจริง" และเรื่องใดจะถูกปฏิเสธ ดังนั้น "ความจริง" จึงอาจไม่ตรงกับ "ข้อเท็จจริง" หรือ "ความเป็นจริง" เสมอไป เพราะมาจากกระบวนการเลือกสรร ตีความ และสื่อสารภายใต้กรอบคิดและโครงสร้างอำนาจที่แตกต่างกันไป

การตระหนักว่ามี "ระบอบของความจริง" ทำให้เข้าใจว่าความเข้าใจต่าง ๆ ที่มองว่าเป็น "ความจริง" และมีอิทธิพลต่อการตัดสินใจคุณค่าความดีงาม หรือถูก-ผิดในสังคมนั้น ไม่ใช่สัจธรรมที่แน่นอน เช่น ความเชื่อทางศาสนา ค่านิยมเกี่ยวกับเพศ เชื้อชาติ หรือสีผิว ล้วนเป็น "ความจริงชั่วคราว" เปลี่ยนแปลงได้ตามบริบทที่เปลี่ยนไป ผู้คนในวัฒนธรรมเดียวกันมักมองเห็นความจริงในแนวทางเดียวกัน เพราะอยู่ภายใต้ "ระบอบของความจริง" ชุดเดียวกัน แต่ผู้อื่นอาจมีมุมมองต่อ "ความจริง" แตกต่างออกไป การทำความเข้าใจความจริงในแบบโพสต์โมเดิร์นจึงสามารถตั้งคำถามและวิพากษ์วิจารณ์ "ความจริง" ได้ตลอดเวลา

การวิเคราะห์สื่อจากมุมมองแบบหลังสมัยใหม่นิยมจึงมองว่า เรื่องที่ปรากฏในสื่อไม่ใช่ "ความจริง" หนึ่งเดียว แต่เป็นเพียงความจริงชุดหนึ่งที่มีการคัดสรรและตีความให้สอดคล้องกับความเชื่อหรือจุดประสงค์ของผู้ผลิตสื่อ ผู้มีอำนาจในการสื่อสาร เช่น สื่อมวลชน รัฐบาล หรือองค์กรต่าง ๆ มีอิทธิพลอย่างยิ่งในการกำหนดว่าจะนำเสนอ "ความจริง" แบบใด

6.2 ความจริง วาทกรรม และอำนาจของภาษา

ตามกระบวนทัศน์หลังสมัยใหม่ (Post-Modernism) "ความจริง" ไม่ได้เป็นสากลและไม่เป็นอิสระจากบริบททางสังคมและวัฒนธรรม เรื่องราวเดียวกันหากถ่ายทอดด้วยรูปแบบและตัวกลางที่ต่างกัน เช่น วรรณกรรม ศิลปะ ภาพยนตร์ ฯลฯ ก็ย่อมทำให้เกิดการยอมรับ "ความจริง" แตกต่างกันไป มิเชล ฟูกูต์ (Michel Foucault, 1926–1984) นักปรัชญาและนักทฤษฎีทางสังคมชาวฝรั่งเศส เสนอว่า "ความจริง" ที่สังคมยอมรับมาจากกระบวนการประกอบสร้างทางสังคม (social construction) โดยอาศัยกลไกมากมาย ฟูกูต์เสนอแนวคิด "วาทกรรม" (discourse) ที่ใช้วิเคราะห์ระบบของความรู้และความหมายที่ส่งผลต่อการกำหนดกฎเกณฑ์ ค่านิยม ความรับรู้ ความเชื่อ และความเข้าใจของผู้คนว่าอะไรคือความจริง (Foucault, 1972; ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545)

หน่วยพื้นฐานของวาทกรรม คือ คำหรือถ้อยความ (statement) ซึ่งไม่ใช่แค่คำพูด การใช้ภาษา หรือการสื่อสารธรรมดา แต่เป็นระบอบของความรู้และความหมาย ที่จำแนกแยกแยะและจัดประเภทสิ่งต่าง ๆ เช่น จัดประเภท คน สัตว์ สิ่งของ สิ่งมีชีวิต หรือสิ่งไม่มีชีวิต ปกติ ผิดปกติ ผู้ชาย ผู้หญิง ฯลฯ สิ่งที่ถูกจำแนกว่าไม่เข้าพวก อ่อนแอ หรือเป็นภัยจะถูกกีดกันออกไป หรือถูกควบคุมจัดการด้วยวิธีการเฉพาะ เช่น "คนบ้า" "ผู้ป่วย" "อาชญากร" "คนสูงอายุ" "เด็ก" ฯลฯ คำจัดจำแนกประเภทเหล่านี้ใช้ต่อ ๆ กันมา จนกระทั่งผู้คนเข้าใจความหมายร่วมกันและไม่สงสัยว่าใครเป็นผู้เริ่มใช้และสร้างความหมายเช่นนั้น ราวกับว่ามันเป็นเรื่องธรรมดาสามัญตามธรรมชาติ และถูกต้อง จนไม่เปิดรับความรู้และความจริงแบบอื่น อีกทั้งยังยอมให้มีการใช้อำนาจควบคุมผู้ที่ถูกนิยาม เช่น มียูนิฟอร์มที่กำหนดให้ "ผู้หญิง" สวมกระโปรง จัดการให้ "ผู้สูงอายุ" อยู่ในความดูแล แยก "คนบ้า" ไปอยู่ในสถานบำบัด แต่ชุดความหมายเหล่านี้ก็ไม่ใช่แก่นสารหรือสัจตายตัว แต่เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย ดังเช่นในปัจจุบันยอมรับกันแล้วว่าผู้หญิงไม่จำเป็นต้องสวมกระโปรง หรือ "ผู้สูงอายุ" สามารถใช้ชีวิตด้วยตนเองได้อย่างมีคุณภาพ เป็นต้น

วาทกรรมไม่ได้เป็นเพียงถ้อยความ แต่ความหมายของถ้อยความนั้นมีอำนาจครอบงำความคิดและควบคุมการกระทำของมนุษย์อย่างแยบยล ภาษาจึงไม่ใช่เครื่องมือสื่อสารของมนุษย์แต่เป็นโครงสร้างอำนาจที่ครอบงำความคิดและมีอิทธิพลต่อการรับรู้และการกระทำของมนุษย์ แม้ในเบื้องต้นมนุษย์เป็นผู้กำหนดคำ ความหมาย และรูปแบบการใช้ภาษา

แต่เมื่อมีระบบและกฎเกณฑ์นั้นแล้ว โครงสร้างทางภาษาก็ควบคุมความคิด โดยที่ผู้สร้างคำและความหมายแต่แรกก็ไม่อาจควบคุมหรือยับยั้งอำนาจของมันได้

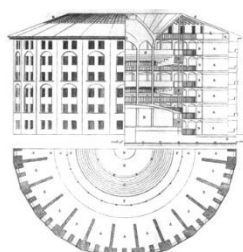
อำนาจของวาทกรรมแผ่ซ่านไปทั่วทุกหนแห่ง โดยไม่ต้องใช้กำลังความรุนแรงบังคับหรือข่มขู่ และผู้ที่อยู่ภายใต้อำนาจของวาทกรรมไม่ตระหนักว่าตนเองตกอยู่ภายใต้การครอบงำ แต่เชื่อว่าตนกระทำในสิ่งที่ถูกต้องเหมาะสม เมื่อความหมายใดถูกสถาปนาให้กลายเป็น "ความจริง" ก็จะมีอำนาจกำหนดสถานะของผู้คน ผู้ที่ถูกนิยามมักถูกแปะป้าย (label) และตีตรา (stigma) ว่ามีลักษณะตามความหมายนั้น ตัวอย่างเช่น "คนคุก" แม้จะพ้นโทษออกมาแล้วก็ยังถูกผู้อื่นมองว่าเป็น "คนอื่น" ที่ไม่ควรอยู่ร่วมเพราะเป็นอันตราย ประหนึ่งว่าสังคมได้กักขังพวกเขาไว้ในอัตลักษณ์เดียวตลอดไป

สถาบันต่าง ๆ มีบทบาทในการผลิตซ้ำ เผยแพร่ และตอกย้ำวาทกรรม ตัวอย่างเช่น ความเข้าใจว่า "คนบ้า" หรือผู้มีปัญหาทางจิตควรแยกออกไปจากคนในสังคมปกติ ถูกสร้างและเสริมด้วยสถาบันทางการแพทย์ กฎหมายของรัฐ เจ้าหน้าที่ผู้บังคับใช้กฎหมาย โรงเรียน และสถาบันอื่น ๆ ผ่านกระบวนการนิยามและจัดหมวดหมู่ "คนบ้า" ว่า "ไม่ปกติ" ไม่น่าไว้วางใจ เป็นภัยต่อสังคม หรือเป็น "ผู้ป่วย" ความหมายเหล่านี้ถูกเผยแพร่และตอกย้ำซ้ำ ๆ จนกลายเป็น "ความจริงทางสังคม" (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2552)

สื่อมวลชนและสื่อหลากหลายประเภท สร้างและผลิตซ้ำวาทกรรมไปสู่สาธารณะจนได้รับการยอมรับและสถาปนาเป็น "ความจริง" ที่มีอำนาจครอบงำสังคม แม้ว่าสื่อจะมีได้กำหนดนิยามความหมายโดยตรง แต่การแสดงความคิดเห็น การวิพากษ์วิจารณ์ การกล่าวถึง หรือการเลือกนำเสนอภาพลักษณ์เพียงบางแง่มุม ล้วนส่งผลต่อการประกอบสร้างความหมาย ดังนั้น การรายงานข่าว การโฆษณาชวนเชื่อ บทเพลง ตำราเรียน ภาพถ่าย โปสเตอร์ วรรณกรรม หรือภาพยนตร์ ฯลฯ ล้วนมีส่วนตอกย้ำหรือปรับเปลี่ยนกรอบความเข้าใจของสังคม

ในหนังสือ "Discipline and Punish: The Birth of the Prison" (Foucault, 1977) ฟูโกต์สำรวจระบบการลงโทษในสังคมตะวันตกในศตวรรษที่ 18 และ 19 พบว่า มีการเปลี่ยนแปลงวิธีการจากการใช้ความรุนแรงต่อร่างกายอย่างเปิดเผยและโหดร้าย มาสู่การควบคุมร่างกาย พฤติกรรม และความคิด ระบบควบคุมวินัย (discipline) ในสังคมสมัยใหม่นอกจากการกักขังผู้กระทำผิดในเรือนจำแล้ว ประชาชนทั่วไปก็ถูกรัฐควบคุมผ่านสถาบันทางสังคม เช่น โรงเรียน โรงงาน และกองทัพ ฯลฯ ที่ขัดเกล่าให้ประชาชนมีความคิดและพฤติกรรมตามความต้องการของผู้ปกครอง เป็นพลเมืองที่เชื่อเชื่อและทำประโยชน์ให้รัฐ

ฟูโกต์ย้ำว่าในสังคมสมัยใหม่ไม่ได้ใช้เพียงกำลังกดบังคับ (coercion) แบบสังคมจารีต แต่ใช้อำนาจผ่าน "ความรู้" "การจับตามอง" (gaze) และ "การเฝ้าสอดส่อง" (surveillance) ในชีวิตประจำวัน ซึ่งเป็นการควบคุมที่ละเอียดและแยบยลกว่าเดิม เขายกตัวอย่าง "Panopticon" ซึ่งเป็นเรือนจำที่ออกแบบเป็นวงกลม มีห้องขังเรียงอยู่รายรอบหอคอย ผู้คุมที่อยู่ในหอคอยสามารถมองเห็นนักโทษทุกคนได้ และไม่ว่าผู้คุมจะเฝ้ามองอยู่หรือไม่ก็ตาม นักโทษจะรู้สึกว่าได้ถูกจับตามองตลอดเวลา การควบคุมในสังคมสมัยใหม่มีลักษณะคล้าย Panopticon ที่อำนาจแทรกซึมและแผ่ซ่านอยู่ทุกหนแห่ง โดยผู้ปกครองไม่จำเป็นต้องบังคับอย่างชัดเจนตรงไปตรงมา การใช้อำนาจเกิดขึ้นในทุกชุดความสัมพันธ์ ผ่านการใช้ภาษาและความรู้ในชีวิตประจำวัน แต่ละคนเป็นได้ทั้งผู้ใช้อำนาจและถูกผู้อื่นควบคุมไปพร้อมกัน

ภาพที่ 6.1 Plan of the Panopticon

ที่มา: Moyak. (n.d.)

หนังสือ "Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason" (Foucault, 1965) ศึกษาประวัติศาสตร์ของ "ความบ้า" ที่ชี้ให้เห็นว่าสถานะจิตวิปลาสไม่ได้มีอยู่เองตามธรรมชาติ แต่เป็นผลจากการนิยามของสังคมแต่ละยุคสมัย การวิเคราะหฺเอกสารชิ้นต้นจำนวนมาก ทั้งทะเบียนผู้ป่วย พระราชโองการ ตำราแพทย์ รวมทั้งงานเขียนของนักปรัชญาและนักประพันธ์ พบว่า ในบางยุคสมัยผู้มีอาการทางจิตสามารถอยู่ร่วมในสังคม หรือแม้กระทั่งได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้มีญาณหยั่งรู้ที่สื่อสารกับสิ่งเหนือธรรมชาติได้ อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่กลางคริสต์ศตวรรษที่ 17 เป็นต้นมา แนวคิดเรื่องเหตุผลแบบวิทยาศาสตร์เริ่มครอบงำ และรัฐสมัยใหม่จำแนกประชากรตามประโยชน์ที่มีต่อรัฐ ผู้ที่ไม่ใช่แรงงานหรือไม่จ่ายภาษี เช่น คนบ้า คนไร้บ้าน อาชญากร คนเร่ร่อน และผู้ป่วยโรคเรื้อน แล้วถูกกวาดต้อนเข้าสถานกักกัน กระทั่งช่วงปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 เมื่อมีการพัฒนาวิทยาศาสตร์การแพทย์ โดยเฉพาะจิตเวชศาสตร์ "คนบ้า" จึงถูกนิยามว่า "ผู้ป่วย" ถูกแยกไปบำบัดรักษาให้ "กลับมาเป็นปกติ" ก่อนแล้วจึงให้กลับมาอยู่ร่วมในสังคม ความคิดนี้คล้ายกับการลงโทษอาชญากรด้วยการคุมขัง เพื่อปรับเปลี่ยนเป็น "คนดี" ก่อนให้กลับมาใช้ชีวิตร่วมกับผู้อื่น นับตั้งแต่ยุคแห่งเหตุผลเป็นต้นมา ความรู้ทางวิทยาศาสตร์ได้กลายเป็น "ระบอบแห่งความจริง" (the regime of truth) ที่มีอำนาจในการสร้างและสถาปนาความหมายของ "ความบ้า" ทำให้ความจริงชุดอื่นหรือความหมายอื่น ๆ ถูกกดทับ ปิดกั้น หรือทำลายลง (สมารท, 2555)

วาทกรรม "ความบ้า" ครอบงำความคิดและพฤติกรรมของเราโดยไม่รู้ตัว เช่น หากพบบุคคลที่เชื่อว่าเป็น "คนบ้า" บางคนอาจหลีกเลี่ยง แฉ่งเจ้าหน้าที่รัฐให้มาควบคุมตัว เพราะเชื่อว่า "คนบ้า" ไม่ควรอยู่ร่วมกับ "คนปกติ" การดูแลผู้ป่วยจิตเวชระดับรุนแรง ในสถานพยาบาลก็ใช้วิธีการกักขัง และแยกผู้ป่วยออกจากผู้อื่นด้วยเช่นกัน ความรู้ทางการแพทย์สมัยใหม่ทำให้แพทย์ พยาบาล และบุคลากรทางการแพทย์มีอำนาจเหนือร่างกายและชีวิตของ "ผู้ป่วย" เริ่มตั้งแต่การประเมินว่าบุคคล "ปกติ" หรือไม่และกำหนดว่า "ผู้ป่วย" ควรได้รับการรักษาอย่างไร ขณะที่ความรู้และความหมายอื่น ๆ เกี่ยวกับความเจ็บป่วยถูกเบียดขับออกไป เช่น ความรู้ที่ว่าความป่วยไข้เป็นสภาวะตามธรรมชาติ หรือร่างกายมีกระบวนการเยียวยาตนเองให้หายจากอาการเจ็บป่วยบางลักษณะโดยไม่จำเป็นต้องใช้ยา รวมทั้งทางเลือกอื่น ๆ ในการบำบัดรักษาอาการป่วย เช่น การใช้สมุนไพร การพบพระ พบหมอ ดู การสวดภาวนา ฯลฯ ความหมายเหล่านี้ไม่ได้รับการยอมรับให้เป็น "ความจริง" ในโลกที่ความรู้ทางวิทยาศาสตร์เป็นระบอบของความจริง

ผู้ที่มีอำนาจในการสร้างหรือสถาปनावาทกรรม ไม่ได้มีเพียงกลุ่มผู้ปกครอง (rulers) หรือผู้บังคับใช้กฎหมายเท่านั้น แต่ยังรวมถึงกลุ่มคนอื่น ๆ ที่ผลิตและเผยแพร่ความรู้ที่ผู้อื่นยอมรับว่าน่าเชื่อถือ และเป็น "ความจริง" ของสังคม "ปัญญาชน" (intellectuals) เป็นกลุ่มบุคคลที่ได้รับการยอมรับว่ามีความเชี่ยวชาญหรือมีความรู้เฉพาะด้าน ความคิดเห็นของปัญญาชนที่เสนอต่อสาธารณะมักได้รับการยอมรับว่าเป็น "ความจริงของส่วนรวม" (สมารท, 2555: 122–123) ในทำนองเดียวกัน สื่อมวลชนก็มีอิทธิพลในการผลิตข่าววาทกรรม โดยเฉพาะเมื่อใช้รูปแบบการนำเสนอที่น่าเชื่อถือ เช่น ข่าวรายงานพิเศษ สารคดี หรือบทสัมภาษณ์ ซึ่งเข้าใจกันว่าเป็นข้อมูลที่ผ่านการตรวจสอบ กลั่นกรอง และปราศจากอคติ ข่าวสารประเภทนี้สร้างภาพของ "ความจริง" และชี้นำความคิดของคนในสังคมได้มาก

เครื่องมือที่ทรงพลังในการครอบงำความคิดของมนุษย์คือ "ภาษา" ซึ่งหมายถึงระบบสัญลักษณ์ที่ช่วยให้รับรู้เข้าใจ และจัดระเบียบโลก หากมนุษย์ปราศจากภาษา ก็จะไม่สามารถตั้งชื่อและแยกแยะ หรือกำหนดความหมายของสิ่งต่าง ๆ รอบตัวได้ ฟรานซ์ โบแอส (Franz Boas 1858–1942) นักมานุษยวิทยาชาวเยอรมัน-อเมริกัน ศึกษาภาษาของชนพื้นเมืองในอเมริกาเหนือ โดยเฉพาะภาษาอินเดียนแดง เสนอแนวคิด "สัมพัทธภาพทางวัฒนธรรม" (Cultural Relativism) ที่ว่าแต่ละภาษาและวัฒนธรรมมีโครงสร้างและมีคุณค่าในแบบของตนเอง ไม่มีภาษาหรือวัฒนธรรมใด "เหนือกว่า" หรือ "ล้าหลัง" กว่ากัน ภาษาไม่เพียงใช้ถ่ายทอดเหตุการณ์ แต่ยังกำหนดกรอบการรับรู้โลก เช่น การมีคำเรียกหิมะหลายประเภท หรือแต่ละวัฒนธรรมมีระบบบอกเวลาที่ต่างกัน ความสามารถในการสื่อสารและสร้างความหมายร่วมกันผ่านภาษาเป็นคุณลักษณะที่ทำให้มนุษย์แตกต่างจากสัตว์อื่น ๆ และพัฒนาเป็นสังคมที่มีวัฒนธรรม ระบบความเชื่อ และโครงสร้างอำนาจที่ซับซ้อน (Boas, 1911)

ความหมายของคำไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่เกิดจากการเรียนรู้และการยอมรับร่วมกันในกระบวนการทางวัฒนธรรม คำจึงเป็นเพียงสัญลักษณ์ที่ใช้แทนสิ่งต่าง ๆ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม แต่ไม่ได้สะท้อนความจริงในโลก เช่น คำว่า "นรก" "สวรรค์" "บุญ" "บาป" ที่ไม่มีตัวตนทางกายภาพ แต่ภาษาทำให้ยอมรับร่วมกันเสมือนว่านามธรรมเหล่านี้มีอยู่จริง และกลายเป็นกรอบกำกับกับการดำเนินชีวิต จากตัวอย่างนี้จะเห็นได้ว่าภาษาไม่ได้ "สะท้อน" ความจริง แต่ "สร้าง" ความจริงขึ้นมา จึงมักเกิดข้อโต้แย้งที่ไม่สามารถหาข้อยุติได้ เช่น "พระเจ้า" มีจริงหรือไม่ ผู้ศรัทธาเชื่อว่าคำนี้สะท้อนสิ่งที่มีอยู่จริง ส่วนผู้ไม่ศรัทธาโต้แย้งว่า "พระเจ้า" ไม่มีรูปธรรมเชิงประจักษ์ ความจริงของคำนี้จึงขึ้นอยู่กับบริบททางสังคมและวัฒนธรรมที่ให้การยอมรับ

นอกจากนี้ การสถาปนาความหมายยังเกี่ยวข้องกับ "ปฏิบัติการที่ไม่ใช่วาทกรรม" (non-discursive practices) ซึ่งใช้การนิยามความหมายด้วยภาษาโดยตรง แต่เสริมความมั่นคงให้ความหมายที่สร้างขึ้นได้รับการยอมรับ ปฏิบัติการเหล่านี้แสดงและตอกย้ำลำดับชั้นทางสังคม กำกับควบคุมชีวิตประจำวันโดยที่เราอาจไม่รู้ตัว เช่น วิธีการพูด น้ำเสียง รูปแบบการแต่งกายที่สร้างความน่าเชื่อถือ กฎเกณฑ์หรือแนวปฏิบัติของผู้เชี่ยวชาญ องค์ประกอบเหล่านี้ทำให้สิ่งที่สื่อสารออกมาได้รับการยอมรับว่าเป็น "ความรู้" เป็น "ความจริง" ตัวอย่างเช่น การจัดห้องเรียนให้ครูสามารถใช้สายตาควบคุมนักเรียนได้ทั่วถึง การออกแบบเรือนจำเพื่อเอื้อต่อการตรวจตราของเจ้าหน้าที่ การใช้เครื่องมือแพทย์ตรวจสอบร่างกายผู้ป่วย การจัดเก็บข้อมูลประชากรด้วยระบบคอมพิวเตอร์ หรือการกำหนดลำดับขั้นตอนของพิธีกรรมทางศาสนา เป็นต้น ในกรณีของสื่อมวลชน รูปแบบของแพลตฟอร์มการนำเสนออาจเป็นปฏิบัติการที่ไม่ใช่วาทกรรมได้เช่นกัน เช่น บุคคลหรือประเด็นที่สังคมมองว่าสำคัญมักมีพื้นที่แสดงตัวตนและสื่อสารในสื่อกระแสหลักอย่างโทรทัศน์หรือหนังสือพิมพ์ ขณะที่บุคคลหรือประเด็นที่ถูกมองว่าสำคัญน้อยกว่าจะปรากฏเฉพาะในสื่อออนไลน์ หรือไม่ถูกกล่าวถึงเลย

ความรู้บางประเภทถูกผูกขาดอยู่ในกลุ่มเฉพาะที่มีสิทธินิยามว่าอะไร "ถูก" หรือ "ผิด" ผ่านภาษาเฉพาะทางและการใช้ภาษาที่คนทั่วไปเข้าถึงยาก "ระบอบแห่งความจริง" จึงไม่ได้เกิดขึ้นเอง แต่ถูกจัดการโดยสถาบันและโครงสร้างอำนาจที่ทำให้เสียงของบางกลุ่มมีน้ำหนักเหนือกว่าคนอื่น ในศาสตร์ต่าง ๆ มีภาษาเฉพาะ เช่น ภาษาวิชาการ กฎหมาย หรือการแพทย์ ฯลฯ ศัพท์และไวยากรณ์ภาษาเหล่านี้รองรับการใช้อำนาจของคนบางกลุ่มให้น่าเชื่อถือและมีความชอบธรรม ส่วนคนนอกแวดวงจะกีดกันหรือทำให้ด้อยกว่า เช่น เมื่อบอกว่าแพทย์ "บำบัดรักษา" ทำให้แพทย์มีอำนาจจัดการร่างกายของ "คนไข้" ทั้งการเปิดดู ตรวจตรา จับจอง หรือสอดส่องในส่วนที่เร้นลับที่สุด กลายเป็น "ร่างกายภายใต้บังคับ" (docile body) (Foucault, 1977) โดยที่เจ้าของร่างกายไม่มีส่วนร่วมในกระบวนการนั้น การเขียนบันทึกการรักษาด้วยลายมือที่อ่านยาก หรือใช้ศัพท์ทางการแพทย์ที่คนทั่วไปไม่เข้าใจ หรือปกปิดเอกสาร ก็สะท้อนการใช้อำนาจของความรู้ เช่นเดียวกับภาษากฎหมายที่ซับซ้อนจนผู้คนที่ต้องพึ่งพาผู้เชี่ยวชาญเพื่อปกป้องสิทธิ ทั้งที่กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับสิทธิและเสรีภาพของทุกคน แต่ประชาชนส่วนใหญ่มักอ่านข้อกฎหมายไม่เข้าใจ และไม่สามารถใช้กฎหมายปกป้องสิทธิของตนเอง

6.3 วาทกรรมในสื่อ

ตามแนวคิดของมิเชล ฟูโกต์ สื่อมีบทบาทสำคัญในการสร้างและผลิตซ้ำวาทกรรม จนกลายเป็น "ความรู้" หรือ "ความจริง" ของสังคม ตัวอย่างหนึ่งคือการกำหนดวาระข่าวสาร (agenda setting) ที่ทำให้ประเด็นใดประเด็นหนึ่งได้รับความสนใจจากสาธารณชนและเห็นว่ามีความสำคัญ ด้วยการใช้ภาพ เสียง และองค์ประกอบทางสื่อ กระตุ้นอารมณ์ และโน้มน้าวทัศนคติของผู้รับสื่อ เช่น ภาพผู้ประสบภัยน้ำท่วมสร้างความรู้สึกเห็นอกเห็นใจ เสียงปราศรัยที่ดุเดือดกระตุ้นความรู้สึกลัวหวาดกลัวหรือความโกรธ การตัดต่อภาพ การเลือกใช้เสียง และดนตรีประกอบ ล้วนเป็นกลวิธีโน้มน้าวอารมณ์และทิศทางการตีความของผู้ชม ขณะเดียวกัน การเลือกแหล่งข่าวและบุคคลที่ให้ความเห็นต่อประเด็นต่าง ๆ เช่น นักวิชาการ ผู้เชี่ยวชาญ หรือกลุ่มนักการเมืองก็มีส่วนประกอบสร้างความหมายของเรื่องราวที่นำเสนอด้วยเช่นกัน

การเลือกใช้คำในสื่อมีอิทธิพลต่อทัศนคติและความเข้าใจของผู้รับสาร เพราะแต่ละคำมีนัยความหมาย (connotation) แตกต่างกันไป เช่นคำว่า "กลุ่มผู้เรียกร้องสิทธิ" มีความหมายเชิงบวก แต่หากใช้คำว่า "กลุ่มผู้ประท้วง" มีความหมายในเชิงลบว่าเป็นผู้สร้างความวุ่นวายและไม่เคารพกฎหมาย การเรียกเหตุการณ์ว่า "จลาจล" หรือ "ก่อการร้าย" ทำให้เหตุการณ์เป็นความรุนแรงและผิดกฎหมาย ต่างจากคำว่า "การชุมนุม" หรือ "การเดินขบวน" ที่สื่อว่าแสดงออกโดยสงบ คำบางคำสร้างความชอบธรรมให้นักการเมือง เช่น คำว่า "ทำเพื่อประชาชน" หรือ "ตัวแทนของประชาชน" ขณะที่ "เผด็จการ" หรือ "ซีไอเอ" ทำให้รู้สึกด้านลบและต่อต้าน ตัวอย่างวาทกรรมทางเศรษฐกิจ เช่น คำว่า "เศรษฐกิจฟองสบู่" หรือ "วิกฤตต้มยำกุ้ง" หรือ "เศรษฐกิจถดถอย" สร้างความวิตกกังวล ขาดความเชื่อมั่น ส่วนคำว่า "เศรษฐกิจพอเพียง" "การพัฒนาอย่างยั่งยืน" หรือ "เศรษฐกิจสีเขียว" ส่งเสริมภาพลักษณ์ในเชิงบวก

การนำเสนอประเด็นซ้ำ ๆ ในสื่อสามารถชี้นำความคิดของผู้รับสื่อได้ เช่น การรายงานข่าวในสามจังหวัดชายแดนภาคใต้ที่เน้นเฉพาะเหตุการณ์ความรุนแรง และใช้คำว่า "โจรใต้" ทำให้พื้นที่ถูกมองว่าไม่ปลอดภัย เกิดความรุนแรงมากกว่าพื้นที่อื่น และลดทอนความซับซ้อนของปัญหาให้กลายเป็นเพียงความเลวของ "โจร" เช่นเดียวกับวาทกรรม "ควายแดง" ในบริบทที่มีความขัดแย้งทางการเมือง กลุ่มคนเสื้อแดง (แนวร่วมประชาธิปไตยต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ-นปช.) มักถูกเรียกอย่างหยาบคายในลักษณะดูถูกเหยียดหยาม คนเสื้อแดงถูกมองว่าไร้เหตุผล ไร้เวลา และถูกชักจูงได้ง่าย ซึ่งเป็นการลดทอนคุณค่า ศักดิ์ศรี และอุดมการณ์ทางการเมืองของผู้เคลื่อนไหว

สื่อมักใช้ถ้อยคำเปรียบเปรยหรือคำอุปมา (metaphor) เพื่อสร้างสีสันและเข้าถึงผู้รับได้ง่ายขึ้น โน้มน้าวให้เกิดมโนภาพ และเข้าใจเนื้อหาที่เป็นนามธรรม แต่ก็ส่งผลต่อทัศนคติและการตีความ ตัวอย่างเช่น การใช้คำว่า "สงคราม" เมื่อกล่าวถึงความขัดแย้งทางการเมือง หรือการเปรียบปัญหาและอุปสรรคว่าเป็น "กำแพง" ทำให้ผู้รับสารนึกถึงการเผชิญหน้าและความรุนแรง ซึ่งมีผลต่อการรับรู้ในเชิงอารมณ์มากกว่าการพิจารณาด้วยเหตุผล

งานศึกษา "บทบาทของงานสื่อสารเชิงกลยุทธ์กับวาทกรรมด้านสิ่งแวดล้อมในสื่อมวลชน" ของดวงแก้ว เขียรสวัสดิ์กิจ (2563) ชี้ว่า "ความจริง" ด้านสิ่งแวดล้อมในสื่อสาธารณะมักมาจากนักการเมือง เจ้าหน้าที่รัฐ และผู้เชี่ยวชาญของรัฐ ซึ่งมีอิทธิพลกำหนดประเด็นและแนวทางแก้ไข ขณะที่สื่อมวลชนทำงานแข่งกับเวลาจึงสัมภาษณ์ผู้มีตำแหน่งหน้าที่ หรือใช้แหล่งข้อมูลจากหน่วยงานรัฐไม่กี่แห่งทั้งที่ปัญหาเกี่ยวข้องกับหลายฝ่าย ความรีบเร่งทำให้ขาดการตรวจสอบเชิงลึกหรือประเมินความน่าเชื่อถือของข้อมูล และไม่สะท้อนเสียงของผู้ได้รับผลกระทบ ในประเทศไทยและประเทศแถบเอเชียมีสถาบันวิจัยที่เกี่ยวข้องจำกัดและไม่ค่อยเปิดเผยข้อมูล อีกทั้งความรู้ด้านสิ่งแวดล้อมเป็นวิทยาศาสตร์ที่ซับซ้อน นักข่าวมักลดทอนเนื้อหา ใช้ภาพหรือสัญลักษณ์ประกอบเพื่อสื่อสารให้เข้าใจได้ง่าย แต่อาจเป็นการบิดเบือนข้อเท็จจริงและสร้างภาพจำที่เข้าใจผิด เช่น การใช้ภาพหมิ่วโลกเป็นตัวแทนภาวะโลกร้อน อาจทำให้เข้าใจว่ามีสัตว์บางชนิดเท่านั้นที่ได้รับผลกระทบ หรือการรณรงค์ให้ใช้ถุงผ้าแทนถุงพลาสติก ทำให้เชื่อว่าการแก้ปัญหาสิ่งแวดล้อมทำได้ง่ายเพียงแค่เปลี่ยนพฤติกรรมบริโภคเพียงเล็กน้อย

บทความ "การวิเคราะห์วาทกรรมในข่าวอาชญากรรมและการถอดรหัสข่าวอาชญากรรมโดยอาชญากร" โดยสาธิตา ตระกูลโชคเสถียร และกิตติ กันภัย (2555) เสนอว่าสื่อมวลชนประกอบสร้างความหมายและตีตราบุคคลในข่าวอาชญากรรม ด้วยการเสนอข่าวเชิงละคร การเลือกถ้อยคำ ภาพประกอบ และสีหน้าท่าทางของผู้ประกาศข่าว เพื่อเร้าอารมณ์ และแบ่งขั้ว "คนดี-คนร้าย" เสมือนว่ามนุษย์มีอัตลักษณ์ตายตัว และใช้บรรทัดฐานทางศีลธรรมตัดสินผู้อื่น ส่งผลให้บุคคลในข่าวตกเป็น "จำเลยของสังคม" ทั้งที่ยังไม่ผ่านกระบวนการยุติธรรม อย่างไรก็ตาม สื่อไม่ได้สร้างวาทกรรมขึ้นมาเอง แต่เป็นการนำเสนอให้สอดคล้องกับแบบแผนทางวัฒนธรรมและความเข้าใจร่วมของคนส่วนใหญ่ ทำให้ประเด็นอื่น เช่น กระบวนการยุติธรรมทางอาญา หรือคำอธิบายของผู้กระทำผิดไม่มีพื้นที่ในสื่อ

วิทยานิพนธ์เรื่อง "การสร้างภาพลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ชาวเขาในสังคมไทย ระหว่างทศวรรษ 2420 ถึงทศวรรษ 2520" โดยพิพัฒน์ กระแจะจันทร์ (2550) ชี้ว่า ก่อนสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ. 2420-2470) กลุ่มชาติพันธุ์ที่อยู่นอกเขตเมืองมักถูกเรียกว่า "ชาวป่า" หรือ "คนป่า" มินัยถึงความป่าเถื่อนและล้าหลัง เป็นคำที่ใช้แพร่หลายในสมัย

รัชกาลที่ 5 เมื่อราชสำนักสยามว่าจ้างชาวต่างชาติให้สำรวจแหล่งแร่ทั่วประเทศ ชาวต่างชาติเรียกกลุ่มชาติพันธุ์ว่า "Hill Tribes" ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 ได้แปลคำนี้ว่า "ชาวเขา" เพื่อแสดงว่าชาวสยามมีอารยธรรมและความศิวิไลซ์ การแบ่งแยกกลุ่มชาติพันธุ์ก็เพื่อทำให้ชาวสยามแลดูสูงส่ง เลียนแบบแนวทางที่เจ้าอาณานิคมปกครองชาวพื้นเมือง

หลังสงครามโลกครั้งที่สอง (พ.ศ. 2480–2520) ภาพลักษณ์ "ชาวเขา" ถูกมองด้านลบมากขึ้น โดยเฉพาะในบริบทสงครามเย็น ช่วงรัฐบาลจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ "ชาวเขา" ถูกมองเป็นภัยคุกคามต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ เพราะบางกลุ่มเข้าร่วมกับขบวนการคอมมิวนิสต์ รัฐมีมาตรการควบคุมเข้มงวด เช่น จัดตั้งตำรวจตระเวนชายแดน (ตชด.) คณะกรรมการสงเคราะห์ประชาชนไกลคมนาคม และคณะกรรมการสงเคราะห์ชาวเขา รวมทั้งพยายามอพยพ "ชาวเขา" ไปอยู่ศูนย์อพยพ และจัดตั้งนิคมสร้างตนเองสงเคราะห์ ซึ่งรวมอยู่ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ. 2504–2506) นอกจากนั้น "ปัญหาชาวเขา" ยังเกี่ยวพันกับสถาบันศาสนา รัฐพยายามจัดการนับถือผี มีการจัดตั้ง "โครงการพระธรรมจาริก" ให้ไปเผยแผ่ศาสนาพุทธในพื้นที่ที่มีการเคลื่อนไหวของขบวนการคอมมิวนิสต์ นอกจากนั้น ชาวเขาก็ถูกมองว่าอาจไม่จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งความเป็นชาติด้วยเช่นกัน นิยามและภาพลักษณ์ของ "ชาวเขา" ตอกย้ำโดยสื่อ เช่น โทรทัศน์ ภาพยนตร์ รวมไปถึงนวนิยาย มีผลต่อความรู้สึกนึกคิดของประชาชน และการปฏิบัติต่อชาวเขาอย่างเหยียดหยามและกดขี่

งานของ ปิยธิดา คงวิมล และวิมลมาศ ปุชชากุล (2564) ศึกษาวิทยาสารกฤตยในระหว่าง พ.ศ. 2530–2561 รวม 84 ฉบับ พบวาทกรรมเกี่ยวกับสตรีมาภายใต้เน้นความเป็น "ผู้หญิงสมัยใหม่" ที่มีการศึกษา และมีสิทธิเสรีภาพและความเท่าเทียมกับผู้ชาย สามารถทำงานนอกบ้าน และมีความทันสมัย ก้าวทันโลกและเทคโนโลยี วาทกรรมเหล่านี้กลายเป็นอุดมคติและต้นแบบให้ผู้หญิงหลายคนยึดเป็นแบบอย่าง ส่งผลต่อแบบแผนการใช้ชีวิตและการบริโภคสินค้าเพื่อสร้างอัตลักษณ์ เพื่อเปลี่ยนแปลงตนเองให้ตอบสนองความต้องการหรือความคาดหวังของคนในสังคมที่มีต่อบทบาทของผู้หญิง และเพื่อให้ตนได้รับการยอมรับจากคนแวดล้อม

วาทกรรมในสื่อมีอิทธิพลในการถ่ายทอดข้อมูล ความรู้ และทัศนคติไปสู่สาธารณชน อาจสร้างภาพเหมารวม (stereotype) หรืออคติ เพื่อสนับสนุนอุดมการณ์บางอย่าง เช่น แนวคิดชาตินิยม หรือการต่อต้านผู้ที่มีความคิดเห็นที่แตกต่าง วาทกรรมลักษณะนี้อาจสร้างความรู้สึกเป็นพวกพ้องเดียวกันให้แก่คนบางกลุ่ม แต่ก็สร้างความแตกแยก ความขัดแย้ง และความเกลียดชัง อาจโน้มน้าวให้ใช้ความรุนแรง หรือส่งเสริมการเลือกปฏิบัติ (discrimination) ต่อบุคคลหรือกลุ่มคนที่มีเชื้อชาติ ศาสนา เพศ หรือจุดยืนทางการเมืองที่แตกต่าง นอกจากนี้ วาทกรรมในสื่อยังกำหนด "วาระของสังคม" (agenda-setting) โดยการเน้นย้ำบางประเด็น และมองข้ามประเด็นอื่น เมื่อวาทกรรมในสื่อถูกใช้เพื่อเสนอความจริงเพียงบางแง่มุม หรือนำเสนอข้อมูลที่บิดเบือนอาจทำให้เกิดความเข้าใจผิดในทางสาธารณะ

6.4 ภาพแทนความจริง (Representation)

ภาพแทน หรือ ภาพตัวแทน (Representation) หมายถึง ภาษาหรือสัญลักษณ์ที่เชื่อมโยงสิ่งที่อยู่ในความคิดออกมาให้ผู้อื่นรับรู้ อาจอยู่ในรูปแบบภาพถ่าย ภาพวาด ถ้อยคำ หรือสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่ทำให้ผู้รับสารเข้าใจ การสร้างภาพแทนของสื่อเกิดจากการเลือกสรรและตีความข้อมูลหรือเหตุการณ์ และมักควบคู่ไปกับการสร้างความรู้สึกร่วมของผู้รับสื่อ อย่างไรก็ตาม ภาพแทนไม่ได้เป็นเพียงผลจากการส่งสารจากผู้ผลิตสื่อเท่านั้น แต่ผู้รับสารยังอาจตีความและสร้างความหมายจากสื่อที่ได้รับอีกด้วย

ในสังคมมีภาพแทนมากมายที่สร้างขึ้นมาแล้วกลายเป็นภาพเหมารวม (stereotype) ทำให้ความหมายที่สร้างขึ้นมาเป็นตัวแทนความจริง เกิดความเข้าใจที่บิดเบือน เช่น การเล่าเรื่องราวบุคคลสำคัญทางประวัติศาสตร์เฉพาะด้านคุณงามความดี ทำให้เข้าใจว่าบุคคลนั้นเป็น "วีรบุรุษ" หรือเล่าเฉพาะด้านไม่ดีของบุคคลจนทำให้เข้าใจว่าเขาเป็นคนชั่วร้าย ทั้งที่มนุษย์ทุกคนล้วนมีทั้งด้านที่ดีและไม่ดี ที่กระทำการภายใต้เงื่อนไขของสถานการณ์ในช่วงเวลาขณะนั้น

สจิวต์ ฮอลล์ (Stuart Hall, 1932–2014) นักสังคมวิทยาและนักทฤษฎีวัฒนธรรมชาวอังกฤษ จากสำนักวัฒนธรรมศึกษาเบอร์มิงแฮม (Birmingham Centre for Contemporary Cultural Studies, CCCS) เสนอแนวคิด "การสร้างภาพแทน" (Representation) แสดงให้เห็นว่าการสื่อสารไม่ใช่การถ่ายทอดข้อมูลโดยตรงไปตรงมา แต่เป็นการ "สร้างความหมาย" ที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมของกลุ่มสังคมนั้น ๆ เนื้อหาของสื่อไม่ใช่ "ความจริง" กระนั้นก็ตาม การสร้างภาพแทนก็ไม่ใช่การสื่อสารที่บิดเบือนความหมายเสียทีเดียว เพราะไม่มีความหมายใดที่แท้จริงเพียงหนึ่งเดียว ทุกความหมายเกิดจากการสร้างขึ้นและถูกโต้แย้งท้าทายได้เสมอ

ในหนังสือ "Representation: Cultural Representations and Signifying Practices" (Hall, 1997) ฮอลล์อธิบายว่า การสร้างภาพแทนเป็นกระบวนการสร้างความหมายผ่านการใช้สัญลักษณ์ต่าง ๆ เพื่อทำความเข้าใจและอธิบายโลก อ้างอิงถึงวัตถุ ผู้คน เหตุการณ์ และความคิดนามธรรมต่าง ๆ ความหมายกำหนดขึ้นภายใต้บริบททางสังคมหนึ่ง ๆ จึงเป็นความหมายร่วม (shared meaning) ของสมาชิกในสังคมหรือวงการนั้น ๆ ความหมายนี้ยังรวมไปถึงอารมณ์ความรู้สึก ความคิด และมโนทัศน์ เกี่ยวกับสิ่งต่าง ๆ ที่อ้างอิงถึงและถ่ายทอดแลกเปลี่ยนกัน แต่ในการสร้างภาพแทนมักมีการลดรูปหรือลดทอนข้อเท็จจริงโดยการคัดเลือกเพียงบางลักษณะมากล่าวถึง มีการดัดแปลง ตบแต่ง ชับเน้นลักษณะนั้นให้โดดเด่น ทำให้ผู้รับสื่อเชื่อว่าสิ่งที่แสดงออกมาเป็นตัวแทนความจริงทั้งหมด เช่น พระเอกและนางเอกในนวนิยายมักถูกสร้างให้มีเฉพาะด้านที่ดึงดูดใจ ไม่มีblemishes หรือความคิดในด้านลบ หรือพฤติกรรมที่ไม่เหมาะสม การเล่าถึงชนบทในลักษณะโรแมนติก มีแต่ความสุขสงบร่มรื่น แต่ไม่ได้พูดถึงความยากลำบาก ความยากจน และผู้คนที่ต้องตรากตรำทำงานหนัก ซึ่งเป็นอีกด้านหนึ่งของชนบทที่มีอยู่จริงเช่นกัน

ฮอลล์อธิบายว่า สรรพสิ่งในโลกมิได้มีความหมายตายตัว แต่ความหมายถูกกำหนดผ่านภาษาและสัญลักษณ์ ความคิดเชิงนามธรรมหลายอย่างเป็นเพียงจินตนาการซึ่งไม่มีอยู่จริงในโลกวัตถุ แต่ก็ถูกสร้างภาพแทนแล้วถ่ายทอดให้ผู้คนเข้าใจร่วมกัน มนุษย์เติบโตมาในโลกที่มีการจัดระเบียบความหมายไว้แล้ว มุมมองของเราจึงไม่ใช่สัญชาตญาณที่เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ ภาพแทนที่เรารับรู้เป็นไปตาม "แผนที่มโนทัศน์" (conceptual map) ที่เรียนรู้จากสังคม เป็นรหัสที่คนในสังคมเดียวกันเข้าใจร่วมกัน ผ่านการส่งส่อกล่อมเกล่าให้เข้าใจรหัสเหล่านี้ เพื่อให้เป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมที่อาศัยอยู่ และสามารถแสดงความคิดเห็นของตนเพื่อสื่อสารกับคนในระบบวัฒนธรรมเดียวกันได้

การสร้างภาพแทนเป็นกระบวนการทางอำนาจ เนื่องจากกลุ่มผู้มีอำนาจสามารถนิยามและกำหนดความหมายของสิ่งต่าง ๆ ได้เหนือกว่าผู้อื่น ไม่ว่าจะเป็นการสร้างภาพลักษณ์ของตนเองหรือผู้อื่น เพื่อจัดวางตำแหน่งทางสังคม (social positioning) ว่ามีสถานะ คุณค่า และความสำคัญอย่างไร การสร้างภาพแทนเป็นเครื่องมือทางอุดมการณ์ที่ตอกย้ำและทำให้ความเชื่อ ค่านิยม และบรรทัดฐานของสังคมดำรงอยู่ต่อไป

ภายใต้อิทธิพลทางความคิดของ แฟร์ดีนันด์ เดอ โซซูร์ นักภาษาศาสตร์ และโรลันด์ บาร์ตส์ (Roland Barthes) นักทฤษฎีสัญญาศาสตร์ ฮอลล์ อธิบายว่า การสร้างภาพแทนทำงานผ่านระบบสัญญาณ (ดู 6.2 เพิ่มเติม) ในกระบวนการนี้ ผู้ผลิตสื่อจะใส่รหัส (Encoding) ลงไปในเนื้อหาและรูปแบบการนำเสนอด้วยภาษา ภาพ เสียง หรือสัญลักษณ์ต่าง ๆ ซึ่งมีความหมายที่เกี่ยวข้องกับอุดมการณ์ วัฒนธรรม และบริบททางสังคมของตน ส่วนผู้รับสื่อก็จะถอดรหัส (Decoding) เพื่อตีความหมายของสัญลักษณ์เหล่านั้น ตามประสบการณ์ส่วนตัว ความรู้สึกและค่านิยมจากวัฒนธรรมและอุดมการณ์ของตนที่มีมาแต่เดิม ผู้รับสารอาจยอมรับความหมายตามที่ถูกผลิตตั้งใจถ่ายทอดโดยไม่ตั้งคำถาม (dominant reading) หรือยอมรับบางส่วน และตีความบางส่วนให้เข้ากับประสบการณ์หรือความเชื่อของตนเอง (negotiated reading) ความหมายในสื่อจึงไม่ตายตัว แต่ถูกต่อรองอยู่เสมอ (Hall, 1997)

การสร้างภาพแทนมักผลิตซ้ำอคติและการตีตรา (stereotype) กลุ่มคนด้อยอำนาจต่าง ๆ เช่น คนผิวสี ผู้หญิงประเทศกำลังพัฒนา หรือชนเผ่าพื้นเมือง ในภาพยนตร์หลายเรื่อง กลุ่มคนเหล่านี้เป็นเพียงตัวประกอบ มีอาชีพไม่สำคัญหรือต่ำต้อย เช่น เป็นคนรับใช้ แรงงานชั้นล่าง และมักถูกนำเสนอด้วยท่าทีเหยียดหยามและลดทอนคุณค่า ตอกย้ำการแบ่งแยกเชื้อชาติและชนชั้น ผู้สร้างภาพยนตร์ฮอลลีวูดมักเป็นคนผิวขาวจากชนชั้นสูง จึงสร้างภาพแทนของคนผิวสีตาม

ค่านิยมของตน โดยวางบทบาทให้เป็นคนยากจน เกี่ยวข้องกับอาชญากรรม ความรุนแรง เป็น "ศัตรู" และ "คนอื่น" (the Other) แต่ไม่สื่อถึงความซับซ้อนและหลากหลายของประสบการณ์จากชีวิตจริงของพวกเขา ทำให้เกิดความเข้าใจที่คับแคบ ด้วยเหตุนี้ จึงเกิดข้อโต้แย้งต่อการผลิตซ้ำภาพแทนเพื่อให้เกิดความเข้าใจที่รอบด้านมากขึ้น (Hall, 1997)

กรณีการสร้างภาพแทนผู้หญิงในสื่อ มักสะท้อนค่านิยมและความคาดหวังของสังคมที่กำหนดให้ผู้หญิงเป็นภรรยา แม่ แม่บ้าน หรือผู้ดูแลครอบครัว มีหน้าที่สนับสนุนความสำเร็จของผู้ชาย ไม่ว่าจะเป็นในฐานะพ่อสามี หรือหัวหน้าในที่ทำงาน ผู้หญิงถูกจำกัดบทบาทให้อยู่เพียงในพื้นที่ของบ้านและครอบครัว ถูกประเมินคุณค่าจากรูปลักษณ์ ความสวยงาม และเสน่ห์ภายนอก มากกว่าความรู้ความสามารถ หรือศักยภาพที่แท้จริง สื่อสร้างแรงกดดันต่อผู้หญิงที่ต้องพยายามปรับตัวให้สอดคล้องกับภาพแทนเหล่านั้นซึ่งไม่สะท้อนความหลากหลายของประสบการณ์ที่แท้จริงของผู้หญิง ทำให้ความซับซ้อนของประเด็นเรื่องเพศถูกลดทอนลง และส่งผลให้การต่อสู้เพื่อสิทธิและความเท่าเทียมทางเพศเป็นไปอย่างยากลำบาก

สื่อโฆษณามุ่งกระตุ้นการบริโภคสินค้าและบริการ แต่ก็ผลิตซ้ำอุดมการณ์และค่านิยมบางอย่างไปในขณะเดียวกัน ในบท "The Spectacle of the 'Other'" ฮอลล์ ยกตัวอย่างสื่อโฆษณาในช่วงปลายศตวรรษที่ 19 ที่ใช้ภาพชนพื้นเมืองผิวดำร่างใหญ่ในฉากสินค้า หรือแผ่นโปสเตอร์โฆษณา เช่น กล้องสปู กล้องชา กล้องบิสกิต บุหรี่ หรือของเล่นเด็ก เขาชี้ว่าร่างกายของชายพื้นเมืองถูกทำให้เป็นวัตถุแห่งการจ้องมอง เพื่อสื่อความดิบเถื่อน และไม่มีอารยธรรม ส่วนการล่าอาณานิคมถูกมองว่าเป็นส่วนหนึ่งของความรุ่งโรจน์และความศิวิไลซ์ของจักรวรรดิอังกฤษ สินค้าและสื่อโฆษณาเหล่านี้ทำให้อุดมการณ์จักรวรรดินิยมแทรกซึมอยู่ในชีวิตประจำวันของผู้บริโภคชาวอังกฤษ โดยเฉพาะในครัวเรือนของชนชั้นกลางและชนชั้นแรงงาน สินค้ากลายเป็นสัญลักษณ์ที่สื่อแนวคิดว่าชาติตะวันตกศิวิไลซ์กว่า เหนือกว่าทางเชื้อชาติ สร้างภาพแทนความเป็นชาย ไปจนถึงการทำให้การล่าอาณานิคมดูเป็นเรื่องธรรมดาและการผจญภัยอันน่าตื่นเต้น ซึ่งแมคคลินท็อกเรียกว่า "การเหยียดเชื้อชาติผ่านสินค้า" (Commodity Racism) (McClintock, 1995: 34 อ้างใน Hall, 1997: 240)

"ภาพการพิชิตอาณานิคมประทับอยู่บนกล้องสปู... กล้องบิสกิต ขวดวิสกี้ กระป๋องชา และช็อกโกแลตบาร์... ไม่เคยมีรูปแบบของการเหยียดเชื้อชาติที่เข้าถึงประชากรจำนวนมากและหลากหลายเช่นนี้มาก่อน"

(McClintock, 1995: 209 อ้างใน Hall, 1997: 240)

ฮอลล์อธิบายว่าการสร้างภาพแทนเป็นกระบวนการที่มนุษย์ใช้ทำความเข้าใจโลก โดยมีทั้งการสร้างภาพแทนในจิตใจตนเอง และการสร้างภาพแทนเพื่อสื่อสารความคิดไปยังผู้อื่น (Hall, 1997)

1. การสร้างภาพแทนในใจ (Mental Representation) หมายถึง การจัดระบบความคิดของตนเอง โดยการจัดจำแนกวัตถุ เหตุการณ์ และผู้คน que ประสบพบเจอทั้งที่เหมือนและแตกต่างกัน แล้วคิดเชื่อมโยงหรือเปรียบเทียบกับสิ่งต่าง ๆ ที่เคยเรียนรู้จากประสบการณ์เพื่อแปลงข้อมูลที่ซับซ้อนให้ตนเองเข้าใจได้ง่ายขึ้น เช่น การเกิดความคิดจากหนังสือที่เคยอ่าน หรือเรื่องราวที่เคยเห็นในสื่อ

2. การสร้างภาพแทนภายนอก (External Representation) หมายถึง การใช้สื่อและสัญลักษณ์ต่าง ๆ เช่น ภาพวาด ภาพถ่าย ข้อความ สี เสียง ท่วงทำนอง สัญลักษณ์ ฯลฯ ถ่ายทอดความคิดให้ผู้อื่นรับรู้ สื่อกลางใดก็ตามที่ใช้ถ่ายทอดความคิดออกไปล้วนเป็น "สัญญาณ" ทั้งสิ้น แม้เป็นเรื่องราวธรรมที่มองไม่เห็นหรือจับต้องไม่ได้ในโลกความเป็นจริงก็ตาม ผู้คนในวัฒนธรรมเดียวกันสามารถสร้างความเข้าใจร่วมและสื่อสารกันได้เพราะมีแผนที่โนทัศน์ (conceptual map) หรือชุดความคิด ความจำ และความเข้าใจโลก รวมทั้งสิ่งที่จินตนาการได้ร่วมกัน

ในการสร้างภาพแทนย่อมมีการจำแนกแยกแยะและตัดสินใจว่าจะรวม (include) สิ่งใดหรือกีดกัน (exclude) สิ่งใดออกไป โดยขึ้นอยู่กับคุณสมบัติบางอย่างให้จดจำง่าย แต่ก็กลายเป็นการลดทอนความซับซ้อนของความเป็นจริง และทำให้อัตลักษณ์บุคคลหรือสิ่งที่อ้างอิงมีความหมายเพียงไม่กี่อย่าง เช่น การสร้างภาพแทน "เมือง" ที่มีความหมายว่า แออัด

วุ่นวาย ไร้ระเบียบ มีแต่มลพิษ แ่งแย่งแข่งขัน ฯลฯ ทั้งที่เมืองมีความจริงในด้านอื่นอยู่ด้วย เช่น ความสะดวกสบาย โอกาสทางเศรษฐกิจ ศูนย์รวมศิลปะและความบันเทิง เป็นต้น บ่อยครั้งที่การสร้างภาพแทนเป็นการสร้างตัวแบบที่เหมาะสม นำไปสู่การ "ตีตรา" กลุ่มบุคคล เช่น ภาพแทน "โสเภณี" ซึ่งมักเสนอว่าเป็นหญิงชั่ว สำนวน และแพร่โรคติดต่อทางเพศสัมพันธ์ คำว่า "โสเภณี" ยังนำไปใช้เปรียบเปรยในบริบทอื่นด้วยความหมายแง่ลบ เช่น "โสเภณีทางการเมือง" หมายถึงนักการเมืองที่ย้ายสังกัดไปเรื่อย ๆ ให้ความสำคัญในจุดยืนและอุดมการณ์

งานศึกษาของ อัญมณี ภักดีมวชน และคณะ (2562) เรื่อง "ภาพตัวแทนของโสเภณีในละครโทรทัศน์: การนำเสนอเรื่องการค้าประเวณีในละครไทย" วิเคราะห์ละครโทรทัศน์ 3 เรื่องที่ออกอากาศในช่วง พ.ศ. 2560–2562 พบว่าตัวละครโสเภณีมักมีภาพลักษณ์ภายนอกสวยงาม ผิวพรรณดี รูปร่างสมส่วน และสะอาดสะอ้าน แต่การแสดงออกทางคำพูดและความคิดมีความหลากหลาย มีพื้นเพมาจากชนบท ปากร้ายแต่พูดจาอ่อนหวานช่วยยวนผู้มาใช้บริการ แสดงอารมณ์ตรงไปตรงมา มีความทะเยอทะยาน การประกอบอาชีพนี้เป็นเพราะความยากจน ความหลงผิด หรือถูกหลอกลวง ตัวละครโสเภณีส่วนใหญ่ไม่ยอมรับอาชีพของตนและมักปิดบังผู้อื่น หากเปลี่ยนไปประกอบอาชีพอื่นก็จะได้รับโอกาสและการยอมรับจากสังคม แต่หากไม่เลิกก็จะพบจุดจบที่เลวร้าย บทความเสนอว่าละครโทรทัศน์ผลิตซ้ำภาพแทนของโสเภณี โดยตอกย้ำว่าโสเภณีเป็นคนไม่ดี ต่ำต้อย ไร้ศักดิ์ศรี และสมควรถูกลงโทษ นอกจากนั้นละครยังสะท้อนให้เห็นความเหลื่อมล้ำทางสังคม ความรุนแรงทางเพศภายใต้โครงสร้างสังคมชายเป็นใหญ่ และค่านิยมตามวัฒนธรรมบริโภคนิยม รวมทั้งพยายามสั่งสอนผู้ชมให้เห็นคล้อยตามกรอบศีลธรรม ทำให้โสเภณีไม่มีที่ยืนในฐานะมนุษย์คนหนึ่ง

วิทยานิพนธ์เรื่อง "มายาคติและความรุนแรงของภาพแสดงแทน 'ชาวเขา' " ในแบบเรียนบทเพลงและภาพยนตร์" โดย สุนทร สุขสรณจิต (2551) อธิบายว่าแบบเรียนสะท้อนมุมมองของรัฐซึ่งเน้นย้ำการแบ่งแยกว่า "ชาวเขา" ไม่ใช่คนไทย เพราะมีภาษาและวัฒนธรรมที่แตกต่าง ภาพยนตร์สะท้อนมุมมองของคนชั้นกลางที่ผลิตซ้ำภาพแทนทั้งด้านบวกและด้านลบของ "ชาวเขา" แตกต่างกันไปในแต่ละยุคสมัย มีทั้ง "หนังสะท้อนสังคม" เสนอภาพลักษณ์ในแง่ลบที่น่าประทับใจ และ "หนังตลาด" ที่เสนอความแปลกแยกแตกต่างไปจากคนเมือง น่าตลกขบขัน บางสื่อเสนอว่าชาวเขาตัดไม้ทำลายป่า เป็นลูกจ้างที่ไร้การศึกษา ส่วนบทเพลงปกาเกอญอซึ่ง "ชาวเขา" ผลิตเอง มุ่งแสดงตัวตนให้คนนอกวัฒนธรรมเข้าใจว่าความแตกต่างทางวัฒนธรรมและที่อยู่อาศัยไม่ได้ลดคุณค่าความเป็นคน

งานศึกษาของ อีระ บุชบกแก้ว เรื่อง "ภาพตัวแทนผู้สูงอายุไทยที่สื่อผ่านกลวิธีทางภาษาในวาทกรรมสื่อสาธารณะ" (2562) ชี้ให้เห็นว่าการเสื่อมของร่างกายในวัยชราเป็นเรื่องธรรมชาติ แต่สื่อมักเน้นย้ำภาพแทนด้านลบของผู้สูงอายุ เช่น อ่อนแอ ยากลำบาก ทุกข์ทรมาน หรือถูกเอารัดเอาเปรียบ ทำให้ผู้สูงอายุถูกมองว่าไร้ความสามารถ อยู่ในภาวะพึ่งพิงและเป็นภาระของสังคม การนำเสนอภาพแทนเหล่านี้มักอ้างอิงบทสัมภาษณ์ของเจ้าหน้าที่รัฐ ซึ่งใช้ข้อมูลตามหลักวิชาการทางการแพทย์ ส่งผลให้ภาพรวมคล้ายกัน คือ รัฐต้องทำหน้าที่ "อุปถัมภ์" แทนที่จะจัดสวัสดิการให้ตามสิทธิพลเมือง แม้บางสื่อจะยอมรับศักยภาพของผู้สูงอายุ แต่ก็เสนอว่าการใช้ศักยภาพก็ต้องได้รับการสนับสนุนจากภาครัฐ ภาพแทนแบบเหมารวมที่ตัดขาดจากบริบทชีวิตจริง ซึ่งมีความหลากหลาย ทำให้รัฐมีความชอบธรรมในการกำหนดมาตรการงบประมาณ และจัดการผู้สูงอายุให้อยู่ในการควบคุม เช่น ในโรงพยาบาลหรือศูนย์ผู้สูงอายุ สถานสงเคราะห์ โรงเรียนผู้สูงอายุ หรือชมรมผู้สูงอายุ และแม้แต่ผู้สูงอายุเองก็มองตนเองในด้านลบตามวาทกรรมดังกล่าวไปด้วย

การเข้าใจเรื่องภาพแทนจะทำให้ตระหนักว่า สัญลักษณ์และภาพลักษณ์ไม่ได้มีความหมายตามธรรมชาติ แต่ถูกสร้างขึ้นผ่านระบบรหัส (codes) ที่สัมพันธ์กับรหัสอื่นในวัฒนธรรม เมื่อรหัสเหล่านี้ถูกใช้ซ้ำและได้รับการยอมรับก็จะเป็น "ความจริงทางสังคม" การสร้างภาพแทนจึงเกี่ยวข้องกับอำนาจและอัตลักษณ์ เพราะความหมายที่ถูกสร้างจะกำหนดตำแหน่งแห่งที่ของกลุ่มคนต่าง ๆ ในสังคม อย่างไรก็ตาม ความหมายในสื่อไม่ตายตัว แต่เปลี่ยนแปลงได้ และผู้รับสารก็ตีความสื่อตามประสบการณ์และความรู้ของตนเองด้วย

6.5 ความไม่จริงแท้ (Inauthentic Truth) ในโลกยุคหลังความจริง (Post-Truth Era)

หากเปรียบเทียบสื่อประเภทต่าง ๆ ภาพถ่ายและภาพเคลื่อนไหวให้ความรู้สึกสมจริงมากที่สุด เพราะสามารถบันทึกรายละเอียดของเหตุการณ์ ผู้คน และสถานที่อย่างเป็นรูปธรรม ทำให้ผู้รับสารรู้สึกเหมือนได้เข้าร่วมในเหตุการณ์นั้น สื่อสองประเภทนี้มักใช้เป็นหลักฐานว่าเคยมีวัตถุหรือเหตุการณ์เกิดขึ้น อย่างไรก็ตาม หลักฐานนั้นเป็นเพียงเศษเสี้ยวของ "ความเป็นจริง" (reality) แต่ไม่ได้สะท้อน (reflect) ข้อเท็จจริงทั้งหมด และอาจไม่ใช่ "ความจริง" (truth) เสมอไป

ในการบันทึกภาพ ช่างภาพสร้างความหมายด้วยการจัดองค์ประกอบ แสง เงา มุมกล้อง ตำแหน่งและทิศทางการเคลื่อนไหวของวัตถุหรือบุคคล ตลอดจนการเลือกอุปกรณ์ที่ใช้บันทึกและถ่ายทอด ทำให้เหตุการณ์เดียวกันสื่อความหมายแตกต่างกันได้ นอกจากนี้ กระบวนการหลังการผลิตและบริบทการนำเสนอ เช่น การตีพิมพ์ การจัดแสดงนิทรรศการ หรือการเผยแพร่ผ่านสื่อออนไลน์ ก็ส่งผลต่อการรับรู้ของผู้ชม เช่น การฉายภาพยนตร์ในโรงภาพยนตร์สร้างประสบการณ์ที่แตกต่างจากการฉายในห้องเรียน หรือการจัดแสดงในพิพิธภัณฑ์ย่อมสร้างความหมายต่างจากการเผยแพร่ทางออนไลน์ แม้แต่พื้นผิวของกระดาษอัดภาพถ่ายก็เปลี่ยนอารมณ์ความรู้สึกของผู้ชมได้ ตัวอย่างเหล่านี้แสดงให้เห็นว่า ความหมายของภาพไม่ได้ขึ้นอยู่กับภาพเพียงอย่างเดียว แต่ขึ้นกับบริบททางสังคม วัตถุทางกายภาพ และเงื่อนไขของการรับชมด้วย

นอกจากการถ่ายภาพนิ่งและภาพเคลื่อนไหวจะเป็นการ "ประกอบสร้าง" (construct) เรื่องราวแล้ว ผู้เกี่ยวข้องไม่ว่าจะเป็นช่างภาพ ผู้กำกับภาพ ผู้คัดเลือกภาพเพื่อเผยแพร่ รวมทั้งบุคคลในภาพ ก็ได้เป็นเพียง "ตัวกลาง" (medium) ในการสื่อสารเท่านั้น แต่ต่างมีบทบาทในการสร้างความหมายที่ส่งถึงผู้รับสาร สื่อประเภทอื่นที่ไม่ใช่ภาพถ่ายหรือภาพเคลื่อนไหวก็มีลักษณะไม่ต่างกัน ในแง่ที่ไม่ใช่ "ความเป็นจริง" และ "ความจริง" อย่างหมดจดสมบูรณ์ ขณะที่ประสบการณ์ รสนิยม ทศนคติ และอุดมการณ์ของผู้รับชมภาพก็ส่งผลต่อการตีความหมายด้วยเช่นกัน ภาพถ่ายใบหนึ่งอาจทำให้ผู้ชมรู้สึกพิศวงซึ้ง แต่ผู้ชมบางส่วนก็อาจรู้สึกชิงชัง ตลกขบขัน หรือสมเพชเวทนาได้ เพราะอำนาจในการสร้างความหมายไม่ได้ผูกขาดอยู่ที่ผู้สร้างและนำเสนอเท่านั้น แต่ผู้รับชมก็มีอำนาจในการตีความด้วย

จากที่กล่าวมา มืองค์ประกอบหลายอย่างที่เกี่ยวข้องกับการสร้างความหมาย และ "ความจริง" ทางสังคม แม้สื่อมวลชนจะมีหน้าเสนอความจริง แต่ทุกชิ้นงานสื่อย่อมผ่านการคัดเลือกทั้งสิ้น แม้แต่รูปแบบการรายงานข้อเท็จจริง เช่น ข่าว สารคดี หรือบทสัมภาษณ์ ก็อาจนำเสนอ "ความจริงที่ไม่แท้" (inauthentic truth) ได้มาก โดยเฉพาะเมื่อผู้ชมเชื่อว่าสิ่งที่นำเสนอเป็น "ความจริง" ต่างจากสื่อที่ประกาศชัดเจนว่าเป็นเรื่องแต่ง เช่น นวนิยาย ละคร หรือภาพยนตร์

เรื่องไม่จริงแท้ในที่นี้ไม่ได้หมายถึงข่าวลวงหรือเนื้อหาเท็จ (disinformation) แต่เป็นการบอกเล่าที่ไม่เปิดเผยข้อเท็จจริงอย่างครอบคลุม มืดครึ้ม หรือมีผลประโยชน์แอบแฝง ด้วยสาเหตุหลายอย่าง เช่น ถูกควบคุมและกดดันจากผู้มีอำนาจ ผู้ผลิตสื่อขาดการค้นคว้าและตรวจสอบข้อมูล การเน้นเฉพาะมุมมองที่ได้รับความนิยมหรือสร้างความพึงพอใจให้ผู้รับสื่อตามกระแสสังคม การไม่สามารถเข้าถึงแหล่งข้อมูล การอ้างแหล่งข้อมูลที่ไม่น่าเชื่อถือหรือเป็นเท็จ ไม่สามารถตรวจสอบข้อมูลที่ถูกต้องได้ นำเสนอข้อมูลที่ไม่ตรงกับเหตุการณ์จริง มีการปรับเปลี่ยนและตัดทอนเนื้อหาเพื่อสื่อเข้าใจได้ง่าย ปกปิดหรือบิดเบือนข้อมูลเพื่อสนับสนุนความคิดของตน มีการโฆษณาแฝง ผู้ผลิตสื่อเซ็นเซอร์ตนเอง ฯลฯ (รุจน์ โกมลบุตร, 2565) การเสนอข้อมูลที่ไม่จริงแท้สะท้อนถึงความไม่ซื่อสัตย์และไร้จรรยาบรรณในการทำงานสื่อ

การแข่งขันทางธุรกิจ ทำให้สื่อหลายสำนักดึงความสนใจผู้บริโภคด้วยนำเสนอข่าวที่เน้นปลุกเร้าอารมณ์มากกว่ารายงานข้อเท็จจริง ด้วยการเลือกใช้คำ ภาพ แล่งข่าว จังหวะเวลา และพื้นที่นำเสนอ สื่อโทรทัศน์นิยมใช้รูปแบบ "การเล่าข่าว" ที่มีข้อเท็จจริงและความคิดเห็นของผู้รายงานปะปนกันตลอดเวลา นอกจากนั้นยังใช้กราฟิกจำลองเหตุการณ์ที่สร้างขึ้นจากการคาดเดา จึงอาจขึ้นตามอคติของผู้เล่าข่าว มากกว่าการวิเคราะห์จากข้อมูลข้อเท็จจริง ขณะที่ฝ่ายผู้ชมก็มักติดตามสื่อหรือรายการที่สอดคล้องกับความคิดของตนเอง จึงตอกย้ำโลกทัศน์เดิม แทนที่จะเปิดรับข้อมูลหลากหลายและรอบด้าน แม้ว่าการเล่าข่าวจะได้รับความนิยม แต่ก็ทำให้ข่าวสูญเสียความน่าเชื่อถือในฐานะข้อเท็จจริง (ชลาลัย ปันสนธิ และกิตติมา ชาญวิชัย, 2556; ธวัชรัตน์ ศรีจันทร์ภาส และคณะ, 2563)

ในยุคดิจิทัล ผู้ผลิตและผู้บริโภคสื่อมีพฤติกรรมเปลี่ยนไปจากเดิมอย่างมาก ผู้สื่อข่าวเร่งผลิตข่าวให้ทันกระแสสังคม ส่วนผู้บริโภคก็ไม่นิยมอ่านเนื้อหาข่าว ๆ และซับซ้อน ข่าวออนไลน์จึงมีเนื้อหาสั้นและกระชับ แต่เผยแพร่ให้มากขึ้น เพื่อสร้างยอดเข้าชมและปฏิสัมพันธ์ (engagement) ที่ส่งผลต่อผลตอบแทนทางธุรกิจ การปรับตัวนี้สอดคล้องกับวัฒนธรรมการอ่านและลักษณะของแพลตฟอร์มออนไลน์ แต่กลับลดคุณภาพ รายละเอียด และความลึกของข่าว (Amnesty International, 2567) ทำให้ข้อมูลไม่ครบถ้วนหรือบิดเบือน ผู้รับสารที่มีมักเชื่อเรื่องที่สอดคล้องกับความคิดของตนมักไม่ตรวจสอบข้อมูลอย่างรอบด้าน ความจริงทางสังคมจึงถูกสร้างขึ้นอย่างรวดเร็ว แต่ขาดความแม่นยำ เป็นลักษณะของสังคม "หลังความจริง" ที่ความรู้สึกและความเชื่อมีน้ำหนักเหนือข้อเท็จจริง

ตัวอย่างหนึ่งของปรากฏการณ์ "Post-Truth" เกิดขึ้นในช่วงปี ค.ศ. 2020–2025 เมื่อมีการเผยแพร่บนสื่อสังคมออนไลน์ว่าโรคโควิด-19 สร้างขึ้นเพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจหรือการเมือง โดยมีการอ้างอิงข้อมูลจากผู้เชี่ยวชาญที่ไม่เป็นที่รู้จัก และใช้ภาษาทางวิทยาศาสตร์ ทำให้ประชาชนสับสน ไม่เชื่อมั่นข้อมูลทางการแพทย์ และสิ่งที่จะฉีดยาวัคซีน การควบคุมการแพร่ระบาด จึงเป็นไปอย่างยากลำบาก (Gorenc, 2020; Newman, 2019; Wilson and Wiysonge, 2020)

ใน ค.ศ. 2016 ออกซ์ฟอร์ดยกให้ "Post-Truth" เป็นคำแห่งปี นิยามว่าเป็นสถานการณ์ที่ข้อเท็จจริงมีอิทธิพลต่อความคิดเห็นสาธารณะน้อยกว่าอารมณ์และความเชื่อส่วนบุคคล ผู้คนรับรู้ แสดงความคิดเห็น หรือตัดสินใจเรื่องสาธารณะจากทัศนคติส่วนบุคคล ด้วยข้อมูลที่บิดเบือน หรือไม่ครบถ้วนรอบด้าน สื่อสังคมออนไลน์มี "ความจริงทางเลือก" หรือ "ข่าวปลอม" ที่ขัดแย้งกับข้อเท็จจริงที่พิสูจน์ได้ด้วยหลักฐาน ทำให้สับสนและเข้าใจผิด สร้างความเชื่อหรือการรับรู้ที่อาจทำลายภาพลักษณ์ของบุคคลหรือเหตุการณ์ และมีผลกระทบมากมายตามมา ขณะที่ผู้รับสื่อแยกแยะได้ยากกว่าข่าวสารใดเป็นข้อเท็จจริงที่เชื่อถือได้ มีการใช้คำว่า "ข่าวปลอม" มากขึ้นและกลายเป็นคำแห่งปีของพจนานุกรมคอลลินส์ ซึ่งอธิบายว่าเป็นเรื่องที่สร้างความตื่นเต้น แต่เผยแพร่ในรูปแบบการรายงานข่าว ซึ่งผสมปนประหว่างความบันเทิงและข้อมูล สอดคล้องกับลักษณะของสังคมโลกยุคนี้ที่เป็นสังคมแห่งการแสดง (Gorenc, 2020)

ปรากฏการณ์ Post-Truth เห็นชัดในช่วงเตรียมเลือกตั้งประธานาธิบดีสหรัฐอเมริกาใน ค.ศ. 2016 การหาเสียงของสองพรรคการเมืองใหญ่มุ่งปลุกเร้าอารมณ์และความเชื่อมากกว่าการใช้ข้อเท็จจริง สื่อสังคมออนไลน์เผยแพร่ข้อมูลเท็จจำนวนมาก รวมทั้งกระตุ้นความกลัวหรือความโกรธของประชาชน โดยเฉพาะพรรครีพับลิกัน (Republican Party) ที่สนับสนุนโดนัลด์ ทรัมป์ (Donald Trump)¹³ ใช้วาทกรรมเหยียดเชื้อชาติและเพศต่อต้านผู้อพยพโดยอ้างว่าชาวอเมริกันจะถูกแรงงานข้ามชาติแย่งงาน และเชื่อมโยงกับภัยจากกลุ่มก่อการร้ายอิสลาม ฯลฯ การปลุกเร้าสอดคล้องกับอคติแต่เดิมของประชาชนบางส่วนที่ไม่พอใจการอพยพเข้าเมืองของชาวต่างชาติ และต้องการผู้นำที่เด็ดขาดมาจัดการปัญหาเหล่านี้ ส่วนการรณรงค์หาเสียงของฮิลลารี คลินตัน (Hillary Clinton)¹⁴ ผู้แทนจากพรรคเดโมแครต (Democratic Party) ปลุกกระแสเรื่องความเสมอภาค ความยุติธรรมทางสังคม ความเท่าเทียมทางเพศ และการต่อต้านการเลือกปฏิบัติ การส่งเสริมสิทธิของชนกลุ่มน้อย และผู้ที่ถูกกีดกันจากโครงสร้างสังคมแบบเดิม (Newman, 2019)

ในสหราชอาณาจักรปีเดียวกัน มีการลงประชามติ Brexit เพื่อให้ประชาชนตัดสินใจว่าต้องการให้สหราชอาณาจักรถอนตัวจากการเป็นสมาชิกของสหภาพยุโรป (EU) หรือไม่¹⁵ ฝ่ายที่สนับสนุนการถอนตัวเผยแพร่ข้อมูลว่าการเข้าร่วม EU จะทำให้ผู้อพยพหลังไหลเข้ามาจำนวนมากจนอาจเกิดปัญหาสังคมและปัญหาสวัสดิการ อีกทั้งยังชี้ว่าสหราชอาณาจักรจะถูกบังคับให้ยอมรับกฎระเบียบของสหภาพยุโรป ดังนั้น การถอนตัวจะทำให้ประเทศมีอิสรภาพและไม่ต้องพึ่งพาการ

¹³ ประธานาธิบดีคนที่ 45 ของสหรัฐอเมริกา ดำรงตำแหน่งระหว่าง ค.ศ. 2017-2021

¹⁴ ดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีต่างประเทศสหรัฐอเมริกา ระหว่าง ค.ศ. 2009-2013

¹⁵ มีการอภิปรายเกี่ยวกับกฎระเบียบของ EU เรื่องการย้ายถิ่นฐาน และความเป็นอิสระในการกำหนดนโยบายต่างประเทศของสหราชอาณาจักร การลงประชามติเมื่อ 23 มิถุนายน ค.ศ. 2016 เสียงข้างมาก (51.9%) เลือกที่จะออกจาก EU หรือที่เรียกว่า "Brexit" (จากคำว่า "British exit") ส่งผลให้สหราชอาณาจักรเริ่มกระบวนการถอนตัวออกจากสหภาพยุโรป

ตัดสินใจจากองค์กรระหว่างประเทศ ข้อมูลเหล่านี้ถูกกลตทอนความซับซ้อนลงอีกด้วยการใช้ข้อความรณรงค์ว่า "Take Back Control" หรือ "We want our country back" ซึ่งหมายถึง การทวงคืนอำนาจในการกำหนดชะตากรรมของตนเอง และต้องการทวงประเทศกลับคืนจากการถูกผู้อื่นควบคุม

ในสังคมยุคหลังความจริง ผู้คนมีความเป็นปัจเจกนิยมสูงและมักตัดสินใจด้วยความเชื่อ อารมณ์ และทัศนคติส่วนบุคคล สื่อสังคมออนไลน์ทำให้ประเด็นการเมืองและเรื่องสาธารณะกลายเป็นเรื่องส่วนบุคคลมากขึ้น แม้ผู้คนจะสามารถสื่อสารและแสดงความคิดเห็นร่วมกันง่ายขึ้น แต่การสร้างฉันทามติของสังคมจากข้อเท็จจริงกลับเป็นเรื่องยากขึ้น เพราะแต่ละฝ่ายอยู่ในจักรวาลความคิดและความเชื่อที่แตกต่างกันอย่างสิ้นเชิง ความขัดแย้งทางอุดมการณ์จึงกลายเป็นสงครามทางวัฒนธรรม (Culture War) (Gorenc, 2020; Newman, 2019)

การเปลี่ยนแปลงภูมิทัศน์สื่อมีส่วนสำคัญอย่างยิ่งในการสร้างสภาวะหลังความจริง สื่อออนไลน์มุ่งนำเสนอข้อมูลที่สังคมให้ความสนใจ กระตุ้นเร้าอารมณ์ และพยายามนำเสนอให้รวดเร็วกว่าคู่แข่ง แทนที่จะคัดกรองเนื้อหาที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวมและเน้นข้อเท็จจริงที่พิสูจน์ตรวจสอบได้ สถานการณ์ทำให้เกิดสภาวะหลังความจริงที่จำเป็นต้องมีการตรวจสอบ และส่งเสริมการสื่อสารที่มีความรับผิดชอบมากขึ้น

6.6 สรุปท้ายบท

ความเข้าใจเรื่องวาทกรรมและภาพแทนทำให้เห็นว่าถ้อยคำ สัญลักษณ์ ภาพลักษณ์ต่าง ๆ ไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่ถูกประกอบสร้างและใส่ความหมาย และความหมายนั้นถูกทำให้ตรึงอยู่ในความคิดของเราด้วยกระบวนการทางอำนาจ เพื่อกำหนดตำแหน่งแห่งที่ของสิ่งต่าง ๆ หรือของกลุ่มคนในสังคม ผู้มีอำนาจย่อมสามารถเสนอภาพแทนได้เหนือกว่า และน่าเชื่อถือกว่ากลุ่มคนอื่น ๆ เมื่อตระหนักว่าภาพแทนและวาทกรรมไม่สะท้อนความจริงอย่างเป็นกลาง แต่ถูก "เลือก" และ "จัดวาง" ภายใต้บริบททางอำนาจ ก็จะเห็นได้ว่าสื่อและภาษามีบทบาทสำคัญในการสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับโลก สังคม และตัวตนของผู้คน การนำเสนอภาพลักษณ์ของคนบางกลุ่มเชิงลบหรือเหมารวม เช่น การกล่าวถึงผู้อพยพว่าเป็นภาระ หรือการบอกว่าคนยากจนเป็นคนไม่ขยัน จึงเป็นการทำงานของอำนาจในการผลิตซ้ำความเข้าใจบางอย่างให้กลายเป็นเรื่อง "ปกติ" ที่ไม่มีใครตั้งคำถาม และเมื่อความเข้าใจเหล่านี้ฝังแน่นก็อาจนำไปสู่การยอมรับนโยบายหรือการปฏิบัติต่อกลุ่มคนเหล่านั้นอย่างไม่เป็นธรรม

ด้วยเหตุนี้ การวิพากษ์วาทกรรมและตั้งคำถามกับภาพแทนที่ปรากฏในสื่อหรือสถาบันต่าง ๆ จึงสำคัญ เพราะเปิดพื้นที่ให้เสียงที่หลากหลาย และท้าทายโครงสร้างอำนาจที่กดทับอยู่ ความเข้าใจในวาทกรรมช่วยให้มีทักษะในการอ่านและตีความสื่ออย่างวิพากษ์ และอาจมีส่วนร่วมในการสร้างความหมายใหม่ ๆ ที่ส่งเสริมความเท่าเทียม ความยุติธรรม รวมทั้งการปลดปล่อยตัวเองจากการยึดติดในความหมายแบบเดิมซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

ชลาลัย ปันสนธิ และกิตติมา ชาญวิชัย.

2556. "การทำหน้าที่สื่อมวลชนของรายการเล่าข่าว: กรณีศึกษาสถานีโทรทัศน์ไทยทีวีสี ช่อง 3". *วารสารบริหารธุรกิจ เศรษฐศาสตร์และการสื่อสาร*, 8 (2): 55-66.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร.

2545. *สัณยวิทยา, โครงสร้างนิยม, หลังโครงสร้างนิยมกับการศึกษารัฐศาสตร์*. กรุงเทพฯ: วิชาษา.

ดวงแก้ว เขียวสวัสดิ์กิจ.

2563. "บทบาทของงานสื่อสารเชิงกลยุทธ์กับวาทกรรมด้านสิ่งแวดล้อมในสื่อมวลชน". *วารสารศาสตร์*, 13 (1): 202-232.

ธวัชรัตน์ ศรีจันทร์ภาค, ไพบูรณ์ คะเชนทรพรรค, และสันทัต ทองรินทร์.

2563. "คุณลักษณะที่ส่งผลต่อความน่าเชื่อถือของผู้ประกาศข่าว ในรายการประเภทเล่าข่าวทางสถานีโทรทัศน์". *วารสารนิเทศศาสตร์ มสธ*, 10 (2): 39-49.

ธีระ บุชบกแก้ว.

2562. *ภาพตัวแทนผู้สูงอายุไทยที่สื่อผ่านกลวิธีทางภาษาในวาทกรรมสื่อสารสาธารณะ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปิยธิดา คงวิมล, และวิมลมาศ ปุณยากุล.

2564. "กลวิธีการใช้ภาษาเพื่อสื่ออุดมการณ์ผู้หญิงสมัยใหม่ในนิตยสารกุลสตรี", *ศิลปศาสตร์ปริทัศน์* 16 (2): 111-124.

พิพัฒน์ กระแจะจันทร์.

2550. *การสร้างภาพลักษณ์ของกลุ่มชาติพันธุ์ชาวเขาในสังคมไทย ระหว่างทศวรรษ 2420 ถึงทศวรรษ 2520*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รุจน์ โกมลบุตร.

2565. "เนื้อหาที่ไม่เป็นความจริงแท้ในสื่อสถาบันที่นำเสนอเนื้อหาประเภทเรื่องจริง". *วารสารศาสตร์*, 15 (3): 10-45. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568.

สมาร์ท, แบริ.

2555. **มิเชล ฟูโกต์** (จามะรี เชียงทอง และสุนทร สุขสรานจิต แปล). กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

สาธิตา ตระกูลโชคเสถียร และกิตติ กันภัย.

2555. "การวิเคราะห์วาทกรรมในข่าวอาชญากรรมและการถอดรหัสข่าวอาชญากรรมโดยอาชญากร". *วารสารนิเทศศาสตร์*, 30 (1): 1-24.

สุนทร สุขสรานจิต.

2551. *มายาคติและความรุนแรงของภาพแสดงแทน ชาวเขา ในแบบเรียน บทเพลง และภาพยนตร์*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

อัญมณี รักดีมวชน, วริษฐา อุเทศนันท์, และกฤต โธณยานนท์.

2562. "ภาพตัวแทนของโสเภณีในละครโทรทัศน์". *วารสารการสื่อสาร มหาวิทยาลัยราชภัฏเชียงราย*, 2 (3): 26-50.

Amnesty International.

2567. "ศิลปะแห่งการเล่าเรื่องบนแพลตฟอร์มใหม่ ท่ามกลางยุคแห่งการแข่งขันความเร็ว". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568 จาก <https://shorturl.at/P4gHA>.

อานันท์ กาญจนพันธุ์.

2552. คิตอย่างมิเชล ฟูโกต์ คิตอย่างวิพากษ์ จากวาทกรรมของอัตบุคคล ถึงจุดเปลี่ยนของอัตตา. เชียงใหม่: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ภาษาอังกฤษ

Boas, Franz.

1911. *The Mind of Primitive Man*. New York: Macmillan.

Foucault, Michel.

1965. *Madness and Civilization: A History of Insanity the Age of Reason*. Translated by Richard Howard. New York: Pantheon Books.
1972. *The Archaeology of Knowledge and The Discourse on Language*. Translated by A. M. Sheridan Smith. New York: Pantheon Books.
1977. *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Translated by Alan Sheridan. New York: Pantheon Books.

Gorenc, Nina.

2020. "Political Communication in Post-Truth Society". *Ars et Humanitas*, 14 (1): 73-87. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568 จาก <http://www.dlib.si>.

Hall, Stuart.

1997. *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*. Sage Publications.
1997. "The Spectacle of the 'Other'". In *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, edited by Stuart Hall, 223-290. London: Sage.

Moyak.

- n.d. "Michel Foucault: Power. Moyak". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 2 มีนาคม 2569 จาก <https://www.moyak.com/papers/michel-foucault-power.html>

Newman, Saul.

2019. "Post-Truth and the Crisis of the Political". *Soft Power*, 6 (2): 91-108.

Wilson, Shanna L., and Charles S. Wiysonge.

2020. "Social Media and Vaccine Hesitancy". *BMJ Global Health*, 5 (10): e004206. <https://doi.org/10.1136/bmjgh-2020-004206>.

บทที่ 7

สัญญะและมายาคติ

สัญญะวิทยา (Semiology) และมายาคติ (Myth) เป็นแนวคิดสำคัญในการศึกษาสื่อ ช่วยให้เข้าใจวิธีที่สื่อสร้างความหมาย และมีอิทธิพลต่อความคิดและวัฒนธรรม ช่วยวิเคราะห์ได้ว่าเรื่องราวที่ปรากฏในสื่อ เช่น ภาพยนตร์ โฆษณา หรือสื่อออนไลน์ สร้างความหมายอย่างไร ความหมายนั้นอาจแตกต่างกันไปตามบริบทและวัฒนธรรม ส่วนแนวคิดมายาคติวิเคราะห์ให้เห็นวิธีการสื่อสารที่ปกปิดบิดเบือนความจริง จนชักนำความคิดความเชื่อบางอย่างด้วยกลวิธีที่ดูเป็นธรรมชาติ ทำให้ผู้รับสื่อเชื่อว่าเนื้อหา มีความสมเหตุสมผลและเป็นความจริง จึงไม่สงสัยว่านั่นเป็นมายาคติที่สร้างขึ้น

ตัวอย่างสัญญะในสื่อที่พบได้ในชีวิตประจำวัน เช่น โลโก้สินค้าที่แม้ว่าจะไม่เข้าใจความหมายแต่รับรู้ว่ามีราคาสูง มีความทันสมัย ผู้ครอบครองสินค้ามีรสนิยม โฆษณาผิงฟูรตที่มักใช้ภาพครอบครัวนั่งรับประทานอาหารร่วมกัน สื่อว่าสินค้าช่วยสร้างความรักและความอบอุ่น การใช้สีแดงในภาพยนตร์สื่อถึงอันตรายหรือความรุนแรง ส่วนการใช้สีทองสื่อถึงความมั่งคั่ง ร่ำรวย เป็นต้น มายาคติในสื่อที่สร้างความเข้าใจผิดได้ เช่น การโฆษณาครีมลดริ้วรอยบนใบหน้าชี้ชวนความคิดของผู้ชมว่า การเกิดริ้วรอยตามวัยเป็นเรื่องเลวร้ายและควรแก้ไข มายาคติว่า การใส่เสื้อผ้าแบรนด์หรูแสดงถึงสถานะที่ดีในสังคม หรือการประสบความสำเร็จ จนทำให้ผู้รับสารเชื่อว่าจำเป็นต้องหามาสวมใส่เพื่อให้ผู้อื่นยอมรับ การวิเคราะห์สัญญะและมายาคติในสื่อจะช่วยให้เราตระหนักว่าสิ่งที่ปรากฏในสื่อไม่ได้มีความหมายเองโดยธรรมชาติ แต่เกิดจากการประกอบสร้างทางสังคมและมีกระบวนการที่ทำให้ความหมายนั้นฝังอยู่ในจิตสำนึกของเรา อาจเป็นมายาคติที่สร้างความเข้าใจผิดบิดเบือน หรือมอมเมาผู้บริโภค ความตระหนักในเรื่องเหล่านี้จะทำให้เสพสื่ออย่างรอบคอบและไม่ถูกชักนำความคิดด้วยภาพลักษณ์ที่ไม่เป็นจริง

7.1 ภาษา ความหมาย สัญญะ

จากความเข้าใจทั่วไปว่าภาษาเป็นเครื่องมือสื่อสาร แฟร์ดีนันด์ เดอ โซซูร์ (Ferdinand de Saussure, 1857–1913) นักภาษาศาสตร์ชาวสวิส ได้บุกเบิกภาษาศาสตร์สมัยใหม่ เป็นที่มาของ "สัญญะวิทยา" (Semiology) หรือ "สัญศาสตร์"

(semiotics) ที่ศึกษากระบวนการสื่อความหมายของมนุษย์ คำว่า Semiology มาจากคำในภาษากรีกว่า *Semeion* ที่แปลว่า Sign

สัญศาสตร์อธิบายว่าคำและถ้อยความต่าง ๆ ในภาษา ไม่ได้มีความหมายเองตามธรรมชาติ แต่ความหมายเกิดจากความสัมพันธ์ของสัญญะนั้นกับสัญญะอื่น ๆ ภายใต้ระบบโครงสร้างความหมายเดียวกัน

โซซูร์เสนอว่าภาษาเป็นระบบสัญญะ (signs) ที่มีองค์ประกอบ 2 อย่าง คือ

1) "รูปสัญญะ" (signifier) หรือตัวหมาย คือ ลักษณะทางกายภาพของสัญลักษณ์ เช่น คำ เส้น ภาพวาด หรือเสียง ที่จับต้องมองเห็นได้ ใช้แทนความหมาย

และ 2) "ความหมายสัญญะ" (signified) หรือสิ่งหมาย คือ ความคิดหรือความหมายที่สามารถจับต้องหรือมองเห็น หรือได้ยิณรูปสัญญะนั้นแล้วเข้าใจว่าหมายถึงอะไร โดยเกิดจากการเปรียบเทียบความเหมือนและความต่างระหว่างสัญญะต่าง ๆ เช่น จำแนกว่าเป็น คน สัตว์ สิ่งของ ความดี ความเลว สวย ไม่สวย ฯลฯ เมื่อพูดถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งจะมีการเปรียบเทียบกับสิ่งอื่นที่เหมือน ต่าง หรือตรงกันข้ามกันเสมอ

ตัวอย่างเช่น การเปล่งเสียงว่า "ม้า" หรือเขียน ม ไม่โท สระอา ทั้งเสียงและตัวอักษรเป็น "รูปสัญญะ" ในระบบภาษาไทยกำหนดให้หมายถึง สัตว์สี่ขาที่มีหน้ายาวและหางยาว ตามลักษณะกายภาพ "รูปสัญญะ" และ "ความหมายสัญญะ" ไม่มีอะไรเกี่ยวข้องกันเลย แต่เมื่อประกอบกันสามารถสื่อสารให้เข้าใจเหมือนกันได้ การทำงานของระบบสัญญะคือการเชื่อมโยงสิ่งที่แตกต่างและไม่เกี่ยวข้องกันให้สัมพันธ์กัน แล้วสื่อความหมายออกมา นอกจากเราจะเข้าใจความหมายจากความสัมพันธ์ดังกล่าวแล้ว เรายังเข้าใจความหมายของ "ม้า" จากการเปรียบเทียบกับคำอื่น ๆ อีกด้วย เช่น "ม้า" ไม่ใช่หมา หมู แมว แม้จะเป็นสัตว์ที่มีสี่ขาเหมือนกันก็ตาม ความเข้าใจภาษาจึงอยู่ภายใต้ "ระบบความสัมพันธ์" (System of Relations) เหล่านี้ (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545, 2551)

การวิเคราะห์สัญญะเริ่มจากการแยก "รูปแบบ" ออกจาก "เนื้อหา" แล้วพิจารณาโครงสร้างที่กำหนดความหมาย โซซูร์เสนอให้แยกระหว่าง "ภาษา" (language) ออกจาก "การพูดหรือการใช้ภาษา" (parole) เพื่อให้เห็นว่า การพูดหรือการใช้ภาษาถูกกำหนดด้วยกฎเกณฑ์หรือระเบียบ ทั้งไวยากรณ์ รวมถึงจารีตปฏิบัติของสังคมอย่างไร (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2551: 95) แล้วจะเห็นว่าความสัมพันธ์ระหว่างรูปสัญญะและความหมาย เป็นข้อตกลงทางวัฒนธรรมที่ไม่คงอยู่ตายตัว แต่เปลี่ยนแปลงได้ ดังเช่น การเกิดคำใหม่ ๆ คำแสลง คำเฉพาะกลุ่ม ฯลฯ ในแต่ละยุคสมัย

ระบบสัญญะเป็นโครงสร้างที่มีอำนาจกำกับวิถีคิด การรับรู้ และการกระทำของมนุษย์ เพราะภาษากำหนดความหมายและสัมพันธ์ของสิ่งต่าง ๆ และจัดวางความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล เมื่อเราเรียกใครว่า "ผู้นำ" "ผู้กระทำความผิด" หรือ "ผู้เสียสละ" คำเหล่านี้สร้างตำแหน่งแห่งที่ทางสังคม และกำหนดวิธีปฏิบัติต่อบุคคลนั้น ในทางวัฒนธรรม ระบบสัญญะถ่ายทอดค่านิยม ความเชื่อ และบรรทัดฐานจากคนต่างรุ่น ผลิตซ้ำลำดับชั้นทางสังคมและโครงสร้างอำนาจที่อยู่ในวัฒนธรรม ในทางการเมือง ระบบสัญญะกำหนดกรอบการรับรู้ของสาธารณะ เช่น การนิยามเรื่อง "ความมั่นคง" หรือ "การละเมิดสิทธิ" ผ่านกฎหมาย สื่อ หรือวาทกรรมของรัฐ ซึ่งส่งผลต่อการกำหนดขอบเขตของสิ่งที่คิดได้ พูดได้ และทำได้ การเข้าใจระบบสัญญะจะทำให้เข้าใจโครงสร้างอำนาจที่ควบคุมสังคมซึ่งมักถูกทำให้ดูเป็นเรื่อง "ปกติ" หรือ "เป็นธรรมชาติ" การวิเคราะห์สัญญะจะต้องแสดงให้เห็นกระบวนการผลิตความหมายทั้งหมด (นพพร ประชากุล, 2552: 320)

แม้โซซูร์จะเน้นการวิเคราะห์ภาษา แต่สัญญะอาจเป็นอะไรก็ได้ที่ไม่ใช่การเขียนหรือการพูด หากสามารถสื่อความหมายได้ เช่น วัตถุ สิ่งของเครื่องใช้ กริยาท่าทาง เสียง ภาพ ฯลฯ แม้แต่ที่ว่าง หรือความว่างเปล่า หรือเครื่องหมายคำพูด หรือการเรียงลำดับคำให้เป็นประโยคก็ล้วนเป็นสัญญะได้

โรลิ่ง บาร์ตส์ (Roland Barthes, 1915–1980) นักสัญวิทยาชาวฝรั่งเศส พัฒนาแนวคิดต่อจากโซซูร์เรื่องระดับของความหมายโดยตรงและความหมายโดยนัย

1) ความหมายโดยตรง (denotative meaning) ซึ่งรับรู้ (recognition) ทันทีทันใดจากภาษา วัตถุ หรือเหตุการณ์ต่าง ๆ สามารถเข้าใจตรงไปตรงมาอย่างชัดเจน หรือตามข้อที่ตั้งให้กับสิ่งของต่าง ๆ คนส่วนใหญ่เข้าใจตรงกันได้ง่าย เช่น ความหมายของคำตามพจนานุกรม

2) ความหมายโดยนัย หรือความหมายแฝง (connotative meaning) เป็นความเข้าใจหรือความคิด (concept) เกี่ยวกับสิ่งที่รับรู้ เชื่อมโยงสิ่งที่มองเห็นกับประสบการณ์และความเข้าใจที่สังคมหล่อหลอมมา หรือจากข้อตกลงของกลุ่ม

เมื่อจำแนกความหมายทั้งสองระดับได้แล้ว จะสามารถวิเคราะห์ความหมายในระดับที่สามหรือ "มายาคติ" ได้ โดยอาศัยข้อมูลเกี่ยวกับบริบททางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม เพื่ออธิบายว่าความหมายที่รับรู้กันทั่วไปนั้นสะท้อนความคิด ความเชื่อ ค่านิยม และอุดมการณ์อย่างไร เปิดเผยให้เห็นว่ามายาคติไม่ใช่เรื่องทั่วไป แต่เป็นเครื่องมือทางวัฒนธรรมและการเมืองที่ครอบงำและสร้างความชอบธรรมให้อุดมการณ์บางอย่าง (วรรณพิมล อังคศิริสรพ, 2541) เช่น คำว่า "Rolls-Royce" เป็นยี่ห้อรถยนต์ แต่มีความหมายแฝงคือ ความหรูหราและมั่งคั่ง ดังนั้นเมื่อเห็นคำนี้จึงไม่ได้นึกถึงเฉพาะรถยนต์ แต่เชื่อมโยงกับความร่ำรวยและชนชั้นสูง เมื่อนำแนวคิดนี้มาวิเคราะห์สื่อ เช่น โฆษณา ข้าว โทรศัพท์ จะเห็นว่าทั้งคำ ภาพ และเสียง ไม่ได้ใช้เพื่อหมายถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งเท่านั้น แต่กระตุ้นให้นึกถึงความหมายแฝงที่เกี่ยวข้องกับสัญญาณนั้นด้วย บาร์ตส์เรียกกระบวนการที่สัญญาณและความหมายแฝงถูกทำให้เชื่อมโยงกันว่า "มายาคติ" (Myth) (Bignell, 1997: 16; ดูเพิ่มเติมใน 7.4)

บทความเรื่อง "สุนทรียะของอาหารที่รังสรรค์ผ่าน 'เซฟ': ความสัมพันธ์ระหว่างภาษากับการสร้างคุณค่าเชิงสัญญาณในนิตยสารประเภทอาหาร" วิชาดา รัตนดิถก ณ ภูเก็ต และเทพี จรัสจรวงเกียรติ (2562) ชี้ให้เห็นการใช้ภาษา คำกวีสนิยมและพฤติกรรมการบริโภค ในนิตยสารมีการบรรยายรสชาติและรูปลักษณะของอาหาร ที่สื่อถึงความหรูหรา เช่น "วัตถุดิบชั้นนำ" "สดใหม่" "ชั้นเลิศ" หรือ "ละมุนละไม" ชุดคำเหล่านี้สร้างคุณค่าของ "การรับประทานอาหาร" ให้กลายเป็นการ "เสพสุนทรียะ" ที่สื่อถึงการมีรสนิยมของผู้บริโภค เพราะเลือกรับประทานอาหารที่ปรุงด้วยความประณีต โดยมี "เซฟ" คอยชี้แนะสถานะของ "เซฟ" ใช้สร้างความน่าเชื่อถือ รับประกันคุณภาพ และเพิ่มมูลค่าให้อาหาร เพราะ "เซฟ" ถูกให้ความหมายว่าเป็น "ผู้เชี่ยวชาญ" มีประสบการณ์ มีชื่อเสียง และเป็นผู้ประสบความสำเร็จ

7.2 สัญญาในภาพถ่าย

ภาษาภาพหรือการสื่อสารที่รับรู้ด้วยการมองเห็น (visual language) เป็นรูปแบบสำคัญของการสื่อความหมายของมนุษย์มาโดยตลอด เมื่อเทียบกับสื่อประเภทอื่น เช่น ภาษาพูด วรรณกรรม หรือเสียงเพลง ภาพมีความเป็นสากลมากกว่า เพราะไม่ถูกจำกัดด้วยภาษา วัฒนธรรม หรือกฎเกณฑ์ทางไวยากรณ์ที่ตายตัว อีกทั้งยังสามารถถ่ายทอดเรื่องราวความรู้สึก หรือความหมายที่อธิบายด้วยถ้อยคำได้ยาก ผู้ชมภาพเกิดประสบการณ์ ความรู้สึก และการตีความที่หลากหลาย ในยุคปัจจุบัน สื่อที่เน้นการรับชม (watch) ได้รับความนิยมมากกว่าสื่อสำหรับการอ่าน (read) ภาพกระตุ้นความสนใจและสร้างอารมณ์ร่วมให้กับผู้ชมได้ง่าย สามารถสร้างความประทับใจ ความทรงจำ และทำให้เกิดจินตนาการ ในธุรกิจการโฆษณาและการตลาดมักใช้ภาพถ่ายกระตุ้นอารมณ์ความรู้สึกของผู้บริโภค ทำให้ต้องการซื้อสินค้าได้ง่ายและรวดเร็วกว่าใช้ถ้อยความที่อัดแน่นไปด้วยข้อมูลซึ่งต้องใช้เหตุผลในการตัดสินใจ

หน่วยงานต่าง ๆ ใช้ภาพเป็นหลักฐานเชิงประจักษ์ เช่น ภาพถ่ายทางอากาศและดาวเทียมที่ใช้ศึกษาลักษณะภูมิประเทศและภูมิอากาศ ภาพ X-ray และอัลตราซาวด์ในงานทางการแพทย์ ภาพข่าวที่สื่อมวลชนนำเสนอ ไปจนถึงภาพถ่ายประกอบการดำเนินคดีทางกฎหมาย เป็นต้น โดยเชื่อกันว่าภาพถ่ายและภาพเคลื่อนไหวคือการบันทึกสิ่งที่มีอยู่จริงหรือเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในอดีต

อย่างไรก็ตาม ภาพถ่ายไม่ได้สะท้อน "ความจริง" อย่างตรงไปตรงมา แต่ถูกกำกับและบรรจุความหมายตามเจตนาของผู้ถ่ายหรือผู้จัดแสดง เช่น กำหนดว่าจะให้มีวัตถุหรือบุคคลใดบ้างอยู่ในภาพ การจัดแสงและองค์ประกอบ

การเลือกอุปกรณ์บันทึกภาพมีส่วนกำหนดความหมาย แม้ภาพถ่ายจะให้ความรู้สึก "เหมือนจริง" มากกว่างานทัศนศิลป์ประเภทอื่น เช่น ภาพวาดหรือภาพสร้างด้วยเทคนิคพิเศษ แต่ภาพถ่ายก็ใช้สร้าง สนับสนุน หรือถ่ายทอดค่านิยมบางอย่างเสมอ อาจเป็นการโฆษณาชวนเชื่อ การสร้างความศรัทธา การสร้างอารมณ์ร่วม หรือแม้แต่การยุยงให้เกลียดชัง บริบทที่แตกต่างกันทำให้ภาพถูกตีความไม่เหมือนกัน ผู้ชมแต่ละคนมีประสบการณ์ รสนิยม ทัศนคติ และอุดมการณ์ที่เฉพาะตัว ภาพถ่ายหนึ่งใบจึงอาจทำให้เกิดอารมณ์หลากหลาย ตั้งแต่ความปลาบปลื้ม ความขบขัน ความเศร้า ไปจนถึงความโกรธแค้น การศึกษาภาพถ่ายจำเป็นต้องเข้าใจบริบททางสังคม วัฒนธรรม ค่านิยม และอุดมการณ์ที่แฝงมากับภาพ โดยตระหนักว่าสิ่งที่ปรากฏในภาพถ่ายเป็นเพียงเศษเสี้ยวหนึ่งของความเป็นจริงที่ผ่านมาแล้ว ไม่ใช่ความเป็นจริงทั้งหมดที่ครบถ้วนสมบูรณ์

ในบทความ "Rhetoric of the Image" บาร์ตส์ อธิบายว่า ภาพถ่ายไม่ได้สื่อความหมายโดยตรงไปตรงมาตามที่เรามองเห็น แต่มีความหมายหลายระดับที่ต้องวิเคราะห์โครงสร้างสัญลักษณ์และอุดมการณ์ที่แฝงอยู่ในภาพ ดังเช่น ภาพถ่ายในโปสเตอร์โฆษณาไม่ได้เพียงเสนอขายสินค้า แต่ยังขายความฝันเกี่ยวกับวิถีชีวิตตามค่านิยมบางอย่าง บาร์ตส์ยกตัวอย่างภาพโฆษณาสปาเกตตียี่ห้อ *Panzani* ที่มีตะกร้าเอียงอยู่และมีซองพาสต้าหลายซองไหลออกมา ข้างตะกร้ามีผักสดและมะเขือเทศวางอยู่ ใช้โทนสีเขียว ขาว และแดง เขาจำแนกความหมายเป็น 3 ระดับ ได้แก่ (Barthes, 1972)

- 1) Linguistic Message หมายถึง ข้อความที่ปรากฏในภาพ เช่น โลโก้ คำโฆษณา หรือคำอธิบาย ซึ่งทำหน้าที่ยึดโยงความหมาย (Anchorage) เพื่อกำกับให้ผู้ชมตีความภาพได้ชัดเจน และถ่ายทอดเรื่องราว (Relay) ร่วมกับภาพ เพื่อให้ผู้ชมเข้าใจภาพได้มากกว่าการมองเห็น เข้าถึงอารมณ์ บริบท และเนื้อหา ที่ตัวภาพอาจไม่สื่อสารได้ไม่ครบถ้วน
- 2) Denoted Message คือ ความหมายตรงไปตรงมาที่เห็นได้ด้วยตาว่ามีอะไรอยู่ในภาพ เช่น ตะกร้าของพาสต้า มะเขือเทศ หรือผักต่าง ๆ
- 3) Connoted Message คือ ความหมายเชิงสัญลักษณ์ หรือความหมายโดยนัยที่แฝงอยู่ เช่น ผักผลไม้สื่อถึงธรรมชาติและความสดใหม่ หรือสีเขียว ขาว แดง สื่อถึงความเป็นอิตาลี เป็นต้น

ภาพที่ 7.1 *Rhetoric of the Image: the Panzani's pasta picture*
ที่มา: *Aesthetics of Photography*. (n.d.)

ในบทความ "ภาพถ่ายทรงเสน่ห์ของผู้สมัคร สส." บาร์ตส์ชี้ว่าภาพถ่ายเน้นนำอารมณ์ของผู้ชมได้มากกว่าการให้ข้อมูล ด้วยการแสดงออกทางสายตา สีหน้า และท่าทางของบุคคลในภาพ และการจัดองค์ประกอบต่าง ๆ เช่น การหรีดตา เล็กน้อยสื่อถึงความมุ่งมั่นและความไฝ่ฝัน ภาพถ่ายหน้าตรงสะท้อนความซื่อตรง ความดีดิน และจริงใจ การสวมแว่น เสริมภาพลักษณ์ความเคร่งขรึม รอบคอบ และน่าเชื่อถือ ขณะที่ภาพมุมเฉียงซึ่งมักนิยมใช้มากกว่าแสดงถึงการมีอุดมการณ์ สายตาที่มองไกลออกไปสื่อถึงการมองอนาคตและความหวัง ผู้สมัครบางคนถ่ายภาพร่วมกับครอบครัวเพื่อสะท้อน ความสำคัญของสถาบันครอบครัว การนำเสนอรูปลักษณ์หล่อเหลาและร่างกายแข็งแรงกาย่า สอดคล้องกับลักษณะความเป็นชายตามอุดมคติ หรือการสวมเครื่องแบบทหารพร้อมเหรียญตราสื่อถึงเกียรติยศและประสบการณ์ ภาพถ่ายเหล่านี้ ออกแบบให้เชื่อมโยงกับอุดมการณ์ ความไฝ่ฝัน และความเชื่อของชนชั้นกลาง เป็นสัญญาณที่สร้างความน่าเชื่อถือ และแรง ดึงดูดทางอารมณ์แก่ผู้ชม (วรรณพิมล อังคศิริสรรพ, 2541: 90-94)

บทความของโรซาลินด์ มอริส (Rosalind C. Morris) ชื่อ "Photography and the Power of Images in the History of Power: Notes from Thailand" (Morris, 2009) กล่าวถึงการใช้ภาพถ่ายเพื่อเสริมสร้างภาพลักษณ์ของ สถาบันกษัตริย์ว่ามีความศักดิ์สิทธิ์ และเป็นศูนย์รวมจิตใจของประชาชน เชื่อมโยงประชาชนกับรัฐ ความเป็นไทย และ อัตลักษณ์ของชาติ พระบรมฉายาลักษณ์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ซึ่งบันทึกโดย จอห์น ทอมสัน (John Thomson) ช่วงภาพขาวสกอตแลนด์ในปี ค.ศ. 1865 ในช่วงเวลาที่สยามมีแรงกดดันจากจักรวรรดินิยมตะวันตก ก่อนหน้านั้นธรรมเนียมไทยไม่อนุญาตให้วาดภาพเหมือนหรือบันทึกภาพบุคคลที่ยังมีชีวิตอยู่ และห้ามสามัญชนจ้องมอง พระมหากษัตริย์โดยตรง แต่รัชกาลที่ 4 ทรงอนุญาตให้ฉายพระบรมฉายาลักษณ์ ทั้งในฉลองพระองค์แบบโบราณ ราชประเพณี และแบบตะวันตก สะท้อนการผสมผสานระหว่างความเป็นไทยกับความทันสมัย พระองค์ส่งพระบรมฉายาลักษณ์ไปถวายแด่พระมหากษัตริย์ยุโรป เช่น สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียแห่งอังกฤษ และจักรพรรดินโปเลียนที่ 3 แห่ง ฝรั่งเศส เพื่อสถาปนาความสัมพันธ์ทางการทูต และแสดงให้เห็นโลกตะวันตกรู้ว่าสยามมีความทันสมัยและเปิดกว้างต่อ วิทยาการสมัยใหม่ การเผยแพร่พระบรมฉายาลักษณ์สะท้อนว่ามีความเปลี่ยนแปลงบางอย่างในสังคม กษัตริย์จึงต้องอาศัย สื่อสร้างภาพลักษณ์และแสดงความยิ่งใหญ่ต่อสายตาสายาชาวยุโรปและนานาชาติ

อย่างไรก็ตาม มอริสชี้ว่าพระบรมฉายาลักษณ์อาจถูกตีความได้หลากหลายตามบริบททางสังคมและการเมือง กรณีภาพขาวในปี พ.ศ. 2535 ระหว่างเหตุการณ์ประท้วงต่อต้านพลเอกสุจินดา คราประยูร นายกรัฐมนตรีที่มาจากคณะ รัฐประหาร หลังการปราบปรามจนเกิดการนองเลือด สื่อมวลชนเผยแพร่ภาพในหลวงรัชกาลที่ 9 ประทับร่วมกับพลเอก สุจินดาและพลตรีจำลอง ศรีเมือง สื่อถึงบทบาทที่ทรงไกล่เกลี่ยความขัดแย้งทางการเมือง อย่างไรก็ตาม ภาพนี้ปรากฏขึ้น หลังจากความรุนแรงได้เกิดขึ้นแล้ว ระหว่างการประท้วงผู้ชุมนุมจำนวนมากถือพระบรมฉายาลักษณ์เพื่ออ้างความชอบธรรมในการต่อสู้และวิพากษ์กองทัพ นอกจากนี้ยังมีภาพล้อเลียนผู้นำคณะรัฐประหารและภาพความรุนแรงจากการ ปราบปรามเผยแพร่ควบคู่กันไป ทำให้พระบรมฉายาลักษณ์ถูกล้อมรอบด้วยความหมายที่หลากหลายและไม่อาจควบคุมได้ จากภาพถ่ายหลายลักษณะในเหตุการณ์เดียวกัน เช่น ภาพผู้ชุมนุมถือป้าย ภาพทหารยิงประชาชน ภาพร่างผู้เสียชีวิต ภาพ การทุบตี หรือภาพประชาชนที่หวาดกลัว อีกทั้งการนำเสนอผ่านสื่อต่างชาติยังทำให้เกิดการตีความไปต่าง ๆ นานา ถึง บทบาท สถานะ และขอบเขตอำนาจของพระมหากษัตริย์ในสังคมไทย

ไม่ใช่ทุกสถานการณ์ที่ภาพถ่ายจะใช้คลี่คลายความขัดแย้งทางการเมืองได้ กรณีเหตุการณ์ความรุนแรงที่ มัสยิดกรือเซะ จังหวัดปัตตานี ภาพถ่ายเป็นประจักษ์พยานของความแตกแยกใน "ชาติ" และการใช้อำนาจรัฐที่ทำให้ ประชาชนเสียชีวิตถึง 112 คน โดยฝ่ายประชาชนไม่มีอาวุธใดนอกจากมีดพร้า ผู้เสียชีวิตส่วนใหญ่ถูกยิงจากด้านหลัง ระหว่างพยายามหลบหนี เหตุการณ์เกิดขึ้นในเดือนเมษายน พ.ศ. 2547 เมื่อเจ้าหน้าที่ตำรวจ ทหาร และหน่วยปราบปราม ยาเสพติดเข้าตรวจค้นและปฏิบัติการโดยอ้างว่า สกิดกันแผนก่อการร้ายและยาเสพติดของกลุ่มมุสลิมที่ต้องการแบ่งแยก ดินแดน ฝ่ายประชาชนสัมพันธ์ของรัฐบาลรายงานว่าผู้เสียชีวิตเป็นกลุ่มติดอาวุธและคลังศาสนา หนังสือพิมพ์หลายฉบับระบุว่า เจ้าหน้าที่รัฐจำเป็นต้องจู่โจมเพื่อรักษาความสงบเรียบร้อยของชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ เจ้าหน้าที่ตำรวจยังอ้างว่า

พบร่องรอยสารเสพติดจากการชันสูตรศพ บริบทระหว่างประเทศในขณะนั้นสหรัฐอเมริกากดดันให้รัฐบาลไทยจับตาความเคลื่อนไหวในพื้นที่มุสลิมมาตั้งแต่เดือนตุลาคม พ.ศ. 2544 มีรายงานแจ้งต่อหน่วยข่าวกรองของสหรัฐอเมริกาว่าพื้นที่ภาคใต้ของไทยอาจเกี่ยวข้องกับผู้นับสนุนอัลกออิดะฮ์ ส่งผลให้หลายจังหวัดภาคใต้ถูกประกาศใช้กฎอัยการศึกในเดือนมกราคม พ.ศ. 2547 (Morris, 2009: 149) อย่างไรก็ตาม รัฐบาลไทยยืนยันว่าไม่มีขบวนการก่อการร้ายระหว่างประเทศในประเทศไทย และเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นเพียงอาชญากรรมยาเสพติด ในกรณีกรือเซะสื่อได้ตีความหมายความตาย และสร้างภาพแทนว่าผู้เสียชีวิตเป็น "ผู้ก่อความไม่สงบ" ทำให้การใช้ความรุนแรงของรัฐมีความชอบธรรม ในลักษณะเดียวกันกับเหตุการณ์พฤษภาทมิฬ พ.ศ. 2535 ที่สื่อเปิดเผยให้เห็นถึงความแตกแยกของสังคมไทยและความล้มเหลวของรัฐในการรักษาความสงบ (Morris, 2009)

ปีเตอร์ แจ็คสัน (Peter Jackson) เขียนบทความ "The Thai Regime of Images" (Jackson, 2004) เสนอแนวคิดเรื่อง "ระบอบภาพลักษณ์" (the regime of images) ซึ่งถูกทำให้มีความสำคัญเหนือกว่า "ระบอบของความจริง" (the regime of truth) โดยอธิบายว่า ระบอบภาพลักษณ์สร้างความศักดิ์สิทธิ์ ความน่าเชื่อถือ และความมั่นคงให้แก่สถาบันพระมหากษัตริย์ ผ่านการผลิตซ้ำและเผยแพร่ภาพลักษณ์เชิงบวกทางสื่อมวลชนต่าง ๆ ซึ่งดำเนินการโดยรัฐราชการและกองทัพ รวมถึงองค์กรตำรวจ สื่อมวลชน และพลเมืองทั่วไป สื่อมวลชนเลือกสรรเรื่องราว กิจกรรม และพระราชกรณียกิจเผยแพร่ต่อสาธารณะ เพื่อสร้างการรับรู้แบบที่รัฐต้องการให้สาธารณชนเห็น ส่วน "ความจริง" ที่ขัดแย้งหรือไม่สอดคล้องกับภาพลักษณ์ที่ต้องการถูกทำให้เงียบและมองไม่เห็นโดยอ้างว่าเพื่อความสงบเรียบร้อยของบ้านเมือง และแยกแยะขอบเขตระหว่างเรื่อง "สาธารณะ" (public) กับ เรื่อง "ส่วนตัว" (private) ออกจากกัน แจ็คสันตั้งข้อสังเกตว่า ตั้งแต่ทศวรรษ 1960 เป็นต้นมา การกล่าวถึงสถาบันกษัตริย์ในพื้นที่สาธารณะถูกควบคุมอย่างเข้มงวดด้วยกฎหมายหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ (lèse-majesté law) อำนาจรวมศูนย์ของรัฐ และบทลงโทษทางกฎหมายที่รุนแรง แม้บางเรื่องเป็น "ความจริงที่พิสูจน์ได้" (demonstrable truth) ก็ตาม ระบอบภาพลักษณ์จึงช่วยรักษาความศักดิ์สิทธิ์ และความมั่นคงของสถาบันกษัตริย์ด้วยการลดทอนความสำคัญของความจริง และให้คุณค่ากับภาพลักษณ์เชิงบวกมากกว่า (Jackson, 2004: 194)

งานศึกษาเรื่อง "รูปที่มีทุกบ้าน: ชีวิตทางสังคมของพระบรมฉายาลักษณ์รัชกาลที่ 9" โดย พนธร วรภมร (2559) อธิบายว่า ภาพถ่ายเป็นสัญลักษณ์ที่สร้างความใกล้ชิดและความจงรักภักดีต่อสถาบันกษัตริย์ การเผยแพร่พระบรมฉายาลักษณ์อย่างกว้างขวางเกิดขึ้นในช่วงที่รัฐไทยเร่งฟื้นฟูและเสริมสร้างอำนาจของสถาบันพระมหากษัตริย์ หลังจากบทบาทของสถาบันถูกลดความสำคัญลงภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 การเผยแพร่ภาพจำนวนมากจึงเป็นกระบวนการทางการเมืองที่มุ่งสร้างความยอมรับ ความผูกพัน และความจงรักภักดี พร้อมย้ำเตือนถึงสถานะอันศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ เนื่องจากประชาชนสามารถมองเห็นพระมหากษัตริย์ได้แทบทุกเวลา ทั้งในพื้นที่ส่วนตัวและในพื้นที่สาธารณะ

บทความยังวิเคราะห์ว่าการแจกจ่ายพระบรมฉายาลักษณ์เป็นส่วนหนึ่งของ "เทคโนโลยีในการปกครอง" เพราะพระบรมฉายาลักษณ์ไม่ได้เป็นเพียงสัญลักษณ์ แต่เป็นวัตถุที่ส่งผลต่อความรู้สึก ความทรงจำ และประสบการณ์ในชีวิตประจำวัน ทำให้ประชาชนรู้สึกใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ แม้จะมีระยะห่างทั้งเชิงสังคมและภูมิศาสตร์ พระบรมฉายาลักษณ์จึงเป็นสื่อที่มีอำนาจกระทำการ อย่างไรก็ตาม ประชาชนไม่ได้ให้ความหมายต่อพระบรมฉายาลักษณ์ในแนวทางเดียวกันเสมอไป ไม่ใช่ทุกบ้านที่จัดหาและประดับพระบรมฉายาลักษณ์ และแม้ในบ้านที่มีก็อาจตีความแตกต่างกันไป ซึ่งสะท้อนว่าอำนาจรัฐไม่อาจผูกขาดความหมายหรือควบคุมพื้นที่ส่วนบุคคลได้อย่างเบ็ดเสร็จ แม้ภาพถ่ายจะเป็นเครื่องมือทางอำนาจ แต่การตีความภาพถ่ายก็ยังคงเป็นพื้นที่ที่ต่อรองของผู้คนในชีวิตประจำวัน

7.3 สัญญาในวัตถุ

ขณะที่โซซูรีวิเคราะห์สัญญาในภาษาเป็นหลัก โรลิ่ง บาร์ตส์ ขยายแนวคิดสัญญาไปวิเคราะห์สิ่งต่าง ๆ ในชีวิตประจำวัน ไม่ว่าจะเป็นวัตถุ สินค้า รวมถึงงานศิลปะ ตัวอย่างเช่น เสื้อผ้ามีได้มีไว้ปกคลุมร่างกายเท่านั้น แต่ยังสื่อรสนิยม ฐานะ และสถานะของผู้สวมใส่ได้ บาร์ตส์ได้รับอิทธิพลจากแนวคิดมาร์กซิสม์ โดยเฉพาะการวิพากษ์ความไม่เท่าเทียมทางสังคม บาร์ตส์มุ่งเปิดเผยให้เห็นว่า ชนชั้นนำใช้สัญญาในการรักษาสถานะและอำนาจทางสังคมของตนไว้อย่างไร และวิพากษ์โครงสร้างอำนาจในสังคมที่คนทั่วไปมักมองข้าม หรือมองไม่เห็นว่าเป็นสัญญา หรือถูกทำให้เป็นสัญญา กลับถูกมองว่าเป็นเพียงสิ่งของใช้สอยธรรมดา ทั้งที่สิ่งเหล่านั้นถูกกระบวนการปกปิด บิดเบือน อำพราง และทำให้ดูเป็นเรื่องธรรมดา บาร์ตส์เรียกปรากฏการณ์นี้ว่า "กระบวนการสร้างมายาคติ" ซึ่งสัญญาทำงานอย่างแนบเนียนจนแทบมองไม่ออกว่ามันคือการใช้อำนาจรูปแบบหนึ่ง

ในหนังสือ "Mythologies" บาร์ตส์เขียนบทความขนาดสั้นหลายชิ้นวิเคราะห์สัญญาในวัตถุและสื่อต่าง ๆ เช่น บทความ "The Eiffel Tower" กล่าวถึงหอไอเฟลในกรุงปารีส ซึ่งเป็นสิ่งปลูกสร้างที่มองเห็นได้จากทุกมุมเมือง และแทบไม่มีใครหลีกเลี่ยงสายตาจากมันได้ บาร์ตส์ชี้ว่าหอไอเฟลเป็นสัญญาที่ผู้คนตีความได้อย่างไม่จำกัดและไม่ตายตัว ขึ้นอยู่กับประสบการณ์ส่วนตัวและบริบททางวัฒนธรรมของผู้มอง บางคนมองว่าหอไอเฟลเป็นสัญลักษณ์ของปารีสและความทันสมัยของประเทศฝรั่งเศส บางคนมองว่าเป็นภาพแทนของความโรแมนติกหรือเป็นหมุดหมายของการท่องเที่ยว ขณะเดียวกัน บาร์ตส์มองว่าหอไอเฟลก็เป็นสิ่งปลูกสร้างที่ "ว่างเปล่า" ในเชิงประโยชน์ใช้สอย เป็นเพียงสถาปัตยกรรมที่ให้ผู้คนจินตนาการและสร้างความหมายขึ้นมาเอง (Barthes, 1972)

อีกตัวอย่างหนึ่ง ในบทความ "Wine and Milk" บาร์ตส์วิเคราะห์ว่าไวน์เป็นสัญลักษณ์ของวิถีชีวิต อัตลักษณ์ และวัฒนธรรมของชาวฝรั่งเศส ชาวฝรั่งเศสดื่มไวน์ในแทบทุกมื้ออาหาร ไม่ว่าจะเป็นชนชั้นกรรมาชีพที่ดื่มไวน์ราคาถูกหรือชนชั้นสูงที่เลือกไวน์คุณภาพดีราคาแพง ในช่วงอากาศหนาวไวน์สื่อถึงความอบอุ่น ในช่วงฤดูร้อนการดื่มไวน์ก็เป็นความรื่นรมย์ ชนชาติอื่นอาจดื่มแอลกอฮอล์จนเมา แต่สำหรับชาวฝรั่งเศสการจิบไวน์เป็นกิจกรรมเชิงสุนทรีย์ ผู้ที่มีความรู้ความเชี่ยวชาญเรื่องไวน์จะได้รับการยอมรับในสังคม การดื่มไวน์กลายเป็นกติกาก่อนเข้าสังคมที่ทุกคนยึดถือ อย่างไรก็ตาม มีข้อเท็จจริงอีกด้านหนึ่งที่ถูกปิดบังอำพรางไว้เป็น "มายาคติ" ของไวน์ นั่นคือเบื้องหลังทางเศรษฐกิจและประวัติศาสตร์ ไวน์เป็นผลผลิตของระบบทุนนิยม เกี่ยวพันกับการกดขี่ขูดรีดแรงงานชนพื้นเมืองในประเทศอาณานิคม ชาวมุสลิมถูกแย่งยึดที่ดินแล้วถูกบังคับให้เป็นแรงงานทาสหรือได้รับค่าแรงราคาถูก แต่ผู้บริโภควิไวน์มักไม่สนใจเบื้องหลังเหล่านี้และไม่ตระหนักว่าผู้ได้ประโยชน์จากอุตสาหกรรมการผลิตไวน์คือนายทุน (Barthes, 1972)

ในประเทศไทย อนุสาวรีย์และสิ่งปลูกสร้างที่มีอยู่มากมายตามพื้นที่สาธารณะมีความหมายเชิงสัญญะ การก่อสร้างอนุสาวรีย์ตามแนวคิดสมัยใหม่รับอิทธิพลจากประเทศตะวันตกมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 แต่การสร้างอนุสาวรีย์อย่างจริงจังเกิดขึ้นในปลายสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา อนุสาวรีย์สะท้อนค่านิยมและความคิดของผู้มีอำนาจแต่ละยุค แต่ละสมัย และมีบทบาทในการหล่อหลอมกล่อมเกลาคิดของประชาชนซึ่งโดยส่วนใหญ่เป็นความคิดชาตินิยม กษัตริย์นิยม ทหารนิยม ส่วนความคิดที่ปรากฏน้อยที่สุด คือ ความคิดแบบประชาธิปไตย

อนุสาวรีย์รัชกาลที่ 1

ปฐมบรมราชานุสรณ์ หรือ "อนุสาวรีย์รัชกาลที่ 1" ประดิษฐานอยู่บริเวณเชิงสะพานพระพุทธรูปอดฟ้า จัดสร้างขึ้นตามพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 เมื่อ พ.ศ. 2475 ก่อนเหตุการณ์เปลี่ยนแปลงการปกครอง 24 มิถุนายนในปีเดียวกัน ผู้ออกแบบคือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และผู้ปั้นคือ ศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรี อนุสาวรีย์มีขนาดใหญ่กว่าร่างมนุษย์ปกติถึงสามเท่า

การสร้างอนุสาวรีย์เป็นส่วนหนึ่งของงานฉลองกรุงรัตนโกสินทร์ครบ 150 ปี ซึ่งรวมถึงการบูรณะวัดพระศรีรัตนศาสดาราม การซ่อมแซมพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท และการสร้างศาลาเฉลิมกรุง ฯลฯ โครงการ

เหล่านี้เกิดขึ้นในช่วงที่การเมืองไทยเผชิญความขัดแย้งทางความคิดอย่างรุนแรง ระหว่างฝ่ายที่ต้องการคงไว้ซึ่งระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กับฝ่ายที่เรียกร้องประชาธิปไตย

แนวทางของรัชกาลที่ 7 คือการคงสถาบันกษัตริย์ไว้ แต่เพิ่มการมีส่วนร่วมทางการเมืองจากฝ่ายต่าง ๆ ให้มากขึ้น ลักษณะของอนุสาวรีย์เป็นสัญลักษณ์ของแนวคิดดังกล่าว พระบรมรูปทรงประทับนั่งอย่างสงบบ ไม่ได้แสดงท่าทรงงาน แต่ยังคงความน่าเกรงขาม และฉลองพระองค์ตามแบบแผนโบราณราชประเพณี สื่อถึงพระบารมีที่ยิ่งแผ่ไพศาลแม้พระราชอำนาจถูกจำกัด ศาสตราจารย์ชาติรี ประกิตนทการ นักวิชาการด้านสถาปัตยกรรมศาสตร์ วิเคราะห์ว่า พระบรมรูปนี้สะท้อนภาพแทนของกษัตริย์ผู้ค้ำจุนบ้านเมืองด้วยพระบารมีโดยไม่จำเป็นต้องทรงกระทำสิ่งใดเป็นพิเศษ แต่ยังทำให้ราชอาณาจักรดำรงอยู่อย่างสงบเรียบร้อย

รัชกาลที่ 7 ทรงมีพระราชประสงค์จะพระราชทานรัฐธรรมนูญ (ฉบับสมบูรณาญาสิทธิราชย์) ในวันที่ 5 เมษายน พ.ศ. 2475 ก่อนพิธีเปิดปฐมบรมราชาภิเษกและสะพานพระพุทธยอดฟ้า แต่เชื้อพระวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ทัดทานไว้ กระทั่งหลังงานฉลองพระนครเพียงสามเดือน คณะราษฎรก็ยึดอำนาจและเปลี่ยนแปลงการปกครองสู่ระบอบประชาธิปไตย

(ชนกฤต ก้องเวหา, 2567)

นอกจากแนวคิดของบาร์ตส์ ที่วิเคราะห์สัญลักษณ์ในวัตถุต่าง ๆ แล้ว ยังมีแนวคิดของ ปีแอร์ บูดีเยอ (Pierre Bourdieu 1930–2002) ว่าด้วย "ทรัพย์สินเชิงสัญลักษณ์" ในหนังสือเรื่อง *L'Économie des biens symboliques* ที่ชี้ว่า มนุษย์ไม่ได้ให้คุณค่าวัตถุจากประโยชน์ใช้สอยหรือมูลค่าทางเศรษฐกิจเท่านั้น แต่ยังสร้างความหมายของวัตถุขึ้นมาเพื่อรักษาอำนาจ ความได้เปรียบ และสถานะของชนชั้นนำ วัตถุและคุณลักษณะหลายประการของบุคคลเป็น "ทุนทางวัฒนธรรม" (Cultural Capital) และ "ทุนทางสัญลักษณ์" (Symbolic Capital) แม้ไม่ได้มีมูลค่าทางเศรษฐกิจโดยตรง แต่ก็สามารถสร้างมูลค่า ซื้อขาย หรือแลกเปลี่ยนได้ เช่น ความรู้ การศึกษา ศิลปะ วัฒนธรรม หรือรสนิยม ในระบบทุนนิยมมีการซื้อขายความรู้ในสถาบันการศึกษา การซื้อขายผลงานศิลปะต่าง ๆ ผู้ที่เป็นเจ้าของหรือมีความรู้ความเชี่ยวชาญเกี่ยวกับสิ่งเหล่านี้จะได้รับการยอมรับและมีสถานะทางสังคมสูงกว่าผู้อื่น

ในแต่ละแวดวง (field) มีการกำหนดคุณค่าและมูลค่าของทรัพย์สินเชิงสัญลักษณ์แตกต่างกัน ตัวอย่างเช่น ชื่อเสียงและการยอมรับของศิลปินถือเป็นทุนทางสัญลักษณ์ที่ช่วยเพิ่มมูลค่าให้ผลงานศิลปะ และสามารถแปรเปลี่ยนเป็นทุนทางเศรษฐกิจได้ การสะสมผลงานของศิลปินที่มีชื่อเสียงหรือการมีความรู้ด้านศิลปะก็ถือเป็นทุนทางสัญลักษณ์ที่ยกสถานะทางสังคมของบุคคล อีกตัวอย่างหนึ่งคือพระเครื่อง ซึ่งมูลค่าไม่ได้อยู่ที่ตัววัตถุ แต่เกิดจากความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่เชื่อมโยงกับพลังทางจิตวิญญาณและการยอมรับในแวดวงที่ให้คุณค่ากับวัตถุศักดิ์สิทธิ์

บูดีเยออธิบายว่า การซื้อขายทรัพย์สินเชิงสัญลักษณ์มักอาศัยกระบวนการปกปิด บิดเบือน หรือกลบเกลื่อนไม่ให้เห็นว่าเป็นกิจกรรมทางเศรษฐกิจโดยตรง ตัวอย่างเช่น ผู้สะสมงานศิลปะหรือของมีค่าอาจบอกว่าเป็นความชื่นชอบส่วนตัว รสนิยม หรือเพื่อคุณค่าทางใจ ไม่ได้เป็นการซื้อขายเพื่อเก็งกำไร ทั้งที่วัตถุเหล่านั้นสามารถนำไปแปลงเป็นมูลค่าทางเศรษฐกิจได้ บูดีเยอยกตัวอย่าง "การมอมของก้านล" โดยกลบเกลื่อนว่าเป็นการให้ด้วยน้ำใจ ไม่หวังสิ่งตอบแทน รวมทั้งยังมีการถอดป้ายราคาเพื่อปกปิดมูลค่าที่ชัดเจน ทำให้ดูว่าไม่ใช่การแลกเปลี่ยนเชิงเศรษฐกิจหรือการประเมินมูลค่า อย่างไรก็ตาม เป็นที่รับรู้กันว่าผู้รับของก้านลจะต้องตอบแทนผู้ให้ อาจเป็นการมอมของก้านลกลับคืน หรือทำประโยชน์ให้ในรูปแบบอื่น ดังนั้น การมอมของก้านลจึงมีการประเมินมูลค่าที่เหมาะสมเสมอทั้งการให้และการตอบแทน ของก้านลจึงเป็นทรัพย์สินเชิงสัญลักษณ์ที่สร้างพันธะผูกพันระหว่างบุคคล โดยมีการหน่วงระยะเวลาในการแลกเปลี่ยนตอบแทน ทำให้ดูราวกับว่าไม่เกี่ยวข้องกับเศรษฐกิจ ทั้งที่มีการคำนวณและแลกเปลี่ยนมูลค่าเสมอ

ตามแนวคิดเรื่องทรัพย์สินเชิงสัญลักษณ์ ความสัมพันธ์ภายในครอบครัวก็เกี่ยวข้องกับการสะสมคุณค่าทางสังคมและความคาดหวังการตอบแทนเช่นเดียวกัน ตัวอย่างเช่น พ่อแม่เลี้ยงดูลูกโดยคาดหวังว่าลูกจะตอบแทนในอนาคต ทั้งใน

รูปของการดูแล การเชื้อฟุ้ง หรือการฟุ้งฟุ้งยามแก่ชรา ความคาดหวังนี้ถูกทำให้เป็นเรื่องธรรมชาติผ่านวาทกรรมความกตัญญู ความรัก และบุญคุณ การเลี้ยงดูบุตรมีทั้งการให้ทรัพย์สินหรือสิ่งของ รวมถึงการอบรมสั่งสอน การให้ความเอาใจใส่ และการดูแลทางอารมณ์ ซึ่งล้วนเป็นทรัพย์สินเชิงสัญลักษณ์ที่สร้างพันธะผูกพันตามโครงสร้างทางวัฒนธรรม ศีลธรรม และคุณค่าทางสังคมที่กำกับอยู่เพื่อรับรองว่าผู้ให้จะได้รับผลตอบแทนที่เหมาะสมในอนาคต แม้จะไม่ได้ตกลงกันอย่างเป็นทางการก็ตาม

7.4 มายาคติ (Myth)

ในหนังสือ "Mythologies" หรือ "มายาคติ" ซึ่งตีพิมพ์ครั้งแรกใน ค.ศ. 1957 รวมข้อเขียนของ โรลิ่ง บาร์ตส์ (Barthes, 1972) วิเคราะห์วัตถุและกิจกรรมในชีวิตประจำวัน ตั้งแต่เครื่องอุปโภคบริโภคอย่าง ผงซักฟอก ของเล่น ไลน์ เครื่องครัว ไปจนถึงภาพถ่ายและเนื้อหาที่ปรากฏในสื่อ รวมถึงกิจกรรมในวัฒนธรรมมวลชน (popular culture) เช่น มวยปล้ำ สิ่งของและกิจกรรมเหล่านี้มีความหมายมากกว่าประโยชน์ใช้สอยตามที่รับรู้ทั่วไป แต่มี "ความหมายแฝง" ที่เป็น "มายาคติ"

คำว่า "มายาคติ" (Myths) ตามแนวคิดของบาร์ตส์ หมายถึง สัญลักษณ์ที่ใช้สื่อสารข้อความทางสังคมและการเมืองที่มีการลดทอนข้อเท็จจริง บิดเบือน หรือทำให้มองข้ามไป รวบรวมว่าความหมายที่นำเสนอเป็นความจริงเพียงหนึ่งเดียว (Bignell, 1997: 21) แนวคิด "มายาคติ" มุ่งเปิดเผยว่าสิ่งต่าง ๆ รอบตัวมนุษย์เป็น "สัญลักษณ์" ที่บรรจุคติทางวัฒนธรรมและอุดมการณ์อำนาจ ความหมายที่รับรู้ผ่านการมองเห็นหรือการได้ยินถูกทำให้กลายเป็นเรื่องปกติ เป็นสามัญสำนึก หรือเป็น "ความจริง" ที่ดูสมเหตุสมผล จนคุ้นชินและยอมรับโดยไม่ตั้งคำถามว่าใครได้ประโยชน์จากการประกอบสร้าง ความหมายดังกล่าว (วรรณพิมล อังคศิริสรรพ, 2541)

ในบทความ "The World of Wrestling" (Barthes, 1972) บาร์ตส์ยกตัวอย่าง "มวยปล้ำ" ซึ่งเป็นมหรสพอดนิยามในฝรั่งเศสช่วงทศวรรษ 1950 และเป็นสื่อบันเทิงที่แพร่หลาย อธิบายว่า มวยปล้ำไม่ใช่เพียงกีฬาแต่เป็นความบันเทิงเชิงละครที่มีการแสดงสีหน้า ท่าทาง การโอ้อวดของคู่ต่อสู้ และการตอบสนองของผู้ชม นักมวยปล้ำอาจแสดงความเจ็บปวด ความพ่ายแพ้ หรือความสิ้นหวัง แต่การแข่งขันมวยปล้ำมี "ความหมายแฝง" ที่ถ่ายทอดค่านิยมทางศีลธรรม และกฎแห่งความยุติธรรม ผู้กระทำผิด คดโกง หรือโหดร้ายจะถูกลงโทษ ส่วนนักสู้ฝ่ายธรรมะจะได้รับชัยชนะ การแข่งขันมวยปล้ำจึงเป็นการถ่ายทอดแนวคิดเรื่องความดีและความชั่ว ความขัดแย้ง และการลงทัณฑ์ในรูปแบบที่เข้าใจง่ายให้มองเห็นทางสายตา ความหมายเหล่านี้ถูกทำให้ดูราวกับเป็นเรื่องธรรมชาติ หรือสามัญสำนึก ทั้งที่ค่านิยมทางศีลธรรมดังกล่าวเป็นผลิตผลของวัฒนธรรมภายใต้บริบทสังคมในช่วงเวลาหนึ่งเท่านั้น (Bignell, 1997: 17-21)

"มายาคติไม่ได้ปฏิเสธสิ่งใด ตรงกันข้าม หน้าที่ของมันคือการพูดถึงสิ่งเหล่านั้น พูดง่าย ๆ คือ มันทำให้เรื่องนั้นมีความบริสุทธิ์ ไร้เดียงสา มีความชอบธรรมราวกับเป็นธรรมชาติตลอดไป มันทำให้ดูชัดเจนโดยไม่ต้องอธิบาย แต่เป็นการยืนยันข้อเท็จจริง"

(Barthes, 1972)

การวิเคราะห์มายาคติ ต้องเริ่มจากการตระหนักว่าสถาบันทางสังคมมีอำนาจในการสร้างและควบคุมความหมาย โดยใช้กระบวนการมากมายหล่อหลอมความคิดคนในสังคมให้ยอมรับและเชื่อในความหมายนั้นเสมือนว่าไม่มีอุดมการณ์ใดแฝงเร้น ภายใต้วัฒนธรรมและโครงสร้างของระบบทุนนิยม ชนชั้นนายทุนสร้าง "มายาคติ" ให้กับวัตถุและกิจกรรมต่าง ๆ ที่แฝงด้วยอุดมการณ์และผลประโยชน์ทางชนชั้น มายาคติที่เห็นชัดเจนคือโฆษณาสินค้าซึ่งเต็มไปด้วยสัญลักษณ์ ทั้งในเนื้อหา รูปแบบ องค์ประกอบภาพ และเรื่องราว มีการลดทอน ปิดบัง และกลบเกลื่อน ทำให้ผู้บริโภคไม่ตระหนักว่าสิ่งเหล่านี้ผลิตซ้ำและถ่ายทอดอุดมการณ์ ภาพยนตร์โฆษณา มักทำให้ผู้ชมเกิดจินตนาการลง และเชื่อมโยงสินค้าเข้ากับความหมายเชิง

นามธรรม แสดงเฉพาะความพึงพอใจจากการบริโภคสินค้า เพื่อเติมเต็มความสุขส่วนบุคคลและสร้างชีวิตที่สมบูรณ์แบบตามค่านิยมของสังคม เช่น ความอบอุ่นในครอบครัว มิตรภาพ ความสำเร็จ ความหรูหรามีระดับ ฯลฯ คุณค่าเชิงสังคมเหล่านี้ซึ่งสื่อผ่านตัวละคร เช่น ชายหนุ่มหรือหญิงสาวรูปร่างหน้าตาดี ผู้สูงอายุสุขภาพแข็งแรงมีหน้าตาอัมเอิบมีความสุข ไม่มีภาพยนตร์โฆษณาใดที่เปิดเผยเบื้องหลังอันโหดร้ายและความยากลำบากของกระบวนการผลิตสินค้า ไม่ว่าจะเป็นการทำลายทรัพยากรธรรมชาติ การสร้างมลพิษทางสิ่งแวดล้อม การเอาเปรียบผู้ใช้แรงงานที่ทำงานในสภาพแวดล้อมเลวร้าย หรือความขัดแย้งระหว่างนายทุนกับแรงงาน ทั้งที่เรื่องราวเหล่านี้เกิดขึ้นจริงในระบบทุนนิยม

บาร์ตส์วิเคราะห์มายาคติในโฆษณาผงซักฟอกยี่ห้อหนึ่งในบทความ "Soap-Powders and Detergents" ชี้ว่าโฆษณาไม่เพียงขายผลิตภัณฑ์ทำความสะอาดเสื้อผ้า แต่ยังขายความหมายของ "ความสะอาดและความบริสุทธิ์" ที่เป็นคุณค่าทางวัฒนธรรม โฆษณาใช้ภาพเสื้อผ้าขาวสว่าง น้ำใสสะอาด ฟองฟูนุ่ม บรรยากาศสดใส และเปรียบว่าผงซักฟอกเป็นพลังมหัศจรรย์ที่ชำระล้างสิ่งสกปรก ภาพและถ้อยคำเชื่อมโยงความสะอาดของเสื้อผ้าเข้ากับความบริสุทธิ์ผุดผ่อง ความดี ความเอาใจใส่ของครอบครัว และความเรียบร้อยของบ้าน "ความสะอาด" กลายเป็นคุณค่าสำคัญในชีวิตสมัยใหม่ ทั้ง ๆ ที่ผงซักฟอกเป็นเพียงสารเคมีที่ไม่ได้เกี่ยวกับ "ความบริสุทธิ์" ในเชิงนามธรรม

ในบทความ "Toys" บาร์ตส์วิเคราะห์ว่า การออกแบบของเล่นเด็กเป็นการยึดเยียดความคิดของผู้ใหญ่ให้เด็กยอมรับและปฏิบัติตาม แต่ไม่ได้กระตุ้นให้เกิดความคิดสร้างสรรค์ ของเล่นจำนวนมากจำลองมาจากวัตถุที่มีอยู่แล้วในโลกของผู้ใหญ่ เช่น จักรยานยนต์เวสป้า ตุ๊กตาที่ปัสสาวะได้เมื่อหยอดน้ำลงไปทางปาก เครื่องครัวที่เชื่อมโยงกับบทบาทการเป็นแม่บ้าน หุ่นยนต์ ปืน ยานพาหนะ ซึ่งเป็นของเล่นของเด็กผู้ชายที่เชื่อมโยงกับความคาดหวังต่อบทบาทผู้ชาย ของเล่นจึงเป็นการสร้างมายาคติ ทำให้บทบาททางสังคมของผู้ใหญ่เป็นเรื่องธรรมชาติและสมเหตุสมผล ปลุกฝังให้เด็กเข้าใจและยอมรับโลกของผู้ใหญ่ แทนที่จะใช้จินตนาการสร้างโลกของตัวเองขึ้นมา วัสดุที่ใช้ผลิตของเล่นสมัยใหม่มักเป็นพลาสติกที่มีผิวสัมผัสหยาบกระด้าง ต่างจากของเล่นในอดีตที่ทำจากไม้ มีน้ำหนัก และสัมผัสได้ถึงความสะดวกอ่อนและอบอุ่นตามธรรมชาติ และส่งเสริมให้เด็กคิด สร้าง ดัดแปลง และจินตนาการได้มากกว่า

จะเห็นว่า "มายาคติ" ไม่ใช่การโกหกหรือบิดเบือนข้อเท็จจริงไปเสียทั้งหมด เพียงแต่ทำให้ผู้รับสื่อมีความคุ้นเคยและยึดถือความหมายต่าง ๆ โดยไม่สังเกตว่าทุกความหมายเกิดจากการประกอบสร้างทางวัฒนธรรม การวิเคราะห์มายาคติจะต้องทำให้เห็นรูปแบบวิธีการสร้างความหมาย ตลอดจนกระบวนการที่ทำให้สังคมยอมรับความหมายที่สร้างขึ้นมา บาร์ตส์เรียกว่า "การเปิดโปงมายาคติ" (demythification) ซึ่งทำได้โดยการจำแนกรูปแบบกับเนื้อหาออกจากกัน แล้ววิเคราะห์ว่าอะไรคือกฎเกณฑ์หรือโครงสร้างที่กำหนดความหมาย จากนั้นจึงตั้งคำถามและวิพากษ์มายาคติ โดยชี้ให้เห็นว่าความเข้าใจที่ดูว่าเป็นเรื่องธรรมดานั้นเกิดจากการสร้างความจริงให้สอดคล้องกับอุดมการณ์หลักของสังคม

ภาพที่ 7.2 Paris Match (semiotics example)

ที่มา: Blackpropaganda (2010)

ในบทความชื่อ "Myth Today" บาร์ตส์กล่าวถึงปกนิตยสาร *Paris-Match* ฉบับเดือนมิถุนายน ค.ศ. 1955 ความหมายระดับที่ 1 คือ ภาพชายผิวสีในเครื่องแบบทหารยื่นเคารพธงชาติฝรั่งเศส ความหมายระดับที่ 2 เป็นความหมายโดยนัยที่เชื่อมโยงชาติฝรั่งเศสกับคนผิวสี ส่วนความหมายระดับที่ 3 มาจากคติของภาพนี้ คือ การกลบเกลื่อนปัญหาการเหยียดเชื้อชาติ ด้วยการสร้างความเข้าใจว่าทุกคนไม่ว่าจะเชื้อชาติใดต่างก็รับใช้และจงรักภักดีต่อชาติฝรั่งเศส และประเทศฝรั่งเศสย่อมรับความหลากหลายทางเชื้อชาติ มาจากคตินี้บิดเบือนข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับความเลวร้ายของการล่าอาณานิคม โดยแสดงให้เห็นว่าประชาชนที่เคยตกเป็นอาณานิคมเองก็ยังจงรักภักดีต่อชาติฝรั่งเศส ยิ่งไปกว่านั้น ในช่วงเวลาที่ปกนิตยสารแสดงภาพนี้ ในประเทศฝรั่งเศสยังมีการแบ่งแยกทางเชื้อชาติ กีดกัน และกดขี่คนผิวสี (Barthes, 1972) การวิเคราะห์มายาคติที่อยู่เบื้องหลังวัตถุและสื่อต่าง ๆ ซึ่งสังคมประกอบสร้างขึ้นมามีต้องอาศัยข้อมูลบริบททางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม ผู้ที่ไม่รู้ประวัติศาสตร์ในยุคการล่าอาณานิคมมาก่อนก็อาจมองไม่เห็นมายาคติของภาพ นอกจากนั้น เมื่อพิจารณาถึงบริบทในช่วงเวลาที่มีการนำเสนอภาพนี้ คือ ในปี ค.ศ. 1955 ก็จะเข้าใจได้ว่าจักรวรรดิฝรั่งเศสกำลังเสื่อมอำนาจ และมีข้อถกเถียงว่าฝรั่งเศสจะยอมให้อาณานิคมอัลจีเรียเป็นเอกราชหรือไม่ ส่วนนิตยสารที่ใช้ภาพนี้เป็นปกเป็นสื่อที่มีอุดมการณ์อนุรักษ์นิยมและสนับสนุนลัทธิล่าอาณานิคม (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545: 139-147)

แนวคิด "มายาคติ" และสัญวิทยา ถูกวิจารณ์ว่าวิเคราะห์เชิงโครงสร้างและอุดมการณ์มากเกินไป จนทำให้ผู้รับสื่อเป็นเสมือนผู้ถูกกระทำที่ไม่สามารถต่อต้าน ต่อรอง หรือสร้างความหมายใหม่ให้กับสัญญาณได้ แนวคิดนี้อยู่ในกรอบโครงสร้างนิยม (Structuralism) จึงมีสมมติฐานว่ามนุษย์อยู่ภายใต้อำนาจของโครงสร้างทางภาษาและวัฒนธรรม และไม่ได้มองว่าปัจเจกบุคคลมีอำนาจในการตีความสัญญาณ

นักวิชาการรุ่นหลังเสนอแนวคิดเกี่ยวกับอำนาจของผู้รับสาร เช่น มิเชล เดอ เซร์เตา (Michel de Certeau, 1925–1986) กล่าวถึง "ยุทธวิธี" (Tactics) ในชีวิตประจำวัน ที่ผู้คนสามารถพลิกแพลง ปรับใช้ หรือต่อต้านความหมายที่โครงสร้างกำหนดมา สจวร์ต ฮอลล์ (Stuart Hall) ก็เสนอว่าผู้ผลิตสื่อ "เข้ารหัส" (encode) บรรจุอุดมการณ์บางอย่างลงในตัวบท โดยอาจไม่ตระหนักว่าตนรับเอารหัสหรือกฎเกณฑ์ไว้ในจิตไร้สำนึกแล้วสร้างโลกจำลองแบบหนึ่งขึ้นมา แต่ผู้รับสารอาจไม่ตีความตามนั้น กลับ "ถอดรหัส" (decode) ได้หลายแนวทาง ไม่ว่าจะเป็นการยอมรับตามผู้ผลิต (dominant reading) การต่อรองความหมายบางส่วน (negotiated reading) หรือการตีความสวนทางและต่อต้านอุดมการณ์ของผู้ผลิตสื่อทั้งหมด (oppositional reading)

แนวคิดหลังโครงสร้างนิยม (Post-Structuralism) และทฤษฎีวัฒนธรรมร่วมสมัยชี้ว่าความหมายของสัญญาณไม่ตายตัว แต่มีการตีความและการต่อรอง ตามประสบการณ์ของแต่ละบุคคล บาร์ตส์เองในช่วงหลังก็เสนอแนวคิด "Death of the Author" ซึ่งให้อำนาจการตีความแก่ผู้อ่านวรรณกรรมที่ไม่จำเป็นต้องยึดติดอยู่กับความหมายที่ผู้ประพันธ์กำหนดเพียงฝ่ายเดียว (ดูเพิ่มเติมใน 8.4 และ 13.6)

7.5 สัญญาและมายาคติในสื่อ

การทำความเข้าใจแนวคิด "มายาคติ" ช่วยให้ตระหนักว่าความหมายของสิ่งต่าง ๆ ที่เรารับรู้มีได้มีอยู่เองตามธรรมชาติ แต่เป็นผลของการประกอบสร้างทางวัฒนธรรม และเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ โดยกลุ่มที่มีอำนาจย่อมมีโอกาสและช่องทางในการสื่อสารมากกว่า และทำให้ความหมายของตนเป็นที่ยอมรับในวงกว้างเหนือความหมายอื่น ๆ แนวคิดมายาคตินิยมใช้วิเคราะห์สื่ออย่างแพร่หลาย ไม่ว่าจะเป็นวรรณกรรม ละคร ภาพยนตร์ โฆษณา ฯลฯ

มายาคติประการหนึ่ง คือความเชื่อว่าสื่อมวลชนรายงานข่าวตามข้อเท็จจริงโดยตรงไปตรงมา เป็นกลาง ถูกต้อง และปราศจากอคติโดยมีจรรยาบรรณวิชาชีพสื่อกำกับ อย่างไรก็ตาม สื่อมวลชนส่วนใหญ่เป็นองค์กรธุรกิจ และเนื้อหาข่าวก็เป็นสินค้าที่มีมูลค่า อุตสาหกรรมสื่อมวลชนจึงไม่ต่างจากอุตสาหกรรมการผลิตสินค้าอื่นที่ต้องแข่งขันเพื่อครองส่วนแบ่งทางการตลาด เพิ่มจำนวนผู้บริโภค และสร้างผลกำไร เป้าหมายเหล่านี้ส่งผลต่อการคัดเลือกประเด็นข่าว รูปแบบการนำเสนอ ตลอดจนการให้ความหมายต่อเหตุการณ์ต่าง ๆ

การนำเสนอข่าวบนพื้นที่ออนไลน์ในยุคปัจจุบัน สำนักข่าวและผู้สื่อข่าวต้องเร่งผลิตและเพิ่มปริมาณเนื้อหา กระตุ้นความสนใจของผู้ชมด้วยการสร้างสีสันของข่าว ใช้เทคนิค "การเล่าข่าว" แทนที่จะรายงานเฉพาะข้อเท็จจริงของเหตุการณ์อย่างตรงไปตรงมา ขณะที่ผู้รับชมข่าวก็มักไม่ค่อยได้ถ่วงถ่วงเนื้อหาและกลวิธีการนำเสนอของสื่อมวลชนอย่างเคร่งครัด การเล่าข่าวเชิงละครกระตุ้นเร้าอารมณ์ของผู้ชมให้คล้อยตามมากกว่าการรับข้อมูลข้อเท็จจริง ขณะเดียวกันก็มีการสร้างภาพเหมารวมและตีตราผู้ที่ตกเป็นข่าวตามอคติของผู้สื่อข่าวและผู้ประกาศข่าว (ธนรัตน์ เขียวลายเลิศ, 2564)

นอกจากนั้น ยังมีความเชื่อว่าสื่อจากเรื่องแต่ง เช่น นวนิยาย ละคร ภาพยนตร์ ฯลฯ สามารถ "สะท้อน" (reflect) ความเป็นจริงในสังคมได้ เนื่องจากจำลองเหตุการณ์หรือประสบการณ์จริงของมนุษย์ การตีความจึงมุ่งทำความเข้าใจเจตนาของผู้ประพันธ์หรือผู้ผลิตสื่อ (intentionalist interpretation) รวากับว่าเนื้อหาหรือตัวบท (text) ได้เก็บรักษาความหมายที่ "แท้จริง" เอาไว้เพื่อรอคอยให้ผู้บริโภคสื่อไปค้นหาค้นพบ แนวทางนี้แตกต่างจากสัญวิทยาที่เห็นว่าสื่อไม่ได้ "สะท้อน" ความจริงดังกระจกเงา ไม่ได้คัดลอกโลกความเป็นจริงมานำเสนออย่างตรงไปตรงมา แต่สร้างหรือสถาปนาความจริงขึ้นมาใหม่ ด้วยการจำลองค่านิยม อุดมการณ์ ความเชื่อ และโครงสร้างสังคมที่มีอยู่ และผู้ผลิตสื่อมิใช่ "องค์ประธาน" ที่กำหนดความหมายอย่างเป็นอิสระ ทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภคสื่อต่างอยู่ภายใต้อำนาจของระบบสัญญะที่กำกับและควบคุมความคิดและการตีความหมาย ดังนั้น การวิเคราะห์สื่อแบบสัญวิทยาจึงไม่ได้มุ่งทำความเข้าใจเจตนาของผู้ประพันธ์ แต่มองว่าผู้ประพันธ์เป็นเพียง "ร่างทรง" ของระบบสัญญะเท่านั้น บาร์ตส์เสนอว่า การอ่านแบบสัญวิทยาทำให้ผู้อ่านมีบทบาทเหมือนผู้สร้างสรรค์ผลงาน คือตีความได้อย่างอิสระซึ่งเท่ากับปลดอำนาจของผู้ประพันธ์ลง (Barthes, 1977)

การวิเคราะห์สัญญะมีความสำคัญต่อการศึกษาวงศ์วิทยาทางสังคมศาสตร์ เพราะช่วยอธิบายว่าความหมายถูกสร้างและสื่อผ่านสัญลักษณ์อย่างไร พร้อมทั้งเปิดเผยความหมายแฝงในสื่อ เช่น ภาพยนตร์หรือศิลปะที่ดูเรียบง่ายแต่สะท้อนประเด็นสังคมและการเมือง ความเข้าใจการทำงานของสัญญะยังช่วยอธิบายว่าเหตุใดผู้คนจึงตีความต่างกัน และสามารถวิพากษ์วิจารณ์ ตรวจสอบ หรือท้าทายอำนาจที่แฝงอยู่ในสัญลักษณ์ได้

บทความของ บดินทร์ เดชาบุรณานนท์ (2567) เรื่อง "สัญญะทางร่างกายของผู้พิการในภาพยนตร์โฆษณา" ชี้ว่าร่างกายของผู้พิการถูกนำเสนอด้วยภาพจำเดิม ๆ ว่าอ่อนแอ น่าเวทนา และเป็นภาระ ผู้พิการต้องต่อสู้พิสูจน์ตัวเองเพื่อให้สังคมยอมรับว่าตนสามารถใช้ชีวิตได้เหมือนคนทั่วไป แม้โฆษณาจะเสนอเรื่องราวความสำเร็จ แต่กลับโยกความสำเร็จเข้ากับสินค้าและบริการ เช่น ยาสีฟัน และเครือข่ายโทรศัพท์ หรือที่นอน หมายความว่าผู้พิการต้องพึ่งระบบทุนนิยมเพื่อมีชีวิตที่ "ปกติ" แฝงความหมายว่าร่างกายที่ไม่สมบูรณ์ต้องเติมเต็มด้วยการบริโภค การนำเสนอเช่นนี้ทำให้ความพิการเป็นเครื่องมือทางการตลาด ตอกย้ำมายาคติเรื่องความด้อยคุณค่าและไร้ศักยภาพ และผลิตซ้ำความไม่เท่าเทียมทางสังคมต่อไป เพื่อสร้างภาพลักษณ์องค์กรและส่งเสริมตราสินค้า

สื่อบันเทิง โดยเฉพาะละครโทรทัศน์ มักผลิตซ้ำค่านิยมและอุดมการณ์ที่สอดคล้องกับโครงสร้างอำนาจ เช่น เนื้อหาในละครมีมายาคติที่ส่งเสริมอภิสิทธิ์ของชนชั้นนำและค่านิยมดั้งเดิม บทความเรื่อง "มายาคติความเป็นสุภาพบุรุษใน

ละครโทรทัศน์ชุดสุภาพบุรุษจุฑาเทพ" ของ นันทวัฒน์ ภูมิธรรมรัตน์ (2558) ซึ่งละครสร้างภาพแทน "สุภาพบุรุษ" ที่ผลิตซ้ำอุดมการณ์ของชนชั้นสูงและระบอบชายเป็นใหญ่ เน้นว่าชาติกำเนิดทำให้คนในสังคมมีสถานะแตกต่างกัน ตัวละครที่มีคุณสมบัติของความเป็นสุภาพบุรุษมาจากครอบครัวชนชั้นสูงผ่านการอบรมเลี้ยงดูตามขนบประเพณีดั้งเดิม เช่น ความสุภาพ ซื่อตรงต่อหน้าที่ รักชาติ กตัญญู และสืบทอดเกียรติยศของราชสกุลได้อย่างสมบูรณ์ ความเป็นสุภาพบุรุษเกิดขึ้นภายใต้ระบอบปิตาธิปไตย (patriarchy) ซึ่งให้อำนาจผู้ชายเป็นผู้นำและผู้ปกป้อง ในขณะที่ผู้หญิงมีบทบาทรอง เป็นเพศที่อ่อนแอ ต้องการการดูแล และเหมาะกับการเป็นแม่ศรีเรือนในครอบครัว ระดับการศึกษาถูกนำเสนอว่าส่งเสริมความเป็นสุภาพบุรุษ ตัวละครส่วนใหญ่เข้ารับการศึกษาระดับสูงจากประเทศอังกฤษ จึงมีบุคลิก ท่วงท่า และมารยาทตามขนบ "ผู้ดีอังกฤษ" การรับราชการถูกนำเสนอว่าเป็นอาชีพที่มีเกียรติและเหมาะสมกับผู้เป็นสุภาพบุรุษ

ผู้บริโภคมักเชื่อว่าสื่อมวลชนรายงานข่าวจากข้อเท็จจริงที่เป็นกลาง แต่ในข่าวมักมีมายาคติแฝงอยู่เสมอ จากการคัดเลือกประเด็น การจัดวางกรอบการนำเสนอ และการใช้ภาษา งานศึกษาของ วาลี ชันธุวาร (2556) เรื่อง "มายาคติในการนำเสนอข่าวการเมืองของยิ่งลักษณ์ ชินวัตร" แสดงให้เห็นว่าหนังสือพิมพ์รายวัน 4 ฉบับ ผลิตซ้ำมายาคติเกี่ยวกับผู้นำทางการเมืองผ่านการรายงานข่าว ตัวอย่างเช่น การเสนอว่ายิ่งลักษณ์ ชินวัตร เป็นตัวแทนทางการเมืองของผู้อื่น ขาดความสามารถในการบริหารประเทศ และไม่มีอำนาจตัดสินใจอย่างแท้จริง โดยเน้นนำเสนอข่าวการปฏิบัติหน้าที่นายกรัฐมนตรีในเชิงพิธีการ เช่น การตัดริบบิ้นเปิดงาน หรือการตอบคำถามตามบทที่เตรียมไว้ แทนที่จะนำเสนอวิสัยทัศน์เชิงนโยบาย หรือการตัดสินใจเชิงยุทธศาสตร์แบบการนำเสนอข่าวของผู้บริหารหรือผู้นำคนอื่น ๆ อีกมายาคติหนึ่งคือ การกล่าวหาว่ายิ่งลักษณ์ใช้ตำแหน่งทางการเมืองเพื่อประโยชน์ส่วนตน เช่น การผลักดันร่างพระราชบัญญัตินิรโทษกรรมที่เอื้อประโยชน์ให้ ทักษิณ ชินวัตร รวมถึงมายาคติเรื่องระบบอุปถัมภ์และพวกพ้อง ที่กล่าวหาว่าบุคคลที่ได้รับตำแหน่งทางการเมืองไม่ใช่เพราะความสามารถ แต่เป็นการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ รวมทั้งมายาคติว่ายิ่งลักษณ์ไม่สนใจผลประโยชน์ของชนชั้นล่าง โดยตีความนโยบายประชานิยมว่าทำให้ประชาชนติดอยู่ในวงจรหนี้สินและความยากจน ไม่ใช่การแก้ไขความเหลื่อมล้ำ เมื่อสื่อมวลชนนำเสนอประเด็นเหล่านี้ซ้ำ ๆ ทำให้มายาคติเหล่านี้ค่อย ๆ กลายเป็น "ความจริง" ในสายตาสาธารณชน ทำลายภาพลักษณ์และความชอบธรรมของผู้นำประเทศ และส่งเสริมให้กองทัพทำการรัฐประหารเมื่อวันที่ 22 พฤษภาคม พ.ศ. 2557 เท่ากับว่ามายาคติได้เอื้อประโยชน์ต่อฝ่ายการเมืองตรงกันข้าม

สื่อโฆษณานิยมใช้เป็นกรณีศึกษาในการวิเคราะห์มายาคติ เพราะโฆษณามักผลิตซ้ำอุดมการณ์ที่เชื่อมโยงสินค้ากับค่านิยมของชนชั้นนำและผลประโยชน์ทางธุรกิจ เช่น งานศึกษาเรื่อง "มายาคติว่าด้วยธรรมชาติในงานโฆษณาทางโทรทัศน์ของบริษัท ปตท. จำกัด มหาชน" ของ กุฎาธาร ภิรมย์ชม (2559) วิเคราะห์ภาพยนตร์โฆษณา 9 ชิ้นของ ปตท. ที่ออกอากาศในปี พ.ศ. 2554 พบว่า โฆษณาสร้างมายาคติที่ทำให้องค์กรมีภาพลักษณ์เชิงบวก เช่น การใช้ถ้อยคำว่า "ปตท. เพื่อธรรมชาติที่ยั่งยืนของคนทั้งประเทศ" สื่อว่ามนุษย์ต้องพึงพิงธรรมชาติ แต่มีความหมายแฝงว่าผู้ได้ประโยชน์จากพลังงานส่วนใหญ่คือประชาชนในเมือง ถ้อยความ "ธรรมชาติอันยิ่งใหญ่เหนือมนุษย์" มีความหมายว่ามนุษย์เป็นเพียงส่วนเล็ก ๆ ของโลก แต่มีความหมายแฝงว่ามนุษย์สามารถนำทรัพยากรธรรมชาติมาใช้ตอบสนองความต้องการของตนได้ มายาคติเรื่องการประหยัดพลังงานยังเชิญชวนให้ประชาชนใช้พลังงานอย่างรู้คุณค่าเพื่ออนาคตของคนรุ่นหลัง แต่ก็ทำให้ผู้บริโภครู้สึกว่าสามารถใช้พลังงานได้โดยไม่ต้องกังวล เพราะปตท.สามารถจัดหาพลังงานมาให้ใช้ได้ไม่ว่าอนาคตจะเป็นอย่างไรก็ตาม งานวิจัยจึงชี้ว่าโฆษณาสร้างภาพลักษณ์ของ ปตท. ในฐานะองค์กรที่อนุรักษ์ธรรมชาติ ขณะเดียวกันก็สนับสนุนการใช้ทรัพยากรเพื่อตอบสนองการบริโภคอย่างไม่สิ้นสุดของมนุษย์ เป็นความย้อนแย้งระหว่างการอนุรักษ์ และการบริโภคของระบบทุนนิยม

จากตัวอย่างงานที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่าสื่อต่าง ๆ ไม่เพียงบอกเล่าเรื่องราว แต่ยังสร้างและผลิตซ้ำค่านิยม อุดมการณ์ และมายาคติที่เอื้อต่อโครงสร้างอำนาจ ไม่ว่าจะเป็นความแตกต่างทางชนชั้น ความไม่เท่าเทียมทางเพศ การสร้างความชอบธรรมแก่สถาบันหลักของชาติ หรือการทำให้ทุนและองค์กรธุรกิจได้รับการยอมรับ ประเด็นเหล่านี้

สะท้อนว่าสื่อไม่เคยเป็นกลาง แต่เป็นพื้นที่ที่เต็มไปด้วยการต่อรอง การควบคุม และการผลิตซ้ำความหมายที่ล่อหลอมวิธีคิดและการรับรู้ของผู้คนในสังคม

7.6 สรุปท้ายบท

จากการทำความเข้าใจแนวคิดเรื่อง สัญญาวิทยาและมายาคติจะเห็นว่าสื่อไม่ได้สะท้อนความจริงในสังคม แต่ประกอบสร้างความหมาย ชี้นำความคิด ความเชื่อ และค่านิยมของคนในสังคมอย่างแนบเนียน การวิเคราะห์สัญญาช่วยให้เห็นกลไกการสื่อสารเชิงวัฒนธรรมว่า ภาพ เสียง ถ้อยคำ หรือวัตถุที่ใช้สื่อสารล้วนมีความหมายที่ไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่เกิดจากการประกอบสร้าง การบิดเบือน หรือปกปิด เพื่อผลิตซ้ำอุดมการณ์บางอย่างตอบสนองผลประโยชน์ทางสังคมหรือเศรษฐกิจของผู้มีอำนาจ การเรียนรู้แนวคิดเหล่านี้จะช่วยให้มีทักษะในการอ่านสื่ออย่างวิพากษ์ สามารถตั้งคำถามกับความหมายที่ปรากฏและไม่ถูกชี้นำได้ง่ายโดยภาพลักษณ์ หรือมายาคติที่สื่อสร้างขึ้นมา อีกทั้งยังทำให้เข้าใจบทบาทของสื่อในฐานะเครื่องมือในการกำหนดวัฒนธรรมและความคิดของผู้คน ซึ่งเป็นทักษะสำคัญต่อการดำรงชีวิตในโลกยุคปัจจุบันที่เต็มไปด้วยการสื่อสารเชิงภาพและสัญลักษณ์

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กุฎาธาร ภิมรมย์ชม.

2559. "มายาคติว่าด้วยธรรมชาติในงานโฆษณาทางโทรทัศน์ของบริษัท ปตท. จำกัด มหาชน". *วารสารปณิธาน*, 12 (1): 17-40.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร.

2545. *สัตววิทยา, โครงสร้างนิยม, หลังโครงสร้างนิยมกับการศึกษารัฐศาสตร์*. กรุงเทพฯ: วิชาษา.
2551. *ภาษากับการเมือง/ความเป็นการเมือง*. กรุงเทพฯ: โครงการตำราและสิ่งพิมพ์ คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ชนกฤต ก้องเวหา.

2567. "การเมืองเบื้องหลัง "ปฐมบรมราชานุสรณ์" อนุสาวรีย์สุดท้ายในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์". *ศิลปวัฒนธรรม* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 26 พฤษภาคม 2567 จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_134566.

ธนรัตน์ เขียวลายเลิศ.

2564. "สื่อไทยกับมายาคติความเป็นกลาง' วาทกรรมที่ย้อนแย้ง สร้างข้อจำกัดและอคติต่อสื่อเอง". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 20 พฤศจิกายน 2567 จาก <https://prachatai.com/journal/2021/10/95465>.

นพพร ประชากุล.

2552. *ยอกอักษร ย้อนความคิด เล่ม 2 ว่าด้วยสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์*, กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อ่านและวิชาษา.

นันท์ภัสสร ภูมิธรรมรัตน์.

2558. "มายาคติความเป็นสุภาพบุรุษในละครโทรทัศน์ชุดสุภาพบุรุษจุฑาเทพ". *วารสารมนุษยศาสตร์*, 22 (2): 139-16.

บดินทร์ เตชาบุรณานนท์.

2567. "สัญลักษณ์ทางร่างกายของผู้พิการในภาพยนตร์โฆษณา". *วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา*, 32 (1): 42-57.

เบลซีย์, แคเธอรีน.

2549. *หลังโครงสร้างนิยมฉบับย่อ*. (อภิญา เพ็ญฟูสกุล แปล). กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.

พนธกร วรภมร.

2559. *รูปที่มีทุกบ้าน: ชีวิตทางสังคมของพระบรมฉายาลักษณ์รัชกาลที่ 9*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารงาน. วรรณพิมพ์ อังกฤษศิริสรพ.

วรรณพิมพ์ อังกฤษศิริสรพ.

2541. *สรรนิพนธ์จาก มายาคติ (Mythologies) ของโรลิ่ง บาร์ตส์: บทแปลและบทวิเคราะห์เชิง วาทศาสตร์*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารงาน, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วาลี ชันธุวาร.

2556. *มายาคติในการนำเสนอข่าวการเมืองของยังลักษณ์ ชินวัตร*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารงาน, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วิภาดา รัตนดิกล ฌ ภูเก็ต และเทพี จรัสจรงเกียรติ.

2562. "สุนทรียะของอาหารที่รังสรรค์ผ่าน "เซฟ": ความสัมพันธ์ระหว่างภาษากับการสร้างคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ในนิตยสารประเภทอาหาร". *วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี*, 10 (2): 188-212.

ภาษาอังกฤษ

Aesthetics of Photography.

- n.d. Rhetoric of the image, Roland Barthes. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 2 มีนาคม 2569 จาก <https://aestheticsofphotography.com/rhetoric-of-the-image-roland-barthes/>

Barthes, Roland.

1972. **Mythologies**. Translated by Lavers, Annette. New York: Hill and Wang. (Originally work published 1968).

1977. **Image, Music, Text**. Translated by Stephen Heath, 142–148. New York: Hill and Wang.

Bignell, Jonathan.

1997. **Media Semiotics: An Introduction**. Manchester: Manchester University Press.

Blackpropaganda.

2010. "Roland Barthes – Paris Match – Semiotics". *WordPress*[ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 2 มีนาคม 2569 จาก <https://blackpropaganda.wordpress.com/2010/09/11/roland-barthes-paris-match-semiotics/>

Foucault, Michel.

1977. **Discipline and Punish: The Birth of the Prison**. New York: Pantheon Books.

Morris, Rosalind C.

2009. "Photography and the Power of Images in the History of Power: Notes from Thailand". In Rosalind C. Morris (Ed.), **Photographies East: The Camera and its Histories in East and Southeast Asia**. (pp. 121–160). Durham: Duke University Press.

Jackson, Peter A.

2004. "The Thai Regime of Images". *Sojourn: Journal of Social Issues in Southeast Asia*, 19 (2): 181-218.

บทที่ 8

พลังของเรื่องเล่า และอำนาจในการเล่าเรื่อง

หากเรามองว่าทุกอย่างที่ส่งผ่านความหมายได้ล้วนเป็น "สื่อ" เรื่องเล่าก็เป็นสื่อรูปแบบหนึ่งที่มีแง่มุมที่น่าสนใจให้ศึกษา การเล่าเรื่องอาจอยู่ในรูปแบบการบอกเล่าปากเปล่า การขับร้องเป็นเพลง การเขียนวรรณกรรมและบันทึก รวมทั้งการขีดเขียนภาพหรือสัญลักษณ์ที่ปราศจากถ้อยความ เรื่องเล่ามุ่งสื่อสารให้ผู้อื่นรับรู้ประสบการณ์ที่ตนเคยพบเจอมา ความรู้สึกนึกคิด ความคาดหวัง ตลอดจนแผนการในอนาคต ในเรื่องเล่าไม่ได้มีเพียงข้อเท็จจริงของเหตุการณ์แต่เต็มไปด้วยอารมณ์ความรู้สึก และการสะท้อนย้อนคิด (reflection) เกี่ยวกับเหตุการณ์ที่เล่าออกไปให้ผู้อื่นรับรู้

การศึกษาเรื่องเล่า (Narrative Study) เป็นศาสตร์ที่ได้รับความนิยมอย่างมากในปัจจุบัน และเป็นหนึ่งในวิธีวิทยาสำคัญของการวิจัยเชิงคุณภาพในสังคมศาสตร์ โดยนักวิจัยจะวิเคราะห์เรื่องเล่าที่ปรากฏในหลายรูปแบบ ไม่ว่าจะเป็นวรรณกรรม ประวัติศาสตร์ หรือสื่อร่วมสมัย บนสมมติฐานว่าเรื่องเล่าเป็นผลผลิตของ "การประกอบสร้างทางสังคม" (social construction) ส่วนการเล่าเรื่องเป็นกระบวนการสร้างความจริง ผลิตซ้ำ และถ่ายทอดอุดมการณ์ ค่านิยม และมายาคติ ที่กำหนดกรอบการรับรู้ของมนุษย์ต่อตนเอง ต่อโลก และความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสังคม

การศึกษาเรื่องเล่าช่วยให้เข้าใจว่าผู้เล่าสร้างและถ่ายทอดประสบการณ์ชีวิตอย่างไร ผ่านการกระทำ ความทรงจำ และมุมมองที่เชื่อมโยงกับค่านิยมและบรรทัดฐานของสังคม วิธีวิทยานี้ช่วยให้เข้าถึงประสบการณ์ของมนุษย์ที่มีความซับซ้อน รวมถึงการแสดงอัตลักษณ์ เช่น เพศ อายุ ชาติพันธุ์ อาชีพ หรือสถานะของปัจเจกบุคคล แม้เรื่องเล่าจะเป็นประสบการณ์เชิงอัตวิสัยของบุคคล แต่ปัจเจกบุคคลใช้ชีวิตท่ามกลางระบบความหมาย กฎเกณฑ์ และอำนาจ ปัจเจกบุคคลจึงเล่าเรื่องด้วยการเชื่อมโยงตนเองกับผู้อื่นและบริบททางสังคมเสมอ เรื่องเล่าจึงเป็นพื้นที่ของการปะทะ ต่อรอง และจัดวางตำแหน่งของปัจเจกบุคคลในแต่ละบริบท การศึกษาเรื่องเล่าของปัจเจกบุคคลจึงช่วยให้เข้าใจภาพกว้างของสังคมได้

การศึกษาเรื่องเล่าไม่ได้มุ่งจับผิดหรือค้นหาความจริงเชิงปรนัยว่าผู้เล่า "โกหก" หรือ "พูดจริง" แต่มีฐานคิดว่าผู้เล่าเรื่องคือ "ผู้กระทำการทางสังคม" (agent) ที่มีอำนาจในการเลือก ตีความ และจัดวางเรื่องราวของตนเอง แม้ผู้เล่าอาจรับเอาค่านิยมหลัก วาทกรรม มายาคติ หรือชนบสังคมที่ครอบงำมาใช้ในการเล่าเรื่อง แต่เรื่องเล่าก็อาจเป็นพื้นที่ของการวิพากษ์ ต่อต้าน หรือสร้างความหมายใหม่ เพื่อนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง

"เรื่องเล่าของโลกนั้นมียู้อย่างนับไม่ถ้วน...ดำรงอยู่ในตำนาน นิทานปรัมปรา นิทาน นิยาย เรื่องสั้น มหาकाพย์ ประวัติศาสตร์ โศกนาฏกรรม ละครเวที ตลก การแสดงใบ้ จิตรกรรม หน้าต่างกระจกสี ภาพยนตร์ การ์ตูน ข่าวสาร และแม้กระทั่งในการสนทนา" (Barthes, 1997)

ในหนังสือ "Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age" (1991) แอนโธนี กิดเดนส์ (Anthony Giddens, 1938–ปัจจุบัน) นักสังคมวิทยาชาวอังกฤษ กล่าวว่า การเล่าเรื่องช่วยให้บุคคลสร้างและรักษาอัตลักษณ์ของตนเองท่ามกลางความผันผวนของโลกสมัยใหม่ที่เปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว เมื่อค่านิยมจารีตที่เคยกำหนดสถานะและตัวตนของบุคคลลดความสำคัญลง อัตลักษณ์จึงไม่ตายตัว แต่ปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์และประสบการณ์ชีวิตปัจเจกบุคคลจึงต้องสร้างและทำความเข้าใจตัวเองเองตลอดเวลา ด้วยการตีความอดีตเพื่ออธิบายว่าตนเองในปัจจุบันคือใคร และมุ่งไปสู่อนาคตแบบใด เรื่องเล่าทำหน้าที่เชื่อมโยงประสบการณ์ต่าง ๆ ให้ชีวิตมีความต่อเนื่อง และมีความหมาย ทำให้ "ตัวตน" มีความชัดเจน ไม่กระจัดกระจาย และไม่สูญสลายไปตามการเปลี่ยนแปลง ในโลกสมัยใหม่ อัตลักษณ์ไม่เคยสร้างเสร็จสมบูรณ์ การเล่าเรื่องถูกปรับแก้และเล่าใหม่อยู่เสมอเพื่อรองรับตัวตนและสถานการณ์ใหม่ ๆ การเล่าเรื่องจึงเป็นกลยุทธ์ในการจัดการความไม่แน่นอน ช่วยให้บุคคลสามารถอธิบาย ปรับความหมาย และฟื้นฟูตัวตนของตนได้ ด้วยเหตุนี้ การเล่าเรื่องจึงเป็นหัวใจสำคัญของการดำรงอยู่ของตัวตน (Giddens, 1991)

"ความเป็นสมัยใหม่ (Modernity) เป็นกระบวนการทำให้มนุษย์กลายเป็นปัจเจกบุคคล (individualization)...ปัจเจกบุคคลถูกเรียกร้องมากขึ้นให้สร้างชีวประวัติของตนเองขึ้นมา ตัวตน (the self) ของปัจเจกบุคคลคือเรื่องราว (narrative) ที่ถูกสร้างขึ้น ถูกสร้างใหม่ และถูกทำให้มีความหมายอยู่ตลอดเวลา ท่ามกลางปฏิสัมพันธ์ทางสังคม"

(Giddens, 1991: 54)

8.1 ความสำคัญของการเล่าเรื่อง

การเล่าเรื่องเป็นวิธีการพื้นฐานที่มนุษย์ใช้สร้างปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น วอลเตอร์ อาร์. ฟิชเชอร์ (Walter R. Fisher, 1931–2018) ศาสตราจารย์ด้านการสื่อสาร เสนอว่า มนุษย์มีธรรมชาติแตกต่างจากสิ่งมีชีวิตอื่น เพราะทุกคนเป็น "นักเล่าเรื่อง" (Homo Narrans) ที่มีความสามารถในการสร้างและถ่ายทอดเรื่องราวได้ ไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารอย่างเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการ เรื่องราวส่วนตัวหรือสาธารณะถือได้ว่าเป็น "การเล่าเรื่อง" ทั้งสิ้น ในงานของ ฟิชเชอร์ เรื่อง "Human Communication as Narration: Toward a Philosophy of Reason, Value, and Action" (1987) เสนอ "กระบวนการเล่าเรื่อง" (Narrative Paradigm) อธิบายว่า การเล่าเรื่องเป็นกระบวนการสร้างความหมายด้วยการผูกโยงเรื่องราวและนำไปสู่การตัดสินใจกระทำต่าง ๆ การเล่าเรื่องเป็นกลไกสำคัญที่มนุษย์ใช้ในการทำความเข้าใจโลก ถ่ายทอดความหมาย และทำความเข้าใจประสบการณ์ชีวิตของตนเอง ปฏิบัติการและการสร้างวาทกรรมล้วนถูกกำกับด้วยเรื่องเล่า เรื่องเล่าสร้างความน่าเชื่อถือและโน้มน้าวผู้ฟังได้มากกว่าการใช้ข้อมูลเชิงตรรกะแบบวิทยาศาสตร์ ไม่ว่าจะเป็นการเจรจาทางธุรกิจ หรือการตัดสินใจทางการเมือง หากเรื่องเล่ามีความสมเหตุสมผลและสอดคล้อง (coherence) ในตัวเอง และตรงตรง (fidelity) กับประสบการณ์หรือค่านิยมของผู้ฟัง (Fisher, 1987)

1) การเล่าเรื่องเพื่อสร้างอัตลักษณ์และความทรงจำร่วม

ในกระบวนการเล่าเรื่อง ผู้เล่าเรื่องจะแสดงอัตลักษณ์ของตนเองที่สะท้อนการให้ความหมายต่อชีวิตและสังคม รวมทั้งความสัมพันธ์เชิงอำนาจของกลุ่มคนต่าง ๆ กลุ่มวัฒนธรรมย่อย (subculture) เช่น กลุ่มผู้มีความหลากหลายทางเพศ กลุ่มแฟนคลับ กลุ่มแพชั่น กลุ่มคอสมเพลย์ ฯลฯ มักใช้การเล่าเรื่องประกอบสร้างอัตลักษณ์ และเรียกร้องการยอมรับต่อการดำรงอยู่ของกลุ่ม เรื่องเล่าจึงมักเกี่ยวกับประสบการณ์ ค่านิยม และมุมมองที่แตกต่างไปจากวัฒนธรรมกระแสหลัก

วิธีการเล่าเรื่องอาจอาศัยสื่อและศิลปะต่าง ๆ ช่วยสร้างความรู้สึกลึกซึ้งภายในอัตลักษณ์ของตนเอง และสื่อสารว่าแม้จะแตกต่างกันไปจากคนส่วนใหญ่ในสังคม แต่ก็ไม่ได้แปลกแยกจากผู้คนอีกมากมาย

"The struggle of man against power is the struggle of memory against forgetting."

"การต่อสู้ของมนุษย์เพื่อต้านอำนาจ คือ การต่อสู้ของความทรงจำเพื่อต้านการลืม"

มิลาน คูณเดอร์¹⁶, *The Book of Laughter and Forgetting* (Kundera, 1979)

กลุ่มคนที่ถูกกดทับหรือถูกกลืนกลายทางวัฒนธรรม (assimilation) เช่น ชนพื้นเมือง กลุ่มชาติพันธุ์ ชนเผ่า หรือผู้อพยพ มักใช้การบอกเล่าและการบันทึกเรื่องราวในการยืนยันการดำรงอยู่ของตนเอง พร้อมทั้งปกป้องวัฒนธรรมไม่ให้ถูกลบเลือน การเล่าเรื่องจึงเป็นการสร้างหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่ท้าทายความทรงจำกระแสหลัก ซึ่งโดยมากมักบันทึกและให้คุณค่ากับเรื่องราวของชนชั้นนำหรือผู้มีอำนาจ รวมทั้งเป็นการประกาศตัวตนในพื้นที่สาธารณะ สร้างอัตลักษณ์ของตนเอง และสร้างความทรงจำร่วม (collective memories) ที่ทำให้สมาชิกรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนเดียวกัน มีประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ ค่านิยม และอุดมการณ์ที่เชื่อมโยงถึงกัน อันนำไปสู่การหล่อหลอมจิตสำนึกร่วมของกลุ่ม

การเล่าเรื่องเป็นพลังที่สร้างความเปลี่ยนแปลงได้ เช่น การรณรงค์ให้สังคมยอมรับความหลากหลายทางวัฒนธรรม การเรียกร้องกฎหมายหรือสิทธิทางวัฒนธรรมที่รับรองความเสมอภาคของกลุ่มชาติพันธุ์ เรื่องเล่าจึงอาจเป็นทั้งพื้นที่ทางการเมือง และเครื่องมือในการต่อรองอำนาจ

ในช่วงเวลาที่เหตุการณ์อ่อนไหว หรือมีการควบคุมข้อมูลข่าวสารอย่างเข้มงวด การสืบค้นหลักฐานอ้างอิงเหตุการณ์มักทำได้ยากจำกัด จึงต้องพึ่งพาเรื่องเล่าจากปากคำของผู้ที่มีประสบการณ์ตรงในเหตุการณ์ ตัวอย่างกรณีประเทศกัมพูชาในสมัยพลพต (Pol Pot) ระหว่าง ค.ศ. 1975–1979 ภายใต้การปกครองของ Khmer Rouge ซึ่งมักเรียกว่า "ยุคเขมรแดง" รัฐบาลได้ปิดประเทศและควบคุมการเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารไม่อนุญาตให้สื่อมวลชนหรือนักวิชาการจากภายนอกเข้าไปเก็บข้อมูล อีกทั้งยังมีการทำลายเอกสารต่าง ๆ เช่น หนังสือเรียน ระบบการศึกษา และบันทึกทางราชการ ซึ่งถูกมองว่าเป็นสัญลักษณ์ของ "สังคมเก่า" ข้อมูลเกี่ยวกับกัมพูชาในช่วงเวลาดังกล่าวจึงมาจากการบอกเล่าของผู้ลี้ภัยชาวกัมพูชา และจากแหล่งข่าวอย่างวิทยุพนมเปญ ซึ่งไม่ได้บันทึกอย่างเป็นระบบ และไม่สามารถตรวจสอบความถูกต้องได้ทั้งหมด ขณะเดียวกัน ประชาชนจำนวนมากก็ไม่ต้องการรื้อฟื้นความทรงจำอันเจ็บปวด ทำให้การรวบรวมข้อมูลมีข้อจำกัดมากขึ้น ส่วนข้อมูลเอกสารที่เขียนขึ้นในภายหลังก็มาจากฝ่ายตรงข้ามของเขมรแดงเป็นส่วนใหญ่ ซึ่งมุ่งโจมตีการละเมิดสิทธิมนุษยชนของรัฐบาล จึงจำเป็นต้องวิเคราะห์ความน่าเชื่อถืออย่างรอบคอบ มีนักวิชาการและปัญญาชนในโลกตะวันตกบางคนพยายามแก้ต่างให้รัฐบาลพลพตโดยว่าการอดอยากล้มตายของชาวกัมพูชาไม่ได้เกิดจากเจตนาหรือนโยบายของรัฐบาลพลพต แต่รัฐบาลกวาดต้อนประชาชนให้อพยพไปสู้รบเพราะมีปัญหาขาดแคลนอาหาร เนื่องจากสหรัฐอเมริกาทิ้งระเบิดจนที่ดินใช้เพาะปลูกไม่ได้ (ริงสรร์ ธนะพรพันธุ์, 2543: 282-4)

2) การเล่าเรื่องเพื่อครอบงำความคิด

เรื่องเล่าถูกใช้จัดการและควบคุมความคิดของผู้คน ผ่านการโน้มน้าวให้เชื่อเรื่องที่สอดคล้องกับผลประโยชน์ของชนชั้นนำ กลวิธีการเล่าเรื่องมักเน้นข้อมูลบางด้านและตัดทอน ปกปิด หรือบิดเบือนข้อมูลที่ไม่สอดคล้องกับความต้องการของผู้มีอำนาจ โดยมีสื่อที่รัฐกำกับดูแลทำหน้าที่เผยแพร่ เรื่องเล่าลักษณะนี้มักเกี่ยวกับการเมือง ประวัติศาสตร์ และศาสนา ซึ่งมีพลังในการกำหนดกรอบความคิดและโลกทัศน์ จนสามารถชี้นำความเชื่อและควบคุมพฤติกรรมของผู้คน

¹⁶ นักเขียนวรรณกรรมสมัยใหม่ เกิดที่ประเทศเช็กโกสโลวาเกีย (ปัจจุบันเป็นสาธารณรัฐเช็ก) ผลงานส่วนใหญ่เป็นวรรณกรรมแนวปรัชญาสะท้อนความซับซ้อนของชีวิต การเมือง และสังคม เขาย้ายไปฝรั่งเศสในปี ค.ศ. 1975 เมื่อถูกกดดันจากรัฐบาลคอมมิวนิสต์ในเช็กโกสโลวาเกีย

ตัวอย่างเช่น เรื่องเล่าทางศาสนาเกี่ยวกับบาป บุญ ความศักดิ์สิทธิ์ หรืออำนาจเหนือธรรมชาติ และเรื่องเล่าที่สร้างภาพลักษณ์ว่าผู้นำทางการเมืองเป็นผู้ทรงอำนาจ เปี่ยมคุณธรรม หรือเป็นผู้ปกป้องชาติบ้านเมือง เรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์ของรัฐมักมุ่งสร้างอัตลักษณ์ของ "ชาติ" ด้วยการเล่าถึงอดีตที่ยิ่งใหญ่และสืบเนื่อง รวมทั้งกล่าวถึงภัยคุกคามจากภายนอก เช่น ลัทธิล่าอาณานิคมหรือภัยคอมมิวนิสต์ เพื่อสร้างเส้นแบ่งระหว่าง "พวกเรา" กับ "พวกเขา" และสร้างความรู้สึกเป็นเจ้าของ "ชาติ" ร่วมกัน นอกจากนี้ยังยกย่องวีรกรรมและความเสียสละของผู้นำหรือบุคคลสำคัญ เพื่อปลูกฝังความภาคภูมิใจ ความศรัทธา ความจงรักภักดี และสร้างความชอบธรรมต่ออำนาจรัฐ

ความฝันของจีน

"ความฝันของจีน" (The China Dream) มาจากสุนทรพจน์ของประธานาธิบดีสาธารณรัฐประชาชนจีน สี จิ้นผิง (Xi Jinping, 1953–ปัจจุบัน) ในช่วงต้น ค.ศ. 2013 กล่าวถึงเป้าหมายที่จะทำให้จีนเป็นประเทศที่แข็งแกร่ง มั่งคั่ง และทันสมัยภายในปี ค.ศ. 2049 ด้วยการพัฒนาและฟื้นฟูความยิ่งใหญ่ทั้งทางด้านเศรษฐกิจ การทหาร และวัฒนธรรม เพื่อสร้างอำนาจและอิทธิพลในระดับสากล โดยจะพัฒนาเทคโนโลยีและนวัตกรรม ปฏิรูปและเปิดตลาด และยกระดับคุณภาพชีวิตของประชาชนด้วยการปรับปรุงการศึกษา การแพทย์ และสวัสดิการสังคม การลดความเหลื่อมล้ำและการสร้างโอกาสที่เท่าเทียมสำหรับทุกคน แนวคิดนี้โน้มน้าวประชาชนให้สนับสนุนนโยบายของรัฐ และสร้างความรู้สึกเป็นอันหนึ่งเดียวกัน อย่างไรก็ตาม "ความฝันของจีน" ไม่ใช่แนวทางเดียว แต่กลุ่มปัญญาชนและพลเมืองจีนได้นำเสนอวิสัยทัศน์อื่น ๆ อีกมาก โดยมีทั้งความหวังและความกังวล เกี่ยวกับทิศทางการเมืองและเศรษฐกิจในอนาคต (Callahan, 2013)

ตำนานแห่งอเมริกา

"ตำนานแห่งอเมริกา" (The Myth of America) เป็นเรื่องเล่าที่ใช้สร้างอัตลักษณ์ของชาติ วัฒนธรรม และประชาชนอเมริกัน สร้างความเชื่อว่าประเทศอเมริกาเป็นดินแดนแห่งโอกาส การผจญภัย และความสำเร็จ โดยกล่าวถึงผู้บุกเบิกดินแดนว่าเป็นผู้นำความเจริญไปยังดินแดนใหม่ สร้างประเทศที่มีเสรีภาพและแข็งแกร่ง และยังมองว่าการขยายดินแดนของอเมริกาและความเจริญก้าวหน้านั้น กำหนดโดยโชคชะตาและสิทธิที่ชอบธรรม แต่ก็มีงานศึกษามากมายที่วิพากษ์เรื่องเล่านี้ว่าเป็นการสร้างภาพลักษณ์ที่ไม่เป็นจริง มีความโรแมนติก และไม่สมเหตุสมผล เพราะไม่ได้กล่าวถึงความทุกข์ทรมานของชนพื้นเมืองที่อยู่ในดินแดนนั้นมาก่อน แต่ถูกคนผิวขาวเข้ามารุกรานและกดขี่ รวมทั้งแรงงานทาสซึ่งส่วนใหญ่เป็นคนผิวสีที่ถูกจับมาใช้แรงงานบุกเบิกพื้นที่และมีส่วนสำคัญในการ "สร้างชาติ" ตำนานที่โรแมนติกยังไม่ได้เล่าถึงความไม่เท่าเทียมและปัญหาทางสังคมที่มีมาอย่างต่อเนื่อง เช่น ความยากจน ความเหลื่อมล้ำทางเชื้อชาติ และความไม่เป็นธรรมในด้านต่าง ๆ ทำให้การขยายดินแดนของอเมริกาที่มีการใช้ความรุนแรงต่อชนพื้นเมืองกลายเป็นความชอบธรรม (Slatta, 2010)

3) การเล่าเรื่องเพื่อต่อต้านอำนาจ

เรื่องเล่าของผู้ถูกกดขี่และคนชายขอบ เช่น กลุ่มชาติพันธุ์ ชนพื้นเมือง ผู้ลี้ภัย คนยากจน หรือกลุ่ม LGBTQ+ เปิดโอกาสให้กลุ่มคนเหล่านี้ได้ถ่ายทอดประสบการณ์ชีวิตที่ต่างจากภาพเหมารวมที่สังคมกระแสหลักสร้างขึ้น หรือถูกมองข้ามและขาดความเข้าใจ เรื่องเล่ามักสะท้อนความเจ็บปวด ความไม่เป็นธรรม และการถูกเลือกปฏิบัติ ทำให้สังคมได้รับรู้ข้อเท็จจริงอีกด้านหนึ่ง ท้าทายอำนาจของเสียงหลักที่ครอบงำการรับรู้ของสังคม และทำให้เกิดความตระหนักว่าปัญหาเหล่านี้ไม่ใช่เรื่องไกลตัว แต่เป็นสิ่งที่เกิดจากความบกพร่องของโครงสร้างสังคมโดยรวม การเล่าเรื่องจึงเป็นเครื่องมือทางการเมืองและวัฒนธรรมที่ใช้บันทึกและยืนยันการดำรงอยู่ของผู้ถูกกดขี่ สร้างความรู้สึกถึงการเป็นพวกพ้องในบรรดาผู้ที่ประสบผลกระทบคล้ายกัน และสามารถสร้างแรงบันดาลใจสนับสนุนจากภายนอก ที่อาจนำไปสู่การเปลี่ยนแปลง แม้ว่าจะไม่ส่งผลในเชิงโครงสร้างทันที แต่ก็เป็นการต่อสู้เชิงสัญลักษณ์ (symbolic struggle) ที่สร้างการรับรู้ในสังคม

บทความโดยสุนทร ค่ายอด (2558) เรื่อง "จาก 'xonน้ำท่วม' ถึง 'เพลงผาวังซู่' สู่ 'ผ่าซิ่นน้ำท่วม': การต่อสู้ด้วยภาษาและอุดมการณ์ล้านนานิยม" กล่าวถึง เพลงพื้นบ้านภาคเหนือที่เรียกว่า "เพลงซอน" ซึ่งเป็นเรื่องเล่ารูปแบบหนึ่งที่ถ่ายทอดความทุกข์ยากของผู้ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนยันฮี จนกลายเป็นคนพลัดถิ่น ต้องสูญเสียที่ดินทำกินและทรัพย์สิน ข้อเท็จจริงเหล่านี้ไม่ถูกบันทึกไว้ในสื่อของรัฐและไม่อยู่ในการรับรู้ของสาธารณชน เพราะสื่อทั่วไปมักเผยแพร่เฉพาะคุณประโยชน์ของการสร้างเขื่อนว่า ช่วยพัฒนาประเทศให้มีความเจริญก้าวหน้า ทำให้ความจริงอีกด้านหนึ่งของผู้สูญเสียถูกทำให้เงียบหาย เพลงซอนนี้มีเนื้อหาบางตอนว่า

"คอยดักฟังอันนี้ก้อยังเนอเจ้า ก็อินดูพี่น้องบ้านนาบ้านก่อ เพราะเพื่อนปิดเขื่อนยันฮี ตัวข้าจะเล่าที่เพื่อนหล่อเขื่อนยันฮี บ่หนักก็จำได้หนี น้ำไหลเข้าบ้านเข้าป่า"

ผู้แต่งเพลงนี้คือ ตาไหล กันทะจันทร์ ใช้ในการแสดงของตนตั้งแต่ พ.ศ. 2507 ซึ่งเป็นปีที่เริ่มเปิดใช้งานเขื่อนที่เริ่มก่อสร้างมาตั้งแต่ พ.ศ. 2500 ภายใต้รัฐบาลเผด็จการที่ประชาชนไม่สามารถต่อต้านรัฐได้ เพลงซอนนี้ได้รับความนิยมในหลายพื้นที่ของจังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน และตาก โดยเฉพาะในเขตที่ได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อน ต่อมามีการบันทึกเทปเมื่อ พ.ศ. 2518 ทำให้เรื่องราวแพร่กระจายทั่วภาคเหนือ ศิลปินช่วงซอนในยุคหลังคือ ทิพวรรณ จันทรสวาย และสิงห์คำชัยศรี ยังนำมาขับร้องใหม่โดยดัดแปลงเนื้อร้องเล็กน้อย ใช้ชื่อว่า "ซอนพื้นเมืองเรื่องน้ำท่วมดอยเต่า"

แม้การเล่าเรื่องจะอยู่ในรูปแบบของเรื่องแต่ง (fictions) เช่น นวนิยาย เรื่องสั้น บทละคร ฯลฯ ที่ผสมผสานข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์กับจินตนาการของผู้เขียน แต่ก็เปิดโอกาสให้ผู้เล่าได้ถ่ายทอดมุมมองของตนเอง ความหมายของประสบการณ์ และนามธรรมที่ซับซ้อน เช่น ความเป็นธรรม สิทธิ และอำนาจ ผ่านเทคนิคการใช้ภาษาและโครงสร้างเรื่องราว เรื่องเล่าในรูปแบบเรื่องแต่งยังช่วยถ่ายทอดข้อเท็จจริงที่เปิดเผยอย่างตรงไปตรงมาไม่ได้ด้วยข้อจำกัดทางกฎหมาย การเมือง หรือวัฒนธรรม การแต่งเรื่องจึงนับเป็นกลวิธีที่ท้าทายอำนาจของอุดมการณ์ ขนบธรรมเนียม ความเชื่อ และค่านิยมหลัก หรือวาทกรรมครอบงำ (dominant discourses)

การเล่าเรื่องในเวทีเสวนาเป็นรูปแบบที่ได้รับความนิยม เพื่อให้ผู้ที่เผชิญปัญหาเดียวกันหรือมีประสบการณ์ใกล้เคียงกันได้แลกเปลี่ยนกัน เป็นการสร้าง "พื้นที่ปลอดภัย" ที่ผู้เล่าจะรู้สึกที่ไม่ถูกตัดสินหรือตีตรา จึงถ่ายทอดความรู้สึกต่าง ๆ ได้อย่างเปิดเผย การรับฟังซึ่งกันและกันยังช่วยให้เกิดความเห็นอกเห็นใจกัน เกิดความรู้สึกเป็น "พวกเดียวกัน" หรือสร้างชุมชนทางอารมณ์ที่ทำให้ผู้ร่วมการเสวนาตระหนักว่า ประสบการณ์ของตนไม่ได้เป็นเรื่องส่วนตัวลำพัง แต่เป็นปัญหาเชิงโครงสร้างที่กระทบต่อผู้คนจำนวนมาก "อัตลักษณ์ร่วม" ของกลุ่มผู้ประสบปัญหาอาจนำไปสู่การรวมตัวกันทำกิจกรรม การเคลื่อนไหวทางสาธารณะ หรือการผลักดันนโยบายเพื่อแก้ไขปัญหาเชิงสังคมในภาพรวม

กิดเดนส์ชี้ว่า การเล่าเรื่องสามารถสร้างความเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างได้ โดยเริ่มจากการเปลี่ยนแปลงในระดับความคิด เรื่องเล่าช่วยให้ผู้คนมองเห็นปัญหาเดิมด้วยมุมมองใหม่ เข้าใจความไม่เป็นธรรม และตระหนักถึงรากเหง้าของปัญหา นำไปสู่การตั้งคำถามต่อกฎเกณฑ์และบรรทัดฐานที่เคยมองว่าปกติ เรื่องเล่าจึงเป็นตัวกลางระหว่าง "โครงสร้าง" กับ "ปัจเจก" เมื่อเรื่องเล่าของสามัญชนแสดงให้เห็นประสบการณ์การต่อสู้ ผู้อื่นอาจเกิดแรงบันดาลใจที่จะลุกขึ้นมาต่อสู้ด้วยตนเอง (Giddens, 1991)

4) การเล่าเรื่องเพื่อเยียวยาความเจ็บปวด

เมื่อเกิดเหตุการณ์ที่กระทบกระเทือนจิตใจ การเล่าเรื่องเป็นวิธีหนึ่งที่ช่วยเยียวยาและฟื้นฟูสภาพจิตใจ ผู้ประสบเหตุอาจพูดหรือเขียนบันทึกเรื่องราวของตนเอง แม้ในช่วงที่อยู่ในภาวะวิกฤตหรือมีข้อจำกัดทางร่างกายและจิตใจ การเล่าออกมาสามารถช่วยบรรเทาความตึงเครียดและลดความกดดันทางอารมณ์ได้ ในบทความ "Language and Body: Transactions in the Construction of Pain" (2007a) วีนา ดาส (Veena Das, 1945–ปัจจุบัน) นักมานุษยวิทยาผู้ศึกษาความรุนแรงและความทุกข์ทรมาน ชี้ว่าการเล่าเรื่องเป็นวิธีการเยียวยาบาดแผลทางจิตใจ (trauma) ความเจ็บปวด

ไม่ได้เป็นเพียงประสบการณ์ทางกายภาพ แต่เป็นความรู้สึกนามธรรมที่สามารถทำให้ปรากฏเป็นรูปธรรมได้ด้วยภาษาและการปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น หากความทุกข์ไม่ได้รับการถ่ายทอดก็อาจเสมือนเป็นสิ่งที่ไม่มีอยู่จริง และกลายเป็นเพียงความคิดหรือจินตนาการส่วนตัวเท่านั้น ดังนั้น ภาษาและการสื่อสารจึงมีความสำคัญต่อการสร้างความหมายของความเจ็บปวด การถ่ายทอดประสบการณ์ช่วยให้ความรู้สึกนั้นไม่ถูกกักขังอยู่กับปัจเจกบุคคล แต่กลายเป็นสิ่งที่สังคมร่วมรับรู้ ทำให้ผู้ประสบความทุกข์ไม่ต้องแบกรับความรู้สึกเพียงลำพัง และทำให้ประสบการณ์ส่วนบุคคลกลายเป็นประสบการณ์ร่วมของสังคม

แม้ว่าอารมณ์ความรู้สึกต่าง ๆ จะเกิดจากสภาวะทางกายภาพ เช่น การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อม การเกิดภัยพิบัติหรือเหตุการณ์ร้ายแรง แต่ความรู้สึกเหล่านั้นก็เป็นสิ่งประกอบสร้างทางสังคมและวัฒนธรรมด้วยเช่นกัน แต่ละสังคมมีบรรทัดฐานกำกับว่าอารมณ์ความรู้สึกใดสามารถแสดงออกได้ และอารมณ์ความรู้สึกใดควรเก็บงำเอาไว้ ขณะที่การตอบสนองของผู้อื่นก็มีส่วนกำหนดคุณค่า และความหมายของอารมณ์นั้นด้วย เช่น ในหลายวัฒนธรรม การแสดงอารมณ์ในที่สาธารณะถูกมองว่าเป็นพฤติกรรมก้าวร้าวและไม่เหมาะสม ขณะที่บางสังคมยอมรับได้หากผู้แสดงอารมณ์นั้นถูกละเมิดสิทธิ หรือได้รับความอยุติธรรม ด้านอารมณ์ความเศร้าแม้จะเกิดจากประสบการณ์ส่วนตัว เช่น การสูญเสียหรือความผิดหวัง แต่การแสดงออกก็ขึ้นอยู่กับความหมายทางวัฒนธรรม ในหลายสังคมการร้องไห้หรือการแสดงความรู้สึกเศร้าสร้อย เป็นสัญลักษณ์ของความอ่อนแอ โดยเฉพาะสำหรับผู้ชายหรือผู้ใหญ่ที่ถูกคาดหวังให้ "เข้มแข็ง" และมีอารมณ์มั่นคง การร้องไห้ในที่สาธารณะจึงกลายเป็นสิ่งที่ไม่พึงประสงค์ อารมณ์จึงมิใช่เพียงปฏิกิริยาของร่างกายของมนุษย์เท่านั้น แต่เป็นผลลัพธ์ของการประกอบสร้างร่วมกันระหว่างชีวภาพ สังคม และวัฒนธรรม

การเล่าความทุกข์ (narrating suffering) ช่วยให้ผู้ประสบเหตุการณ์หรือภาวะเจ็บปวดสามารถถ่ายทอดประสบการณ์ที่ยากจะอธิบายแก่ผู้อื่นได้ นอกจากการสื่อสารอารมณ์ ความรู้สึก และสภาวะทางกายของผู้เล่าแล้ว เรื่องเล่ายังแสดงให้เห็นโครงสร้างและความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่อยู่เบื้องหลังความทุกข์นั้น บทความ "Only a Piece of Meat: One Patient's Reflections of Her Eight-Day Hospital Experience" (2006) ของ อลิซาเบธ อัลฟอร์ด (Elizabeth F. Alford) เป็นตัวอย่างในประเด็นนี้ อัลฟอร์ดเขียนถึงประสบการณ์การเป็นผู้ป่วยในโรงพยาบาลนาน 8 วัน ว่าเธอรู้สึกเหมือนถูกลดทอนความเป็นมนุษย์ กลายเป็นเพียง "ก้อนเนื้อชิ้นหนึ่ง" (a piece of meat) ที่ไร้อำนาจและไร้ตัวตน เธอช่วยเหลือตนเองไม่ได้จึงต้องพึ่งพาบุคลากรทางการแพทย์ แต่การรักษาที่มุ่งแก้ไขเฉพาะปัญหาทางกายภาพ โดยละเลยจิตใจและอารมณ์ของผู้ป่วย ซึ่งเป็นองค์ประกอบสำคัญของความเป็นมนุษย์ การบรรยายความรู้สึกนึกคิดในช่วงเวลานั้นอย่างละเอียดด้วยภาษาที่สะท้อนความโดดเดี่ยวอ้างว้าง ทำให้ผู้อ่านเข้าใจสถานการณ์ได้ชัดเจน การเขียนเล่าเรื่องยังเป็นกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ที่เปลี่ยนจากการเป็นผู้ป่วยซึ่งไร้อำนาจมาสู่การเป็นผู้ต่อสู้เรียกคืนศักดิ์ศรีของตนเอง

ในบทความ "The Act of Witnessing: Violence, Poisonous Knowledge, and Subjectivity" ดาส (Das, 1997) กล่าวถึงชาวอินเดียที่เผชิญความรุนแรงในช่วงการแบ่งแยกประเทศ ค.ศ. 1947 ซึ่งเกิดการปะทะกันระหว่างชาวมุสลิมและชาวฮินดู ส่งผลให้มีผู้เสียชีวิตจำนวนมากและมีผู้พลัดถิ่นหลายล้านคน เมื่อผู้ประสบเหตุได้แลกเปลี่ยนเรื่องเล่ากัน ทำให้ตระหนักว่าความรุนแรงและความเจ็บปวดที่เกิดขึ้นไม่ใช่เพียงประสบการณ์ส่วนบุคคล แต่เชื่อมโยงกับโครงสร้างสังคมและการเมือง รวมทั้งความขัดแย้งทางวัฒนธรรม การเล่าเรื่องช่วยให้ผู้ประสบความสูญเสียได้เผชิญหน้ากับความเจ็บปวด ทำความเข้าใจสิ่งที่เกิดขึ้น และค่อย ๆ หาทางดำเนินชีวิตต่อไป การแบ่งปันประสบการณ์ร่วมกันทำให้รู้สึกว่าตนไม่ได้เผชิญปัญหาเพียงลำพัง ทำให้มีพลังใจ ความเข้มแข็ง และการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งช่วยฟื้นฟูความสัมพันธ์ภายในชุมชน ทำให้ผู้ที่ได้รับผลกระทบรู้สึกปลอดภัยและมีความหวังมากขึ้น

การเล่าเรื่องอาจไม่ได้รับการตอบสนองด้วยความเข้าใจหรือการเยียวยาที่เหมาะสมเสมอไป แต่กระบวนการเล่าช่วยให้ผู้เล่าได้ทบทวนเหตุการณ์และการกระทำในอดีต จัดระเบียบความคิดและประสบการณ์ เพื่อทำความเข้าใจสิ่งที่เกิดขึ้นอย่างเป็นระบบมากขึ้น หากผู้เล่าเคยกระทำการที่ไม่สอดคล้องกับอุดมการณ์หรือค่านิยมของสังคม ผู้เล่าจะเปิดโอกาสสร้างคำอธิบายจากมุมมองของตนเองว่าทำไมจึงทำเช่นนั้น หากเป็นความผิดพลาด การเล่าก็จะเป็นการสารภาพ

หรือแสดงความสำนึกผิด ซึ่งช่วยให้ผู้เล่าปลดปล่อยความรู้สึกที่เก็บกดไว้ภายในใจ และดำเนินชีวิตต่อไปได้ดีขึ้น แทนที่จะจมอยู่กับความทุกข์ทรมานอย่างไม่สิ้นสุด

งานศึกษาของวรรณะ หนูหมื่น และศิริพร แทนสุวรรณ (2560) เรื่อง "นัยสำคัญของเรื่องเล่าความเจ็บปวดในสารคดีเรื่อง ฉันทิเอรีและเขาตราหน้าว่าหมอฆ่าคน" วิเคราะห์งานเขียนเชิงอัตชีวประวัติที่ถ่ายทอดความทุกข์ของผู้เขียนซึ่งเคยถูกสังคมกล่าวหาและตีตรา คนหนึ่งเคยอดีตหญิงขายบริการทางเพศในต่างแดน และอีกคนเป็นแพทย์ที่เคยถูกดำเนินคดีจากข้อกล่าวหาว่าทอดทิ้งผู้ป่วยใกล้คลอดจนเสียชีวิต แม้ทั้งสองคนจะถูกมองว่าเป็นคนไม่ดีตามบรรทัดฐานของสังคม แต่การเขียนทำให้มีพื้นที่ในการอธิบายจากมุมมองของตนเอง เปิดเผยความจริงที่สังคมไม่เคยรับรู้ ทวงคืนความเป็นมนุษย์จากการตัดสินด้วยอคติ รวมทั้งเรียกร้องความเป็นธรรมและตั้งคำถามต่อบรรทัดฐานที่กดทับชีวิต

งานเรื่อง "เขาตราหน้าว่าหมอฆ่าคน" เขียนโดย อุ้ยอ้ายเชียง (2558) ซึ่งเป็นนามปากกาของแพทย์หญิงสุดานี บุรณเบญจเสถียร ได้รับรางวัลประเภทงานเขียนที่ไม่ใช่นวนิยาย (Non-Fiction) เนื้อหาเล่าถึงความยากลำบากของอาชีพแพทย์แรงกดดันจากความคาดหวังของสังคม และจรรยาบรรณทางวิชาชีพ ผู้เขียนถ่ายทอดความทุกข์พร้อมทั้งแก้ต่างข้อกล่าวหาและเรียกร้องความเป็นธรรม เพื่อลบล้างตราบาปและฟื้นฟูความเชื่อถือในฐานะแพทย์ แม้ว่าบาดแผลทางใจและความทรงจำจะคงอยู่ แต่การเขียนทำให้ผู้เขียนได้ไตร่ตรองประสบการณ์ สอนหากับตนเองในอดีต และทำความเข้าใจความเจ็บปวดนั้นอีกครั้ง

ส่วนเรื่อง "ฉันทิเอรี กับประสบการณ์ข้ามแดน" เขียนโดย ธนิตดา สว่างเดือน (2553) ถ่ายทอดชีวิตของผู้หญิงที่มีอาชีพขายบริการทางเพศเนื่องจากความยากจนและภาระเลี้ยงดูลูกที่พิการ ผู้เขียนเล่าความทุกข์ขณะถูกคุมขัง การถูกกระทำด้วยความรุนแรง และการถูกสังคมดูหมิ่น อย่างไรก็ตาม ผู้เขียนใช้การเล่าเรื่องปรับเปลี่ยนตำแหน่งแห่งที่ของตนเองจากผู้หญิงไม่ดีให้กลายเป็นผู้ที่มีความรับผิดชอบต่อครอบครัว การเล่าเรื่องจึงเป็นการกอบกู้ตัวตนที่แตกสลาย พร้อมทั้งสร้างคุณค่าและความหมายใหม่ให้ชีวิตในปัจจุบัน นอกจากนี้ ผู้เขียนยังเปิดเผยมุมมองของสังคม เช่น เจ้าหน้าที่รัฐที่เรียกรับสินบน หรือผู้คุมที่บังคับใช้ความรุนแรงต่อผู้หญิง เพื่อชี้ให้เห็นว่ามีผู้คนอีกมากกระทำสิ่งน่าละอายยิ่งกว่าการเป็นโสเภณี สะท้อนถึงโครงสร้างทางสังคมและความไม่เป็นธรรมที่ส่งผลต่อชีวิตของผู้หญิง

ในบทความ "Illness Narratives: Fact or Fiction" (2001) ไมค์ เบอรี (Mike Bury) วิเคราะห์ลักษณะของเรื่องเล่าเกี่ยวกับความเจ็บป่วย 3 ประเภทหลัก ได้แก่

- 1) การเล่าถึงผลกระทบของโรคที่ทำให้ผู้ป่วยดำเนินชีวิตประจำวันไม่ได้ (narrative of disruption) มักสะท้อนถึงความรู้สึกตกใจ ความสูญเสีย และการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในชีวิตของผู้ป่วย
- 2) การเล่าถึงความพยายามปรับตัวและรับมือกับความเจ็บป่วย (narrative of coping) ความยากลำบากในการหาวิธีจัดการกับโรค และการใช้กลยุทธ์ต่าง ๆ เพื่อรักษาคุณภาพชีวิต
- 3) การเล่าถึงความพยายามหาทางทำให้ชีวิตกลับสู่สภาวะปกติ (restitution narratives) หรือการฟื้นฟูชีวิตหลังความเจ็บป่วย แสดงถึงความหวังและความพยายามฟื้นฟูร่างกายและจิตใจ

เบอรีตั้งคำถามว่าความเจ็บป่วยในเรื่องเล่าเป็นข้อเท็จจริงทางการแพทย์ หรือเป็นเรื่องราวที่สร้างขึ้นมาให้สอดคล้องกับบริบททางสังคมและวัฒนธรรม เขาสังเกตว่าผู้เล่าเรื่องมักคัดเลือก ปรับแต่ง และจัดวางเรื่องตามบรรทัดฐานของสังคม อารมณ์และความคาดหวังของตนเอง จึงไม่ได้ถ่ายทอดข้อเท็จจริงทั้งหมดโดยตรงไปตรงมา ผู้เล่ามักเลือกมุมมองเพื่อให้ผู้ฟังเกิดความเห็นใจและเข้าใจประสบการณ์ของตนมากขึ้น ดังนั้น ในเรื่องเล่าจึงมีทั้งข้อเท็จจริงและส่วนที่แต่งเติม อย่างไรก็ตาม เรื่องเล่าประเภทนี้ยังคงมีคุณูปการที่ช่วยให้ผู้ฟังได้เข้าใจประสบการณ์ของผู้ป่วยในมิติที่ความรู้ทางการแพทย์อธิบายไม่ได้ เช่น ความเจ็บปวด ความหวาดกลัว หรือผลกระทบต่อความสัมพันธ์และชีวิตประจำวัน เรื่องเล่าจึงทำให้มุมมองของผู้ป่วยมีความสำคัญมากขึ้น ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อการแพทย์และการวางนโยบายด้านสุขภาพ

8.2 พลังและอำนาจของเรื่องเล่าและการเล่าเรื่อง

การเล่าเรื่องเป็นการสร้าง "ความจริง" รูปแบบหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อผู้ฟังหรือผู้อ่านได้หลายระดับ ตั้งแต่การปลูกฝังความเชื่อและค่านิยม การปรับเปลี่ยนมุมมองต่อโลก การกระตุ้นอารมณ์และแรงบันดาลใจ ไปจนถึงการควบคุมหรือครอบงำความคิด รวมทั้งการปิดบังความจริงบางประการ ในแวดวงการตลาดมักใช้เรื่องเล่าสร้างภาพลักษณ์สินค้าและกระตุ้นการบริโภค เช่น โฆษณาน้ำหอมที่เชื่อมโยงสินค้ากับความหรูหรา เสน่ห์ดึงดูด หรือความโรแมนติกที่นำไปสู่ความรัก

เรื่องเล่าทางสังคมและวัฒนธรรมมักผลิตซ้ำค่านิยมและจารีตดั้งเดิม เช่น การวางผู้ชายเป็นผู้นำครอบครัว ผู้หญิงเป็นภรรยาและแม่ผู้ดูแลบ้าน หรือการสร้างภาพ "ครอบครัวสมบูรณ์แบบ" ที่ประกอบด้วยพ่อ แม่ และลูก เรื่องเล่าเหล่านี้สะท้อนบรรทัดฐานของสังคม และทำให้ผู้ที่ไม่ปฏิบัติตามถูกมองว่าเบี่ยงเบนหรือบกพร่อง

ในหนังสือ "Frames of War: When Is Life Grievable?" (2009) จูดิธ บัตเลอร์ (Judith Butler, 1956–ปัจจุบัน) วิจารณ์ว่าสื่อมวลชนมีบทบาทสำคัญในการกำหนดกรอบการรับรู้ของสาธารณชนต่อสงคราม บางชีวิตถูกทำให้เห็นนอกเหนือใจ แต่บางกลุ่มถูกมองข้ามจนกลายเป็น "ชีวิตที่ไม่ควรค่าต่อการอาลัย" (ungrievable life) ความทุกข์และการสูญเสียของพวกเขาถูกทำให้ไม่สำคัญ หรือสนับสนุนให้ทำลายล้างพวกเขา เทคนิคการนำเสนอ เช่น ภาพ ถ้อยคำ และบริบทการเล่าเรื่อง มีส่วนจัดกรอบความคิดของผู้รับสื่อ เช่น การใช้ภาพผู้หญิงและเด็กเพื่อสร้างความเห็นอกเห็นใจ หรือโกรธเคืองผู้ก่อเหตุ การเรียกอีกฝ่ายว่า "ศัตรู" ที่ไร้มนุษยธรรม เท่ากับสนับสนุนให้ใช้ความรุนแรงตอบโต้ กรอบการนำเสนอเหล่านี้มักสอดคล้องกับอคติทางวัฒนธรรมและการเมืองที่มีอยู่เดิม ส่งผลต่อทัศนคติสาธารณะ นโยบายทางทหาร และการตัดสินใจทางการเมือง บัตเลอร์ชี้ว่าสื่อควรทำให้สาธารณชนตระหนักว่าชีวิตมนุษย์ทุกคนมีคุณค่า ไม่ว่าจะเชื้อชาติ ศาสนา อุดมการณ์ หรือสังกัดรัฐชาติใด การไม่เพิกเฉยต่อการสูญเสียคือการคืนศักดิ์ศรีและคุณค่าความเป็นมนุษย์แก่ผู้ที่ถูกทำให้ไร้เสียงในสงคราม

เมื่อสื่อกล่าวโทษหรือประณามผู้ก่อเหตุ เท่ากับตอกย้ำและสนับสนุนให้ใช้ความรุนแรงต่อบุคคลหรือกลุ่มคนนั้น แนวทางการเล่าเรื่องที่เหมาะสมควรอธิบายบริบทของเหตุการณ์ในภาพรวม และเชื่อมโยงไปสู่ปัญหาเชิงโครงสร้าง เช่น ค่านิยม วัฒนธรรม ระบบการเมือง หรือสถานะเศรษฐกิจ แทนการอธิบายว่าเกิดจากความชั่วร้ายของปัจเจกบุคคล สื่อควรเปิดเผยข้อเท็จจริงที่มักถูกมองข้าม เพื่อชี้ให้เห็นความไม่เป็นธรรมของเหตุการณ์ พร้อมรายงานผลกระทบต่อผู้ที่เกี่ยวข้องโดยไม่ทำให้พวกเขาถูกมองเป็นเพียง "เหยื่อ" ที่น่าสงสาร แต่เป็นมนุษย์ที่มีศักดิ์ศรี แม้ต้องเผชิญความยากลำบาก ทั้งนี้ความทุกข์ของผู้ได้รับผลกระทบไม่ใช่เพียงปัญหาส่วนบุคคล แต่เป็นปัญหาร่วมของสังคม ดังนั้น สื่อควรชี้ให้เห็นด้วยว่าประชาชนสามารถมีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหาเชิงนโยบายได้อย่างไร (Amnesty International, 2567)

8.3 เรื่องที่ไม่ได้เล่า

แม้ว่าการเล่าเรื่องและเรื่องเล่าจะมีความสำคัญในการศึกษาทางสังคมศาสตร์ แต่มีเรื่องราวมากมายในสังคมที่ไม่สามารถพูดได้ (unspeakable) หมายถึง เรื่องที่ไม่ถูกเล่า ไม่อาจเล่า หรือถูกห้ามเล่า อาจเกิดจากข้อห้ามทางกฎหมายหรือจารีต วัฒนธรรม อาจเกี่ยวข้องกับสิ่งเหนือธรรมชาติ ตำนาน หรือศาสนา หรือเกิดจากการที่ผู้มีอำนาจและอิทธิพลในสังคมสั่งห้าม การศึกษาเรื่องที่ไม่ถูกเล่าสะท้อนถึงระดับเสรีภาพในการแสดงออกของประชาชนและความสัมพันธ์เชิงอำนาจในบริบททางประวัติศาสตร์ ซึ่งขัดแย้งกับอุดมการณ์ประชาธิปไตยสมัยใหม่ ที่ให้ความสำคัญกับสิทธิเสรีภาพในการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร การโต้แย้งด้วยเหตุผล และความรับผิดชอบของผู้มีอำนาจต่อสาธารณะ

การนิ่งเงียบไม่เล่าเรื่องบางกรณีถูกกำกับจากโครงสร้างทางวัฒนธรรม ที่ควบคุมให้สมาชิกในสังคมยอมรับบทบาทและสถานะตามที่สังคมคาดหวัง แต่ละสังคมมี "ขนบการเล่าเรื่อง" (narrative convention) ซึ่งกำหนดว่าเรื่องใดควรเล่าหรือไม่ควรเล่า เรื่องที่ขัดแย้งกับขนบมักถูกละเว้นหรือตัดทิ้ง ไม่ว่าจะโดยผู้เล่าเองหรือโดยผู้รับฟังเรื่องเล่า (ปิ่นอนวิษญ์ ผสมทรัพย์, 2561) เช่น การเล่าความทุกข์ ความเจ็บปวด หรือความสิ้นหวัง อาจถูกมองว่าเบี่ยงเบนจาก

บรรทัดฐานทางสังคม (Freeman, 2000: 81) บางเหตุการณ์อาจถูกมองว่าเป็นเรื่องส่วนตัว หรือมีความอ่อนไหว ไม่ควรเล่าในที่สาธารณะ บางชนบทของการเล่าเรื่องให้ความสำคัญกับข้อเท็จจริงมากกว่าอารมณ์และประสบการณ์ของผู้เล่า บางกรณีผู้ประสบเหตุการณ์อาจกลัว ละอายใจ หรือเกรงจะเสียชื่อเสียงจึงเก็บเงียบ เช่น การถูกคุกคามทางเพศ ถูกข่มขืน ความรุนแรงในครอบครัว

ดังนั้น การเล่าเรื่องจึงไม่ใช่การถ่ายทอดเหตุการณ์ตามความเป็นจริงทั้งหมด แต่เป็นกระบวนการที่ผู้เล่าได้คัดเลือก ตีความ และจัดการกับประสบการณ์ของตน ภายใต้ค่านิยม วัฒนธรรม อุดมการณ์ จุดยืน หรือมุมมองในขณะเล่าเรื่อง การเล่าเรื่องยังสัมพันธ์กับบริบทของผู้ฟังและความคาดหวังของสังคม ทำให้บางประสบการณ์ถูกขยายความ บางส่วนถูกลดทอน หรือบางเรื่องถูกละเว้น นอกจากนี้ มุมมองของผู้เล่าอาจแตกต่างจากมุมมองขณะประสบเหตุ เนื่องจากเวลาที่ผ่านไปได้สร้างระยะห่างทางอารมณ์และทำให้ตีความเหตุการณ์ใหม่ เรื่องเล่าจึงไม่ใช่การบันทึกอดีต แต่เป็นการประกอบสร้างอดีตขึ้นใหม่โดยเชื่อมโยงกับปัจจุบัน

ข้อจำกัดทางภาษาและการสื่อสารเป็นปัจจัยหนึ่งที่ทำให้บางคนไม่สามารถเล่าเรื่องหรือถ่ายทอดประสบการณ์ของตนออกมาได้อย่างครบถ้วนหรือชัดเจน ดังที่ ลุดวิก วิทเทินสไตน์ (Ludwig Wittgenstein, 1889–1951) นักปรัชญาชาวออสเตรีย-อังกฤษ กล่าวว่า

"ขอบเขตของภาษาของฉัน คือขอบเขตโลกของฉัน ฉันรู้เพียงแค่สิ่งที่มีคำพูดในการอธิบาย

(Wittgenstein, 1922)

แม้ว่ามนุษย์จะใช้ภาษาสื่อสารเรื่องราวต่าง ๆ แต่ประสบการณ์ที่ไม่เป็นรูปธรรมก็ยากจะอธิบายได้อย่างชัดเจน ภาษามีข้อจำกัดในการถ่ายทอดความรู้สึก อารมณ์ และประสบการณ์ที่ซับซ้อน โดยเฉพาะความเจ็บปวดหรือบาดแผลทางใจ ซึ่งมักอยู่ในภาวะ "พูดไม่ออก" หรือไม่อาจหาคำที่ตรงกับสิ่งที่รู้สึกได้ ในช่วงต้น วิทเทินสไตน์มองว่าภาษาเป็นแบบจำลองความจริงที่สะท้อนข้อเท็จจริงในโลก สิ่งใดที่ไม่สามารถแทนด้วยภาษาได้ เช่น เรื่องนามธรรม จึงไม่อาจเอ่ยถึงได้ เขาจึงเสนอว่าสิ่งที่อธิบายไม่ได้ควรถูกปล่อยผ่านไปให้เป็นความเงียบ เพราะอยู่นอกขอบเขตของภาษา จากมุมมองนี้ การเล่าเรื่องที่มีประสิทธิภาพผู้เล่าต้องอาศัยความสามารถในการใช้ภาษา ทั้งการเลือกคำและกลวิธีทางภาษา อย่างไรก็ตาม ความแตกต่างทางภาษา วัฒนธรรม และชนชั้นทางสังคม อาจทำให้เรื่องเล่าของคนบางกลุ่มไม่สามารถสื่อสารกับผู้ไม่มีประสบการณ์ร่วมตามที่ต้องการได้ (Wittgenstein, 1922) เช่น ผู้ลี้ภัยหรือชนพื้นเมืองที่ต้องเล่าเรื่องด้วยภาษาที่ไม่ใช่ภาษาแม่ ทำให้ความหมายบางอย่างสูญหายหรือคลาดเคลื่อน ขณะเดียวกัน ผู้ฟังอาจไม่เข้าใจบริบททางวัฒนธรรม หรือความหมายเชิงลึกของถ้อยคำ ข้อจำกัดเหล่านี้สะท้อนอำนาจเชิงโครงสร้าง ภาษาและวิธีการเล่าเรื่องของกลุ่มชายขอบหรือผู้ด้อยอำนาจมักถูกด้อยค่า หรือถูกมองว่า "ไม่ถูกต้อง" เมื่อเทียบกับมาตรฐานทางภาษาของวัฒนธรรมหลัก

อย่างไรก็ตาม ภายหลังวิทเทินสไตน์ได้แย้งแนวคิดเดิมของตน โดยเสนอว่าภาษาไม่ได้สะท้อนโลกหรือข้อเท็จจริงอย่างตรงไปตรงมา แต่ความหมายของคำขึ้นอยู่กับการใช้และบริบท เขาเสนอแนวคิด "เกมภาษา" (language game) ที่ชี้ว่าแต่ละความสัมพันธ์หรือบริบทมีกฎการสื่อสารของตนเอง เช่น คำเฉพาะในกลุ่มเพื่อนแต่คนอื่นไม่เข้าใจ ศัพท์เทคนิคของสายงาน หรือถ้อยคำที่ใช้ระหว่างคนรักซึ่งผู้อื่นอาจไม่เข้าใจ (Worakan, J., 2568; Wittgenstein, 1953) ดังนั้น ภาษาในบางกลุ่มจึงสามารถถ่ายทอดความรู้สึกนามธรรมได้ เมื่อผู้สื่อสารมีประสบการณ์ทางวัฒนธรรมและอารมณ์ร่วมกัน แม้ว่าคำเดียวกันนั้นอาจมีความหมายต่างออกไปสำหรับคนทั่วไป

ความรู้สึกที่เกิดขึ้นกับร่างกายและจิตใจบางอย่างไม่อาจถ่ายทอดออกมาเป็นคำพูดได้ครบถ้วน การรับรู้ถึงความเจ็บป่วยและความเปลี่ยนแปลงยังสัมพันธ์กับการตีความทางวัฒนธรรม ในบางสังคมความทุกข์ถูกอธิบายว่าเป็นเรื่องทางจิตวิญญาณ การถูกสิ่งเหนือธรรมชาติลงโทษ หรือการสูญเสียพลังชีวิต ขณะที่บางสังคมเห็นว่าความเจ็บป่วยทางกายและทางใจสามารถรักษาได้ด้วยยาและวิธีการทางการแพทย์ (Scheper-Hughes and Lock, 1987) บางวัฒนธรรมให้ความสำคัญเฉพาะอาการทางกาย แต่ไม่มองว่าความผิดปกติทางใจเป็นความเจ็บป่วย ทำให้ผู้ป่วยบอกได้เพียงว่ารู้สึก

เหนื่อยล้าหรืออ่อนเพลีย แต่ในสังคมที่ยอมรับว่ามีความเจ็บป่วยทางอารมณ์หรือจิตใจจะเปิดโอกาสให้ผู้ป่วยบอกเล่าประสบการณ์และความรู้สึกอย่างตรงไปตรงมา และหาทางบำบัดรักษาอย่างเหมาะสม

คำเรียกและนิยามความเจ็บป่วยทางจิตโดยส่วนใหญ่มีความหมายในทางลบ ผู้ป่วยถูกมองว่าแตกต่างจาก "คนปกติ" และถูกตีตราว่าอ่อนแอหรือไม่สู้ชีวิต อคติของสังคมและวัฒนธรรมการรักษามีส่วนให้ผู้ป่วยเลือกเก็บตัว ไม่เปิดเผยอาการต่อผู้อื่น เพราะไม่ต้องการถูกมองในแง่ลบ การปิดบังยังทำให้เข้าไม่ถึงการช่วยเหลือ จากครอบครัว เพื่อน หรือบุคลากรทางการแพทย์ ปฏิกริยาหรือท่าทีของผู้ที่รับฟังเรื่องเล่าของผู้ป่วยก็มีส่วนในการกำหนดความหมายและคุณค่าของความทุกข์ที่ถูกถ่ายทอดออกมาว่าจะได้รับการยอมรับ เห็นใจ และให้ความช่วยเหลือ หรือถูกปฏิเสธและเพิกเฉย

ลาราบิ และคณะ เขียนบทความ "The Wordless Nothing: Narratives of Trauma and Extremity" อธิบายว่า ผู้ที่มีบาดแผลทางใจและทุกข์ทรมานอย่างรุนแรง มักตกอยู่ในภาวะ "ว่างเปล่าไร้คำพูด" (the wordless nothing) ถ่ายทอดความรู้สึกและประสบการณ์ออกมาเป็นถ้อยคำไม่ได้ ความเจ็บปวดที่ท่วมท้นทำให้ความทรงจำเกี่ยวกับเหตุการณ์เลวร้ายกระจัดกระจาย เรียบเรียงให้เป็นเรื่องราวที่สื่อความหมายไม่ได้ ผู้ป่วยจึงมักปิดกั้นตนเองและแยกตัวจากโลกภายนอก ความเงียบภายในใจ (inner silence) ไม่ได้ทำให้ผู้ป่วยรู้สึกสงบ แต่กลับมีดমনและสูญเสียความสามารถในการสื่อสารอารมณ์และประสบการณ์ของตนเอง ผู้ป่วยบางรายหลีกเลี่ยงที่จะเผชิญความรู้สึกของตนเอง (emotional detachment) จนตกอยู่ในสภาวะสิ้นยินดี หรือรู้สึกว่างเปล่า (inner void) (Larrabee et al., 2003)

การปิดกั้นการสื่อสารแต่เก็บงำความทุกข์ ความท้อแท้ และหดหู่เอาไว้โดยลำพัง ทำให้ผู้ป่วยแปลกแยกจากผู้อื่น รู้สึกว่าไม่มีใครเข้าใจ รวบรวมว่าความทุกข์ทรมานนั้นไม่มีอยู่จริง หรือเป็นเพียงจินตนาการของตนเองเท่านั้น การไม่เปิดเผยความทุกข์ยังเป็นอุปสรรคต่อการช่วยเหลือเยียวยาเนื่องจากผู้อื่นไม่เข้าใจสถานการณ์ที่เกิดขึ้น ดาซอธิบายว่าบางครั้งการนิ่งเงียบไม่ได้เป็นเพราะไม่มีคำพูดมาบรรยายความรู้สึก แต่การเงียบเป็นการแสดงออกรูปแบบหนึ่งเมื่อเกิดความรู้สึกรุนแรงเกินกว่าจะพูดถึงหรืออธิบายได้ ช่วยให้รู้สึกปลอดภัยจากแรงกดดันเมื่อยังไม่พร้อมจะอธิบาย การไม่เล่าจึงเป็นกระบวนการเยียวยาและฟื้นฟูตัวเอง (healing process) ผู้ที่เจ็บปวดจะเผชิญหน้ากับความรู้สึกแบบค่อยเป็นค่อยไป (Das, 2018; Das, 2007b) ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องเรียกร้องให้พวกเขาบอกเล่าหรือระบายความทุกข์ออกมาโดยทันที แต่ปล่อยให้พวกเขาได้ใช้เวลากับความเงียบ หรือไม่สื่อสารในช่วงระยะเวลาหนึ่ง

วิทเกนสไตน์ อธิบายว่า การนิ่งเงียบไม่ใช่การปฏิเสธการสื่อสาร หากแต่เป็นการสื่อสารแบบหนึ่งที่ผู้อื่นต้องตีความเช่นเดียวกับการสื่อสารในรูปแบบอื่น ๆ เหตุผลของการเงียบอาจเกิดจากการไม่สามารถหาคำพูดที่ตรงหรือพอในการถ่ายทอดประสบการณ์ โดยเฉพาะประสบการณ์ทางอารมณ์ที่ยากจะอธิบายด้วยภาษา การบอกเล่าประสบการณ์ไม่ได้ ส่งผลให้การทำความเข้าใจปัญหาและการเยียวยาเป็นไปได้ยาก และอาจทำให้ผู้ประสบปัญหาต้องรับมือกับความทุกข์ของตนเองอย่างโดดเดี่ยว ทั้งที่ปัญหาไม่ว่าจะเป็นทางกายหรือทางใจล้วนเกี่ยวข้องกับสังคม

ในแต่ละแวดวงทางสังคมมี "เกมภาษา" ของตนเอง การสื่อสารระหว่างผู้ที่มีประสบการณ์ร่วมกันสามารถเข้าใจได้ง่าย แม้อาจสื่อสารโดยไม่ใช้ถ้อยคำ และอาศัยความเงียบแทนความรู้สึกและประสบการณ์ซึ่งไม่อาจถ่ายทอดออกมาเป็นภาษาได้ ผู้ที่มีประสบการณ์ร่วมย่อมสามารถรับรู้และเข้าใจความหมายของความเงียบนั้น ความหมายของความเงียบไม่ตายตัว ขึ้นอยู่กับว่าบุคคลกำลังอยู่ใน "เกมภาษา" แบบใด หรือกำลังมีปฏิสัมพันธ์กับใคร (Worakan, J., 2568; Wittgenstein, 1953)

นักจิตวิทยาเสนอว่ายังสามารถอธิบายความรู้สึกได้มากเท่าไรก็จะช่วยจัดการแก้ไขปัญหาดังกล่าวได้อย่างมีประสิทธิภาพ การมีคำศัพท์ที่ตรงกับอารมณ์ความรู้สึกเป็นกุญแจสำคัญในการสร้างความตระหนักรู้และเยียวยาความเจ็บป่วย ทำให้ผู้ป่วยเข้าใจตนเอง สามารถรับรู้ นิยาม และจัดการกับอารมณ์ความรู้สึกได้เหมาะสม และช่วยให้นักบำบัดเข้าใจประสบการณ์ที่เกิดขึ้นกับผู้ป่วยได้อย่างถูกต้อง

มีงานศึกษาที่ชี้ให้เห็นว่าผู้ป่วยโรคซึมเศร้า (Depression) เล่าเรื่องของตนเองได้ยากลำบาก เรื่องราวไม่ปะติดปะต่อ ไม่ราบรื่น มีข้อจำกัดในการใช้ภาษาอธิบายอาการและความรู้สึกภายในใจ บางครั้งเรื่องเล่าติดขัดจนกลายเป็น

ความเจ็บ แม้ผู้ป่วยจะอธิบายอาการของตนได้ แต่ก็บอกไม่ได้ว่าทำไมจึงเกิดภาวะเช่นนั้น การเล่าออกมาไม่ได้ทำให้ผู้ป่วยรู้สึกไร้อัตนภาพ ถูกมองข้าม หรือไม่มีใครเข้าใจ และทำให้รู้สึกว่าคุณค่าชีวิตของตนไร้ความหมาย (Friedson, 2013)

"การตัดสินใจก่อนเวลาอันควรว่าเรื่องราวในชีวิตของตนจบสิ้นลงแล้ว"

(Freeman, 2000: 83)

ในหนังสือ "When the Story's Over: Narrative Foreclosure and the Possibility of Self-Renewal" (Freeman, 2000) ฟรีแมนอธิบายแนวคิด "การปิดฉากเรื่องเล่า" (narrative foreclosure) ว่าเป็นภาวะที่บุคคลซึ่งเผชิญความกระทบกระเทือนทางจิตใจรู้สึกว่าคุณค่าชีวิตมาถึงตอนจบที่ไม่อาจเปลี่ยนแปลงได้ จึงมองว่าเรื่องราวชีวิตของตนสิ้นสุดลงแล้ว และชีวิตที่เหลือเป็นเพียง "การตายทั้งเป็น" (living death) (Freeman, 2000: 88) เรื่องเล่าลักษณะนี้มักพบในผู้สูงอายุและผู้ป่วยระยะสุดท้าย ซึ่งมองว่าชีวิตเหลือเพียงความเสื่อมถอยและไม่มีสิ่งใดให้ทำอีก สะท้อนวาทกรรมหลักเกี่ยวกับผู้สูงอายุที่กำหนดตอนจบของชีวิตไว้ล่วงหน้า เมื่อผู้สูงอายุยอมรับกรอบเรื่องเล่านี้ก็อาจจำนนต่อชะตากรรมและไม่คิดดำเนินชีวิตต่อไป

ผู้ป่วยโรคซึมเศร้ารุนแรงมักมีมุมมองคล้ายผู้ป่วยระยะสุดท้าย ที่เห็นว่าชีวิตของตนกำลังจะปิดฉากลง ความทุกข์ที่ดูเหมือนไม่มีทางหลุดพ้นทำให้ไม่เห็นโอกาสในการเปลี่ยนแปลงตนเองหรือเรื่องราวชีวิต จึงรู้สึกหดหู่ มองว่าชีวิตไร้เป้าหมายและความหมาย และไม่เชื่อว่ามีความเป็นไปได้ใหม่ ๆ จนบางรายตัดสินใจยุติชีวิต อย่างไรก็ตาม ฟรีแมนเสนอว่าบุคคลสามารถฟื้นฟูตัวตน (self-renewal) ได้ด้วยการสร้างเรื่องเล่าที่เปิดพื้นที่ให้กับความหวังและอนาคตที่มีความหมาย

ลารabee และคณะเสนอวิธีการจัดการกับความเจ็บปวดในจิตใจหลายรูปแบบ เช่น การใช้ศิลปะ การวาดภาพ ดนตรี หรือการเคลื่อนไหวร่างกายเพื่อถ่ายทอดความรู้สึกแทนคำพูด รวมถึงการสร้างพื้นที่ปลอดภัยที่มีผู้รับฟังอย่างเข้าใจ และการบำบัดทางจิตวิทยา เพื่อช่วยให้บุคคลเผชิญหน้ากับความทรงจำและความรู้สึกที่ถูกกดทับ (Larrabee et al., 2003)

ดังที่กล่าวไปแล้วว่า เรื่องเล่าของบุคคลไม่อาจแยกจากอิทธิพลของสังคมและวัฒนธรรม ในหลายวัฒนธรรมไม่ยอมรับว่าภาวะซึมเศร้าเป็นความเจ็บป่วยทางจิต แต่มองว่าเป็นอารมณ์ความรู้สึกทุกข์ใจตามสถานการณ์ เช่น การสูญเสียบุคคลที่รัก การเจ็บป่วยทางกาย เป็นต้น อาการต่าง ๆ จึงมักถูกมองว่าเป็น "ความขี้เกียจ" หรือ "ความเหนื่อยล้า" หรือ "คิดไปเอง" ทำให้คนรอบข้างเพิกเฉยต่อความรุนแรงของปัญหา ในบางวัฒนธรรมไม่มีคำเรียกที่เหมาะสมสำหรับโรคนี้ ทำให้ความเข้าใจโรคมักจำกัด อีกทั้งคำว่า "โรคซึมเศร้า" มักทำให้ผู้ป่วยถูกมองว่าเป็นคนอ่อนแอ หรือไม่พยายามแก้ความบกพร่องของตนเอง ด้วยการทำตัวร่าเริง ลูกขึ้นมาทำงาน ออกกำลังกาย หรือสวดมนต์ ทั้งที่ในความเป็นจริง โรคซึมเศร้ามีความร้ายแรงจนผู้ป่วยไม่สามารถทำกิจกรรมพื้นฐานได้ วิลเลียม สไตรออน (William Styron) ผู้เขียนบันทึกความทรงจำเกี่ยวกับโรคซึมเศร้าเรื่อง "Darkness Visible" เสนอให้ใช้คำที่สื่อถึงความรุนแรงของโรค เช่น เปรียบว่าเป็น "พายุทางอารมณ์" จากความผิดปกติในสมอง เพื่อให้ผู้อื่นเข้าใจประสบการณ์ของผู้ป่วยได้ดีขึ้น (Roper, 2018) ในสังคมที่มีอคติต่อความเจ็บป่วยทางจิตเวช หรือไม่เชื่อว่าการรักษาทางการแพทย์ช่วยได้ ผู้ป่วยจึงไม่กล้าเปิดเผยอาการของตนเอง และไม่เข้ารับการรักษา สถิติการรับบริการในสถานพยาบาลจึงมีน้อยกว่าความเป็นจริง (Pending Medical Review, 2024)

8.4 การวิเคราะห์เรื่องเล่า

แขนงวิชาต่าง ๆ ศึกษาเรื่องเล่าด้วยแนวทางแตกต่างกันไป การศึกษาทางชาติพันธุ์วรรณา (Ethnography) วิเคราะห์วิธีที่กลุ่มชนต่าง ๆ ใช้เรื่องเล่าสร้างอัตลักษณ์ของกลุ่ม เพื่อรักษาและสืบทอดความเชื่อและค่านิยมทางวัฒนธรรม ถ่ายทอดความทรงจำทางประวัติศาสตร์ และรับมือกับความเปลี่ยนแปลงทางสังคม เช่น เมื่อต้องติดต่อกับกลุ่มวัฒนธรรมอื่น หรือเกิดความเปลี่ยนแปลงภายในชุมชน

การศึกษาสังคมผ่านเรื่องเล่าแตกต่างจากการวิจัยแนวปฏิฐานนิยม (Positivism) ที่มุ่งแสวงหาความรู้จากหลักฐานเชิงประจักษ์เพื่อยืนยัน "ความจริง" การศึกษาด้วยเรื่องเล่าอยู่ภายใต้กรอบปรากฏการณ์นิยมที่มองว่าความจริงและความรู้ถูกประกอบสร้าง (construct) ผ่านการตีความประสบการณ์และปรากฏการณ์ทางสังคม ความจริงจึงมีลักษณะสัมพัทธนิยม (Relativism) เปลี่ยนแปลงได้ตามบริบทเงื่อนไขต่าง ๆ ไม่ใช่ความจริงที่หยุดนิ่งตายตัว ดังนั้น ผู้ศึกษาด้วยวิธีนี้ต้องตระหนักตั้งแต่เริ่มต้นว่าเรื่องเล่าและการแสดงออกใดก็ตามในกระบวนการเล่าเรื่องมิใช่ความจริงแท้ แต่เป็นการอธิบายการกระทำทางสังคม ที่เชื่อมโยงกับเจตจำนง ความเชื่อ และความปรารถนาของผู้เล่า ทัศนคติในการศึกษาเกิดขึ้นได้เสมอเพราะแต่ละคนมีความคิดและความเชื่อของตนเอง ซึ่งผู้เล่าอาจไม่ตระหนักถึงเบื้องหลังการกระทำของตนเอง ขณะที่ผู้ศึกษาจะต้องพยายามเข้าใจผู้เล่าด้วยความรู้สึกร่วม (empathy) โดยไม่ใช่เกณฑ์เชิงวัตถุวิสัยตัดสิน

ความยากของการวิจัยด้วยเรื่องเล่าอยู่ที่การตรวจสอบความถูกต้อง (validity) และความน่าเชื่อถือ (reliability) ของข้อมูล เพราะผู้เล่าตีความเรื่องที่เล่าจากมุมมองส่วนบุคคล อาจมีการปรับเปลี่ยน หรือขยายความเพื่อเป้าหมายบางอย่างเช่น โน้มน้าวให้ผู้ฟังสนับสนุนความคิดและความเชื่อของตน ดังนั้น นักวิจัยจะต้องวิเคราะห์เรื่องเล่าโดยเชื่อมโยงทั้งเนื้อหา บริบทของเรื่อง และกระบวนการเล่า การวิเคราะห์ข้อมูลยังแตกต่างกันไปตามบริบท และประสบการณ์ของผู้วิจัยด้วยเช่นกัน อย่างไรก็ตาม นักวิจัยก็ต้องมีความรับผิดชอบโดยการใช้ข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูลอย่างซื่อสัตย์

การวิจัยด้วยเรื่องเล่ามีข้อควรคำนึงหลายประการ ได้แก่ (McDonald, 2014)

1. ด้านจริยธรรม (Ethical considerations) ผู้วิจัยต้องเคารพความเป็นส่วนตัวของผู้เล่า และเคารพเนื้อหาของเรื่องเล่า โดยไม่บิดเบือนหรือปรับแต่งให้ผิดไปจากต้นฉบับซึ่งอาจทำให้ผู้เล่าเกิดความเสียหายทางสังคมหรือจิตใจ นอกจากนี้ยังกระทบต่อความไว้วางใจระหว่างผู้วิจัยกับผู้เล่า ซึ่งส่งผลต่อคุณภาพและความน่าเชื่อถือของข้อมูล
2. พลวัตของอำนาจและมุมมอง (Power dynamics) เรื่องเล่ามีพลวัตสูง การเล่าเรื่องแต่ละครั้งอาจตีความต่างกันขึ้นอยู่กับริบทและประสบการณ์ของผู้เล่า ขณะเดียวกัน ผู้วิจัยก็มีมุมมองในการตีความเรื่องที่อาจแตกต่างจากผู้เล่า ดังนั้น ผู้วิจัยต้องไม่ใช่อคติส่วนตัวในการวิเคราะห์ หรือสร้างความหมายใหม่ที่บิดเบือนเจตนาของผู้เล่า
3. ประเด็นระเบียบวิธีวิจัย (Methodological issues) เรื่องเล่าอาจมีความซับซ้อน ไม่สมบูรณ์ หรือมีปริมาณมากเกินไปจนจะวิเคราะห์ได้หมด ผู้วิจัยต้องเลือกสรรบางเรื่องเล่ามาจัดจำแนกประเภท และตีความอย่างรอบคอบ การจัดการกับข้อมูลเชิงคุณภาพเหล่านี้ต้องอาศัยความเข้าใจเชิงลึก และการสะท้อนย้อนคิดอย่างสม่ำเสมอ

ตาม "ทฤษฎีการเล่าเรื่อง" (Narrative Theory) ของ โรลอง บาร์ตส์ (Roland Barthes, 1915–1980) นักวิจารณ์วรรณกรรมและนักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส การเล่าเรื่องไม่ใช่การถ่ายทอดความจริง แต่เป็นการสื่อ "ความหมาย" ผ่านภาษาและสัญลักษณ์ การวิเคราะห์เรื่องเล่าจะเปิดเผยความหมายเหล่านั้น อย่างไรก็ตาม ผู้เล่าเรื่องไม่ได้สร้างความหมายจากความคิดส่วนตัว แต่ความคิดของผู้เล่าถูกกำกับด้วยโครงสร้างทางภาษา วัฒนธรรม และอุดมการณ์ของสังคม แม้แต่การแต่งเรื่องจากจินตนาการ ความคิดและถ้อยคำของผู้เขียนก็อยู่ในกรอบของภาษาและบรรทัดฐานของสังคม นักเขียนจึงเป็นเพียงผู้ถ่ายทอดความหมาย ด้วยเหตุนี้ บาร์ตส์จึงไม่เห็นด้วยกับการตีความวรรณกรรมตามเจตนาของผู้เขียน แต่ควร "ปลดปล่อย" ตัวบทให้มีชีวิตชีวาด้วยการให้ผู้อ่านสร้างความหมายของตนเอง เปิดกว้างให้มีการปะทะสังสรรค์ทางความคิดและเป็นอิสระจากอำนาจการสร้างหมายของผู้เขียน (ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช, 2558: 24) เพราะทั้งผู้เขียนและผู้อ่านต่างเป็นผลผลิตของสังคมและวัฒนธรรม และอยู่ภายใต้โครงสร้างของภาษาที่เกิดขึ้นมาก่อนตัวเราและกำหนดจากภายนอกตัวเรา (เบลซีย์, 2549: 26; วรรณพิมล อังคศิริสรรพ, 2541; Barthes, 1977)

บาร์ตส์เสนอแนวคิดที่ว่าด้วย "มรณกรรมของประพันธ์กร" (The Death of the Author) (Barthes, 1997) ที่อธิบายว่า บทบาทหน้าที่ของผู้เขียนจบสิ้นลงแล้วหลังจากเผยแพร่ผลงาน ความหมายของตัวบทขึ้นอยู่กับผู้อ่านว่าจะตีความอย่างไร ซึ่งไม่สามารถตัดสินว่าการตีความแบบใดถูกต้องที่สุด การอ่านวรรณกรรมหรือการบริโภคสื่อใดก็ตามผู้อ่าน

อาจสร้างความหมายใหม่จากตัวบทเดิม โดยไม่จำเป็นต้องมุ่งทำความเข้าใจแก่นแท้ในตัวบทนั้น แต่สำรวจหาทฤษฎีที่กำหนดตัวบท ด้วยการวิเคราะห์กลวิธีการนำเสนอ การผูกโยงเรื่อง วิธีการเล่าเรื่อง และการใช้ภาษา ตามแนวทางนี้งานเขียนหรือตัวบทจึงถูกอ่านในฐานะระบบของสัญญาณ ที่มีการถอดรหัสหรือทฤษฎีที่ใช้สร้างความหมาย บาร์ตส์เรียกว่า "การวิเคราะห์ตัวบท" (textual analysis) (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2545: 179) ทำให้ความหมายของงานเขียนไม่ตายตัว แต่เปลี่ยนแปลงไปตามบริบทแวดล้อม การรับรู้เรื่องราวเดียวกันอาจตีความต่างกันไป เมื่อเวลา สถานที่ และสถานการณ์ทางสังคม หรือประสบการณ์ของผู้รับสารเปลี่ยน

การวิเคราะห์เรื่องเล่าต้องแยก "เรื่อง" (story) ออกจาก "การเล่าเรื่อง" (discourse) เรื่องคือเหตุการณ์หรือข้อเท็จจริง แต่การเล่ามีกลวิธีในการนำเสนอ ในข้อเขียนเรื่อง "Introduction to the Structural Analysis of Narratives" (Barthes, 1997) บาร์ตส์อธิบายว่า เรื่องเล่าเป็นระบบของสัญญาณที่นำรูปสัญญาณ (signifier) มาประกอบกันเพื่อสร้างความหมายสัญญาณ (signified) กลวิธีการสื่อสารเรื่องเล่า (narrative discourse) เช่น การจัดความสัมพันธ์ขององค์ประกอบต่าง ๆ ในเรื่อง การลำดับเหตุการณ์ การใช้ภาษา คำพูด และสัญลักษณ์ ฯลฯ มีส่วนทำให้ความหมายของเรื่องเล่าต่างกันออกไป เช่น การเล่าเรื่องตามลำดับเวลา ต่างจากการเล่าสลับไปมา หรือการเล่าจากมุมมองของตนเอง (first-person narration) ต่างจากการเล่าจากมุมมองของผู้อื่น (third-person narration)

การวิเคราะห์เรื่องเล่าและการเล่าเรื่องมีความซับซ้อน โดยเฉพาะกรณีการเล่าต่อกันผ่านการแปล หรือมีบรรณาธิการแก้ไข เพราะทำให้มีผู้ร่วมสร้างเรื่องเล่ามากกว่าหนึ่งคน ซึ่งแต่ละคนตีความเรื่องราวต่างกัน ตัวอย่างเช่น งานศึกษาเรื่อง "ความย้อนแย้งในอุดมการณ์และการดิ้นรนความเป็นมนุษย์ในเรื่องเล่าบาดแผล เรื่อง Escape from Camp 14" ของปณณวิชญ์ ผสมทรัพย์ (2561) ชี้ว่าเรื่องเล่ามีผู้เกี่ยวข้องอย่างน้อยสองคน ได้แก่ "ชิน ดงฮยอก" (Shin Dong-hyuk) ผู้หลบหนีจากค่ายกักกันในเกาหลีเหนือ และ "เบลน ฮาร์ดเนน" (Blaine Harden) คอลัมนิสต์ชาวอเมริกันผู้เขียนหนังสือ ชิน ดงฮยอกถ่ายทอดประสบการณ์ชีวิตในค่ายกักกันที่เต็มไปด้วยความเจ็บปวดจากการควบคุมและความรุนแรง แต่เรื่องเล่านี้เป็นเพียงบางส่วนของเหตุการณ์ และผ่านการตีความใหม่ในขณะเล่าเรื่อง ขณะเดียวกันผู้เขียนเรื่องก็นำเสนอผ่านกรอบวัฒนธรรมและอุดมการณ์ตะวันตกที่ตรงกันข้ามกับอุดมการณ์ของรัฐบาลเกาหลีเหนือ ทำให้เรื่องเล่าเน้นการทารุณและความโหดร้ายของรัฐบาลและเจ้าหน้าที่เกาหลีเหนือ ดังนั้น เรื่องที่ถูกถ่ายทอดจึงไม่ใช่เพียงข้อเท็จจริง แต่เป็นการประกอบสร้างความหมายด้วยอำนาจของผู้เล่า และยังผลิตซ้ำวาทกรรมและภาพแทนของอุดมการณ์คอมมิวนิสต์ที่ถูกมองว่าป่าเถื่อนไร้มนุษยธรรม

สรุปได้ว่า เรื่องเล่าเป็นเครื่องมือสำคัญในการทำความเข้าใจพฤติกรรมและประสบการณ์ของมนุษย์ในมิติทางสังคมและวัฒนธรรม การศึกษาเรื่องเล่าอิงกระบวนทัศน์ปรากฏการณ์นิยมที่มองว่าเรื่องเล่าไม่ใช่ความจริงแท้ แต่เป็นความจริงถูกประกอบสร้างผ่านการตีความและบริบททางสังคม สะท้อนความเชื่อ เจตจำนง และประสบการณ์ของผู้เล่า การวิเคราะห์เรื่องเล่าจึงต้องอาศัยความเข้าใจและความรู้สึกร่วม (empathy) เพื่อทำความเข้าใจสาเหตุและความหมายของการกระทำทางสังคม และตระหนักว่าเรื่องเล่าถูกตีความใหม่ได้เสมอ เพราะในขณะที่ผู้เล่าถ่ายทอดเรื่องราวเหล่านั้นพวกเขาก็กำลังจัดระเบียบความคิดและสร้างความหมายใหม่ให้กับประสบการณ์ชีวิตของตนไปด้วย

8.5 สรุปท้ายบท

บทนี้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับการเล่าเรื่องและการศึกษาเรื่องเล่า ซึ่งมีความสำคัญในการศึกษาทางสังคมศาสตร์ เนื่องจากเป็นวิธีทำความเข้าใจประสบการณ์ของมนุษย์ การสร้างความหมาย และการสื่อสาร รวมถึงการแสดงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของกลุ่มคนต่าง ๆ การเล่าเรื่องช่วยให้ผู้คนสร้างความหมายจากประสบการณ์ชีวิตของตน และถ่ายทอดไปยังผู้อื่น ส่งเสริมความเข้าใจกัน รวมทั้งยังเป็นกระบวนการต่อสู้ต่อรองกับอำนาจครอบงำทั้งในระดับบุคคลและสังคม

การรับฟังและศึกษาเรื่องเล่าสามารถช่วยทำความเข้าใจโครงสร้างสังคม การเมือง และการต่อสู้ช่วงชิงความหมายของกลุ่มคนต่าง ๆ และความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เท่าเทียมกัน รวมทั้งการจัดการความสัมพันธ์เหล่านั้น การเล่าเรื่องยังเป็นกระบวนการที่ช่วยฟื้นฟูเยียวยาบุคคลหรือชุมชนที่ประสบความทุกข์ทรมาน จากการเปลี่ยนแปลงและวิกฤติการณ์ปัญหา

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

ชูศักดิ์ ภัทรกุลวณิช.

2558. **อ่าน (ไม่) เอาเรื่อง** (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์อ่าน.

ธนิดา สว่างเรือง.

2553. **ฉันคือเอรี กับประสบการณ์ข้ามแดน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ประพันธ์สาส์น.

ปิ่นณวิษฐ์ ผสมทรัพย์.

2561. "ความย้อนแย้งในอุดมการณ์และการลิดรอนความเป็นมนุษย์ในเรื่องเล่าบาดแผล เรื่อง Escape from Camp 14". *วารสารมนุษยศาสตร์*, 25 (2): 143-179.

รังสรรค์ ณะพรพันธุ์

2543. **ถนนหนังสือ**. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.

วรรณนะ หนูหมื่น และศิริพร แทนสุวรรณ์.

2560. **นัยสำคัญของเรื่องเล่าความเจ็บปวดในสารคดีเรื่องฉันคือเอรีและเขตราหน้าว่าหมอฆ่าคน**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, มหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์.

สุนทร คำยอด.

2558. "จาก "ขอน้ำท่วม" ถึง "เพลงผาวังซู่" สู "ผ้าชิ้นน้ำท่วม": การต่อสู้ด้วยภาษา และอุดมการณ์ล้านนา นิยม". *วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยแม่โจ้*, 3 (2): 25-41.

อู่ฮุยเซียง, (นามปากกา).

2558. **เขตราหน้าว่าหมอฆ่าคน**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ประพันธ์สาส์น.

Amnesty International.

2567. "ศิลปะแห่งการเล่าเรื่องบนแพลตฟอร์มใหม่ ท่ามกลางยุคแห่งการแข่งขันความเร็ว". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568 จาก <https://shorturl.at/P4gHA>.

Worakan, J.

2568. "มองความหมายในความเจ็บปวดของความสัมพันธ์ ผ่านปรัชญาภาษาของ "วิทเจนสไตน์". [ออนไลน์]. สืบค้นจาก

<https://thematter.co/social/what-does-philosophy-say/wittgenstein-silence/252356>.

ภาษาอังกฤษ

Barthes, Roland.

1997. "Introduction to the Structural Analysis of Narratives". In **Image, Music, Text**. Translated by Stephen Heath. New York: Hill and Wang.

Bury, Mike.

2001. "Illness Narratives: Fact or Fiction?". *Sociology of Health & Illness*, 23 (3): 263-285.

Butler, Judith.

2009. **Frames of War: When Is Life Grievable?**. London: Verso.

Callahan, William A.

2013. **China Dreams: 20 Visions of the Future**. Oxford: Oxford University Press.

Das, Veena.

1997. "The Act of Witnessing: Violence, Poisonous Knowledge, and Subjectivity". In V. Das, A. Kleinman, M. Ramphele, P. Reynolds (Eds.), **Violence and Subjectivity** (pp. 205-255). Berkeley: University of California Press.
- 2007a. "Language and Body: Transactions in the Construction of Pain". In A. K. Jain & M. S. Ryan (Eds.), **The Body and its Representations**. (pp. 165-181). London: Routledge.
- 2007b. **Life and Words: Violence and the Descent into the Ordinary**. Berkeley: University of California Press.
2018. "Our Work to Cry: Your Work to Listen". *International Journal of Human Rights*, 22 (7): 1024-1040.

Feder-Alford, Elizabeth.

2006. "Only a Piece of Meat: One Patient's Reflections of Her Eight-Day Hospital Experience". *Qualitative Inquiry*, 12 (3): 596-620. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 6 มกราคม 2568 จาก <https://doi.org/10.1177/1077800405282799>.

Fisher, Walter R.

1987. **Human Communication as Narration: Toward a Philosophy of Reason, Value, and Action**. Columbia: University of South Carolina Press.

Freeman, Mark.

2000. "When the Story's Over: Narrative Foreclosure and the Possibility of Self-Renewal". In M. Andrews, S. D. Sclater, C. Squire & A. Treacher (Eds.), **Lines of narrative: Psychosocial Perspectives**. (pp. 81-91). New York: Routledge.

Friedson, Meledith Lynn.

2013. "Subjective Darkness Depression as a Disintegration of Meaning in the Core Narrative". *Narrative Work*, 3 (2): 1-28. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568 จาก https://www.erudit.org/en/journals/nw/2013-v3-n2-nw3_2/nw3_2art01/.

Giddens, Anthony.

1991. **Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age**. Stanford: Stanford University Press.

Goffman, Erving.

1956. **The Presentation of Self in Everyday Life**. Edinburgh: University of Edinburgh, Social Sciences Research Centre.

Harden, Blaine.

2012. **Escape from Camp 14: One Man's Remarkable Odyssey from North Korea to Freedom in the West**. New York: Viking.

Kundera, Milan.

1979. **The Book of Laughter and Forgetting**. Translated by Aaron Asher. New York: Harper Perennial Modern Classics.

Larrabee, M. J., Weine, S., & Woollcott, P.

2003. "The Wordless Nothing: Narratives of Trauma and Extremity". *Human Studies*, 26 (3): 353–382. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568 จาก <https://doi.org/10.1023/A:1025706628725>.

McDonald, Daniel G.

2014. "Narrative Research in Communication: Key Principles and Issues", *Review of Communication Research*, 2 (1): 115-132.

Pending Medical Review.

2024. "Sociology of Depression – Effects of Culture and Depression". *MentalHealth.com*[ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568 จาก <https://www.mentalhealth.com/library/sociology-of-depression-culture-effects>.

Roper, Jane.

2018. "This Is the Problem with Casually Using the Word 'Depressed'". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568 จาก <https://www.wbur.org/cognoscenti/2018/05/29/mental-health-awareness-month-jane-roper>.

Scheper-Hughes, Nancy., and Lock, Margaret M.

1987. "The Mindful Body: A Prolegomenon to Future Work in Medical Anthropology". *Medical Anthropology Quarterly*, 1 (1): 6–41.

Slatta, Richard W.

2010. "Making and Unmaking Myths of the American Frontier". *European Journal of American Culture*, 29 (2): 81-92. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 6 มกราคม 2568 จาก https://doi.org/10.1386/ejac.29.2.81_1.

Wittgenstein, Ludwig.

1922. **Tractatus Logico-Philosophicus**. Translated by C. K. Ogden. London: Routledge & Kegan Paul. (Original work published 1921).
1953. **Philosophical Investigations**. Oxford: Blackwell.

บทที่ 9

ความรุนแรงในสื่อ

เมื่อกล่าวถึง "ความรุนแรง" คนทั่วไปมักนึกถึงการใช้กำลังทำร้ายร่างกาย การคุกคามชีวิต และทรัพย์สิน อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันยอมรับกันมากขึ้นว่าความรุนแรงมิได้จำกัดเพียงแค่การกระทำทางกายภาพเท่านั้น แต่ยังรวมถึงการใช้ถ้อยคำ ภาษา หรือแม้แต่การกระทำทาง ที่สร้างความกระทบกระเทือนทางจิตใจ สื่อมวลชนจำนวนมากรายงานเหตุการณ์ความรุนแรง ขณะเดียวกัน สื่ออีกไม่น้อยกลายเป็นผู้ใช้ความรุนแรงเสียเอง ด้วยการนำเสนออย่างมีอคติ การเลือกใช้คำที่ตอกย้ำความเกลียดชัง สร้างความเป็นอื่น และทำให้เกิดการแบ่งแยก เช่น การเรียกผู้คนว่า "โจรใต้" "ลาว" หรือ "ชาวเขา" ซึ่งผลิตซ้ำวาทกรรมอคติทางชาติพันธุ์ หรือการใช้ถ้อยคำในเชิงตัดสินคุณค่า เช่น "สุดเหิม" "โหด" "ป่วน" "เผาบ้านเผาเมือง" หรือ "ควายแดง" ซึ่งอาจส่งผลให้ผู้บริโภคสื่อรู้สึกเกลียดชังผู้ที่ถูกกล่าวถึง โดยไม่ทำความเข้าใจบริบทหรือเหตุผลเบื้องหลังการกระทำเหล่านั้น ความรุนแรงในสื่อมักอยู่ในรูปแบบที่แนบเนียน เช่น การเลือกสรรภาษา การใช้สัญลักษณ์ หรือภาพประกอบ ซึ่งผลิตซ้ำมายาคติ สร้างความเป็นอื่น และจำกัดความเข้าใจของสังคมต่อผู้คนหรือเหตุการณ์

9.1 ความรุนแรงที่มองไม่เห็น

ความรุนแรง ไม่ได้หมายถึงเพียงแค่การใช้กำลังทางกายภาพ เช่น การทำร้ายร่างกาย การใช้อาวุธ การต่อสู้ หรือการทำให้ทรัพย์สินเสียหายเท่านั้น แต่ยังรวมถึงการกระทำอื่น ๆ ที่สร้างความเจ็บปวดหรือบาดแผลทางใจ เช่น การด่าทอ ดูถูกเหยียดหยาม ทำให้อีกฝ่ายรู้สึกต่ำต้อยหรือเสียศักดิ์ศรี ซึ่งเป็นการแสดงออกที่เห็นได้ชัดเจนและรับรู้ได้ทันที อย่างไรก็ตาม ไม่ได้มีเพียงแค่การกระทำที่ปรากฏต่อสายตาเท่านั้น แต่มีความรุนแรงอีกหลายรูปแบบที่ซ่อนเร้น มองไม่เห็นอย่างชัดเจน และไม่ทิ้งร่องรอยทางกายภาพ เช่น การเลือกปฏิบัติ การเหยียดเชื้อชาติ การกีดกันโอกาส หรือการใช้ถ้อยคำที่ลดทอนคุณค่าความเป็นมนุษย์ หรือการสร้างภาพลักษณ์เชิงลบต่อคนบางกลุ่ม ความรุนแรงลักษณะนี้มักถูกมองข้ามหรือไม่เห็นว่าเป็น "ความรุนแรง" เพราะไม่มีหลักฐานหรือวัตถุผลกระทบได้ยาก ทั้งที่ผลอาจฝังลึกและยาวนานไม่น้อยกว่าความรุนแรงทางกายภาพ ความรุนแรงลักษณะนี้อยู่ในโครงสร้างสังคมและวัฒนธรรม เป็นกฎเกณฑ์ บรรทัดฐาน และค่านิยมที่ยอมรับกันทั่วไปโดยไม่ตั้งคำถาม เช่น การแบ่งแยกชนชั้น การเลือกปฏิบัติต่อเพศสภาพ ชาติพันธุ์ ศาสนา หรือภูมิหลังทางเศรษฐกิจ ทำให้คนบางกลุ่มอยู่ในสถานะเสียเปรียบ ถูกจำกัดโอกาส หรือถูกทำให้ไร้เสียงในสังคม นอกจากนี้

ยังมีการแสดงออกผ่านภาษา ภาพ สื่อ และพิธีกรรม ที่ตอกย้ำความไม่เท่าเทียม เช่น การใช้คำเรียกที่เหยียดหยาม การผลิตซ้ำภาพจำที่มีอคติ หรือแม้กระทั่งเนื้อหาในระบบการศึกษาที่กล่อมเกลาให้ผู้คนยอมรับว่าความไม่เท่าเทียมเป็นเรื่อง "ธรรมชาติ" ความรุนแรงที่มองไม่เห็นส่งผลในระยะยาว ทำให้ผู้คนไม่สามารถเข้าถึงสิทธิขั้นพื้นฐานได้อย่างเท่าเทียมกัน

บทนี้กล่าวถึง "ความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์" ตามแนวคิดของ ปีแอร์ บูดีเยอ (Pierre Bourdieu, 1930–2002) นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส และ "ความรุนแรงเชิงวัฒนธรรม" ซึ่งเป็นแนวคิดของ โยฮัน กัลตุง (Johan Galtung, 1930–ปัจจุบัน) นักวิชาการชาวนอร์เวย์ ผู้ศึกษาด้านสันติภาพและความขัดแย้ง ทั้งสองแนวคิดอธิบายเกี่ยวกับการครอบงำทางความคิด ทัศนคติ ความเชื่อ ค่านิยม ความรู้ และอุดมการณ์ ซึ่งทำให้คนทั่วไปยอมรับความรุนแรงโดยไม่รู้ตัว แม้แต่ผู้ถูกกดขี่ก็อาจไม่ตระหนักว่าตนกำลังถูกกระทำด้วยความรุนแรง กระบวนการนี้ทำให้โครงสร้างสังคมที่ไม่เป็นธรรมดำรงอยู่ต่อไปโดยไม่มีการตั้งคำถามหรือต่อต้าน

สื่อมีส่วนทำให้ความรุนแรงเกิดขึ้น และแผ่ขยายออกไป ด้วยการสร้างภาพลักษณ์เชิงลบ หรือการให้คุณค่ากับบุคคลไม่เท่าเทียมกัน การใช้ภาษาที่เหยียดหยามและตอกย้ำอคติ และการทำให้สังคมมองว่าการเลือกปฏิบัติและการกระทำที่ไม่เป็นธรรมเป็นเรื่องปกติ สื่อยังอาจนำเสนอพฤติกรรมที่เป็นอันตราย เช่น การล่อลวงละเมิดหรือการคุกคามผู้อื่นราวกับเป็นเรื่องธรรมดาที่ยอมรับได้ เช่น นวนิยายหรือละครโทรทัศน์ที่มีเนื้อเรื่องว่าพระเอกข่มขืนนางเอก แต่ท้ายที่สุดนางเอกกลับยอมรับเหตุการณ์นั้น และเกิดความรักต่อผู้ที่ใช้ความรุนแรง การนำเสนอเช่นนี้ทำให้ความรุนแรงทางเพศกลายเป็นสิ่งที่ยอมรับได้ในบริบทของความรัก ซึ่งเป็นการบิดเบือนความเข้าใจเรื่องสิทธิในร่างกายและความยินยอมพร้อมใจ (consent) ยิ่งไปกว่านั้น สื่อบางประเภทยังไม่นำเสนอผลกระทบที่เกิดขึ้นกับผู้ถูกกระทำ ความรุนแรง การมองข้ามความทุกข์ของผู้เสียหายเป็นการลดทอนคุณค่าและเสียงของพวกเขา และส่งผลให้สังคมมองว่าไม่จำเป็นต้องใส่ใจเรื่องเหล่านี้

9.2 ความรุนแรงทางวัฒนธรรม (Cultural Violence)

โยฮัน กัลตุง นักสังคมวิทยาที่มีชื่อเสียงด้านการศึกษาด้านสันติภาพและความขัดแย้ง ได้รับการยกย่องว่าเป็นผู้บุกเบิกแนวคิดเกี่ยวกับความรุนแรงและสันติภาพ เสนอแนวคิด "สามเหลี่ยมความรุนแรง" (Triangle of Violence) ที่ชี้ให้เห็นว่าความรุนแรงเกิดขึ้นได้หลายระดับและมีความสัมพันธ์กัน กล่าวคือ "ความรุนแรงทางวัฒนธรรม" สนับสนุน "ความรุนแรงโครงสร้าง" ซึ่งความรุนแรงโครงสร้างอาจนำไปสู่ "ความรุนแรงโดยตรง" กัลตุงเห็นว่าการสร้างสันติภาพเพื่อให้สังคมมีความยุติธรรมและสงบสุขจะต้องขจัดความรุนแรงสามรูปแบบนี้

ตามแนวคิดของ กัลตุง **ความรุนแรงทางวัฒนธรรม (Cultural Violence)** หมายถึง การที่วัฒนธรรม ค่านิยม ความเชื่อ อุดมการณ์ หรือวาทกรรมถูกใช้เป็นข้ออ้างหรือสร้างความชอบธรรมให้กับความรุนแรงทางตรง และความรุนแรงเชิงโครงสร้าง วัฒนธรรมตามความหมายของกัลตุง ได้แก่ ศิลปะ ศาสนา ภาษา ประเพณี ค่านิยม และสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่สนับสนุนการกดขี่ การเลือกปฏิบัติต่อคนบางกลุ่ม ทำให้ความรุนแรงอีกสองรูปแบบดูราวกับเป็นเรื่องปกติธรรมดาหรือยอมรับได้ ความรุนแรงเชิงวัฒนธรรมมีลักษณะนามธรรมและไม่ปรากฏชัดเจนเท่าความรุนแรงทางตรง แต่ยากที่จะเปลี่ยนแปลง

ตัวอย่างเช่น การตีความความเชื่อทางศาสนาอย่างบิดเบือน เพื่อจำกัดสิทธิ กดขี่ หรือคุกคามคนบางกลุ่ม ระบบวรรณะในศาสนาฮินดูที่แบ่งชนชั้นทางสังคม และจำกัดโอกาสของผู้ที่อยู่ในวรรณะต่ำกว่า การตีความคำสอนทางศาสนาเพื่อสนับสนุนการทำสงครามแย่งชิงพื้นที่หรือวัตถุศักดิ์สิทธิ์ หรือการก่อการร้าย

การปรามาสผู้ที่มีความเชื่อต่าง หรือการลดทอนความเป็นมนุษย์ของศัตรู นอกจากนี้ แนวคิดชาตินิยมที่เน้นย้ำความเหนือกว่าของชาติหรือเผ่าพันธุ์ของตนก็เป็นอีกตัวอย่างที่เคยถูกใช้สร้างความชอบธรรมให้การล่าอาณานิคมในอดีต โดยอ้างว่าการกระทำเหล่านั้นนำความเจริญไปสู่พื้นที่ล้าหลังป่าเถื่อน

กรณีการเหยียดหรือกดขี่ทางเพศเกิดขึ้นทั่วไป จากค่านิยมทางวัฒนธรรมและโครงสร้างทางสังคมแบบปิตาธิปไตยที่หล่อหลอมว่าผู้หญิงควรทำหน้าที่ในบ้านในฐานะ แม่บ้าน เมีย และแม่ และผู้ชายควรเป็นผู้นำ ทำให้ผู้หญิงถูกจำกัดสิทธิในการทำงาน การศึกษา และการมีส่วนร่วมทางการเมืองและสังคม หรือเห็นว่าผู้มีความหลากหลายทางเพศเป็นพวกวิปริต ค่านิยมเหล่านี้ทำให้สังคมไม่ยอมรับความเท่าเทียมและความหลากหลายทางเพศ นำไปสู่การเลือกปฏิบัติ กีดกัน ไม่คุ้มครองสิทธิ จนกระทั่งทำร้ายผู้หญิงและผู้ที่มีความหลากหลายทางเพศโดยเชื่อว่าเป็นการทำที่ถูกต้องเหมาะสมแล้ว นอกจากนั้นยังมีการสร้างค่านิยมให้ยอมรับการทำสงคราม ไม่ว่าจะเป็นการปลุกฝังอุดมการณ์ชาตินิยม การทำให้ทหารภาคภูมิใจในการเข้าร่วมสงคราม รวมทั้งการใช้วาทกรรมที่ลดทอนความเป็นมนุษย์ของฝ่ายตรงข้าม

เมื่อความรุนแรงทางวัฒนธรรมได้รับการยอมรับ ก็ส่งผลไปสู่ความรุนแรงเชิงโครงสร้าง เช่น การตรากฎหมายที่ให้สิทธิพิเศษแก่ศาสนาหนึ่งเหนือศาสนาอื่น เช่น รัฐศาสนา (Theocracy) ใช้หลักศาสนาเป็นหลักในการปกครองออกกฎหมายและนโยบายที่กดขี่กลุ่มศาสนาอื่น บังคับให้ประชาชนปฏิบัติตามหลักความเชื่อเดียวกัน และลงโทษผู้ที่ต่อต้านหรือฝ่าฝืนอย่างรุนแรง เช่น การทรมาน การตัดอวัยวะ การแขวนคอ หรือการประหารชีวิต หรือระบบการปกครองและกฎหมายที่ผู้ชายมีอำนาจเหนือผู้หญิง

ส่วน **ความรุนแรงเชิงโครงสร้าง (Structural Violence)** หมายถึง การที่บุคคลหรือกลุ่มคนถูกกดขี่ เอารัดเอาเปรียบ หรือไม่ได้รับความเป็นธรรม ขาดโอกาสที่จะมีคุณภาพชีวิตที่ดีไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ สุขภาพ การศึกษา ฯลฯ สาเหตุมาจากโครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมืองที่ไม่เป็นธรรม อาจมีกฎหมาย ระเบียบ และกลไกต่าง ๆ ที่สนับสนุนการใช้อำนาจและความรุนแรง ระบบราชการและกฎหมายหลายลักษณะทำให้การใช้ความรุนแรงกลายเป็นเรื่อง "ปกติ" ความรุนแรงเชิงโครงสร้างมักไม่ปรากฏให้เห็นชัดเจน ไม่สามารถชี้ได้ว่าผู้ใดเป็นผู้กระทำโดยตรง แต่ส่งผลกระทบในระยะยาวและครอบคลุมกว้างขวาง และอาจสืบทอดต่อเนื่องไปหลายชั่วอายุคน

ตัวอย่างของความรุนแรงเชิงโครงสร้าง เช่น "การฟ้องปิดปาก" หรือ SLAPP (Strategic Litigation Against Public Participation) เป็นการฟ้องร้องดำเนินคดีผู้ที่วิพากษ์วิจารณ์หรือโต้แย้งอำนาจ เพื่อปิดกั้นเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็น การฟ้องร้องอาจไม่มีเป้าหมายเพื่อชนะคดีความ แต่มุ่งสร้างภาระให้ผู้ถูกดำเนินคดียุ่งยาก เสียเวลา ค่าใช้จ่าย และได้รับผลกระทบในด้านอื่น ๆ จนกระทั่งยอมยุติการเคลื่อนไหว การดำเนินคดียังเป็นการส่งสัญญาณเตือนไปยังสาธารณชนว่า หากใครท้าทายอำนาจก็จะเผชิญความยุ่งยากแบบเดียวกัน ผู้ถูกฟ้องร้องซึ่งมีทรัพยากรจำกัดมักถูกกดดันให้ยอมรับข้อเรียกร้องของโจทก์ ไม่ว่าจะเป็นการยอมรับสารภาพว่ากระทำผิด กล่าวขอโทษ ชดเชยค่าเสียหาย หรือการลบข้อความที่ถูกมองว่าเป็นการละเมิด การดำเนินคดีทางกฎหมายยังเป็นเครื่องมือที่รัฐใช้ควบคุมประชาชนไม่ให้กระทำการที่ขัดต่อความต้องการของรัฐ เป็นการปกครองด้วยความกลัว (rule by fear) แรกกดดันทางกฎหมายและความกังวลผลกระทบที่อาจเกิดขึ้น ทำให้ประชาชนไม่กล้าวิพากษ์วิจารณ์ผู้ที่มีอำนาจ (iLaw, 2568)

สำหรับ **ความรุนแรงทางตรง (Direct Violence)** มักเกี่ยวข้องกับการใช้กำลังควบคุม ช่มชู้ หรือทำให้ฝ่ายตรงข้ามได้รับความเสียหายทางร่างกายและจิตใจโดยตรง เช่น การตบตี ชกต่อย ทำร้ายร่างกาย การใช้เครื่องมือหรืออาวุธทำร้าย การทรมาน หรือการฆาตกรรม การด่าทอ คุกคาม เหยียดหยาม การกดขี่ขูดรีด การบังคับใช้แรงงาน การข่มขืน การคุกคามทางเพศ หรือการบังคับให้แต่งงาน ซึ่งละเมิดสิทธิและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของผู้ถูกกระทำ ความรุนแรงประเภทนี้มักเกิดขึ้นระหว่างบุคคลหรือกลุ่มคนที่ขัดแย้งกัน และส่งผลกระทบโดยตรงต่อร่างกายหรือจิตใจที่มองเห็นได้ แม้ความรุนแรงทางตรงจะเป็นรูปแบบที่เห็นได้ชัดที่สุด แต่ก็มักมาจากความรุนแรงเชิงโครงสร้าง และ ความรุนแรงเชิงวัฒนธรรม

ความรุนแรงเชิงวัฒนธรรมไม่ได้เป็นเพียงแนวคิดหรือความเชื่อในระดับนามธรรมเท่านั้น แต่เป็นกลไกสำคัญที่ช่วยค้ำจุนและเสริมสร้างโครงสร้างทางสังคมที่ไม่เป็นธรรมให้ดำรงอยู่ การวิเคราะห์ความรุนแรงทางวัฒนธรรมต้องพิจารณาเชื่อมโยงกับความรุนแรงทางตรง และความรุนแรงเชิงโครงสร้าง เนื่องจากความเชื่อ ค่านิยม และอุดมการณ์ทางวัฒนธรรมเป็นรากฐานที่สนับสนุนความรุนแรงในรูปแบบอื่น เมื่อสังคมยอมรับความไม่เป็นธรรมโดยไม่ตั้งคำถาม

กัลตุง อธิบายว่า หากมนุษย์ไม่ได้รับการตอบสนองความต้องการพื้นฐาน 4 ประการ จะเกิดแรงกดดันทางสังคม และอารมณ์ที่อาจทำให้เกิดความรุนแรงได้ ความต้องการดังกล่าวไม่ใช่ปัจจัยสี่ แต่เป็นรากฐานของความมั่นคงและความสงบสุข ได้แก่ 1) การมีชีวิตรอด (Survival) คือ ความต้องการดำรงชีวิตโดยปลอดภัยจากการคุกคามทั้งทางร่างกายและสิ่งแวดล้อม เพื่อที่จะไม่อดอยาก เจ็บป่วย หรือเสียชีวิต 2) ความเป็นอยู่ที่ดี (Well-being) โดยมีสุขภาพกายและใจที่ดี มีคุณภาพชีวิตที่เหมาะสมทั้งในด้านเศรษฐกิจ สังคม และสภาพแวดล้อม โดยไม่ทุกข์ทรมาน เจ็บป่วย และพอใจในชีวิตของตน 3) อัตลักษณ์ (Identity) การยอมรับจากสังคม รู้สึกว่าตนเองมีความหมาย การละเมิดหรือถูกปฏิเสธอัตลักษณ์ทำให้รู้สึกว่าถูกทอดทิ้ง ถูกกดขี่ หรือไร้คุณค่า 4) เสรีภาพ (Freedom) สามารถเลือกและกำหนดชีวิตของตนเอง การถูกจำกัดเสรีภาพจะทำให้เกิดความไม่พอใจและกระทำความรุนแรงต่อตนเองหรือผู้อื่น (Galtung, 1990)

การจำกัดเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นเป็นความรุนแรงเชิงโครงสร้างรูปแบบหนึ่ง เพราะทำให้มนุษย์รู้สึกว่าควบคุมชีวิตของตนเองไม่ได้ ไม่สามารถมีส่วนร่วมทางการเมือง ขณะที่คนบางกลุ่มมีสิทธิพิเศษในการแสดงความคิดเห็นเรื่องต่าง ๆ มากกว่า การที่รัฐหรือผู้มีอำนาจเพิกเฉยต่อเสียงเรียกร้องของบุคคลหรือกลุ่มคน การไม่มีใครรับฟัง (not to be heard) หรือการถูกปิดกั้นการแสดงความคิดเห็นทำให้รู้สึกว่าเป็นบุคคลไร้ตัวตนในสังคม จะทำให้เกิดการประท้วงและต่อสู้เพื่อสิทธิของตน กัลตุงมองว่า การขาดกระบวนการเจรจาเป็นอุปสรรคสำคัญของกระบวนการสร้างสันติภาพ

สื่อมีอิทธิพลในการตอกย้ำค่านิยม และความเชื่อที่ทำให้การใช้ความรุนแรงกลายเป็นสิ่งปกติ หรือถูกมองว่าเป็นเรื่องธรรมชาติ ซึ่งเป็น "ความรุนแรงเชิงวัฒนธรรม" ด้วยการนำเสนอเนื้อหาที่แฝงอคติ การเหมารวม การลดทอนความเป็นมนุษย์ของผู้อื่น รวมถึงการใช้ถ้อยคำหรือสัญลักษณ์ที่สร้างความชอบธรรมให้การใช้ความรุนแรง ทำให้ผู้คนยอมรับการใช้ความรุนแรงโดยไม่รู้ตัว เนื่องจากอคติเหล่านั้นฝังอยู่ในวัฒนธรรม ประเพณี และค่านิยม

การพิจารณาความรุนแรงเชิงวัฒนธรรมมุ่งที่การกระทำของปัจเจกบุคคล และระบบทางวัฒนธรรมที่ทำให้บุคคลยอมรับสถานะทางสังคมของตนเองและผู้อื่น เช่น การที่สังคมส่วนใหญ่เพิกเฉยต่อการเลือกปฏิบัติ การจำกัดสิทธิ หรือการลงโทษที่รัฐใช้ต่อผู้ที่ถูกมองว่าเป็น "คนอื่น" โดยเห็นว่าเป็นเรื่องที่เหมาะสมหรือหลีกเลี่ยงไม่ได้

9.3 ความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ (Symbolic Violence)

สื่อเป็นระบบสัญลักษณ์ที่สร้างเรื่องต่าง ๆ ขึ้นมาโดยใช้คำพูด ภาพ รวมทั้งเสียง เพื่อถ่ายทอดความหมายและสร้างการรับรู้ สามารถทำให้เกิดความเชื่อ มุมมองใหม่ ๆ หรือเปลี่ยนแปลงวิธีคิดของสังคม ปีแอร์ บูดีเยอ อธิบายว่าระบบสัญลักษณ์มีหน้าที่หลัก 3 ประการ (Bourdieu, 1991)

ประการแรก ระบบสัญลักษณ์ เช่น ภาษา คำศัพท์ หรือภาพแทน เป็นเครื่องมือในการรับรู้โลก มนุษย์ไม่ได้เข้าใจโลกโดยตรง แต่ผ่านกรอบความหมายที่สร้างขึ้นผ่านสัญลักษณ์ เช่น การแบ่ง "พวกเรา" กับ "พวกเขา" เสมือนมี "แว่นตา" ที่กำหนดวิธีมองโลกตามที่สังคมกำหนดไว้

ประการที่สอง ระบบสัญลักษณ์เป็น เครื่องมือของการสื่อสาร ที่ทำให้สมาชิกสังคมมีความเข้าใจร่วมกันเกี่ยวกับความหมายของสิ่งต่าง ๆ เช่น ภาษา ศาสนา พิธีกรรม หรือสัญลักษณ์ทางการเมือง ซึ่งช่วยผลิตซ้ำและสืบทอดระเบียบสังคมให้ดำรงอยู่ หากสมาชิกสังคมไม่เข้าใจร่วมกัน ก็ไม่อาจสร้างความต่อเนื่องทางวัฒนธรรมและผลิตซ้ำระเบียบสังคม

ประการสุดท้าย ระบบสัญลักษณ์เป็น เครื่องมือของการครอบงำ เพราะสัญลักษณ์ไม่เป็นกลาง แต่ถูกใช้สร้างความแตกต่างระหว่างกลุ่มคนและทำให้ลำดับชั้นทางสังคมดูชอบธรรม เช่น การนิยามว่าใครคือ "ชนชั้นสูง" "ผู้มีการศึกษา" หรือ "คนป่าเถื่อน" ซึ่งทำให้ผู้ถูกครอบงำยอมรับอำนาจโดยไม่รู้ตัว

บูดีเยออธิบายว่า ความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์เป็นกระบวนการครอบงำที่แนบเนียน ซึ่งผู้มีอำนาจใช้ผลิตซ้ำค่านิยม ความเชื่อ และบรรทัดฐานให้ผู้อื่นยอมรับและปฏิบัติตาม ในสังคมสมัยใหม่การครอบงำเชิงสัญลักษณ์มีประสิทธิภาพมากกว่าการใช้กำลังบังคับ เพราะผู้คนให้ความสำคัญกับเหตุผลและสิทธิมนุษยชน ความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ทำให้เกิด

ความคุ้นชิน และปฏิบัติตามโครงสร้างอำนาจด้วยความสมัครใจแม้จะถูกกดขี่หรือเอารัดเอาเปรียบก็ตาม เช่น ค่านิยมที่มองว่าความสำเร็จเกิดจากความพยายามส่วนบุคคลหรือบุญกรรม ทำให้คนชนชั้นล่างเชื่อว่าความล้มเหลวเป็นความบกพร่องของตน แทนที่จะตั้งคำถามต่อโครงสร้างที่สร้างความเหลื่อมล้ำ ดังนั้น ความไม่เท่าเทียมในสังคมจึงไม่ได้เกิดจากอำนาจทางเศรษฐกิจเพียงอย่างเดียว แต่ความไม่เสมอภาคถูกทำให้เป็นเรื่องปกติผ่านกระบวนการทางวัฒนธรรม เช่น ภาษา การศึกษา ขนบจารีต และสื่อ (Bourdieu, 1977)

แม้ว่าบูดีเยจะไม่ได้กล่าวถึงความรุนแรงอย่างตรงไปตรงมาในงานเขียนส่วนใหญ่ แต่แนวคิดนี้เป็นพื้นฐานในงานของเขา โดยเฉพาะแนวคิดเรื่อง "การครอบงำเชิงสัญลักษณ์" (symbolic domination) ซึ่งใช้ภาษาเป็นเครื่องมือและเป็นส่วนหนึ่งของฮาบิทัส (habitus) หรือรูปแบบความคิดและพฤติกรรมที่หล่อหลอมจากโครงสร้างสังคม ทำให้ผู้คนแต่ละชนชั้นมีแนวโน้มใช้ภาษาตามสถานะทางสังคมของตน กลุ่มผู้มีอำนาจกำหนดมาตรฐานการใช้ภาษาผ่านสถาบันต่าง ๆ เช่น โรงเรียน รัฐบาล และสื่อ ทำให้ภาษาและสำเนียงของชนชั้นสูงถูกยกให้เป็นภาษามาตรฐานหรือภาษาราชการ ขณะที่ภาษาถิ่นหรือสำเนียงของชนชั้นล่างถูกลดทอนคุณค่า ผู้ที่ใช้ภาษาของชนชั้นนำได้ดีมักได้รับโอกาสทางเศรษฐกิจและสังคมมากกว่า ส่วนผู้ที่ใช้ภาษาที่ไม่ตรงตามมาตรฐานอาจถูกกีดกันจากโอกาสในระบบการศึกษาและตลาดแรงงาน นอกจากนี้ การใช้ศัพท์เฉพาะทางวิชาการหรือกฎหมายยังเป็นกลไกที่ช่วยรักษอำนาจของผู้เชี่ยวชาญ โดยทำให้ความรู้ถูกจำกัดอยู่ในวงปิดและยากต่อการเข้าถึงหรือโต้แย้ง

ในการวิเคราะห์ความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ บูดีเยชี้ว่า โครงสร้างทางสังคมและอำนาจถูกรักษาไว้ด้วยการครอบงำเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งหล่อหลอมโลกทัศน์ วิถีปฏิบัติ และบรรทัดฐานของผู้คน แม้ไม่ได้บัญญัติเป็นกฎหมายอย่างชัดเจน แต่ก็เปลี่ยนแปลงได้ยาก และยิ่งเอื้อให้เกิดความรุนแรงทางตรงและความรุนแรงเชิงโครงสร้าง เช่น ความเชื่อเรื่องความเหนือกว่าของเพศชาย ระบบอาวุโส ระบบอุปถัมภ์ ลำดับชนชั้น และคุณค่าทางศีลธรรมต่าง ๆ ที่ตอกย้ำความไม่เท่าเทียมในสังคม ทุนทางวัฒนธรรม (cultural capital) ถูกใช้สนับสนุนความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ ได้แก่ ความรู้ ความสามารถ และทักษะที่ทำให้บางกลุ่มมีอำนาจกำหนดว่าอะไรคือความรู้ที่ถูกต้องและมีคุณค่า สถาบันต่าง ๆ เช่น ระบบการศึกษา มีบทบาทในการเผยแพร่และตอกย้ำทุนดังกล่าว เมื่อผู้คนซึมซับบรรทัดฐานและโครงสร้างสังคมจนเคยชินจะกลายเป็น "ฮาบิทัส" (habitus) ซึ่งเป็นการกระทำในชีวิตประจำวันที่กลายเป็นพฤติกรรมโดยอัตโนมัติ ไม่ใช่อำนาจตั้งใจหรือใคร่ครวญอย่างถี่ถ้วน แต่ยอมรับโครงสร้างอำนาจและปฏิบัติตามโดยไม่รู้ตัว (Bourdieu, 1977)

โดยทั่วไป ผู้คนมักไม่ตระหนักว่าตนเองกำลังอยู่ภายใต้การครอบงำเชิงสัญลักษณ์ แต่ฮาบิทัสของพวกเขาซึ่งปรากฏในชีวิตประจำวัน เช่น การใช้ภาษา สะท้อนถึงการยอมรับโครงสร้างสังคมโดยไม่รู้ตัว เช่น การใช้สรรพนาม "ท่าน" กับผู้มีสถานะสูงกว่า หรือการเรียกแทนตัวเองว่า "หนู" หรือ "กระผม" เท่ากับยอมรับสถานะที่ด้อยกว่าของตน ภาษายังสะท้อนการแบ่งแยกเพศ เช่น การเรียก "คุณผู้หญิง" "คุณผู้ชาย" ทำให้การรับรู้ในสังคมจำกัดอยู่เพียงสองเพศ เป็นการตอกย้ำบรรทัดฐานที่เกี่ยวข้องกับอำนาจ และการจัดวางตำแหน่งของเพศในสังคม การใช้ภาษาในลักษณะเหล่านี้เป็นการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ที่ผลิตซ้ำความสัมพันธ์เชิงชนชั้น และอำนาจโดยไม่ต้องมีการบังคับโดยตรง ฮาบิทัสของแต่ละบุคคลย่อมแตกต่างกันตามครอบครัวและสังคมวัฒนธรรมที่เติบโตมา เมื่อเกิดเหตุการณ์ความรุนแรงแต่ละคนจึงตอบสนองไม่เหมือนกัน บางคนพยายามต่อต้านหรือยับยั้ง บางคนอาจเพิกเฉย สนับสนุน หรือส่งเสริมให้เหตุการณ์นั้นดำเนินต่อไป เพราะเห็นว่าเป็นเรื่องปกติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกรณีความรุนแรงทางวัฒนธรรมและความรุนแรงเชิงโครงสร้าง เช่น การเห็นว่าคนจนหรือผู้มีสถานะทางสังคมต่ำด้อยสมควรถูกคนรวย หรือชนชั้นสูงเอารัดเอาเปรียบ หรือแม้แต่ผู้ที่ถูกกดขี่เองก็อาจยอมรับชะตากรรมที่เกิดขึ้น ในสังคมที่มีโครงสร้างไม่เท่าเทียม บุคคลมักมีฮาบิทัสไปในทิศทางที่ตอกย้ำความเหลื่อมล้ำ โดยไม่ตระหนักว่าตนเองกำลังแบ่งแยกและเลือกหรือถูกเลือกปฏิบัติ คนชั้นล่างมักยอมรับว่าเป็นเรื่องเหมาะสมที่ชนชั้นสูงได้ทำงานเป็นบริหารในห้องแอร์ที่สะดวกสบาย ขณะที่ตนเองมีการศึกษาน้อยควรทำงานหนัก ได้ค่าแรงต่ำ การยอมรับเช่นนี้ ทำให้อุดมการณ์ของผู้มีอำนาจถูกผลิตซ้ำและสืบทอดต่อไปอย่างต่อเนื่อง

บูดีเยออธิบายว่า ระบบการศึกษาไม่ได้เป็นกลางหรือเปิดโอกาสให้ทุกคนอย่างเท่าเทียม แต่เป็นกลไกการครอบงำเชิงสัญลักษณ์ที่สร้างและรักษาความไม่เท่าเทียมทางสังคม สถาบันการศึกษาใช้หลักสูตร วิธีการสอน และเกณฑ์การประเมินผล ซึ่งมักสะท้อนรสนิยมและวัฒนธรรมของชนชั้นสูง เช่น การใช้ภาษาทางการ และการคิดเชิงนามธรรม ทำให้นักเรียนจากชนชั้นล่างเสียเปรียบ แม้จะมีศักยภาพในรูปแบบอื่นก็ตาม เมื่อไม่สามารถเข้าถึงการศึกษาระดับสูง พวกเขา มักถูกมองว่าไม่พยายามหรือไม่ฉลาด ทั้งที่เป็นผลจากการขาดโอกาสและการสนับสนุนตั้งแต่ต้น ใบปริญญาหรือประกาศนียบัตรจึงไม่เพียงเป็นตัวชี้วัดทางวิชาการ แต่เป็นเครื่องจัดลำดับสถานะทางสังคม ผู้ที่จบจากสถาบันชั้นนำมักได้รับโอกาสทางเศรษฐกิจและสังคมมากกว่า ขณะเดียวกัน โรงเรียนยังปลูกฝัง "ฮาบิทัส" ให้นักเรียนยอมรับลำดับชั้นทางสังคม เช่น การเชื่อฟังครูและกฎระเบียบ กำหนดว่าอะไรคือความรู้ที่มีคุณค่า ผู้ที่มาจากครอบครัวชนชั้นสูงซึ่งมีทุนทางวัฒนธรรมสอดคล้องกับมาตรฐานดังกล่าวจึงมีแนวโน้มประสบความสำเร็จในระบบการศึกษามากกว่า (Bourdieu, 1988)

บูดีเยอวิพากษ์การจัดลำดับสาขาวิชาการว่า สาขาที่มีทุนเชิงสัญลักษณ์และทุนทางสังคมสูง เช่น กฎหมาย เศรษฐศาสตร์ และการแพทย์ มักได้รับการยกย่องและมีสถานะเหนือกว่าสาขาอื่น ขณะที่มนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ บางแขนงถูกจัดให้อยู่ในตำแหน่งรอง โครงสร้างดังกล่าวส่งผลต่อความก้าวหน้าทางวิชาการ นักวิชาการที่ยอมรับกฎเกณฑ์และปรับตัวตามมาตรฐานมักได้รับการยอมรับและเลื่อนตำแหน่งง่ายขึ้น ส่วนผู้ที่ท้าทายระบบอาจถูกกีดกัน กลไกเชิงสถาบันที่จัดระเบียบและผลิตซ้ำโครงสร้างอำนาจ เช่น เกณฑ์เลื่อนตำแหน่ง การคัดเลือกอาจารย์ การจัดสรรงบประมาณ การตีพิมพ์ในวารสารชั้นนำ และการร่วมเครือข่ายวิชาการนานาชาติ

บูดีเยออธิบายว่า การจัดลำดับคุณค่าของรสนิยมเชิงสุนทรียะเป็นความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ เพราะทำให้การแบ่งชนชั้นดูเป็นธรรมชาติ ผู้ที่บริโภควัฒนธรรมของชนชั้นสูงจะมีทุนทางวัฒนธรรมที่ช่วยยกระดับสถานะทางสังคม ขณะที่ผู้ที่เสพสื่อหรือศิลปะที่ไม่ตรงกับมาตรฐานดังกล่าวมักถูกทำให้รู้สึกด้อยค่า รสนิยมจึงไม่ใช่เพียงความชอบส่วนบุคคล แต่ถูกกำกับโดยโครงสร้างสังคมที่กำหนดว่าอะไรคือ "ศิลปะ" หรือ "วัฒนธรรมที่มีคุณค่า" ซึ่งมักสอดคล้องกับวัฒนธรรมของชนชั้นสูง เช่น ดนตรีคลาสสิก จิตรกรรม หรือวรรณกรรมระดับโลก โดยสถาบันอย่างพิพิธภัณฑ์ โรงละคร และมหาวิทยาลัยมีบทบาทในการกำหนดมาตรฐานดังกล่าว ส่วนรสนิยมของชนชั้นล่าง เช่น เพลงลูกทุ่ง หรือศิลปะพื้นบ้าน มักถูกลดคุณค่าว่าไร้รสนิยมหรือเป็นเพียงความบันเทิงของมวลชน ผู้ที่ไม่มีรสนิยมตามบรรทัดฐานชนชั้นนำถูกมองว่าไร้วัฒนธรรม และทำให้ชนชั้นล่างหรือชนชั้นกลางพยายามเลียนแบบวิถีชีวิตของชนชั้นสูงเพื่อสร้างการยอมรับ (Bourdieu, 1979).

ในหนังสือ "Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste" (1979) บูดีเยอสำรวจว่า คนในสังคมฝรั่งเศสใช้เกณฑ์อะไรบ้างในการแบ่งชนชั้นทางสังคม และพบว่าเกณฑ์สำคัญ ได้แก่ การมีทุนทางเศรษฐกิจ (Economic Capital) เช่น สถานะการเงิน การครอบครองทรัพย์สินต่าง ๆ และอีกเกณฑ์หนึ่งคือการมีทุนทางวัฒนธรรม (cultural capital) เช่น ระดับการศึกษา ภูมิหลังของครอบครัว การใช้เวลาว่างในการดูละครหรืออ่านหนังสือ เป็นต้น บูดีเยอจำแนกชนชั้นของกลุ่มคนออกเป็น 3 กลุ่มตามรสนิยมที่แตกต่างกัน ได้แก่

- 1) ชนชั้นสูง (Upper class) เป็นกลุ่มที่มีการศึกษาและทรัพยากรทางเศรษฐกิจสูง ประกอบด้วยปัญญาชน นักธุรกิจเจ้าของอุตสาหกรรม และผู้ประกอบการอาชีพอิสระที่มีทุนทั้งทางเศรษฐกิจและวัฒนธรรม กลุ่มนี้มักมีรสนิยมซับซ้อน นิยมเสพศิลปะชั้นสูง และมีอิทธิพลในการกำหนดบรรทัดฐานทางวัฒนธรรม
- 2) ชนชั้นกลาง (Middle class) เป็นกลุ่มที่พยายามเลียนแบบรสนิยมของชนชั้นสูง โดยส่วนใหญ่มีการศึกษาและรายได้ปานกลาง เช่น ข้าราชการ พนักงานบริษัทระดับกลาง และผู้ประกอบการขนาดเล็ก คนกลุ่มนี้สนใจวัฒนธรรมที่ทันสมัย และอยู่ในสถานะที่บางครั้งสามารถครอบงำผู้อื่น แต่บางครั้งก็เป็นฝ่ายถูกครอบงำทางสัญลักษณ์

- 3) ชนชั้นล่าง (Lower class) มีทรัพยากรจำกัดทั้งด้านการเงินและการศึกษา ส่วนใหญ่อยู่ในภาคแรงงาน เช่น แรงงานโรงงานและเกษตรกร ด้วยทุนทางเศรษฐกิจที่จำกัดทำให้ต้องบริโภคสินค้าตามความจำเป็น มากกว่าการแสดงรสนิยมที่หรูหรา คนในกลุ่มนี้มักถูกชนชั้นอื่นครอบงำ

อย่างไรก็ตาม ในแต่ละชนชั้นยังมีการแบ่งกลุ่มย่อย โดยมีค่านิยมที่ขัดแย้งกันและแข่งขันกันเพื่อสร้างอัตลักษณ์ของตนเอง ปัจจัยต่าง ๆ ที่ใช้แบ่งแยก เช่น ระดับการศึกษา อาชีพ ภูมิหลังทางวัฒนธรรม หรือรสนิยมส่วนตัว เช่น ชนชั้นกลางที่เป็นข้าราชการ อาจมีแนวคิดอนุรักษนิยมและเชิดชูอำนาจรัฐ ในขณะที่ชนชั้นกลางรุ่นใหม่ทำงานในภาคเอกชน หรือสื่อดิจิทัล อาจมีแนวคิดเสรีนิยมมากกว่า กลุ่มเหล่านี้จึงพยายามแสดงตัวตนและสร้างอัตลักษณ์ให้แตกต่างจากกลุ่มอื่น ผ่านการเลือกบริโภค การแต่งกาย การใช้ภาษา หรือแม้แต่การแสดงจุดยืนทางการเมือง เป็นการแข่งขันเชิงสัญลักษณ์ เพื่อยืนยันสถานะและคุณค่าของกลุ่มตนในสังคม

บุติเยอชี้ว่า รสนิยม ไม่ใช่เรื่องส่วนบุคคล แต่สัมพันธ์กับโครงสร้างทางสังคมและการต่อสู้เพื่อรักษาสถานะทางชนชั้นในสังคมทุนนิยม สื่อจึงมีบทบาทในการจัดลำดับคุณค่าของรสนิยมและผลิตซ้ำความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ สื่อกระแสหลักมักเผยแพร่เนื้อหาที่สอดคล้องกับวัฒนธรรมของชนชั้นนำ เช่น การใช้ภาษาไทยกลางเป็นภาษามาตรฐาน การนำเสนอวิถีชีวิตของชนชั้นกลางและชนชั้นสูงในละคร ภาพยนตร์ และบทเพลง รวมถึงการเล่าประวัติศาสตร์และวัฒนธรรม "ไทย" ที่อิงกับราชสำนักและชนชั้นสูง การผลิตซ้ำความหมายเหล่านี้ทำให้ "ความเป็นไทย" เช่นนั้นถูกทำให้เป็นมาตรฐาน ขณะที่ภาษาและวัฒนธรรมของกลุ่มอื่นในสังคมถูกผลักให้กลายเป็นชายขอบ จนคนหลายกลุ่มต้องยอมรับมาตรฐานและทอดทิ้งรากเหง้าของตน

สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์ (2538) ศึกษา "รสนิยม: ภาษาในสังคมไทยยุคบริโภคนิยม" ชี้ว่าแนวคิดเรื่อง รสนิยม สัมพันธ์กับการแบ่งชนชั้นและการเปลี่ยนแปลงสังคม โดยรสนิยมเป็นสัญลักษณ์แสดงตัวตนและสถานะของปัจเจกบุคคล ในอดีตชนชั้นในสังคมไทยอิงอยู่กับชาติกำเนิดและบุญบารมี แต่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในช่วงหลายทศวรรษที่ผ่านมา ทำให้แนวคิดเรื่องเสรีภาพและความเท่าเทียมสำคัญมากขึ้น ในบริบทที่สังคมมีความเป็นประชาธิปไตยมากขึ้น ชนชั้นกลางที่มีการศึกษาและฐานะทางเศรษฐกิจมั่นคงทำทลายการแบ่งชนชั้นแบบเดิม ขณะเดียวกัน สังคมบริโภคนิยมให้เสรีภาพในการบริโภคสินค้าเลียนแบบชนชั้นสูงได้ง่ายขึ้น จนเกิดกลุ่มที่เรียกว่า "เศรษฐีใหม่" อย่างไรก็ตาม ชนชั้นสูงยังแสดง "รสนิยม" ในฐานะทุนทางวัฒนธรรมที่สืบทอดในครอบครัวเพื่อรักษาความแตกต่างทางชนชั้น เช่น การเน้นการบริโภคหรูหราและการสร้างภาพลักษณ์ "ผู้ดีเก่า"

สมรักษ์เสนอว่า รสนิยมไม่ใช่คุณสมบัติที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับบทบาทหน้าที่ของบุคคล แต่สัมพันธ์กับเงื่อนไขการบริโภค เช่น เวลาและโอกาสในการบริโภค วัตถุจึงเป็นสัญลักษณ์บ่งบอกสถานะทางสังคม อย่างไรก็ตาม ความหมายของวัตถุและรสนิยมเปลี่ยนแปลงตามบริบทของเวลาและสถานที่ ผู้ที่ต้องการเข้าสู่แวดวงชนชั้นสูงมักแสดงว่าตนมีรสนิยมแบบชนชั้นสูง ด้วยการผ่านการใช้ชีวิตหรูหรา การแต่งกาย มารยาททางสังคม และการครอบครองสินค้าเพื่อสร้างอัตลักษณ์ การให้ความสำคัญกับรสนิยมสะท้อนว่าสังคมยอมรับลำดับชั้น แม้ว่าตัวชี้วัดสถานะจะเปลี่ยนไป จากอดีต ขณะเดียวกัน กลุ่มคนต่าง ๆ ก็พยายามท้าทายและปรับเปลี่ยนความหมายของรสนิยมเสมอ เพื่อสร้างอัตลักษณ์ที่แตกต่าง ทำให้เส้นแบ่งชนชั้นซับซ้อนและไม่อาจตัดสินด้วยเกณฑ์เดียว งานศึกษาจึงชี้ว่ารสนิยมของบุคคลสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม และการช่วงชิงความหมายของรสนิยมยังเข้มข้นขึ้นในสังคมบริโภคนิยมและสังคมเมือง

9.4 ความรุนแรงในสื่อ

ความรุนแรงที่สื่อมีส่วนเกี่ยวข้องมักเป็นความรุนแรงเชิงวัฒนธรรม จากการสร้างและเผยแพร่ค่านิยม ความเชื่อ และอัตลักษณ์ที่ตอกย้ำโครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียม การนำเสนอซ้ำ ๆ ทำให้ผู้บริโภคสื่อเคยชิน จนเข้าใจว่าสิ่งที่รับรู้เป็นเรื่องปกติ ยอมรับได้ หรือน่ายกย่อง จนไม่ตั้งคำถาม หรือวิพากษ์วิจารณ์

สื่ออาจนำเสนอข่าวอย่างมีอคติและเหมารวมต่อบุคคลหรือกลุ่มวัฒนธรรมบางกลุ่ม ทำให้ถูกมองว่าเป็น "ศัตรู" หรือ "ภัยคุกคาม" รวมทั้งใช้ภาษาและสัญลักษณ์ที่แฝงอคติ สร้างความกลัวหรือความเกลียดชังผู้ที่มีเชื้อชาติ ศาสนา หรือชนชั้นต่างกัน และทำให้ความแตกต่างทางสังคมถูกตีความเป็นความขัดแย้ง การเหมารวมทางชนชั้นและเชื้อชาติ เช่น การนำเสนอว่าคนชนชั้นล่างเกียจคร้าน หรือกลุ่มชาติพันธุ์บางกลุ่มเป็นอาชญากร นอกจากนี้ การนำเสนอเหตุการณ์แบบ "เหยื่อ-ผู้ร้าย" หรือ "ฝ่ายดี-ฝ่ายเลว" และการเล่าข่าวเชิงดราม่าที่เน้นอารมณ์ ยังทำให้ปัญหาถูกมองอย่างง่าย แทนที่จะอธิบายบริบทเชิงโครงสร้างที่ซับซ้อน

ในหนังสือ "On Television" บูดิเยอกล่าวว่าสื่อโทรทัศน์เป็นพื้นที่ของการครอบงำเชิงสัญลักษณ์ ที่กำหนดวิธีคิดทัศนคติ และการรับรู้ของผู้ชม หล่อหลอม "ฮาบีตัส" ของผู้ชมด้วยการผลิตซ้ำกรอบความคิดและค่านิยมตามอุดมการณ์ของสถาบันหรือชนชั้นที่มีอำนาจ เช่น การเน้นนำเสนอข่าวของผู้มีอำนาจ การตัดสินว่าเหตุการณ์ใดสำคัญหรือไม่สำคัญ และการสร้างภาพลักษณ์ "ปกติ" หรือ "ผิดปกติ" ของปรากฏการณ์ทางสังคม การใช้ความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์เกิดจากการคัดเลือกเนื้อหา การจัดลำดับความสำคัญของประเด็น และวิธีการเล่าเรื่อง ส่งผลทำให้ผู้ชมซึมซับค่านิยมและอุดมการณ์บางอย่างโดยไม่รู้ตัว และชนชั้นสามารถครอบงำและรักษาอุดมการณ์ของตนให้เป็นค่านิยมหลักของสังคมได้ต่อไปโดยไม่จำเป็นต้องใช้การบังคับ (Bourdieu, 1996)

สื่อที่แฝงความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์มักถ่ายทอดอุดมการณ์หรือค่านิยมบางอย่างที่หล่อหลอมโลกทัศน์ของผู้บริโภค จนภาพจำในสื่อมีอิทธิพลต่อการดำเนินชีวิตของผู้คนมากกว่าประสบการณ์ของพวกเขาเอง เช่น การผลิตซ้ำภาพเหมารวมทางเพศที่คาดหวังให้ผู้หญิงมีรูปร่างหน้าตาสวยงาม อ่อนโยน ส่วนผู้ชายแข็งแกร่งและเป็นผู้นำ สื่อบันเทิงอย่างภาพยนตร์หรือซีรีส์มักนำเสนอวิถีชีวิตของชนชั้นสูงหรือผู้มีอำนาจ และกำหนดมาตรฐานความสำเร็จแบบชนชั้นนำ ทำให้ให้ผู้ที่มีชีวิตไม่สอดคล้องกับแบบแผนดังกล่าวถูกต้อยค่าหรือรู้สึกว่าเขาเองไม่ประสบความสำเร็จ พร้อมทั้งละเลยประสบการณ์ของกลุ่มคนที่มิใช่สถานะรอง ส่งผลให้ผู้ชมไม่ตระหนักถึงโครงสร้างความไม่เท่าเทียมในสังคม

ในบทความเรื่อง "The Structure of Foreign News" (Galtung and Ruge, 1965) ของกัลตุงและรูจีย์ ศึกษาการรายงานข่าวความขัดแย้งในประเทศต่าง ๆ เช่น คองโก คิวบา และไซปรัส พบว่าสื่อมวลชนไม่ได้รายงานทุกเหตุการณ์ แต่คัดเลือกตามเกณฑ์ "คุณค่าข่าว" (News Values) เช่น เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบ่อย มีผลกระทบรุนแรง เข้าใจง่ายไม่ซับซ้อน มีความเชื่อมโยงทางวัฒนธรรมกับผู้รับสื่อ เหตุการณ์ที่ไม่คาดคิดมาก่อน ความโดดเด่นของบุคคล หรือความผิดปกติของเหตุการณ์ เกณฑ์เหล่านี้กำหนดกรอบการนำเสนอข่าวและมีอิทธิพลต่อการรับรู้และการสร้างภาพจำเกี่ยวกับสถานการณ์ที่อาจไม่ครอบคลุมหรือบิดเบือนข้อเท็จจริงบางส่วน ตามเกณฑ์คุณค่าข่าว ทำให้สื่อมวลชนมักนำเสนอข่าวเกี่ยวกับประเทศมหาอำนาจ ผู้นำประเทศ หรือผู้มีชื่อเสียง อีกทั้งข่าวเกี่ยวกับความขัดแย้งมักถูกนำเสนอมากกว่าข่าวด้านบวก การกำหนดวาระข่าวสารเป็นรูปแบบหนึ่งของความรุนแรงทางวัฒนธรรม เพราะทำให้ความรุนแรงที่เกิดขึ้นต่อคนบางกลุ่ม หรือในบางพื้นที่ไม่ได้รับความสำคัญและไม่เป็นที่รับรู้ในทางสาธารณะ

ในยุคที่สื่อมวลชนและเทคโนโลยีดิจิทัลเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตประจำวัน การครอบงำเชิงสัญลักษณ์ มีบทบาทในการสร้าง "ความจริง" และกำหนดกรอบการรับรู้โลกของผู้คนให้สอดคล้องกับผลประโยชน์ของผู้มีอำนาจ รัฐบาลและกลุ่มทุนจึงใช้สื่อเพื่อให้อำนาจและนโยบายของตนได้รับการยอมรับ ทั้งโดยการโฆษณาชวนเชื่อ การเซ็นเซอร์โดยตรง และการใช้ soft power ผ่านวัฒนธรรม ความบันเทิง และสัญลักษณ์ทางการเมือง ทำให้การครอบงำดูแนบเนียนและเป็นธรรมชาติ การนำเสนอข้อมูลมักกลดทอนความซับซ้อน และบิดเบือนข้อเท็จจริง ส่งผลให้เกิดอคติและความคิดเห็นสาธารณะที่สนับสนุนแนวคิดบางอย่างโดยไม่ต้องการบังคับ

บริษัทข้ามชาติและกลุ่มทุนมีอิทธิพลต่อการผลิตเนื้อหา ชี้นำความคิดหรือค่านิยมที่เอื้อต่อระบบทุนนิยม เช่น การปลูกฝังค่านิยมเรื่องความสำเร็จทางเศรษฐกิจ อุดมคติของความงาม หรือการเชื่อมโยงความสุขเข้ากับการบริโภค การโฆษณาและการสร้างแบรนด์ทำให้สินค้ามีคุณค่าเชิงสัญลักษณ์ เชื่อมโยงความหมายของสินค้ากับสถานะทางสังคมและ

ภาพลักษณ์ส่วนบุคคล เช่น การสร้างค่านิยมว่าความสำเร็จต้องมาพร้อมกับการบริโภคสินค้าราคาแพง สื่อจึงมีโซ่เพียงทำหน้าทีสื่อสาร แต่เป็นเครื่องมือในการสร้างวาทกรรมครอบงำ (dominant discourse)

โซเชียลมีเดียเป็นแหล่งข้อมูลหลักของผู้คนจำนวนมาก โดยมีอัลกอริทึมคัดกรอง จัดลำดับ และป้อนข้อมูลให้ผู้ใช้งานแต่ละคน ทำให้ความจริงหรือความรู้บางชุดเด่นชัดขึ้น ขณะที่ข้อมูลบางอย่างถูกบดบังหรือทำให้เลือนหายไป สิ่งนี้ก่อให้เกิด "ฟองกรองข้อมูล" (filter bubble) หรือ "ห้องสะท้อนเสียง" (echo chamber) ที่เสริมสร้างและตอกย้ำความเชื่อ ค่านิยม และโลกทัศน์บางประการโดยที่ผู้ใช้ไม่รู้ตัว แต่ผู้ใช้งานโซเชียลมีเดียหลายคนไม่ตระหนักว่าข้อมูลที่ตนบริโภคกำหนดมาจากระบบอัตโนมัติ อัลกอริทึมเหล่านี้ทำให้การครอบงำเชิงสัญลักษณ์มีความซับซ้อนมากยิ่งขึ้น คอนเทนต์ที่แพร่หลายมักมีเนื้อหาสอดคล้องกับกรอบความคิดของระบบตลาด เช่น การส่งเสริมการบริโภค การให้ความสำคัญกับภาพลักษณ์ภายนอกมากกว่าการวิพากษ์ปัญหาสังคมอย่างจริงจัง

ในมิติทางด้านสังคม อัลกอริทึมเป็นกลไกที่ทรงพลังในการผลิตซ้ำความหมาย อำนาจ และบรรทัดฐานทางสังคม ซึ่งมีผลต่อการกำหนดการรับรู้ การตัดสินใจ และการสร้างอัตลักษณ์ของผู้คน รวมถึงการกำหนดมุมมองทางการเมือง โดยมักแสดงข้อมูลที่สอดคล้องกับพฤติกรรมทางดิจิทัลที่ตอกย้ำบรรทัดฐาน ความเชื่อ และความสนใจของผู้ใช้งาน จนทำให้เข้าใจว่าสิ่งที่เห็นคือเสียงส่วนใหญ่หรือ "ความจริง"

สื่อบันเทิงเป็นตัวอย่างของการทำให้ความรุนแรงถูกมองเป็นเรื่องธรรมดา หรือการทำร้ายผู้อื่นเป็นเรื่องสนุก ส่งผลให้ผู้ชมอาจค่อย ๆ ซึมซับและยอมรับ หรือชื่นชอบการใช้ความรุนแรง งานศึกษาของ ปาลิตา วานิชย์เจริญการ (2560) เรื่อง "ความรุนแรงที่ปรากฏในละครโทรทัศน์ทางโทรทัศน์ 'เป็นต่อ 2017'" พบว่า ในละครโทรทัศน์เสนอให้เห็นการใช้ความรุนแรงทางตรงและความรุนแรงทางวัฒนธรรม เช่น การตบ ตี ดุด่า เสียดสี ถากถาง หรือการแสดงท่าทางทะเลาะวิวาท ทำให้ตัวละครอื่นอับอาย และด้อยค่า มีการสร้างภาพแทนที่ตอกย้ำอคติ เช่น การให้ผู้มีความหลากหลายทางเพศรับบทตัวตลก แสดงกิริยาท่าทางและสายตายั่วยวนทางเพศ การใช้คำเหยียดหยามรูปร่างหน้าตา เช่น "เตี้ยเป็นมะขามข้อเดียว" หรือการตอกย้ำอคติทางเพศและส่งเสริมค่านิยมชายเป็นใหญ่ เช่น การล้อเลียนหญิงวัยกลางคนถูกล้อเลียนว่า "แก่ ้วยทอง และผัวทิ้ง" เพื่อสร้างความขบขันให้ตัวละครชาย ตัวอย่างเหล่านี้สะท้อนว่าสื่อบันเทิงมักทำให้ความรุนแรงเป็นเรื่องตลกขบขัน เมื่อผู้ชมเสพสื่อซ้ำ ๆ อาจเชื่อว่าสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นเรื่องปกติหรือยอมรับได้ จนอาจหล่อหลอมให้ยอมรับการใช้ความรุนแรงที่เกิดขึ้นในชีวิตจริง

บทความของ นิรมล บางพระ (2560) เรื่อง "ความรุนแรงต่อสตรีในสื่อมวลชน" แสดงให้เห็นว่า สตรีที่ถูกกระทำความรุนแรงต้องกลายเป็นเหยื่อซ้ำจากการนำเสนอของสื่อมวลชน ซึ่งตอกย้ำภาพการถูกกระทำความรุนแรง และอคติทางเพศ ใช้คำและนำเสนอเนื้อหาตามความคาดหวังของสังคมว่าผู้หญิงควรมีบทบาทหน้าที่อย่างไร ซึ่งไม่เกี่ยวกับความรู้ความสามารถ เช่น การพาดหัวข่าวว่า "แม่ใจร้าย" ในข่าวทำแท้งโดยไม่กล่าวถึงบทบาทของผู้ชาย การนำเสนอข่าวทำให้สตรีถูกมองเป็นวัตถุทางเพศ ไม่เคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ แม้ว่าจะมีผู้หญิงทำงานอยู่ในแวดวงสื่อมวลชนจำนวนมากก็ตาม การผลิตซ้ำภาพความรุนแรงต่อสตรีทำให้ผู้รับสื่อเคยชินจนอาจไม่ใส่ใจกับความรุนแรงที่พบในชีวิตประจำวัน และไม่พยายามหาทางแก้ไข อีกทั้งอาจกระตุ้นบาดแผลทางใจของผู้ที่เคยประสบเหตุการณ์ลักษณะเดียวกัน

9.5 การนำเสนอข่าวความรุนแรง

ในสังคมปัจจุบัน สื่อมวลชนนำเสนอข่าวความรุนแรงอย่างต่อเนื่อง ไม่ว่าจะเป็นเหตุฆาตกรรม อุบัติเหตุ การทำร้ายร่างกาย หรือความขัดแย้งทางสังคมและการเมือง การกำหนดวาระข่าวสาร รวมทั้งรูปแบบการนำเสนอ เช่น การเลือกใช้ภาษา ภาพ หรือมุมมองการรายงาน สามารถทำให้ความรุนแรงถูกมองว่าเป็นเหตุการณ์น่าตื่นเต้น เรื่องราวชวนสะเทือนใจ หรือแม้กระทั่งสิ่งที่เกิดขึ้นเป็นปกติในสังคม การนำเสนอข่าวความรุนแรงจึงมีบทบาทสำคัญในการกำหนดความเข้าใจและท่าทีของผู้คนต่อปัญหาความรุนแรงในชีวิตประจำวัน

ในหนังสือ "Reporting Conflict: New Directions in Peace Journalism" กัลตุง และลินช์ (Galtung and Lynch, 2010) ชี้ว่าสื่อมีบทบาทสำคัญต่อการกำหนดมุมมองของสาธารณชนต่อความขัดแย้ง และอาจกระตุ้นความรุนแรงหรือส่งเสริมสันติภาพได้ ทั้งสองวิจารณ์การรายงานข่าวเชิงสงคราม (war journalism) ว่ามักเน้นเหตุการณ์น่าตื่นตกใจ การเผชิญหน้า การใช้กำลัง และการแบ่งฝ่าย แต่ละเลยสาเหตุเชิงโครงสร้างและความซับซ้อนเบื้องหลังความขัดแย้ง การนำเสนอเช่นนี้ทำให้ความขัดแย้งรุนแรงขึ้น แทนที่จะช่วยคลี่คลาย ผู้คนมองคู่ขัดแย้งเป็น "ฝ่ายเรา" กับ "ฝ่ายเขา" (polarization) และอาจใช้ถ้อยคำหรือภาพที่กระตุ้นความเกลียดชัง เช่น การเรียกอีกฝ่ายว่า "ศัตรูของชาติ" หรือ "สัตว์ประหลาด" ส่งผลให้การใช้ความรุนแรงต่อกลุ่มคนนั้นเป็นเรื่องที่ยอมรับได้ นอกจากนี้ สื่อยังมีรายงานเฉพาะเหตุการณ์เฉพาะหน้า เช่น การสู้รบหรือการโจมตี เน้นบทบาทของผู้นำและกองทัพ การสัมภาษณ์ความคิดเห็นและแผนการทางทหารโดยใช้แหล่งข่าวจากรัฐที่มีพื้นที่สื่ออยู่แล้ว แต่ละเลยผลกระทบต่อประชาชนทั่วไป แนวทางการรายงานลักษณะนี้จึงอาจยิ่งตอกย้ำความกลัวและความเกลียดชัง ทำให้การสร้างสันติภาพเป็นไปได้ยาก

สื่ออาจใช้สัญลักษณ์ทางศาสนาเพื่อสร้างความชอบธรรมให้ความรุนแรง เช่น การนำเสนอการต่อสู้เพื่อปกป้องศาสนาหรือการทำร้ายผู้ที่ถูกมองว่าเป็นปฏิปักษ์ พร้อมทั้งทำให้การใช้กำลังดูเป็นทางออกที่ถูกต้อง นอกจากนี้ การรายงานข่าวที่เอนเอียงอาจสนับสนุนให้รัฐใช้กำลังปราบปรามการชุมนุมหรือทำสงคราม โดยไม่ตั้งคำถามต่อการละเมิดสิทธิมนุษยชน ซึ่งบั่นทอนกระบวนการสร้างสันติภาพ สื่อยังอาจคัดเลือกข้อมูลหรือบิดเบือนประวัติศาสตร์เพื่อทำให้ความรุนแรงในอดีต เช่น การล่าอาณานิคมหรือสงคราม ดูชอบธรรม ขณะเดียวกัน การไม่รายงานปัญหาความยากจน การกดขี่หรือการเลือกปฏิบัติ ก็ทำให้ปัญหาเหล่านี้ถูกมองข้าม (Galtung, 1990)

ในทำนองเดียวกัน ใน "Frames of War: When Is Life Grievable?" บัตเลอร์ (Butler, 2009) ชี้ว่า ความรุนแรงไม่ได้เกิดขึ้นทางกายภาพเท่านั้น แต่เกี่ยวข้องกับการให้คุณค่าต่อชีวิตของผู้คนด้วย กรอบการนำเสนอของสื่อและวาทกรรมทางการเมืองมีอิทธิพลต่อการรับรู้ของสาธารณชนว่าเรื่องใดควรเป็นข่าว และชีวิตของใครควรได้รับความเห็นอกเห็นใจ การศึกษาการรายงานข่าวสงคราม เช่น สงครามอิรัก สื่อมักสร้างภาพทหารอเมริกันเป็นวีรบุรุษ และมองการเสียชีวิตของพวกเขาเป็นโศกนาฏกรรม ขณะที่การเสียชีวิตของชาวอิรักหรืออัฟกานิสถานกลับถูกทำให้ไม่สำคัญ หรือไม่ "ควรค่าแก่การอาลัย" (grievable life) กรอบการนำเสนอเช่นนี้มีผลต่อทัศนคติทางจริยธรรมของสังคมและการตัดสินใจทางการเมือง ซึ่งอาจทำให้สังคมยอมรับการใช้ความรุนแรงได้ ในทางกลับกัน หากสื่อนำเสนอโดยเน้นด้านมนุษยธรรม ก็อาจช่วยส่งเสริมสันติภาพได้ บัตเลอร์จึงเน้นย้ำว่าทั้งผู้ผลิตและผู้รับสื่อควรมีความรับผิดชอบทางจริยธรรม มีท่าทีวิพากษ์วิจารณ์ต่อเนื้อหา และแสวงหามุมมองที่หลากหลาย

ในกรณีประเทศไทย งานศึกษาของ ลิม เรื่อง "The Aesthetics of Evidence: Crime and Conspiracy in Thailand's Popular Press" (Lim, 2016) ชี้ว่าสื่อไทยมักนำเสนออาชญากรรมในรูปแบบการเล่าเรื่องเชิงละครเพื่อเร้าอารมณ์ผู้ชม มีการใช้อุปมาอุปไมยทางศิลปะ เช่น เงานา แสง สี กราฟฟิก แผนผังเหตุการณ์ และมุมกล้อง รวมทั้งแต่งเติมเนื้อหาและภาพ เช่น ภาพศพ เลือด และอาวุธ จนทำให้ข่าวอาชญากรรมมีลักษณะคล้ายความบันเทิง ขณะเดียวกัน สื่อมักปกปิดข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเจ้าหน้าที่รัฐ ทำให้การใช้ความรุนแรงของรัฐถูกมองว่าชอบธรรม หรือเป็นความจำเป็นตามหน้าที่ ความเข้าใจของสาธารณชนต่อ "ความยุติธรรม" จึงถูกทำให้สอดคล้องกับการใช้อำนาจรัฐ มากกว่าการตรวจสอบและถ่วงดุล เช่น การรายงานข่าวการรักษาความเป็นระเบียบเรียบร้อย มากกว่าการตรวจสอบการทุจริต และใช้ตำรวจหรือข้าราชการเป็นแหล่งข้อมูลหลัก แต่ทำให้เสียงของผู้เสียหายมีความสำคัญน้อยกว่า ลิมใช้คำว่า "สุนทรียะของพยานหลักฐาน" (aesthetics of evidence) เพื่ออธิบายว่า "ข้อเท็จจริง" ในสื่อไม่ได้มาจากหลักฐานที่รอบด้าน แต่ถูกสร้างผ่านวิธีการเล่าเรื่องและกรอบการมองของสื่อ การยึดตามคำแถลงของเจ้าหน้าที่รัฐทำให้ผู้ชมเชื่อว่าคดีคลี่คลายแล้ว ทั้งที่สื่อไม่ได้สืบค้นข้อมูลเชิงลึก และกระบวนการยุติธรรมยังมีข้อกังขา การนำเสนอลักษณะนี้ทำให้การใช้อำนาจรัฐดูโปร่งใสและชอบธรรม พร้อมทั้งเบี่ยงเบนความสนใจจากความรับผิดชอบของเจ้าหน้าที่และความรุนแรงของรัฐ

กัลตุงเสนอแนวคิด "Peace Journalism" หรือการรายงานข่าวเพื่อส่งเสริมสันติภาพ โดยเน้นการเปิดพื้นที่ให้ทุกฝ่าย โดยเฉพาะผู้ได้รับผลกระทบจากความรุนแรง ได้แสดงความคิดเห็นและสะท้อนความกังวลของตน แม้ว่าจะเป็นกลุ่มที่มีความแตกต่างทางเชื้อชาติ ศาสนา และวัฒนธรรม มิใช่จำกัดอยู่เพียงเสียงของผู้มีอำนาจ สื่อควรวิเคราะห์รากเหง้าของความขัดแย้งทั้งด้านโครงสร้างสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม เพื่อแสวงหาทางออกที่ไม่ใช้ความรุนแรง เช่น การเจรจา การประนีประนอม การรับผิดชอบต่อความเสียหาย และการขอโทษอย่างจริงใจ ซึ่งเป็นก้าวสำคัญในการสร้างสันติภาพ เพราะช่วยลดความโกรธแค้น ความไม่ไว้วางใจ และการต่อต้านระหว่างคู่ขัดแย้ง (Galtung, 2001)

9.6 กรณีตัวอย่างการใช้ความรุนแรง โดยวิทยุยานเกราะ และหนังสือพิมพ์ดาวสยาม

เหตุการณ์ความรุนแรงและการนองเลือดในวันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 เกี่ยวโยงกับการที่ฝ่ายขวาใช้สื่อมวลชนปลุกระดมสร้างความเกลียดชังระหว่างประชาชนด้วยกันเอง โดยเฉพาะวิทยุยานเกราะ และหนังสือพิมพ์ดาวสยาม ซึ่งมีส่วนสำคัญทำให้เกิดความรุนแรง (แอนเดอร์สัน, 2558: 103-105) ด้วยการบิดเบือนข้อเท็จจริง สร้างความเกลียดชังต่อกลุ่มนักศึกษาและประชาชนที่เรียกร้องประชาธิปไตย และสนับสนุนให้ใช้ความรุนแรงปราบปรามกลุ่มผู้ชุมนุมที่ท้อสนามหลวงและในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ นอกจากนี้ยังมีสื่ออื่น ๆ ที่ครอบงำทางความคิดทางอ้อม ไม่ว่าจะเป็นภาพยนตร์ เพลง หรือสื่อบันเทิงต่าง ๆ ที่ตอกย้ำอุดมการณ์ฝ่ายขวา และสนับสนุนการใช้ความรุนแรงทางกายภาพต่อผู้ชุมนุม และทำให้การใช้ความรุนแรงดังกล่าวเป็นเรื่องชอบธรรม โดยเฉพาะในกรณีของวิทยุยานเกราะและหนังสือพิมพ์ดาวสยาม ที่เป็นกลไกหลักของการโฆษณาชวนเชื่อในครั้งนั้น

ก่อนการปราบปรามกลุ่มนักศึกษาและประชาชน มีการสร้างกระแสทางสังคมมาอย่างต่อเนื่องอย่างน้อยตั้งแต่ พ.ศ. 2517 โดยใช้สื่อมวลชนหลายช่องทางในการโฆษณาชวนเชื่อ ปลอ่ยข่าวลือ และปลุกระดมความเกลียดชัง สื่อกระแสหลักอย่างวิทยุและโทรทัศน์ที่อยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐถูกใช้เป็นเครื่องมือสำคัญ รวมถึงหนังสือพิมพ์หลายฉบับ เช่น รายวัน บ้านเมือง สยามรัฐ ตลอดจนคอลัมน์ในไทยรัฐที่มีการเขียนโจมตีเพื่อสร้างกระแสเกลียดชัง และปลุกเร้าให้ประชาชนเกลียดชังผู้มีความคิดเห็นที่แตกต่าง โดยกล่าวหาว่าเป็นบ่อนทำลายสถาบันหลักของชาติ

นอกจากนี้ยังมีสื่อเฉพาะทาง เช่น วิทยุยานเกราะ¹⁷ ซึ่งเป็นสื่อที่กองทัพใช้ ขณะที่หนังสือพิมพ์ดาวสยาม ซึ่งมีนายประสาน มีเฟื่องศาสตร์¹⁸ เป็นเจ้าของ ก็สร้างบรรยากาศต่อต้านนักศึกษาในช่วงเกิดเหตุการณ์ 6 ตุลา 2519 แอนเดอร์สัน ระบุว่า หนังสือพิมพ์ดาวสยามเป็นตัวแทนของ "เศรษฐกิจใหม่" ที่ต้องการแสดงตัวว่าเป็นฝ่ายเดียวกับข้าราชการชั้นสูง และได้ใกล้ชิดกับราชวงศ์ (แอนเดอร์สัน, 2558: 103-105) ระวีวรรณ ประกอบผล (2528) ศึกษาความสัมพันธ์ของสื่อมวลชนกับระบบการเมืองไทย ในช่วงวิกฤตการณ์ 14 ตุลาคม 2516 ถึง 6 ตุลาคม 2519 พบว่า ในยามปกติสื่อมวลชนทำงานตามที่รัฐบาลและผู้มีอำนาจทางการเมืองต้องการ แต่ในยามวิกฤตการณ์สื่อมวลชนจะมีอิทธิพลในการกำหนดความคิด ความรู้สึก และการแสดงออกทางการเมืองของประชาชน

ในบริบทของเหตุการณ์ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 สถานีวิทยุยานเกราะกระจายเสียงรายการของ "ชมรมวิทยุเสรี" ซึ่งเป็นกลุ่มข้าราชการ นักจัดรายการวิทยุและโทรทัศน์ รวมทั้งประชาชนที่มีแนวคิดฝ่ายขวา ซึ่งอ้างว่าต่อสู้เพื่อปกป้องสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และต่อต้านคอมมิวนิสต์ รายการดังกล่าวมุ่งโจมตีกลุ่มที่มีความคิดเห็นต่างกับกลุ่มของตน กล่าวหาว่ามีแนวคิดและการกระทำแบบคอมมิวนิสต์ ชมรมวิทยุเสรีจัดรายการวิทยุ 3 รายการออกอากาศทางสถานีวิทยุยานเกราะ ซึ่งเป็นแม่ข่ายถ่ายทอดเสียงไปยังสถานีวิทยุของทหารกว่า 20 สถานี ระหว่างวันที่ 19 กันยายน-6

¹⁷ วิทยุยานเกราะ ใช้ถ่ายทอดข้อมูลและคำสั่งในสถานการณ์ที่ต้องการความรวดเร็ว เริ่มใช้มาตั้งแต่ศตวรรษที่ 20 โดยเฉพาะในสงครามโลกครั้งที่หนึ่งและครั้งที่สอง สงครามเวียดนาม และเหตุการณ์ต่าง ๆ ในประเทศไทย ในปัจจุบันวิทยุยานเกราะยังคงมีบทบาทสำคัญในกองทัพและหน่วยงานความมั่นคง โดยมีการพัฒนาเทคโนโลยีให้ทันสมัย เช่น การใช้ระบบสื่อสารดิจิทัลและการเชื่อมต่อกับเครือข่ายข้อมูล

¹⁸ นายประสาน มีเฟื่องศาสตร์ เป็นที่รู้จักในวงการสื่อมวลชนจากนามปากกา "กระแซ" และ "สี่เสียด"

ตุลาคม พ.ศ. 2519 โจมตีการเคลื่อนไหวของนิสิตนักศึกษา ผู้ร่วมจัดรายการมีทั้งนักพูด นักเขียน อดีตรัฐมนตรีที่มีชื่อเสียง รวมทั้งมีลูกเสือชาวบ้านและประชาชนทั่วไปร่วมแสดงความคิดเห็น และเรียกร้องให้ร่วมกันขจัดศัตรูของชาติ เปิดเพลงปลุกใจ เช่น เพลง "หนักแผ่นดิน" และ เพลง "ถามคนไทย" สลับเป็นระยะ ๆ (กองบรรณาธิการศิลปวัฒนธรรม, 2566) สถานการณ์รุนแรงขึ้นเรื่อย ๆ จนกระทั่งวันที่ 5 ตุลาคม พ.ศ. 2519 ชมรมวิทยุเสรีกล่าวหาการแสดงละครของนักศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ว่ามีกลุ่มบุคคลก่อความไม่สงบ "เหยียบย่ำหัวใจของคนไทยทั้งชาติ" และมีเจตนาทำลายสถาบันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ รายการดังกล่าวเรียกร้องให้รัฐบาลจับกุมกลุ่มบุคคลเหล่านั้น พร้อมทั้งประกาศเตือนผู้ชุมนุมในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ให้รีบออกจากพื้นที่โดยเร็ว (ระวีวรรณ ประกอบผล, 2528: 251-252, 258)

เพลง ถามคนไทย

แต่งโดย พันเอก บุญส่ง หักฤทธิ์ศึก พ.ศ. 2518

หัวใจถูกแทงก็ชั่ว ตามตัวถูกฟันก็แผล ปูไทยตายไปก็คนแน ไทยจึงได้แผ่มาถึงแหลมทอง
กระดุกไทยกระเด็นไปก็ท่อน เชิงตะกอนเผาไปก็หน คอขาดกันไปก็คน ไทยทุกคน จึงได้ไทยครอบครอง
เสียเลือดกันไปเท่าไร เสียใจกันไปก็ครั้ง น้ำตาของไทยไหลหลัง ทุกทุกครั้งที่ถูกเขื่อนขวานทอง
เข่นฆ่ากันทำไม เราเป็นคนไทยด้วยกันทั้งผอง ไทยฆ่าไทยให้ชาติอื่นครอง
วิญญาณปู่จะร้อง ไอ้ลูกหลานจัญไร
ไทยฆ่าไทยให้ชาติอื่นครอง วิญญาณปู่จะร้อง ไอ้ลูกหลานจัญไร
วิญญาณปู่จะร้อง ไอ้ลูกหลานจัญไร
วิญญาณปู่จะร้อง ไอ้ลูกหลานจัญไร

เพลงหนักแผ่นดิน

แต่งโดย สุรพล โทณะวนิก

คนใดใช้ชื่อไทยอยู่ กายก็ดูเหมือนไทยด้วยกัน
ได้อาศัยโพธิ์ทองแผ่นดินของราชันย์ แต่ใจมันยังเผ่าคิดทำลาย
คนใดเห็นไทยเป็นทาส ดูถูกชาติเขื่อนขันธ์ไทย
แต่ยังฝักทำกิน กอบโกยสินไทยไป เหยียดคนไทยเป็นทาสของมัน
หนักแผ่นดิน หนักแผ่นดิน คนเข่นนี้เป็นคนหนักแผ่นดิน (หนักแผ่นดิน!)
หนักแผ่นดิน หนักแผ่นดิน คนเข่นนี้เป็นคนหนักแผ่นดิน (หนักแผ่นดิน!)
คนใดยุยงปลุกปั่น ไทยด้วยกันหวังให้แตกกระจาย
ปลุกระดมมวลชนให้สับสนวุ่นวาย เพื่อคนไทยแบ่งฝ่ายรบกันเอง
คนใดหลงชมชาติอื่น ชาติเดียวกันเขายื่นข่มเหง
ได้สินทรัพย์เจือจางก็ประหารไทยกันเอง ที่ชาติอื่นเกรงดังญาติของมัน
คนใดขายตนขายชาติ ได้โอกาสชี้ทางให้ศัตรู
เข้าทำลายพลังไทยให้สลายทางสู้ เมื่อศัตรูโจมตีเสียทีมัน
คนใดคิดร้ายราวี ประเพณีของไทยไม่ต้องการ
เกื้อหนุนอคติ เชื้อลัทธิอินธพาล แพร่นำมันมาบ้านเมืองเรา

ส่วนถ้อยคำที่ *หนังสือพิมพ์ดาวสยาม* ใช้เรียกกลุ่มนิสิตนักศึกษาและบอกเล่าสถานการณ์ต่าง ๆ ล้วนแต่สร้างความเกลียดชัง และกระตุ้นให้ใช้ความรุนแรงปราบปรามกลุ่มผู้ชุมนุม ศูนย์กลางนิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทยและกลุ่ม

ของนิสิตนักศึกษาต่าง ๆ ถูกเรียกว่า "ไอ้สัตว์หางแดง" "ศูนย์ระยะยา" "แนวร่วมอัปรีย์" "คนอัปรีย์" "อัปรีย์ชน" "ไอ้ทรยศ" "ไอ้ตัวแสบ" "ศูนย์กะหวัคตะบวย" "พวกมหาบรรลัย" "ศูนย์ทรพี" "พวกหนักแผ่นดิน" "ซาตาน" แนวร่วมยุทธสังแห่งประเทศไทย ถูกเรียกว่า "อมนุษย์" "ไอ้เดียร์ถีจิวแดง" นักหนังสือพิมพ์ฝ่ายซ้ายถูกเรียกว่า "แมงกะซอน" "เสนียดทำเนียบ" นักการเมือง ถูกเรียกว่า "สิงห์หนุ่ม" "หมาหางแดง" "พวกกะเลาะลาด" "นักการเมืองชาติชั่ว" "ไอ้ต่อแหล" "สส. สากกะเบือ" "ลาในหนังราชสีห์" "สส. เสี่ยงเครื่อง" "ไอ้สามหา" เรียกการต่อต้านจอมพลถนอมว่า "สัปดนทำเรื่องอุบาทว์" "ข่มเหงรังแก" "ปลุกกระดม บู้ยี่ปู้ยำเมืองไทย" "เสือกกะโหลก" "สร้างสถานการณ์" "กำเร็บเลิบสาน" "พ่นน้ำลายใส่กัน" และอธิบายเกี่ยวกับสถานการณ์ในรัฐบาลว่า "ผสมพันธุ์รัฐบาล" "กลียุค" "เกมตะลุมบอน" "กัดกันเอง" (ระวีวรรณ ประกอบผล, 2528: 234)

จากงานศึกษาที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่าสื่อมวลชน ใช้ถ้อยคำรุนแรง หยาดคาย ในการปลุกกระดมและสร้างความเกลียดชังต่อผู้ที่มีความคิดเห็นแตกต่าง มโนของการแบ่งแยก ลดทอนความเป็นมนุษย์ของฝ่ายตรงกันข้าม เมื่อถ้อยคำและวาทกรรมเหล่านั้นเผยแพร่ซ้ำ ๆ ผ่านสื่อต่าง ๆ ทำให้มวลชนฝ่ายขวาถูกฮือขึ้นมาทำลายและเข่นฆ่าประชาชนด้วยกันเอง ดังนั้น เหตุการณ์สังหารหมู่ 6 ตุลาคม 2519 ไม่ได้เกิดขึ้นอย่างฉับพลัน แต่เป็นผลจากกระบวนการปลุกกระดมทางความคิดที่ฝ่ายขวาใช้สื่อเป็นเครื่องมือ ผสมกับวาทกรรมชาตินิยม การต่อต้านคอมมิวนิสต์ และการปกป้องสถาบัน รวมทั้งสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรม เช่น เพลงปลุกใจ และสุนทรพจน์ ที่เร้าอารมณ์ความรู้สึกของผู้ฟัง สร้างความรู้สึกร่วมและสร้างศัตรูที่มีร่วมกัน สื่อมวลชนในช่วงเวลานี้จึงเป็นเครื่องมือของรัฐ และกลุ่มการเมืองฝ่ายขวา ในการจัดการรับรู้ของสังคม สร้างวาทกรรมแห่งความเกลียดชังและความกลัว ซึ่งเป็นตัวอย่างของความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ และความรุนแรงทางวัฒนธรรมที่ฝังอยู่ในโครงสร้างอำนาจของประเทศไทย และนำไปสู่ความรุนแรงทางกายภาพ

9.7 สรุปท้ายบท

บทนี้กล่าวถึง ความรุนแรง ซึ่งมักถูกมองว่าเป็นการกระทำที่เห็นได้ชัดเจน เช่น การทำร้ายร่างกาย การใช้กำลัง หรือการด่าทอเหยียดหยามที่ทำให้รับรู้ได้โดยไม่สงสัยว่าเป็นการใช้ความรุนแรง ทว่า ยังมีความรุนแรงที่ไม่ปรากฏชัด และคนทั่วไปไม่ตระหนักกว่าเป็นการใช้ความรุนแรง เช่น การเหยียดเชื้อชาติ การเลือกปฏิบัติหรือการคุกคามทางเพศ ซึ่งมีผลกระทบไม่แพ้ความรุนแรงทางกายภาพ ความรุนแรงที่ปรากฏในสื่อมักเป็นความรุนแรงเชิงวัฒนธรรม ผ่านกระบวนการสร้างและเผยแพร่ค่านิยม ความเชื่อ และการผลิตซ้ำอัตลักษณ์ ที่ช่วยรักษาโครงสร้างอำนาจที่ไม่เท่าเทียมให้คงอยู่ต่อไป เช่น การนำเสนอข่าวสารที่แฝงอคติเหมารวมเกี่ยวกับกลุ่มคนหรือกลุ่มวัฒนธรรม ทำให้กลุ่มคนนั้นถูกมองว่าเป็นศัตรูหรือเป็นภัยคุกคาม การใช้สำนวนที่ทำให้เกิดความเกลียดชังและการแบ่งแยก การใช้สัญลักษณ์ทางศาสนาเพื่อสร้างความชอบธรรมให้การกระทำที่ใช้ความรุนแรง การทำให้การใช้พลกำลังเป็นวิธีการที่ยอมรับได้ และไม่ตั้งคำถามต่อการละเมิดสิทธิมนุษยชน กระบวนการเหล่านี้ไม่เพียงแต่ผลิตซ้ำอุดมการณ์และค่านิยมเท่านั้น แต่ยังสร้างความชอบธรรมให้กับโครงสร้างทางสังคมที่ไม่เท่าเทียม และทำให้โครงสร้างเหล่านี้ดำรงอยู่ได้อย่างยาวนานโดยไม่ถูกตั้งคำถามจากสังคม

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กองบรรณาธิการศิลปวัฒนธรรม.

2566. "เมื่อ "หนักแผ่นดิน" เพลงสู้คอมมิวนิสต์ดังในทีวี-วิทยุ ช่วงบ้ายหลังปราบ 6 ตุลา". *ศิลปวัฒนธรรม* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 19 เมษายน 2568 จาก https://www.silpa-mag.com/culture/article_27912.

นิรมล บางพระ.

2560. "ความรุนแรงต่อสตรีในสื่อมวลชน". *วารสารวิจัยราชภัฏธนบุรีรับใช้สังคม*, 3 (1): 86-106.

แอนเดอร์สัน, เบเนดิกต์.

2558. *ศึกษารัฐไทย ย้อนสภาวะไทยศึกษา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน.

ปาลิตา วานิชย์เจริญการ.

2560. *ความรุนแรงที่ปรากฏในละครชีวิตคอมทางโทรทัศน์ "เป็นต่อ 2017"*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, มหาวิทยาลัยกรุงเทพ.

ระวีวรรณ ประกอบผล.

2528. *สื่อมวลชนกับวิกฤตการณ์ทางการเมืองในประเทศไทย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สมรักษ์ ชัยสิงห์กานานนท์.

2538. *รสนิยม: ภาษาในสังคมไทยยุคบริโภคนิยม*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

iLaw.

2568. "ทำความเข้าใจกับร่างกฎหมายป้องกัน "คดีปิดปาก" ใครฟ้องมั่วอาจต้องจ่ายค่าเสียหาย". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 3 มกราคม 2568 จาก <https://www.ilaw.or.th/articles/50238?utm>.

ภาษาอังกฤษ

Bourdieu, Pierre.

1977. **Outline of a Theory of Practice**. Cambridge: Cambridge University Press.
1979. **Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste**. Cambridge: Harvard University Press.
1988. **Homo Academicus**. Translated by Peter Collier. Stanford: Stanford University Press.
1991. **Language and Symbolic Power**. Cambridge: Polity Press.
1996. **On Television**. New York: New Press.

Butler, Judith.

2009. **Frames of War: When Is Life Grievable?**. London: Verso.

Galtung, Johan.

1990. "Cultural Violence". *Journal of Peace Research*, 27 (3): 291–305. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 3 มกราคม 2568 จาก <https://doi.org/10.1177/0022343390027003005>.
2001. "After Violence, Reconstruction, Reconciliation, and Resolution". In M. Abu-Nimer (Ed.), **Reconciliation, Justice, and Coexistence: Theory and Practice**. (pp. 3–23). Lanham: Lexington Books.

Galtung, Johan., and Ruge, Mari. Holmboe.

1965. "The Structure of Foreign News: The Presentation of the Congo, Cuba and Cyprus Crises in Four Norwegian Newspapers". *Journal of Peace Research*, 2 (1): 64–90. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 3 มกราคม 2568 จาก <https://doi.org/10.1177/002234336500200104>.

Galtung, Johan., and Lynch, Jake.

2010. **Reporting Conflict: New Directions in Peace Journalism**. St. Lucia: University of Queensland Press.

Lim, Samson.

2016. "The Aesthetics of Evidence: Crime and Conspiracy in Thailand's Popular Press". In **Siam's New Detectives: Visualizing Crime and Conspiracy in Modern Thailand**. (pp. 45–78). Honolulu: University of Hawai'i Press

บทที่ 10

นาฏรัฐ: การสำแดงอำนาจด้วยการจัดการแสดง

มนุษย์ใช้ชีวิตอยู่ในโลกที่เต็มไปด้วยการจัดการแสดงตลอดเวลา สื่อในรูปแบบต่าง ๆ เป็นเหมือน "หน้าฉาก" (front stage) ที่ถ่ายทอดความหมายและสร้างการรับรู้ต่อสาธารณชน เออร์วิง กอฟฟ์แมน (Erving Goffman) อธิบายว่า "ตัวตน" (self) ของมนุษย์ไม่ได้มีลักษณะคงที่หรือตายตัว เพราะประกอบสร้างจากกระบวนการทางสังคม ในแต่ละบริบทบุคคลแสดงออกแตกต่างกันไป สถานการณ์ทางสังคมเปรียบเสมือนเวทีละครที่แต่ละคนแสดงบทบาทไปตามสถานการณ์

คลิฟฟอร์ด เกียร์ซ (Clifford Geertz) เสนอแนวคิด "นาฏรัฐ" (Theatre State) ที่สามารถใช้วิเคราะห์พิธีกรรมที่รัฐจัดขึ้น เช่น ราชพิธี รัฐพิธี ศาสนพิธี การสร้างอนุสาวรีย์ การจัดนิทรรศการและงานเฉลิมฉลอง การกำหนดวันสำคัญของชาติ ฯลฯ ทั้งหมดนี้เป็นการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ เพื่อให้ผู้ถูกปกครองรับรู้ถึงการมีอยู่ของชนชั้นนำ สร้างภาพลักษณ์ความศักดิ์สิทธิ์และความสูงส่ง และตอกย้ำความรู้สึกเกรงขามและยอมศิโรราบต่ออำนาจของผู้ปกครอง

บทนี้จะขยายความแนวคิด "การละคร" (Dramaturgy) ของกอฟฟ์แมนและแนวคิด "นาฏรัฐ" ของเกียร์ซ และวิเคราะห์การใช้สื่อและพิธีกรรมของรัฐไทย เพื่อปกครองประชาชน ด้วยการสร้างความกลัว สร้างความหมายเชิงสัญลักษณ์ และสร้างภาพลักษณ์ที่ทำให้ผู้ปกครองมีความชอบธรรมในการใช้อำนาจเมื่อประชาชนเลื่อมใสศรัทธาก็ไม่ตั้งคำถามหรือวิพากษ์วิจารณ์ และไม่ต่อต้านอำนาจของผู้ปกครอง

อีกแนวคิดหนึ่งที่อธิบายในบทนี้คือ "ละครทางสังคม" (Social Drama) ของวิกเตอร์ เทอร์เนอร์ (Victor Turner) ที่ชี้ให้เห็นว่าประชาชนเองก็ใช้การแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ในการต่อต้านและโต้กลับอำนาจรัฐด้วยเช่นกัน

10.1 โลกคือละคร

ในหนังสือเรื่อง "The Presentation of Self in Everyday Life" (Goffman, 1972) เออร์วิง กอฟฟ์แมน (Erving Goffman, 1922–1982) เสนอ "ทฤษฎีการละคร" (Dramaturgy) ซึ่งเป็นหนึ่งในกรอบความคิดสำคัญของ "ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์" (Symbolic Interactionism) โดยอธิบายว่า ชีวิตประจำวันของมนุษย์เต็มไปด้วยการแสดงออก

ผ่านสัญลักษณ์ ไม่ว่าจะเป็นถ้อยคำ ท่าทาง หรือน้ำเสียง เปรียบได้กับองค์ประกอบของการแสดงละครที่สื่อให้ผู้ชมเกิดความเข้าใจ หรือความหมายบางอย่าง

กอฟฟ์แมน แบ่งพื้นที่ของการแสดงออกเป็นสองส่วน ได้แก่

หนึ่ง หน้าฉาก (front stage) เป็นพื้นที่ที่บุคคลตั้งใจแสดงออกต่อสายตาผู้อื่น เสมือนนักแสดงที่เตรียมเล่นตามบท ตั้งใจแสดงให้สมจริง เลือกเครื่องแต่งกาย จัดฉาก อุปกรณ์ประกอบ และการจัดแสงเสียง เพื่อสร้างภาพลักษณ์ตามที่กำหนดไว้ เพื่อให้ผู้ชมรับรู้และเข้าใจตามความคาดหวังของผู้แสดง เช่น รู้สึกตกขบขัน เห็นใจ สงสาร ฯลฯ ตามความคาดหวังของผู้ชมว่านักแสดงที่สวมบทบาทนี้ควรแสดงออก

สอง หลังฉาก (back stage) เป็นพื้นที่ที่บุคคลหยุดการแสดง จึงไม่จำเป็นต้องสร้างภาพลักษณ์หรือปรุงแต่งบทบาท ตัวตนในพื้นที่นี้จึงมีความเป็นธรรมชาติ การกระทำต่าง ๆ ไม่ได้เกิดขึ้นเพื่อสร้างความประทับใจหรือคาดหวังการตอบสนองจากผู้ชม อาจเป็นการพักผ่อน ผ่อนคลายจากความกดดัน หรือแสดงกิริยาตรงไปตรงมาในลักษณะที่ไม่สามารถทำได้ในหน้าเวที ตัวอย่างเช่น การบ่น การพูดคุยแบบไม่เป็นทางการ รวมถึงการซักซ้อมก่อนกลับไปแสดงที่หน้าฉาก

ในชีวิตประจำวันแม้ว่าจะมีบทละครที่เตรียมไว้แล้ว แต่เมื่อเกิดสถานการณ์เฉพาะหน้า (social situation) มนุษย์ก็ไม่ได้แสดงตรงตามบทไปเสียทั้งหมด แต่มีการจัดปรับการแสดงออกของตนให้เหมาะสม ตามการให้ความหมายต่อเหตุการณ์ที่กำลังเผชิญ รวมทั้งสังเกตและประเมินปฏิกิริยาของผู้ชม แล้วจึงแสดงออกไปเพื่อให้ผู้ชมมีปฏิกิริยาตอบสนองกลับมาตามที่ตนต้องการ กอฟฟ์แมนเรียกกระบวนการนี้ว่า "การนิยามสถานการณ์" (definition of situation) ดังนั้น สถานการณ์จะเป็นตัวกำหนดว่าปัจเจกบุคคลจะแสดงออกอย่างไร เพื่อให้ปฏิสัมพันธ์ดำเนินไปอย่างราบรื่น กระบวนการนี้เรียกว่า "การจัดการความประทับใจ" (impression management) ดังนั้น ปัจเจกบุคคลไม่ได้แสดงออกตามอำเภอใจไปเสียทั้งหมด เนื่องจากใช้ชีวิตอยู่ท่ามกลางความสัมพันธ์กับผู้อื่นในสังคม บทบาทจึงขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์เหล่านั้นด้วย อย่างไรก็ตาม ปัจเจกบุคคลสามารถกำหนดและเปลี่ยนแปลงสถานการณ์ที่เผชิญอยู่ได้ด้วยเช่นกัน

ตามทฤษฎีปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ สมาชิกในวัฒนธรรมเดียวกันมักมีความเข้าใจและความคาดหวังร่วมกัน ต่อพฤติกรรมและการแสดงออกของกันและกัน กระบวนการขัดเกลาทางสังคม (socialization) ทำให้แต่ละคนเรียนรู้ความหมายของสัญลักษณ์ต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นภาษา ท่าทาง การแต่งกาย หรือพิธีกรรม เมื่อเกิดสถานการณ์เฉพาะหน้าแต่ละบุคคลจะใช้ความเข้าใจที่สั่งสมมาในการตีความ และกำหนดการกระทำของตน อย่างไรก็ตาม ความหมายของสัญลักษณ์ไม่ตายตัว แต่เปลี่ยนไปตามประสบการณ์ส่วนบุคคลและบริบททางสังคม เช่น ท่าทางหรือคำพูดบางทีเป็นการให้เกียรติกัน ในวัฒนธรรมหนึ่ง อาจถูกมองว่าหยาบคายในอีกวัฒนธรรมหนึ่ง ภายในสังคมเดียวกันบุคคลที่มีประสบการณ์ชีวิตต่างกันก็ให้ความหมายต่อสัญลักษณ์เดียวกันไม่เหมือนกัน ดังนั้น การแสดงตัวตนในปฏิสัมพันธ์ทางสังคมจึงไม่มีความแน่นอน

ความเข้าใจเรื่อง "หน้าฉาก-หลังฉาก" เป็นพื้นฐานสำคัญในการอธิบายการสร้างภาพลักษณ์ทางการเมืองและการใช้อำนาจของรัฐ ซึ่งเป็นเบื้องหลังของ "นาฏรัฐ" ภาพลักษณ์และความชอบธรรมของผู้ปกครองไม่ได้เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ แต่เป็นผลจากการจัดแสดงอย่างต่อเนื่อง เพื่อให้ประชาชนเลื่อมใส เกรงขาม และยอมรับอำนาจโดยไม่ตั้งคำถาม "หน้าฉาก" ผ่านการจัดเตรียมอย่างประณีต ไม่ว่าจะเป็นการใช้ถ้อยคำ พิธีกรรม เครื่องแต่งกาย หรือการควบคุมสื่อมวลชน ขณะที่ "หลังฉาก" ที่ส่งผลต่อความสำเร็จของการแสดงในฉากหน้าประชาชนไม่สามารถมองเห็น

10.2 แนวคิดนาฏรัฐ

คลิฟฟอร์ด เกียร์ซ (Clifford Geertz, 1926–2006) นักมานุษยวิทยาชาวอเมริกันเสนอแนวคิด "นาฏรัฐ" (Theatrical State) ในหนังสือเรื่อง "Negara: The Theatre State in Nineteenth-Century Bali" (1980) อธิบายรัฐบาห์ลีโบราณศตวรรษที่ 19 ที่เรียกว่า "นคระ" (Negara) โดยอาศัยพิธีกรรมและการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์สร้างภาพลักษณ์ที่ยิ่งใหญ่และสูงส่งของกษัตริย์ บาห์ลีเป็นรัฐศูนย์กลางที่มีอำนาจเหนือรัฐเล็กมากมาย แต่กษัตริย์

ไม่มีอำนาจเบ็ดเสร็จเด็ดขาด ไม่มีเครื่องมือสื่อสารทันสมัย และไม่มีกองทัพประจำการที่แข็งแกร่ง อำนาจกระจายอยู่กับผู้ปกครองของรัฐบริวาร ขุนนางในราชสำนัก สถาบันศาสนา และอีกหลายสถาบันที่ควบคุมกำลังคนและเศรษฐกิจ กษัตริย์จึงต้องประนีประนอมกับศูนย์อำนาจที่กระจัดกระจายเหล่านั้น การจัดแสดงพิธีกรรมเป็นการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์และใช้วัฒนธรรมสร้างความชอบธรรมของอำนาจการปกครองรวมศูนย์ ควบคู่ไปกับการใช้กองกำลังและออกกฎหมายควบคุม (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2560; พนธกร วรภมร, 2559; Geertz, 1980)

นอกจากนั้น การจัดแสดงภาพลักษณ์ความยิ่งใหญ่ของกษัตริย์ ยังมุ่งสร้างความนิยมและความศรัทธาในหมู่ผู้ปกครองและประชาชน นอกจากนี้ยังแสดงสถานะและบทบาทของบุคคลต่าง ๆ ที่มีตำแหน่งที่นิ่งงันไปตามลำดับช่วงชั้นทางสังคม การมีลำดับศักดิ์ต่างกันหมายถึงการมีบารมีที่ไม่เท่ากัน ตามคำอธิบายนี้รัฐเปรียบดังโรงละครที่จำลองความสัมพันธ์ในจักรวาล พระราชาเปรียบดังสมมติเทพ หรือพระโพธิสัตว์ผู้มีเกียรติยศและอำนาจสูงสุด ปราสาทราชวังของชนชั้นปกครองจำลองแบบเมืองสวรรค์ ข้าราชการบริหารเสมือนเป็นบริวารของเทพ การเล่าเรื่องวงศ์ตระกูลของชนชั้นปกครองในพงศาวดารใช้ภาษาที่แสดงถึงการมีบุญญาบารมีแผ่ไปอุปถัมภ์ค้ำจุนให้พสกนิกรมีความร่มเย็น

การรักษาระเบียบเชิงลำดับชั้นมีความสำคัญยิ่งในการค้ำจุนอำนาจทางการเมืองให้มั่นคง โดยมุ่งให้ราษฎรที่อยู่ใต้การปกครองเคารพพระเจ้ายิ่งยภักษ์ ยอมรับสถานะของตนเองและตอกย้ำว่าผู้ต่ำศักดิ์ต้องเคารพผู้มีบารมีเหนือกว่า กล่อมเกลาคความคิดให้มีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ลดความขัดแย้ง และอยู่ร่วมกันอย่างเป็นระเบียบเรียบร้อย

ตัวอย่างพิธีกรรมของประเทศไทย เช่น พิธีบรมราชาภิเษกในการสืบทอดราชบัลลังก์และขึ้นครองราชสมบัติของกษัตริย์ เป็นการผสมผสานพิธีกรรมทางการเมืองและศาสนาเข้าด้วยกัน เพื่อเชื่อมโยงสองสถาบัน และสร้างสถานะศักดิ์สิทธิ์ควบคู่กับความชอบธรรมในการปกครองของพระมหากษัตริย์ การจัดแสดงเชิงสัญลักษณ์ผ่านเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เครื่องทรง และเครื่องประดับ ตอกย้ำความยิ่งใหญ่และสถานะเหนือสามัญชน พร้อมทั้งสะท้อนสายสัมพันธ์ระหว่างกษัตริย์กับอำนาจทางศาสนา และจักรวาลวิทยาที่รับรองพระบุญญาธิการ ขั้นตอนและแบบแผนพิธีออกแบบอย่างพิถีพิถัน ทั้งการจัดลำดับผู้เข้าร่วม การใช้คำราชาศัพท์ และพิธีทางศาสนา ทำให้ผู้เข้าร่วมและผู้ชมรับรู้ถึงระเบียบชั้นทางสังคม และยืนยันสถานะของกษัตริย์ในฐานะศูนย์กลางแห่งอำนาจ

นอกจากนี้ยังมีรัฐพิธีที่จัดขึ้นเป็นประจำ เพื่อเฉลิมฉลองในโอกาสสำคัญประจำปี เช่น วันเก็บเกี่ยวพืชผลที่มีพิธีกรรมขอบคุณเทพเจ้า เป็นการเชื่อมโยงเกษตรกรรมกับความเชื่อทางศาสนา วันพระราชสมภพของกษัตริย์ซึ่งมีพิธีกรรมทางศาสนาเป็นการเชื่อมโยงระหว่างสถาบันศาสนาและสถาบันการปกครอง สร้างภาพลักษณ์ความยิ่งใหญ่ และทำให้พสกนิกรเลื่อมใสศรัทธา การแสดงดนตรีและศิลปะในพิธีกรรมต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นการเต้นรำ หรือการแสดงศิลปะพื้นบ้านเป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่สร้างความเป็นเอกภาพ ส่วนในพิธีกรรมทางทหาร เช่น การจัดพิธีต้อนรับ และการมอบของกำนัล เพื่อรักษาความสัมพันธ์ทางการเมืองกับอาณาจักรอื่น ๆ ก็เป็นธรรมเนียมปฏิบัติตั้งแต่ยุครัฐจารีตเรื่อยมา

งานศึกษาของ มาร์กาเรต ไวนเนอร์ (Margaret Weiner) เรื่อง "Visible and Invisible Realms: Power, Magic, and Colonial Conquests" (1994) ใช้แนวคิดนาฏรัฐอธิบายถึงการที่เจ้าอาณานิคมดัดจริตชาวต่างชาติที่พยายามยกเลิกการจัดพิธีกรรมต่าง ๆ ของผู้นำบาหลิโดยอ้างว่าเป็นเรื่องมลายไร้เหตุผล ไม่ทันสมัย และต้องการเปลี่ยนบาหลิให้มีอารยธรรมและจัดระเบียบการปกครองสมัยใหม่แบบตะวันตก แต่ชาวบาหลิที่ยึดมั่นในความเชื่อดั้งเดิมก็ต่อต้านผู้ปกครองชาวต่างชาติอย่างรุนแรง ไวนเนอร์มองว่า การพยายามทำลายพิธีกรรมก็เพื่อทำลายฐานรากของนาฏรัฐดั้งเดิม รวมถึงโครงสร้างอำนาจและความชอบธรรมของผู้ปกครองท้องถิ่นที่เป็นภัยต่อการปกครองของอาณานิคม และขัดแย้งกับศาสนาคริสต์

การแทรกแซงนี้ไม่ได้เป็นแค่เรื่องทางศาสนาหรือวัฒนธรรม แต่เป็นการรื้อถอนระบอบสัญลักษณ์ของอำนาจท้องถิ่นด้วยการแทรกแซงจักรวาลวิทยาของบาหลิ ที่เชื่อมโยงมนุษย์กับเทพเจ้า วิญญาณ บรรพบุรุษ และพลังเหนือธรรมชาติ อำนาจของผู้ปกครองท้องถิ่นไม่ได้ขึ้นอยู่กับกำลังทางทหารหรือการบริหาร หากแต่ตั้งอยู่บนความสามารถในการควบคุมและสื่อถึง "โลกที่มองไม่เห็น" (invisible realms) การประกอบพิธีกรรมจึงเป็นการแสดงซ้ำและผลิตซ้ำ

ความชอบธรรมของอำนาจ บางครั้งผู้ปกครองก็ใช้เวทมนตร์ทำนายและป้องกันภัยพิบัติด้วยการทำพิธีขอพรจากเทพเจ้า หรือจัดสิ่งชั่วร้าย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงเกิดวิกฤติทางสังคมหรือมีการต่อต้านอำนาจรัฐ

นักคิดอีกหลายคนปรับใช้แนวคิดนาฏรัฐ อธิบายว่ารัฐโบราณในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้มักใช้พิธีกรรมทางศาสนา จารีตประเพณี และสิ่งปลูกสร้างเชิงสัญลักษณ์ต่าง ๆ เพื่อแสดงคามยิ่งใหญ่ ความศักดิ์สิทธิ์ และความสูงส่งของอำนาจรัฐ การสถาปนาและธำรงสถานะอันน่าเกรงขามของพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นแกนกลางของรัฐให้เป็นผู้มีบารมีที่ได้รับการยอมรับจากทั้งโลกมนุษย์และโลกศักดิ์สิทธิ์

สถาบันพระมหากษัตริย์ของไทยเองก็อยู่ในสถานะสูงส่งและศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้ใดจะล่วงละเมิดมิได้ ระบอบราชาธิปไตยไทยในอดีตได้สถาปนาความศักดิ์สิทธิ์ผ่านพิธีกรรมที่เชื่อมโยงแนวคิด "เทวราชา" เข้ากับจักรวาลวิทยาแบบพุทธพราหมณ์ และฮินดู อาศัยการประกอบพระราชพิธี จารีตประเพณี และการสร้างสถาปัตยกรรมวิจิตรอลังการที่ตอกย้ำความชอบธรรมของสถาบันกษัตริย์และสื่อสารถึงอำนาจและความรุ่งเรืองของรัฐ การปกครองดังกล่าวอาศัยทั้งการครอบงำเชิงสัญลักษณ์ (symbolic domination) ผ่านการสร้างความศรัทธา ความยำเกรง และความยินยอมพร้อมใจ (consent) ควบคู่กับการใช้กำลังบังคับเพื่อให้ราษฎรศิโรราบต่ออำนาจรัฐ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2560; ปรีดี พงษ์ตัน, 2562)

งานฉลองครบรอบ 100 ปีของราชวงศ์จักรี

ปี พ.ศ. 2425 ในสมัยรัชกาลที่ 5 มีการจัดงานมหกรรมระดับชาติที่ยิ่งใหญ่ขึ้นที่พระบรมมหาราชวัง และท้องสนามหลวงเป็นเวลายาวนานกว่า 3 เดือน โดยเตรียมงานนานกว่า 2 ปี โดยกระทรวง ทบวง กรมต่าง ๆ การออกร้านและจัดแสดงสิ่งของ เช่น ผลงานศิลปะ งานประดิษฐ์ รูปปั้น การแกะสลักดอกไม้สด อุปกรณ์สงคราม หนังสือและหนังสือพิมพ์เก่าของชาวสยาม อุปกรณ์ทำอาหาร สัตว์บก อุปกรณ์ล่าสัตว์ป่า อุปกรณ์สื่อสารและเทคโนโลยีสมัยใหม่ ฯลฯ งานมหกรรมเป็นการประกาศต่อสาธารณะว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิรูปประเทศให้อยู่ภายใต้พระราชอำนาจของพระองค์อย่างเบ็ดเสร็จแล้ว ด้วยระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จากที่ก่อนหน้านี้ภายในราชสำนักมีการแข่งขันอำนาจระหว่างสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ซึ่งมีบทบาททางเศรษฐกิจและการเมืองอย่างสูงมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 นอกจากนั้น งานมหกรรมยังเป็นการรอดต่อสายตาสายโลกด้วยว่าสยามเป็นชาติที่มีความศิวิไลซ์ และแตกต่างจากประเทศอื่น ๆ ในภูมิภาคเดียวกัน สามารถจัดงานยิ่งใหญ่เทียบได้กับงานมหกรรมที่จัดในชาติตะวันตก ความหมายเหล่านี้สื่อสารผ่านเครื่องแต่งกายและสิ่งของจัดแสดง งานก็เปิดให้เข้าได้เฉพาะพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ พ่อค้า พระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่ เจ้าหน้าที่อาณานิคม และชาวตะวันตกและครอบครัวของพวกเขาเท่านั้น และส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย ส่วนราษฎรสามัญชนไม่ได้รับความสะดวกในการเข้าชมงาน (ปรีดี พงษ์ตัน, 2562)

ในยุคของรัฐชาติสมัยใหม่ (modern nation-state) แม้จะใช้เทคโนโลยีสมัยใหม่บริหารจัดการการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรม แต่มรดกของ "นาฏรัฐ" ยังปรากฏทั่วไปในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในกัมพูชา พม่า หรือไทย มีการประกอบรัฐพิธีและราชพิธีที่แสดงให้เห็นว่าสถาบันการปกครองมีสถานะศักดิ์สิทธิ์และอยู่เหนือสามัญชน นอกจากนี้ การใช้สื่อสมัยใหม่ เทคโนโลยีการสื่อสาร รวมถึงการอาศัยกลไกรัฐ เช่น กฎหมาย ข้าราชการ ตลอดจนการใช้อำนาจเชิงสัญลักษณ์ในการควบคุมหรือกำราบผู้เห็นต่างก็อาจมองว่าเป็น "การแสดงนาฏกรรม" รูปแบบหนึ่งที่ตอกย้ำความศักดิ์สิทธิ์และความเหนือกว่าของผู้ปกครองเท่านั้น และทำให้ผู้คนรับรู้และยอมรับความชอบธรรมของอำนาจ

งานฉลองรัฐธรรมนูญ

ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อ วันที่ 24 มิถุนายน พ.ศ. 2475 ในระหว่างปี พ.ศ. 2475 – 2484 รัฐบาลคณะราษฎรได้จัด "วันฉลองรัฐธรรมนูญ" เป็นประจำทุกปีระหว่างวันที่ 10 – 12 ธันวาคม เพื่อส่งเสริมให้ประชาชนเข้าใจและยอมรับระบอบการปกครองใหม่ งานจัดในพื้นที่สาธารณะที่ต่างกันไปในแต่ละปี เช่น ท้องสนามหลวง สวนสัตว์ดุสิต วังสราญรมย์ สนามเสือป่า สวนอัมพร ถนนราชดำเนิน และสะพานพุทธยอดฟ้า ในต่างจังหวัดก็จัดพร้อมกันบริเวณศาลากลางจังหวัด หรือสมาคมต่าง ๆ โดยประชาชนสัมพันธ์ผ่านหนังสือพิมพ์ ใบปลิว และสถานีวิทยุทั่วประเทศ ภายในงานมีเวทีมหรสพ การออกร้าน การฉายภาพยนตร์ และการประกวดต่าง ๆ เช่น ประกวดนางงาม พระพุทธรูป อาหาร หนังสือ งานหัตถกรรม ดอกไม้ไฟ ฯลฯ เพื่อดึงดูดให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วม รวมทั้งรณรงค์ให้ประดับไฟและธงชาติตามบ้านเรือน โดยมุ่งให้รัฐธรรมนูญเป็นเรื่องสาธารณะที่สัมพันธ์กับชีวิตประจำวันของประชาชน ภายหลังงานฉลองยุติไปเพราะภาวะสงคราม (ปริดี หงษ์สดัน, 2562)

วิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของคริสติน เกรย์ (Christine Gray) เรื่อง "The Soteriological State in the 1970s" (1986) ศึกษาการสร้างภาพลักษณ์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชในช่วงทศวรรษ 1970 เสนอว่าพระมหากษัตริย์ถูกนำเสนอในฐานะ "รัฐที่ช่วยให้หลุดพ้น" (soteriological state) เป็นศูนย์รวมจิตใจและผู้นำทางศีลธรรมที่นำประชาชนไปสู่หนทางอันถูกต้อง และพ้นจากความทุกข์ยากทางสังคมและการเมือง ในช่วงเวลานั้น สังคมไทยมีความไม่สงบทั้งการขยายตัวของขบวนการคอมมิวนิสต์ และการเคลื่อนไหวของประชาชนที่เรียกร้องประชาธิปไตย ภาพลักษณ์ในฐานะ "รัฐแห่งความหลุดพ้น" ส่งเสริมให้สถาบันกษัตริย์มีบทบาททางการเมืองอย่างชอบธรรม แม้ในระบอบประชาธิปไตยผู้มีบทบาททางการเมืองควรมาจากการเลือกตั้งโดยประชาชนก็ตาม ตามจารีตประเพณีพระมหากษัตริย์นับว่าเป็นผู้มีบุญญาธิการโดยกำเนิด มีความชอบธรรมจากการสืบสายสกุล อีกทั้งตามแนวคิดพุทธศาสนาเถรวาทยังเชื่อว่า "ธรรมราชา" จะแผ่บารมีปกป้องคุ้มครองบ้านเมืองให้สงบสุข งานศึกษาของเกรย์ชี้ให้เห็นว่ามีการเชื่อมโยงอุดมการณ์ศาสนาเสริมสร้างความชอบธรรมทางการเมือง เกรย์ไม่ได้ใช้แนวคิด "รัฐนาฏกรรม" โดยตรง แต่งานของเขาก็แสดงให้เห็นว่ากระบวนการสร้าง "รัฐแห่งความหลุดพ้น" อาศัยทั้งรัฐพิธีและราชพิธีที่มีรากฐานจากศาสนา ควบคู่กับการแสดงบทบาทของพระมหากษัตริย์ให้ปรากฏต่อสาธารณชนว่าพระองค์ทรงเป็นที่พึ่งพิงของราษฎร และทรงมีสถานะยิ่งกว่าผู้นำทางการเมืองหรือผู้นำทางโลกทั่วไป

สถาบันกษัตริย์ยังอยู่ในฐานะ "ศูนย์กลางแห่งจักรวาล" และผู้รักษาสมดุลของจักรวาล (Cosmic Order) แสดงออกผ่านพิธีกรรมและสัญลักษณ์เช่น การกำหนดตำแหน่งของพระบรมมหาราชวังและกรุงเทพมหานครให้อยู่ศูนย์กลาง การออกแบบพระที่นั่งภายในพระบรมมหาราชวังที่สะท้อนจักรวาลตามคติฮินดู-พุทธ พิธีกรรมและสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมเสริมสร้างความผูกพัน ความศรัทธา และความจงรักภักดีของพสกนิกร ทำให้อำนาจเชิงสัญลักษณ์ของสถาบันกษัตริย์ยังดำรงอยู่แม้จะมีความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมือง พระราชพิธีที่ตอกย้ำสถานะอันศักดิ์สิทธิ์และสูงส่งของพระมหากษัตริย์ เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษกที่สถาปนาพระมหากษัตริย์ในฐานะสมมติเทพหรือเทวราชา พระราชพิธีพืชมงคลซึ่งแสดงฐานะผู้พระราชทานความอุดมสมบูรณ์แก่บ้านเมือง และพระราชพิธีทางศาสนาอื่น ๆ เน้นย้ำความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับพระพุทธศาสนา (Gray, 1986)

ในรัฐจารีต ซึ่งอำนาจทางการเมืองและการบริหารราชการยังไม่ได้มีความเข้มแข็งหรือแผ่ขยายครอบคลุมพื้นที่อย่างทั่วถึง พิธีกรรมมีบทบาทสำคัญในฐานะกลไกการปกครองเชิงสัญลักษณ์ของ "นาฏรัฐ" แต่เมื่อก้าวเข้าสู่ระบอบการเมืองสมัยใหม่ อำนาจและความชอบธรรมของผู้ปกครองมิได้อิงอยู่กับความศักดิ์สิทธิ์ แต่เป็นหลักนิติรัฐ และกระบวนการเลือกตั้ง ที่ทำให้ประชาชนยอมรับ อย่างไรก็ตาม อำนาจของสถาบันกษัตริย์ไทยมิได้มาจากการเลือกตั้งหรือการแข่งขันทางการเมือง สถาบันจึงยังต้องอาศัยการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ เพื่อให้อำนาจปรากฏและได้รับการยอมรับ

ในทางสาธารณะ ไม่ว่าจะผ่านพระราชพิธี การเสด็จพระราชดำเนิน การสร้างสถาปัตยกรรมเชิงสัญลักษณ์ หรือการสื่อสารผ่านสื่อมวลชนที่ยังคงมีความสำคัญในปัจจุบัน

ขณะเดียวกัน ในพื้นที่การเมืองก็มีรัฐพิธีที่เสริมสร้างอำนาจเชิงสัญลักษณ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ และตอกย้ำความชอบธรรมของผู้ดำรงตำแหน่งทางการเมือง ตัวอย่างสำคัญ ได้แก่ พิธีถวายสัตย์ปฏิญาณของนายกรัฐมนตรีและคณะรัฐมนตรีก่อนปฏิบัติหน้าที่ ซึ่งเป็นการที่เชื่อมโยงอำนาจฝ่ายบริหารเข้ากับสถานะของพระมหากษัตริย์ในฐานะประมุขของรัฐ ในวาระสำคัญ เช่น วันเฉลิมพระชนมพรรษาของพระมหากษัตริย์และพระราชินี มีการจัดรัฐพิธีและกิจกรรมเฉลิมพระเกียรติอย่างเป็นทางการ เพื่อถวายความเคารพและแสดงความจงรักภักดี อันเป็นการตอกย้ำสถานะศูนย์กลางของสถาบันกษัตริย์ในระบบการเมืองไทย รวมถึงพิธีถวายราชสดุดีในโอกาสพระราชพิธีสำคัญต่าง ๆ เช่นเดียวกันกับในโรงเรียน สถาบันการศึกษา และสถานที่ราชการยังประกอบพิธีกรรมเชิงสัญลักษณ์ เช่น การร้องเพลงสรรเสริญพระบารมี และการกล่าวคำสัตย์ปฏิญาณของนักเรียน ซึ่งปลูกฝังความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์และรัฐ พิธีกรรมเหล่านี้ไม่เพียงเป็นการแสดงออกถึงการยอมรับอำนาจ แต่ยังควบคุมและจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชน และผลิตซ้ำความศักดิ์สิทธิ์และความต่อเนื่องทางประวัติศาสตร์ของสถาบัน

พระราชพิธีพืชมงคลเป็นอีกตัวอย่างที่แสดงสัญลักษณ์ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้พระราชทานความอุดมสมบูรณ์แก่แผ่นดิน โดยผสมผสานระหว่างศาสนาพุทธและพราหมณ์ มีการจัดพระราชพิธีในพระอุโบสถ วัดพระศรีรัตนศาสดาราม เพื่ออวยพรให้พืชผลเจริญงอกงาม และพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญที่ท้องสนามหลวง เป็นพิธีพราหมณ์ที่มีการไถนาและพยากรณ์ผลผลิตในปีนั้น โดยพระมหากษัตริย์ทรงเป็นองค์ประธานของพิธีในฐานะสมมติเทพหรือเทวราชา และผู้พิทักษ์แผ่นดิน ทรงใช้บุญญาธิการและพระบารมีในการสร้างสิริมงคล ขวัญ และกำลังใจให้แก่เกษตรกร เพื่อให้มีผลผลิตเพียงพอสำหรับราษฎรทั่วราชอาณาจักร แม้ว่าพระองค์จะไม่ได้เข้าร่วมพิธีโดยตรง แต่พระราชพิธีก็ดำเนินไปในนามของพระองค์ โดยมีพระยาแรกนาเป็นผู้แทนพระองค์ (กรมศิลปากร, 2565) ในทุกปีสื่อมวลชนไทยจะถ่ายทอดสด และเผยแพร่ภาพข่าวในหนังสือพิมพ์ และโทรทัศน์เกี่ยวกับพิธีกรรมนี้ ทำให้ประชาชนรับรู้

10.3 สื่อในฐานะเครื่องมือของนาฏรัฐ

สื่อมีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนนาฏกรรมของรัฐ ด้วยการนำเสนอข้อมูล ภาพลักษณ์ และสัญลักษณ์ที่เสริมสร้างอำนาจและความชอบธรรมของรัฐ ตลอดจนควบคุมและเผยแพร่เนื้อหาตามที่ต้องการให้ประชาชนรับรู้ ตัวอย่างเช่น การถ่ายทอดพิธีกรรมและงานเฉลิมฉลอง การแถลงข่าว การให้สัมภาษณ์หรือการร่วมกิจกรรมสำคัญของผู้นำ เป็นการสร้างภาพจำของผู้นำในด้านบวกต่อประชาชนทั้งในและต่างประเทศ เช่น ความเข้มแข็ง ความเมตตา หรือการทำงานเพื่อประชาชน นอกจากนี้ รัฐยังกำหนดวาระข่าวสาร ที่ปิดกั้นเนื้อหาที่ขัดแย้งกับแนวทางของรัฐ และส่งเสริมเนื้อหาที่สอดคล้องกับอุดมการณ์ของรัฐ ควบคุมการวิพากษ์วิจารณ์ ลดและเบี่ยงเบนความสนใจของสาธารณชนจากประเด็นที่ไม่พึงประสงค์

รัฐทุกแห่งใช้สื่อสร้างความสามัคคีและเอกลักษณ์ร่วมของชาติ โดยเผยแพร่เนื้อหาที่เกี่ยวกับประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และความเชื่อที่ช่วยให้การปกครองเชิงสัญลักษณ์เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ ตัวอย่างเช่น การฉายภาพยนตร์สารคดีเกี่ยวกับบุคคลสำคัญหรือเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ นอกจากนี้ สื่อยังสร้างภาพลักษณ์ว่ารัฐมีความมั่นคง สงบเรียบร้อย และแก้ไขปัญหาต่าง ๆ ได้สำเร็จลุล่วง ทำให้ประชาชนเชื่อมั่นว่ารัฐมีความสามารถในการปกครอง และควบคุมสถานการณ์ต่าง ๆ ได้เป็นอย่างดี

แม้จะอยู่ในยุคของรัฐสมัยใหม่ รัฐยังใช้การแสดงออกเชิงสัญลักษณ์สร้างความชอบธรรมของอำนาจ แม้แต่ประเทศมหาอำนาจอย่างสหรัฐอเมริกาที่อาศัยสื่อควบคุมวาระทางการเมือง โดยการแถลงข่าว ให้สัมภาษณ์ หรือจัดกิจกรรม แล้วถ่ายทอดผ่านสื่อหลักและสื่อดิจิทัลไปยังประชาชนในประเทศ และประชาคมโลก ภาพลักษณ์ผู้นำโลกสร้าง

ผ่านการแสดงบทบาททางการเมืองและการทูต การเยือนต่างประเทศ การเข้าร่วมประชุมสหประชาชาติและการประชุมระหว่างประเทศอื่น ๆ ล้วนถือว่าสหรัฐอเมริกาเป็นอำนาจและอิทธิพลในเวทีโลก พิธีกรรมและการเฉลิมฉลองที่สำคัญของสหรัฐอเมริกาก็ทำให้เป็นเรื่องราวสำคัญของโลก ด้วยการถ่ายทอดผ่านสื่อมวลชนแทบทุกแขนง เช่น การเลือกตั้งประธานาธิบดี การสาบานตนเข้ารับตำแหน่งของประธานาธิบดี การฉลองวันชาติ หรือแม้แต่การทำกิจกรรมของครอบครัวผู้นำในช่วงเทศกาล เป็นต้น การแสดงออกเหล่านี้เป็นการสร้างภาพลักษณ์ความยิ่งใหญ่ของประเทศ ผู้นำ และรัฐบาล รวมทั้งสร้างความชอบธรรมให้กับอุดมการณ์ทางการเมืองแบบเสรีนิยมประชาธิปไตย

ในสังคมไทย สื่อมวลชนมีบทบาทสำคัญในการเสริมสร้างอิทธิพลและสถานะของสถาบันพระมหากษัตริย์ทั้งทางสังคมและการเมือง เช่น การออกอากาศข่าวพระราชสำนักเวลา 20.00 น. เป็นประจำ เป็นการสื่อสารการปฏิบัติพระราชกรณียกิจอย่างต่อเนื่อง ภาพถ่ายและสื่อโทรทัศน์ได้รับการคัดเลือกอย่างพิถีพิถัน เพื่อสะท้อนความสง่างาม ศักดิ์สิทธิ์ และความใกล้ชิดกับประชาชนที่รอเข้าเฝ้าอยู่ในท่าหมอบกราบ ทำให้เกิดความรู้สึกผูกพันระหว่างสถาบันกับสาธารณชน นอกจากนี้ การจัดแสดงพระบรมฉายาลักษณ์ตามสถานที่ราชการ โรงเรียน และบ้านเรือน ตลอดจนการใช้เพลงชาติและเพลงสรรเสริญพระบารมีในรัฐพิธี เป็นการสร้างอารมณ์ร่วมและความศรัทธาในระหว่างประกอบพิธีกรรมสำคัญ และตอกย้ำความสำคัญของสถาบันกษัตริย์ในฐานะศูนย์กลางของชาติ

การมีส่วนร่วมของประชาชนผู้รับชม มีความสำคัญต่ออนุกรมรัฐ เพราะความหมายและอำนาจของรัฐพิธีต้องมีการรับรู้ การยอมรับ และปฏิสัมพันธ์ของผู้ชม หัวใจของสถาบันกษัตริย์คือการดำรงอยู่ท่ามกลางประชาชน การจัดรัฐพิธีและพระราชพิธีต่าง ๆ จึงมุ่งให้ประชาชนมีส่วนร่วม โดยจัดในพื้นที่สาธารณะ และมีประชาชนหมอบคลานตามเส้นทางเสด็จพระราชดำเนิน และเผยแพร่การถ่ายทอดผ่านสื่อไปยังผู้ชมจำนวนมาก แม้ว่าบางเหตุการณ์จะเป็นเรื่องส่วนตัว เช่น การประสูติ การอภิเษกสมรส หรือการเสด็จพระราชดำเนินส่วนพระองค์ แต่เรื่องของราชวงศ์ถูกทำให้เป็นเรื่องสาธารณะ และเป็นเรื่องราวของผู้ได้การปกครอง (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2560) การเผยแพร่ผ่านสื่อตอกย้ำความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับประชาชน สร้างความผูกพันทางอารมณ์และความศรัทธาต่อสถาบัน อย่างไรก็ตาม ปัจจุบันบุคคลอาจตีความสถาบันกษัตริย์ตามความหมายเฉพาะตัว แต่ยังคงอยู่ภายใต้กรอบวาทกรรมหลักของสังคมที่จัดวางสถาบันกษัตริย์ไว้ในลำดับขั้นสูงสุด (ธัญชนก รื่นถวิล, 2560: 91)

ในหนังสือ "Splendid Monarchy: Power and Pageantry in Modern Japan" (1996) ทาคาชิ ฟุจิตานิ (Takashi Fujitani) วิเคราะห์บทบาทของสถาบันกษัตริย์ญี่ปุ่นในยุคสมัยใหม่ โดยเฉพาะหลังการฟื้นฟูเมจิ (ค.ศ. 1868–1912) และในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง และยุคหลังสงคราม ฟุจิตานิชี้ให้เห็นว่ากระบวนการฟื้นฟูระบบจักรพรรดิสมัยการปฏิรูปเมจิ (Meiji restoration) สำเร็จได้ด้วยการนำเสนอภาพลักษณ์ของจักรพรรดิผ่านพิธีกรรมเชิงสัญลักษณ์ต่าง ๆ เพื่อแสดงว่าสถาบันกษัตริย์เป็นศูนย์กลางที่สร้างความเป็นหนึ่งเดียวของชาติ และมีความสัมพันธ์กับประชาชนในมิติวัฒนธรรม พร้อมทั้งช่วยเสริมความชอบธรรมให้กับการบริหารประเทศของรัฐบาล กระบวนการเหล่านี้ดำเนินการผ่านการครอบงำทางสายตา (visual domination) โดยทำให้ประชาชนมองเห็นผู้ปกครองผ่านสื่อ เช่น หนังสือพิมพ์ โปสเตอร์ ภาพถ่าย และภาพยนตร์ ที่เผยแพร่ภาพลักษณ์ของจักรพรรดิในฐานะบุคคลศักดิ์สิทธิ์ และผู้ปกครองที่ใกล้ชิดประชาชน การแสดงพิธีกรรมสำคัญ เช่น พิธีบรมราชาภิเษก การเดินขบวนฉลองชัยชนะ การสวนสนามที่ออกแบบให้ยิ่งใหญ่ ในช่วงสงครามมีการใช้สื่อโฆษณาชวนเชื่อปลุกฝังแนวคิดชาตินิยมและความจงรักภักดีต่อจักรพรรดิ นำเสนอว่าจักรพรรดิเป็นผู้นำสูงสุดที่เชื่อมโยงกับความอยู่รอดของชาติ ในช่วงหลังสงครามได้ปรับภาพลักษณ์ของจักรพรรดิจากการเป็นผู้นำทางทหารมาเป็นผู้สร้างสันติภาพและความสามัคคีภายใต้ระบอบประชาธิปไตยใหม่ มีการสร้างพื้นที่ที่กายภาพให้กลายเป็นพื้นที่ความทรงจำที่เกี่ยวข้องกับสถาบันกษัตริย์ เช่น พระราชวัง พิพิธภัณฑสถาน และหลุมศพ งานของฟุจิตานียังแสดงให้เห็นว่า รัฐพยายามให้ประชาชนมีประสบการณ์ร่วมกับรัฐพิธีอย่างพร้อมเพรียงกัน ผู้ปกครองท้องถิ่นจึงเกณฑ์ประชาชนมาร่วมรับเสด็จจักรพรรดิที่เสด็จไปประกอบพระราชพิธีต่าง ๆ โดยทางรถไฟหรือทางเรือ เมื่อระบบทุนนิยมการพิมพ์ขยายตัว สิ่งพิมพ์ก็เป็นพื้นที่ที่ทำให้ประชาชนมีประสบการณ์ร่วมเชิงพิธีกรรม (communion) ด้วยการผลิตซ้ำภาพถ่ายของ

จักรพรรดิและพระบรมวงศานุวงศ์ ภาพเหล่านั้นกลายเป็นวัตถุมงคลที่ประชาชนบูชา ทำให้อำนาจของจักรพรรดิแผ่ไพศาลออกไปผ่านการมองเห็นจากสื่อสิ่งพิมพ์ (Fujitani, 1996)

กรณีสังคมไทย สื่อมีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่สิทธิอำนาจของสถาบันกษัตริย์ โดยเฉพาะการผลิตและเผยแพร่พระบรมฉายาลักษณ์ เพื่อสร้างความรู้สึกลึกซึ้งเชื่อมโยงระหว่างประชาชนกับพระมหากษัตริย์ และเสริมสร้างภาพลักษณ์ของพระมหากษัตริย์และราชวงศ์ให้เป็นสัญลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์และความเป็นชาติ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 เป็นพระมหากษัตริย์ไทยพระองค์แรกที่ฉายพระบรมฉายาลักษณ์ ใน ค.ศ. 1865 (พ.ศ. 2408) แล้วส่งไปถวายพระมุขของสหราชอาณาจักรและสหรัฐอเมริกา ทำให้โลกตะวันตกรู้จักพระองค์ในนาม "พระมงกุฎ" จากที่ก่อนหน้านี้มีข้อห้ามมิให้สามัญชนจ้องมองพระพักตร์โดยตรง การถ่ายภาพกษัตริย์จึงสะท้อนถึงการปรับตัวทางวัฒนธรรมที่เปิดรับค่านิยมสากล (Morris, 2009) อย่างไรก็ตาม อำนาจเชิงสัญลักษณ์ของสถาบันกษัตริย์ยังสร้างด้วยวิธีการอื่น ๆ นอกเหนือจากการถ่ายภาพ เช่น รวมถึงการจัดพระราชพิธี ขบวนแห่ และการปลูกสร้างสถาปัตยกรรมต่าง ๆ

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 คณะราษฎรได้ยกเลิกและปรับเปลี่ยนพระราชพิธีหลายอย่างที่เคยมีความหมายต่อสถานะของสถาบันกษัตริย์ เช่น พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ และพระราชพิธีฉัตรน้ำทิพย์มนัสยา เพื่อจำกัดบทบาทและความสำคัญของสถาบันพระมหากษัตริย์ และปรับกรอบความคิดของประชาชนไปสู่แนวคิดเรื่องความเสมอภาคและสิทธิพลเมืองที่เท่าเทียมกัน (วีรชน เกษสกุล, 2566) อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่ปลายทศวรรษ 2490 เริ่มจากสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม ดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีสมัยที่สอง (8 เมษายน พ.ศ. 2491–16 กันยายน พ.ศ. 2500) ซึ่งเป็นช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 รัฐบาลได้หันมาประนีประนอมกับสถาบันพระมหากษัตริย์เพื่อสร้างการสนับสนุนทางการเมือง และคานอำนาจกับผู้นำกรมตำรวจและกองทัพ ส่งผลให้มีการฟื้นฟูพระราชพิธีบางส่วนแม้ไม่เต็มรูปแบบ เช่น พระราชพิธีพืชมงคล และพระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ

นอกจากนี้ รัฐบาลยังดำเนินมาตรการต่าง ๆ ที่ฟื้นฟูและเสริมสร้างบทบาทของสถาบันกษัตริย์ในทางการเมือง เช่น การสถาปนากรมทหารรักษาพระองค์ขึ้นใหม่ใน พ.ศ. 2492 การกราบบังคมทูลเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 เสด็จเป็นประธานในพิธีพระราชทานกระบี่แก่นักเรียนนายร้อย นักเรียนนายเรือ และนักเรียนนายร้อยตำรวจ ใน พ.ศ. 2491 รวมทั้งการจัดพระราชพิธีทรงผนวชของรัชกาลที่ 9 ใน พ.ศ. 2499 ซึ่งรัฐบาลได้ขอพระราชทานพระราชดำรัสลาผนวชถ่ายทอดทางวิทยุกระจายเสียง และจัดให้ประชาชนเฝ้ารับเสด็จสองฟากถนนในวันเสด็จพระราชดำเนินแทนการเข้าเฝ้าที่วัดพระแก้ว ซึ่งคับแคบ พระราชพิธีถูกทำให้เป็นเหตุการณ์สาธารณะมากขึ้น ด้วยการถ่ายทอดเสียงการประกอบพิธี รวมถึงการบันทึกภาพยนตร์เผยแพร่ให้ประชาชนได้รับชมอย่างกว้างขวาง (เทพ บุญตานนท์, 2565)

เมื่อจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำการรัฐประหารใน พ.ศ. 2500 ได้รื้อฟื้นงานนักขัตฤกษ์และพระราชพิธีโบราณขึ้นมา พร้อมทั้งสร้างสัญลักษณ์ใหม่ ๆ ที่เชื่อมโยงประชาชนกับสถาบันกษัตริย์ เช่น การเปลี่ยนวันชาติจากวันที่ 24 มิถุนายน ซึ่งเป็นวันเปลี่ยนแปลงการปกครอง เป็นวันที่ 5 ธันวาคม อันเป็นวันเฉลิมพระชนมพรรษาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 9 นอกจากนี้ รัฐบาลยังส่งเสริมให้พระมหากษัตริย์ พระราชินี และพระบรมวงศานุวงศ์ปรากฏพระองค์ต่อสาธารณะทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ เช่น การเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมราษฎรในภูมิภาคต่าง ๆ เพื่ออาศัยสถาบันกษัตริย์สนับสนุนความชอบธรรมในการใช้อำนาจเผด็จการของตน (ทักษ์ เฉลิมเตียรณ, 2552: 354-366)

ในช่วงสงครามเย็น เมื่อประเทศไทยร่วมมือกับสหรัฐอเมริกาในการต่อต้านขบวนการคอมมิวนิสต์ ประเทศไทยได้ฟื้นฟูสถานะของสถาบันพระมหากษัตริย์ในฐานะศูนย์รวมของชาติ ผ่านการเผยแพร่ข่าวสารเกี่ยวกับโครงการพระราชดำริ กระแสพระราชดำรัส ตลอดจนความคิดเห็นของนักวิชาการที่สนับสนุนบทบาทของสถาบันกษัตริย์ในการถ่วงดุลอำนาจกับฝ่ายการเมือง ภาพถ่ายและสื่อมวลชนมีบทบาทสำคัญในการฟื้นฟูสถานะและบทบาทของกษัตริย์ และถ่ายทอดอุดมการณ์กษัตริย์นิยมสู่สาธารณะ และได้รับการยอมรับว่ามีความสำคัญต่อการรักษาเสถียรภาพของประเทศ

การอบรมลูกเสือชาวบ้าน

การจัดอบรมลูกเสือชาวบ้านมุ่งปลูกฝังอุดมการณ์รัฐนิยมและกษัตริย์นิยม สร้างความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ในบริบทที่รัฐควบคุมและปราบปรามการเคลื่อนไหวของขบวนการคอมมิวนิสต์และชาวชนบท ในช่วงทศวรรษ 2510 กระบวนการอบรมมีพิธีกรรมเชิงสัญลักษณ์ที่สร้างบรรยากาศความศักดิ์สิทธิ์ และกระตุ้นให้ผู้รับการอบรมมีอารมณ์ความรู้สึกร่วม เสริมสร้างความศรัทธา ตัวอย่างเช่น ในพิธีเปิดมีเจ้าหน้าที่ รัฐหรือทหารเป็นประธาน มีการถวายความเคารพ การร้องเพลงชาติและเพลงสรรเสริญพระบารมี รวมถึงการ กล่าวคำสัตย์ปฏิญาณต่อหน้าพระบรมฉายาลักษณ์ ซึ่งประดิษฐานอย่างโดดเด่นในสถานที่ฝึกอบรม เนื้อหาการ อบรมเน้นเรื่องความจงรักภักดี โดยสอนว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำการปกป้องความมั่นคงของชาติ และ ต่อสู้กับภัยคอมมิวนิสต์ พร้อมทั้งยกตัวอย่างพระราชกรณียกิจ เช่น การเสด็จเยี่ยมราษฎรในพื้นที่ห่างไกล นอกจากนี้ยังมีกิจกรรมที่ปลูกฝังวินัยและความเป็นหนึ่งเดียว เช่น การร้องเพลงปลุกใจ การเดินแถวตามระเบียบ การปฏิบัติตามคำสั่งอย่างเคร่งครัด บางกิจกรรมแทรกพิธีกรรมทางศาสนา เช่น การสวดมนต์ การนิมนต์พระมา เทศนา การทำบุญถวายสังฆทาน เพื่อเชื่อมโยงอุดมการณ์การเมืองกับความเชื่อทางศาสนา ส่วนพิธีปิดมีการมอบ ผ้าพันคอ หมวก หรือเข็มกลัดลูกเสือชาวบ้าน ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ของการผ่านพิธีกรรม (Bowie, 1997)

หลังสิ้นยุค "ภัยคอมมิวนิสต์" ไปแล้ว แต่เมื่อเกิดวิกฤติทางการเมือง เช่น เหตุการณ์ในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2535 ที่กองทัพใช้สลายการชุมนุมของประชาชนจนมีผู้เสียชีวิตและบาดเจ็บจำนวนมาก พระมหากษัตริย์ก็แสดง บทบาทเป็นศูนย์รวมจิตใจของชาติและเป็นผู้ไกล่เกลี่ยความขัดแย้ง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 ทรงพระ กรุณาโปรดเกล้าฯให้คู่ขัดแย้งทางการเมืองเข้าเฝ้า และมีพระราชดำรัสผ่านสื่อสาธารณะ ส่งผลให้สถานการณ์ความรุนแรง คลี่คลายและยุติลง (กิตติศักดิ์ สุจิตตารมย์, 2557: 12 อ้างใน พนธกร วรภมร, 2559 :11; Morris, 2009)

ในหนังสือ "Saying the Unsayable: Monarchy and Democracy in Thailand" (2010) อีวาร์สสัน และ อีซาเกอร์ (Ivarsson and Isager) ชี้ให้เห็นว่า ความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันพระมหากษัตริย์ยังเกี่ยวข้องกับกระบวนการทาง สังคมและการเมืองในการจัดการกับ "สิ่งที่ไม่สามารถพูดได้" (the unsayable) การพูดถึงหรือวิพากษ์วิจารณ์สถาบัน กษัตริย์ เป็นเรื่องต้องห้าม ทั้งผิดศีลธรรมและผิดกฎหมาย กระบวนการนี้รวมถึงการควบคุมสื่อให้การนำเสนอเกี่ยวกับ พระมหากษัตริย์อยู่ในกรอบที่กำหนด ทำให้ภาพลักษณ์ของพระมหากษัตริย์ถูกผลิตซ้ำและคงอยู่ในการรับรู้ของประชาชน อย่างต่อเนื่อง โดยไม่ต้องคำถามหรือวิพากษ์วิจารณ์ แต่ระมัดระวังและยกย่องสถาบัน ด้วยความเคารพและเกรงกลัว

แม้ในยุคดิจิทัล สถานะศักดิ์สิทธิ์และสูงส่งของกษัตริย์นี้ยังดำรงอยู่ต่อไปด้วยการใช้สื่อสมัยใหม่โดยเฉพาะ อินเทอร์เน็ตและแพลตฟอร์มโซเชียลมีเดียที่สื่อสารกับประชาชนโดยตรงและรวดเร็ว มีอิทธิพลต่อกระแสสาธารณะ ปีเตอร์ แจ็คสัน (Jackson, 2010) ใช้คำว่า "Virtual Divinity" หรือ "สมมติเทพเสมือน"อธิบายปรากฏการณ์ที่สื่อสมัยใหม่ทำ หน้าที่สร้างและรักษาภาพลักษณ์ศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ด้วยการทำให้มองเห็นได้ (made visible) อย่างต่อเนื่องใน พื้นที่สาธารณะ การสร้างความศักดิ์สิทธิ์จึงมิได้อยู่เพียงในพิธีกรรมของรัฐเท่านั้น แต่กลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม ดิจิทัล ส่งผลให้สถานะศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันมีความร่วมสมัยอยู่เสมอ แม้ในบริบทที่การสื่อสารไม่ได้รวมศูนย์เหมือนเดิม

งานศึกษาของ พนธกร วรภมร (2559) เรื่อง "รูปที่มีทุกบ้าน: ชีวิตทางสังคมของพระบรมฉายาลักษณ์รัชกาลที่ 9" ชี้ว่า การเผยแพร่พระบรมฉายาลักษณ์ของในหลวงรัชกาลที่ 9 อย่างกว้างขวาง ทำให้สถาบันกษัตริย์กลายเป็นส่วนหนึ่ง ในชีวิตประจำวันของประชาชนไทย แต่ประชาชนก็มีวิถีปฏิบัติต่อพระบรมฉายาลักษณ์แตกต่างกันไป มีทั้งการประดับและ ไม่ประดับไว้ในบ้าน ผู้ที่นำไปประดับมักจัดการภาพและสร้างความหมายของภาพตามประสบการณ์และความเข้าใจส่วนตัว ที่มีต่อสถาบันกษัตริย์ มอร์ริส (Morris, 2009: 144) อธิบายว่า แม้การกระจายพระบรมฉายาลักษณ์จะเพิ่มสำคัญ ของสถาบันกษัตริย์ให้ปรากฏอยู่ในสายตาประชาชนอย่างกว้างขวาง แต่ในอีกด้านหนึ่ง การเผยแพร่ก็ทำให้ความหมายของ ภาพไม่มั่นคง เพราะผู้ปกครองไม่อาจผูกขาดให้ผู้รับชมทุกคนตีความภาพไปในแบบเดียวกัน

โทรทัศน์รวมการเฉพาะกิจแห่งประเทศไทย (ทรท.) เป็นกลไกหลักของรัฐในการถ่ายทอดรัฐพิธีและพระราชพิธีสู่สาธารณชน ทำให้การแสดงบทบาทของสถาบันกษัตริย์และรัฐปรากฏอย่างเป็นรูปธรรมในพื้นที่สาธารณะ การถ่ายทอดสดและการนำเสนอภาพพิธีกรรมอย่างต่อเนื่องมีส่วนเสริมสร้างภาพลักษณ์ของผู้นำ ตลอดจนก่อรูปความรู้สึกศรัทธา ความใกล้ชิด และความผูกพันเชิงสัญลักษณ์ระหว่างประชาชนกับสถาบัน หน่วยงานรัฐผลิตสารคดีและรายการโทรทัศน์ที่ส่งเสริมความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในสังคม เช่น รายการเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และพิธีกรรมสำคัญของชาติ ตอกย้ำคุณค่าและอัตลักษณ์ความเป็นชาติ ความสำคัญของสถาบันกษัตริย์ และชี้ให้เห็นบทบาทของรัฐในการรักษาและถ่ายทอดมรดกทางวัฒนธรรมสู่ประชาชน โดยอาศัยการเล่าเรื่องและการนำเสนอภาพที่เข้าใจง่าย สร้างความประทับใจและเอื้อต่อการรับรู้ในวงกว้าง

โทรทัศน์รวมการเฉพาะกิจแห่งประเทศไทย (ทรท.) จัดตั้งขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2498 ภายใต้การกำกับดูแลของรัฐบาลไทย เป็นเครือข่ายแพร่ภาพรายการโทรทัศน์ในโอกาสพิเศษระดับประเทศ เช่น พระราชพิธีงานรัฐพิธี การแถลงการณ์สำคัญของรัฐบาล หรือเหตุการณ์ฉุกเฉินที่ต้องการแจ้งข่าวสารให้ประชาชนทราบอย่างเร่งด่วน ประกอบด้วยสถานีโทรทัศน์ช่อง 3, 5, 7, 9 และช่อง Thai PBS แต่ละช่องจะรับสัญญาณและออกอากาศพร้อมกันในช่วงเวลาที่กำหนด ในปัจจุบัน ทรท. ถ่ายทอดสดผ่านแพลตฟอร์มออนไลน์ด้วยเพื่อให้ประชาชนเข้าถึงได้มากขึ้น

วิทยานิพนธ์ของ ธันย์ชนก รื่นถวิล (2560) เรื่อง "การแสดงออกความเศร้าสาธารณะกับวาทกรรมความเป็นชาติ" ใช้แนวคิดนาฏรัฐวิเคราะห์การจัดการความเศร้าสาธารณะ (public grief) แสดงให้เห็นบทบาทของสื่อมวลชนในฐานะเครื่องมือของรัฐที่ทำหน้าที่สร้างและจัดการความโศกเศร้าในทิศทางที่สอดคล้องกับวาทกรรมความเป็นชาติ และส่งเสริมความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสังคม โดยเฉพาะในช่วงหลังการสวรรคตของในหลวงรัชกาลที่ 9 และในช่วงถวายความอาลัย 100 วัน สถานีโทรทัศน์ทุกช่องให้ความร่วมมือกับรัฐ งดออกอากาศรายการปกติเป็นเวลา 30 วัน แล้วถ่ายทอดสัญญาณจากโทรทัศน์รวมการเฉพาะกิจแห่งประเทศไทย (ทรท.) ตลอด 24 ชั่วโมง นำเสนอพระราชกรณียกิจของในหลวงภายหลังจึงมีประกาศเพิ่มเติมว่าให้โทรทัศน์ถ่ายทอดรายการตามผังปกติได้เมื่อจบการถ่ายทอดพิธีอัญเชิญพระบรมศพในเวลาเที่ยงคืน แต่ยังคงรายการบันเทิงและให้ผู้ดำเนินรายการแต่งกายในโทนสีขาว-ดำ และแสดงกริยาสำรวม แม้ว่าครบระยะเวลาไว้ทุกข์ 30 วันแล้ว ทรท. ยังคงถ่ายทอดพระราชพิธีและรายการเกี่ยวกับการระลึกถึงพระมหากษัตริย์ การแสดงความอาลัย และการเทิดพระเกียรติจนครบ 100 วัน นอกจากนี้ รัฐยังจัดบรรยากาศสังคมด้านอื่น ๆ เช่น ขอความร่วมมือสถานบันเทิงให้งดหรือปรับกิจกรรม งดจัดกิจกรรมส่งท้ายปีเก่าต้อนรับปีใหม่ ส่งเสริมกิจกรรมทางศาสนา กิจกรรมสาธารณประโยชน์ และกิจกรรมแสดงความจงรักภักดี รวมทั้งควบคุมการจัดการร่างกายของปวงเจกชน เช่น กำหนดสีและรูปแบบเครื่องแต่งกาย และกำหนดการใช้คำที่ถูกต้องเกี่ยวกับการสวรรคต

ประชาชนจำนวนมากยังมีส่วนร่วมในนาฏกรรมของรัฐอย่างแข็งขัน ทั้งการแสดงความโศกเศร้าผ่านสื่อสังคมออนไลน์ การเดินทางไปร่วมพิธีถวายสักการะพระบรมศพ การสวมใส่เสื้อผ้าและใช้วัตถุสิ่งของต่าง ๆ ที่แสดงออกถึงความอาลัยและความจงรักภักดี รวมถึงการใช้ร่างกายของตนเป็นสื่อสัญลักษณ์ เช่น การสักข้อความหรือสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ นาฏกรรมนี้ทำให้ทุกคนมีบทบาทร่วมในการจัดแสดงเดียวกัน ประชาชนเป็นทั้งผู้ชมและผู้แสดงจากการมีส่วนร่วมในพิธีกรรม ประชาชนจำนวนมากรับวาทกรรมหลักของสังคมมากำหนดอัตลักษณ์ สถานะ และตำแหน่งทางสังคมของตน เป็นการเพิ่มพูนความรู้สึกว่าตนเป็นส่วนหนึ่งในวาระสำคัญของสาธารณะ และเป็นพลเมืองของชาติ

การวิเคราะห์ด้วยแนวคิดนาฏรัฐ ทำให้เห็นกระบวนการที่รัฐใช้ครอบงำความคิดประชาชน ผ่านการสื่อสารด้วยราชพิธี รัฐพิธี สิ่งปลูกสร้าง สื่อ และการแสดงเชิงสัญลักษณ์อื่น ๆ ที่อาจดูเป็นเรื่องปกติจนยากจะสังเกตเห็น เช่น การกำหนดวันสำคัญทางศาสนา วันหยุดแห่งชาติ ชื่อถนน และสถานที่สำคัญต่าง ๆ กลไกเหล่านี้สร้างเวทีที่รัฐแสดงบทบาทอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้ นาฏรัฐดำรงอยู่ได้ด้วยความเชื่อถือศรัทธาอย่างบริสุทธิ์ใจ และการยินยอมพร้อมใจ (consent) ของ

ประชาชน สอดคล้องกับแนวคิดเรื่องการครอบงำทางอุดมการณ์ (Hegemony) ของอันโตนิโอ กรัมสกี ที่ชี้ให้เห็นว่าอำนาจทางการเมืองที่มั่นคงที่สุด คืออำนาจที่ทำให้ผู้ถูกปกครองยอมรับระเบียบทางสังคมว่ามีความชอบธรรมและเป็นธรรมชาติ ไม่ใช่ด้วยการบังคับโดยตรงเพียงอย่างเดียว

แม้ประเทศไทยจะจัดว่าเป็นรัฐสมัยใหม่ที่มีระบบการบริหารจัดการแบบราชการ แต่พระราชพิธีและพิธีกรรมทางศาสนาต่าง ๆ ยังคงมีความสำคัญ นอกเหนือจากนี้ รัฐยังสำแดงอำนาจผ่าน "การจัดแสดง" รูปแบบอื่น ๆ ที่สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครอง รวมทั้งในกระบวนการบังคับใช้กฎหมาย และมาตรการด้านความมั่นคง เช่น การประหารชีวิตนักโทษ การใช้อาวุธสงครามสลายการชุมนุมของประชาชนผู้เรียกร้องประชาธิปไตย หรือแม้แต่การที่ศาลมีคำสั่งไม่อนุญาตให้ประกันตัวผู้ต้องหาในคดีที่ถูกตีความว่าเป็นภัยต่อความมั่นคงของรัฐ เหตุการณ์เหล่านี้อาจมองว่าเป็น "พิธีกรรมการสำแดงอำนาจรัฐ" ที่ทำให้ความศักดิ์สิทธิ์ของอำนาจปรากฏเด่นชัดต่อสายตาสาธารณชน

10.4 นาฏกรรมเชือดไก่ให้ลิงดู

การปกครองด้วยความกลัว (rule by fear) เป็นรูปแบบหนึ่งของการใช้อำนาจที่พบได้ทั้งในรัฐโบราณและรัฐสมัยใหม่ ด้วยการสร้างบรรยากาศแห่งความหวาดกลัว เพื่อควบคุมความคิด และการแสดงออกของประชาชนให้อยู่ในกรอบที่รัฐต้องการ ทำให้ไม่กล้าตั้งคำถามหรือแสดงความคิดเห็นที่แตกต่าง และสร้างความชอบธรรมให้การใช้อำนาจรัฐ กลวิธีนี้ทั้งการใช้ความรุนแรงทางกายภาพ เช่น การจับกุม การทรมาน หรือการประหารชีวิต และความรุนแรงเชิงสัญลักษณ์ เช่น การตรึงหน้าผู้เห็นต่าง การเซ็นเซอร์ และการเผยแพร่ข่าวที่รัฐใช้ความรุนแรง เพื่อให้รับรู้ว่ามีใครได้แฉหรือวิพากษ์วิจารณ์รัฐ ส่งผลต่อการควบคุมความคิดของประชาชนว่าสิ่งใดทำได้และสิ่งใดเป็นข้อห้าม เมื่อความรุนแรงถูกบันทึกและสืบค้นในภายหลัง ก็ยิ่งเป็นการผลิตซ้ำความทรงจำ และตอกย้ำความรู้สึกเกรงกลัวต่ออำนาจของผู้ปกครอง

การสร้างบรรยากาศแห่งความกลัว อาจทำได้ด้วยการทำให้ประชาชนรู้สึกว่าจะถูกจับตามองตลอดเวลา (surveillance) จนต้องควบคุมพฤติกรรมของตนให้เป็นไปตามที่รัฐต้องการ (Foucault, 1977) อีกวิธีหนึ่ง คือการสร้างภาพ "ศัตรูของรัฐ" ทำให้ประชาชนรู้สึกว่าจะต้องพึงพาการคุ้มครองจากรัฐ รวมถึงการกระทำเชิงสัญลักษณ์ในพื้นที่สาธารณะ โดยใช้บุคคลเป็นตัวอย่าง เพื่อย้ำถึงความเหนือกว่าของอำนาจรัฐ ตัวอย่างเช่น การจับกุมหรือดำเนินคดีผู้ที่วิพากษ์วิจารณ์รัฐ การแสดงกำลังเจ้าหน้าที่ในช่วงการชุมนุมประท้วง การกระทำเหล่านี้มุ่งสื่อสารไปยังสาธารณชนวงกว้างให้รับรู้ว่าการต่อต้านรัฐเป็นเรื่องที่เสี่ยงอันตราย ทำให้ประชาชนยอมยินยอมจำนนต่ออำนาจโดยไม่ต้องใช้ความรุนแรง

ประเทศไทยมีโทษประหารชีวิตมาตั้งแต่สมัยโบราณ โดยเริ่มจากวิธีการที่โหดร้าย เช่น การตัดศีรษะ การต้ม การฝังทั้งเป็น ก่อนที่จะพัฒนามาเป็นการยิงเป้า และปัจจุบันใช้วิธีการฉีดยาให้เสียชีวิต แม้จะมีการถกเถียงในสังคมเกี่ยวกับความชอบธรรมของโทษประหาร ทั้งในมิติสิทธิมนุษยชนและประสิทธิภาพในการป้องปรามอาชญากรรม แต่ประเทศไทยก็ยังคงมีโทษนี้ในระบบกฎหมาย และบังคับใช้เป็นระยะ ในบางยุคสมัย การประหารชีวิตเป็นการจัดแสดงนาฏกรรมของรัฐเพื่อ "เชือดไก่ให้ลิงดู" ทำให้ประชาชนหวาดเกรงต่ออำนาจสูงสุดและความศักดิ์สิทธิ์ของรัฐ พิธีกรรมการประหารเป็นการส่งสารเตือนให้ประชาชนตระหนักว่า ผู้ละเมิดกฎเกณฑ์ของรัฐจะพบกับชะตากรรมอันเลวร้าย

ในสมัยรัฐบาล จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ รัฐบังคับใช้กฎหมายมาตรา 17 ตามธรรมนูญการปกครอง พ.ศ. 2502 ที่รองรับการใช้อำนาจเผด็จการเบ็ดเสร็จโดยไม่ต้องผ่านกระบวนการยุติธรรม ภายหลังการรัฐประหารแล้วดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรี (พ.ศ. 2501–2506) จอมพล สฤษดิ์ สั่งยิงเป้าประชาชน 76 คน และจำคุกอีก 113 คน ในข้อหาหลบวางเพลิง ผลิตเฮโรอีน และสงสัยว่าเป็นคอมมิวนิสต์ (iLaw, 2560) การประหารชีวิตในที่สาธารณะเป็นการแสดงเชิงสัญลักษณ์เพื่อสร้างความหวาดกลัวให้ประชาชนได้รับรู้ผลของการท้าทายอำนาจ "ผู้ร้ายวางเพลิง" ถูกประหารชีวิต พ.ศ. 2501 ที่ทุ่งพระเมรุหรือสนามหลวง ใจกลางกรุงเทพฯ หน้าพระบรมมหาราชวัง โดยให้ยืนเรียงกันตรงกำแพงวัดพระศรีมหาธาตุ การจัดแสดงการประหารชีวิตได้สร้างภาพลักษณ์ให้ จอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ เป็นผู้นำที่เด็ดขาด (แอนเดอร์สัน,

2558: 114) สื่อผลิตซ้ำความกลัวด้วยการรายงานข่าวและเผยแพร่ภาพผู้ต้องโทษประหารอย่างต่อเนื่อง ควบคู่กับการนำเสนอภาพของจอมพลสฤษดิ์ รวมทั้งถ่ายทอดอารมณ์และปฏิกิริยาของประชาชนที่มารับชมการยิงเป้า บรรยายรายละเอียดของบรรยากาศ เช่น เสียงพูดของประชาชนและเจ้าหน้าที่ ทำให้ผู้อ่านจินตนาการถึงภาพของเหตุการณ์ การรายงานข่าวมีลักษณะเป็นวรรณกรรม มากกว่าการรายงานข้อเท็จจริง (ปรีดี หงษ์ตัน, 2558; อิทธิเดช พระเพ็ชร, 2567)

อีกตัวอย่างหนึ่ง คือการประหารชีวิต "นายศิลา วงศ์สิน" หรือ "กบฏผีบุญศิลา" ผู้อ้างตนว่ามีวิชาอาคมทางไสยศาสตร์และธรรมะทำให้มีผู้ศรัทธาจำนวนมาก เขาถูกสั่งประหารเมื่อ พ.ศ. 2509 ที่จังหวัดนครราชสีมา ภายใต้กฎหมายมาตรา 17 ด้วยข้อหาว่าได้ตั้งตนเป็นผู้วิเศษและช่องสุ่มผู้คนเพื่อก่อการร้าย เป็นภัยต่อความมั่นคงของรัฐ สื่อมวลชน เช่น *หนังสือพิมพ์สารเสรี* วันที่ 21, 23, 26 และ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2502 บรรยายว่า จอมพลสฤษดิ์ ธีระรัชต์ เดินทางไปสอบสวนด้วยตนเอง พร้อมพรมนาท่าทาง เช่น นายศิลานั่งพนมมือบิภกรรมในห้องขัง หน้าซีด จอมพลสฤษดิ์ ทำทนายให้เขาแสดงอิทธิฤทธิ์ ระหว่างส่งตัวนายศิลามีประชาชนมาเฝ้ารอดูที่สถานีรถไฟ และร้องตะโกนว่าให้ฆ่าเขาเสียหรือให้รุมประชาทัณฑ์ รายงานข่าวบรรยายถึงเสียงของเจ้าหน้าที่ที่ออกคำสั่งยิง การใช้กระสุนปืนกล 36 นัด ซึ่งปรุ่งแต่งเนื้อหาและเร้าอารมณ์ให้ผู้อ่านเกิดจินตนาการ แม้ว่าผู้อ่านหนังสือพิมพ์จะอยู่ที่อื่นแต่ก็ร่วมเป็นสักขีพยานในการ "เชือดไก่ให้ลิงดู" (อิทธิเดช พระเพ็ชร, 2567)

กรณีหนึ่งที่ยอมรับกันในปัจจุบันแล้วว่าเป็นการประหารชีวิตผู้บริสุทธิ์ คือ การประหาร "นายชิต สิงหเสนี" "นายบุญย์ ปัทมศริน" และ "นายเฉลียว ปทุมรส" เมื่อวันที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2498 ด้วยข้อหามีส่วนเกี่ยวข้องกับการลอบปลงพระชนม์ในหลวงรัชกาลที่ 8 เมื่อวันที่ 9 มิถุนายน พ.ศ. 2489 สื่อมวลชนบรรยายกระบวนการดำเนินคดีอย่างละเอียด ตั้งแต่ข้อกล่าวหา คำพิพากษา ไปจนถึงการแสดงภาพถ่ายหลังการประหาร เช่น ภาพการแบกหีบศพออกจากเรือนจำ และภาพภรรยาของนักโทษที่ร่ำไห้อย่างน่าสะเทือนใจ (อนันต์ อมรรตย์, 2565) ภายหลังจากมีสื่อสิ่งพิมพ์จำนวนมากเล่าถึงกรณีนี้ บางสื่อเสนอให้ผู้อ่านขบคิดและสงสัยถึงความเป็นธรรมของคำตัดสิน อย่างไรก็ตาม สื่อทั้งหมดมีบทบาทขยายการรับรู้ และสร้างความหวาดกลัวต่ออำนาจรัฐและตอกย้ำความศักดิ์สิทธิ์ของสถาบันกษัตริย์ที่ไม่อาจล่วงละเมิดได้ ผู้ที่มีความเห็นแตกต่างกับคำพิพากษาหรือมีข้อสงสัยต่อเหตุการณ์ไม่อาจแสดงความคิดเห็นอย่างเปิดเผยได้

สื่อโดยเฉพาะสิ่งพิมพ์ ทำให้สาธารณชนรับรู้ถึงการใช้อำนาจรุนแรงของรัฐ นอกจากรายงานข้อเท็จจริง สื่อยังบันทึกหลักฐานและสร้างความทรงจำทางสังคมเกี่ยวกับเหตุการณ์นั้น เป็นการผลิตซ้ำวัฒนธรรม "เชือดไก่ให้ลิงดู" ที่ทำให้ประชาชนหวาดกลัวผลของการทำทนายอำนาจรัฐ (Lim, 2012) แอนเดอร์สัน (2558: 114) ชี้ว่าการประหารชีวิตเป็นการมาตรฐาน "เชิงบริหาร" ที่อิงอำนาจกฎหมาย และแสดงให้เห็นว่ารัฐมีอำนาจเหนือชีวิตประชาชนและกฎเกณฑ์ทางศีลธรรมทั้งปวง สัญญาประชาคม (Social Contract)¹⁹ มีหลักการพื้นฐานว่าบุคคลมีฐานะเท่าเทียมกัน จึงลงโทษกันเองไม่ได้ แต่ต้องมอบอำนาจบางส่วนให้รัฐทำหน้าที่แทน แต่มีข้อถกเถียงกันว่ารัฐมีสิทธิลงโทษประชาชนจนถึงขั้นประหารชีวิตหรือไม่ ในรัฐจารีตการประหารชีวิตมักกระทำต่อหน้าสาธารณชน ร่างกายและชีวิตของผู้ถูกลงโทษจึงกลายเป็นพื้นที่จัดแสดงโทษของการไม่เชื่อฟังรัฐ ขมขู่และยับยั้งการต่อต้านของประชาชน อีกทั้งยังเตือนให้ทุกคนรับรู้หน้าที่และตำแหน่งแห่งที่ของตนในความสัมพันธ์กับรัฐ ในรัฐสมัยใหม่ที่ให้ความสำคัญกับศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ มักประหารโดยวิธีที่ลดความทรมานและดำเนินการในที่เรือนจำ ปัจจุบันหลายรัฐยกเลิกโทษประหารแล้ว และในหลายประเทศรณรงค์ให้ยกเลิกโทษนี้ด้วย

อย่างไรก็ตาม กฎหมายไทยยังคงโทษประหารเอาไว้ในประมวลกฎหมายอาญา พ.ศ. 2499²⁰ ซึ่งมีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2500 เป็นต้นมา แม้ว่าจะมีการปรับแก้กฎหมายหลายครั้ง กฎหมายบัญญัติโทษประหารไว้

¹⁹ สัญญาประชาคม เป็นหลักการปกครองที่ว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างรัฐกับประชาชน นักปรัชญาการเมือง 3 คน ได้แก่ โทมัส ฮอบส์ (Thomas Hobbes, 1588 - 1679) จอห์น ล็อก (John Lock, 1632 - 1704) และฌอง ฌาคส์ รูสโซ (Jean Jacques Rousseau, 1712 - 1778) เสนอหลักการนี้โดยมีรายละเอียดแตกต่างกันไป

²⁰ ปรับปรุงมาจากกฎหมายลักษณะอาญา พ.ศ. 2451 (ร.ศ. 127)

ความผิดหลายลักษณะ โดยเฉพาะความผิดเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ พระราชินี รัชทายาท และผู้สำเร็จราชการ ทั้งนี้ การสั่งประหารชีวิตทุกกรณี จะต้องนำความขึ้นกราบบังคมทูลเพื่อขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตเสียก่อน (ชนินันท์ ศรีธีระวิศาล, 2523: 60-62) เนื่องจากในระบอบการปกครองแบบประชาธิปไตยอันมีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข เจ้าหน้าที่รัฐไทยยังคงใช้อำนาจบริหาร นิติบัญญัติ และอำนาจตุลาการ ภายใต้พระปรมาภิไธยของพระมหากษัตริย์

10.5 นาฏกรรมของประชาชน

ขณะที่รัฐใช้สื่อเพื่อแสดงอำนาจและความน่าเกรงขาม ประชาชนก็สร้างนาฏกรรมเพื่อตอบโต้และท้าทายอำนาจรัฐด้วย ทั้งศิลปะการแสดง ดนตรี ภาพวาด การสื่อสารบนสื่อสังคมออนไลน์ หรือแม้กระทั่งการใช้ร่างกายในการประท้วง การแสดงออกเหล่านี้เป็นพื้นที่ที่ประชาชนเล่าเรื่องของตนเอง พร้อมสร้างภาพแทนอำนาจที่แตกต่าง ความหมายของรัฐ เช่น การล้อเลียนสถาบัน หรือการใช้สัญลักษณ์ทางการเมืองและประวัติศาสตร์อย่างพลิกแพลง เพื่อตั้งคำถามต่ออุดมการณ์กระแสหลัก รวมถึงร่วมสร้างความหมายใหม่เกี่ยวกับอำนาจ ความยุติธรรม และความชอบธรรมในสังคม

วิกเตอร์ เทอร์เนอร์ (Victor Turner, 1920–1983) นักมานุษยวิทยาชาวอังกฤษ เสนอแนวคิด "Social Drama" ซึ่งเป็น "การทดลองทางสังคม" (social experiment) อาจปรากฏในรูปแบบการแสดงทางวัฒนธรรม (cultural performance) กิจกรรมบันเทิง หรือพิธีกรรมทางศาสนา ซึ่งสะท้อนความสัมพันธ์ อัตลักษณ์ หรือระเบียบทางสังคมที่แตกต่างจากเดิม โดยเฉพาะในช่วงที่สังคมเกิดความตึงเครียด เช่น เกิดความขัดแย้งทางการเมือง การประท้วง หรือความไม่พอใจโครงสร้างเดิม การแสดงเชิงสัญลักษณ์จะพลิกความหมาย หรือนำเสนอทางเลือกที่แตกต่างจากอุดมการณ์หลัก ทำให้ผู้เข้าร่วมรู้สึกว่ามีเสียง มีพลัง และหลุดออกจากความเจียบจำที่ถูกควบคุมเอาไว้ จนสามารถพูดถึงเรื่องต้องห้าม วิพากษ์วิจารณ์และจินตนาการถึงความเป็นไปได้ใหม่ ๆ (Turner, 1982) เป็นการทดสอบความศักดิ์สิทธิ์และขอบเขตของอำนาจ เพื่อท้าทายเรื่องที่ยึดว่าเปลี่ยนแปลงไม่ได้ และทดลองนำเสนอความเป็นไปได้ใหม่ ๆ เช่น การล้อเลียนสถาบันที่มีอำนาจ การจำลองสังคมที่ไม่มีลำดับชั้น การแสดงอัตลักษณ์ที่ไม่มีกรอบทางเพศ หรือการนิยามความยุติธรรมที่ไม่ตรงกับนิยามของรัฐ ฯลฯ เป็นการแสดงถึงจริงถึงสมมติที่ทดลองว่าขอบเขตของการพูด การคิด และการวิจารณ์เปิดกว้างได้มากแค่ไหน อย่างไรก็ตาม กิจกรรมเกิดขึ้นในระยะเวลาสั้น ๆ ในขณะที่สังคมจริงยังอยู่ภายใต้อำนาจและอุดมการณ์แบบเดิม แนวคิด Social Drama ช่วยให้เข้าใจว่าการประท้วงต่อต้านอำนาจรัฐ ไม่ใช่การกระทำที่ไร้ระเบียบ แต่เป็นการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ ที่มุ่งท้าทายโครงสร้างอำนาจ และเปลี่ยนความหมายของสัญลักษณ์และนามธรรมต่าง ๆ จากความหมายของรัฐไปเป็นความหมายของประชาชน เป็นการสร้างสนามทดลองอำนาจและการจัดระเบียบใหม่ซึ่งไม่มีผลลัพธ์ที่แน่นอน

ในประเทศไทย ปี พ.ศ. 2563 มีเหตุการณ์ประท้วงทางการเมืองที่ขยายตัวไปทั่วทุกภูมิภาค พร้อมกับการแสดงออกผ่านสื่อสังคมออนไลน์ที่ใช้สัญลักษณ์หลากหลายรูปแบบ เช่น การชูสามนิ้วซึ่งเลียนแบบจากภาพยนตร์ The Hunger Games การแต่งกายแฟนซี การแสดงละคร การแต่งเพลงล้อเลียน การสร้างคำศัพท์แสลง การเลียนแบบพิธีกรรมของศาล การจำลองเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ และการผลิตงานศิลปะในพื้นที่สาธารณะ (อำนาจ อาจหาญ, 2564) การเคลื่อนไหวมีเป้าหมายเริ่มต้นเพื่อประท้วงการใช้อำนาจโดยมิชอบของรัฐบาล แต่ภายหลังขยายข้อเรียกร้องให้ "ปฏิรูปสถาบันกษัตริย์" ซึ่งนับเป็นครั้งแรกในประวัติศาสตร์ไทยที่มีการกล่าวถึงเรื่องนี้อย่างเปิดเผยในพื้นที่สาธารณะ แม้ว่า การประท้วงและการจัดแสดงเชิงต่อต้านยังไม่ทำให้การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างตามข้อเรียกร้องของผู้ชุมนุม แต่ ขบวนการเคลื่อนไหวได้สร้างพื้นที่สำหรับการจินตนาการถึงความเป็นไปได้ใหม่ ๆ ที่อาจนำไปสู่ความเปลี่ยนแปลงในอนาคต ช่วงเวลาแห่งการเคลื่อนไหวได้ทำให้ "สิ่งที่พูดไม่ได้" ปรากฏขึ้นอย่างเปิดเผยในพื้นที่สาธารณะ ท่ามกลางสภาวะที่รัฐพยายามควบคุม และจำกัดเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นมาโดยตลอด

นอกจากการเคลื่อนไหวในโลกกายภาพ สื่อสังคมออนไลน์เป็นพื้นที่สำคัญที่ใช้แสดงออกทางการเมือง ประชาชนผลิตและเผยแพร่เนื้อหาของตนเอง แพลตฟอร์มออนไลน์ เช่น โซเชียลมีเดีย พอดแคสต์ ยูทูบ หรือการถ่ายทอดสด (Live

Streaming) กลายเป็นพื้นที่ต่อต้านและการสร้างความหมายใหม่ ๆ ผ่านการเสียดสี การล้อเลียน และการใช้สัญลักษณ์ทางการเมือง เพื่อตอบโต้การครอบงำของรัฐ และพลิกวาทกรรมทางการเมืองให้กลายเป็นอาวุธของผู้ถูกกดขี่ สื่อใหม่ได้เปลี่ยนโฉมหน้าของวัฒนธรรมการสื่อสารทั้งตัวแสดง เนื้อหา อำนาจ และอิทธิพลของผู้เข้าร่วม ทำให้พลเมืองมีส่วนร่วมในพื้นที่การสื่อสารทางการเมืองอย่างกว้างขวาง และมีชีวิตชีวามากขึ้น โดยเฉพาะในบทบาทของผู้ส่งสาร ผลิตเนื้อหา และสร้างช่องทางสื่อสารของตนเอง รวมทั้งแสดงอัตลักษณ์ ความเชื่อ และการต่อต้านอย่างสร้างสรรค์ ทำให้ประชาชนกลายเป็น "ผู้สร้างนาฏกรรม" ที่ร่วมกันกำหนดความหมายและทิศทางของสังคม

พื้นที่แห่งความเจ็บและความหวาดกลัว ถูกแปรเปลี่ยนเป็นเวทีแสดงเชิงสัญลักษณ์ที่หลากหลายและแยบยล ไม่ว่าจะเป็นภาพล้อเลียน การเสียดสี การแสดงละครใบ้ ถ้อยคำกำกวม หรือการอ้างอิงเรื่องต้องห้ามแบบอ้อม ๆ ที่พยายามขยับเขตแดนการสื่อสารทางการเมืองให้กว้างขึ้น อีกทั้งยังลดทอนความศักดิ์สิทธิ์ของชนชั้นนำ ทำให้อำนาจรัฐถูกทำให้ดูไม่น่าเกรงขาม หรือถูกมองว่าเสื่อมถอยลง การแสดงนาฏกรรมของประชาชนไม่ได้ปราศจากความหวาดกลัวโดยสิ้นเชิง ผู้เข้าร่วมตระหนักถึงความเสี่ยงแต่เปลี่ยนความกลัวให้เป็นพลังต่อต้าน และส่งเสียงที่รัฐพยายามทำให้เงียบ ผลสำเร็จมิได้วัดได้ง่าย ไม่ใช่ว่าการปฏิวัติอย่างฉับพลัน แต่เป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างค่อยเป็นค่อยไป

ในการเคลื่อนไหวดังกล่าว ประชาชนสามารถร่วมสร้างความหมายใหม่เกี่ยวกับอำนาจ ความยุติธรรม และความชอบธรรมในสังคม เป็นการโต้กลับอำนาจรัฐด้วยการสร้าง "นาฏกรรม" แบบเดียวกับที่รัฐใช้แสดงต่อประชาชน และบั่นทอนอำนาจรัฐและความหวาดกลัว แม้ว่าผู้เข้าร่วมจะไม่ได้ปราศจากความหวาดกลัวอย่างสิ้นเชิง แต่ความจริงหรือความลงมือใช้ประเด็นหลักในการกระทำเสมอไป เพราะอาจเป็นการแสดงต่อ "หน้าฉาก" ขณะที่ "หลังฉาก" เป็นอีกแบบหนึ่ง

10.6 สรุปท้ายบท

บทนี้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับการแสดงออกของอำนาจผ่านกรอบคิด "การละคร" และ "นาฏรัฐ" โดยชี้ให้เห็นว่ารัฐใช้สื่อและพิธีกรรมสร้างภาพลักษณ์และอำนาจชอบธรรมของผู้ปกครองให้มีความศักดิ์สิทธิ์และน่าเกรงขาม เพื่อควบคุมประชาชนผ่านความศรัทธาและความกลัว ขณะที่ประชาชนก็จัดการแสดงเพื่อตอบโต้และท้าทายอำนาจรัฐด้วยเช่นกัน การต่อรองระหว่างรัฐกับประชาชนผู้ถูกปกครองจึงไม่มีฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งที่เป็นผู้ชนะอย่างเด็ดขาด แต่เป็นกระบวนการที่ดำเนินไปอย่างต่อเนื่อง มีการกดทับและการต่อต้านเกิดขึ้น ทั้งในรูปแบบที่มองเห็นได้ และในรูปแบบที่ซ่อนเร้น

แนวคิดนาฏรัฐทำให้เราเข้าใจว่าอำนาจไม่ได้ดำรงอยู่เพียงในโครงสร้างทางการเมืองหรือกฎหมาย แต่ยังฝังรากในชีวิตประจำวัน ผ่านพิธีกรรม สัญลักษณ์ และการสื่อสารที่แทรกซึมเข้าสู่ร่างกายและความรู้สึกนึกคิดของผู้คน การทำความเข้าใจเช่นนี้เปิดพื้นที่ให้มองเห็นพลวัตของอำนาจที่เชิงซับซ้อน ทั้งในฐานะกลไกที่กดทับและในฐานะพื้นที่ที่ประชาชนสามารถสร้างการต่อต้าน การต่อรอง และความหมายใหม่ ๆ ได้อย่างไม่รู้จักจบ

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กรมศิลปากร.

2565. พระราชพิธีพืชมงคลจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ: การเปลี่ยนผ่านจากอดีตสู่ปัจจุบัน. กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

ชินนันท ศรีธีระวิศาล.

2523. การลงโทษประหารชีวิต. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ทักษ์ เฉลิมเตียรณ.

2552. การเมืองระบบพ่อขุนอุปถัมภ์แบบเผด็จการ (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

เทพ บุญตานนท์.

2565. "จอมพล ป. กับนโยบายฟื้นฟูบทบาทสถาบันพระมหากษัตริย์ ในช่วงทศวรรษ 2490". *ศิลปวัฒนธรรม* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 15 กุมภาพันธ์ 2568 จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_88657.

จันยัชนก รื่นถวิล.

2560. *การแสดงออกความเศร้าสลดเกี่ยวกับวาทกรรมความเป็นชาติ*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

นิธิ เอียวศรีวงศ์.

2560. "ประชาชนในรัฐนาฏกรรม". *มติชนสุดสัปดาห์* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 15 กุมภาพันธ์ 2568 จาก https://www.matichonweekly.com/column/article_30805.

แอนเดอร์สัน, เบเนดิกต์.

2558. *ศึกษารัฐไทย ย้อนสภาวะไทยศึกษา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน.

ปรีดี หงษ์สตัน.

2558. "เชือดไก่ให้ลิงดู: รัฐไทยกับการทำลายศัตรูด้วยนาฏกรรม". *วารสารประวัติศาสตร์ธรรมศาสตร์*, 1 (2): 53-99.
2562. *สยามมหารัชมงคล: การเมืองวัฒนธรรมกับการช่วงชิงความเป็นสาธารณะ*. กรุงเทพฯ: มติชน.

พนธกร วรภมร.

2559. *รูปที่มีทุกบ้าน: ชีวิตทางสังคมของพระบรมฉายาลักษณ์รัชกาลที่ 9*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วีรชน เกษสกุล.

2566. *การจัดวางความคิดทางการเมืองของกลุ่มคณะราษฎร พ.ศ. 2475-2490*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, มหาวิทยาลัยนเรศวร.

อนันต์ อมรรตัย.

2565. "ลาก่อนชีวิต... ลาก่อนแม่แต่สิ่งอันสุดที่รัก !. เรียบเรียงโดย ช่างเผือก. สถาบันปรีดี พนมยงค์". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 23 สิงหาคม 2568 จาก <https://pridi.or.th/th/content/2022/02/979>.

อำนาจ อาจหาญ.

2564. "การแสดงออกทางการเมืองอย่างสร้างสรรค์ของพลเมืองยุคใหม่". *วารสารสันติสุขปริทรรศน์*, 2 (2): 23-32.

อิทธิเดช พระเพ็ชร.

2567. "ประสาทวิทยาศาสตร์ กับ อำนาจเสียงอักษรของหนังสือพิมพ์ไทย ในการนำเสนอข่าว ‘ยิงเป้า’ กบฏผีบุญศิลา". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 16 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://www.the101.world/holy-mans-rebellion-sila-wongsin/>.

iLaw.

2560. "มาตรา 44" ไม่โดดเด่นเลย: เฝ้าพิจารณาในอดีตที่มีทั้งมาตรา 17, 21, 27 ส่วนใหญ่ใช้อำนาจแทนศาล". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 16 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://ilaw.or.th/node/4670?fbclid=IwAR3RyeAfu7IY0Zchj8nwugn0NeShXQWLKAWBspdeSx0qQ8p-4mu8uwE7jH0>.

ภาษาอังกฤษ

Bowie, Katherine Ann.

1997. **Rituals of National Loyalty: An Anthropology of the State and the Village Scout Movement in Thailand.** New York: Columbia University Press.

Foucault, M.

1977. **Discipline and Punish: The Birth of the Prison.** Translated by Alan Sheridan. New York: Pantheon Books.

Fujitani, Takashi.

1996. **Splendid Monarchy: Power and Pageantry in Modern Japan.** Berkeley: University of California Press.

Geertz, Clifford.

1980. **Negara: The Theatre State in 19th Century Bali.** Princeton: Princeton University Press.

Goffman, Erving.

1972. **The Presentation of Self in Everyday Life.** New York: Anchor Books.

Gray, Christine.

1986. *Thailand – The Soteriological State in the 1970s.* doctoral dissertation, The University of Chicago.

Ivarsson, Soren., and Isager, Lotte.

2010. **Saying the Unsayable: Monarchy and Democracy in Thailand.** Copenhagen: NIAS Press.

Jackson, Peter A.

2010. "Virtual Divinity: A 21st-Century Discourse of Thai Royal Influence". In Ivarsson, S. and Isager, L. (Eds.), **Saying the Unsayable: Monarchy and Democracy in Thailand.** (pp. 29-60). Copenhagen: NIAS Press.

Lim, Samson W.

2012. *The Aesthetics of Evidence: Crime and Conspiracy in Thailand's Popular Press.* doctoral dissertation, Cornell University.

Morris, Rosalind C.

2009. "Photography and the Power of Images in the History of Power: Notes from Thailand". In Morris, R. C. (Ed.), **Photographies East. The Camera and Its Histories in East and Southeast Asia.** (pp. 121-160). Durham: Duke University Press.

บทที่ 11

การใช้สื่อผลิตซ้ำและช่วงชิงความทรงจำทางสังคม

การจดจำเรื่องราวต่าง ๆ แม้จะเป็นประสบการณ์ส่วนบุคคล แต่การจะจำหรือไม่จำเหตุการณ์ใด ไม่ได้เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ แต่เป็นผลของกระบวนการทางสังคม เนื้อหาของความทรงจำมักเชื่อมโยงกับผู้อื่นอยู่เสมอ เช่น ความทรงจำในวัยเด็กที่สัมพันธ์กับความผูกพันหรือกิจกรรมภายในครอบครัว (Misztal, 2003: 76-77) กลุ่มคนต่าง ๆ มีวิธีการสร้างและผลิตซ้ำ "ความทรงจำร่วม" (collective memory) เพื่อให้สมาชิกกลุ่มสามารถจดจำเหตุการณ์บางอย่างร่วมกัน แม้ว่าบางคนจะไม่เคยมีประสบการณ์ตรงในเรื่องนั้นก็ตาม ตัวอย่างเช่น คนรุ่นหลังยังรับรู้และจดจำว่าสงครามเก้าทัพเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งราชวงศ์จักรี แม้เหตุการณ์ผ่านมากว่าสองร้อยปีแล้ว ความทรงจำเช่นนี้อาจไม่ตรงกับข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ทั้งหมด แต่ถูกทำให้เป็น "ความทรงจำร่วม" ที่มีกลุ่มคนยอมรับและเชื่อว่าเหตุการณ์เกิดขึ้นจริง และการจดจำมีความหมายต่อกลุ่มตน

ผู้มีอำนาจในสังคมใช้สื่อหลายรูปแบบประกอบสร้างความทรงจำทางสังคม ไม่ว่าจะเป็นอาคาร สิ่งปลูกสร้าง อนุสาวรีย์ บทเพลง โฆษณาชวนเชื่อ แบบเรียน หรือการตั้งชื่อสถานที่สำคัญ เช่น ค่ายทหาร เขื่อน ถนน เป็นต้น โดยยกย่องเชิดชูบุคคลสำคัญทางประวัติศาสตร์ และกำหนดความเข้าใจเกี่ยวกับอดีตให้เป็นไปในทิศทางเดียวกัน มุ่งสร้างสำนึกความเป็น "ชาติ" การยึดมั่นในศาสนา และความศรัทธาต่อสถาบันหลักของสังคม อย่างไรก็ตาม เรื่องราวที่บันทึกและเผยแพร่ เป็นเพียงบางส่วนของอดีตและอาจไม่สอดคล้องกับหลักฐานข้อเท็จจริง และมักกลบเกล็นเรื่องราวของสามัญชน รวมทั้งไม่กล่าวถึงการใช้อำนาจกดขี่หรือเอารัดเอาเปรียบประชาชน ดังนั้น ความทรงจำร่วมในสื่อกระแสหลักจึงมีได้ "สะท้อน" อดีต แต่เป็นการประกอบสร้างภาพแทนของอดีตเพื่อรับใช้ผู้สถาปนาความทรงจำนั้นขึ้นมา

อย่างไรก็ตาม ฝ่ายที่ถูกปกครองและกดขี่ใช้สื่อเพื่อท้าทายอำนาจ และสร้างพื้นที่ให้กับความทรงจำของตนเองเช่นกัน เช่น การสร้างอนุสาวรีย์ของ จิตร ภูมิศักดิ์ (2473-2509) นักคิด นักเขียน ที่ผลงานวิพากษ์สังคมไทยและอำนาจรัฐ ณ ตำแหน่งที่เขาถูกยิงเสียชีวิตใน จ. สกลนคร (พิพิธภัณฑสถานสามัญชน, ม.ป.ป.) การสร้างมรดกสักขีที่หมู่บ้านสองคอน จ.มุกดาหาร เล่าถึงชาวบ้านและนักบวชคาทอลิก 7 คน ที่ถูกเจ้าหน้าที่รัฐถูกยิงเสียชีวิตเพราะยืนยันไม่ยอมละทิ้งความเชื่อ (อาชวิษฐ์ อินทร์หา, 2565) หรือ การจัดพิธีรำลึกเหตุการณ์ "14 ตุลาคม 2516" และ "6 ตุลาคม 2519" ที่นักศึกษาและประชาชนบาดเจ็บและเสียชีวิตจากการถูกรัฐและประชาชนฝ่ายขวาสลายการชุมนุมเพราะต่อต้านเผด็จการ กรณีเหล่านี้เป็นตัวอย่างการสร้างและผลิตซ้ำความทรงจำเกี่ยวกับสามัญชนผู้แข็งขันและต่อต้านอำนาจรัฐ

บทนี้นำเสนอแนวคิดเกี่ยวกับความทรงจำ อันเป็นผลจากกระบวนการผลิตซ้ำผ่านสื่อและสัญลักษณ์ต่าง ๆ ทั้งโดยกลุ่มผู้มีอำนาจและกลุ่มคนที่ถูกกดขี่ โดยจะชี้ให้เห็นว่าความทรงจำไม่ใช่เรื่องราวที่ตายตัว แต่เป็นพื้นที่ต่อสู้ทางการเมืองที่มีความหมายต่อการสร้างอัตลักษณ์และความเข้าใจอดีตของสังคม

11.1 ความทรงจำร่วม และความทรงจำทางสังคม

ความทรงจำร่วม (Collective Memory) หมายถึง เรื่องราวในอดีตที่กลุ่มคนหนึ่งรับรู้และจดจำร่วมกัน เป็นผลจากกระบวนการคัดเลือกและถ่ายทอดสืบต่อกัน เรื่องราวอาจไม่ใช่ประสบการณ์ส่วนบุคคล แต่เป็นผลของกระบวนการทางสังคมที่ทำให้ผู้คนรู้สึกว่ามีเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์นั้นและเชื่อมโยงตนเองว่าเป็น "พวกพ้องเดียวกัน" หรือมีอัตลักษณ์ร่วมกันกับคนอื่น ๆ ที่รับรู้เรื่องราวเดียวกัน ในกระบวนการนี้มีการตีความเหตุการณ์ในอดีต เลือกสรร และเชื่อมโยงกับปัจจุบัน เพื่อสร้างความหมายให้กับกลุ่มหรือสังคมโดยรวม

มอริซ ฮาล์บวัคส์ (Maurice Halbwach, 1877–1945)²¹ นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส พัฒนาแนวคิดเรื่อง "ความทรงจำร่วม" (Collective Memory) โดยใช้ให้เห็นว่าความทรงจำของบุคคลไม่เกิดขึ้นเองอย่างอิสระ แต่เกิดจากกระบวนการหล่อหลอมทางสังคม โดยครอบครัว ศาสนา และชุมชน หรือชาติ ที่มีกระบวนการถ่ายทอดและทำให้ปัจเจกบุคคลจดจำเรื่องราวใดในอดีต และความเรื่องนั้นอย่างไร ความทรงจำร่วมมีบทบาทในการสร้างสายสัมพันธ์ทางสังคม เช่น การระลึกถึงเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ การเฉลิมฉลองวันสำคัญ หรือการสืบสานประเพณี ที่ต่อยอดความผูกพันของกลุ่มคน และตระหนักว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของสังคมเดียวกัน

ในหนังสือ "On Collective Memory" (1992) ฮาล์บวัคส์ อธิบายว่าความทรงจำไม่ใช่เรื่องส่วนบุคคล แต่กลุ่มสังคมที่บุคคลสังกัดอยู่จะสร้างและจัดการความทรงจำโดยคัดเลือกเหตุการณ์ที่ควรถูกจดจำเพื่อสืบทอดภายในสมาชิกผ่านการมีปฏิสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งเรื่องราวนั้นจะเชื่อมโยงความสัมพันธ์ของสมาชิกไว้ด้วยกัน แม้จะนับถือศาสนาเดียวกัน แต่ความทรงจำของศาสนิกชนแต่ละกลุ่มก็อาจแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับแนวปฏิบัติของแต่ละกลุ่ม ชาวคริสต์นิกายโรมันคาทอลิกเน้นการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา เช่น การรับศีลมหาสนิท เพื่อระลึกถึงการเสียสละของพระเยซูที่ถูกตรึงกางเขนเพื่อไถ่บาปมนุษย์และการฟื้นคืนพระชนม์ ส่วนนิกายโปรเตสแตนต์มุ่งศึกษาพระคัมภีร์และการตีความข้อความศักดิ์สิทธิ์ในระดับครอบครัว ความทรงจำที่สร้างขึ้นเกี่ยวข้องกับสถานะทางสังคมและฐานะทางเศรษฐกิจ ครอบครัวชนชั้นสูงมีโอกาสบันทึก เล่าเรื่อง หรือเก็บรักษาความทรงจำมาได้มากกว่าชนชั้นล่างหรือกลุ่มยากจนด้อยอำนาจซึ่งมักไม่มีพื้นที่ในการสร้างความทรงจำของตนเอง ดังนั้น "ความทรงจำร่วม" จึงไม่ใช่เพียงแค่การจดจำและความสามารถในการระลึกถึงอดีต แต่เป็นกระบวนการเลือกจำและลืม ที่ถูกกำกับโดยโครงสร้างและอำนาจของกลุ่มสังคม (Halbwachs, 1992)

ความทรงจำส่วนบุคคลกับความทรงจำร่วมสัมพันธ์กันอย่างแยกไม่ออก บางคนสร้างความทรงจำส่วนบุคคลด้วยข้อมูลที่รับมาจากผู้อื่น ขณะเดียวกัน ความทรงจำส่วนบุคคลหลายคนก็ถูกใช้ในการสร้าง ความทรงจำร่วม จากการแลกเปลี่ยนกันในกิจกรรมทางวัฒนธรรม เช่น การเขียน พุด การทำกิจกรรม การใช้พื้นที่ อาคาร วัตถุที่เป็นอนุสรณ์ รวมทั้งพิธีรำลึก งานเฉลิมฉลอง ฯลฯ ทำให้เรื่องราวที่จดจำได้ต่างกันถูกหลอมรวมให้เป็นไปในแนวทางเดียวกัน การรับรู้ของบุคคลจึงไม่ได้ถูกรักษาไว้เพียงในการรับรู้หรือความรู้สึกนึกคิดของตนเอง แต่ถูกนำไปหล่อหลอมให้เป็นความทรงจำร่วมที่มีความคงทนและส่งผลต่อการกระทำร่วมกันของกลุ่มสังคม

แม้ว่าความทรงจำเป็นสิ่งประกอบสร้างทางสังคม (social construction) แต่ปัจเจกบุคคลก็อาจเลือกจดจำบางเรื่องราว และใช้ความทรงจำนั้นสร้างอัตลักษณ์ และคุณค่าความหมายให้แก่การดำเนินชีวิตของตนเอง ความทรงจำร่วมของสังคมมีความสำคัญต่อปัจเจกบุคคลในการทำความเข้าใจตนเอง เพื่อที่จะอธิบายว่าตนเองเป็นใคร มีที่มาอย่างไร และใช้ชีวิตเพื่ออะไร ขณะเดียวกัน การสร้างความทรงจำร่วมก็มีความสำคัญต่อกระบวนการทางสังคม เพราะช่วยกำหนดอัตลักษณ์ร่วมของสมาชิกในกลุ่ม สังคม หรือชุมชน ทำให้รู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่มเดียวกัน และเข้าใจบทบาทของตนในบริบททางสังคม เช่น การยึดถือค่านิยม ประเพณี หรือกฎเกณฑ์ร่วม การระลึกถึงเหตุการณ์ในอดีตร่วมกัน เป็นกระบวนการถ่ายทอดบทเรียนและประสบการณ์จากคนรุ่นหนึ่งไปสู่คนรุ่นต่อไป ทำให้เกิดความเห็นอกเห็นใจ การสนับสนุนช่วยเหลือ และสร้างความร่วมมือ ส่งผลให้เกิดความผูกพันและความเข้มแข็งของกลุ่มสังคม

²¹ เสียชีวิตใน ค.ศ. 1945 ขณะถูกคุมขังในค่ายกักกันบูเคนวาลด์ของนาซี

ความทรงจำร่วมมีหลายระดับ ตั้งแต่ระดับครอบครัว ชุมชน ท้องถิ่น ภูมิภาค และระดับชาติ กระบวนการสร้างความทรงจำร่วมอาจเกิดขึ้นง่าย ๆ จากการพูดคุยเกี่ยวกับเหตุการณ์ในอดีต การจัดทำกิจกรรมทางประเพณี หรือการประกอบพิธีกรรมร่วมกัน ซึ่งทำให้สมาชิกในสังคมเข้าใจเรื่องราวในอดีตแบบเดียวกัน แต่ละกลุ่มสังคมมีความทรงจำแตกต่างกันไปตามการประกอบสร้างร่วมกันของสมาชิกในกลุ่มนั้น โดยมีกรอบสังคม (social frameworks) เช่น ภาษาวรรณกรรมและประเพณีของกลุ่มคอยจัดระเบียบและตีความเหตุการณ์ต่าง ๆ ความทรงจำร่วมไม่จำเป็นต้องตรงกับข้อมูลและหลักฐานทางประวัติศาสตร์ แต่อาจเป็นสิ่งที่สร้างขึ้นใหม่เพื่อประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่ง และเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลาจากการตีความของบุคคลในปัจจุบัน ที่อธิบายในแนวทางที่เชื่อว่าสมเหตุสมผลสำหรับตนเอง และเพื่อกำหนดการกระทำของผู้คนในปัจจุบัน และแบบแผนการดำเนินชีวิตในอนาคต

"ความทรงจำร่วมไม่ได้มีอยู่เองตามธรรมชาติ แต่เป็นปรากฏการณ์ที่ถูกสร้างขึ้นโดยสังคม ถูกหล่อหลอมโดยโครงสร้างของสังคม และคงอยู่ผ่านปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มทางสังคม" (Halbwachs, 1992: 38)

ความทรงจำทางสังคม (Social Memory) หมายถึง เรื่องราวในอดีตที่หล่อหลอมให้สมาชิกสังคมเชื่อว่าตนมีภูมิหลังทางชาติพันธุ์และวัฒนธรรมร่วมกัน ทำให้เกิดการตระหนักรู้ว่าตนเองเป็นใคร มาจากไหน ความทรงจำนี้สัมพันธ์กับบริบทพื้นที่ ขอบเขตทางภูมิศาสตร์ ช่วงเวลาในอดีต ตลอดจนความเป็นมาของภาษาและวัฒนธรรม การผลิตซ้ำความทรงจำทางสังคมอย่างต่อเนื่อง สร้างความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของสมาชิกในสังคม และมีความสำคัญต่อการจัดระเบียบและควบคุมทางสังคม

ความทรงจำทางสังคมจึงไม่ได้เกิดขึ้นเองโดยธรรมชาติ แต่มักกำหนดโดยผู้มีอำนาจด้วยการคัดเลือกว่าจะบรรจุเรื่องราวใดให้คงอยู่ และจะปกปิดหรือบิดเบือนเรื่องราวใดในอดีต อย่างไรก็ตาม ความทรงจำทางสังคมไม่ได้มีเพียงมิติเดียว แต่ละท้องถิ่นอาจเล่าเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ในมุมมองที่แตกต่างไปจากความทรงจำกระแสหลักของรัฐ ความทรงจำเหล่านี้อาจปะทะ ขัดแย้ง หรือถูกต่อรองและตีความใหม่โดยผู้คนในปัจจุบัน เมื่อเรื่องราวใดถูกสร้างให้กลายเป็น "ความทรงจำทางสังคม" เรื่องนั้นก็จะได้รับการยอมรับว่าเป็นข้อเท็จจริงที่จะสามารถเชื่อมโยงผู้คนให้มีอัตลักษณ์ร่วมกัน

ในหนังสือ "How Societies Remember" (1989) พอล คอนเนอร์ตัน (Paul Connerton) นักสังคมวิทยาชาวอังกฤษ อธิบายกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรมในการจัดระบบความทรงจำ โดยชี้ว่า ความทรงจำไม่ได้เกิดขึ้นจากการใช้สมองจดจำคำพูดหรือการอ่านบันทึก แต่ถ่ายทอดผ่านการกระทำในชีวิตประจำวันที่เราเรียกว่า "ความทรงจำเชิงปฏิบัติ" (Habitual Memory) เช่น การทำกิจกรรมทางสังคม การทำมาหากิน ฯลฯ ซึ่งเป็นหัวใจของการถ่ายทอดวัฒนธรรม โดยไม่จำเป็นต้องมีพิธีรำลึกหรือการบันทึกเป็นลายลักษณ์อักษร แต่ผู้คนมักมองข้ามการถ่ายทอดความทรงจำในลักษณะนี้

"เรารักษาความทรงจำด้วยการนำเสนออดีตผ่านการแสดงหรือพิธีกรรม"

(Connerton, 1989: 4)

คอนเนอร์ตันยังกล่าวถึง "ความทรงจำทางสังคมเชิงปฏิบัติ" (habit-memory) ที่หมายถึง ความทรงจำที่ฝังอยู่ในกิจกรรมทางสังคมที่มีการปฏิบัติซ้ำ ๆ จนกลายเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตประจำวัน การปฏิบัติเหล่านี้เป็นการแสดงออกที่มีความหมายเชิงสัญลักษณ์ ซึ่งเชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของสังคม ทำให้ผู้คนสามารถจดจำและสืบทอดค่านิยม บรรทัดฐาน และอัตลักษณ์ของกลุ่มได้ เช่น การประกอบพิธีกรรม การจัดงานประเพณี การเฉลิมฉลองวันสำคัญ การร้องเพลงชาติ การฝึกทหาร การจัดงานศพ พิธีบูชาทางศาสนา การทำงานร่วมกัน รวมทั้งการแสดงออกดังเช่น วิธีการทักทาย การแต่งกาย การกินอาหารร่วมกัน การทำนา การทำประมง การทำงานช่าง ฯลฯ ความทรงจำเชิงปฏิบัติสร้างความต่อเนื่องทางวัฒนธรรม ความผูกพัน และความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในชุมชน

"เราอาจกล่าวได้ว่า ความสามารถในการระลึกถึงสิ่งต่าง ๆ ย่อมขึ้นอยู่กับความสามารถในการลืมด้วยเช่นกัน" (Connerton, 2009: 33)

คอนเนอร์ตัน มีข้อเสนอที่น่าสนใจว่าการลืมเป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการจดจำ เนื่องจากเราไม่สามารถจดจำทุกสิ่งทุกอย่างที่ผ่านเข้ามาในชีวิตได้ทั้งหมด ดังนั้นการลืมบางอย่างจึงช่วยให้เราสามารถจดจำสิ่งที่มีความหมายมากกว่าได้ ในแง่การลืมไม่ใช่ความบกพร่องของความจำ แต่เป็นอีกด้านหนึ่งของเหรียญเดียวกันกับการจดจำ ช่วยให้เราคัดกรองและจัดระบบความทรงจำโดยละทิ้งรายละเอียดหรือเรื่องที่ไม่สำคัญ เพื่อให้มีพื้นที่เก็บรักษาเรื่องราวที่มีคุณค่าหรือความหมายมากกว่า เพราะในสังคมมีเหตุการณ์ต่าง ๆ เกิดขึ้นมากมาย แต่ผู้คนไม่อาจจดจำทุกเหตุการณ์ได้ทั้งหมด จึงเลือกกลืมบางเรื่องราว เพื่อเปิดพื้นที่ให้เหตุการณ์อื่น ๆ ได้รับการจดจำ

เบนเนดิกต์ แอนเดอร์สัน (Benedict Anderson, 1936–2015) เสนอแนวคิด "ชุมชนจินตกรรม" (Imagined Community) อธิบายว่า "ชาติ" มิได้เกิดขึ้นและดำรงอยู่ตามธรรมชาติ แต่ความทรงจำร่วมของบุคคลเป็นปัจจัยสำคัญในการสร้างและรักษาความเป็น "ชาติ" จากการที่ทำให้สมาชิกในสังคมรู้สึกว่าเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนชาติเดียวกัน แม้ไม่เคยรู้จักหรือพบเจอกันก็ตาม แอนเดอร์สันชี้ว่าการลืมมีความสำคัญต่อการสร้างเรื่องเล่าของชาติ เพราะการลบเลือนเหตุการณ์บางอย่างจะทำให้ความทรงจำบางชุดกลายเป็นความทรงจำหลักของสังคม การลืมในที่นี้จึงไม่ใช่การจำไม่ได้หรือเป็นเพราะข้อมูลทางประวัติศาสตร์เลือนหายไป แต่เป็นกระบวนการทางสังคมที่ทำให้ผู้คนหลงลืมเหตุการณ์โดยมีจุดมุ่งหมาย เช่น เพื่อสร้างความทรงจำที่มีเอกภาพ เกิดความสมานฉันท์ แทนที่จะจดจำความขัดแย้งหรือสงคราม ต้องการให้สังคมก้าวไปข้างหน้าด้วยการปรองดอง และเพื่อสร้างภาพลักษณ์ของสังคมขึ้นใหม่ (แอนเดอร์สัน, 2552: 341-381)

ในทำนองเดียวกัน คอนฟิโนเสนอว่าการลืมถูกจัดระบบอย่างมีแบบแผน เพื่อ "การหลงลืมร่วมกัน" (collective amnesia) โดยปกปิดเรื่องราวไม่พึงประสงค์ทั้งในอดีตและปัจจุบัน พร้อมทั้งคัดเลือกความทรงจำบางอย่างไว้ถ่ายทอด (Confino, 1997) โดยทั่วไปกลุ่มการเมืองมักสร้างและใช้ความทรงจำร่วมเพื่อสร้างความรู้สึกเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เช่น การยกย่องวีรบุรุษบางคนในประวัติศาสตร์ ขณะที่บุคคลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์เดียวกัน หรือมีบทบาทสำคัญในเหตุการณ์อื่นถูกมองข้ามหรือหลงลืม เป็นการละเว้นอย่างตั้งใจ อย่างไรก็ตาม การลืมอาจเป็นไปโดยธรรมชาติเมื่อมีการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เช่น ผู้คนไม่ยึดถือวัฒนธรรมประเพณีที่เคยปฏิบัติกันมาเพราะเห็นว่าไม่สำคัญสำหรับบริบทใหม่

กระบวนการทำให้ลืม "6 ตุลา 2519"

การที่สังคมไทยไม่สนใจหรือไม่เข้าใจเกี่ยวกับเหตุการณ์ "6 ตุลา 2519" เกิดจากกระบวนการสร้าง "ความเงียบ" หลังจากมีการออกกฎหมายนิรโทษกรรม เมื่อปี พ.ศ. 2521²² รัฐบาลอ้างความสมานฉันท์ และความสามัคคี สั่งให้มหาวิทยาลัยต่าง ๆ ยกเลิกพิธีต้อนรับนักศึกษาที่ได้รับการปล่อยตัวจากการคุมขัง ระบุให้ทุกฝ่ายควรหยุดพูดหรือแสดงความเห็น และปล่อยให้เหตุการณ์ 6 ตุลาเลือนหายไปจากความทรงจำ กระบวนการเหล่านี้ทำให้ "6 ตุลา 2519" ถูกตีความให้เป็นเสมือน "ฝันร้าย" ที่สร้างความแตกแยกภายในชาติ เมื่อ *นิตยสารโลกใหม่* ตีพิมพ์ภาพเหตุการณ์ 6 ตุลา 2519 เมื่อ พ.ศ. 2522 รัฐบาลได้สั่งปิดนิตยสารทันที ทุกครั้งที่นักศึกษาธรรมศาสตร์พยายามจัดงานรำลึก 6 ตุลา มักมีรัฐมนตรี เจ้าหน้าที่ หรือบุคคลสำคัญในสังคมออกมาตักเตือนและแนะนำให้ "ลืมเสีย" การจัดรำลึก 6 ตุลา ที่ธรรมศาสตร์ ระหว่าง พ.ศ. 2525-2537 จึงเป็นเพียงงานเล็ก ๆ ที่จัดไม่สม่ำเสมอและไม่ค่อยมีผู้เข้าร่วม ขณะที่สื่อมวลชนแทบไม่กล่าวถึงเหตุการณ์นี้อีกไม่ว่าจากทัศนะของฝ่ายใด (ธงชัย วินิจจะกูล, 2560)

²² รัฐบาลสมัยนั้นผ่าน "พระราชบัญญัตินิรโทษกรรมแก่ผู้กระทำความผิดเนื่องจากการชุมนุมทางการเมือง พ.ศ. 2521" เพื่อล้างความผิดให้แก่ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์

11.2 การใช้สื่อผลิตซ้ำความทรงจำร่วม

การรักษาและสืบทอดความทรงจำร่วมเป็นกระบวนการสำคัญในการสร้างอัตลักษณ์และประวัติศาสตร์ของกลุ่มสังคม สื่อต่าง ๆ มีบทบาทสำคัญในผลิตซ้ำและเผยแพร่เรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์สำคัญและวัฒนธรรมของกลุ่ม ทำให้สมาชิกสามารถเชื่อมโยงตนเองกับเรื่องราวอดีต และสร้างความสัมพันธ์กับสมาชิกคนอื่นที่มีอัตลักษณ์ร่วมกัน

1) ภาพถ่าย

ภาพถ่ายมีความสำคัญในการบันทึก เก็บรักษา และถ่ายทอดความทรงจำทางสังคมในช่วงเวลาทางประวัติศาสตร์ ช่วยให้มีหลักฐานของอดีตอย่างเป็นรูปธรรม ภาพสามารถเข้าถึงและสื่อสารความหมาย รวมทั้งถ่ายทอดอารมณ์ได้อย่างชัดเจน ภาพถ่ายจึงเป็น "คลังเก็บเรื่องราว" (repositories of stories) ที่ตรึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ไม่ให้เลือนหายไป และมักเชื่อกันว่าสิ่งที่ปรากฏในภาพเป็นข้อเท็จจริง (fact) ของวัตถุหรือเหตุการณ์ที่เคยมีอยู่จริง ภาพถ่ายจึงมักถูกใช้เป็นประจักษ์พยานทางประวัติศาสตร์ เปิดโอกาสให้ผู้ชมมีส่วนร่วมับเหตุการณ์ที่แม้ว่าตนจะไม่ได้มีประสบการณ์ร่วมในช่วงเวลานั้น

หลายคนเรียกภาพถ่ายว่า "พาหะของความทรงจำ" (memory carriers) เพราะสามารถถ่ายทอดเรื่องราวจากต่างสถานที่และต่างช่วงเวลา ทำให้คนรุ่นหลังได้รับรู้ราวกับว่าเหตุการณ์ถูกนำมาอยู่ในระนาบเดียวกัน ภาพถ่ายจึงช่วยให้ย้อนกลับไปรับรู้และรำลึกถึงเรื่องที่อาจเลือนหายไปตามกาลเวลา ทำให้ก้าวข้ามขีดจำกัดของความทรงจำ สามารถนำเสนอเหตุการณ์ในมุมมองที่ไม่ถูกมองเห็น โน้มน้าวให้ผู้ชมมีความรู้สึกร่วม สร้างประสบการณ์ทางอารมณ์ ขณะเดียวกัน ภาพถ่ายยังสร้างความทรงจำร่วมทางสังคม แม้การเก็บรักษาภาพถ่ายของครอบครัว หรือเหตุการณ์ที่มีคุณค่าทางใจจะเป็นเรื่องเฉพาะของแต่ละบุคคล แต่ภาพถ่ายเหล่านี้ก็อาจกลายเป็นส่วนหนึ่งของความทรงจำร่วมที่เชื่อมโยงผู้คนเข้ากับประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ของความเป็นชาติได้เช่นเดียวกัน (Nora, 1996)

มาเรียนน์ เอิร์ช (Marianne Hirsch) เสนอแนวคิด "ความทรงจำรุ่นหลัง" (postmemory) อธิบายความทรงจำจากการซึมซับเรื่องราวเกี่ยวกับเหตุการณ์ความรุนแรง ความโหดร้าย และความยากลำบากต่าง ๆ ของคนรุ่นก่อน เช่น การอพยพ การลี้ภัย ความรุนแรงทางการเมือง โดยเฉพาะลูกหลานของผู้รอดชีวิตจากการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ชาวยิว ที่เติบโตมาท่ามกลางภาพถ่าย ข้าวของเครื่องใช้ เรื่องเล่าจากพ่อแม่ ปู่ย่า หรือชุมชน ทำให้จินตนาการถึงอดีตได้ราวกับอยู่ในเหตุการณ์นั้น แม้ไม่ได้ประสบกับความโหดร้ายเหล่านั้นด้วยตนเอง แต่รับรู้และเชื่อมโยงความเจ็บปวดร้าวกับเป็นประสบการณ์ของตน และทำให้เกิด "บาดแผลร่วม" (collective trauma) จากการที่ประสบการณ์ส่วนบุคคลที่ถูกส่งต่อในครอบครัว ชุมชน และสังคม ความทรงจำเหล่านี้จึงหล่อหลอมอัตลักษณ์ของการเป็นส่วนหนึ่งของกลุ่ม และวิธีที่คนรุ่นหลังเข้าใจความยุติธรรม ความรุนแรง และผลกระทบที่สืบเนื่องมาถึงปัจจุบัน (Hirsch, 1997)

อย่างไรก็ตาม การถ่ายภาพมิใช่การบันทึกเหตุการณ์อย่างตรงไปตรงมา และสิ่งที่อยู่ในภาพถ่ายไม่ใช่ "ความจริง" สัมบูรณ์ (absolute truth) แต่ผสมผสานกับอารมณ์ความรู้สึกที่อยู่เบื้องหลังการบันทึกภาพ เมื่อกดชัตเตอร์เหตุการณ์ในภาพกลายเป็นอดีต และทุกอย่างในภาพไม่ดำรงอยู่ต่อไป แม้ว่าวัตถุจะยังอยู่ในตำแหน่งเดิมแต่ความหมายอาจถูกตีความใหม่ตามบริบทที่เปลี่ยนไป อย่างไรก็ตาม การถ่ายภาพทำให้ช่วงเวลาของเหตุการณ์นั้นถูกแช่แข็งและหยุดนิ่ง แม้ว่าเวลาในโลกความเป็นจริงยังดำเนินต่อไป ด้วยเหตุนี้ภาพถ่ายจึงเพียงเก็บบันทึกเลี้ยวส่วนของการเป็นจริงที่ผ่านพ้นไปแล้ว ไม่ใช่การ "สะท้อน" (reflect) ความเป็นจริง ดังนั้น การถ่ายภาพจึงมิใช่การบันทึก "ข้อเท็จจริง" ทางประวัติศาสตร์เสมอไป แต่เป็นการประกอบสร้างประวัติศาสตร์ ไม่ต่างจากการประกอบสร้างความจริงด้วยเทคโนโลยีอื่น ๆ ที่การบันทึกถูกกำหนดและตีความได้หลายแนวทาง ไม่ว่าจะเป็นมุมมองของผู้ถ่าย เจตนาของผู้บันทึก การเลือกเฟ้นภาพ รวมถึงบริบททางสังคมและการเมืองที่รายล้อมภาพนั้นอยู่ (Sontag, 1997)

แม้จะมีผู้มองว่าการถ่ายภาพเป็นการบันทึกเหตุการณ์และเรื่องราวในอดีต แต่ภาพถ่ายไม่ได้ "สะท้อน" อดีต หากเป็นการสร้างอดีตแบบหนึ่งขึ้นมา ด้วยการจัดระเบียบและควบคุมความทรงจำ อาจจำกัดการรับรู้ หรือบิดเบือนข้อเท็จจริง การถ่ายทอดเรื่องราวด้วยภาพถ่ายไม่ได้ตรงไปตรงมาตั้งแต่เริ่มความคิดที่จะบันทึกภาพ มีการเลือกเหตุการณ์เวลา สถานที่

และวัตถุที่กำหนดให้อยู่ในภาพ ตามความรู้สึกนึกคิดของผู้บันทึกภาพเอง ที่เลือกมุมมองและความหมายของสิ่งที่บันทึกสิ่งที่ปรากฏในภาพถ่ายจึงเป็นความจริงที่ถูกปรุงแต่งผ่านการเลือกนำเสนอ โดยมีเฉพาะมุมมองเดียวและยังเป็นเพียงช่วงเวลาหนึ่งของความเป็นจริงที่ขาดรายละเอียดอีกมาก (Sontag, 1997)

กระนั้นก็ตาม ความทรงจำจากภาพถ่ายอาจ "แทนที่" ความทรงจำส่วนบุคคล เพราะเมื่อดูภาพถ่ายเดิมซ้ำ ๆ อาจทำให้จดจำเฉพาะเรื่องราวในภาพจนกระทั่งกลายเป็นความทรงจำหลักแล้วละทิ้งเรื่องราวอื่น ๆ ที่รับรู้จากประสบการณ์จริง และทำให้ความเป็นจริงที่มีรายละเอียดซับซ้อนถูกทิ้งไป ภาพถ่ายจึงมีอิทธิพลต่อแนวทางที่มนุษย์รับรู้และจดจำเรื่องราวต่าง ๆ (Sontag, 1997) นักจิตวิทยายังเชื่อว่าความทรงจำของมนุษย์เปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา โดยมีงานศึกษาที่ชี้ว่าความทรงจำไม่ได้เกิดจากการจดจำหรือการบันทึก แต่ "สร้าง" ใหม่ทุกครั้งที่ย้อนนึกถึงเหตุการณ์ที่ผ่านมา ในแง่นี้ภาพถ่ายจึงอาจสร้าง "ความทรงจำเทียม" หากว่าเราดูภาพถ่ายซ้ำ ๆ จนกระทั่งจดจำบางเหตุการณ์ที่ไม่เคยเกิดขึ้นจริงก็ได้

ในกรณีที่ผู้บันทึกภาพทำงานตามคำสั่งหรือนโยบายของหน่วยงานที่ตนสังกัดอยู่ ภาพถ่ายย่อมถูกกำหนดจากอุดมการณ์และนโยบายของหน่วยงานดังกล่าวมาตั้งแต่แรก อาจเพื่อสร้างความทรงจำร่วมที่ขึ้นขึ้นนำต้องการให้ประชาชนจดจำเรื่องที่เป็นประโยชน์ต่อการควบคุมปกครอง และลบล้างเรื่องที่ไม่อยากให้เกิดผลทางลบต่อพวกเขา การจดจำและการลืมของประชาชนในรัฐเป็นส่วนหนึ่งของการจัดระเบียบทางสังคม เพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่ผู้มีอำนาจนั่นเอง

การตีพิมพ์หนังสือรวบรวมพระบรมฉายาลักษณ์ของพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 8

หลังจากการเสด็จสวรรคตของ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอานันทมหิดล รัชกาลที่ 8 เมื่อวันที่ 9 มิถุนายน พ.ศ. 2489 หม่อมราชวงศ์คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้จัดพิมพ์หนังสือรวบรวมพระบรมฉายาลักษณ์ของรัชกาลที่ 8 เมื่อครั้งทรงพระเยาว์ ในด้านหนึ่ง จัดทำเพื่อแสดงความอาลัยและรำลึกถึงพระมหากษัตริย์ผู้ล่วงลับ แต่ในอีกด้านหนึ่งการจัดทำหนังสือมีนัยทางการเมืองแฝงอยู่ด้วย เนื่องจากบริบทของสังคมในขณะนั้นเกิดความขัดแย้งทางอุดมการณ์ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ได้ไม่นาน ปัญญาชนในสังคมไทยแบ่งออกเป็นสองกลุ่มหลัก ได้แก่ กลุ่มที่สนับสนุนแนวคิดประชาธิปไตยและเสรีนิยม ซึ่งต้องการปฏิรูประบบการปกครองให้สอดคล้องกับรัฐธรรมนูญ และกลุ่มที่มีแนวคิดกษัตริย์นิยมในช่วงปลายทศวรรษ 2480 ประเทศยังเผชิญกับปัญหาเศรษฐกิจและสังคมอย่างหนัก อันเป็นผลพวงจากสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งรัฐบาลคณะราษฎรและระบอบใหม่ไม่สามารถแก้ไขปัญหาได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทำให้ความไม่พอใจรัฐบาลทวีความรุนแรง การตีพิมพ์หนังสือดังกล่าวจึงถูกตีความว่าเป็นเครื่องมือทางการเมืองของกลุ่มที่สนับสนุนสถาบันกษัตริย์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งพรรคประชาธิปัตย์ ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ที่ต้องการสร้างทัศนคติด้านลบต่อคณะราษฎรและระบอบการปกครองใหม่ อีกทั้งยังใช้เชื่อมโยงกรณีสวรรคตของรัชกาลที่ 8 เพื่อโจมตี ปรีดี พนมยงค์ ซึ่งดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ และนายกรัฐมนตรี (ปฐมวดี วิเชียรนิตย์, 2561: 211)

2) สิ่งปลูกสร้างทางสถาปัตยกรรม

อนุสาวรีย์ (Monument) และอนุสรณ์สถาน (Memorial) เป็นสื่อในการสร้างและรักษาความทรงจำร่วมของสังคมเกี่ยวกับบุคคล เหตุการณ์ หรือช่วงเวลาสำคัญในประวัติศาสตร์ โดยเป็นสัญลักษณ์เชิงรูปธรรมที่ผู้คนมองเห็นและเข้าถึงได้ง่าย อนุสาวรีย์มักสร้างขึ้นเพื่อยกย่องบุคคลที่มีบทบาทสำคัญในเหตุการณ์ทางสังคมหรือประวัติศาสตร์ เช่น วีรบุรุษ วีรสตรี หรือผู้ที่มีคุณูปการต่อชาติ ส่วนอนุสรณ์สถานมักสร้างเพื่อรำลึกถึงความสูญเสีย เช่น เหตุการณ์สงคราม ภัยพิบัติ หรือความขัดแย้งทางการเมือง

การสร้างอนุสาวรีย์เพื่อเชิดชูบุคคลสำคัญ เป็นกระบวนการสร้างความหมายและการตีความประวัติศาสตร์ ซึ่งโดยส่วนใหญ่เป็นไปตามแนวทางที่ชนชั้นนำกำหนด ด้วยการทำให้บุคคลหรือเหตุการณ์บางอย่างถูกยกสถานะให้เป็นสัญลักษณ์ทางประวัติศาสตร์ เพื่อให้สังคมจดจำ และพยายามทำให้บุคคลและเหตุการณ์นั้นมีความเป็นอมตะด้วยการมีสัญลักษณ์ที่คงทนและปรากฏโดดเด่นต่อสายตาสาธารณะ การสร้างอนุสาวรีย์และอนุสรณ์สถานเป็นวิธีสร้างความทรงจำ

ร่วมและการประกอบสร้างประวัติศาสตร์ โดยการเลือกเน้นย้ำเหตุการณ์ บุคคล หรือช่วงเวลาหนึ่ง ๆ ให้โดดเด่นเหนือสิ่งอื่น การศึกษาสิ่งปลูกสร้างเหล่านี้จึงทำให้เข้าใจอุดมการณ์ ค่านิยม และความสัมพันธ์เชิงอำนาจในสังคม โดยเฉพาะการทำความเข้าใจว่าผู้มีอำนาจในช่วงเวลานั้นต้องการสร้างการรับรู้ทางประวัติศาสตร์ของสังคมอย่างไร

ปีแอร์ นอรา (Pierre Nora, 1931–2023) นักประวัติศาสตร์ชาวฝรั่งเศสเสนอแนวคิดเรื่อง "สถานที่ของความทรงจำ" หรือในภาษาฝรั่งเศสว่า *lieux de mémoire* แปลเป็นภาษาอังกฤษว่า sites of memory หรือ places of memory โดยเสนอว่าความทรงจำแบบดั้งเดิมที่เคยส่งต่อกันภายในครอบครัว ชุมชน และวิถีชีวิตประจำวันถูกลดความสำคัญลง แต่ระบบราชการและรัฐชาติสร้างความทรงจำเกี่ยวกับอดีต โดยอาศัยสถานที่หรือสิ่งแทนความหมายเป็นศูนย์รวมของความทรงจำนั้น เช่น อนุสาวรีย์ อนุสรณ์สถาน พิพิธภัณฑสถาน หรือพื้นที่ที่เคยเกิดเหตุการณ์สำคัญ รวมถึงสิ่งปลูกสร้างเชิงสัญลักษณ์ วัตถุ เอกสาร บทเพลง พิธีกรรม และการกำหนดวันสำคัญเพื่อให้เป็นตัวแทนของเหตุการณ์หรือบุคคลสำคัญในอดีต กระบวนการนี้มุ่งสร้างและเก็บรักษาความทรงจำร่วมของชาติ (national collective memory) ซึ่งหล่อหลอมอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรม และ "ความเป็นชาติ" ให้นั่นคง

อย่างไรก็ตาม การสร้าง "สถานที่ของความทรงจำ" ที่เป็นวัตถุรูปธรรม ทำให้ความทรงจำตามจารีตประเพณี หรือในวิถีชีวิตประจำวันถูกลดคุณค่าความสำคัญ หรือลบเลือนไป เช่น เรื่องเล่าของคนในท้องถิ่น ประสบการณ์ชีวิตของครอบครัว หรือความทรงจำที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์และความรู้สึกส่วนตัว ที่ไม่ได้ถูกบันทึกลงในสถานที่แห่งความทรงจำที่รัฐหรือสถาบันสาธารณะสร้างขึ้น การสร้างความทรงจำร่วมทางสังคมจึงทำให้ "ความทรงจำตามธรรมชาติ" หรือ spontaneous memory ที่มีลักษณะกำกวม ไม่ชัดเจน และเชื่อมโยงกับอารมณ์ความรู้สึกส่วนตัว และประสบการณ์เชิงอัตวิสัย ที่ไม่สามารถแปลงออกมาเป็น "เรื่องเล่าทางประวัติศาสตร์" สูญหายไปจากสังคม (Nora, 1996)

นอราสนใจอารมณ์และประสบการณ์ที่เมื่อมีการรำลึกถึงอดีต ไม่ว่าจะเป็นอารมณ์ส่วนตัวหรืออารมณ์ร่วมกับผู้อื่นก็ตาม ความสนใจในมิตินี้จะทำให้การศึกษาความทรงจำแตกต่างจากการศึกษาประวัติศาสตร์ ซึ่งเน้นเฉพาะข้อเท็จจริงของเหตุการณ์ในอดีต ในหนังสือเรื่อง "Realms of Memory: Rethinking the French Past" (1996) นอรา ยกตัวอย่างภาพวาดชื่อ "La Liberté guidant le peuple" (1830) หรือ "Liberty Leading the People" วาดโดยศิลปินชาวฝรั่งเศสชื่อ เออแดน เดอลาครัวซ์ (Eugène Delacroix) ในปี ค.ศ. 1830 เป็นภาพสตรีที่เป็นตัวแทนของ "เสรีภาพ" (Marianne) กำลังชูธงชาติฝรั่งเศส นำประชาชนหลากหลายชนชั้นต่อสู้เพื่อโค่นล้มอำนาจเก่า ภาพนี้วาดขึ้นเพื่อระลึกถึงการปฏิวัติฝรั่งเศส ค.ศ. 1830 แต่ความหมายของภาพยังเชื่อมโยงกับการปฏิวัติใน ค.ศ. 1789 ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นการเปลี่ยนแปลงฝรั่งเศสจากระบอบการปกครองสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ไปสู่ระบอบที่ให้ความสำคัญกับ เสรีภาพ ความเสมอภาค และภราดรภาพ ตามแนวคิดของนอรา ภาพวาดนี้นับเป็น "สถานที่แห่งความทรงจำ" ที่ถ่ายทอดเรื่องราวประวัติศาสตร์ และหล่อหลอมความทรงจำร่วมที่ทำให้คนรุ่นหลังเชื่อมโยงตนเองเข้ากับอุดมการณ์แห่งการปฏิวัติ

อีกตัวอย่างหนึ่ง นอรากล่าวถึงพิพิธภัณฑสถานทหารฝรั่งเศส *Musée de l'Armée* ที่ก่อตั้งขึ้นในปี ค.ศ. 1905 ณ กรุงปารีส โดยจัดแสดงอาวุธ ชุดเกราะ ธงรบ เอกสาร และวัตถุทางทหารที่เกี่ยวข้องกับสงครามสำคัญในประวัติศาสตร์ฝรั่งเศส และหลุมศพของจักรพรรดินโปเลียนที่ 1 โบนาปาร์ต (Napoléon Bonaparte, 1769–1815) ตั้งอยู่ในบริเวณเดียวกันกับพิพิธภัณฑสถาน วัตถุเหล่านี้ถูกใช้สร้างความทรงจำของชาติ (national memory) โดยเลือกบางเหตุการณ์ในอดีตมาตีความ เพื่อยกย่องความกล้าหาญ ความเสียสละ และชัยชนะของกองทัพฝรั่งเศสในสงครามเพื่อปลูกฝังความภาคภูมิใจและการสร้างอัตลักษณ์ของ "ชาติฝรั่งเศส" แสดงต่อผู้เข้าชมพิพิธภัณฑสถาน

นักวิชาการหลายคนมองว่าการจัดแสดงพิพิธภัณฑสถานในลักษณะนี้ เน้นการเชิดชูเกียรติและชัยชนะของฝรั่งเศส แต่ไม่ได้สะท้อนความซับซ้อนของประวัติศาสตร์ ไม่มีเสียงของผู้ที่พ่ายแพ้หรือสูญเสียจากสงคราม การเลือกวัตถุและเรื่องราวที่ถูกจัดแสดงจึงเป็นการประกอบสร้างความทรงจำทางสังคมในแบบที่รัฐต้องการเท่านั้น มิใช่การถ่ายทอดข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ทั้งหมด

อนุสรณ์สถานเกี่ยวกับการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์

การฆ่าล้างเผ่าพันธุ์โดยนาซี (The Holocaust) เกิดขึ้นระหว่างปี ค.ศ. 1941–1945 ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 หลังสิ้นสุดสงครามมีการจัดสร้างอนุสรณ์สถานขึ้นในหลายประเทศ โดยเฉพาะในยุโรป เช่น เยอรมนี โปแลนด์ และอิสราเอล เพื่อเป็นสัญลักษณ์แห่งความสูญเสียและรำลึกถึงชาวยิวและกลุ่มชาติพันธุ์อื่น ๆ ที่ถูกสังหารโดยระบอบนาซี อนุสรณ์สถานยังเป็นพื้นที่เรียนรู้ประวัติศาสตร์ให้ตระหนักถึงความเลวร้ายของระบอบเผด็จการ การเหยียดชาติพันธุ์ และอาชญากรรมต่อมนุษยชาติ โดยหวังว่าจะไม่เกิดโศกนาฏกรรมขึ้นอีก

อนุสรณ์สถานที่กรุงเบอร์ลิน ประเทศเยอรมนี (Berlin Holocaust Memorial) สร้างในปี ค.ศ. 2005 เป็นแผ่นหินคอนกรีตจำนวนมากที่มีขนาดแตกต่างกัน จัดเรียงอย่างเป็นระเบียบบนพื้นที่กว้าง มีช่องว่างที่ผู้เข้าชมสามารถเดินเข้าไป การออกแบบมุ่งให้ผู้เข้าชมรู้สึกถึงความสับสน อ้างว้าง และเศร้าสลด เป็นการสร้างประสบการณ์ทางอารมณ์ให้สัมผัสและจดจำความรู้สึกทุกข์ทรมานของผู้ถูกสังหาร และตระหนักถึงความโหดร้ายที่เกิดขึ้น (Berlin Holocaust Memorial, n.d.)

พิพิธภัณฑ์ระลึกถึงการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์แห่งสหรัฐอเมริกา (United States Holocaust Memorial Museum) ตั้งอยู่ในกรุงวอชิงตัน ดี.ซี. สหรัฐอเมริกา สร้างในปี ค.ศ. 1993 จัดแสดงภาพถ่าย บันทึก เอกสารต้นฉบับ วัตถุส่วนบุคคล และสื่อมัลติมีเดียที่เล่าถึงความโหดร้ายและความทุกข์ทรมานของผู้ถูกสังหาร การเห็นภาพถ่ายและเอกสารจริงช่วยสร้างความเข้าใจด้านอารมณ์และจิตใจ (United States Holocaust Memorial Museum, n.d.)

อนุสรณ์ที่ค่ายกักกันและพิพิธภัณฑ์ออชวิตซ์ (Auschwitz Memorial and Museum) ตั้งอยู่ในเมืองโอเชียนด์ซิม ประเทศโปแลนด์ บนพื้นที่ที่เคยเป็นค่ายกักกันของนาซี ซึ่งเป็นหนึ่งในค่ายกักกันที่ใหญ่ที่สุดในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เคยใช้ขังและสังหารหมู่ชาวยิว และกลุ่มชนอื่น ๆ จำนวนมาก ปัจจุบันสงวนไว้เป็นพิพิธภัณฑ์และอนุสรณ์สถาน เพื่อระลึกถึงผู้ถูกสังหารและเพื่อศึกษาเกี่ยวกับการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ การจัดแสดงประกอบด้วย อาคารดั้งเดิม แคมป์ที่เหลื่ออยู่ ห้องกักขัง ห้องแก๊สและเตาเผา รวมทั้งวัตถุส่วนบุคคลของเชลย เช่น เสื้อผ้า รองเท้า กระเป๋า และภาพถ่าย เอกสารต่าง ๆ พิพิธภัณฑ์และอนุสรณ์สถานยังคงรักษาสภาพเดิมเพื่อให้ผู้เข้าชมรับรู้ถึงความโหดร้าย การเดินชมพื้นที่และเห็นหลักฐานของการทรมานทำให้เข้าใจบรรยากาศการถูกกักขังและความทรมานของเชลยสงคราม (Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum, n.d.)

อนุสาวรีย์ส่วนใหญ่สร้างด้วยงบประมาณของรัฐหรือความต้องการของชนชั้นนำ จึงสะท้อนค่านิยม วัฒนธรรม และอุดมการณ์ของผู้มีอำนาจ อนุสาวรีย์มักตั้งอยู่ในพื้นที่สาธารณะซึ่งประชาชนทั่วไปมองเห็นได้ง่าย จึงเป็นสัญลักษณ์ที่แสดงอำนาจและบารมีของชนชั้นนำให้เป็นที่ประจักษ์ต่อสาธารณะ ขณะเดียวกัน อนุสาวรีย์ยังเป็นพื้นที่รวมตัวของประชาชนในการจัดพิธีรำลึกในโอกาสสำคัญ เช่น การวางพวงมาลา หรือการสักการะบูชา เพื่อตอบย้ำความสำคัญของบุคคลหรือเหตุการณ์ และสืบทอดความทรงจำร่วมของสังคม เมื่อผู้นำทางการเมืองไปเยือนเมืองใดก็มักมีประเพณีไปคารวะหรือวางพวงมาลาที่อนุสาวรีย์สำคัญของเมืองนั้น ในฐานะที่เป็นสัญลักษณ์ของประเทศหรือท้องถิ่น อีกทั้งเป็นภาพตัวแทนของอุดมคติ ความเชื่อ และอัตลักษณ์ของผู้คนในพื้นที่นั้นด้วย

ตามคติความเชื่อดั้งเดิมของไทย การสร้างวัตถุเพื่อรำลึกถึงผู้ล่วงลับหรือบุคคลสำคัญในอดีต มักทำโดยการสร้างรูปเคารพที่ไม่เหมือนคนจริง เช่น พระพุทธรูป รูปเจดีย์ และวัด ซึ่งเป็นสัญลักษณ์ทางศาสนาและจิตวิญญาณ แนวคิดการสร้างประติมากรรมที่เป็นรูปปั้นเหมือนคนจริง รวมถึงการจัดสร้างอนุสาวรีย์บุคคลนั้น เป็นศิลปะสมัยใหม่ที่รับแนวคิดมาจากตะวันตก เริ่มปรากฏในประเทศไทยตั้งแต่ช่วงรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมา (ปภาณิน เกษตรทัต, 2558; รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง, 2547) ในปี พ.ศ. 2406 รัฐบาลฝรั่งเศสได้ส่งประติมากรรมรูปเหมือนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 มาทูลเกล้าฯ ถวายเป็นเครื่องราชบรรณาการ เป็นผลงานที่สร้างโดย เมมีล ฟรังซัว ชาตรูส (Mémile François

Saturos) ประติมากรชาวฝรั่งเศส อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ทรงโปรดรูปปั้นนี้ เนื่องจากมีความคลาดเคลื่อนจากพระองค์จริงทั้งในด้านพระพักตร์และพระวรกาย (ปภาณิน เกษตรทัต, 2558: 121) ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 ประเทศไทยเริ่มมีการสร้างประติมากรรมสมัยใหม่ที่ผสมผสานแนวคิดศิลปะแบบตะวันตกเข้ากับคติความเชื่อดั้งเดิมของไทย เช่น ประติมากรรมรูปเหมือนรัชกาลที่ 4 ซึ่งรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง แต่ไม่นับว่าเป็น "อนุสาวรีย์" ในความหมายสมัยใหม่ เพราะไม่ได้เกี่ยวข้องกับการสร้างความทรงจำร่วมของสังคมและไม่ได้ตั้งอยู่ในพื้นที่สาธารณะ แต่ประดิษฐานอยู่ในพระราชฐาน

การจัดสร้างอนุสาวรีย์ครั้งแรกในประเทศไทยเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 และนับเป็นจุดเริ่มต้นของแนวคิด "อนุสาวรีย์สมัยใหม่" โดยได้รับอิทธิพลจากตะวันตก ผลงานสำคัญคือ พระบรมรูปทรงม้า ซึ่งสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2451 เนื่องในโอกาสฉลองการครองสิริราชสมบัติครบ 40 ปี ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วัตถุประสงค์มาประดิษฐาน ณ ลานพระราชวังดุสิต พระบรมรูปทรงม้าออกแบบให้สื่อถึงพระราชอำนาจ ความยิ่งใหญ่ และบทบาทของพระมหากษัตริย์ในฐานะผู้นำการปฏิรูปประเทศให้ทันสมัยทัดเทียมอารยประเทศ

ภายหลังจากนั้น ประเทศไทยมีการสร้างอนุสาวรีย์เพิ่มขึ้น ส่วนใหญ่เป็นพระบรมรูปของพระมหากษัตริย์ในอดีตที่สะท้อนภาพลักษณ์ผู้ทรงคุณูปการและยิ่งใหญ่เหนือประชาชนทั่วไป โดยใช้งบประมาณจากรัฐบาล หรือได้รับการสนับสนุนจากชนชั้นนำ อย่างไรก็ตาม มีอนุสาวรีย์บางส่วนที่สร้างจากเงินเรียไรของประชาชน ตัวอย่างเช่น อนุสาวรีย์ท้าวสุรนารีที่จังหวัดนครราชสีมา ที่ใช้เงินบริจาคของประชาชนในจังหวัดนครราชสีมา ร่วมกับการสนับสนุนจากรัฐบาล คณะราษฎร นับเป็นอนุสาวรีย์ของสามัญชนแห่งแรกในประเทศไทย สร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2477 หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองเข้าสู่ระบอบประชาธิปไตย พ.ศ. 2475 มีข้อเสนอแนะว่าควรสร้างอนุสาวรีย์นี้เพื่อเป้าหมายทางการเมือง เพื่อแสดงให้เห็นว่าประชาชนในภูมิภาคมีความจงรักภักดีต่อรัฐบาลส่วนกลาง และมีสำนึกของความเป็นคนไทย มิได้คิดแยกตัวหรือมีใจออกห่าง บริบททางการเมืองในขณะนั้น จังหวัดนครราชสีมาเป็นฐานที่มั่นสำคัญของกลุ่มกบฏบวรเดชที่พยายามฟื้นฟูอำนาจของราชวงศ์และต่อต้านรัฐบาลคณะราษฎร จึงก่อการกบฏใน พ.ศ. 2476 แต่ล้มเหลว ทำให้แกนนำถูกจับดำเนินคดีและข้าราชการพลเรือนในจังหวัดถูกสงสัยว่าให้การสนับสนุนหรือร่วมมือกับกลุ่มกบฏ หลังจากเหตุการณ์จึงมีการจัดสร้างอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารีขึ้น

ท้าวสุรนารีเป็นบุคคลสำคัญทางประวัติศาสตร์ที่มีชีวิตอยู่ในช่วงต้นกรุงรัตนโกสินทร์ นานนับร้อยปีก่อนช่วงเวลาที่มีการสร้างอนุสาวรีย์ มีเรื่องเล่าว่าท่านได้รวบรวมกำลังคนเพื่อต่อสู้และขับไล่กองทัพลาวของเจ้าอนุวงศ์ที่เข้ามายึดเมืองนครราชสีมาเมื่อ พ.ศ. 2369 ในสมัยรัชกาลที่ 3 อย่างไรก็ตาม วิทยานิพนธ์ของสายพิน แก้วงามประเสริฐ (2537) ชี้ว่าไม่พบหลักฐานทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับท้าวสุรนารีและวีรกรรมดังกล่าว และมีข้อสังเกตว่าการสร้างอนุสาวรีย์เกิดขึ้นอย่างเร่งรีบจึงน่าจะมีเป้าหมายทางการเมือง แม้ว่างานศึกษานี้จะได้รับรางวัลวิทยานิพนธ์ดีเด่นและนำมาจัดพิมพ์เป็นหนังสือเผยแพร่ แต่ทำให้เกิดกระแสการต่อต้านจากประชาชนจำนวนมาก โดยเฉพาะชาวจังหวัดนครราชสีมาที่กล่าวหาว่าผู้เขียนลบหลู่ความเชื่อและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของบ้านเมือง ทำให้สำนักพิมพ์ตัดสินใจต้องเก็บหนังสือออกจากท้องตลาด ส่วนผู้เขียนต้องถูกย้ายออกจากการปฏิบัติราชการในพื้นที่จังหวัดนครราชสีมา (รวีวรรณ รักถิ่นกำเนิด, 2557)

จากตัวอย่างดังกล่าว จะเห็นได้ว่าสิ่งปลูกสร้างต่าง ๆ นอกจากเป็นสัญลักษณ์เพื่อระลึกถึงบุคคลหรือเรื่องราวในอดีตแล้ว ยังอาจมีการตีความเรื่องราวในอดีตที่ไม่สอดคล้องกับข้อเท็จจริง การสร้างอนุสาวรีย์และสิ่งปลูกสร้าง รวมทั้งการเลือกพื้นที่ประดิษฐานเกี่ยวข้องกับการเมืองเสมอ โดยมุ่งสร้างความเชื่อ ค่านิยม ให้แก่ประชาชนในสังคม ทำให้มีข้อถกเถียงเกิดขึ้นว่าเหตุการณ์ในอดีตควรได้รับการจดจำอย่างไร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีอนุสาวรีย์บางแห่งถูกสร้างขึ้นหรือรื้อถอนเพื่อปรับเปลี่ยนความทรงจำทางประวัติศาสตร์

3) แบบเรียน

สำหรับรัฐชาติสมัยใหม่ ระบบการศึกษาและแบบเรียนเป็นเครื่องมือสำคัญในการถ่ายทอดความรู้ ความเชื่อ และค่านิยมที่รัฐต้องการ โดยเฉพาะแบบเรียนวิชาประวัติศาสตร์มีหน้าที่สำคัญในการสร้างความทรงจำร่วมทางสังคม และทำให้ประชาชนยึดโยงตนเองเข้ากับจินตนาการของความเป็น "ชาติ" เนื้อหาในแบบเรียนมักนำเสนอว่าเป็นความรู้จากข้อเท็จจริง (factual knowledge) ทั้งที่ในกระบวนการจัดทำแบบเรียนมีการคัดสรรเนื้อหา และตีความอดีต ซึ่งสอดคล้องกับอุดมการณ์การเมืองของชนชั้นนำ มีแนวโน้มในการสนับสนุนอำนาจรัฐ ปลุกฝังค่านิยมเรื่องความจงรักภักดีต่อสถาบันสำคัญของชาติ มีทัศนคติที่ดีต่อผู้ปกครอง เป็นพลเมืองที่ดีที่มีวินัย เคารพกฎหมายและกฎเกณฑ์ทางศีลธรรม โดยที่ผู้เรียนไม่อาจโต้แย้งเนื้อหาและอุดมการณ์เหล่านั้นได้อย่างอิสระ (ดลลดา ชื่นจันทร์, 2558: 184-186)

ตามแนวคิด "ชุมชนจินตกรรม" ของ เบเนดิกต์ แอนเดอร์สัน (2560) แบบเรียนเป็นเครื่องมือสำคัญในการสร้าง "จินตนาการ" (imagine) ความเป็นชาติ โดยการกำหนดเรื่องเล่าเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ร่วมของชาติ เลือกรายละเอียด และตีความอดีตในลักษณะที่มุ่งสร้างความรู้สึกร่วมกันในกลุ่มประชาชน ทำให้ประชาชนที่แม้ว่าจะมีรากเหง้ามาจากหลากหลายชาติพันธุ์ วัฒนธรรม และถิ่นที่อยู่ ต่างเชื่อว่ามีความประวัติศาสตร์ร่วมกัน และรู้สึกเป็นหนึ่งเดียวภายใต้ ชาติเดียว ภาษาเดียว และอัตลักษณ์เดียว โดยมีอัตลักษณ์ความเป็นชาติร่วมกัน ซึ่งในความเป็นจริงกลุ่มคนเหล่านี้อาจไม่เคยมีประสบการณ์ทางประวัติศาสตร์ร่วมกัน หรือแม้กระทั่งไม่เคยรู้จักพบเจอกันมาก่อน แต่แบบเรียนกลับทำให้พวกเขาเชื่อว่าอดีตร่วมกับประชาชนคนอื่นในชาติเดียวกัน

กล่าวอีกนัยหนึ่ง แบบเรียนสร้าง "ความทรงจำร่วม" และทำให้ผู้คน "จินตนาการ" ว่าตนเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน "ชาติ" แม้ว่าชุมชนนั้นจะกว้างใหญ่เกินกว่าที่ตน ๆ หนึ่งจะสามารถรู้จักทุกคนได้ก็ตาม แต่เรื่องเล่าที่ถูกผลิตซ้ำในแบบเรียนทำให้ผู้คนเชื่อมโยงตนเองเข้ากับอดีต ประวัติศาสตร์ และอัตลักษณ์ร่วมที่รัฐต้องการสร้างขึ้น ซึ่งกระบวนการนี้เป็นหัวใจสำคัญของการทำให้ "ชาติ" ดำรงอยู่ในจิตสำนึกของผู้คน และกลายเป็น "ชุมชนจินตกรรม"

ดังที่กล่าวไปข้างต้นว่า รัฐมีกระบวนการสร้าง "การหลงลืมร่วมกัน" อย่างเป็นแบบแผน (collective amnesia) ผ่านการคัดเลือกและจัดวางเนื้อหาในแบบเรียนประวัติศาสตร์ โดยบรรจุเฉพาะบางเหตุการณ์ที่รัฐต้องการเน้นย้ำ ส่วนเหตุการณ์สำคัญอื่น ๆ ที่อาจกระทบต่อภาพลักษณ์และอำนาจของรัฐก็ถูกละเลยหรือ "ทำให้เจียบ" แบบเรียนเป็นกลไกของรัฐในการควบคุมความทรงจำของพลเมือง เพื่อกำหนดให้ประชาชนมีความเข้าใจอดีตไปในทิศทางเดียวกับที่รัฐต้องการ เนื้อหาของแบบเรียนประวัติศาสตร์ไทยเน้นการยกย่องพระมหากษัตริย์และผู้มีอำนาจการปกครองในฐานะวีรบุรุษผู้เสียสละเพื่อชาติ และยกย่องประชาชนที่จงรักภักดีต่อรัฐให้เป็นต้นแบบของ "คนดี" อย่างไรก็ตาม แบบเรียนไม่กล่าวถึงเหตุการณ์ที่รัฐใช้กำลังปราบปรามประชาชนของตน หรือการที่ชนกลุ่มน้อยต่อต้านรัฐที่ใช้อำนาจอย่างไม่เป็นธรรม เช่น กรณี "กบฏผีบุญ" ซึ่งเกิดขึ้นในหลายภูมิภาคของประเทศในช่วงรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 เมื่อราษฎรไม่พอใจที่รัฐปฏิรูปทางการเมืองและสังคม รวมทั้งการเก็บภาษีทำให้คนท้องถิ่นรู้สึกว่าถูกกดขี่ขูดรีด เหตุการณ์เหล่านี้ไม่มีพื้นที่ในแบบเรียนประวัติศาสตร์ เพราะเนื้อหาขัดแย้งกับภาพจำที่รัฐต้องการสร้างว่าสังคมมีความสงบสุขและความสามัคคี การคัดเลือกเนื้อหาในแบบเรียน สะท้อนว่าแบบเรียนเป็นเครื่องมือเชิงอุดมการณ์ ที่ใช้สร้าง "อดีต" และ "ความทรงจำร่วม" เพื่อสนับสนุนเป้าหมายทางการเมืองและรักษาความมั่นคงของชาติ

ในบริบทของสังคมไทย กระบวนการสร้างความทรงจำร่วมเกี่ยวกับ "ชาติไทย" และ "ความเป็นไทย" เริ่มต้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 5 ซึ่งรัฐเริ่มรวมศูนย์อำนาจและปรับโครงสร้างสังคมเพื่อสร้างเอกภาพในการปกครอง รัฐได้ใช้แบบเรียนควบคู่กับสื่ออื่น ๆ เช่น พิธีกรรม การสร้างอนุสาวรีย์ และสัญลักษณ์ต่าง ๆ หล่อหลอมให้เกิดความรู้สึกเป็นส่วนหนึ่งของชาติเดียวกันทั้งทางวัฒนธรรม และทางการเมือง มีอัตลักษณ์ร่วมและเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2547) การพิจารณาบทบาทของแบบเรียนไม่ได้อยู่ที่การตรวจสอบความถูกต้องของเนื้อหา แต่ควรตั้งคำถามถึงอำนาจเบื้องหลังการเลือกจำ การสร้างสำนึกร่วม และผลกระทบของการสร้างความทรงจำร่วม ที่ทำให้มีการกีดกันความหลากหลายทางวัฒนธรรมและพื้นที่ทางสังคมกลุ่มคนชายขอบในสังคม

4) ละครอิงประวัติศาสตร์

ละครอิงประวัติศาสตร์เป็นสื่อสำคัญที่ใช้สร้างความทรงจำทางสังคม โดยการจำลองอดีตให้เป็นเรื่องราวที่มีโครงสร้างชัดเจน มีลำดับเวลา มีตัวละคร และมีเหตุการณ์ที่มีจุดเริ่มต้นและจุดสิ้นสุด ผู้ชมสามารถเข้าใจและเชื่อมโยงเรื่องราวได้ง่ายกว่าการอ่านตำรา ที่สำคัญละครสามารถสร้างอารมณ์ร่วมผ่านภาพ เสียง ดนตรี และบทสนทนา กระตุ้นให้ผู้ชมรู้สึกผูกพัน เห็นอกเห็นใจ หรือภาคภูมิใจในประวัติศาสตร์ แม้ว่าผู้ชมไม่มีความเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์นั้น แต่ละครทำให้รู้สึกเหมือนได้อยู่ในเหตุการณ์ และเกิดจินตนาการเสมือนเป็นประสบการณ์ส่วนตัว การเชื่อมโยงกับอารมณ์และจินตนาการสามารถโน้มน้าวความคิดและความเชื่อได้มากกว่าการรับรู้ข้อเท็จจริง

การสร้างละครอิงประวัติศาสตร์ที่นำมาชมของผู้ชมอย่างชัดเจน จากเนื้อเรื่อง มุมกล้อง และวิธีการเล่าเรื่อง ที่คัดเลือกและตีความโดยผู้สร้าง ละครยังสร้าง "ภาพตัวแทน" (representation) เกี่ยวกับเหตุการณ์ บุคคล หรือช่วงเวลาในประวัติศาสตร์ ให้สอดคล้องกับอุดมการณ์หรือจุดยืนของผู้ผลิตและบริบทสังคม ที่สำคัญกว่านั้น ละครอิงประวัติศาสตร์โดยส่วนใหญ่ตอกย้ำอัตลักษณ์ความเป็นชาติ และค่านิยมที่รัฐหรือผู้สร้างละครต้องการสื่อสารให้สาธารณชนรับรู้และจดจำ ในสังคมไทยมีการสร้างละครอิงประวัติศาสตร์มากมายตลอดระยะเวลาหลายทศวรรษที่ผ่านมา ทั้งในรูปแบบละครเวที ละครโทรทัศน์ และภาพยนตร์ งานศึกษาเรื่อง "การประกอบสร้างและการสื่อความหมายของความทรงจำร่วมในละครโทรทัศน์อิงประวัติศาสตร์ของไทย" โดย สรรตน์ จีรวรรณวิสุทธิ์ และปรีดา อัครจันทโชติ (2563) ชี้ว่าละครอิงประวัติศาสตร์ของไทยมักผลิตซ้ำอุดมการณ์เกี่ยวกับชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ ตัวละครมีความเสียสละ ความกล้าหาญ และความรักชาติ กระตุ้นให้ผู้ชมรู้สึกภาคภูมิใจในอดีตของตน ละครประกอบสร้างอดีตโดยการเลือกสรร ตัดต่อ และตีความเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ใหม่ตามบริบทสังคมและการเมืองในปัจจุบัน ละครเน้นสร้างความบันเทิง และผู้ชมรับรู้อยู่เบื้องต้นแล้วว่าเป็นเรื่องแต่ง ผู้สร้างละครจึงสามารถตีความประวัติศาสตร์ได้โดยไม่ต้องคำนึงถึงความถูกต้องของข้อมูล และหลักฐานทางวิชาการ นอกจากนี้ผู้สร้างยังมีอิสระที่จะปรับแต่งเรื่องราวให้สอดคล้องกับความต้องการทางวัฒนธรรมและอุดมการณ์ของสังคมปัจจุบัน มากกว่าการรักษาความถูกต้องของข้อเท็จจริง ละครอิงประวัติศาสตร์จำนวนมากใช้เพียงบริบท หรือฉากหลังทางประวัติศาสตร์จากพงศาวดาร ตำนาน และเรื่องเล่า ส่วนเนื้อเรื่องมีการผสมผสานจินตนาการ ตัวละครไม่จำเป็นต้องมีอยู่จริง และเหตุการณ์สมมติที่สร้างขึ้นช่วยเพิ่มความบันเทิงและดึงดูดผู้ชม

เนื้อหาทางประวัติศาสตร์ในละครถูกนำเสนอได้หลายสำนวน ตามจุดยืน อุดมการณ์ และเป้าหมายของการสร้างที่ต่างกันและอาจขัดแย้งกัน บางเรื่องสร้างขึ้นเพื่อเชิดชูสถาบันกษัตริย์ บางเรื่องสร้างภาพอดีตที่โรแมนติก และบางเรื่องใช้เหตุการณ์ประวัติศาสตร์เป็นฉากหลังเพื่อนำเสนอเหตุการณ์ร่วมสมัย ละครอิงประวัติศาสตร์จึงไม่ได้สร้าง "ความทรงจำร่วม" ในแบบเดียว แต่เป็นสนามต่อสู้ที่สะท้อนให้เห็นว่าเหตุการณ์ในอดีตไม่ได้มีความหมายตายตัว แต่ความทรงจำถูกสร้าง เปลี่ยน และผลิตซ้ำได้ กระนั้นก็ตาม ละครอิงประวัติศาสตร์ของไทยมักมีแก่นเรื่องในทิศทางเดียวกัน คือการยกย่องและเทิดทูนสถาบันกษัตริย์ บางเรื่องเล่าถึงกษัตริย์ในฐานะผู้ทรงคุณูปการ อย่างไรก็ดี นักประวัติศาสตร์และนักวิชาการมักวิพากษ์วิจารณ์ว่าละครอิงประวัติศาสตร์ทำให้เกิดความเข้าใจประวัติศาสตร์อย่างคลาดเคลื่อน บิดเบือนข้อเท็จจริง สร้างความรู้สึกชาตินิยม และสร้างอคติต่อชาติอื่น

5) วรรณกรรม

วรรณกรรมเป็นสื่อสำคัญที่บอกเล่าเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ มีรูปแบบการนำเสนอหลากหลาย ทั้งการบรรยายโดยตรง และการเล่าเรื่องเชิงสัญลักษณ์ สร้างจินตนาการและประสบการณ์ทางอารมณ์ ในเรื่องที่มีความขัดแย้งและการต่อสู้ วรรณกรรมอาจถ่ายทอดมุมมองทั้งจากฝ่ายผู้ชนะ ผู้พ่ายแพ้ และยังสามารถเข้าถึงกลุ่มคนจำนวนมากที่ถูกละเลยในประวัติศาสตร์กระแสหลัก สร้างพื้นที่ให้ผู้เขียนและผู้อ่านตั้งคำถามและวิพากษ์วิจารณ์การบันทึกประวัติศาสตร์ทางการ กระตุ้นการมีส่วนร่วมในการทบทวนอดีต ความยุติธรรม การกดขี่ และการลบเลือนเหตุการณ์สำคัญ

การเล่าเรื่องในรูปแบบนวนิยายหรือเรื่องสั้นที่เป็นเรื่องแต่ง (fiction) ทำให้ผู้เขียนก้าวข้ามข้อจำกัดทางกฎหมาย และจารีตประเพณีที่ไม่อนุญาตให้วิพากษ์วิจารณ์ผู้มีอำนาจโดยตรงไปตรงมา ไม่ว่าจะเป็นเรื่องสถาบันทางการเมือง สถาบันกษัตริย์ หรือโครงสร้างอำนาจอื่น ๆ ซึ่งถูกจำกัดด้วยข้อกฎหมาย เช่น กฎหมายหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ กฎหมาย ความมั่นคง หรือข้อบังคับด้านสื่อสารมวลชน การเล่าเรื่องที่แต่งขึ้นเป็นพื้นที่ปลอดภัย ที่ผู้เขียนสามารถซ่อนข้อวิพากษ์ ผ่านสัญลักษณ์ การเปรียบเทียบ หรือการสร้างสังคมและตัวละครสมมติที่สะท้อนความเป็นจริง ทำให้สามารถบอกเล่า ความไม่เป็นธรรมและความเหลื่อมล้ำ โดยที่ผู้อ่านก็สามารถตีความเชื่อมโยงกับสถานการณ์จริงได้ด้วยตนเอง

งานศึกษาเรื่อง "6 ตุลาคม 2519 ในนวนิยายไทยหลังเหตุการณ์การเมืองปี 2553" โดย สิริพันธ์ ห่อหุ้ม (2562) วิเคราะห์นวนิยายไทย 6 เรื่อง ที่กล่าวถึงเหตุการณ์ความรุนแรงและการปราบปรามของรัฐในกรณี "6 ตุลาคม 2519" และ เชื่อมโยงกับเหตุการณ์ทางการเมืองในปี พ.ศ. 2553 ซึ่งมีการชุมนุมและความขัดแย้งระหว่างกลุ่มพันธมิตรประชาชนเพื่อ ประชาธิปไตย กับกลุ่มแนวร่วมประชาธิปไตยต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ (นปช.) งานศึกษาชี้ว่าทั้งสองเหตุการณ์มีลักษณะ บางอย่างคล้ายกัน เช่น ความรุนแรง ความคลุมเครือของเหตุการณ์ และความขัดแย้งทางอุดมการณ์การเมืองที่ทำให้ ประชาชนแตกแยกกัน งานศึกษาสรุปว่านวนิยายเป็นสื่อในการบันทึกและถ่ายทอดความทรงจำเกี่ยวกับความรุนแรง และ นำพาผู้อ่านย้อนกลับไปสำรวจอารมณ์และความรู้สึกในอดีต รวมทั้งบาดแผลทางประวัติศาสตร์ที่ยังไม่ได้รับการเยียวยา นวนิยายยังสะท้อนให้เห็นถึงความไม่ลงรอยในการตีความอดีต เพราะผู้ที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์มีมุมมอง ความเชื่อ และ ประสบการณ์ที่แตกต่างกัน แม้เวลาจะผ่านไปหลายทศวรรษ แต่บาดแผลและความทรงจำเกี่ยวกับเหตุการณ์ 6 ตุลาคม 2519 และปี 2553 ยังคงดำรงอยู่ การเล่าเรื่องผ่านนวนิยายช่วยให้เข้าใจผลกระทบของอดีตที่ยังเชื่อมโยงกับปัจจุบันได้ง่าย กว่างานเขียนทางประวัติศาสตร์ ซึ่งมักเน้นเพียงข้อเท็จจริงและข้อมูลที่เป็นทางการเท่านั้น

นอกจากวรรณกรรมที่เล่าถึงเหตุการณ์ในอดีตโดยตรงแล้ว วรรณกรรมประเภทอื่น ๆ ก็ได้สร้างและรักษาความ ทรงจำร่วมของสังคมเช่นกัน เช่น วรรณกรรมเกี่ยวกับชาติพันธุ์ อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมเฉพาะกลุ่ม หรือประสบการณ์ของ คนชายขอบ โดยบอกเล่าวิถีชีวิตของกลุ่มคนที่มักถูกมองข้ามและไม่มีพื้นที่ในประวัติศาสตร์กระแสหลัก

วรรณกรรมของ "คณะกู้บ้านกู้เมือง"

หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองสู่ระบอบประชาธิปไตยในปี พ.ศ. 2475 กลุ่มผู้มีแนวคิดกษัตริย์นิยม ได้วิพากษ์วิจารณ์และต่อต้านคณะราษฎร และนำไปสู่เหตุการณ์ "กบฏบวรเดช" ในปี พ.ศ. 2476 โดยกลุ่มที่เรียก ตนเองว่า "คณะกู้บ้านกู้เมือง" ที่ต้องการโค่นล้มรัฐบาลคณะราษฎร แต่ประสบความล้มเหลว ทำให้สมาชิก จำนวนมากถูกจับกุมและคุมขัง ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 นักโทษการเมืองเหล่านี้ได้รับการอภัยโทษ และมีการ ผลิตงานวรรณกรรมบอกเล่าเรื่องราวเกี่ยวกับการปฏิวัติ 2475 และเหตุการณ์กบฏบวรเดช โดยมีการตีพิมพ์ ในช่วงปลายทศวรรษ 2480 ถึงต้นทศวรรษ 2490 เช่น งานของพระยาศราภัยพิพัฒน์ เรื่อง "ฝันร้ายของข้าพเจ้า" (2489) และ "10,000 ไมล์ของข้าพเจ้า" (2489) ผลงานของ ม.ร.ว. นิมิตรมงคล นวรัตน์ เรื่อง "ความฝันของนัก อุดมคติ" (2490) และ "ชีวิตแห่งการกบฏสองครั้ง" (2489) รวมถึงผลงานของ สอ เศรษฐบุตร เรื่อง "กบฏเพื่อ อะไร" (2488) งานเขียนเหล่านี้สะท้อนความพยายามในการสร้างความหมายและความทรงจำ โดยเสนอว่าการ เปลี่ยนแปลงการปกครองทำให้เกิด "ประชาธิปไตยจอมปลอม" ซึ่งสร้างความเดือดร้อนให้กับประชาชน ผู้เขียน ยืนยันว่าพวกตนไม่ได้ทำผิดหรือทรยศต่อชาติ แต่เป็นผู้รักชาติที่ต้องการให้ประเทศได้ปกครองด้วยประชาธิปไตย ที่แท้จริง วรรณกรรมเหล่านี้ยังวิพากษ์วิจารณ์ จอมพล ป. พิบูลสงคราม โดยกล่าวหาว่าเขาเป็นผู้นำที่นิยม แนวคิดนาซีและปกครองประเทศในลักษณะเผด็จการ (ปฐมวดี วิเชียรนิติย์, 2561: 207-208, 274-276)

งานเขียนที่รื้อฟื้นและถ่ายทอดความทรงจำทางประวัติศาสตร์อาจอยู่ในรูปแบบของวรรณกรรมเยาวชน งานศึกษาของฟิลินี จิตวิริยะ (2548) เรื่อง "วรรณกรรมเยาวชนญี่ปุ่นกับสงครามโลกครั้งที่สอง" ชี้ให้เห็นว่า วรรณกรรม เยาวชนจำนวนมากถ่ายทอดความทรงจำเกี่ยวกับสงคราม โดยอ้างอิงเรื่องจริงหรือเรื่องที่จินตนาการขึ้น เช่น ความทรงจำ

เดือนสิงหาคม ของลึเคะ โอเคะ, กระจ่ายแก้ว ของโทะนิโกะ ทะกะจิ, ซาดาโกะกับนกกระเรียนพันตัว ของเอลิเนอร์ โดเยอร์, ยี่สิบสี่ดวงตา ของชะกะเอะ ทซุโนะอิ, เด็กหญิงอึะ ของมิโยะโกะ มะห์ซุตะนิ และ มิเอะโกะกับสมบัติชิ้นที่ห้า ของเอลิเนอร์ โคเออร์ เป็นต้น วรรณกรรมเหล่านี้นำเสนอประสบการณ์ที่สะท้อนผ่านสายตาเด็กและครอบครัว จากการสูญเสียบุคคลอันเป็นที่รัก การกลายเป็นเด็กกำพร้า บาดแผลทางร่างกาย และความบอบช้ำทางจิตใจที่คงอยู่ยาวนาน ความสะท้อนอารมณ์ทำให้วรรณกรรมได้รับการตอบรับจากผู้อ่านอย่างดีจนบางเรื่องนำมาพิมพ์ซ้ำหลายครั้ง และแปลเป็นภาษาต่างประเทศ ผู้ประพันธ์ชาวญี่ปุ่นส่วนหนึ่งเคยอยู่ในเหตุการณ์ช่วงสงคราม หรือเคยพบเห็นผู้ได้รับผลกระทบจากสงคราม จึงถ่ายทอดความทรงจำส่วนบุคคลออกมาโดยเชื่อมโยงกับความทรงจำร่วมของสังคม วรรณกรรมที่เขียนโดยชาวญี่ปุ่นมักสะท้อนความโหยหาอดีตในช่วงที่บ้านเมืองยังไม่เกิดสงคราม และแฝงแนวคิดชาตินิยม แม้จะกล่าวถึงผลกระทบที่ชาวญี่ปุ่นได้รับจากสงคราม แต่ไม่ได้กล่าวถึงข้อเท็จจริงอีกด้านหนึ่งว่ากองทัพญี่ปุ่นก็เคยไปรุกรานชนชาติอื่น สำหรับวรรณกรรมที่เขียนโดยชาวตะวันตกเกี่ยวกับเด็กญี่ปุ่น มักเล่าเกี่ยวกับมิตรภาพและมนุษยธรรมโดยไม่ลงลึกถึงสาเหตุของสงคราม แต่นำเสนอบทเรียนเพื่อสร้างสันติภาพและปฏิเสธแนวคิดชาตินิยม (ฟิลินี จิตวิริยะ, 2548)

6) พิธีกรรมรำลึก การกำหนดวันสำคัญและวันหยุด

การจัดพิธีกรรมรำลึก (memorial rituals) เป็นการรักษาและถ่ายทอดความทรงจำร่วมของสังคม ซึ่งคอนเนอร์ตัน (Connerton, 1989) เรียกว่า "ความทรงจำเชิงปฏิบัติ" (habit-memory) หมายถึง ความทรงจำที่คงอยู่ผ่านการปฏิบัติซ้ำ ๆ แทนที่จะจดจำผ่านคำบอกเล่าหรือเอกสาร พิธีกรรมเหล่านี้มักเกิดขึ้นเป็นประจำตามเวลาที่กำหนด เช่น การจัดพิธีวันชาติ การวางพวงมาลา หรือการยืนไว้อาลัย การเข้าร่วมพิธีกรรมได้เชื่อมโยงผู้เข้าร่วมกับเหตุการณ์ในอดีต และสร้างความผูกพันระหว่างสมาชิกให้รู้สึกว่าเป็นส่วนหนึ่งของประวัติศาสตร์และอัตลักษณ์ร่วมกัน แม้ผู้เข้าร่วมพิธีบางคนไม่มีประสบการณ์ตรงกับเหตุการณ์ก็ตาม คอนเนอร์ตันกล่าวว่าพิธีรำลึกมีความสำคัญต่อการสืบทอดความทรงจำของกลุ่มคน และสร้างความแตกต่างระหว่างคนกลุ่มหนึ่งกับคนกลุ่มอื่น ๆ โดยการจำลองบุคคลหรือเหตุการณ์ในอดีตกลับมาปรากฏเป็นรูปธรรมในปัจจุบัน (Connerton, 1989)

การจำลองให้บุคคลหรือกลุ่มบุคคลในอดีตกลับมาปรากฏเป็นรูปธรรมในปัจจุบันทำได้หลายรูปแบบ เช่น การสร้างอนุสาวรีย์ในพื้นที่สาธารณะ การแสดงละครหรือนาฏกรรมเชิงสัญลักษณ์ ที่ทำให้ผู้ชมรับรู้เหตุการณ์ในอดีตอย่างมีชีวิตชีวา การนำภาพถ่ายหรือวัตถุส่วนตัวของบุคคลมาแสดงในพิธีกรรมหรือการจัดนิทรรศการ การจำลองเช่นนี้เป็นการเชื่อมโยงผู้คนปัจจุบันกับเหตุการณ์ในอดีต และสร้างอัตลักษณ์และความต่อเนื่องทางประวัติศาสตร์ของชุมชน

รัฐทุกแห่งกำหนดวันสำคัญและวันหยุดที่เกี่ยวข้องกับการรำลึกถึงเหตุการณ์สำคัญหรือมีการจัดเฉลิมฉลองที่มีความหมายต่อชาติ เช่น วันชาติ วันครบรอบเหตุการณ์ประวัติศาสตร์ หรือการรำลึกถึงวีรบุรุษและวีรกรรมที่มีความสำคัญต่อการสร้างชาติ ทำให้สมาชิกในสังคมเชื่อมโยงตนเองเข้ากับประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และอัตลักษณ์ การจัดกิจกรรมรำลึกเป็นประจำทุกปีทำให้ความทรงจำเกี่ยวกับเหตุการณ์นั้นยังคงมีความสำคัญและรับรู้อย่างต่อเนื่อง คนรุ่นหลังที่แม้จะไม่เคยผ่านเหตุการณ์ก็รับรู้อดีตและเป็นส่วนหนึ่งของความทรงจำร่วมของสังคม

ในสังคมไทย การกำหนดวันหยุดราชการเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางการเมือง หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี พ.ศ. 2475 รัฐประกาศให้วันที่ 24 มิถุนายนเป็น "วันชาติ" เพื่อเชื่อมโยงความทรงจำร่วมกับการก่อกำเนิดระบอบรัฐธรรมนูญและระบอบประชาธิปไตย แต่ในปี พ.ศ. 2503 รัฐบาล จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ เปลี่ยนวันชาติเป็นวันที่ 5 ธันวาคม ซึ่งตรงกับวันพระราชสมภพของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 9 เพื่อเชื่อมโยงความหมายของชาติและสถาบันกษัตริย์เข้าด้วยกัน ต่อมาในปี พ.ศ. 2519 รัฐบาลกำหนดให้วันที่ 12 สิงหาคม ซึ่งเป็นวันพระราชสมภพของสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เป็นวันแม่แห่งชาติ ส่วน "วันพ่อแห่งชาติ" กำหนดครั้งแรกเมื่อวันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2523 ให้ตรงกับวันพระราชสมภพของรัชกาลที่ 9 และแม้ภายหลังการเปลี่ยนรัชกาล รัฐก็ยังยืนยันให้วันที่ 5 ธันวาคมเป็นทั้งวันพ่อและวันชาติ การกำหนดและปรับเปลี่ยนวันชาติ วันแม่ และวันพ่อ เป็นการ "กำกับความทรงจำ" ของ

สังคมผ่านปฏิทินพิธีกรรมของชาติ ผสานความรู้สึกร่วมกันในครอบครัวเข้ากับความรักภักดี และสร้างภาพลักษณ์ของชาติที่หลอมรวมกับสถาบันกษัตริย์ (ชนาธิช บริรักษ์, 2565) ส่วนความทรงจำแบบอื่น เช่น การรำลึกเหตุการณ์ 24 มิถุนายน ต้องแสวงหาพื้นที่ของตนเองผ่านกิจกรรมและพิธีกรรมของภาคประชาชนที่อยู่นอกกรอบทางการของรัฐ

11.3 การช่วงชิงความทรงจำทางสังคม

"ผู้ใดควบคุมอดีต ผู้นั้นควบคุมอนาคต ผู้ใดควบคุมปัจจุบัน ผู้นั้นควบคุมอดีต"

(Orwell, 1949)

ความทรงจำของกลุ่มคนในสังคมไม่ได้สอดคล้องต้องกันเป็นหนึ่งเดียว และยังสามารถเปลี่ยนแปลงได้จากการตีความใหม่ หรือการช่วงชิงความหมายของกลุ่มคนต่าง ๆ เพื่อให้ความทรงจำร่วมของกลุ่มตนมีความสำคัญในพื้นที่สาธารณะ คอนเนอร์ตันเสนอว่าความทรงจำไม่ได้เกิดขึ้นจากการจดจำอย่างเป็นธรรมชาติ ไม่มีความเป็นกลาง และความทรงจำไม่ได้คงอยู่แบบเดิมตลอดไป แต่ความทรงจำเป็นพื้นที่ของการต่อสู้ต่อรองเพื่อที่จะกำหนดว่าอะไรควรถูกจดจำหรือถูกลบลืม (Connerton, 1989)

ผู้มีอำนาจมักควบคุมการสร้างและถ่ายทอดความทรงจำร่วมของสังคม เพื่อสร้างความชอบธรรมให้แก่อำนาจของตนและรักษาอำนาจนั้นไว้ โดยใช้หลายวิธีการ เช่น การเขียนประวัติศาสตร์เพื่อสร้างภาพลักษณ์ของชาติและผู้นำ การสร้างอนุสาวรีย์และสัญลักษณ์เพื่อตอกย้ำค่านิยมที่ต้องการตลอดจนการลบ ทำลาย หรือจำกัดการเข้าถึงข้อมูลที่ขัดต่อความทรงจำที่ต้องการสร้าง การใช้สื่อโฆษณาชวนเชื่อ การใช้ระบบการศึกษาสร้างการรับรู้ของประชาชน รวมถึงการละเลยหรือทำให้ประวัติศาสตร์ของชนกลุ่มน้อยถูกมองข้าม การเปลี่ยนแปลงพิธีกรรม สัญลักษณ์ หรือชื่อสถานที่ เพื่อเปลี่ยนความหมายของอดีต

ในสังคมไทยมีหลายตัวอย่างที่สะท้อนว่ารัฐพยายามเปลี่ยนแปลงความทรงจำทางสังคม โดยเฉพาะในช่วงที่มีการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง ในปลายรัชกาลที่ 9 ต่อเนื่องสู่รัชสมัยรัชกาลที่ 10 ปรากฏข่าวหลายครั้งว่าพื้นที่เชิงสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ประชาธิปไตยถูกทำลายหรือเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าจะเป็นการหายไปของหมุดคณะราษฎร การรื้อถอนอนุสาวรีย์ปราบกบฏ หรือการเปลี่ยนชื่อค่ายทหาร เมื่อประชาชนทวงถามกลับถูกรัฐดำเนินคดี ยิ่งทำให้สาธารณชนเชื่อว่าการกระทำเหล่านั้นมุ่งทำลายความทรงจำเกี่ยวกับคณะราษฎร

หมุดคณะราษฎรที่หายไป

"หมุดคณะราษฎร" เป็นแผ่นทองเหลืองกลมฝังอยู่บนพื้น มีข้อความจารึกว่า "24 มิถุนายน 2475 เวลา ย่ำรุ่ง ณ ที่นี้คณะราษฎรได้ก่อกำเนิดรัฐธรรมนูญเพื่อความเจริญของชาติ" ถูกฝังเมื่อวันที่ 10 ธันวาคม พ.ศ. 2479 ตำแหน่งที่ พลเอก พระยาพหลพลพยุหเสนา หัวหน้าคณะราษฎรได้ประกาศการเปลี่ยนแปลงการปกครองมาสู่ระบอบประชาธิปไตย แต่ในระหว่างวันที่ 1-8 เมษายน พ.ศ. 2560 มีรายงานข่าวว่าหมุดคณะราษฎรหายไป และมีหมุดใหม่มาแทนที่โดยจารึกข้อความว่าให้จงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์ เมื่อประชาชนติดตามทวงถามหน่วยงานต่าง ๆ กลับถูกเจ้าหน้าที่รัฐคุกคามและดำเนินคดี (ศิริลักษณ์ คำทา และ วีรภัทรา เสียงเย็น, 2565)

การรื้อถอนอนุสาวรีย์พิทักษ์รัฐธรรมนูญ

อนุสาวรีย์พิทักษ์รัฐธรรมนูญ หรือเรียกกันว่า "อนุสาวรีย์หลักสี่" หรือ "อนุสาวรีย์ปราบกบฏ" เคยตั้งอยู่บริเวณแยกหลักสี่ ถนนพหลโยธิน รัฐบาลสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2476 เพื่อเป็นเกียรติแก่ทหารและตำรวจที่เสียชีวิตจากการปราบ "กบฏบวรเดช" กองกำลังผู้ก่อการเรียกตนเองว่า "คณะกู้บ้านกู้เมือง" ได้รวบรวมทหารจากหัว

เมืองใหญ่หลายจังหวัดเข้ามากดดันรัฐบาลพระยาพหลพลพยุหเสนาให้ยอมทำตามข้อเรียกร้องของตน เหตุการณ์ดังกล่าวนำไปสู่การปะทะกันระหว่างกองกำลังทั้งสองฝ่าย แม้ฝ่ายกบฏจะพ่ายแพ้ แต่ฝ่ายรัฐบาลก็สูญเสียทหารและตำรวจรวมทั้งสิ้น 17 นาย ในปี พ.ศ. 2477 กระทรวงกลาโหมก่อสร้างอนุสาวรีย์เพื่อบรจจุติของผู้เสียชีวิตและประกอบพิธีรำลึกถึงวีรกรรมของผู้สละชีพเป็นประจำทุกปีในวันที่ 14 ตุลาคม ระหว่าง พ.ศ. 2480-2486 อย่างไรก็ตาม หลังการรัฐประหาร พ.ศ. 2490 ที่นำโดยจอมพล ป. พิบูลสงคราม กลุ่มผู้มีอำนาจใหม่ได้ลดความสำคัญของเหตุการณ์และสัญลักษณ์ที่เชื่อมโยงกับระบอบรัฐธรรมนูญ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง สิ่งที่เกี่ยวข้องกับคณะราษฎร และหันกลับไปเน้นย้ำบทบาทของสถาบันกษัตริย์แทน

เมื่อเกิดการรัฐประหาร พ.ศ. 2549 ความทรงจำเกี่ยวกับคณะราษฎรถูกรื้อฟื้นอีกครั้งโดยนักกิจกรรม นักศึกษา และนักวิชาการ ขณะเดียวกัน แนวร่วมประชาธิปไตยต่อต้านเผด็จการแห่งชาติ (นปช.) ก็จัดชุมนุมใหญ่ครั้งแรกที่อนุสาวรีย์ปราบกบฏเมื่อวันที่ 12 มีนาคม พ.ศ. 2553 พร้อมประกอบพิธีบวงสรวงอนุสาวรีย์และดวงวิญญาณของคณะราษฎร

ในวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2558 กรมศิลปากรประกาศให้อนุสาวรีย์ปราบกบฏหรืออนุสาวรีย์พิทักษ์รัฐธรรมนูญเป็นโบราณสถานของชาติและได้รับการปกป้องคุ้มครองตามกฎหมาย แต่ในคืนวันที่ 23 ธันวาคม พ.ศ. 2561 มีรายงานว่ามีการประกอบพิธีสักการะแบบเงิบ ๆ เพื่อเตรียมย้ายอนุสาวรีย์ (BBC News ไทย, 2561) และปรากฏว่าในคืนวันที่ 28 ธันวาคม พ.ศ. 2561 อนุสาวรีย์ถูกรื้อถอนและหายไปโดยไม่มีการชี้แจงอย่างเป็นทางการ ทำให้ถูกมองว่าเป็นความพยายามลบเลือนหรือรื้อถอนความทรงจำทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับการต่อสู้เพื่อพิทักษ์ระบอบประชาธิปไตยของคณะราษฎร (ศรัญญู เทพสงเคราะห์, 2562: 223-291)

การต่อรองความทรงจำเกี่ยวกับอดีตเป็นประเด็นสำคัญในระดับโลก เนื่องจากเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์จำนวนมากได้สร้างความสูญเสียและบาดแผลให้กับผู้คนและสังคมในวงกว้าง แม้ว่าจะไม่สามารถย้อนกลับไปได้ก็สิ่งที่เกิดขึ้นแล้วได้ แต่การรื้อฟื้นและสร้างคำอธิบายใหม่เกี่ยวกับเหตุการณ์ในอดีตก็มีความสำคัญที่จะทำให้สังคมทำความเข้าใจอดีตในมิติที่หลากหลายมากกว่าการบันทึกแบบทางการของกลุ่มผู้มีอำนาจ การต่อรองความทรงจำจึงไม่ใช่เพียงการเลือกว่าจะ "จำ" หรือ "ลืม" อดีต แต่ยังเกี่ยวพันกับการกำหนดว่าใครมีสิทธิเล่าเรื่อง ใครถูกทำให้เงิบ และเรื่องเล่าแบบใดที่จะถูกสถาปนาให้กลายเป็น "ความจริง" ของสังคม

การต่อรองดังกล่าวสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์เชิงอำนาจระหว่างรัฐกับประชาชน รวมถึงความขัดแย้งระหว่างกลุ่มคนที่ได้รับประโยชน์จากโครงสร้างอำนาจเดิม กับผู้ที่ถูกกดทับหรือถูกละเลย การตีความอดีตใหม่มักเป็นการต่อสู้ระหว่าง "ความทรงจำทางการ" ของรัฐที่สร้างความชอบธรรมให้กับตนเอง กับ "ความทรงจำทางเลือก" ของผู้รอดชีวิต ครอบครัวของเหยื่อ นักวิชาการ หรือกลุ่มเคลื่อนไหวทางสังคม ความขัดแย้งนี้ไม่เพียงอยู่ในระดับท้องถิ่นหรือระดับชาติ เมื่อการละเมิดสิทธิมนุษยชน สงคราม หรือการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ เป็นประเด็นสาธารณะระดับ การต่อรองความทรงจำไม่ใช่เพียงการถกเถียงเกี่ยวกับอดีต แต่ยังกระทบต่ออัตลักษณ์ชาติ ความสัมพันธ์ระหว่างประเทศ และกระบวนการเยียวยาบาดแผลทางสังคมที่ยังคงค้างคาอยู่ในความทรงจำของผู้คน ดังตัวอย่าง กรณี "หญิงบำเรอกาม" (comfort women) ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งมีการเรียกร้องให้รัฐบาลญี่ปุ่นในปัจจุบันออกมารับผิดและขอโทษ และกรณีการตีความใหม่เกี่ยวกับคริสโตเฟอร์ โคลัมบัส ผู้เคยได้รับการยกย่องว่าเป็นวีรบุรุษแห่งการสำรวจ แต่ก็มีส่วนทำให้เกิดการค้าทาส การฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ และการกดขี่ชนพื้นเมืองอเมริกัน

หญิงบำเรอกามในช่วงสงครามโลก

การจัดสร้างอนุสาวรีย์หญิงบำเรอ (comfort women memorial) ในหลายประเทศเป็นกรณีตัวอย่างที่สะท้อนความพยายามรื้อฟื้นความทรงจำเกี่ยวกับเหตุการณ์ในอดีต และเรียกร้องให้สังคมยอมรับว่ามี การบังคับหญิงชาวเกาหลีและหญิงจากประเทศอื่น ๆ ให้เป็นหญิงบำเรอกามแก่ทหารญี่ปุ่นในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง

พร้อมทั้งเรียกร้องให้ผู้เกี่ยวข้องโดยเฉพาะรัฐบาลญี่ปุ่นยอมรับผิดและขอโทษต่อการกระทำดังกล่าว มีการอ้างข้อมูลว่ามีผู้หญิงราวสองแสนคนถูกบังคับให้เป็นหญิงบำเรอจาก ทั้งจากประเทศเกาหลีใต้ และประเทศอื่น ๆ เช่น จีน อินโดนีเซีย ฟิลิปปินส์ และไต้หวัน แต่รัฐบาลญี่ปุ่นอ้างว่ามีประมาณสองหมื่นกว่าคน และส่วนใหญ่สมัครใจมาทำงานเอง เพื่อแลกกับค่าตอบแทนอัตราสูง โดยมีไบโชนาจารย์สมัครงานในทศวรรษ 1930 เป็นหลักฐาน (บวร โทศรีแก้ว, 2559) การสร้างอนุสาวรีย์ทำให้มีข้อวิพากษ์วิจารณ์กันอย่างกว้างขวาง ตั้งแต่เริ่มสร้างอนุสาวรีย์ครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2554 โดยการตั้งรูปปั้นเด็กสาววัยรุ่นที่หน้าสถานทูตญี่ปุ่นประจำกรุงโซล ประเทศเกาหลีใต้ นอกจากนี้ยังมีอนุสาวรีย์หญิงบำเรอ ตั้งที่เมือง Glendale รัฐแคลิฟอร์เนีย ประเทศสหรัฐอเมริกา จัดสร้างโดยสมาคม Korea-Glendale Sister City Association (วีโอเอไทย, 2557)

การตีความใหม่เกี่ยวกับ คริสโตเฟอร์ โคลัมบัส

ในช่วงที่ผ่านมา มีการทำลายหรือรื้อถอนอนุสาวรีย์ในหลายประเทศ เพื่อแสดงออกว่ามีความไม่พอใจต่อการบันทึก รำลึก และยกย่องบุคคลในประวัติศาสตร์ที่มีความเกี่ยวข้องกับการกดขี่และการละเมิดสิทธิมนุษยชน เช่น ใน ค.ศ. 2020 ในสหรัฐอเมริกา มีการทำลายอนุสาวรีย์ของ คริสโตเฟอร์ โคลัมบัส (Christopher Columbus 1451–1506) ในเมืองต่าง ๆ เช่น บอสตัน ชิคาโก และบัลติมอร์ นอกจากนี้ในสหรัฐอเมริกาแล้วก็ยังมีการทำลายอนุสาวรีย์โคลัมบัสในอีกหลายประเทศ เช่น เม็กซิโก ใน ค.ศ. 2021 รวมทั้งในโคลอมเบียและเวเนซุเอลา โดยเริ่มจากการประท้วงความไม่เท่าเทียมและการเลือกปฏิบัติทางเชื้อชาติ หลังจากเกิดกระแส #BlacklivesMatter การสำรวจของโคลัมบัสถูกตีความว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการล่าอาณานิคมและการกดขี่ชนพื้นเมือง มีบันทึกด้วยว่าโคลัมบัสและลูกเรือของเขาค้าทาสและใช้ความรุนแรงต่อชนพื้นเมือง การรื้อถอนอนุสาวรีย์เป็นการแสดงออกว่าสหรัฐอเมริกาควรยอมรับความผิดพลาดทางประวัติศาสตร์ แต่ผู้ที่ไม่เห็นด้วยก็มองว่าการกระทำดังกล่าวเป็นการลบเลือนประวัติศาสตร์อีกด้านหนึ่งเช่นกัน เพราะโคลัมบัสมีบทบาทสำคัญต่อพัฒนาการของโลก ได้รับการยกย่องว่าเป็นนักสำรวจผู้ยิ่งใหญ่

เมื่อความทรงจำของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งถูกละเลย ถูกลบเลือน หรือไม่ได้รับการบอกเล่า ทำให้เจ้าของเรื่องราวสูญเสียโอกาสในการแสดงตัวตน และเสียสิทธิในการกำหนดและถ่ายทอดประสบการณ์ของตน อีกทั้งยังทำให้พวกเขาถูกผลักให้กลายเป็น "ผู้ไร้เสียง" ในประวัติศาสตร์ และไม่สามารถรักษาความหมายหรือความทรงจำที่เชื่อมโยงกับอัตลักษณ์ของตนเอาไว้ได้ ภายใต้กระบวนการสร้างประวัติศาสตร์ที่มักเลือกเล่าในมุมมองของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง การรื้อฟื้นความทรงจำจึงมีความสำคัญในการนำเสนอเสียง ประสบการณ์ และเรื่องราวของผู้คนเหล่านี้กลับคืนมา เพื่อให้สังคมได้ตระหนักถึงความหลากหลายของประสบการณ์ในอดีต และเพื่อให้เรื่องราวเหล่านั้นถูกลบหายไปจากความรับรู้ร่วมของสังคม

งานศึกษาของ อภิสิทธิ์ ประวัติเมือง และอุดมพร ธีระวิริยะกุล (2563) เรื่อง "การรื้อฟื้นความทรงจำร่วมเกี่ยวกับเจ้าฟ้าในรัฐฉานของชาวไทใหญ่ในต้นศตวรรษที่ 21" กล่าวถึงกระบวนการรื้อฟื้นความทรงจำทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และอัตลักษณ์ของชาวไทใหญ่ ซึ่งถูกกดทับและลบเลือนมานานกว่าครึ่งศตวรรษ หลังการยึดอำนาจของรัฐบาลพม่าและนโยบาย "ทำให้กลายเป็นพม่า" (Burmanization) ที่พยายามสร้างเอกภาพทางสังคม โดยลบล้างภาษา ประเพณี และระบบเจ้าฟ้า อย่างไรก็ตาม การเปิดประเทศของรัฐบาลพม่าในช่วงต้นศตวรรษที่ 21 และการผ่อนคลายการควบคุมสื่อ ทำให้ชนชั้นนำและเครือข่ายชาวไทใหญ่หลายกลุ่ม เช่น เครือญาติของเจ้าฟ้า พระสงฆ์ นักวิชาการ ผู้นำชุมชน และนักการเมืองไทใหญ่ สามารถรื้อฟื้นและเผยแพร่ความทรงจำที่ถูกกดทับเหล่านี้อีกครั้ง ด้วยการบูรณะสถานที่ที่มีความหมายทางประวัติศาสตร์ เช่น หอเจ้าฟ้าเมืองสืโป สุสานหลวง และวัดกว่า 20 แห่งที่เจ้าฟ้าสร้างขึ้น พร้อมเปิดให้เป็นแหล่งท่องเที่ยวและศูนย์กลางเผยแพร่เรื่องราวเกี่ยวกับระบบเจ้าฟ้า การจัดพิธีทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้เจ้าฟ้าเป็นประจำทุกปี ซึ่งดึงดูดชาวไทใหญ่จากพื้นที่ต่าง ๆ เข้าร่วมอย่างกว้างขวาง นอกจากนี้ยังมีการสร้างอนุสาวรีย์เจ้าฟ้าในพื้นที่สำคัญ เช่น

ดอยไตแลง ในเขตควบคุมของสภากองทัพกู้ชาติแห่งรัฐฉาน (SSA/RCSS) และอนุสาวรีย์เจ้าฟ้าที่เมืองแสนหรือซึ่งสร้างในปี ค.ศ. 2015 เพื่อเฉลิมฉลองครบรอบ 100 ปีการขึ้นครองตำแหน่งเจ้าฟ้า โดยรัฐบาลพม่าส่งรองประธานาธิบดีเข้าร่วมงาน

เรื่องราวของเจ้าฟ้ายังถูกถ่ายทอดผ่านสื่อหลากหลายรูปแบบ ทั้งหนังสือ แบบเรียน วรรณกรรม ซีดีเรื่องเล่า และภาพยนตร์ เช่น "Twilight Over Burma: My Life as a Shan Princess" ที่ถูกสร้างเป็นภาพยนตร์ในปี ค.ศ. 2016 แม้จะถูกห้ามฉายในพม่า แต่ชาวไทยใหญ่สามารถเข้าถึงได้จากเฟซบุ๊กและแพลตฟอร์มออนไลน์ต่าง ๆ อีกทั้งยังมีการรื้อฟื้นภาษาและวัฒนธรรม โดยตั้งแต่ปี ค.ศ. 2014 มีการจัดทำแบบเรียนภาษาไทยใหญ่โดยสมาคมการศึกษาและวัฒนธรรมไทใหญ่ และต่อมาในปี ค.ศ. 2016 รัฐบาลพม่าเริ่มสนับสนุนการจ้างครูสอนภาษา ซึ่งทำให้เครือข่ายการสอนภาษาและการถ่ายทอดวัฒนธรรมขยายไปทั่วรัฐฉาน พื้นที่สื่อสังคมออนไลน์มีบทบาทสำคัญในการกระจายข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับชาวไทยใหญ่ ทำให้ศิลปวัฒนธรรมและเรื่องราวของเจ้าฟ้าเชื่อมโยงชาวไทยใหญ่ทั้งในรัฐฉานและชาวไทยใหญ่ที่กระจายอยู่ทั่วโลก

ในสังคมไทย นับตั้งแต่รัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา ชนชั้นนำไทยได้สร้างความทรงจำเกี่ยวกับ "ชาติไทย" และ "ความเป็นไทย" ให้กลายเป็นความทรงจำกระแสหลักที่หล่อหลอมอัตลักษณ์ความเป็นไทยและวัฒนธรรมแห่งชาติ แต่ก็มีคนหลายกลุ่มพยายามสร้างความทรงจำอื่น ๆ นอกกรอบความทรงจำกระแสหลัก บทความเรื่อง "การต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำของชนหลากหลายชาติพันธุ์ในประเทศไทย" โดย สายชล สัตยานุรักษ์ (2554) ชี้ให้เห็นว่า "พื้นที่ความทรงจำ" เป็นสนามการต่อสู้ทางการเมืองและอำนาจของกลุ่มสังคมที่หลากหลาย โดยเฉพาะกลุ่มชาติพันธุ์ที่ถูกทำให้เป็นชายขอบในกระบวนการสร้างรัฐชาติไทย พวกเขาพยายามสร้างและนำเสนอเรื่องเล่า อัตลักษณ์ และประวัติศาสตร์ของตนเอง เพื่อยืนยันการดำรงอยู่และคุณค่าของตนในสังคมไทย เป็นการท้าทายความทรงจำกระแสหลักที่รัฐไทยสร้างขึ้น การต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำสะท้อนถึงความพยายามของกลุ่มชาติพันธุ์ในการ ปรับเปลี่ยนอัตลักษณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ตนเองมีกับรัฐและสังคมส่วนกลาง เพื่อให้ตนเองมีอำนาจกำหนดความหมายและอัตลักษณ์ของตน และมีโอกาสเข้าถึงทรัพยากรทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรมได้มากขึ้น ดังนั้น ความทรงจำจึงไม่ใช่แค่เรื่องของอดีต แต่เป็นพื้นที่ทางการเมืองในปัจจุบันที่เต็มไปด้วยการต่อรอง ความขัดแย้ง และการสร้างความหมายใหม่ ๆ

ตัวอย่างของการต่อสู้เพื่อสร้างพื้นที่ความทรงจำ ปรากฏในงานวิทยานิพนธ์เรื่อง "การช่วงชิงความทรงจำทางสังคมในชุมชนม้งดอยยาว-ดอยผาหม่น" ของอุไร ยังชีพสุจริต (2558) กล่าวถึงการพยายามสร้างอนุสรณ์สถานของชาวม้งเพื่อรำลึกถึงเหตุการณ์ความรุนแรงในอดีตที่ญาติพี่น้องถูกรัฐใช้กำลังทหารเข้าปราบปราม โดยกล่าวหาว่าชาวม้งเกี่ยวข้องกับพรรคคอมมิวนิสต์ ชาวม้งอาวุโสซึ่งเคยเป็นอาสาสมัครช่วยเหลือกองทัพไทยต่อสู้กับคอมมิวนิสต์ ต้องการมีสัญลักษณ์ของความทรงจำ และประกาศต่อสังคมกว้างเพื่อตอบโต้ว่าททรมของรัฐที่มักกล่าวหาว่าชาวม้งเป็นภัยของชาติ หรือ "ผู้ก่อความไม่สงบ" และเพื่อยืนยันว่าพวกเขาอยู่อาศัยในพื้นที่นี้มาก่อน ขณะที่รัฐไทยมักเขียนประวัติศาสตร์ว่ากลุ่มชาติพันธุ์เป็น "ผู้มาอยู่ที่หลัง" หรือ "คนนอก" ทำให้ชาวม้งถูกจำกัดสิทธิในการเข้าถึงทรัพยากร อย่างไรก็ตาม ความพยายามสร้างอนุสรณ์สถานไม่ประสบความสำเร็จ เพราะข้อจำกัดทางกฎหมาย การไม่เห็นด้วยของรัฐ และแรงต้านจากสังคมภายนอก แต่กระบวนการต่อรองอัตลักษณ์และความทรงจำของชุมชนม้งยังคงดำเนินต่อไปด้วยการแสดงออกในรูปแบบอื่น ๆ เช่น การใช้กิจกรรมการท่องเที่ยวเป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม โดยการแสดงดนตรี การจำหน่ายเสื้อผ้าและเครื่องแต่งกายของชาวม้ง ซึ่งไม่เพียงสร้างรายได้แก่ชุมชน แต่ยังเป็นการทำให้อารมณ์และอัตลักษณ์ของชาวม้งคงอยู่ในพื้นที่สาธารณะและความทรงจำร่วมของสังคม

แม้ว่าความทรงจำร่วมจะเกิดขึ้นภายในสังคมหรือชุมชนเดียวกัน แต่ก็ได้หมายความว่าความทรงจำจะมีเอกภาพ ความทรงจำที่แตกต่างกันมักเกิดจากประสบการณ์ส่วนบุคคล สถานะทางสังคม ความเชื่อ หรือผลประโยชน์ที่ไม่เหมือนกัน บางกลุ่มอาจเลือกจดจำเหตุการณ์โดยมีความภาคภูมิใจ ขณะที่อีกกลุ่มหนึ่งอาจมองเหตุการณ์เดียวกันว่าเป็นความสูญเสียหรือบาดแผลทางประวัติศาสตร์ ความทรงจำร่วมจึงเป็นพื้นที่ที่เต็มไปด้วยความหลากหลายของการเล่าเรื่องและการตีความ ทำให้เกิดความซับซ้อนในการสร้างความหมายเกี่ยวกับอดีตในสังคม ดังตัวอย่างต่อไปนี้

งานศึกษาเรื่อง "ถังแดง: การซ่อมหลอนประวัติศาสตร์ และความทรงจำหลอนของสังคมไทย" โดย จุฬารัตน์ ดำรงวิถิธรรม (2559) แสดงให้เห็นว่ามีความทรงจำหลายชุดเกี่ยวกับเหตุการณ์ความรุนแรงที่เกิดขึ้น ณ ชุมชนลำสินธุ์ อ.ศรีนครินทร์ จ.พัทลุง ในช่วงทศวรรษ 2510 ที่เรียกกันว่า "ถังแดง" ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่ประชาชนจำนวนมากถูกเจ้าหน้าที่รัฐจับไปเผาในถังน้ำมันขนาด 200 ลิตร แต่ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเหตุการณ์มีความคลุมเครือ ไม่มีพยานหลักฐานชัดเจน และไม่พบบันทึกทางการว่าเหตุการณ์เกิดขึ้นเมื่อไหร่ มีผู้เสียชีวิตและถูกทำร้ายมากเท่าไร เป็นใครบ้าง นอกจากการมีข่าวในหนังสือพิมพ์หลายฉบับช่วงต้น พ.ศ. 2518 ซึ่งไม่มีข้อสรุปที่แน่นอน งานเขียนของแอนเดอร์สัน ระบุว่า การสังหารหมู่กรณีถังแดงเป็นการฆาตกรรมระดับท้องถิ่นที่รัฐใช้ข่มขู่ชาวบ้านที่สงสัยว่าเข้าข้างฝ่ายคอมมิวนิสต์ เป็นผู้นำ หรือเป็นกระบอกเสียงของประชาชน ข้อมูลจากหนังสือพิมพ์บางกอกโพสต์ฉบับวันที่ 30 มีนาคม พ.ศ. 2518 ระบุว่าเหตุการณ์เกิดขึ้นช่วง พ.ศ. 2513-2514 มีชาวบ้านอย่างน้อย 70 คนถูกสังหารโดยกองอำนาจการป้องกันและปราบปรามคอมมิวนิสต์ ด้วยการทำร้ายร่างกายจนสลบก่อนยัดลงถังน้ำมันแล้วเผาทั้งเป็น เหตุการณ์ทำให้บรรยากาศของความกลัวแผ่กระจายไป (แอนเดอร์สัน, 2558: 59) ส่วนงานของจุฬาลักษณ์ อังคาบอเลาของชาวบ้านว่าเหตุการณ์เกิดขึ้นในช่วงปลาย พ.ศ. 2514 ผู้ถูกสังหารเป็นชาวบ้านจากหลายตำบลในจังหวัดพัทลุง (จุฬารัตน์ ดำรงวิถิธรรม, 2559: 75-77)

ตั้งแต่ทศวรรษ 2530 เป็นต้นมา ประชาชนในพื้นที่ได้พยายามรื้อฟื้นและสร้างความทรงจำเกี่ยวกับเหตุการณ์ดังกล่าว โดยอาศัยสื่อหลายประเภท ทั้งบทความ หนังสือ สารคดี และภาพยนตร์ รวมถึงการสร้างอนุสาวรีย์และการจัดพิธีกรรมรำลึกถึงผู้เสียชีวิตเป็นประจำทุกปี ณ ชุมชนลำสินธุ์ ซึ่งเคยเป็นพื้นที่เคลื่อนไหวของขบวนการคอมมิวนิสต์ อย่างไรก็ตาม ในกระบวนการก่อสร้างอนุสาวรีย์และการจัดงานรำลึกเกิดความขัดแย้งและการช่วงชิงความทรงจำ อดีตผู้มีส่วนร่วมร่วมกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) ในนาม "เครือข่ายสินธุ์แพรทอง" ต้องการบอกเรื่องที่ใช้ความรุนแรงกระทำต่อประชาชน คนกลุ่มนี้ผลักดันการสร้างอนุสาวรีย์และพยายามสถาปนาความทรงจำชุดนี้ให้กลายเป็นความทรงจำหลักของท้องถิ่น แต่ชาวบ้านบางส่วนไม่เห็นด้วยเนื่องจากบางคนเคยถูก พคท. คุกคามหรือทำร้ายมาก่อน นอกจากนั้นยังมีผู้ที่ไม่แน่ใจในข้อเท็จจริงและไม่อยากแสดงความคิดเห็นเพราะเกรงว่าจะกระทบความสัมพันธ์กับคนในชุมชนหรือกลุ่มเครือข่ายที่มีจุดยืนทางการเมืองแตกต่างกัน จึงไม่เข้าร่วมกับงานรำลึก หรือเข้าร่วมเพียงเพื่อรักษาภาพลักษณ์ว่ายังเป็นส่วนหนึ่งของชุมชน (จุฬารัตน์ ดำรงวิถิธรรม, 2559) แม้ความทรงจำร่วมจะสร้างขึ้นในชุมชนเดียวกัน แต่ไม่มีเรื่องเล่าใดผูกขาดความทรงจำร่วมได้อย่างสมบูรณ์ แต่ละคนเลือกจำในแบบของตน เหตุการณ์เดียวกันอาจตีความแตกต่างไป ทำให้ภาพจำเกี่ยวกับเหตุการณ์ไม่มีเป็นเอกภาพ หากแต่เป็นความทรงจำที่ซ้อนทับ แฉกแขนง และบางครั้งก็ขัดแย้งกัน

11.4 การศึกษาความทรงจำร่วม

การถ่ายทอดและการรื้อฟื้นความทรงจำได้รับความสนใจในหลายสาขาวิชา รวมถึงในแขนง "มรดกศึกษา" (Heritage Studies) เบญจวรรณ นาราสัจจ์ (2553) เสนอว่า "มรดก" เกี่ยวพันกับการสร้างความหมายให้อดีต ผ่านการเลือก การตีความ และการถ่ายทอด ที่ถูกเชื่อมโยงเข้ากับความทรงจำทางสังคม ดังนั้น "มรดก" จึงไม่ใช่เพียงวัตถุ สิ่งปลูกสร้าง โบราณสถาน หรือโบราณวัตถุ และหมายความรวมถึงความทรงจำทางสังคมที่หล่อหลอมอัตลักษณ์ร่วมของผู้คนในสังคม ให้ยึดโยงและสร้างความรู้สึกร่วมเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนหรือชาติ การสร้างความหมายของ "มรดก" เป็นกระบวนการทางอำนาจ โดยการคัดเลือกว่าประวัติศาสตร์ส่วนใดควรถูกจดจำ เน้นย้ำ หรือละเลย ดังนั้น "มรดก" จึงไม่ใช่เพียงสิ่งที่หลงเหลือจากอดีต หากแต่คือสิ่งที่ถูกสร้าง และกำกับความหมายขึ้นใหม่ในปัจจุบัน

แขนงวิชาที่มุ่งศึกษาเรื่องความทรงจำโดยตรงคือ "ความทรงจำศึกษา" (Memory Studies) ซึ่งสนใจว่ามนุษย์จัดการและสร้างความหมายจากอดีตอย่างไร ความทรงจำทั้งระดับบุคคลและกลุ่มสำคัญต่อการสร้างอัตลักษณ์ รวมถึงการปรับเปลี่ยนโครงสร้างอำนาจในสังคม ดังนั้น ประเด็นสำคัญของการศึกษาคือการทำความเข้าใจกระบวนการสร้างถ่ายทอด และผลิตซ้ำความทรงจำ

บทความ "Collective Memory and Cultural History: Problems of Method" (1997) ของอาลอน คอนฟินโน (Alon Confino) อธิบายว่า การศึกษาความทรงจำร่วมเป็นการทำความเข้าใจวัฒนธรรมและการเมืองในแต่ละยุคสมัย โดยมุ่งวิเคราะห์ว่าสังคมเลือกจดจำหรือหลงลืมเหตุการณ์ใด จากการวิเคราะห์บริบททางประวัติศาสตร์และสังคม เพราะความทรงจำร่วมเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา การศึกษาความทรงจำร่วมมิได้มุ่งค้นหาข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ แต่เป็นการทำความเข้าใจกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรมที่สร้างหรือตีความเรื่องราวในอดีต ซึ่งอาจเป็นมายาคติที่รับใช้ผลประโยชน์ของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง การศึกษาความทรงจำร่วมมีข้อควรคำนึงดังนี้ (Confino, 1997: 1389–1390)

1. วิเคราะห์การสร้างและตีความอดีตของกลุ่มสังคมว่าสร้างความทรงจำร่วมอย่างไร เช่น การสร้างผ่านพิธีกรรม การศึกษา การเฉลิมฉลอง หรือสัญลักษณ์ในพื้นที่สาธารณะ
2. ความทรงจำมีพลวัต ไม่คงที่ แต่ถูกสร้างใหม่ ปรับเปลี่ยน และต่อรองอยู่เสมอ (historical construct)
3. ความทรงจำร่วมกำหนดอัตลักษณ์ทางสังคมและวัฒนธรรมของกลุ่มและบุคคล
4. การจดจำและการลบลืมมีความเป็นการเมือง เกี่ยวโยงกับอำนาจและผลประโยชน์ของกลุ่มต่าง ๆ
5. ความทรงจำสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ แต่ก็มีแตกต่างด้วยเช่นกัน ความทรงจำเน้นสร้างความหมายในปัจจุบัน ขณะที่ประวัติศาสตร์เน้นข้อเท็จจริงและหลักฐานเชิงประจักษ์
6. สื่อและตัวกลางทางวัฒนธรรม เช่น วรรณกรรม ภาพยนตร์ พิพิธภัณฑสถาน มีบทบาทในการผลิตซ้ำความทรงจำ
7. ความสัมพันธ์ระหว่างความทรงจำบุคคลและสังคมส่งผลซึ่งกันและกัน
8. ความทรงจำเป็นพื้นที่ของการต่อรองที่กลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ ชวนชิงความหมายของอดีต

นอกจากคอนฟินโนแล้ว นักวิชาการอีกหลายคนได้เสนอแนวทางการศึกษาความทรงจำร่วมด้วยเช่นกัน ตัวอย่างอาเลิดา อัสสมันน์ (Aleida Assmann) ในบทความ "Memory, Individual and Collective" (2006) แบ่งประเภทความทรงจำออกเป็น ความทรงจำส่วนบุคคล (individual memory) ที่ถ่ายทอดในชีวิตประจำวัน ความทรงจำร่วมของกลุ่มหรือสังคม (social/collective memory) ที่ส่งต่อผ่านประเพณี ความทรงจำทางวัฒนธรรม (cultural memory) เป็นความทรงจำระดับสังคมซึ่งเก็บรักษาในรูปของสื่อ สัญลักษณ์ และเอกสารทางประวัติศาสตร์ ความทรงจำทางการเมือง (political memory) ที่รัฐ องค์กรการเมือง หรือหน่วยงานทางการจัดการ แหล่งข้อมูลที่ใช้ศึกษาความทรงจำมีทั้งเอกสารประวัติศาสตร์ หนังสือเรียน อนุสรณ์สถาน พิธีกรรมทางศาสนาและวัฒนธรรม การกล่าวสุนทรพจน์ วรรณกรรม ฯลฯ แหล่งข้อมูลเหล่านี้เก็บรักษาแต่ก็อาจเปลี่ยนแปลงความทรงจำร่วมได้ด้วย การวิเคราะห์ความทรงจำจึงต้องพิจารณาบริบทที่มีผลต่อการสร้างและลบเลือนความทรงจำ (Assmann, 2009)

เนื่องจากการสร้างความทรงจำและการทำให้ลืมเป็นกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรม เออร์ล แอสตริด (Erll, Astrid) มีข้อเสนอคล้ายกับแนวคิด "ความทรงจำเชิงปฏิบัติ" (Social Habitual Memory) ของคอนเนอร์ตัน ว่าควรศึกษาความทรงจำจากกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรม ที่เรียกว่า "ปฏิบัติการความทรงจำ" (memory practice) เช่น การจัดกิจกรรมรำลึก การวิเคราะห์สถานที่สำคัญทางประวัติศาสตร์ เช่น อนุสาวรีย์หรือพิพิธภัณฑสถาน ซึ่งเป็น "สถานที่แห่งความทรงจำ" ควรพิจารณาบริบททางการเมือง เช่น ใครเป็นผู้บอกเล่าเรื่องราวอดีต เรื่องราวถูกปรับเปลี่ยนหรือตีความใหม่อย่างไร และความทรงจำนั้นส่งเสริมอำนาจและความชอบธรรมของผู้มีอิทธิพลในสังคมอย่างไร (Erll, 2011)

11.5 สรุปท้ายบท

ความทรงจำมิใช่เรื่องส่วนบุคคล แต่เป็นผลผลิตของกระบวนการทางสังคมและวัฒนธรรม การจดจำ "ความทรงจำร่วม" สร้างผ่านกลไกทางสังคม เพื่อสร้างภาพของอดีตให้สอดคล้องกับอุดมการณ์ของตน อย่างไรก็ตาม การสร้างความทรงจำมิได้ผูกขาดโดยผู้มีอำนาจ กลุ่มประชาชนก็ต่อสู้เพื่อช่วงชิงพื้นที่ของความทรงจำด้วยการประกอบพิธีกรรม สร้างอนุสรณ์สถานและอนุสาวรีย์ หรือการเล่าเรื่องจากมุมมองของตนเอง ความทรงจำจึงไม่ตายตัว หากเป็นสนามของการ

ต่อรองอำนาจระหว่างผู้ปกครองและผู้ถูกปกครอง เหตุการณ์ทางสังคม การเคลื่อนไหวทางการเมือง หรือกระแสเรียกร้องความยุติธรรม ล้วนสะท้อนให้เห็นถึงความพยายามในการตั้งคำถาม ท้าทาย และต่อรองกับการผูกขาดประวัติศาสตร์ ทำให้ความทรงจำร่วมไม่คงที่ หากแต่เป็นพลวัตที่เปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางสังคมและการเมือง เปิดพื้นที่ให้กับการรับรู้ที่หลากหลายและแตกต่าง เพื่อสร้างความเข้าใจเกี่ยวกับอดีตและอัตลักษณ์ของสังคมเอง

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

จุฬารัตน์ ดำรงวิถีธรรม.

2559. **ถั่งแดง: การซ่อมหลอนประวัติศาสตร์ และความทรงจำหลอนของสังคมไทย.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ชนาวุธ บริรักษ์.

2565. **ควาทรงจำได้อำนาจ: รัฐ ราชวงศ์ พลเมือง และการเมืองบนหน้าปฏิทิน.** กรุงเทพฯ: มติชน.

ดลลดา ชื่นจันทร์.

2558. *การเล่าเรื่องความทรงจำของสงครามโลกครั้งที่สองในภาพยนตร์สหพันธ์สาธารณรัฐเยอรมนี. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.*

ธงชัย วินิจจะกูล.

2560. "6 ตุลาในความทรงจำของฝ่ายขวา". ใน **6 ตุลา ลืมไม่ได้ จำไม่ลง.** (น. 49–73). กรุงเทพฯ: ฟาเดียวกัน.

นิธิ เอียวศรีวงศ์.

2547. **ชาติไทย เมืองไทย แบบเรียน และอนุสาวรีย์** (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

บวร โทศรีแก้ว.

2559. "กรณีพิพาท "หญิงบำเรอ" ดูเหมือนจบแต่ยังไม่จบ". *ไทยรัฐออนไลน์* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 1 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://www.thairath.co.th/news/foreign/557189>.

เบญจวรรณ นาราสัจ.

2553. "ความทรงจำต่ออดีตในงานมรดกศึกษา (Heritage Studies): บทสำรวจเบื้องต้น". *วารสารสังคมศาสตร์*, 6 (2): 27-51.

ปภาณิน เกษตรทัต.

2558. **เบื้องหลังรูปเคารพ คติความเชื่อรูปเคารพในสยาม.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

ปฐมาวดี วิเชียรนิศ.

2561. **เลือดสีน้ำเงิน ซ้ายไม่จริง ขวาไม่แท้และประชาธิปไตยในอุดมคติ.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ.

- ม.ป.ป. "จิตร ภูมิศักดิ์กับความตายที่ยังคงมีชีวิต: อนุสรณ์สถาน จิตร ภูมิศักดิ์ วาริชภูมิ สกลนคร". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 1 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://commonmuze.com/node/486>.

พิสนี จิตวิริยะ.

2548. *วรรณกรรมเยาวชนญี่ปุ่นกับสงครามโลกครั้งที่สอง.* วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รวีวรรณ รักถิ่นกำเนิด.

2557. "สำรวจแบบเรียนประวัติศาสตร์ไทย เมื่อ 'ชาติ' เป็นเครื่องมือทางการเมือง". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 1 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://www.tcijthai.com/news/2014/12/scoop/5154>.

รุ่งโรจน์ ธรรมรุ่งเรือง.

2547. "ความเปลี่ยนแปลงทางรูปแบบและแนวความคิดของอนุสาวรีย์ไทยที่อุทิศให้วีรชน". *ดำรงวิชาการ คณะโบราณคดี*, 3 (5): 68-77.

วีโอเอไทย.

2557. "อนุสรณ์หญิงบำเรอทหารญี่ปุ่นช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เป็นสาเหตุของการถกเถียงในแคลิฟอร์เนีย". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 2 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://www.voathai.com/a/comfort-women-status-tk/1884346.html>.

ศิริลักษณ์ คำทา และวิรัชพร เสี่ยงเย็น.

2565. "5 ปี 'หมุดคณะราษฎร' หาย การตามหาและการเกิดใหม่ในรูปแบบต่าง ๆ". *ประชาไท*[ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 2 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://prachatai.com/journal/2022/04/98029>.

สรรัตน์ จีรวารวิสุทธิ และปรีดา อัครจันทโชติ.

2563. "การประกอบสร้างและการสื่อความหมายของความทรงจำร่วมในละครโทรทัศน์อิงประวัติศาสตร์ของไทย". *วารสารนิเทศสยามปริทัศน์*, 19 (2): 8-29.

สายชล สัตยานุรักษ์.

2554. การต่อสู้บนพื้นที่ความทรงจำของคนหลากหลายชาติพันธุ์ในประเทศไทย. *วารสารหน้าจั่วว่าด้วยประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมไทย*, 1 (8): 76-104.

สายพิน แก้วงามประเสริฐ.

2537. *ภาพลักษณ์ท้าวสุรนารีในประวัติศาสตร์ไทย*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สิรินันท์ ห่อหุ้ม.

2562. 6 ตุลาคม 2519 ในนวนิยายไทยหลังเหตุการณ์การเมืองปี 2553. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

อภิสิทธิ์ ประวัตเมือง และอุดมพร ชีระวิริยะกุล.

2563. "การรื้อฟื้นความทรงจำร่วมเกี่ยวกับเจ้าฟ้า ในรัฐฉานของชาวไทยในต้นศตวรรษที่ 21". *วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร*, 8 (6): 2408-2423.

อาชวิชัย อินทร์หา.

2565. "82 ปีมรณสักขีโบสถ์สองคอน: เมื่อผู้นับถือคริสต์กลายเป็นผีปอบในสายตารัฐสยาม". *The Isaan Record*[ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อ 1 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://theisaanrecord.co/2022/12/16/82-years-martyr-mukdahan/>.

อุไร ยังชีพสุจริต.

2558. *การช่วงชิงความทรงจำทางสังคมในชุมชนม้งดอยยาว-ดอยผาหม่น*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

แอนเดอร์สัน, เบเนดิกต์.

2552. *ชุมชนจินตกรรม: บทสะท้อนว่าด้วยกำเนิดและการแพร่ขยายของชาตินิยม*. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
2558. *ศึกษารัฐไทย ย้อนสภาวะไทยศึกษา*. นนทบุรี: สำนักพิมพ์ฟ้าเดียวกัน.

BBC News ไทย.

2561. "สัญลักษณ์ประชาธิปไตยล่องหน จากหมุดคณะราษฎรสู่อนุสาวรีย์พิทักษ์รัฐธรรมนูญ". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 2 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://www.bbc.com/thai/thailand-46719147>.

ภาษาอังกฤษ

Assmann, Aleida.

2006. Memory, Individual and Collective. In Robert Goodin & Charles Tilly (Eds.), **The Oxford Handbook of Contextual Political Analysis**. (pp. 210–229). Oxford: Oxford University Press.

Auschwitz-Birkenau Memorial and Museum.

- n.d. "About the Museum". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 17 เมษายน 2568 จาก <https://www.auschwitz.org/en/>.
- n.d. "About the Memorial". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 17 เมษายน 2568 จาก <https://www.stiftung-denkmal.de/en/>.

Confino, Alon.

1997. "Collective Memory and Cultural History: Problems of Method". *American Historical Review*, 102 (5): 1386–1402.

Connerton, Paul.

1989. **How Societies Remember**. Cambridge: Cambridge University Press.
2009. **How Modernity Forgets**. Cambridge: Cambridge University Press.

Erl, Astrid.

2011. **Memory in Culture**. London: Palgrave Macmillan.

Halbwachs, Maurice.

1992. **On Collective Memory**. Chicago: University of Chicago Press.

Hirsch, Marianne.

1997. **Family Frames: Photography, Narrative and Postmemory**. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Misztal, Barbara A.

2003. **Theories of Social Remembering**. Maidenhead: Open University Press.

Nora, Pierre.

1996. **Realms of Memory: Rethinking the French Past**. Translated by Arthur Goldhammer. New York: Columbia University Press.

Orwell, George.

1949. **Nineteen Eighty-Four**. London: Harvill Secker.

Sontag, Susan.

1997. **On Photography**. New York: Farrar, Straus and Giroux.

United States Holocaust Memorial Museum.

- n.d. "Holocaust". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 17 เมษายน 2568 จาก <https://www.ushmm.org/>.

บทที่ 12

ศิลปะกับการเมือง

ศิลปะและการเมืองมีความเกี่ยวพันกันอย่างแยกไม่ออก ผลงานศิลปะสามารถเป็นพื้นที่กล่าวถึงปัญหาสังคม วิพากษ์วิจารณ์นโยบายสาธารณะและการใช้อำนาจของกลุ่มอิทธิพลต่าง ๆ ในสังคม ศิลปะจึงสะท้อนและกระตุ้นความคิดเกี่ยวกับเหตุการณ์ทางการเมืองและสังคม โดยเฉพาะลักษณะของการเป็นสื่อที่เข้าถึงง่าย สามารถถ่ายทอดอารมณ์ความรู้สึก และเนื้อหาที่ซับซ้อนได้หลายรูปแบบ โดยอาจไม่ต้องใช้ถ้อยความหรือตัวหนังสือ ผู้เสพงานศิลปะอาจไม่จำเป็นต้องมีความสนใจศิลปะมาก่อนหรืออาจมีข้อจำกัดที่ทำให้ไม่สามารถเข้าถึงเนื้อหาลักษณะนี้ได้ผ่านสื่อประเภทอื่น ๆ

มนุษย์ในทุกสังคมวัฒนธรรมและทุกยุคสมัยเกี่ยวข้องกับศิลปะเสมอ นักสังคมศาสตร์จึงพยายามอธิบายว่าศิลปะเกี่ยวข้องกับชีวิตมนุษย์อย่างไร และสถาบันทางสังคมต่าง ๆ มีบทบาทหน้าที่อย่างไรต่อศิลปะ รวมทั้งมีความเกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจอย่างไรตั้งแต่การนิยามว่าอะไรคือ "ศิลปะ" และถกเถียงกันว่าศิลปะควรมีบทบาททางสังคมอย่างไร

ชนชั้นนำใช้ศิลปะในการแสดงสถานะและอำนาจของตน ถ่ายทอดอุดมการณ์ ค่านิยม และความเชื่อไปยังผู้ที่ตนต้องการครอบงำความคิด ส่วนชนชั้นที่มีสถานะรองในสังคมก็ใช้ศิลปะแสดงออกซึ่งเสรีภาพและต่อต้านอำนาจ ใช้ในการเคลื่อนไหวทางสังคม ต่อต้านรัฐ นโยบายและกฎหมายที่กดขี่ประชาชนไปจนถึงการต่อต้านสงคราม ความรุนแรง การเลือกปฏิบัติ การเอารัดเอาเปรียบ ไม่ว่าจะเป็นการสื่อสารอย่างโจ่งแจ้งตรงไปตรงมา หรือการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ด้วยการล้อเลียนเสียดสีผู้มีอำนาจ ศิลปินเป็นได้ทั้งผู้ส่งเสริมหรือผู้ท้าทายระเบียบจารีตดั้งเดิมของสังคมผ่านการผลิตผลงาน

หากมองว่าศิลปะเป็นรูปแบบหนึ่งของวัฒนธรรมและวิถีชีวิต ผลงานศิลปะก็ไม่จำเป็นต้องมาจากบุคคลที่เป็น "ศิลปิน" เท่านั้น การศึกษาสังคมศาสตร์ในชีวิตประจำวันมองว่าศิลปะเป็นการแสดงออกของกลุ่มคนต่าง ๆ ในหลายรูปแบบ ทั้งการใช้แสง สี เสียง การแต่งกาย การตกแต่งร่างกายด้วยการสักหรือเจาะตามอวัยวะ การตกแต่งยานพาหนะ การแต่งกายเลียนแบบที่เรียกว่าคอสเพลย์ ฯลฯ การแสดงออกเหล่านี้ล้วนเป็นศิลปะที่ปัจเจกบุคคลหรือกลุ่มคนใช้สื่อความหมาย แสดงความรู้สึกนึกคิดของตน อีกทั้งยังสามารถสะท้อนถึงบริบททางเศรษฐกิจและวัฒนธรรมที่แวดล้อมการแสดงออกเหล่านั้น

12.1 การช่วงชิงความหมาย "ศิลปะ" ใน "สนาม" (field)

"ศิลปะ" คืออะไรและควรมีบทบาทอย่างไรในสังคมเป็นข้อถกเถียงที่เกิดขึ้นมาตลอด โดยมีการจำแนกแยกแยะด้วยว่าใครอยู่ในแวดวงศิลปะ และใครถูกกีดกันออกไป ศิลปะจึงเป็นการเมืองในตัวเอง เช่นเดียวกับสื่อและแวดวงอื่น ๆ ที่จะมีสิ่งที่ถูกนับและสิ่งที่ไม่ถูกนับให้รวมอยู่ในนิยามความหมายและคุณค่า โดยส่วนใหญ่อำนาจในการนิยามศิลปะเป็นของสถาบันทางศิลปะและ "ศิลปิน" เป็นผู้ได้รับการยกย่องว่ามีความเชี่ยวชาญและความรู้ความสามารถเหนือกลุ่มคนอื่น

กรณี *Fountain* เป็นตัวอย่างที่น่าสนใจในการทำทลายอำนาจการนิยาม "ศิลปะ" เหตุการณ์เกิดขึ้นในปี ค.ศ. 1917 เมื่อ ริชาร์ด มัทท์ (Richard Mutt) ศิลปินไร้ชื่อเสียงคนหนึ่งส่งผลงานชื่อ *Fountain* เพื่อร่วมแสดงในงานนิทรรศการประจำปีครั้งแรกของสมาคมศิลปินอิสระ (The Society of Independent Artists) ในกรุงนิวยอร์ก สหรัฐอเมริกา ซึ่งมีกติกาว่าจะรับผลงานทุกชิ้นไปจัดแสดงหากศิลปินจ่ายค่าธรรมเนียมตามอัตราที่กำหนด แต่ *Fountain* กลับถูกปฏิเสธด้วยเหตุผลว่ามันไม่ใช่ "ศิลปะ"

รูปลักษณ์ของ *Fountain* คือโถปัสสาวะเซรามิกที่มีชื่อศิลปิน "R. Mutt 1917" กำกับไว้ที่ชิ้นงาน คณะกรรมการให้เหตุผลว่าผลงานชิ้นนี้ไม่ใช่งานต้นฉบับที่ผลิตจากฝีมือของศิลปิน แต่เป็นวัตถุสำเร็จรูป (readymade) ที่หาซื้อได้ทั่วไป ต่อมาเจ้าของผลงานเปิดเผยว่า ริชาร์ด มัทท์ คือนามแฝงของมาร์เซล ดูชองป์ (Marcel Duchamp 1887–1968)²³ ศิลปินผู้มีชื่อเสียงและเป็นคณะกรรมการร่วมในการจัดนิทรรศการครั้งนั้นด้วย และดูชองป์ประกาศลาออกจากการเป็นคณะกรรมการเพราะไม่เห็นด้วยกับการตัดสินดังกล่าว

ต่อมา นิตยสาร *The Blind Man* ฉบับที่ 2 ปี ค.ศ. 1917 ตีพิมพ์บทความชื่อ *Richard Mutt Case* (กรณีของ ริชาร์ด มัทท์) มีภาพประกอบ *Fountain* ที่บันทึกโดยช่างภาพชื่อ อัลเฟรด สติกลิตซ์ (Alfred Stieglitz) บทความชี้ว่า *Fountain* เป็นผลงานศิลปะที่น่าสนใจจากการนำวัตถุที่พบเห็นโดยทั่วไปมาจัดวางในบริบทใหม่และตั้งชื่อให้แตกต่างไปจากเดิม ในบริบทนี้ *Fountain* จึงไม่ใช่โถปัสสาวะแต่เป็น "ผลงานศิลปะ" (ลิต วิสุทธิโสภณ, 2559) ข้อเขียนในนิตยสารเป็นการยืนยันความเป็นศิลปะของผลงาน แม้ว่าคณะกรรมการผู้จัดงานดังกล่าวจะตัดสินใจผลงานไม่ใช่ "ศิลปะ" ก็ตาม กรณีนี้เป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้มีการถกเถียงว่าอะไรกันแน่คือ "ศิลปะ" จำเป็นต้องผลิตมาจากมือของศิลปินโดยตรงหรือไม่ ผลงานนี้ยังส่งอิทธิพลต่อการเกิดศิลปะแนวใหม่ เช่น Conceptual Art ที่เน้นการสื่อสารแนวความคิดมากกว่าการผลิตชิ้นงาน และ Postmodernism หรือแนวหลังสมัยใหม่ ที่ท้าทายหลักการของศิลปะสมัยใหม่

ตามมุมมองของ ปีแอร์ บูดีเยอ (Pierre Bourdieu, 1930–2002) นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส ศิลปะเป็น "สนาม" (field) หรือแวดวงหนึ่งที่มีผู้เล่นหลากหลาย เช่น ศิลปิน นักวิจารณ์ศิลปะ หอศิลป์ ผู้จัดการจำหน่ายผลงาน และผู้ชม ในบทความ "But Who Created the 'Creators'?" (1993a) บูดีเยอตั้งคำถามว่าศิลปินเป็นผู้สร้างศิลปะ แต่ใครกันแน่ที่ เป็นผู้สร้างศิลปินขึ้นมา เขาอธิบายว่าการได้รับยกย่องว่าเป็นศิลปินที่มีชื่อเสียงไม่ได้เกิดจากพรสวรรค์หรือความสามารถเฉพาะตัวเท่านั้น แต่มีเงื่อนไขเชิงโครงสร้างของสนามหรือแวดวงศิลปะกำกับอยู่ รวมทั้งเป็นเงื่อนไขที่กำหนดเกณฑ์ด้วยว่า ผลงานแบบใดจะได้รับการยอมรับและประสบความสำเร็จ (Bourdieu, 1993b) ในสนามศิลปะ (Art Field) มีผู้เล่นมากมายที่แข่งขันกัน แต่สนามก็เปลี่ยนแปลงไปตามบริบทสังคม มีแนวทางใหม่ ๆ เกิดขึ้นเพื่อกำหนดคุณค่าของผลงาน

บูดีเยอตั้งข้อสังเกตว่า ศิลปินมักมีทุนทางวัฒนธรรม (Cultural Capital) เหนือกว่าผู้อื่นอยู่ก่อนแล้ว จึงเข้าถึงโอกาสและทรัพยากรที่จำเป็นในการผลิตผลงาน และได้รับการยอมรับจากผู้คนในแวดวง ผู้มีตำแหน่งสำคัญในแวดวงมีอำนาจกำหนดเกณฑ์ว่าใครจะได้รับการยอมรับว่าเป็นศิลปิน เครือข่ายของสถาบันและเครือข่ายทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับแวดวงศิลปะ เช่น โรงเรียน มหาวิทยาลัย แกลลอรี และอื่น ๆ ล้วนมีส่วนสำคัญในการสร้างศิลปิน แต่ผู้คนมักมองข้าม

²³ ดูชองป์เคยหนีจากฝรั่งเศสในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เนื่องจากการยึดครองของเยอรมัน เขาย้ายไปอยู่ในสหรัฐอเมริกา และใช้ชีวิตในนิวยอร์ก เขามีอิทธิพลต่อการศิลปะสมัยใหม่ จนกระทั่งเสียชีวิต

โครงสร้างอำนาจเหล่านี้ บูดิเยอเน้นย้ำว่าการเป็นศิลปินผู้สร้างสรรค์นั้นเป็นผลผลิตของกลไกและโครงสร้างซึ่งเป็นอำนาจที่มองไม่เห็น ผู้ผลิตงานศิลปะที่ไม่ได้อยู่ในสนามนี้อาจถูกมองข้ามแม้ว่าผลงานของพวกเขาจะมีคุณค่าอย่างยิ่งก็ตาม

สนามศิลปะไม่ได้แยกขาดออกจากสนามทางเศรษฐกิจและการเมือง ในขณะเดียวกัน สนามศิลปะก็มีส่วนกำหนดสถานะทางสังคมและเศรษฐกิจของกลุ่มคนในสังคมเช่นกัน แม้ว่าโลกศิลปะจะกล่าวอ้างว่าเป็นโลกแห่งสุนทรียศาสตร์ (aesthetic) และการสร้างสรรค์ ซึ่งผู้ผลิตผลงานมีอำนาจอิสระ (autonomy) ในการผลิตผลงาน แต่การผลิตงานศิลปะยังคงอยู่ภายในสนามของอำนาจ ศิลปินอยู่ภายใต้รัฐและสังคมที่มีกฎเกณฑ์กำกับ และชีวิตและการทำงานของศิลปินอยู่ท่ามกลางความสัมพันธ์ทางสังคมซึ่งมีกฎเกณฑ์ทางเศรษฐกิจและการเมืองกำกับอยู่ ศิลปินต้องต่อสู้ดิ้นรนจากการถูกจำกัดด้วยอำนาจทางการเมือง ทุน และตลาดศิลปะ เพื่อให้ตนมีอิสระในการผลิตผลงาน รวมทั้งยังต้องช่วงชิงเพื่อครอบครองทุนต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นทุนทางวัฒนธรรม (cultural capital) ซึ่งได้แก่ความรู้และทักษะทางศิลปะ รวมทั้งประสบการณ์ที่เพิ่มสถานะและอิทธิพลของตน และทุนทางสังคม (social capital) ซึ่งได้แก่เครือข่ายความสัมพันธ์กับผู้คนต่าง ๆ ที่เอื้อประโยชน์และสนับสนุนการมีชื่อเสียง นอกจากนี้ยังมีทุนทางเศรษฐกิจ (economic capital) ซึ่งได้แก่วัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่จำเป็นสำหรับการผลิตผลงาน และรายได้จากการจำหน่ายผลงาน ศิลปินที่มีทุนเหล่านี้มากจึงจะมีโอกาสประสบความสำเร็จในสนามศิลปะ แต่การมุ่งสร้างทุนทางเศรษฐกิจมากเกินไปก็จะทำให้สูญเสียอิสระในการสร้างสรรค์ผลงาน ดังนั้นความคิดที่ว่าศิลปะมีความบริสุทธิ์และช่วยจรรโลงจิตใจมนุษย์ รวมทั้งการมองว่าการผลิตศิลปะเป็นเรื่องส่วนบุคคล จึงเป็นการมองข้ามเครือข่ายความสัมพันธ์และปฏิบัติการต่าง ๆ ในโลกความเป็นจริงที่ศิลปะอยู่ภายใต้โครงสร้างอำนาจและวัฒนธรรมของยุคสมัยที่เป็นกฎเกณฑ์เฉพาะของแวดวง (กมลวรรณ บุญโพธิ์แก้ว, 2560)

ในหนังสือ "Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste" (1984) บูดิเยอชี้ให้เห็นว่า สังคมมีการจัดลำดับคุณค่าให้แก่ศิลปะแขนงต่าง ๆ ศิลปะบางประเภทได้รับการยกย่องว่ามีความพิเศษมีคุณค่าและสูงส่งเหนือกว่าสิ่งที่ไม่ใช่ศิลปะและเหนือกว่าศิลปะประเภทอื่น ๆ เช่น จิตรกรรมและดนตรีคลาสสิก ส่วนศิลปะที่ได้รับความนิยมโดยทั่วไปและเข้าถึงง่าย เช่น ดนตรีป๊อปและภาพยนตร์ถูกมองว่ามีคุณค่าต่ำกว่า นอกจากนั้นผู้คนยังใช้ "รสนิยม" (taste) ทางศิลปะในการสร้างอัตลักษณ์ที่ทำให้ตนและพวกพ้องแตกต่างจากผู้อื่น ชนชั้นสูงมักแสดงออกว่าตนเข้าถึง เข้าใจ และตีความผลงานศิลปะได้ดีกว่าคนกลุ่มอื่น เป็นการแสดงอัตลักษณ์ว่าตนมีวัฒนธรรมและสถานะเหนือกว่าผู้อื่นและพยายามรักษาสถานะนั้นไว้ต่อไป การยกย่องบุคคลให้เป็น "ศิลปิน" ก็เป็นการสถาปนาให้บุคคลนั้นมีอำนาจในการกำหนดคุณค่าและความหมายของศิลปะไปด้วย

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมา ศิลปะจึงไม่ได้เป็นเพียงการแสดงออกด้านสุนทรียะและความงาม แต่เป็นสนามการต่อสู้ทางวัฒนธรรมและสร้างความแตกต่างทางสังคม ขณะที่ศิลปะถูกใช้ผลิตซ้ำความไม่เท่าเทียมทางชนชั้น ผู้นิยมเสพงานศิลปะมักแสดงตนว่าเป็นผู้มีรสนิยม แต่ตามการอธิบายของบูดิเยอ "รสนิยม" ไม่ได้เป็นเพียงความชื่นชอบส่วนบุคคล แต่ถูกใช้สร้างให้ตนเองแตกต่างจากกลุ่มชนชั้นอื่น

การทำท่ายของดูชองป์ในการเสนอผลงาน *Fountain* เปิดเผยให้เห็นอำนาจของสถาบันศิลปะที่สร้างมาตรฐานการประเมินคุณค่าของผลงาน และยังแสดงให้เห็นอีกด้วยว่าความเป็นศิลปะอาจไม่ขึ้นอยู่กับลักษณะของผลงานเท่านั้น แต่เป็นโอกาสในการนำเสนอผลงาน พื้นที่ และบริบทในการจัดแสดง รวมทั้งชื่อเสียงของศิลปินที่มีมาแต่เดิม ภายหลัง *Fountain* กลายเป็นสัญลักษณ์ของการปฏิวัติในแวดวงศิลปะ การสร้างผลงานศิลปะสมัยใหม่ที่แหวกขนบหรือพยายามทดลองและสำรวจแนวทางใหม่ ๆ ผู้ผลิตผลงานแนวนี้อาจจัดว่าเป็นศิลปินแนว "ดาดา" (Dada) และ "อวอง-การ์ด" (Avant-garde) ดูชองป์เองก็นับว่าเป็นหนึ่งในผู้บุกเบิกคนสำคัญในขบวนการอวองต์-การ์ด และมีอิทธิพลต่อศิลปะสมัยใหม่ อย่างไรก็ตาม ความหมายของ "ศิลปะ" ก็ยังคงประเด็นที่มีการถกเถียงกันเรื่อยมาจนถึงทุกวันนี้

12.2 การเปลี่ยนแปลงทางศิลปะกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง

ความเปลี่ยนแปลงในแวดวงศิลปะสัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง แม้ว่าการสร้างสรรค์ผลงานศิลปะจะเกิดจากรู้สึกนึกคิด จินตนาการ และมุมมองเฉพาะตัวของศิลปิน แต่ศิลปินเองก็ไม่อาจแยกตัวออกจากเงื่อนไขทางสังคมและวัฒนธรรมในช่วงเวลานั้นได้ ประสบการณ์ชีวิต เหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ ความเปลี่ยนแปลงด้านเศรษฐกิจและการเมือง หล่อหลอมโลกทัศน์ของศิลปินที่ส่งผลต่อรูปแบบ เทคนิค และเนื้อหาของผลงานศิลปะ ในช่วงที่เศรษฐกิจเจริญรุ่งเรืองมักเกิดงานศิลปะที่หรูหรา ในช่วงที่สังคมและการเมืองปั่นป่วน ศิลปะมักสะท้อนการวิพากษ์ เสียดสี และตั้งคำถามต่ออำนาจ

ศิลปะเป็นสื่อที่ทรงพลังในการแสดงออกซึ่งสิทธิและเสรีภาพ ต่อต้านอำนาจ และผลักดันการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ศิลปะมีบทบาทในการวิพากษ์วิจารณ์สังคมเสมอไม่ว่าจะเป็นการต่อต้านสงคราม การประท้วงผู้ปกครอง ไปจนถึงการต่อต้านการเหยียดเพศ เชื้อชาติ และสีผิว ผลงานศิลปะมักถูกใช้เป็นสื่อในการชุมนุมประท้วงและเดินขบวน เช่น ป้ายรณรงค์ สัญลักษณ์ ภาพโปสเตอร์ และสิ่งพิมพ์ บทเพลง การ์ตูนล้อ ฯลฯ ศิลปะจึงเป็นรูปแบบหนึ่งของบันทึกเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์ที่สะท้อนสถานการณ์ทางสังคมการเมืองในแต่ละช่วงเวลา

การผลิตผลงานในยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการ (Renaissance) ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 14-17 ค่อย ๆ หลุดพ้นจากการครอบงำของศาสนาจักร โดยเริ่มต้นในประเทศอิตาลีก่อนจะแพร่ขยายไปยังส่วนอื่น ๆ ของยุโรป คำว่า *Renaissance* มาจากภาษาฝรั่งเศส แปลว่า "การฟื้นฟู" สื่อถึงการหวนกลับไปให้คุณค่าแก่ศิลปะ วรรณกรรม และวิทยาการของกรีกและโรมันโบราณ ซึ่งเป็นยุคแห่งความรุ่งเรืองทางปัญญาและความคิดสร้างสรรค์ ศิลปะยุคนี้เปิดรับแนวคิดทางโลก (secularism) มากขึ้น โดยเฉพาะในเมืองสำคัญอย่างฟลอเรนซ์ เวนิส และโรม ปัจจัยประการหนึ่ง คือการเกิดขึ้นของแนวคิดมนุษยนิยม (Humanism) ที่เน้นคุณค่า ศักยภาพ และประสบการณ์ของมนุษย์ การศึกษาศิลปะ วรรณกรรม และวิทยาศาสตร์จากยุคกรีก-โรมันกระตุ้นให้ศิลปินสร้างผลงานที่ให้ความสำคัญกับมนุษย์ ธรรมชาติ และความเป็นจริงในโลกมากกว่าประเด็นทางศาสนาเพียงอย่างเดียว ขณะเดียวกัน ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ โดยเฉพาะด้านคณิตศาสตร์และฟิสิกส์ มีส่วนช่วยให้ศิลปินพัฒนาเทคนิคการผลิตผลงานที่มีสัดส่วนและมิติสมจริงมากขึ้น เช่น การใช้ทัศนมิติ (perspective) เพื่อสร้างความลึกของภาพ และการใช้แสงเงา (chiaroscuro) รวมทั้งความสนใจในกายวิภาคและความงามของเรือนร่างมนุษย์ นอกจากนี้ ผู้อุปถัมภ์ศิลปะก็เปลี่ยนกลุ่ม จากที่เคยจำกัดอยู่ในศาสนาจักร ได้ขยายไปสู่ชนชั้นสูงและพ่อค้าผู้มั่งคั่ง ส่งผลให้ศิลปินมีอิสระมากขึ้นในการสร้างสรรค์ผลงาน และไม่จำเป็นต้องยึดโยงกับเนื้อหาทางศาสนาเพียงอย่างเดียว (วนิดา เปรมวุฒิ, 2523)

ตัวอย่างผลงานในยุคนี้ ได้แก่ผลงานของ ลีโอนาร์โด ดา วินชี (Leonardo da Vinci, 1452-1519) ศิลปินชาวอิตาลี เช่น "Mona Lisa" (วาดราว ค.ศ. 1503-1506) ซึ่งใช้เทคนิคแสงเงา และ "The Last Supper" (วาดราว ค.ศ. 1495-1498) ภาพจิตรกรรมฝาผนังที่ถ่ายทอดเหตุการณ์อาหารมื้อสุดท้ายของพระเยซูกับสาวกอย่างมีมิติและการจัดองค์ประกอบแบบทัศนมิติที่สมจริง ผลงานของ ไมเคิลแองเจโล บูอนาร์โรตี (Michelangelo Buonarroti, 1475-1564) เช่น ประติมากรรมหินอ่อน "David" (สร้างระหว่าง ค.ศ. 1501-1504) ที่ถ่ายทอดเรือนร่างของกษัตริย์เดวิดจากคัมภีร์ไบเบิลด้วยสัดส่วนงดงาม แข็งแรง และสมจริง แสดงถึงความเข้าใจเชิงลึกด้านกายวิภาคของมนุษย์ นอกจากนี้ ยังมีจิตรกรรมบนเพดานโบสถ์ Sistine Chapel ในนครรัฐวาติกัน โดยเฉพาะภาพ "The Creation of Adam" (วาดราว ค.ศ. 1511-1512) ที่สื่อถึงช่วงเวลาการสร้างมนุษย์ตามความเชื่อในพระคัมภีร์ และประติมากรรมหินอ่อน *Pietà* (สร้างระหว่าง ค.ศ. 1498-1499) ซึ่งเป็นภาพพระแม่มารีย์ทรงอุ้มพระศพพระเยซูหลังการตรึงกางเขน ผลงานเหล่านี้สะท้อนความงดงาม ประณีต และความสมจริงตามอุดมคติของศิลปะยุคฟื้นฟูศิลปวิทยาการ

การประดิษฐ์แท่นพิมพ์เมื่อราว ค.ศ. 1440 โดย โยฮันน์ กูเทนเบิร์ก (Johannes Gutenberg, ราว 1400–1468) ชาวเยอรมนีทำให้สามารถพิมพ์เอกสารได้ในปริมาณมาก ส่งผลให้การศึกษาและศิลปะเข้าถึงคนหมู่มาก และสร้างแรงบันดาลใจให้ศิลปินและนักปรัชญาผู้เสนอแนวใหม่ ๆ ในยุคเรอเนซองส์ ข้อมูลข่าวสารที่แพร่กระจายอย่างรวดเร็ว และราคาหนังสือที่ถูกลง ทำให้อำนาจการเข้าถึงความรู้กระจายไปสู่ชนชั้นกลางและชนชั้นล่าง (NG Thai, 2567) ขณะเดียวกัน การปฏิรูปคริสตศาสนา (Protestant Reformation) ในศตวรรษที่ 16 ก็ส่งผลให้เกิดศิลปะที่มีเนื้อหาและรูปแบบหลากหลาย นอกเหนือไปจากการสร้างผลงานที่เป็นเรื่องราวทางศาสนาหรือตำนานต่าง ๆ เหมือนก่อน ศิลปะในช่วงเวลานี้จึงถ่ายทอดแนวคิดแบบมนุษยนิยมและปัจเจกชนนิยม เกิดความคิดสร้างสรรค์มากขึ้น (วนิดา เปรมวุฒิ, 2523)

นับตั้งแต่ศตวรรษที่ 18 หรือยุคแห่งการรู้แจ้ง (Enlightenment) ในสังคมยุโรปเกิดแนวคิดเสรีนิยม นักคิดนักเขียนทั่วทุกหนำแห่งเรียกร้องให้ศิลปะหลุดพ้นจากการครอบงำของคตินิยมคลาสสิก ซึ่งเคยนิยามศิลปะว่าเป็นงานช่างฝีมือที่ต้องผ่านการฝึกฝนอย่างมีแบบแผน อีกทั้งยังวิพากษ์วิจารณ์การผลิตงานศิลปะเพื่อใช้เป็นเครื่องประดับตามค่านิยมของชนชั้นศักดินา เมื่อก้าวเข้าสู่ศตวรรษที่ 19 หลังการปฏิวัติครั้งใหญ่ในฝรั่งเศส ขบวนการโรแมนติกซึม (Romanticism) มีบทบาทในแวดวงศิลปะ โดยให้ความสำคัญกับปัจเจกบุคคลและยกย่องการสร้างสรรคผลงานที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัว โดยมองว่าการสร้างผลงานศิลปะและวรรณกรรมเป็นการแสดงวิสัยทัศน์ของศิลปินต่อมนุษย์ ชีวิตโลก และพลังอันยิ่งใหญ่ของธรรมชาติ สร้างภาพลักษณ์ของศิลปินว่าเป็นผู้มีสถานะพิเศษ เพราะสามารถถ่ายทอดความงามและความลึกซึ้งที่คนธรรมดาไม่อาจเข้าถึงได้

ในช่วงครึ่งหลังของศตวรรษที่ 19 มีแนวคิดที่ยกย่องว่าศิลปินคือผู้เสียสละและทุ่มเทร่างกายแรงใจ ในการกลั่นผลงานจากความทุกข์ทรมานของตนเอง อีกทั้งยังเชื่อว่าศิลปินสามารถมองเห็นสิ่งที่คนทั่วไปไม่อาจมองเห็น ตัวอย่างเช่น วินเซนต์ แวนโก๊ะ (Vincent van Gogh, 1853–1890) จิตรกรชาวดัตช์ และปอล เซซาน (Paul Cézanne, 1839–1906) จิตรกรชาวฝรั่งเศส ที่มีชีวิตอาภัพและไม่ได้รับการยอมรับในยุคสมัยของตน แต่ภายหลังกลับได้รับการยกย่องว่าเป็นศิลปินผู้ยิ่งใหญ่ในประวัติศาสตร์ บทบาทของศิลปะเปลี่ยนแปลงไปสู่แนวคิด "ศิลปะเพื่อศิลปะ" (Art for Art's Sake) ซึ่งเชื่อว่าผลงานศิลปะมีคุณค่าในตัวเอง และเป็นเอกเทศจากโลกแห่งความจริง ศิลปะจึงไม่จำเป็นต้องสะท้อนสิ่งที่มีอยู่จริงในโลกวัตถุ แนวคิดนี้เป็นพื้นฐานที่นำไปสู่การสร้างผลงานศิลปะแนวกิวบิสม์ (Cubism) และต่อยอดไปสู่การแสดงออกทางศิลปะในรูปแบบที่เป็นจิตรกรรมนามธรรม (Abstract Painting) ในเวลาต่อมา (นพพร ประชากุล, 2552)

แต่ในคริสต์ศตวรรษที่ 19 มีข้อถกเถียงเกี่ยวกับบทบาทหน้าที่ของศิลปะต่อสังคม หลังการปฏิวัติอุตสาหกรรมซึ่งนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจครั้งใหญ่ สังคมยุโรปเกิดปัญหาความเหลื่อมล้ำและการเอารัดเอาเปรียบภายใต้ระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม ส่งผลให้เกิดงานศิลปะแบบเรียลลิสม์ (Realism) ที่มุ่งสะท้อนปัญหาสังคมและถ่ายทอดความเป็นจริงของวิถีชีวิต ความยากลำบาก และความแร้นแค้นของชนชั้นแรงงานและชนชั้นกลางอย่างตรงไปตรงมา โดยไม่แต่งเติมให้ดูโรแมนติคหรือสวยงามเกินจริง งานวรรณกรรมที่มีอิทธิพลต่อแนวคิดทางศิลปะในช่วงนี้ ได้แก่ ผลงานของเลโอ ตอลสตอย (Leo Tolstoy, 1828–1910) นักเขียนและนักปรัชญาชาวรัสเซีย ในหนังสือเรื่อง "What is Art?" ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี ค.ศ. 1897 วิจารณ์งานศิลปะที่เน้นความหรูหราและสร้างสุนทรียะเพื่อใช้แสดงสถานะทางสังคมของชนชั้นสูง ตอลสตอยเสนอว่า แก่นแท้ของศิลปะไม่ได้อยู่ที่ความวิจิตรงดงามเชิงเทคนิค แต่เข้าใจยาก และห่างไกลจากประชาชน แต่ศิลปะควรถ่ายทอดอารมณ์จากศิลปินให้ผู้ชมสามารถรับรู้และเข้าใจความรู้สึกเดียวกันกับที่ศิลปินรู้สึก ไม่ว่าจะเป็นความรัก ความเมตตา ความศรัทธา หรือคุณค่าทางศีลธรรม ตอลสตอยปฏิเสธแนวคิด "ศิลปะเพื่อศิลปะ" (Art for Art's Sake) แต่เห็นว่าศิลปะควรมีคุณค่าต่อสังคม ช่วยยกระดับจิตใจมนุษย์ ส่งเสริมศีลธรรม ความเห็นอกเห็นใจ และความเข้าใจระหว่างผู้คน อีกทั้งควรมีความเรียบง่ายเพื่อให้ทุกคนเข้าถึงได้ เขาสนับสนุนศิลปะแนวสัจนิยมที่สะท้อนความจริงของชีวิตและสังคมอย่างเป็นภววิสัย เพื่อช่วยให้ผู้คนเข้าใจความสัมพันธ์ระหว่างกันและความหมายของการดำรงอยู่ (Tolstoy, 1897) แนวคิดของตอลสตอยส่งอิทธิพลต่อการพัฒนาแนวคิด "ศิลปะเพื่อสังคม" (Social Art) และ "ศิลปะเพื่อศีลธรรม" (Moral Art) ที่มองว่าศิลปะควรสร้างการตระหนักรู้และการพัฒนาจิตใจของมนุษย์

ในศตวรรษที่ 20 เกิดความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองอย่างขนานใหญ่ เช่น การปฏิวัติรัสเซีย ค.ศ. 1917 ที่นำไปสู่การล่มสลายของราชวงศ์โรมานอฟและจักรวรรดิรัสเซีย ตามด้วยการก่อตั้งสหภาพโซเวียตในปี ค.ศ. 1922 โดยการนำของพรรคบอลเชวิค (Bolsheviks) ในบริบทนี้ศิลปะถูกใช้เผยแพร่อุดมการณ์คอมมิวนิสต์ และแนวคิดการปฏิบัติแรงงานเพื่อสร้างสังคมใหม่ที่ปราศจากชนชั้น เกิดขบวนการคอนสตรัคติวิสต์ (Constructivism) ในรัสเซียในช่วง ค.ศ. 1910–1920 จากความคิดว่าศิลปะและสถาปัตยกรรมควรมีประโยชน์ใช้สอยอย่างเป็นรูปธรรม ไม่ใช่เพียงเพื่อความสวยงาม ผลงานแนวนี้จึงสร้างด้วยรูปทรงเรขาคณิตที่มีโครงสร้างชัดเจน มั่นคง แข็งแรง และสมมูล ใช้วัสดุอุตสาหกรรม เช่น โลหะ แก้ว และพลาสติก ทั้งเครื่องใช้ในครัวเรือนและสิ่งปลูกสร้างทางสถาปัตยกรรม เพื่อแสดงความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีและอุตสาหกรรม ศิลปินจำนวนมากในรัสเซียผลิตโปสเตอร์โฆษณาชวนเชื่อที่เผยแพร่อุดมการณ์คอมมิวนิสต์ โดยใช้ภาพที่มีสีสันสดใส รูปทรงเรียบง่ายและมีข้อความทรงพลัง (ธนากร กุลศิริธิน, 2563)

วลาดีมีร์ ทาทลิน (Vladimir Tatlin, 1885–1953) เป็นศิลปินสมัยใหม่ชาวรัสเซียที่เริ่มต้นจากการเป็นจิตรกร ก่อนจะหันมาสนใจการออกแบบ เขาเป็นหนึ่งในผู้บุกเบิกขบวนการคอนสตรัคติวิสต์ (Constructivism) ซึ่งเน้นการผลิตผลงานศิลปะที่มีประโยชน์ใช้สอยจริง ทาทลินมักใช้วัสดุอุตสาหกรรม เช่น โลหะและกระจก เป็นองค์ประกอบหลักของผลงาน ออกแบบโดยเน้นอรรถประโยชน์ (utilitarian) มากกว่าการสร้างสุนทรียะ ผลงานที่โดดเด่นที่สุดของเขาคือ แบบจำลอง "Monument to the Third International" หรือ อนุสาวรีย์สากลที่สาม ซึ่งออกแบบในปี ค.ศ. 1919–1920 หลังการปฏิวัติรัสเซีย เพื่อจะสร้างให้เป็นศูนย์กลางการปกครองและการเผยแพร่อุดมการณ์คอมมิวนิสต์ไปทั่วโลก รูปแบบเป็นหอคอยที่มีความสูงกว่า 400 เมตร ใช้เหล็กเป็นโครงสร้างภายนอกเพื่อแสดงถึงพลังของเทคโนโลยีและอุตสาหกรรม ส่วนภายในประกอบด้วยห้องกระจกทรงเรขาคณิต 3 ส่วน ซึ่งหมุนด้วยความเร็วต่างกันเพื่อสื่อถึงการเคลื่อนไหวของสังคมที่กำลังเปลี่ยนผ่านไปสู่ระบอบใหม่ ส่วนฐานทรงลูกบาศก์ใช้เป็นศูนย์กลางการประชุมใหญ่ ส่วนทรงปิรามิดเหนือขึ้นไปใช้เป็นสำนักงานบริหารและจัดการข้อมูล และส่วนทรงกระบอกด้านบนใช้สำหรับการสื่อสาร อย่างไรก็ตาม แบบจำลองนี้ไม่เคยถูกสร้างขึ้นจริงเนื่องจากข้อจำกัดด้านเทคโนโลยี วัสดุ และงบประมาณ แต่โครงการนี้นับเป็นสัญลักษณ์สำคัญของขบวนการคอนสตรัคติวิสต์ และมีอิทธิพลอย่างมากต่อศิลปะและการออกแบบสมัยใหม่ทั่วโลก (Niederlander, 2021)

ภาพที่ 12.1 Monument to the Third International (1919–1920)

ที่มา: Phillips. (n.d.)

ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 และ 2 รวมถึงช่วงสงครามเย็น ศิลปินจำนวนมากใช้ผลงานศิลปะในการต่อต้านสงครามและวิพากษ์วิจารณ์สังคมที่เต็มไปด้วยความโหดร้ายทารุณต่อมวลมนุษยชาติ เกิดการตั้งคำถามต่อคุณค่าของอารยธรรมและความหมายของการดำรงอยู่ของมนุษย์ และความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีสมัยใหม่ซึ่งแทนที่จะช่วยยกระดับคุณภาพชีวิตและจิตวิญญาณของมนุษย์ กลับถูกใช้ทำลายล้างและประหารชีวิตกันเอง

ในศตวรรษที่ 20 ศิลปินยังคงได้รับการยกย่องว่ามีความพิเศษ โดยสนับสนุนด้วยสองแนวคิดหลักที่แพร่หลายในช่วงเวลานั้น แนวคิดแรกคือทฤษฎีจิตวิเคราะห์ของซิกมันด์ ฟรอยด์ (Sigmund Freud, 1856-1939) ซึ่งอธิบายว่าศิลปินเป็นผู้มีสภาวะจิตใจที่ซับซ้อนและมักมีปมปัญหาภายใน จึงแสดงออกผ่านงานศิลปะ ฟรอยด์ยกตัวอย่างกรณีของลีโอนาร์โด ดา วินชี เพื่อชี้ว่าอัจฉริยภาพของศิลปินสามารถอธิบายได้ด้วยกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ เขาเสนอว่าศิลปินทำหน้าที่สำรวจและถ่ายทอดโลกกลับที่อยู่ภายในจิตใจมนุษย์ในระดับจิตใต้สำนึก (unconscious mind) ซึ่งลึกเกินกว่าสามัญสำนึกจะเข้าถึงได้ อีกแนวคิดหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อวงการศิลปะในช่วงเวลานั้นคือวาทกรรม "อารยธรรมล่มสลาย" จากเหตุการณ์สงครามโลกครั้งที่ 1 ที่ทำให้นักคิดจำนวนมากมองว่าคุณค่าและหลักการที่มนุษย์เคยยึดถือกำลังพินาศย่อยยับลง เมื่อแนวคิดนี้ผสมเข้ากับทฤษฎีของฟรอยด์ทำให้เกิดขบวนการดาดา (Dadaism) และขบวนการอภิปรัชญา (Surrealism) ซึ่งมุ่งใช้ศิลปะในการปฏิวัติมนุษย์ โดยการเข้าถึงจิตใต้สำนึก และปลดปล่อยจากกรอบของเหตุผลและบรรทัดฐานดั้งเดิม การฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ (Holocaust) ในสงครามโลกครั้งที่ 2 ยิ่งตอกย้ำความคิดเรื่องการล่มสลายของอารยธรรม ศิลปินจำนวนมากสร้างผลงานที่สะท้อนถึงความโหดร้าย ความไร้สาระ และความแปลกแยกของมนุษย์ ที่ฝ่าฝืนคุณค่าดั้งเดิมและบรรทัดฐานสังคมที่เคยยึดถือกันมา แม้ว่าศิลปินมีเจตนาที่จะเตือนสติสังคมและกระตุ้นให้มนุษย์ทบทวนตนเอง แต่ศิลปะกลับกลายเป็นสิ่งที่คนทั่วไปเข้าถึงได้ยากขึ้น เนื่องจากมีความเป็นปัญญาชน (intellectualization) สูงขึ้นเรื่อย ๆ และศิลปินเริ่มแสดงออกอย่างอิสระเต็มที่ จนอาจสร้างสรรค์อะไรก็ได้แล้วประกาศว่านั่นคือ "ศิลปะ" (นพพร ประชากุล, 2552)

ดาดา (Dada) เป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางศิลปะในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 1 เกิดขึ้นที่เมืองซูริค ประเทศสวิตเซอร์แลนด์ ระหว่างปี ค.ศ. 1915-1922 จากการรวมตัวของศิลปินและนักเขียนที่ต่อต้านสงครามและวิพากษ์วิจารณ์สังคม ต่อมาแนวคิดของกลุ่มดาดาแพร่กระจายไปยังเมืองศิลปะสำคัญ เช่น นิวยอร์ก เบอร์ลิน และปารีส โดยปฏิเสธคุณค่าทางศิลปะและวัฒนธรรมแบบเดิม เพราะมองว่าสงครามเกิดจากตรรกะที่บิดเบี้ยวและความล้มเหลวของอารยธรรมสมัยใหม่ ผลงานของศิลปินดาดาไร้รูปแบบที่แน่นอน สื่อถึงความไร้เหตุผล และท้าทายแนวคิดที่ว่าศิลปะต้องมีความงาม หรือความหมายที่แน่นอน งานศิลปะสะท้อนความไร้สาระ ความสับสน วุ่นวาย และความไม่เป็นระเบียบของโลก เช่น การนำภาพถ่ายหรือวัตถุที่ไม่เกี่ยวข้องกันมาประกอบเข้าด้วยกันอย่างผิดปกติ เพื่อท้าทายขนบและวิพากษ์วิจารณ์สังคม สงคราม และระบอบอำนาจนิยม (เดวิด คอตติงตัน, 2558: 100)

อวองต์-การ์ด (Avant-Garde) เป็นคำเรียกกลุ่มศิลปินหัวก้าวหน้าซึ่งมีแนวคิดและวิธีการผลิตผลงานแบบแปลกใหม่ มาจากภาษาฝรั่งเศส ที่แปลว่า "แนวหน้า" หรือ "ทัพหน้า" หมายถึงผู้ที่กล้าทดลองและท้าทายกรอบคิดเดิม ๆ เกิดขบวนการขึ้นตั้งแต่ช่วงกลางศตวรรษที่ 19 และขยายอิทธิพลไปจนถึงศตวรรษที่ 20 เน้นสื่อสารแนวคิดมากกว่าการสร้างวัตถุ ผลงานจึงไม่จำกัดเพียงภาพวาดหรือประติมากรรม แต่เปิดรับเทคนิคและวัสดุใหม่ ๆ เพื่อสร้างงานที่สะท้อนสภาพสังคม โดยเฉพาะประเด็นการเมือง สงคราม และความอยู่ดีศรีสุข ขบวนการนี้ตั้งคำถามเกี่ยวกับระบบคุณค่าและมาตรฐานของศิลปะ เช่น ใครกำหนดเกณฑ์ตัดสินความงาม และมาตรฐานสร้างขึ้นเพื่อผลประโยชน์ของใคร (เดวิด คอตติงตัน, 2558: 34)

ขบวนการเหล่านี้ใช้ศิลปะเพื่อแสดงออกและเป็นส่วนประกอบในการชุมนุมประท้วงในรูปแบบดนตรี กวีนิพนธ์ ภาพยนตร์ และโปสเตอร์ โดยกระตุ้นให้เกิดการตั้งคำถามต่อโครงสร้างอำนาจ ในช่วงทศวรรษ 1960 สหรัฐอเมริกาเกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมครั้งสำคัญ ซึ่งศิลปะมีบทบาทร่วมในการเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิมนุษยชน

และความเท่าเทียมของชาวแอฟริกัน-อเมริกัน การต่อต้านสงครามเวียดนาม ขบวนการสิทธิสตรี และการเกิดขึ้นของ ขบวนการฮิปปี้ (Hippie Movement) ซึ่งปฏิเสธค่านิยมดั้งเดิมของสังคม และแสวงหาวิถีชีวิตที่ยึดถือความรัก สันติภาพ และเสรีภาพ ศิลปะถูกใช้ประกาศอุดมการณ์และเป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรมทางสังคมและการเมือง

ศิลปินที่มีอิทธิพล ได้แก่ จอห์น เลนนอน (John Lennon, 1940–1980) สมาชิกวง The Beatles ใช้ดนตรีเป็น สัญลักษณ์แห่งสันติภาพ ผลงานเพลง Imagine (1971) ของเขาสื่อความใฝ่ฝันถึงโลกที่ปราศจากสงคราม การแบ่งแยก และความขัดแย้งทางเชื้อชาติ ศาสนา ขณะที่ บ็อบ ดีแลน (Bob Dylan, 1941–ปัจจุบัน) ศิลปินและนักแต่งเพลงของ สหรัฐอเมริกา มีบทบาทสำคัญในขบวนการเรียกร้องสิทธิมนุษยชน ผลงานเพลง Blowin' in the Wind (1962) เป็น สัญลักษณ์ของการต่อสู้เพื่อความยุติธรรมและตั้งคำถามถึงความไม่เท่าเทียมในสังคม โดยเฉพาะการเหยียดเชื้อชาติและการต่อต้านสงครามเวียดนาม

การเคลื่อนไหวต่อต้านสงครามเวียดนามในช่วง ค.ศ. 1955–1975 เป็นปรากฏการณ์ทางสังคมที่มีอิทธิพลต่อ วงการศิลปะอย่างมาก ศิลปิน นักดนตรี นักเขียน และผู้สร้างภาพยนตร์สร้างผลงานเพื่อต่อต้านสงครามและสนับสนุน สันติภาพ เทศกาลดนตรี Woodstock ในปี ค.ศ. 1969 ที่เมืองเบเธล (Bethel) รัฐนิวยอร์ก นับเป็นหนึ่งในสัญลักษณ์การ เคลื่อนไหวทางวัฒนธรรมในยุคนั้น คนหนุ่มสาวที่มีแนวคิดเสรีนิยม มารวมตัวกันเพื่อต่อต้านสงครามและเรียกร้องสิทธิ มนุษยชน ขบวนการฮิปปี้และศิลปินจำนวนมากเข้าร่วมเทศกาลนี้ ทำให้มีการจัดงาน Woodstock ต่อเนื่องในอีกหลายปี ถัดมา (Woodstock, n.d.) นอกจากการจัดเทศกาลแล้ว ยังมีการใช้ศิลปะหลากหลายรูปแบบ เช่น ภาพยนตร์สารคดี Hearts and Minds วิพากษ์วิจารณ์นโยบายของสหรัฐอเมริกาเกี่ยวกับสงครามเวียดนาม (Canby, 1975) กวีนิพนธ์ที่ บรรยายความรู้สึกของทหารและประชาชนที่ได้รับผลกระทบจากสงคราม โปสเตอร์และภาพวาดรณรงค์ให้ยุติสงคราม รวมถึงการแสดงละครเวทีและการเดินขบวนพร้อมชูป้ายต่อต้านสงคราม ผลงานเหล่านี้เป็นหลักฐานสำคัญทาง ประวัติศาสตร์ที่สะท้อนความคิด ความรู้สึก และอุดมการณ์ของประชาชนในยุคนั้น

ขบวนการฮิปปี้

ขบวนการฮิปปี้ (Hippie Movement) หรือที่เรียกว่า "ขบวนการบุปผาชน" ก่อตัวในสหรัฐอเมริกาช่วง กลางทศวรรษ 1960 และขยายอิทธิพลไปทั่วโลก กลุ่มฮิปปี้ปฏิเสธค่านิยมเดิมของสังคมอเมริกัน แสดงออกถึง เสรีภาพ ผ่านการแต่งกายที่เป็นเอกลักษณ์ เช่น เสื้อคอเต่า กางเกงยีนส์ขาดพว แว่นตากรอบหนา หรือแว่นเรย์ แบน นิยมฟังเพลงแนวไซคีเดลิก (Psychedelic)²⁴ และบางส่วนใช้สารหลอนประสาท เช่น LSD (Lysergic Acid Diethylamide) และกัญชา เพื่อสร้างแรงบันดาลใจในการผลิตผลงานศิลปะและดนตรี กลุ่มฮิปปี้จัดกิจกรรม รวมตัวเพื่อแสดงดนตรี การทดลองการแต่งกายอิสระ การมีเพศสัมพันธ์อย่างเสรี และการชุมนุมต่อต้านสงคราม โดยเฉพาะสงครามเวียดนาม (สำนักพิมพ์สมมติ, 2564)

หลังจากยุคนั้น แนวคิดและกระแสศิลปะพัฒนาสู่ศิลปะหลังสมัยใหม่ (Postmodernism) ซึ่งเน้นการผสมผสานสื่อ วัสดุ และรูปแบบวิธีการที่หลากหลายตั้งคำถามและต่อรองกับความหมายของศิลปะและสังคมสมัยใหม่ โดยมองว่า "ศิลปะ" ไม่ได้เกิดจากตัวผลงานเท่านั้น แต่ถูกกำหนดผ่านบริบททางสังคม วัฒนธรรม และวาทกรรมที่หล่อหลอมให้ผลงาน ศิลปะถูกยอมรับและตีความในฐานะสิ่งที่มีคุณค่าและความหมาย (นพพร ประชากุล, 2552)

²⁴ แนวเพลงที่เกิดจากประสบการณ์ทางความรู้สึกขณะใช้สารเสพติดที่มีฤทธิ์หลอนประสาท ใช้เสียงแปลกใหม่ เนื้อเพลงเกี่ยวกับจิตสำนึก ความฝัน หรือปรัชญา มีจังหวะที่ไม่แน่นอน ใช้เครื่องดนตรีหลากหลายผสมผสานกัน ตัวอย่างวงดนตรีที่ผลิตผลงานแนวนี้ เช่น The Beatles, Pink Floyd

ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 20 มีการผลิตผลงานศิลปะแนวใหม่ ๆ เช่น ศิลปะป๊อป (Pop Art) ในสหรัฐอเมริกาและสหราชอาณาจักร ท่ามกลางการแพร่หลายของ "วัฒนธรรมสาธารณะ" หรือวัฒนธรรมประชานิยม (pop culture) ที่ทำให้ความนิยมวัฒนธรรมชนชั้นสูงในช่วงก่อนหน้านี้น้อย ๆ ลดลง ยิ่งไปกว่านั้น วัฒนธรรมของชนชั้นสูงที่หรูหราฟุ่มเฟือยและจำกัดการเข้าถึงเฉพาะกลุ่มชนชั้นสูง ยังถูกคัดแปลง ล้อเลียน หรือทำให้คนทั่วไปเข้าถึงได้ง่ายขึ้น เช่น การนำแฟชั่นหรูหรา มาผสมกับสตรีทแฟชั่น หรือการนำดนตรีคลาสสิกมาใช้ในเพลงป๊อป (นันทวัฒน์ ฉัตรอุทัย, 2556)

ศิลปะป๊อป เป็นขบวนการเคลื่อนไหวทางศิลปะที่เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 1950 เริ่มต้นที่ประเทศอังกฤษแล้วขยายเข้าสู่สหรัฐอเมริกาในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 โดยเฉพาะในเมืองสำคัญอย่างลอนดอน นิวยอร์ก และลอสแอนเจลิส ท่ามกลางการขยายตัวของสังคมอุตสาหกรรม เทคโนโลยีสมัยใหม่ และสื่อมวลชนที่มีอิทธิพลต่อชีวิตประจำวันของผู้คน โดยนำภาพและเรื่องราวจากชีวิตประจำวัน เช่น โฆษณา การ์ตูน ภาพดาราดัง และสินค้าบริโภค เป็นวัตถุดิบในการผลิตผลงาน ศิลปินไม่ได้มุ่งสร้างงานที่ยึดโยงกับอุดมคติสูงส่งหรือเนื้อหาทางศาสนา แต่สนใจวัฒนธรรมประชานิยมที่สะท้อนโลกของการบริโภคและสังคมเมือง ในอังกฤษกลุ่มศิลปิน Independent Group ซึ่งก่อตั้งขึ้นในปี ค.ศ. 1952 มีบทบาทสำคัญในการวางรากฐานแนวคิดของศิลปะป๊อป โดยใช้วัตถุในชีวิตประจำวัน หรือสิ่งประดิษฐ์จาก ความก้าวหน้าทางวิทยาศาสตร์ เทคโนโลยี และภาพจากสื่อโฆษณา มาสร้างงานศิลปะเพื่อท้าทายขนบศิลปะแบบดั้งเดิมที่ยกย่องศิลปะชั้นสูงโดยแยกขาดจากวัฒนธรรมมวลชน แนวคิดของศิลปะป๊อปไม่จำกัดรูปแบบทางศิลปะ แต่เป็นการนำเอาสิ่งต่าง ๆ ในกระแสสังคม ไม่ว่าจะเป็นสินค้าบริโภค คนดัง นักกิจกรรม หรือภาพสื่อสาธารณะ นำเสนอในศิลปะ ทำให้ศิลปะเชื่อมโยงกับชีวิตผู้คนมากขึ้น และทำลายเส้นแบ่งระหว่างศิลปะชนชั้นสูงกับศิลปะของมวลชน (นันทวัฒน์ ฉัตรอุทัย, 2556; ภาณุ บุญพิพัฒนาพงศ์, 2561)

ในหลายกรณีศิลปะป๊อปใช้ในการเคลื่อนไหวทางสังคม เรียกร้องความเท่าเทียม หรือแสดงอัตลักษณ์ของกลุ่มคนชายขอบ เช่น LGBTQ+ ชนกลุ่มน้อย หรือกลุ่มผู้ใช้แรงงาน ที่สร้างพื้นที่ของตนเองท่ามกลางการครอบงำของวัฒนธรรมชนชั้นนำหรือวัฒนธรรมกระแสหลัก เป็นการสร้าง "วัฒนธรรมย่อย" (subculture) ซึ่งหมายถึง ค่านิยม ความเชื่อ วิถีชีวิต สัญลักษณ์ และพฤติกรรม ที่แตกต่างจากวัฒนธรรมหลัก แม้จะไม่ได้ปฏิเสธวัฒนธรรมหลักโดยสิ้นเชิง แต่สมาชิกของวัฒนธรรมย่อยสร้างเอกลักษณ์เฉพาะตัว ผ่านเสื้อผ้า ภาษา ดนตรี หรือรูปแบบการดำเนินชีวิตสร้างกลุ่มที่มีวัฒนธรรมร่วมกัน

วัฒนธรรม "ม็อดส์"

วัฒนธรรม "ม็อดส์" (Mods) มาจากคำว่า Modernist หรือสมัยใหม่ เป็นวัฒนธรรมย่อยของวัยรุ่นชนชั้นกลางในลอนดอนช่วงปลายทศวรรษ 1950-1960 แสดงอัตลักษณ์ผ่านแฟชั่น ดนตรี และการตกแต่งรถจักรยานยนต์ วัยรุ่นเหล่านี้อยู่ในเจนเนอเรชันเบบี้บูมเมอร์ (Baby Boomer เกิดในช่วง ค.ศ. 1946-1964) ส่วนใหญ่เป็นคนผิวขาวที่เพิ่งมีฐานะดีช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง พวกเขาต้องการมีวิถีชีวิตแตกต่างไปจากกรอบเดิม ๆ ที่สังคมกระแสหลักเชื่อว่าชีวิตที่ประสบความสำเร็จคือการมีงานที่ดีและมีรายได้มั่นคง พวกเขาแสดงเสรีภาพด้วยการนำรายได้จากการทำงานหนักในช่วงกลางวัน ใช้จ่ายไปกับแฟชั่น การสังสรรค์และเสพยาเสพติดในช่วงกลางคืน ฝ่าฝืนกฎหมายบางเรื่องเพื่อต่อต้านกฎเกณฑ์ของสังคม ในช่วงทศวรรษ 1960 ชาวม็อดส์แต่งกายตามแฟชั่นอิตาลีมีลักษณะสุขภาพสง่างาม ใส่สูทสีดำพอดีตัว (slim fit) นิยมดนตรีโมเดิร์นแจ๊ส (Modern Jazz) ใช้จักรยานยนต์เวสป้าซึ่งราคาถูกกว่ารถยนต์ และเดินทางได้สะดวกกว่าการใช้ขนส่งสาธารณะ ภายหลังแฟชั่นม็อดส์ล้าลองมากขึ้น สวมกางเกงยีนส์ลือวย เสื้อโปโล รองเท้าบูท และเสพดนตรีหลายแนวมาก เช่น อาร์แอนด์บี สกา และ Bluebeat (Unlockmen, 2559)

ศิลปะป๊อปมักใช้วัสดุง่าย ๆ ที่พบทั่วไปเช่น กระป๋องซูป ไม้ และภาพการ์ตูน มาสร้างผลงานโดยมุ่งวิจารณ์ลัทธิบริโภคนิยมและระบบอุตสาหกรรม การผลิตซ้ำ และกลไกทางการตลาด ผลงานส่วนใหญ่มีสีสันสดใส รูปแบบเรียบง่าย แต่

ดึงดูดความสนใจ ส่วนศิลปะเชิงแนวคิด (Conceptual Art) เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษ 1960 เน้นแนวคิดเบื้องหลังการผลิตผลงานมากกว่ารูปแบบ แนวคิดมุ่งตั้งคำถามต่อบทบาทหน้าที่ของสถาบันทางสังคมและวัฒนธรรม รวมทั้งคุณค่าและความหมายของศิลปะ ใช้สื่อ หลากหลายประเภท เช่น ข้อความ ภาพถ่าย และการแสดงสด ในศตวรรษที่ 21 ยังคงมีการใช้ผลงานศิลปะสะท้อนปัญหาและวิพากษ์วิจารณ์สังคม เช่น ความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ ปัญหามลพิษและสิ่งแวดล้อม การละเมิดสิทธิมนุษยชน ฯลฯ ศิลปินร่วมสมัยใช้สื่อที่หลากหลายมากขึ้น เช่น สตรีทอาร์ต (Street Art) และ ศิลปะการแสดง (Performance Art) เพื่อสื่อสารแนวคิดทางสังคม

12.3 เมื่อศิลปะถูกคุกคามด้วยอำนาจทางการเมือง

ศิลปะไม่ได้มีบทบาทเพียงแค่การเผยแพร่อุดมการณ์และแนวคิดทางสังคมและการเมืองเท่านั้น แต่ในประวัติศาสตร์ของสังคมต่าง ๆ ศิลปินและผลงานศิลปะจำนวนมากถูกอำนาจทางการเมืองคุกคามทำลาย เพราะไม่รับใช้อุดมการณ์ของผู้มีอำนาจ ไม่ว่าจะอยู่ในระบอบประชาธิปไตย หรือเผด็จการก็ตาม

ในหนังสือ "Art and Power: Europe under the dictators 1930–45" โดยโลช (Loach, 1993) กล่าวถึงนโยบายของยุโรปช่วงการปกครองของเผด็จการ โดยเฉพาะในสมัยที่นาซีเยอรมนีปกครอง ระหว่าง ค.ศ. 1933–1945 ออดอล์ฟ ฮิตเลอร์และพรรคนาซีมีแนวทางชัดเจนว่าศิลปะต้องรับใช้รัฐและอุดมการณ์ของพรรคนาซี ส่งเสริมภาพลักษณ์ของ "ชาติที่ยิ่งใหญ่" และหล่อหลอมประชาชนให้ศรัทธาในอุดมการณ์นาซี รวมถึงการกำจัด *Entartete Kunst* ซึ่งหมายถึง "ศิลปะเสื่อมทราม" (Degenerate Art) ที่รัฐเห็นว่าเป็นภัยต่ออุดมการณ์ของรัฐ ทั้งศิลปะแนวอิมเพรสชันนิสม์ ดาดา คิวบิสม์ และโดยเฉพาะอย่างยิ่งผลงานของศิลปินเชื้อสายยิว และแนวคิดแบบเสรีนิยมตะวันตก ทำให้ผลงานศิลปะมากกว่า 5,000 ชิ้นถูกยึดและทำลายในช่วงเวลานั้น

ปาโบล ปิกัสโซ (Pablo Picasso, 1881–1973) เป็นศิลปินที่มีผลงานหลากหลายด้าน เช่น ประติมากรรม จิตรกรรม แกะสลัก ฯลฯ เขาเป็นหนึ่งในศิลปินที่ถูกทหารนาซีหรือคนสตูติโอหลายต่อหลายครั้ง เมื่อกองทัพนาซีเข้ายึดครองฝรั่งเศส ในช่วงสงครามโลกครั้งที่ 2 เขาเข้าร่วมพรรคคอมมิวนิสต์ฝรั่งเศส (Communist Party of France) เพื่อต่อต้านฟาสซิสต์และการเหยียดสีผิว ผลงานที่ต่อต้านสงครามและนาซีได้แก่ *Guernica* (1937) ภาพวาดแนวคิวบิซึม (Cubism) ที่สะท้อนหายนะในช่วงเกิดสงครามกลางเมืองในสเปน ก่อนที่สงครามโลกครั้งที่สองจะเริ่มต้นขึ้น ปิกัสโซไม่ได้เห็นสภาพบ้านเมืองที่พังทลายแต่มองผ่านภาพถ่ายแล้วสร้างงานศิลปะขึ้นมา (Nattanam Waiyahong, 2565) ในเหตุการณ์ดังกล่าวกองทัพอากาศเยอรมันทิ้งระเบิดในเมืองเกร์นิกาเพื่อสนับสนุนการทำสงครามกลางเมืองในสเปน ใน ค.ศ. 1937 ในช่วงนั้น นายพล ฟรานซิสโก ฟรังโก (Francisco Franco, 1892–1975) เป็นผู้นำเผด็จการฟาสซิสต์ที่ปกครองสเปน ในช่วง ค.ศ. 1939–1975 เขาได้รับการสนับสนุนจากนาซีเยอรมันและฟาสซิสต์อิตาลี

ในปี ค.ศ. 1937 พรรคนาซีจัดนิทรรศการ *Entartete Kunst* ที่เมืองมิวนิค เยอรมนี และจัดแสดงในเมืองอื่น ๆ ตามมา โดยนำผลงานศิลปะกว่า 650 ชิ้นจากศิลปินร่วมสมัย เช่น ปาโบล ปิกัสโซ วาซิลี ค้านดินสกี (Wassili Kandinsky) และพอล คลี (Paul Klee) รวมทั้งศิลปินเยอรมันสายเอ็กซ์เพรสชันนิสต์ มาจัดแสดงเพื่อล้อเลียน เสียดสี ตั้งชื่อผลงานใหม่ด้วยคำหยาบคายและจัดแสดงให้ผลงานดูน่ารังเกียจ และประณามว่าเป็นศิลปะที่ผิดปกติและเสื่อมทราม (Loach, 1993)

ชาร์ลี แชปลิน (Charlie Chaplin, 1889–1977) นักแสดง ผู้กำกับ และผู้สร้างภาพยนตร์ชาวอังกฤษ ก็เคยถูกรัฐบาลสหรัฐคุกคามจากสาเหตุที่เขาสร้างภาพยนตร์วิพากษ์วิจารณ์ระบบทุนนิยม ก่อนหน้านั้นแชปลินเคยสร้างภาพยนตร์เสียดสีระบอบเผด็จการและอดอล์ฟ ฮิตเลอร์ เช่น *The Great Dictator* (1940) ที่สร้างในช่วงสงครามโลกครั้งที่สอง โดยแชปลินรับบทเป็นทั้งบาร์เบอร์ชาวยิว และ Adenoid Hynkel ตัวละครที่ล้อเลียนฮิตเลอร์ ภาพยนตร์เล่าถึงการกดขี่ทางการเมือง การใช้ความรุนแรงของระบอบเผด็จการนาซี และระบอบอำนาจนิยมที่ไร้เหตุผล ใน ค.ศ. 1952 แชปลินถูกรัฐบาลสหรัฐอเมริกากล่าวหาว่ามีแนวคิดคอมมิวนิสต์และเป็นภัยต่อความมั่นคงของรัฐ หลังจากที่เขาสร้างภาพยนตร์ล้อเลียนระบบทุนนิยม เช่น เรื่อง *Modern Times* (1936) เขาถูกรัฐบาลสหรัฐอเมริกาเพิกถอนวีซ่าทำให้กลับเข้าสหรัฐอเมริกา

ไม่ได้ ตั้งแต่ปี ค.ศ. 1952 ทั้งที่เขาย้ายจากอังกฤษไปตั้งถิ่นฐานที่สหรัฐอเมริกาแล้วตั้งแต่ปี ค.ศ. 1913²⁵ ในช่วงนั้นเขาอยู่ในระหว่างการเดินทางไปลอนดอนเพื่อโปรโมตภาพยนตร์เรื่อง *Limelight* แชลินต้องย้ายไปใช้ชีวิตที่สวีตเซอร์แลนด์โดยไม่กลับสหรัฐอเมริกาจนถึง 20 ปี จนกระทั่งได้รับเชิญให้ไปรับรางวัล Honorary Award ที่ออสการ์ แต่เขาก็กลับไปใช้ชีวิตบั้นปลายที่สวีตเซอร์แลนด์ (Nicholas, 2021; Ramirez, n.d.)

ในประเทศจีนช่วงการปฏิวัติวัฒนธรรม โดย เหมา เจ๋อตง (ค.ศ. 1966–1976) มีการสั่งทำลายผลงานศิลปะและวัตถุที่สะท้อนวัฒนธรรมเก่า เช่น ศิลปะที่เกี่ยวข้องกับศาสนา พระพุทธรูป จิตรกรรมจีนโบราณ หนังสือโบราณ รวมทั้งสั่งห้ามการแสดง การจับกุมศิลปินและปราบปรามกิจกรรมศิลปะที่วิพากษ์วิจารณ์รัฐบาล เช่น ภาพวาดที่แสดงถึงความยากจน หรือแสดงออกมาไม่พอใจต่อการปฏิรูปของพรรคคอมมิวนิสต์ ศิลปินและนักเขียนที่วิจารณ์รัฐจะถูกกล่าวหาว่าเป็นศัตรูของการปฏิวัติและประชาชนหรือฝักใฝ่ทุนนิยม โดยมีเยาวชนจาก "กองทัพบกแดง" (Red Guard) คอยควบคุมตัวมาประจานและทุบตีในที่สาธารณะ มีข้อมูลว่าเฉพาะที่เมืองชีวฟงกองทัพบกแดงได้ทำลายงานศิลปะที่ขึ้นทะเบียนกว่า 6,618 ชิ้น และรูปภาพ 929 รูป (เทอริล, รอส, 2517: 10 อ้างใน ศิริพร ดาบเพชร, 2560: 36)

ในยุคเขมรแดง (ค.ศ. 1975–1979) รัฐบาลพรรคคอมมิวนิสต์ ภายใต้การนำของพอล พต (Pol Pot) กวาดล้างศิลปินและทำลายผลงานศิลปะ โดยมองว่าศิลปะ วัฒนธรรม และการศึกษาเป็นสัญลักษณ์ของความเสื่อมเพราะถูกความคิดแบบตะวันตกครอบงำ ศิลปิน ปัญญาชน นักดนตรี นักแสดง และนักเขียนโดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ได้รับการศึกษาแบบตะวันตกถูกสังหารร่วมกับประชาชนอื่น ๆ โดยมีผู้เสียชีวิตจากการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ราว 1.7-2 ล้านคน วัตถุทางศิลปะและวัฒนธรรม เช่น โบราณสถาน ศาสนสถาน รูปปั้น ภาพวาด และสิ่งปลูกสร้างจำนวนมากถูกรื้อทำลายหรือทิ้งร้าง มีข้อห้ามการแสดงทางวัฒนธรรม เช่น การรำอัสรา (Apsara Dance) และการแสดงดนตรีพื้นบ้าน แต่รัฐบาลบังคับให้ประชาชนร้องเพลงที่สื่อถึงอุดมการณ์ของพรรคคอมมิวนิสต์ หลังการล่มสลายของระบอบเขมรแดงใน ค.ศ. 1979 ศิลปินผู้รอดชีวิตพยายามฟื้นฟูศิลปะวัฒนธรรม และบูรณะสิ่งปลูกสร้างและโบราณสถานที่ถูกทำลายไป รวมทั้งบันทึกและถ่ายทอดความโหดร้ายผ่านผลงานศิลปะ เช่น วัน นัท (Vann Nath, 1946–2011) หนึ่งใน 7 ผู้รอดชีวิตจากการถูกคุมขังที่คุกโตนสเลง (Tuol Sleng) สร้างงานจิตรกรรมบอกเล่าความโหดร้ายในช่วงเวลานั้นแล้วนำไปจัดแสดงในระดับนานาชาติ ผลงานของเขากลายเป็นบันทึกความทรงจำและพยานหลักฐานของการฆ่าล้างเผ่าพันธุ์ในช่วงปลายทศวรรษ 1970 ที่มีผู้ถูกทรมานและสังหารราว 17,000 คน (Hinton, 2014)

ในสังคมไทย การปราบปรามศิลปินและการคุกคามทำลายผลงานศิลปะปรากฏเป็นช่วง ๆ ตามสถานการณ์การเมือง เช่น ในยุคจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ช่วง พ.ศ. 2500 - 2506 นับว่าเป็นยุคมืดทางปัญญาเพราะรัฐควบคุมเสรีภาพในการแสดงออก รวมทั้งการแสดงศิลปะ เช่น สั่งห้ามฉายภาพยนตร์ที่วิจารณ์การเมือง การแสดงสด หรือผลงานวรรณกรรม ศิลปินและนักเขียนถูกปราบปราม โดยอาศัยอำนาจตามประกาศคณะปฏิวัติฉบับที่ 17 ที่ระบุว่าผู้ที่เผยแพร่ข้อความเท็จ ทำให้ประชาชนตื่นตกใจ ปลุกปั่น ยั่วให้เกิดความไม่สงบและขัดต่อความสงบเรียบร้อยหรือขัดต่อศีลธรรมอันดีจะถูกดำเนินคดี ทำให้ศิลปินและนักเขียนหัวก้าวหน้าหลายคนลี้ภัยออกนอกประเทศ เช่น ศรีบูรพา หลายคนถูกจับกุมโดยปราศจากข้อหา เช่น อิศรา อมันตกุล นอกจากนั้นรัฐยังสั่งปิดสำนักพิมพ์จำนวนมาก

กุหลาบ สายประดิษฐ์ (2488–2517) เจ้าของนามปากกา "ศรีบูรพา" ที่รู้จักกันโดยทั่วไป มีบทประพันธ์ที่มีชื่อเสียง เช่น ข้างหลังภาพ สงครามชีวิต ลูกผู้ชาย แลไปข้างหน้า ฯลฯ เขาเป็นนักหนังสือพิมพ์ยุคบุกเบิก เคย

²⁵ แชลินเดินทางจากอังกฤษไปสหรัฐอเมริกาครั้งแรกใน ค.ศ. 1910 เพื่อแสดงละครเวที จากนั้นได้ย้ายไปตั้งถิ่นฐานที่อเมริกาใน ค.ศ. 1913 และเข้าสู่วงการภาพยนตร์ฮอลลีวูดเขาได้รับการยกย่องว่าเป็นบุคคลสำคัญที่เปลี่ยนแปลงวงการภาพยนตร์ ผลงานหลายเรื่องของเขาสะท้อนปัญหาสังคม ต่อต้านการเหยียดสีผิว และลัทธิฟาสซิสต์

ถูกจับกุมคุมขังหลายครั้งและในที่สุดได้ลี้ภัยไปยังประเทศจีนใน พ.ศ. 2501 หลังจากที่ถูกจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ก่อการรัฐประหารและจับกุมปัญญาชนและประชาชนจำนวนมาก (Sarakadee Lite, ม.ป.ป.)

อิศรา อมันตกุล (2464-2512) เป็นนักเขียนและนักหนังสือพิมพ์ผู้เคยร่วมงานกับหนังสือพิมพ์หลายฉบับและมีผลงานเขียนหลากหลายรูปแบบ เช่น นวนิยาย สารคดี บทความ และเรื่องแปล เขาถูกจับกุมข้อหาหมิ่นการกระทำอันเป็นคอมมิวนิสต์หลังการรัฐประหารของจอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ทำให้ถูกจำคุกนาน 5 ปี จนกระทั่งได้รับการปล่อยตัวเมื่อปี พ.ศ. 2512 (sarakadee magazine, 2556)

หลังการรัฐประหารปี พ.ศ. 2557 รัฐบาลคณะรักษาความสงบแห่งชาติ (คสช.) มีการจำกัดการแสดงความคิดเห็นของประชาชนอย่างเข้มงวด ศิลปะที่สื่อสารประเด็นการเมือง สังคม หรือสิทธิมนุษยชน ถูกปิดกั้น เซ็นเซอร์ หรือแม้แต่ทำลายผลงาน หนึ่งในกรณีที่ถูกพูดถึงมาก คือการคุกคาม "Rap Against Dictatorship" กลุ่มผู้ผลิตเพลง "ประเทศกูมี" ที่วิพากษ์วิจารณ์ปัญหาการเมืองไทยอย่างตรงไปตรงมา เมื่อมีการเผยแพร่เพลงพร้อมมิวสิกวิดีโอ ใน พ.ศ. 2561 เจ้าหน้าที่รัฐข่มขู่และติดตามศิลปินในกลุ่ม เพราะมองว่าผลงานดังกล่าวเป็นภัยต่อความมั่นคงของรัฐ (Matichon Online, 2561) อีกตัวอย่างคือ นิทรรศการ "ศิลปะปลดแอก" (Art for Freedom) ที่จัดขึ้นในปี พ.ศ. 2563 โดยนักศึกษาและกลุ่มศิลปินเพื่อสื่อสารเรื่องสิทธิมนุษยชนและเรียกร้องการปฏิรูปสังคม นิทรรศการนี้ถูกเจ้าหน้าที่เข้าตรวจสอบ บางผลงานถูกขอให้ถอดออก เนื่องจากถูกมองว่าเป็นการหมิ่นสถาบันกษัตริย์ หรือยุยงปลุกปั่นทางการเมือง นอกจากนี้ ยังมีกรณีที่ผลงานศิลปะเชิงสัญลักษณ์ เช่น กราฟฟิตี "ยกเลิก 112" หรือภาพวาดสื่อถึงการปฏิรูปสถาบันกษัตริย์ ถูกเจ้าหน้าที่ลบออกจากกำแพงสาธารณะ รวมถึงการจับกุมและดำเนินคดีศิลปินที่สื่อสารข้อเรียกร้องทางการเมือง (พิชญ์สินี ชัยทวีธรรม, 2566)

12.4 ศิลปะเพื่อชีวิต ในสังคมไทย

สังคมไทยได้รับอิทธิพลจากแนวคิด "ศิลปะเพื่อชีวิต" ตามแนวคิดมาร์กซิสต์ซึ่งวิพากษ์การผลิตงานรับใช้ชนชั้นนายทุน ตัวอย่างเช่น การจัดตั้ง "กลุ่มจักรวรรดิศิลปิน" ในปี พ.ศ. 2487 เพื่อจะช่วยกันยกระดับศิลปินใน 5 สาขา ได้แก่ วรรณกรรม จิตรกรรม นาฏกรรม สถาปัตยกรรม และประติมากรรมให้เป็นวิชาชีพที่เลี้ยงตัวได้และไม่ถูกนายทุนเอารัดเอาเปรียบ มีคิดว่าศิลปะคืออาภรณ์ของศิลปิน ซึ่งสะท้อนแนวคิดที่ว่าศิลปะเป็นงานสูงส่งและบริสุทธิ์ ผลิตจากเสรีภาพทางความคิด อย่างไรก็ตาม กลุ่มนี้ยุติบทบาทในปีถัดมาเพราะขาดทุนทรัพย์และไม่อาจต้านทานกลไกตลาด ได้ (สมิทธิ์ ถนอมศาสนะ, 2548: 67-69)

แนวคิด "ศิลปะเพื่อชีวิต" ปรากฏเด่นชัดในงานของ ประเสริฐ ทรัพย์สุนทร (2456-2537)²⁶ ที่ตีพิมพ์หนังสือ "ชีวิตทัศน์" ในปี พ.ศ. 2492 ซึ่งรวมบทความที่เคยเผยแพร่เป็นตอนใน "นิตยสารมหาชน" ของพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทยตั้งแต่ปลาย พ.ศ. 2491 หนึ่งในนั้นมีบทความ "ศิลปะ-อนาจาร" ที่เสนอว่าศิลปะเกี่ยวข้องกับโครงสร้างชนชั้นและโจมตีแนวคิด "ศิลปะเพื่อศิลปะ" ซึ่งเป็นกระแสหลักในช่วงทศวรรษ 2480 ว่าเป็นความคิดแบบกรรมพันธุ์ ผลิตงานเพื่อเป็นสินค้าของนายทุนโดยไม่ยึดโยงกับประชาชน เขาเห็นว่าศิลปะสามารถช่วยให้สังคมเปลี่ยนแปลงได้ หากศิลปินต้องมียุทธศาสตร์ในการปลดแอกมนุษยชาติ อย่างไรก็ตาม ก่อนหน้านั้นประเสริฐเคยเขียนงานสนับสนุนแนวคิดชาตินิยมของจอมพล ป. พิบูลสงคราม ก่อนที่จะมีแนวคิดทางสังคมนิยมในภายหลัง (สมิทธิ์ ถนอมศาสนะ, 2548)

ในช่วงทศวรรษ 2490 นั้นแนวทาง "สังคมนิยมสังคมนิยม" (Social Realism) ของแมกซิม กอร์กี (Maxim Gorky, 1868-1936) นักเขียนชาวรัสเซียสะท้อนความทุกข์ยากของชนชั้นแรงงานและการต่อสู้เพื่อความเท่าเทียม มีอิทธิพลต่อปัญญาชนหัวก้าวหน้าของไทย ทั้งในด้านการผลิตงานวรรณกรรมและผลงานศิลปะ โดยมุ่งอธิบายสภาพสังคม เศรษฐกิจ การเมือง และปัญหาต่าง ๆ ตามความเป็นจริง เพื่อเปิดโปงการกดขี่เอารัดเอาเปรียบของชนชั้นปกครอง (เชิดชาย บุคดี,

²⁶ นักเขียนและกวี เคยรับราชการครู เป็นสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรของจังหวัดสุราษฎร์ธานีจากพรรคประชาธิปัตย์ เป็นกองบรรณาธิการ นิตยสารมหาชน และภายหลังเข้าร่วมพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย

2567) จิตร ภูมิศักดิ์ แปลนวนิยายเรื่อง "แม่" ของ กอ กี้ เป็นภาษาไทยใน พ.ศ. 2490 นวนิยายเรื่องนี้เขียนใน ค.ศ. 1906 (พ.ศ. 2449) ภายหลังได้รับยกย่องว่าเป็นวรรณกรรมสำคัญของรัสเซีย เป็นเรื่องที่กรมกรขายพยายามปลุกจิตสำนึกของเหล่าผู้ใช้แรงงานให้ต่อสู้กับการถูกเอารัดเอาเปรียบ โดยมีแม่ผู้ไม่ค่อยเข้าใจเรื่องการต่อสู้แต่ก็ให้การสนับสนุนอยู่ห่าง ๆ จนกระทั่งลูกชายถูกทางการจับกุมและคุมขัง แม่จึงเข้ามามีส่วนร่วมในการเคลื่อนไหวอย่างเต็มตัว

ศิลปะต้องเกื้อเพื่อชีวิต

ของมวลมิตรผู้ใช้แรงงานทุกแห่งหน

ใช้เพื่อศิลปะอย่างที่นับสัปดน

ใช้เพื่อตนศิลปินชีวินเดียว

(จิตร ภูมิศักดิ์, 2551: 47)

คำว่า "ศิลปะเพื่อชีวิต" ปรากฏในหนังสือรวมข้อเขียนด้านศิลปะของ "จิตร ภูมิศักดิ์" เรื่อง "ศิลปะเพื่อชีวิต ศิลปะเพื่อประชาชน" ซึ่งเขียนขึ้นราว พ.ศ. 2498 โดยใช้นามปากกา "ทีปกร" ตีพิมพ์ครั้งแรกราว พ.ศ. 2500 ในบริบทที่ขบวนการคอมมิวนิสต์มีบทบาทในสังคมไทยมากขึ้นเรื่อย ๆ นับตั้งแต่ทศวรรษ 2480 นักคิด นักเขียน และปัญญาชนฝ่ายก้าวหน้าหลายคนใช้ทฤษฎีมาร์กซิสม์เป็นฐานในการผลิตงานเขียน สร้างงานศิลปะ และวิพากษ์วิจารณ์สังคม โดยมีหลักคิดว่าศิลปะควรมีไว้รับใช้ประชาชน เปิดโปงการเอารัดเอาเปรียบของชนชั้นนำ และตีแผ่ความเป็นจริงของสังคม เพื่อปลดปล่อยประชาชน ด้วยการชี้แนะให้มองเห็นทางออก หรือเชิญชวนให้ต่อสู้เปลี่ยนแปลงไปสู่ชีวิตที่ดีกว่า จิตร ภูมิศักดิ์อ้างถึงความเห็นของ ลีโอ ตอลสตอย (Leo Tolstoy, 1828–1910) นักเขียนและนักปรัชญาชาวรัสเซียที่วิจารณ์ว่าสิ่งประดิษฐ์ที่มิดแต่ความวิจิตรพิสดารและให้ความบันเทิงใจนั้นไม่ใช่งานศิลปะ แต่เป็นเพียงงานฝีมือ (craftsmanship) เท่านั้น (Guest Writer, 2560; เชิดชาย บุคดี, 2567)

ในช่วงที่มีแนวคิด "ศิลปะเพื่อชีวิต" ในแวดวงนักเรียนศิลปะมีการแพร่หลายของแนวคิด "ศิลปะเพื่อศิลปะ" (Art for Art's Sake) หรือ "ศิลปะบริสุทธิ์" โดยเห็นว่าศิลปะมีคุณค่าในตัวเองเป็นผลงานสร้างสรรค์จากความรู้สึกนึกคิดและจิตใจของศิลปินโดยไม่มุ่งทำหน้าที่ใด ไม่ว่าในทางสังคม การเมือง หรือเชิงพาณิชย์ และไม่จำเป็นต้องมีการอธิบายหรือตีความให้เชื่อมโยงกับโลกภายนอก ศิลปินมีเสรีภาพที่จะผลิตผลงานโดยไม่อยู่ภายใต้อำนาจหรือความต้องการของใคร แนวคิดนี้ได้รับอิทธิพลจากศิลปะโรแมนติคที่นิยมในฝรั่งเศสช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 19

จิตร ภูมิศักดิ์ เคยวิจารณ์ว่ามหาวิทยาลัยศิลปากรแยกตัวออกจากประชาชนอย่างชัดเจน (สมิทธิ์ ถนอมศาสนะ, 2548: 61-63) อิทธิพลทางความคิดที่สำคัญของนักศึกษาศิลปากรและนักเรียนศิลปะในไทยมาจาก "ศิลป์ พีระศรี"²⁷ (ชื่อเดิมคือ Corrado Feroci, 2435–2505) ผู้วางรากฐานการสอนศิลปะแบบตะวันตกในประเทศไทย และรับราชการต่อเนื่องทั้งในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์และระบอบประชาธิปไตย จนถึงปัจจุบันยังมีข้อถกเถียงเกี่ยวกับจุดยืนทางศิลปะของเขา โดยมีงานเขียนของเขาเกี่ยวกับ "ศิลปะบริสุทธิ์" แปลเป็นไทยและเผยแพร่ในช่วงทศวรรษ 2500 ซึ่งคาดว่าลูกศิษย์ของเขาในมหาวิทยาลัยศิลปากรสนับสนุนแนวคิดนี้ ท่ามกลางความขัดแย้งระหว่างฝ่ายอนุรักษนิยมกับฝ่ายก้าวหน้า

อย่างไรก็ตาม ในเวลาต่อมาศิลปินร่วมเคลื่อนไหวทางการเมืองในช่วงการประท้วงของขบวนการนักศึกษาเพื่อขับไล่รัฐบาลเผด็จการในช่วง พ.ศ. 2516 ศิลปินหลายแขนงได้ผลิตสื่อต่าง ๆ เช่น คัทเอ๊าท์ ป้ายประกาศต่าง ๆ รวมทั้งจัดการแสดงด้านศิลปะวัฒนธรรม หลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม พ.ศ. 2516 ฝ่ายประชาชนสามารถผลักดันให้รัฐบาลเผด็จการหมดอำนาจ และจอมพลถนอม กิตติขจร ผู้นำเผด็จการต้องลี้ภัยออกนอกประเทศ จึงนับว่าช่วงเวลานั้นเป็นยุคที่ประชาธิปไตย

²⁷ ศิลปินชาวอิตาลีที่เข้ามารับราชการในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2466 (ปลายรัชกาลที่ 6) เป็นผู้วางหลักสูตรวิชาจิตรกรรมและประติมากรรมในระยะแรกของโรงเรียนประณีตศิลปสยาม ที่เขาก่อตั้งขึ้น ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นโรงเรียนศิลปากรแผนกช่าง และยกฐานะเป็นมหาวิทยาลัยศิลปากร ในวันที่ 12 ตุลาคม พ.ศ. 2486

แบ่งบาน และประชาชนมีสิทธิเสรีภาพทางความคิดมากขึ้น มีการผลิตงานวรรณกรรม กวี บทเพลง และผลงานศิลปะ ออกมามากมายเพื่อสะท้อนและวิพากษ์สังคม ศิลปินที่เคยร่วมเคลื่อนไหวทางการเมืองได้จัดตั้ง "แนวร่วมศิลปินแห่งประเทศไทย" ในช่วงปลาย พ.ศ. 2517 เปิดตัวที่มหาวิทยาลัยศิลปากร โดยมีศิลปินหลายแขนงในหลายสถาบันราว 30-40 คน มุ่งสร้างสรรค์กิจกรรมด้านศิลปะเพื่อสังคม มีการจัดกิจกรรมทางศิลปะหลายครั้ง เช่น "นิทรรศการศิลปะวัฒนธรรม ทาส" ใน พ.ศ. 2518 ที่หอประชุมใหญ่มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ร่วมกับองค์การนักศึกษามหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และอีกหลายองค์กร เสนอแนวคิดที่ว่าศิลปะวัฒนธรรมสัมพันธ์กับชีวิตและสังคม และวิพากษ์วิจารณ์ศิลปะวัฒนธรรมที่ไร้ประโยชน์ต่อสังคม (กวินพร เจริญศรี, 2566) แต่หลังจากเหตุการณ์วันที่ 6 ตุลาคม พ.ศ. 2519 เมื่อรัฐบาลปราบปรามการเคลื่อนไหวทางการเมือง ศิลปินเหล่านี้ก็กระจัดกระจายกันไป

12.5 ศิลปะต่อต้าน (Resistance Art)

ในทุกสังคมที่มีการจำกัดเสรีภาพทางความคิดมักปรากฏว่าประชาชนมีความพยายามใช้ศิลปะรูปแบบต่าง ๆ เพื่อต่อต้านอำนาจ เช่น ภาพวาด การ์ตูนล้อเลียน กราฟิตี้ โปสเตอร์ ป้ายคัทเอาต์ บทเพลง ดนตรี การแสดง ฯลฯ และแสดงให้เห็นว่ามีความผิดปกติเกิดขึ้นในสังคม โดยมีได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อการซื้อขายหรือสร้างรายได้แต่ต้องการสื่อสารความคิด และเผยแพร่หรือสนับสนุนอุดมการณ์บางอย่าง

นอกจากการต่อต้านในสถานการณ์ที่ไม่ปกติ การสร้างและแสดงออกซึ่ง "วัฒนธรรมย่อย" (subculture) ในสถานะสังคมปกติก็นับเป็นศิลปะต่อต้านรูปแบบหนึ่ง โดยเป็นการสร้างพื้นที่ให้กลุ่มของตน ซึ่งแตกต่างไปจากกลุ่มคนส่วนใหญ่ในสังคมได้รับการยอมรับ และท้าทายขนบจารีตของสังคมที่กีดกันกลุ่มคนที่แตกต่างให้เป็นกลุ่มคนชายขอบขณะที่รัฐมักสร้างบรรทัดฐานกำหนดว่าวิถีชีวิตแบบใดที่ถูกต้องเหมาะสม หรือเป็นเอกลักษณ์ของสังคม ซึ่งมักเป็นวัฒนธรรมของกลุ่มชนชั้นนำหรือผู้มีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจ เช่น การใช้ภาษา การนับถือศาสนา การแต่งกาย การรับประทานอาหาร ขนบธรรมเนียมประเพณี ฯลฯ กลุ่มคนที่มีวิถีชีวิตหรือวัฒนธรรมที่แตกต่างจากวัฒนธรรมหลักจะถูกเลือกปฏิบัติเพราะถูกมองว่ามีความ "เบี่ยงเบน" (ดู 12.2)

อี พี ทอมป์สัน (Edward Palmer Thompson, 1924–1993) นักประวัติศาสตร์และนักสังคมนิยมนิยายภาษาอังกฤษสายมาร์กซิสต์ เขียนหนังสือ "The Making of the English Working Class" (1963) อธิบายว่าไม่ควรมีวัฒนธรรมใดที่ถูกตัดสินคุณค่าว่าสูงหรือต่ำ หรือสร้างบรรทัดฐานกำหนดว่าอะไรเป็นวัฒนธรรมหรือไม่ เพราะไม่ว่าจะเป็นชนชั้นสูงหรือชนชั้นล่างต่างมีวัฒนธรรมของตนเองทั้งสิ้น เขายังมองว่าวัฒนธรรมไม่จำเป็นต้องมาจากการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่นเสมอไป แต่อาจมาจากการประสบการณ์และการต่อสู้ของผู้คน วัฒนธรรมจึงเปลี่ยนแปลงได้เสมอ ทอมป์สันอธิบายถึงชนชั้นแรงงานในอังกฤษว่าพวกเขาไม่ได้เป็นเพียงผลผลิตของระบอบทุนนิยม แต่ได้สร้างวัฒนธรรมและอัตลักษณ์ผ่านการต่อสู้ทางสังคมและการเมือง มีการผลิตงานวรรณกรรมและศิลปะที่สะท้อนวิถีชีวิตของชนชั้นแรงงาน การจัดตั้งสหภาพแรงงาน การรวมกลุ่มชุมนุมประท้วง ฯลฯ การแสดงออกเหล่านี้เป็นวัฒนธรรมทั้งสิ้นและเป็นการตอบโต้และท้าทายวัฒนธรรมของชนชั้นนำที่ทั้งควบคุมและกดขี่ชนชั้นล่างโดยอาศัยศาสนา ระบบการศึกษา และกฎหมาย

มุมมองที่ว่าศิลปะเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม และการแสดงออกทางวัฒนธรรมเป็นรูปแบบหนึ่งของการต่อสู้ในชีวิตประจำวัน ทำให้มีการศึกษาการแสดงออกทางศิลปะและวัฒนธรรมของกลุ่มคนต่าง ๆ มากขึ้น ซึ่งพบว่างานศิลปะ เช่น ภาพวาด ประติมากรรม สื่อ ฯลฯ ถูกใช้ทั้งสนับสนุนระบอบอำนาจและทั้งวิพากษ์วิจารณ์และต่อต้านอำนาจ และงานศิลปะเหล่านี้สามารถจุดประกายให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองได้

ศิลปะประท้วง (Protest Art)

การผลิตผลงานศิลปะในหลายกรณีมุ่งท้าทายและต่อต้านอำนาจรัฐ โครงสร้างทางสังคม และวัฒนธรรม หรือวิพากษ์วิจารณ์อุดมการณ์ครอบงำ ฯลฯ โดยการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์เพื่อสร้างความตระหนักถึงปัญหาต่าง ๆ หรือบอก

เล่าระบายความรู้สึกของผู้คนที่ถูกกดขี่และปิดกั้นเสรีภาพ งานศิลปะถูกใช้เป็นส่วนประกอบในการชุมนุมประท้วงต่าง ๆ โดยมักปรากฏในรูปแบบภาพวาด กราฟิตี้ การแสดง ดนตรี วรรณกรรม และภาพยนตร์ ฯลฯ ที่เข้าใจและเข้าถึงได้ง่าย อาจแสดงออกอย่างตรงไปตรงมา หรือการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์เพื่อสื่อเกี่ยวกับสิทธิมนุษยชน ความยุติธรรม ความเหลื่อมล้ำ และการเอารัดเอาเปรียบ ฯลฯ การใช้ศิลปะเพื่อต่อต้านอำนาจแม้ไม่ส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างอำนาจอย่างฉับพลันทันที แต่ก็เป็นการสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรมเพื่อให้ประชาชนสื่อสารความคิดเห็นของตนออกไป ศิลปะประเภทนี้มักเป็นจุดเริ่มต้นที่ทำให้เกิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมที่แผ่ขยายเป็นวงกว้าง

กราฟิตี้ (Graffiti) นิยมใช้เพื่อการประท้วง โดยใช้สีสเปรย์ สีโปสเตอร์ หรืออุปกรณ์อื่น ๆ ชีตเขียนข้อความ สัญลักษณ์ หรือรูปภาพบนพื้นผิวสาธารณะ เช่น กำแพง อาคาร ทางเดิน ฯลฯ ซึ่งเป็นการกระทำที่ต้องห้ามตามกฎหมาย การสร้างงานศิลปะรูปแบบนี้จึงท้าทายอำนาจและต่อต้านระเบียบสังคมตั้งแต่เริ่มต้น อาจทำให้ผู้สร้างผลงานถูกจับกุม ดำเนินคดีโทษฐานการทำลายทรัพย์สินสาธารณะ กราฟิตี้ไม่เน้นความงามตามมาตรฐาน แต่มุ่งโจมตีและต่อต้านระเบียบและมาตรฐาน กราฟิตี้มักใช้เพื่อแสดงความไม่พอใจต่อระบบการเมืองการปกครอง ประท้วงรัฐ โดยเฉพาะในสังคมที่มีการควบคุมหรือห้ามแสดงความคิดเห็นอย่างเข้มงวด รวมทั้งใช้สะท้อนปัญหาสังคม เช่น ความยากจน ความเหลื่อมล้ำ ความไม่เป็นธรรม หรือการต่อต้านระบบทุนนิยม

แบงก์ซี (Banksy) เป็นศิลปินกราฟิตี้ชาวอังกฤษที่มีชื่อเสียงระดับโลก แต่ไม่มีใครทราบตัวตนที่แท้จริงของเขา ผลงานของเขามีอารมณ์ขัน เสียดสี วิพากษ์วิจารณ์สังคม การเมือง ทุนนิยม และอำนาจรัฐ เขาเริ่มมีชื่อเสียงในช่วงทศวรรษที่ 1990 จากผลงานกราฟิตี้ในเมืองบริสตอล ประเทศอังกฤษ Banksy ใช้เทคนิค stencil graffiti คือการพ่นสีผ่านแผ่นแม่แบบ เพื่อทำงานได้รวดเร็วและหลีกเลี่ยงการถูกจับกุมได้ง่าย ตัวอย่างผลงาน เช่น "Balloon Girl" ภาพเด็กหญิงปล่อยลูกโป่งรูปหัวใจ เป็นสัญลักษณ์ของความไร้เดียงสาและความหวังที่กำลังหลุดลอยจากสังคม "There is Always Hope" ข้อความที่สื่อถึงความหวังท่ามกลางความโหดร้ายและความไม่แน่นอนของโลก ศิลปะบนกำแพงกั้นระหว่างอิสราเอลและปาเลสไตน์ เป็นภาพเด็กที่คล้ายกำลังแหย่กำแพงเพื่อมองโลกอีกด้านหนึ่ง ซึ่งเป็นการตั้งคำถามถึงเสรีภาพและการแบ่งแยกทางการเมือง ผลงานของเขามีอิทธิพลต่อศิลปะร่วมสมัยและถูกนำไปประมูลในราคาสูง บางชิ้นถูกออกแบบให้ทำลายตัวเองในระหว่างการประมูล เช่น "Girl with Balloon" ที่มีเครื่องทำลายเอกสารซ่อนไว้ในกรอบและทำลายภาพบางส่วนทันทีหลังการประมูลจบ (ภาณุ บุญพิพัฒนาพงศ์, 2562)

ภาพที่ 12.2 Girl with Balloon (2002)

ที่มา: Banksy Explained. (n.d.)

ศิลปะล้อเลียน (Satirical Art)

ศิลปะล้อเลียนเป็นการทำทนายอำนาจแบบสันติวิธีด้วยการผลิตผลงานศิลปะที่มุ่งล้อเลียน เสียดสี หรือวิพากษ์วิจารณ์ผู้มีอำนาจ แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับสังคม การเมือง และวัฒนธรรม การเสียดสีล้อเลียนเป็นการต่อต้านที่ทำได้ง่าย พบได้ในหลากหลายรูปแบบ เช่น การพูดจาล้อเลียนเสียดสี การเล่าเรื่องอย่างกำกวม รวมทั้งการวาดภาพการ์ตูนล้อเลียน ที่มีผลต่อการลดทอนความชอบธรรมในการใช้อำนาจของบุคคลหรือสถาบันที่ถูกยกย่องให้มีสถานะสูงส่งศักดิ์สิทธิ์ หรือนำเกรงขามให้กลายเป็นสิ่งที่ตลกขบขัน ไร้แก่นสาร และสามารถทำให้บรรยากาศความตึงเครียดของการต่อสู้และต่อต้านบรรเทาลงได้ การสร้างความขบขันยังทำให้กลุ่มผู้ต่อต้านเกิดความรู้สึกเป็นพวกเดียวกันและลดความกลัวในการเผชิญหน้ากับฝ่ายที่มีอำนาจมากกว่า (จันจิรา สมบัติพูนศิริ, 2558) การต่อสู้แบบนี้เรียกว่าเป็น "อาวุธของผู้อ่อนแอ" (Weapons of the Weak) รูปแบบหนึ่ง (Scott, 1985) ที่แสดงออกถึงการไม่ยอมจำนนต่ออำนาจ

การใช้อำนาจควบคุมการล้อเลียนและเสียดสีทำได้ยากกว่าการควบคุมการประท้วงหรือการแสดงออกอย่างตรงไปตรงมา เพราะการล้อเลียนมีลักษณะไม่เป็นทางการ อาศัยภาษา ภาพ และสัญลักษณ์ที่ต้องตีความ สิ่งที่ "ละไว้ในฐานที่เข้าใจ" หรือพาดพิงถึง "คนที่คุณก็รู้ว่าใคร" ยากที่จะระบุให้ชัดเจนว่าการกระทำนั้นเข้าข่ายฝ่าฝืนระเบียบ กฎหมาย หรือเป็นการละเมิดและหมิ่นประมาทผู้อื่นหรือไม่ การล้อเลียนผ่านสื่อสังคมออนไลน์ยิ่งควบคุมยาก เพราะเนื้อหาสามารถเผยแพร่และส่งต่ออย่างรวดเร็วแบบกระจายศูนย์

งานศิลปะล้อเลียนมักขับเน้นหรือขยายให้เห็นความผิดปกติ ความบกพร่อง หรือความย้อนแย้งของโครงสร้างอำนาจหรือบรรทัดฐานทางสังคม เพื่อกระตุ้นให้ผู้รับสื่อมองเห็น ตั้งข้อสังเกต และตั้งคำถามต่อสภาวะดังกล่าว ภาพวาดล้อเลียนมักบิดเบือนสัดส่วนหรือความสมจริง เพื่อย้ำข้อบกพร่องหรือความไม่สมเหตุสมผล มุ่งสร้างอารมณ์ขันมากกว่าความงามตามขนบ ศิลปะการแสดง (performance art) มักใช้ร่างกายของผู้แสดง พื้นที่สาธารณะ และสัญลักษณ์ต่าง ๆ ในบรรดาศิลปะล้อเลียนทั้งหมด โปสเตอร์และภาพวาดเป็นรูปแบบที่นิยมมากที่สุด เพราะสื่อสารได้กระชับ เข้าถึงผู้ชมวงกว้าง และเผยแพร่ซ้ำได้ง่าย

มิคาอิล บักติน (Mikhail Bakhtin, 1895-1975) นักทฤษฎีวรรณกรรมชาวรัสเซีย เสนอแนวคิด "คาร์นิวัลลิซึม" (Carnivalism) จากการวิเคราะห์งานเทศกาลคาร์นิวัลในยุคกลางของยุโรป ที่ชนชั้นล่างใช้การแสดงล้อเลียน เสียดสี และสร้างความขบขันต่อกษัตริย์และนักบวช อาจใช้ถ้อยคำหยาบคาย กริยาหยาบโลนโดยไม่ถูกกลังโทษ ในช่วงเวลาดังกล่าวประชาชนทุกชนชั้นสามารถแสดงออกได้อย่างเสรี ปลดปล่อยตนเองจากข้อจำกัดทาง ศีลธรรม และลำดับชั้นอำนาจได้ชั่วคราว บักตินมองว่าเทศกาลเป็น "พื้นที่ของการต่อต้าน" ที่สะท้อนเสียงที่หลากหลายของประชาชน ทำให้ศิลปะและวัฒนธรรมมีอิสระ แม้ว่าจะเป็นเพียงชั่วคราวแต่ก็มีพลังในการต่อต้าน และสั่นคลอนความศักดิ์สิทธิ์ของผู้มีอำนาจ ทำให้สิ่งที่เคยถูกมองว่าสูงส่งศักดิ์สิทธิ์ก็กลายเป็นสิ่งที่ถูกตั้งคำถามและวิพากษ์วิจารณ์ได้ ซึ่งสวนทางกับการจัดระเบียบสังคมในสภาวะปกติ (Bakhtin, 1984)

เมื่อประยุกต์แนวคิดของบักตินจะพบว่าศิลปะล้อเลียนและเสียดสีผู้มีอำนาจปรากฏอยู่เสมอในวัฒนธรรมไทย เช่น ในนิทานพื้นบ้าน ละครจกร ๗ วงศ์ ๗ การแสดงลิเก หนังตลก ที่มักทำให้ตัวละครที่เป็นชนชั้นสูงกลายเป็นตัวตลก หรือในชีวิตประจำวันจะพบการใช้คำราชาศัพท์และภาษาทางการผิดบริบทเพื่อประชดประชัน ในสื่อสังคมออนไลน์มีการใช้ มีม (memes) และเนื้อหาเสียดสี ไปจนถึงการแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ในการชุมนุมประท้วง ซึ่งเป็นตัวอย่างของการใช้ "พื้นที่คาร์นิวัล" เพื่อสะท้อนเสียงที่แตกต่างและท้าทายอำนาจ

อย่างไรก็ตาม การล้อเลียนเสียดสีอาจมีผลเพียงระบายความอัดอั้นใจ หรือตั้งคำถามต่อการใช้อำนาจ แต่อาจไม่เกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างอย่างเป็นรูปธรรม (จันจิรา สมบัติพูนศิริ, 2558) นอกจากนั้น ยังอาจสร้างความขัดแย้งรุนแรงขึ้นได้ ดังกรณีนิตยสารการ์ตูน "Charlie Hebdo" ของฝรั่งเศสซึ่งดำเนินการมาตั้งแต่ ค.ศ. 1970 ถูกคนบุกเข้าโจมตี และสังหารนักเขียนการ์ตูน พนักงาน และเจ้าหน้าที่ตำรวจ ทำให้มีผู้เสียชีวิตรวม 17 คน และมีผู้บาดเจ็บอีกจำนวนมาก ในวันที่ 7 มกราคม ค.ศ. 2015 (พ.ศ. 2558) จากความไม่พอใจที่มีการตีพิมพ์การ์ตูนล้อเลียนศาสดาผู้หมัด

ของศาสนาอิสลามบ่อย ๆ นิตยสารมักวิจารณ์ศาสนาและการเมือง ผู้ก่อเหตุเป็นกลุ่มอิสลามิสต์ (Said และ Chérif Kouachi) แสดงออกชัดเจนว่าทำเพื่อล้างแค้น หลังเหตุการณ์มีการไว้อาลัยต่อการสูญเสียโดยมีผู้เข้าร่วมนับล้านคน โดยมองว่าการเขียนการ์ตูนเป็นการใช้เสรีภาพในการแสดงออก และใช้สโลแกน "Je Suis Charlie" (ฉันคือชาลี) แต่ก็มีฝ่ายที่มองว่าไม่ควรใช้เสรีภาพลบหลู่ความเชื่อของผู้อื่น (BBC, 2020) อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากเหตุการณ์นั้น ใน ค.ศ. 2020 นิตยสารก็ยังตีพิมพ์การ์ตูนล้อเลียนศาสดาผู้หมัดอีกและเกิดถูกต่อต้านจากชาวมุสลิมทั่วโลก (Leicester, 2025)

ในประเทศไทยก็มีภาพล้อเลียนปรากฏตามจิตรกรรมฝาผนังของวัดต่าง ๆ ที่เป็นแหล่งข้อมูลสำคัญที่สะท้อนภาพสังคมในอดีต ส่วนภาพวาดการ์ตูนได้รับอิทธิพลจากตะวันตกปรากฏในสื่อสิ่งพิมพ์ราวสมัยรัชกาลที่ 5 – 6 ซึ่งเป็นช่วงที่ธุรกิจหนังสือพิมพ์ขยายตัว รวมทั้งมีภาพวาดการ์ตูนผีพระหัตถ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ *ดุสิตสมิต* และสมุดภาพอื่น เช่น ภาพ "ขุนนางซีเกียจ" วิจารณ์ข้าราชการที่ไม่สนใจทำงาน ภาพ "ผีซีโก้ง" กล่าวถึงการโกงกินในระบอบราชการ ภาพ "ผู้ตีแต่เปลือก" วิพากษ์ชนชั้นสูงที่ไร้จิตสำนึก ส่วนหนังสือพิมพ์อื่น ๆ เช่น *สยามรีวิว* *บางกอกการเมือง* *ไทยสยาม* ฯลฯ ได้ตีพิมพ์การ์ตูนล้อการเมืองที่วาดโดยสามัญชนออกมาเรื่อย ๆ มีเนื้อหาเกี่ยวกับนโยบายรัฐและจากการปฏิรูปสังคมเศรษฐกิจ เช่น ภาพขุนนางกำลังดื่มสุราแต่ประชาชนฝ่ายผอมอดอยาก ภาพสะท้อนว่านายจ้างขูดรีดกรรมกรอย่างไม่เป็นธรรม เป็นต้น

การ์ตูนล้อการเมืองมีเนื้อหาเข้มข้นในช่วงเกิดกระแสเรียกร้องการเปลี่ยนแปลงการปกครอง โดยแสดงความไม่พอใจระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และวิพากษ์โครงสร้างที่รวมศูนย์อำนาจอยู่ในชนชั้นนำ (ศิลปวัฒนธรรม, 2565) หลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 การ์ตูนล้อการเมืองยังคงปรากฏในสื่อสิ่งพิมพ์ เช่น *หนังสือพิมพ์ไทยใหม่* และ *สุภาพบุรุษ* ซึ่งวิพากษ์การทำงานของรัฐบาล นักการเมือง และสถานการณ์บ้านเมืองในระบอบใหม่ สะท้อนให้เห็นความขัดแย้งและความไม่ลงรอยภายในชนชั้นนำเองในช่วงสงครามเย็น การ์ตูนล้อการเมืองกลายเป็นเครื่องมือของสงครามอุดมการณ์ ทั้งฝ่ายรัฐบาลที่ต่อต้านคอมมิวนิสต์ และฝ่ายซ้ายที่วิพากษ์รัฐและจักรวรรดินิยม ต่างใช้ภาพล้อและการเสียดสีเพื่อสร้างภาพแทนของ "ศัตรู" และปลูกเร้าอารมณ์ความรู้สึกของประชาชน

ทุกวันนี้การ์ตูนล้อยังปรากฏอยู่ในสื่อสิ่งพิมพ์และสื่อออนไลน์ โดยเฉพาะในช่วงที่เกิดการรัฐประหารหรือช่วงรัฐบาลเผด็จการที่จำกัดเสรีภาพสื่อ การเสียดสีผ่านภาพการ์ตูนกลายเป็นช่องทางสำคัญในการหลบเลี่ยงการควบคุมและการเซ็นเซอร์ ด้วยลักษณะที่สื่อสารผ่านสัญลักษณ์ อุปมา และอารมณ์ขัน

ในสังคมไทยในช่วงปี พ.ศ. 2563 มีการเคลื่อนไหวทางการเมืองเกิดขึ้นหลากหลายรูปแบบทั้งการชุมนุมบนท้องถนน และการใช้ศิลปะในการแสดงออก เช่น การใช้ภาพการ์ตูนล้อเลียนสถาบันกษัตริย์ การแสดงละครใบ้ เพลงแร็ปชื่อ "ประเทศกูมี" ของกลุ่มศิลปิน "Rap Against Dictatorship" การแสดงกราฟิตี้ด้วยคำว่า "ยกเลิก 112" หรือภาพ "ชูสามนิ้ว" ตามกำแพงและพื้นที่สาธารณะต่าง ๆ การใช้แพลตฟอร์มด้วยการยื่นยื่น ๆ เพื่อประท้วงอย่างสงบ การจัด "นิทรรศการศิลปะปลดแอก" วาดภาพของผู้ถูกจับกุมแล้วนำภาพมาทำข้าว การจัดกิจกรรมแสดงศิลปะอย่าง *Thammasat Art Fest* ที่ให้ประชาชนนำผลงานวิพากษ์สังคมการเมืองมาจัดแสดง รวมทั้งมีการวาดภาพ ตัดต่อภาพ สร้างมีมทางการเมืองเกี่ยวกับบุคคลที่มีบทบาททางการเมืองเผยแพร่บนสื่อสังคมออนไลน์ สะท้อนให้เห็นบทบาทของศิลปะในฐานะเครื่องมือทางการเมือง โดยเป็นการสื่อสารทางเลือก และพื้นที่ปลอดภัยสำหรับประเด็นที่ไม่สามารถพูดได้อย่างเปิดเผยในสังคม เมื่อช่องทางหลักถูกควบคุมหรือปิดกั้น อย่างไรก็ตาม ศิลปะไม่ใช่พื้นที่ปลอดภัยเสมอไป เพราะไม่ได้เป็นอิสระจากการควบคุมของรัฐ ในหลายช่วงเวลาผู้ผลิตงานศิลปะ ยังถูกจับกุม และใช้กฎหมายคุกคามเมื่อเนื้อหาถูกตีความว่า "กระทบต่อความมั่นคง" แม้งานศิลปะหรือการ์ตูนล้อจะใช้ความกำกวมและสัญลักษณ์เพื่อให้ผู้ชมตีความได้หลากหลาย แต่อำนาจในการนิยามความหมายขั้นสุดท้ายมักอยู่ที่รัฐหรือกลไกทางกฎหมายที่กำหนดว่าสัญลักษณ์ใด "เกินเลย" หรือ "เข้าข่ายความผิด" และใช้การตีความนั้นเป็นฐานในการดำเนินคดี

ดังนั้น ศิลปะจึงมีบทบาทในสองด้าน ด้านหนึ่งเป็นพื้นที่แห่งการต่อรองและการต่อต้าน เปิดโอกาสให้เสียงที่ถูกกดทับได้ปรากฏในสาธารณะ กระตุ้นให้สังคมตระหนักถึงปัญหาและความไม่เป็นธรรม ตลอดจนการสร้างพื้นที่สาธารณะ

ใหม่โดยเฉพาะในโลกออนไลน์ ซึ่งประชาชนสามารถใช้ความคิดสร้างสรรค์แสดงออกถึงความเชื่อ ความไม่พอใจ และต่อต้านโครงสร้างอำนาจได้ แต่อีกด้านหนึ่งก็เป็นพื้นที่ที่ถูกกำกับควบคุมและลงโทษได้เช่นกัน

12.6 สรุปท้ายบท

ศิลปะและการเมืองมีความสัมพันธ์กันมาตลอดในทุกยุคสมัย แม้ว่าศิลปินจะไม่ได้ตั้งใจสร้างงานเพื่อสื่อสารประเด็นทางการเมืองโดยตรง แต่ศิลปะก็ "เป็นการเมือง" ในตัวเอง เพราะมันดำรงอยู่ภายใต้โครงสร้างความสัมพันธ์เชิงอำนาจ ไม่ว่าจะเป็นอำนาจในการกำหนดว่าอะไรนับเป็นศิลปะ ใครมีสิทธิสร้าง ใครมีสิทธิวิจารณ์ หรือใครเป็นผู้สนับสนุน และควบคุมทุนทรัพย์และพื้นที่จัดแสดง

ในด้านหนึ่ง ศิลปะถูกใช้เป็นเครื่องมือของรัฐและชนชั้นนำในการสร้างความชอบธรรมและสถาปนาอำนาจ ไม่ว่าจะเป็นผ่านสถาปัตยกรรม อนุสาวรีย์ พิธีกรรม หรือภาพตัวแทนที่ผลิตซ้ำอุดมการณ์หลักของสังคม ศิลปะในลักษณะเป็น "สัญลักษณ์แห่งอำนาจ" ที่ทำให้โครงสร้างทางการเมืองดูงดงาม เป็นธรรมชาติ และควรค่าแก่การยอมรับ การอุปถัมภ์ ศิลปะจึงส่งผลต่อการกำกับทิศทางความหมายและการรับรู้ของสาธารณะ แต่ในอีกด้านหนึ่ง ศิลปะก็เป็นพื้นที่ของเสรีภาพ ศิลปินสามารถใช้สัญลักษณ์ ภาพ เสียง หรือการแสดงออกเชิงสร้างสรรค์ เพื่อท้าทายอำนาจ เปิดโปงความอยุติธรรม และถ่ายทอดประสบการณ์ของผู้ถูกกดขี่ รวมทั้งใช้เป็นส่วนสำคัญในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ต่อต้านการกดขี่ ความอยุติธรรม และความรุนแรง

ความสัมพันธ์ระหว่างศิลปะกับการเมืองจึงไม่อาจพิจารณาเฉพาะเนื้อหาของงานศิลปะว่าสื่อถึงการเมืองหรือไม่ แต่เป็นความสัมพันธ์เชิงโครงสร้างในกระบวนการผลิต การเผยแพร่ และการตีความงานศิลปะเอง ศิลปะสามารถเป็นทั้งเครื่องมือของอำนาจและพื้นที่ของการต่อต้าน ขึ้นอยู่กับว่าใครเป็นผู้กำหนดความหมาย ใครเป็นผู้ใช้ และใครเป็นผู้รับสาร ด้วยความสามารถในการเข้าถึงและสื่อสารโดยไม่จำเป็นต้องใช้ถ้อยคำ ศิลปะจึงมีพลังในการกระตุ้นความคิด ตั้งคำถาม และกระตุ้นให้มีวิพากษ์วิจารณ์ทางการเมือง

หากพิจารณาในมุมกว้าง ศิลปะเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรม ซึ่งสะท้อนวิถีชีวิต ความเชื่อ และจารีตปฏิบัติของมนุษย์ในแต่ละยุคสมัย การแสดงออกเชิงศิลปะไม่ได้จำกัดอยู่เพียงผลงานของศิลปินที่ได้รับการยอมรับ แต่ยังรวมถึงรูปแบบการแสดงออกทางสังคมอื่น ๆ เช่น การแต่งกาย การเจาะร่างกาย หรือแม้แต่การตกแต่งยานพาหนะ ซึ่งทั้งหมดล้วนมีความหมายทางสังคมและสามารถสื่อสารอัตลักษณ์หรือท้าทายโครงสร้างอำนาจได้เช่นกัน ดังนั้น ศิลปะจึงไม่ใช่เพียงสิ่งสวยงาม แต่เป็นพื้นที่ของการปะทะต่อรองทางอำนาจ และเป็นแรงผลักดันสำคัญที่สามารถเปลี่ยนแปลงสังคมได้

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กมลวรรณ บุญโพธิ์แก้ว.

2560. *การเมืองของการสร้างงานศิลปะ: ขาดทุนอันพันธของปฏิบัติการนิทรรศการ ศิลปะในประเทศไทยหลัง พ.ศ. 2540*. วิทยานิพนธ์ดุษฎีมหาบัณฑิตนิพนธ์, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

กวินพร เจริญศรี.

2566. "'๕๐ ปี ๑๔ ตุลา ศิลปะจึกสำแดง' Protest". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://pridi.or.th/th/content/2023/11/1746>.

จันจิรา สมบัติพูนศิริ.

2558. **หัวร่อต่ออำนาจ: อารมณ์ขันและการประท้วงด้วยสันติวิธี**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

จิตร ภูมิศักดิ์.

2551. **ถึงร้อยดาวพรายกระจายแสง**. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ฟาเดียวกัน.

เชิดชาย บุคดี.

2567. "อิทธิพลแนวคิด "ศิลปะเพื่อชีวิต" ต่อการผลิตงานเขียนว่าด้วยอีสานในทศวรรษ 2490". *วารสารประวัติศาสตร์ ธรรมศาสตร์*, 11 (2): 93–117.

เดวิด คอตติงตัน.

2558. **ศิลปะสมัยใหม่ ความรู้แบบพกพา**. (จณัญญา เตรียมอนูรักษ์ แปล). สำนักพิมพ์ Open World.

เทอริล, รอส.

2517. **แผ่นดินใหญ่จีนในสายตาศาสตราจารย์ชาวออสเตรเลีย**. กรุงเทพฯ: บริษัทการพิมพ์แม่ศรีเรือน.

นันทวัฒน์ ฉัตรอุทัย.

2556. "การศึกษา Popular Culture แบบเอดเวิร์ด ธอมป์สัน"; ใน ยุคติ มุกดาวิจิตร (บ.ก.), **วัฒนธรรมต่อต้าน**, (หน้า 109-173). กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.

นพพร ประชากุล.

2552. **ยอกอักษร ย้อนความคิด เล่ม 2 ว่าด้วยสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์**, กรุงเทพฯ: อ่าน.

พิชญ์สินี ชัยทวีธรรม.

2566. "คุยกับ 2 ศิลปินข้างถนน เมื่อศิลปะถูกปิดกั้นด้วยกฎหมายและอำนาจนิยม". *ประชาไท* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 25 สิงหาคม 2568 จาก <https://prachatai.com/journal/2023/09/105979>.

ภาณุ บุญพิพัฒนาพงศ์.

2561. "Pop Art ทลายกรอบขนชั้นด้วยศิลปะประชานิยม (ตอนแรก)". *The Momentum* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 25 สิงหาคม 2568 จาก <https://themomentum.co/pop-art-1/>.

2562. "Graffiti & Street Art (2) ศิลปะชวนฉุกคิด กับความเจ็บแสบที่ Banksy มอบให้". *The Momentum* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 25 สิงหาคม 2568 จาก <https://themomentum.co/art-and-politic-graffiti-street-art-2-banksy/>.

ลลิต วิสุทธิโสภณ.

2559. **การใช้ภาพถ่ายในงานศิลปะเชิงความคิด**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร.

ศิริพร ดาบเพชร.

2560. **การเปลี่ยนแปลงด้านสังคมและผลกระทบต่อสังคมจีนตั้งแต่สมัยปฏิวัติวัฒนธรรม**. รายงานวิจัยสนับสนุนโดยสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

ศิลปวัฒนธรรม.

2565. "'การ์ตูน-การ์ตูนล้อการเมือง' ศิลปะที่สร้างแรงสั่นสะเทือนการเมืองไทย". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 15 กุมภาพันธ์ 2568 จาก https://www.silpa-mag.com/history/article_86311.

สมิทธิ์ ถนอมศาสนะ.

2548. **ประวัติศาสตร์นิพนธ์แนวคิด "ศิลปะเพื่อชีวิต" (พ.ศ. 2492-2501)**. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สำนักพิมพ์สมมติ.

2564. "ฮิปปี บุปผาชน วรรณกรรมยุคบีท | จุดกำเนิดเสรีภาพของหนุ่มสาว". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 25 สิงหาคม 2568 จาก <https://www.sm-thaipublishing.com/content/5770/beat-generation-hippie>.

วนิดา เปรมวุฒิ.

2523. *การศึกษาเชิงวิเคราะห์ปรัชญาในศิลปะของไมเคิลแอนเจโล*. วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ธนากร กุลศิริธน.

2563. "การศึกษาเปรียบเทียบ Naum Gabo และ Vladimir Tatlin". *วารสารศิลปกรรมศาสตร์*, 1 (2): 141–193.

Guest Writer.

2560. "เปิดกรหนังสือเก่า ว่าด้วยภาพยนตร์และศิลปะของ 'จิตร ภูมิศักดิ์'". *The Matter* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 9 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://thematter.co/entertainment/chit-phumisak-and-his-arts/23439>.

Matichon Online.

2561. "กลุ่มนักร้อง 'ประเทศกูมี' ประกาศจุดยืน หุดคุกคาม! หลังตกเป็นผู้ต้องหา 31 คน". *มติชนออนไลน์* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 25 สิงหาคม 2568 จาก https://www.matichon.co.th/politic/news_1198668.

NG Thai.

2567. "โยฮันเนส กูเตนเบิร์ก ผู้ประดิษฐ์แท่นพิมพ์ตัวเรียง หนึ่งในนวัตกรรมเปลี่ยนโลก". *National Geographic Thailand* [ออนไลน์]. เข้าถึงเมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2568 จาก https://ngthai.com/history/66258/johannes_gutenberg/.

Ramírez, Fausto.

- n.d. "ชาร์ลี แชปลิน: อัจฉริยะผู้เปลี่ยนแปลงวงการภาพยนตร์ไปตลอดกาล". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://shorturl.asia/xPqm0>.

Sarakadee Lite.

- ม.ป.ป. "กุหลาบ สายประดิษฐ์ นักประพันธ์และนักหนังสือพิมพ์ผู้กล้าทำอำนาจเผด็จการ". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://www.sarakadeelite.com/faces/kularp-saipradit/>.

Sarakadee Magazine.

2556. "อิศรา อมันตกุล". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://www.sarakadee.com/2013/04/09/%E0%B8%AD%E0%B8%B4%E0%B8%A8%E0%B8%A3%E0%B8%B2-%E0%B8%AD%E0%B8%A1%E0%B8%B1%E0%B8%99%E0%B8%95%E0%B8%81%E0%B8%B8%E0%B8%A5/>.

Unlockmen.

2559. "Mods วัฒนธรรมย่อยของวัยรุ่นอังกฤษที่ฉีกแหกทุกกฎเกณฑ์". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://www.unlockmen.com/mods-subculture/?utm>.

Nattamam Waiyahong.

2565. "เมื่อ Picasso สร้างภาพวาดสงคราม และตอกกลับเจ้าหน้าที่นาซีว่า 'คุณนั่นแหละทำให้เกิดภาพนี้'". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://vogue.co.th/article/picasso-guernica>.

ภาษาอังกฤษ

Banksy Explained.

- n.d. Girl with balloon: From graffiti to art history icon. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 2 มีนาคม 2569 จาก <https://banksyexplained.com/issue/girl-with-balloon-graffiti-legend/>

Bakhtin, Mikhail.

1984. **Rabelais and His World**. Translated by Helene Iswolsky. Bloomington: Indiana University Press. (Original work published 1965)

BBC.

2022. "Charlie Hebdo: Fourteen Guilty in 2015 Paris Terror Attacks Trial". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://www.bbc.com/news/world-europe-55336094>.

Bourdieu, Pierre.

1984. **Distinction: A Social Critique of the Judgment of Taste**. Cambridge: Harvard university press.
- 1993a. "But Who Created the 'Creators'?", **Sociology in Question**. (pp. 139-48). London: Sage.
- 1993b. **The Field of Cultural Production: Essays on Art and Literature**. New York: Columbia University Press.

Hinton, Alexander Laban.

2014. "Justice and Time at the Khmer Rouge Tribunal in Memory of Vann Nath, Painter and 5-21 Survivor". *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 8 (2): 7-17. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 10 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://digitalcommons.ust.edu/gsp/vol8/iss2/5>.

Leicester, John.

2025. "AP PHOTOS: The Charlie Hebdo slaughter and follow-up terror attacks 10 years ago that changed France". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 10 กุมภาพันธ์ 2568 จาก <https://apnews.com/article/france-charlie-hebdo-photos-terror-f42dc6d41b376ce2f7abec0e75760e7e>.

Loach, K.

1993. **Art and Power: Europe under the Dictators 1930-45**. London: Phaidon Press.

Phillips.

- n.d. Vladimir Tatlin: "Monument to the Third International". Thompson, Edward Palmer. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อ 2 มีนาคม 2569 จาก <https://www.phillips.com/article/43416956/vladimir-tatlin-monument-to-the-third-international>

Thompson, Edward Palmer.

1963. **The Making of The English Working Class**. New York: Pantheon books.

Scott, James Campbell.

1985. **Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance**. New Haven: Yale University Press.

Tolstoy, Leo.

1897. **What is Art ?**. Translated by Aylmer Maude. London: Walter Scott Publishing.

Niederlander, Anna.

2021. "Vladimir Tatlin's Monument to the Third International". *HASTA* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 25 สิงหาคม 2568 จาก www.hasta-standrews.com/features/2021/2/16/vladimir-tatlins-monument-to-the-third-international.

Woodstock.

n.d. "About". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 25 สิงหาคม 2568 จาก <https://www.woodstock.com/>.

Canby, Vincent.

1975. "'Hearts and Minds,' a Film Study of Power". *The New York Times* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 25 สิงหาคม 2568 จาก <https://www.nytimes.com/1975/03/24/archives/hearts-and-minds-a-film-study-of-power.html>.

Nicholas Barber.

2021. "The Great Dictator: The Film that Dared to Laugh at Hitler. BBC Culture". *BBC* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 25 สิงหาคม 2568 จาก <https://www.bbc.com/culture/article/20210204-the-great-dictator-the-film-that-dared-to-laugh-at-hitler>.

บทที่ 13

การเสพเพื่อสร้างและสื่อความหมาย

การบริโภค (Consumption) เป็นการแสดงออกทางสังคมเพื่อแสดงอัตลักษณ์ (Identity) ความเชื่อ ค่านิยม และรสนิยม การบริโภคถูกใช้สร้างความแตกต่าง (Distinction) ระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ ในสังคม คนรวยใช้สินค้าราคาแพง เพื่อแสดงว่าตนเหนือกว่าชนชั้นแรงงาน หรือคนในชนบท สินค้าหลายประเภทเชื่อมโยงกับชนชั้นทางเศรษฐกิจ สถานะ และอำนาจทางสังคม เช่น การสวมใส่เสื้อผ้าแบรนด์เนมสื่อถึงความหรูหราและร่ำรวย การใช้สินค้าที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อมเป็นการแสดงจุดยืนว่ามีความรับผิดชอบต่อสังคมและสิ่งแวดล้อม กลุ่มชนชั้นสูงใช้สินค้าแสดงความมั่งคั่งและความมีรสนิยม ในขณะที่กลุ่มชนชั้นกลางหรือชนชั้นแรงงานอาจใช้การบริโภคเพื่อยกสถานะของตนเอง ซึ่งเรียกว่า "การบริโภคเชิงสัญลักษณ์" (Symbolic Consumption) ที่ไม่ได้ให้ความสำคัญกับประโยชน์ใช้สอยของวัตถุ

ผู้บริโภคจำนวนมากซื้อสินค้าตามบุคคลที่ตนชื่นชอบหรือต้องการเลียนแบบอย่างดารา นักแสดง นักกีฬา หรือชนชั้นสูง ซึ่งเป็น "แรงบันดาลใจ" และ "ตัวแทนภาพลักษณ์" ขณะที่การบริโภคถูกใช้เป็นสื่อ สื่อและโฆษณาต่าง ๆ ก็เปลี่ยนวิธีการบริโภคด้วยเช่นกัน ตั้งแต่ครั้งหลังของศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมากระแสบริโภคนิยม (Consumerism) ทำให้มนุษย์ให้ความสำคัญต่อภาพลักษณ์ของตนเองที่เกี่ยวกับการครอบครองสินค้า โฆษณาสร้างความสัมพันธ์ระหว่างสินค้า คุณค่า และตัวตนของผู้บริโภค มีการสร้างความหมายทำให้ผู้บริโภคเชื่อว่าการครอบครองสินค้าบางอย่างหมายถึงการเติมเต็มชีวิตให้สมบูรณ์ มีรสนิยมที่ดี และได้รับการยอมรับในสังคม การครอบครองสินค้าจึงกลายเป็นการ "เสพความหมาย" และ "สร้างตัวตน" และเชื่อมโยงกับการเปลี่ยนแปลงในระดับสังคมและวัฒนธรรม ดังนั้น การบริโภคจึงไม่ใช่เพียงพฤติกรรมทางเศรษฐกิจ แต่เป็นการกระทำทางสังคม (Social Action) ที่ต้องทำความเข้าใจในเชิงสังคมวิทยาไปด้วย

13.1 การบริโภคในสังคมสมัยใหม่

นับตั้งแต่การปฏิวัติอุตสาหกรรมในประเทศอังกฤษเมื่อปลายคริสต์ศตวรรษที่ 18 ผู้คนเริ่มสนใจการบริโภคสินค้าตามสมัยนิยม (fashionability) จากที่เคยซื้อหาวัตถุที่เน้นความทนทานใช้ได้นาน (durability) เป็นหลัก กระบวนการผลิตเชิงอุตสาหกรรมทำให้นายทุนผลิตสินค้าได้ในปริมาณมากขึ้นโดยมีต้นทุนต่ำลง ผสมกับการเกิดขึ้นของระบบ "ตลาดมวลชน" (mass market) ที่มีฐานลูกค้ากว้าง ครอบคลุมกลุ่มเป้าหมายที่หลากหลาย แต่ต้องการสินค้าและบริการที่คล้ายกัน ในยุโรปมีสินค้าอุปโภคบริโภคที่เข้าถึงได้ง่ายและมีมากมายทั้งชนิดและปริมาณสินค้า ตอบสนองต่อความต้องการของ

ประชากรในยุโรปที่เพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว ปริมาณสินค้าที่เพิ่มขึ้นยังสอดคล้องกับการเติบโตของชนชั้นกลางและชนชั้นแรงงานที่มีอำนาจซื้อสูงขึ้น อันเป็นผลมาจากการขยายตัวของเศรษฐกิจ ระบบการค้า และอุตสาหกรรม

ก่อนหน้านั้นภายใต้โครงสร้างสังคมแบบศักดินา (feudal system) การครอบครองสินค้าที่เป็นสัญลักษณ์ของเกียรติยศและอำนาจ เช่น เสื้อผ้าหรูหรา เครื่องเรือน ของตกแต่งบ้าน และหนังสือ จำกัดไว้สำหรับชนชั้นสูงเท่านั้น จนกระทั่งในศตวรรษที่ 18 ชนชั้นกลางในยุโรป ซึ่งหมายรวมถึงพ่อค้า ข้าราชการ นักกฎหมาย แพทย์ และเจ้าของกิจการขนาดเล็ก เริ่มมีศักยภาพทางเศรษฐกิจและเข้าถึงสินค้าฟุ่มเฟือยได้มากขึ้น รวมทั้งต้องการบริโภคสิ่งของกลายเป็นการแสดงให้เห็นว่าตนมีสถานะสูงขึ้น มีฐานะมั่งคั่ง ประสบความสำเร็จ และมีรสนิยม แม้ว่าจะไม่ได้มีอำนาจหรืออภิสิทธิ์เทียบเท่าชนชั้นสูงก็ตาม

ชนชั้นแรงงานส่วนใหญ่ยังคงใช้ชีวิตอย่างยากลำบาก แต่การขยายตัวของอุตสาหกรรมและการจ้างงานในเมืองใหญ่ของยุโรป เช่น ลอนดอน ปารีส และอัมสเตอร์ดัม ทำให้แรงงานบางกลุ่มมีรายได้มั่นคงและเข้าถึงสินค้าอุปโภคบริโภคพื้นฐานได้มากกว่าเดิม ในช่วงการปฏิวัติอุตสาหกรรมระยะต้นมีการผลิตสินค้าหลายชนิดในปริมาณมากจนสินค้าราคาต่ำลง ไม่ว่าจะเป็นเครื่องแต่งกาย ผ้าฝ้าย น้ำตาล และชา กาแฟ ซึ่งมีวางจำหน่ายทั่วไปตามร้านค้าปลีก ตลาด และศูนย์การค้าที่เริ่มกระจายอยู่ทั่วเมือง อำนาจซื้อที่เพิ่มขึ้นกระตุ้นให้อุตสาหกรรมการผลิตขยายตัวเพิ่มขึ้นด้วย ขณะที่การโฆษณาทำให้รูปแบบการบริโภคซับซ้อนกว่าเดิม กลายเป็นสังคม "บริโภคนิยม" ที่ผู้คนบริโภคอย่างไม่จบสิ้น เพื่อสร้างความพึงพอใจจากการได้สัมผัสและครอบครองสินค้าใหม่ ๆ ที่อาจไม่มีประโยชน์ใช้สอยจำเป็น (ไฟโรจน์ คงทวีศักดิ์, 2552)

การบริโภคเป็นกิจกรรมที่มีอยู่ในสังคมทุกยุคทุกสมัย แต่ "ลัทธิบริโภคนิยม" เพิ่งเกิดขึ้นในยุคสมัยใหม่ ด้วยความหมายที่ว่ากิจกรรมการบริโภคแผ่ขยายอย่างกว้างขวางและปรากฏไปทั่วทุกพื้นที่ ลัทธิบริโภคนิยมเกิดขึ้นภายใต้เงื่อนไขที่ผู้คนมีเสรีภาพและความเท่าเทียมกันมากขึ้น ไม่ถูกจำกัดให้ครอบครองสิ่งของตามชนชั้นและฐานะในแบบสังคมศักดินา ในระบบตลาดเสรีและระบอบประชาธิปไตย อำนาจซื้อมาจากความสามารถในการหารายได้ปัจเจกบุคคลมีสิทธิและเสรีภาพที่จะบริโภคตามฐานะการเงินของตน คนต่างชนชั้นและสถานะมีโอกาสเท่าเทียมกันมากขึ้นในการบริโภค และผู้คนใช้การบริโภคสื่อสารฐานะทางเศรษฐกิจ สถานะทางสังคม และรสนิยมของตน ขณะที่ในตลาดก็มีสินค้าและบริการหลากหลายรองรับผู้บริโภคกลุ่มต่าง ๆ ได้ครอบคลุม ทำให้การบริโภคจึงเป็นทั้งกิจกรรมส่วนบุคคลและปรากฏการณ์ทางสังคมที่เชื่อมโยงกับมิติทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และอัตลักษณ์ของผู้คน (ธเนศ วงศ์ยานาวา, 2550: 47-48)

สตีเวน ไมล์ส (Steven Miles) นักสังคมวิทยาชาวอังกฤษ เขียนหนังสือเรื่อง "Consumerism as the Way of Life" (1998) อธิบายว่าลัทธิบริโภคนิยม (consumerism) เป็นแกนกลางของชีวิตและวัฒนธรรมของผู้คนในสังคมสมัยใหม่ที่ไม่ได้บริโภคสินค้าเพื่อตอบสนองความต้องการพื้นฐาน แต่การบริโภคเชื่อมโยงกับชีวิตในทุกมิติ โดยเฉพาะการสร้างอัตลักษณ์และสื่อสารกับสังคมว่า "เราเป็นใคร" และ "เราอยากถูกมองอย่างไร" เทคโนโลยี สื่อมวลชน และการโฆษณา ทำให้ผู้คนเกิดความต้องการใหม่ ๆ ที่ไม่มีวันสิ้นสุด (endless desire) แม้ผู้บริโภคจะเชื่อว่าตนเลือกซื้อสินค้าอย่างเป็นอิสระตามความพอใจ แต่แท้จริงแล้วระบบทุนนิยมออกแบบความพองใจนั้นเพื่อกระตุ้นให้เกิดการบริโภคไปอย่างไม่สิ้นสุด (endless consumption) ระบบโฆษณาไม่เพียงเสนอขายสินค้า แต่ยังสร้าง "ความหมาย" และ "ภาพลักษณ์" จนผู้บริโภคเชื่อว่าการครอบครองสินค้านั้นทำให้ตนมีคุณค่า มีรสนิยม และมีสถานะทางสังคมสูงขึ้น

คำอธิบายของไมล์สถูกวิจารณ์ว่าได้เฉพาะกับวิถีบริโภคนิยมในสังคมตะวันตก แต่ไม่สอดคล้องกับสังคมอื่น ๆ ที่มีบริบททางวัฒนธรรม ประวัติศาสตร์ และเศรษฐกิจแตกต่างกัน เช่น สังคมเอเชียหรือแอฟริกาที่พฤติกรรมบริโภคสัมพันธ์กับโครงสร้างชนชั้น ความเชื่อ และค่านิยมแบบดั้งเดิม นอกจากนี้ แนวคิดนี้ยังมองการบริโภคนิยมในแง่ลบจนเกินไป ทั้งที่การบริโภคมีประโยชน์หลายด้าน เช่น การสร้างงาน กระตุ้นเศรษฐกิจ ยกระดับคุณภาพชีวิต และทำให้เกิดการสร้างสรรคนวัตกรรมใหม่ ๆ ไม่ใช่เพียงตกอยู่ภายใต้การครอบงำของระบบทุนนิยมที่ส่งเสริมการบริโภคอย่างเกินพอดี

ในสังคมเมืองมีการบริโภคที่เข้มข้นและซับซ้อนกว่าในสังคมชนบทหรือสังคมที่ยังยึดมั่นจารีตประเพณี (traditional society) เนื่องจากเมืองเป็นศูนย์กลางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม และเทคโนโลยี ผู้บริโภคในสังคมเมืองคือกลุ่มชน

ชั้นกลางที่มีกำลังการซื้อ ขณะที่กลุ่มชนชั้นสูงและชนชั้นล่างเองก็ใช้พื้นที่เมืองเป็นแหล่งของการบริโภคด้วยเช่นกัน ชนชั้นสูงอาจบริโภคในพื้นที่หรูหราอย่างห้างสรรพสินค้า ร้านอาหาร และแหล่งศิลปวัฒนธรรม ส่วนชนชั้นล่างมักบริโภคในพื้นที่ตลาดสด ร้านอาหารริมทาง หรือแหล่งบันเทิงราคาประหยัด นอกจากซื้อหาสินค้าและบริการ กิจกรรมการบริโภอยังรวมถึงการใช้เวลา และการเสพวัฒนธรรม เช่น การเดินเล่น พักผ่อน นัดพบปะ ชมภาพยนตร์ เล่นเครื่องเล่น ฯลฯ ห้างสรรพสินค้ากลายเป็นศูนย์รวมของวิถีชีวิตคนเมือง ที่มีกิจกรรมมากมายนอกเหนือจากการซื้อขาย กิจกรรมเหล่านี้ นับเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมบริโภคนิยมด้วยเช่นกัน (ธเนศ วงศ์ยานาวา, 2550: 45) การบริโภคในเมืองจึงมีความหมายรวมถึงการซื้อประสบการณ์ ความหมาย และภาพลักษณ์คุณค่า

13.2 การค้าทางไกล กับการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการบริโภค

ในสังคมจารีตนั้น การบริโภคสิ่งของหรูหราเป็นอภิสิทธิ์ของชนชั้นสูงที่มีอำนาจด้านการปกครองและศาสนา มีกฎเกณฑ์ควบคุมว่าใครสามารถใช้สิ่งของเพื่อบ่งบอกสถานะได้ เช่น ในฝรั่งเศสยุคศักดินา เสื้อผ้า เครื่องประดับ หรือเครื่องใช้ที่ถักทอด้วยทอง เงิน หรือไข่มุกมักสงวนไว้สำหรับหญิงชนชั้นสูงเท่านั้น (Roche, 2000: 40-41, อ้างใน ธเนศ วงศ์ยานาวา, 2550: 101) ในสังคมจารีตของไทยเอง เช่น ยุคอยุธยา รัฐบาลควบคุมการนำเข้าสินค้าผ่านระบบ "พระคลังสินค้า" เป็นการจำกัดไม่ให้สามัญชนเข้าถึงสิ่งของฟุ่มเฟือยไปในตัว เพราะราชสำนักและชนชั้นสูงเท่านั้นจึงจะได้ใช้สินค้าจากต่างประเทศ ที่มีเช่น จีน อินเดีย เปอร์เซีย ญี่ปุ่น และประเทศในยุโรป ที่มีราคาสูงและแสดงยศฐาบรรดาศักดิ์

สินค้าจากจีน เช่น ผ้าไหมและผ้าแพรเนื้อละเอียด เครื่องลายคราม เครื่องทองเหลือง ทองแดง และของแต่งบ้าน สินค้าจากอินเดีย เช่น ผ้าฝ้ายและผ้าพิมพ์ลาย เครื่องเทศ พลอย และเครื่องประดับ สินค้าจากเปอร์เซียและตะวันออกกลาง เช่น น้ำหอมและเครื่องหอม ใช้ในราชสำนักและพิธีกรรมทางศาสนา พระมเหสีใช้ตกแต่งพระราชวังและบ้านของชนชั้นสูง เครื่องโลหะ เช่น ถาดเงินและภาชนะทองเหลือง สินค้าจากญี่ปุ่น เช่น ทองแดงและแร่โลหะ รวมถึงดาบและอาวุธ ส่วนสินค้าจากยุโรป เช่น อาวุธและดินปืนจากโปรตุเกสและเนเธอร์แลนด์ ผ้าขนสัตว์จากเนเธอร์แลนด์และอังกฤษ เครื่องแก้วและของตกแต่งบ้าน เหล้า ไวน์ และเบียร์จากฝรั่งเศสและโปรตุเกส (เบเคอร์ และ ผาสุก พงษ์ไพจิตร, 2563) การถวายเป็นเครื่องบรรณาการและการแลกเปลี่ยนของกำนัลระหว่างรัฐเป็นอีกช่องทางหนึ่งที่ทำให้ชนชั้นสูงได้ครอบครองวัตถุมีค่าจากต่างแดน พระเจ้าแผ่นดินอาจแจกจ่ายสิ่งของล้ำค่าให้แก่ขุนนางตามลำดับศักดิ์ หรือพระราชทานเป็นรางวัลตอบแทนความดีความชอบในโอกาสพิเศษ ขุนนางที่มีบรรดาศักดิ์ก็อาจแจกจ่ายข้าวของมีค่าให้แก่บ่าวไพร่ภายใต้การอุปถัมภ์ของตนเอง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นเสื้อผ้า เครื่องประดับ และเครื่องใช้ในครัวเรือนที่ทำจากโลหะ หลังการเปิดประเทศให้มีการค้าเสรีอันเนื่องมาจากการทำสนธิสัญญาเบาริ่งใน พ.ศ. 2398 ในสมัยรัชกาลที่ 4 รวมทั้งการปฏิรูปสังคมและเศรษฐกิจขนานใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5 สามัญชนจึงเข้าถึงสินค้าอุปโภคบริโภคได้มากขึ้น การบริโภคนิยมจึงค่อย ๆ ขยายตัว

ในหนังสือ "Consumption and the World of Goods" (Brewer and Porter, 1993) ศึกษาการบริโภคและสินค้าในสังคมยุโรปในช่วงก้าวเข้าสู่ยุคสมัยใหม่ตอนต้นราวศตวรรษที่ 17-18 พบว่าการบริโภคสินค้าฟุ่มเฟือย (luxury goods) ขยายตัวขึ้น เช่น เสื้อผ้า เพอร์นิเจอร์ เครื่องประดับ และของตกแต่งบ้าน ซึ่งบ่งบอกสถานะทางสังคมและรสนิยมของผู้ครอบครอง ขณะที่สินค้าอุปโภคบริโภคในตลาดก็เพิ่มขึ้นด้วย โดยมีสินค้านำเข้าจากต่างประเทศ เช่น ชา กาแฟ โกโก้ น้ำตาล เครื่องเทศ ผ้าไหม กระเบื้องเคลือบ ฯลฯ นับเป็น "การปฏิวัติผู้บริโภค" (Consumer Revolution) ที่เปลี่ยนแปลงทั้งรูปแบบและพฤติกรรมบริโภค ซึ่งเกี่ยวพันกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง สังคม และวัฒนธรรมของยุโรป โดยเฉพาะการค้าทางไกลและลัทธิล่าอาณานิคม ที่ทำให้มีสินค้าฟุ่มเฟือยจากภูมิภาคต่าง ๆ ของโลก

สินค้าหลายประเภทที่จำหน่ายในยุโรปมาจากเครือข่ายการค้าทางไกล เช่น ผ้าไหมและเครื่องลายครามจากจีน สินค้าหลายชนิดผลิตจากเอเชีย แอฟริกา และลาตินอเมริกา ซึ่งเป็นอาณานิคมของยุโรป อาทิ น้ำตาลจากแคริบเบียน ผ้าฝ้ายและชาจากอินเดีย และกาแฟจากเอธิโอเปีย ฯลฯ พ่อค้าและเจ้าของกิจการเป็นนายทุนชาวยุโรป แต่ใช้แรงงานชน

พื้นเมืองในดินแดนอาณานิคม อาจเป็นแรงงานทาสหรือแรงงานจำ่งที่ให้ค่าตอบแทนต่ำ การค้าทาสที่ขยายตัวอย่างมากในยุโรปช่วงศตวรรษที่ 17-18 สัมพันธ์กับการมีสินค้าส่งออกสู่ตลาดยุโรปเพิ่มขึ้น ทาสจากอาณานิคมในทวีปแอฟริกาทำงานในอุตสาหกรรมหลัก เช่น การปลูกอ้อยและผลิตน้ำตาลในจาไมกา บาร์เบโดส และเฮติ และมีการส่งทาสไปผลิตยาสูบในอเมริกาเหนือ กล่าวได้ว่าระบบทาสเป็นกลไกสำคัญที่ทำให้การผลิตสินค้าขยายตัว ความต้องการบริโภคที่เพิ่มขึ้นก็ยังส่งเสริมให้การค้าทาสดำเนินต่อไป (Mintz, 1985; สแตนเดจ, 2556; แอรอนสัน และ บุโดส, 2555)

อุตสาหกรรมน้ำตาลกับแรงงานทาส

ในปี ค.ศ. 1492 คริสโตเฟอร์ โคลัมบัส (Christopher Columbus, 1451–1506) ได้เดินทางค้นพบหมู่เกาะแคริบเบียนซึ่งมีสภาพแวดล้อมเหมาะสำหรับการปลูกอ้อย ในปีถัดมาเขานำกล้าอ้อยมาปลูก ไม่นานหลังจากนั้นอุตสาหกรรมน้ำตาลก็เริ่มต้นขึ้นในหมู่เกาะแคริบเบียน ซึ่งเป็นอาณานิคมของสเปน รวมทั้งในแผ่นดินใหญ่ของทวีปอเมริกาใต้ ซึ่งเป็นอาณานิคมของโปรตุเกส ปัจจุบันคือประเทศบราซิล การปลูกอ้อยและผลิตน้ำตาลใช้แรงงานจำนวนมาก เจ้าอาณานิคมจึงส่งทาสจากแอฟริกามายังพื้นที่เหล่านี้ โดยมีพ่อค้าชาวแอฟริกันเป็นผู้จัดหาทาสให้กับชาวยุโรป แลกเปลี่ยนกับสินค้า เช่น เสื้อผ้า เปลือกหอย เครื่องใช้โลหะ เหยือกแผ่นทองแดง และเครื่องตี้มแอลกอฮอล์ ต่อมาในปี ค.ศ. 1647 ริชาร์ด ลิกอน (Richard Ligon, 1585–1662) นักเดินเรือชาวอังกฤษลงทุนทำไร่อ้อยบนเกาะบาร์เบโดส จนกระทั่งน้ำตาลกลายเป็นสินค้าส่งออกที่สำคัญที่สุดของเกาะ อุตสาหกรรมนี้ใช้แรงงานทาสเช่นกัน (สแตนเดจ, 2556: 110-114)

การนำเข้าและส่งออกสินค้าฟุ่มเฟือยทำให้เมืองท่าสำคัญของอังกฤษ เช่น ลอนดอน บริสตอล และลิเวอร์พูลเติบโตอย่างรวดเร็ว เพราะเป็นศูนย์กลางกระจายสินค้าและการขนส่ง ทั้งรับวัตถุดิบจากอาณานิคม และระบายสินค้าจากระบบอุตสาหกรรมที่ล้นตลาดส่งไปขายในดินแดนอาณานิคม บริษัทอินเดียตะวันออกของอังกฤษ (British East India Company) ซึ่งร่วมทุนระหว่างพ่อค้าและชนชั้นสูงในอังกฤษ มีการนำเข้าและส่งออกสินค้าจากอาณานิคม (ปริดี หงษ์ตัน, 2562) สินค้าจากบริษัทนี้ได้รับความนิยมในหมู่ขุนนางและชนชั้นกลางของอังกฤษ และทำให้วัฒนธรรมการบริโภคเปลี่ยนแปลง เช่น การดื่มชาใส่น้ำตาลกลายเป็นส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมอังกฤษ ทั้งที่เดิมชาวอังกฤษไม่ได้ใส่น้ำตาลในอาหารหรือเครื่องดื่ม เพราะน้ำตาลเคยเป็นสินค้าหายากและราคาแพง ความนิยมบริโภคน้ำตาลในอังกฤษเพิ่มขึ้นตั้งแต่ศตวรรษที่ 17 เมื่ออังกฤษเข้าครอบครองแถบ เปียนซึ่งเป็นแหล่งผลิตน้ำตาล รวมทั้งดินแดนในเอเชียที่เป็นแหล่งผลิตชา เช่น อินเดีย วัฒนธรรมการดื่มชาและกาแฟที่แพร่หลายทำให้มีร้านกาแฟเกิดขึ้นมากมายทั่วทั้งอังกฤษ และในย่านที่อยู่อาศัยของชาวอังกฤษในดินแดนอาณานิคม ร้านกาแฟกลายเป็นพื้นที่พบปะ แลกเปลี่ยนข่าวสาร ความรู้ และการเมือง

ระบบอุตสาหกรรมทำให้ต้นทุนการผลิตต่อหน่วยต่ำลง สินค้าจึงมีราคาถูกลงและมีจำนวนมากขึ้น เมื่อมีระบบการซื้อขายด้วยเครดิตและผ่อนชำระเกิดขึ้น ก็ยังทำให้ชนชั้นกลางและแรงงานมีโอกาสซื้อสินค้าได้ง่ายกว่าเดิม เสื้อผ้าเป็นสิ่งแสดงสถานะที่เห็นได้ชัดเจนที่สุด ขุนนางและชนชั้นกลางติดตามเทรนด์แฟชั่นจากฝรั่งเศส ส่วนในอังกฤษนิยมผลิตภัณฑ์สิ่งทอจากอินเดีย ทั้งผ้าฝ้าย ผ้าลินิน และผ้าประเภทอื่น ๆ แต่ภายหลังตลาดยุโรปก็ลดความนิยมผ้าฝ้ายจากอินเดียเพราะโรงงานในอังกฤษสามารถผลิตผ้าฝ้ายได้เองในปริมาณมากและราคาถูกกว่า ยิ่งไปกว่านั้นอังกฤษยังระบายสิ่งทอที่ล้นตลาดส่งไปขายที่อื่น ซึ่งสร้างแรงกดดันต่ออุตสาหกรรมสิ่งทอของอินเดียอย่างมาก นอกจากเครื่องแต่งกายที่ใช้บอกฐานะทางสังคมแล้ว การมีมารยาททางสังคม (politeness) ก็เป็นสัญลักษณ์ของชนชั้นด้วย เช่น การมีบ้านเรือนที่สะอาด ตกแต่งอย่างพิถีพิถัน ใช้เครื่องเรือนหรูหรา ฯลฯ ชนชั้นกลางบริโภคสินค้าฟุ่มเฟือยเหล่านี้เลียนแบบวัฒนธรรมและค่านิยมของชนชั้นสูง เพื่อให้สถานะตนได้รับการยอมรับมากขึ้น (Brewer and Porter, 1993)

แดเนียล โรช (Daniel Roche) นักประวัติศาสตร์ชาวฝรั่งเศสเขียนหนังสือ "A History of Everyday Things: The Birth of Consumption in France" (2000) ซึ่งให้เห็นการเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรมการบริโภคในฝรั่งเศส

ระหว่างปี ค.ศ. 1600-1800 ซึ่งมีลักษณะคล้ายกับที่เกิดขึ้นในอังกฤษ ในช่วงเวลาที่ฝรั่งเศสยังอยู่ภายใต้การปกครองระบอบกษัตริย์ และสังคมมีการแบ่งชนชั้นอย่างเข้มงวด ราชสำนักแวร์ซาย (Versailles) เป็นศูนย์กลางของแฟชั่นและการบริโภค พระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ทรงสนับสนุนการผลิตสิ่งทอและเครื่องใช้หรูหราสำหรับชนชั้นสูง แต่รัฐออกกฎหมายจำกัดการใช้จ่ายฟุ่มเฟือย (sumptuary laws) ควบคุมให้คนในแต่ละชนชั้นบริโภคสินค้าตามสถานะของตนเอง แต่การควบคุมเป็นไปได้อย่างขึ้นเมื่อเศรษฐกิจการค้าเติบโตจากการพัฒนาอุตสาหกรรมภายในประเทศและการค้ากับดินแดนอาณานิคม ชนชั้นกลางเป็นกลุ่มผู้บริโภคที่สำคัญเพราะมีอำนาจซื้อจากการทำธุรกิจการค้าจนมีฐานะมั่งคั่ง คนกลุ่มนี้นิยมสินค้าฟุ่มเฟือย เช่น นาฬิกา เครื่องประดับ เครื่องเรือน รวมทั้งหนังสือ สินค้านำเข้าจากต่างประเทศก็ได้รับความนิยม โดยเฉพาะอาหาร เครื่องดื่ม และวัตถุศิลปะสำคัญ เช่น ชา กาแฟ และโกโก้ กรุงปารีสในยุคนั้นเป็นศูนย์กลางของวัฒนธรรมการพบปะ แลกเปลี่ยนความคิด มีร้านกาแฟเกิดขึ้นจำนวนมาก

ก่อนการปฏิวัติฝรั่งเศสมีร้านกาแฟมากถึง 600-700 แห่ง ผู้ใช้บริการมีทั้งศิลปิน นักคิด นักเขียน นักศึกษา นักท่องเที่ยว หรือแม้แต่หญิงบริการ ร้านกาแฟเหล่านี้เป็นพื้นที่แลกเปลี่ยนถกเถียงประเด็นทางการเมืองและสังคม จนกระทั่งรัฐบาลต้องออกกฎหมายควบคุมให้ปิดร้านในเวลา 21.00 น. ช่วงฤดูหนาว และ 22.00 น. ในฤดูร้อน มีการอ้างว่านักคิดสำคัญหลายคนที่มีอิทธิพลต่อแนวคิดการปฏิวัติฝรั่งเศส เช่น วอลแตร์ (Voltaire, 1694–1778)²⁸ รูสโซ (Jean-Jacques Rousseau, 1712–1778)²⁹ และ ซาร์ตร์ (Jean-Paul Sartre, 1905–1980)³⁰ เคยมาใช้บริการร้านกาแฟเหล่านี้ แลกเปลี่ยนความคิดเกี่ยวกับอุดมการณ์เสรีภาพ ความเสมอภาค และสิทธิมนุษยชน การพบปะพูดคุยในร้านกาแฟมีส่วนกระตุ้นให้เกิดการปฏิวัติฝรั่งเศส ปลายศตวรรษที่ 18 ที่ล้มล้างระบอบกษัตริย์และสร้างสังคมใหม่ตามแนวคิด เสรีนิยมประชาธิปไตย (Graf, 1996 อ้างใน ศรีนคร รัตน์เจริญจร, 2544: 19)

จากที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่าการค้าทางไกล และการเติบโตของการผลิตเชิงอุตสาหกรรม มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการบริโภคในสังคมยุโรป การแพร่หลายของสินค้าฟุ่มเฟือยได้เปลี่ยนวิถีชีวิตและรสนิยมของผู้คน ขณะที่การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการบริโภคเชื่อมโยงกับการเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตและโครงสร้างสังคมในมิติอื่น ๆ ด้วย

13.3 ห้างสรรพสินค้าและวัฒนธรรมการเดินเตร็ดเตร่

ห้างสรรพสินค้าเป็นปัจจัยประการหนึ่งที่เปลี่ยนวิถีการบริโภค นอกจากจะเป็นศูนย์รวมสินค้าหลากหลายประเภท ทั้งเสื้อผ้า เครื่องประดับ เครื่องเรือน ของใช้ในบ้าน และสินค้านำเข้าจากต่างประเทศ การจับจ่ายยังทำให้เกิดประสบการณ์ที่เชื่อมโยงกิจกรรมทางเศรษฐกิจ ความบันเทิง และการสร้างอัตลักษณ์เข้าด้วยกัน การเลือกซื้อสินค้าในห้างสรรพสินค้าเป็นการแสดงรสนิยม ฐานะ และความทันสมัย ตอบสนองกับการแสดงสินค้าและการสร้างบรรยากาศหรูหราที่ดึงดูดผู้บริโภค ทั้งหมดนี้เป็นกระบวนการที่ทำให้การบริโภคกลายเป็นส่วนหนึ่งของวิถีชีวิตของผู้คนในสังคมเมือง

กรุงลอนดอนในศตวรรษที่ 18 มีห้างสรรพสินค้าหลายแห่งเกิดขึ้น เช่น ห้าง Harding, Howell & Co. ซึ่งเปิดใน ค.ศ. 1796 และนับเป็นต้นแบบของห้างสรรพสินค้าในยุคต่อมา ห้างแห่งนี้สร้างประสบการณ์การบริโภคที่ทำให้เกิดวัฒนธรรม "window shopping" เพราะออกแบบให้ลูกค้าสามารถเลือกชมสินค้าด้วยตนเองอย่างอิสระ ต่างจากร้านค้าแบบเดิมที่ผู้บริโภคต้องเลือกสินค้าผ่านพนักงาน (Glancey, 2015) ห้างมีสินค้าหลากหลายประเภท เช่น เสื้อผ้าและเครื่องแต่งกายสตรี น้ำหอม และเครื่องประดับ เครื่องเขียน และงานฝีมือ เครื่องใช้ในบ้าน และสินค้าอุปโภคบริโภคทั่วไป โดยมีกลุ่มเป้าหมายเป็นชนชั้นสูงและสตรีฐานะดี ในศตวรรษที่ 19 มีการเปิดห้าง Harrods จากธุรกิจร้านค้าเล็ก ๆ ที่เริ่ม

²⁸ วอลแตร์ นามปากกาของ ฟร็องซัวร์-มารี อารูเอ (François-Marie, Arouet) นักปรัชญาและนักเขียนชาวฝรั่งเศส ผู้เป็นที่รู้จักจากแนวคิดเกี่ยวกับเสรีภาพในการพูด ผลงานของเขามีอิทธิพลต่อการปฏิวัติฝรั่งเศสและแนวคิดประชาธิปไตยสมัยใหม่

²⁹ นักปรัชญา นักเขียน และนักคิดทางการเมือง ชาวฝรั่งเศส-สวิส เสนอแนวคิดเรื่องเสรีภาพ ความเท่าเทียม และธรรมชาติของมนุษย์

³⁰ นักปรัชญา นักเขียน และนักวิจารณ์วรรณกรรม ชาวฝรั่งเศส เสนอแนวคิดเรื่องเสรีภาพในการเลือกและการรับผิดชอบต่อการเลือกนั้น

กิจการใน ค.ศ. 1834 แล้วขยายกิจการเป็นห้างสรรพสินค้าเต็มรูปแบบในปี ค.ศ. 1849 (ลงทุนแมน, 2561) ส่วนห้าง Selfridges เปิดดำเนินการใน ค.ศ. 1909 (ลงทุนแมน, 2560) ห้างสรรพสินค้าเหล่านี้นับเป็นสัญลักษณ์ของความหรูหราและความเป็นอังกฤษ ด้วยตัวอาคารที่มีรูปแบบสถาปัตยกรรมที่งดงาม สร้างรูปแบบการช้อปปิ้งแบบใหม่ที่ให้ลูกค้าได้เลือกชมสินค้าด้วยตนเอง มีการจัดแสดงสินค้าในตู้กระจก (window display) ที่ดึงดูดสายตา ทำให้ "การเดินห้าง" เป็นวัฒนธรรมของคนในเมืองที่ใช้เวลาว่างเดินเตร็ดเตร่โดยไม่จำเป็นต้องซื้อสินค้า

วอลเตอร์ เบนยามิน (Walter Benjamin) เขียนหนังสือ "The Arcades Project" (1999) อธิบายการเปลี่ยนแปลงของเมืองสมัยใหม่ในศตวรรษที่ 19 โดยเฉพาะในกรุงปารีสของฝรั่งเศสว่าห้างสรรพสินค้า หรือ "arcades" เป็นพื้นที่สำคัญของสังคมบริโภคนิยมที่ผู้คนในเมืองใช้สร้างและนิยามความหมายตนเอง การเดินช้อปปิ้งในห้างสรรพสินค้าเป็นการแสดงออกถึงการเป็นคนทันสมัยและมีฐานะ จึงมีเวลาว่างเดินเตร็ดเตร่ แม้ว่าจะเป็นเพียงการชมสินค้าในตู้โชว์ (window shopping) โดยไม่มีเป้าหมายชัดเจนว่าจะซื้อสินค้า แต่การใช้เวลาซึมซับบรรยากาศก็เป็นการมีปฏิสัมพันธ์กับพื้นที่การค้าและสินค้า เกิดประสบการณ์ทางสายตาและทางความรู้สึก สร้างความหมายของความทันสมัย รวมทั้งเติมเต็มความปรารถนาใหม่ ๆ การโฆษณาทำให้สินค้ามีเสน่ห์ราวกับภาพมายา (phantasmagoria) และเกิดเป็นภาพลวงตา (illusion) ด้วยการใช้แสงสีและภาพดึงดูดความสนใจ ใช้ภาษาเร้าให้เกิดความปรารถนาและความใฝ่ฝันแบบแฟนตาซี การจัดแสดงสินค้าในตู้โชว์ (window display) เป็นกลวิธีหนึ่งที่ทำให้สินค้าธรรมดาพิเศษเพิ่มขึ้นและสร้างความปรารถนาให้เกิดขึ้น arcades ในปารีสเต็มไปด้วยตู้โชว์สินค้าทำให้ผู้คนรู้สึกว่าได้ตนเองอยู่ในโลกของภาพมายา

งานศึกษาหลายชิ้นเชื่อมโยงระหว่างกระบวนการกลายเป็นเมือง (urbanization) การเกิดขึ้นของห้างสรรพสินค้า และการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการบริโภค เช่น งานของ วีระ อนันต์ธนาโรจน์ (2531) เรื่อง "ผลของการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมการค้าปลีกต่อพฤติกรรมการเดินทางจับจ่ายในเมืองพิษณุโลก" อธิบายว่าช่วงทศวรรษ 2520–2530 เศรษฐกิจของไทยเติบโตอย่างรวดเร็ว มีการลงทุนด้านโครงสร้างพื้นฐาน เช่น ถนน ระบบขนส่ง และการขยายตัวของเมือง ส่งผลให้พฤติกรรมการเดินทางจับจ่ายใช้สอยของประชาชนเปลี่ยนไป จากการพึ่งร้านค้าชุมชนใกล้บ้าน เปลี่ยนไปเข้าสู่ศูนย์การค้า ซึ่งมีสินค้าหลากหลายชนิด มีคุณภาพสูง และตอบโจทย์วิถีชีวิตที่ทันสมัยมากขึ้น ในช่วงเวลานี้จังหวัดพิษณุโลกมีห้างสรรพสินค้าเกิดขึ้น ขณะที่ร้านค้าชุมชนแบบเดิมมีชนิดและปริมาณสินค้าจำกัด ความหลากหลายของสินค้าเป็นปัจจัยดึงดูดผู้บริโภคมากกว่าปัจจัยด้านราคา สะท้อนถึงการเปลี่ยนทัศนคติการบริโภค จากการซื้อสินค้าตามความจำเป็น ไปสู่การเน้นความสะดวก ความครบถ้วน และภาพลักษณ์ความทันสมัย "การเดินห้าง" เป็นกิจกรรมยามว่างของวิถีชีวิตแบบสมัยใหม่ โดยอาจไม่ได้มุ่งซื้อสินค้า แต่เพื่อพักผ่อนหรือพบปะสังสรรค์ ผู้ไปห้างส่วนใหญ่เป็นผู้มีรายได้สูงและมียานพาหนะส่วนตัว ขณะที่ผู้มีรายได้น้อยยังคงซื้อสินค้าจากร้านค้าในชุมชน การเปลี่ยนแปลงนี้จึงสะท้อนให้เห็นความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ การเปลี่ยนผ่านนี้สอดคล้องกับวัฒนธรรมการบริโภคแบบรวมศูนย์และการขยายตัวทางเศรษฐกิจในยุคนั้น

อีกตัวอย่างหนึ่ง งานวิจัยเรื่อง "ห้างสรรพสินค้ากับการก่อตัวของชนกลุ่มใหม่ในเมืองพะเยา" โดย แจ่มจรัส ธรรมรัตน์ และคณะ (2563) พบว่าเมืองพะเยามีห้างสรรพสินค้าของท้องถิ่นมาตั้งแต่ปี พ.ศ. 2539 ในปี พ.ศ. 2549 จึงมีห้างค้าปลีกของธุรกิจข้ามชาติขนาดใหญ่ ซึ่งเกิดขึ้นพร้อม ๆ กับการปรับผังเมือง และการขยายความเป็นเมืองอย่างรวดเร็ว ในช่วงทศวรรษ 2550 โดยมีประชากรเคลื่อนย้ายเข้าสู่เขตเมืองมากขึ้น พื้นที่รอบห้างกลายเป็นศูนย์กลางการขยายตัวของชุมชนเมืองใหม่ และมีผู้พักอาศัยที่มีค่านิยมและวิถีชีวิตแบบใหม่ โดยเฉพาะชนชั้นกลางรุ่นใหม่ นักศึกษา เยาวชน พนักงานบริษัท ข้าราชการ และผู้ประกอบการรายย่อยและผู้มีรายได้ปานกลางถึงสูง กลุ่มคนเหล่านี้ได้รับอิทธิพลจากสื่อสมัยใหม่ ให้ความสำคัญกับความสะดวกสบาย ความทันสมัย และประสบการณ์การบริโภค การมีห้างสรรพสินค้าสะท้อนการเปลี่ยนแปลงของเมืองพะเยาจากสังคมที่มีวิถีชนบท ไปสู่การเป็นสังคมเมือง

ฌอง โบตริยาร์ด (Jean Baudrillard, 1929–2007) นักคิดชาวฝรั่งเศสสายโครงสร้างนิยมวิพากษ์สังคมบริโภค นิยามว่าทำให้ผู้คนติดอยู่ในวัฏจักรของ "ความต้องการเทียม" (false needs) (Baudrillard, 1968) ทุนนิยมทำให้วัตถุกลายเป็นสิ่งแสดงอัตลักษณ์ และเปลี่ยนมนุษย์ให้เป็นผู้บริโภคที่ถูกควบคุมด้วยระบบสัญญาณ การซื้อสินค้าไม่ได้เน้น

อรรถประโยชน์ (utility) ของวัตถุ แต่มุ่งแสดงตัวตนท่ามกลางการมีปฏิสัมพันธ์กับผู้อื่น ดังนั้น การวิเคราะห์การซื้อขายด้วยอุปสงค์-อุปทานตามแนวทางเศรษฐศาสตร์แบบเดิมจึงไม่เพียงพอที่จะอธิบายวัฒนธรรมการบริโภคในสังคมสมัยใหม่ได้ การบริโภคไม่ได้เกิดจากความรู้สึกนึกคิดและการตัดสินใจอย่างเป็นอิสระของปัจเจกบุคคล แต่เกี่ยวข้องกับกฎเกณฑ์ของสัญลักษณ์ต่าง ๆ ที่มีความหมายทางสังคมและวัฒนธรรมซึ่งคนในแวดวงเดียวกันยอมรับในคุณค่าความหมายนั้น

13.4 สื่อ สิ่งพิมพ์ และการโฆษณา ที่ส่งเสริมลัทธิบริโภคนิยม

ในยุคที่สังคมก้าวสู่ความเป็นสมัยใหม่ สื่อ สิ่งพิมพ์ และการโฆษณา มีบทบาทในการสร้างและส่งเสริมกระแสลัทธิบริโภคนิยม สร้างภาพฝัน ความปรารถนา และแบบแผนการใช้ชีวิตที่ทำให้ผู้คนต้องการเลียนแบบ ตั้งแต่การพัฒนาเทคโนโลยีการพิมพ์และการสื่อสารตั้งแต่ช่วงปลายศตวรรษที่ 19 เป็นต้นมา หนังสือพิมพ์ นิตยสาร แผ่นพับ และโปสเตอร์ โฆษณาถูกใช้กระตุ้นความต้องการบริโภค สร้าง "ความหมาย" และ "คุณค่าเชิงสัญลักษณ์" ของสินค้า โดยเชื่อมโยงกับการมีรสนิยมที่ดี ชีวิตทันสมัย และฐานะที่มั่นคง ผู้บริโภคจึงปรารถนาที่จะครอบครองสินค้าเพื่อสร้างภาพลักษณ์ของตนเอง สื่อโฆษณามักนำเสนอภาพลักษณ์ของสินค้าด้วยเรื่องราวหรือเนื้อหาที่เราอารมณ์ ให้ข้อมูลอย่างฉาบฉวย แต่เน้นดึงดูดความสนใจมากกว่า ทำให้ผู้บริโภคตัดสินใจซื้อโดยง่าย ดังนั้น "ภาพลักษณ์" จึงเป็นสินค้าไปด้วย (image as commodity) แทนที่สินค้าจะมีเพียงวัตถุที่ซื้อขายแลกเปลี่ยนกันเท่านั้น (Baudrillard, 1986)

ความก้าวหน้าของอุตสาหกรรมในยุโรปช่วงศตวรรษที่ 18-19 ทำให้มีการเพิ่มปริมาณการผลิตสินค้าบริโภค อัตราการรู้หนังสือที่เพิ่มขึ้นในหมู่ชนชั้นกลางยังทำให้มีความต้องการเสพข้อมูลและความรู้มากขึ้น ขณะเดียวกัน หนังสือยังเป็นสัญลักษณ์บ่งบอกสถานะทางสังคม ในศตวรรษที่ 18 นั้นหนังสือนับว่าเป็นสินค้าฟุ่มเฟือย และการอ่านเป็นกิจกรรมที่จำกัดเฉพาะชนชั้นสูงและชนชั้นกลางผู้มีการศึกษา การอ่านและสะสมหนังสือด้านวิทยาศาสตร์ วรรณกรรม และปรัชญา บ่งบอกว่าบุคคลมีการศึกษาสูง มีรสนิยม และมีฐานะ ชนชั้นนำมักมีห้องสมุดส่วนตัวขนาดใหญ่เพื่อแสดงรสนิยมทางปัญญา ปลายศตวรรษที่ 18 แม้การผลิตหนังสือและสิ่งพิมพ์จะเพิ่มมากขึ้น แต่ประเภทหนังสือก็ยังคงสะท้อนลำดับชั้นทางสังคม เช่น วรรณกรรมคลาสสิกราคาแพงบ่งบอกฐานะดีและมีรสนิยมของผู้ครอบครอง นักคิด ชุณนาง และพ่อค้ามักสะสมหนังสือด้านศาสนา รัฐศาสตร์ และกฎหมาย กิจกรรมการเลือกซื้อหนังสือเป็นการสร้างภาพลักษณ์ว่าตนมีความรอบรู้และใฝ่หาความรู้ ส่วนชนชั้นแรงงานมักอ่านเพื่อความบันเทิงหรือเพื่อการต่อสู้ทางการเมือง (Raven, 1998)

การอ่านและการสนทนาเกี่ยวกับหนังสือเป็น "พิธีกรรมทางสังคม" ที่ใช้แสดงอัตลักษณ์ รสนิยม และสร้างเครือข่ายทางสังคม โรช (Roche, 1998) กล่าวถึงกิจกรรม "ชาลง" (Salon) ในฝรั่งเศสช่วงศตวรรษที่ 17-18 ที่ชนชั้นนำ นักเขียน ปัญญาชน และชุณนาง นิยมเข้าร่วมแลกเปลี่ยนความคิดเห็นเกี่ยวกับวรรณกรรม ปรัชญา และรูปแบบชีวิต ผู้เข้าร่วมชาลงมักอ่านนิตยสาร *Le Mercure Galant* เพื่อเตรียมความรู้และข้อมูลไว้ล่วงหน้า ซึ่งจะทำให้สามารถแสดงความรอบรู้และสร้างภาพลักษณ์ทางปัญญาได้อย่างมั่นใจ สื่อสิ่งพิมพ์และกิจกรรมสนทนาจึงพึ่งพาและเกื้อหนุนกัน นิตยสาร *Le Mercure Galant* มักเผยแพร่เทรนด์แฟชั่น ศิลปะ วรรณกรรม และวิถีชีวิตชนชั้นสูงในกรุงปารีส ซึ่งมีส่วนในการนิยาม "รสนิยม" ของชนชั้นนำ และสร้างกระแสการบริโภค กิจกรรมชาลงและสื่อสิ่งพิมพ์ส่งเสริมให้เกิด "การบริโภคเพื่อไลฟ์สไตล์" (consumption of lifestyle) มากกว่าการบริโภคเพื่อตอบสนองความจำเป็น

ในอังกฤษนิตยสารหนึ่งที่มีอิทธิพลต่อวิถีการบริโภคคือ "The Gentleman's Magazine" ที่เริ่มผลิตเมื่อ ค.ศ. 1731 และนับเป็นนิตยสารเชิงพาณิชย์ยุคแรก ๆ ของโลก โดยเป็น "สื่อกลาง" ในการแลกเปลี่ยนความรู้ ความคิด และรสนิยมในสังคมเมือง นำเสนอทั้งบทความวรรณกรรม ข่าวสารการเมือง วิทยาศาสตร์ แฟชั่น และวิถีชีวิต ตามความสนใจของชนชั้นกลางที่มีจำนวนเพิ่มขึ้นอย่างมาก นิตยสารสะท้อนการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมการอ่านที่เคยจำกัดอยู่ในหมู่ชนชั้นสูง ไปสู่การมีผู้อ่านกลุ่มใหม่ ๆ ขณะเดียวกัน นิตยสารยังเป็นสื่อกลางที่เชื่อมโยงระหว่างสิ่งพิมพ์กับการบริโภคสินค้าและบริการ เพราะนิตยสารมักมีโฆษณากระตุ้นความต้องการของผู้บริโภคในสังคมเมืองยุคใหม่ (Raven, 2008)

ในศตวรรษที่ 18 นี้ ในอังกฤษและยุโรปเกิดวัฒนธรรมสิ่งพิมพ์เพื่อการโฆษณา (advertising print culture) ในรูปแบบหลากหลาย ทำให้ข้อมูลทางการค้าเผยแพร่ไปยังผู้บริโภคในวงกว้าง (Hubbard, 2012) ตัวอย่างเช่น แคตตาล็อกสินค้าที่ใช้เป็นแบบในการผลิต โดยเฉพาะสินค้าประเภทเฟอร์นิเจอร์ ในต้นศตวรรษที่ 19 ธุรกิจค้าปลีกเริ่มใช้แคตตาล็อกมากขึ้น นอกจากนั้นยังมีใบปลิว (ephemeral handbills) ที่ใช้ประกาศระยะสั้น เช่น การลดราคา การเปิดร้านใหม่ การโปรโมชัน และบัตรการค้า (trade cards) ที่ออกแบบอย่างดีเพื่อสร้างภาพลักษณ์ของธุรกิจ บัตรนี้กลายเป็นของสะสมและแลกเปลี่ยนกันในเครือข่ายทางสังคม สิ่งพิมพ์โฆษณาจึงไม่เพียงให้ข้อมูลแต่ยังสร้างภาพลักษณ์ของสินค้าและกระตุ้นความปรารถนาของผู้บริโภค (Brewer and Porter, 1993; Hubbard, 2012)

ผู้ประกอบการที่ลงทุนในสิ่งพิมพ์มักเป็นเจ้าของธุรกิจเกี่ยวกับสินค้าหรูหราและกึ่งหรูหรา หรือบริการที่เกี่ยวข้องกับสุขอนามัยและความสะดวกสบาย การทำนามบัตรโฆษณาสินค้าของช่างฝีมือ ศิลปิน นักประดิษฐ์ หรือซัพพลายเออร์ช่วยสร้างอัตลักษณ์ทางการค้าโดยอิงกับความหรูหรา ความแปลกใหม่ และประโยชน์ใช้สอย โดยเน้นตลาดสินค้าอุปโภคบริโภคใหม่ล่าสุด กระตุ้นความต้องการสินค้าที่สะท้อนไลฟ์สไตล์ ส่วนตลาดสินค้ามือสองจะไม่เน้นโฆษณาสินค้า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ไม่มีการทำบัตรการค้า บัตรการค้ายังใช้โฆษณาธุรกิจที่เกี่ยวกับการพักผ่อนหย่อนใจ การท่องเที่ยว และการเงิน เช่น โรงแรม หอศิลป์ ห้องสมุด และบริษัทประกันภัย (Hubbard, 2012)

เมื่อเชื่อมโยงกับแนวคิดของ ฌอง โบดริยาร์ด (Jean Baudrillard, 1986) จะเห็นว่าสื่อสิ่งพิมพ์ได้สร้าง "สัญญาณ" (signs) และ "ภาพแทน" (image) ที่เชื่อมโยงสินค้ากับความหมายทางสังคมและวัฒนธรรม ไม่ว่าจะเป็นภาพลักษณ์ของ ความหรูหรา ความสำเร็จ ความทันสมัย หรือสถานะทางสังคม สื่อจึงไม่ได้ขายสินค้าในฐานะวัตถุ แต่ขาย "ความหมาย" และ "ภาพลักษณ์" ของสินค้า ซึ่งผู้บริโภคก็ซื้อเพื่อสร้างอัตลักษณ์และแสดงสถานะทางสังคมของตน เมื่อเทคโนโลยีสื่อก้าวหน้าขึ้น โดยเฉพาะหลังทศวรรษ 1950 สื่อโทรทัศน์ได้เปลี่ยนแปลงรูปแบบการบริโภคไปอีกระดับหนึ่ง โดยสร้าง "ภาพแทนเหนือจริง" (hyperreality) ได้สมจริงยิ่งกว่าเดิม โบดริยาร์ด ชี้ว่าสื่อโทรทัศน์สร้างภาพจำลอง (simulacra) ผ่านภาพและเรื่องราวที่ดูสมจริงทำให้ผู้บริโภคแยกแยะได้ยากระหว่าง "ความจริง" กับ "ภาพลวงตา" ภาพลักษณ์ของสินค้าและการโฆษณาได้กลายเป็นส่วนสำคัญในชีวิตประจำวันของผู้คนมาจนถึงทุกวันนี้

13.5 การบริโภคความหมาย

ในสังคมสมัยใหม่ผู้บริโภคไม่ได้ซื้อสินค้าตามประโยชน์ใช้สอยเท่านั้น แต่อาจซื้อเพราะ "ความหมาย" จากการบริโภค แสดงรสนิยม อัตลักษณ์ และสถานะทางสังคมของตน เพราะการบริโภคสามารถเป็นสื่อสารทางสังคมเพื่อบ่งบอกตัวตนและตำแหน่งแห่งที่ของปัจเจกบุคคลภายในสังคม ปีแอร์ บูดีเยอ (Pierre Bourdieu, 1930–2002) นักสังคมวิทยาชาวฝรั่งเศส เสนอแนวคิดเรื่อง "การบริโภคเชิงสัญลักษณ์" (symbolic consumption) ที่อธิบายว่าการบริโภคเป็นการกระทำที่มีความหมายทางสังคมและวัฒนธรรม สะท้อนสถานะ อัตลักษณ์ และการสังกัดใน "สนาม" (field) หรือแวดวงต่าง ๆ (Bourdieu, 1979) เช่น คนในแวดวงแฟชั่นให้คุณค่ากับแบรนด์หรู หรือคนในแวดวงวิชาการให้ความสำคัญกับชื่อเสียงของสถาบันการศึกษา ความหมายเหล่านี้หล่อหลอมพฤติกรรมกรรมการบริโภค ซึ่งผู้ที่ยอยู่นอกแวดวงอาจไม่ให้ความสำคัญ ตามมุมมองของบูดีเยอ การเลือกใช้สินค้า บริการ หรือการสร้างประสบการณ์บางอย่าง เป็นการสื่อสารให้ผู้อื่นรับรู้ตัวตนอยู่ในกลุ่มชนชั้นใด เช่น กลุ่มชนชั้นสูงมักบริโภคอาหารอย่างหรูหรา ท่องเที่ยวต่างประเทศ หรือสะสมผลงานศิลปะ เพื่อบ่งบอกว่าตนมีรสนิยมดีและแตกต่างจากคนในชนชั้นที่ต่ำกว่า

แนวคิด "ฮาบิทัส" (habitus) ของบูดีเยอ อธิบายว่าแบบแผนความคิด ความเชื่อ และรสนิยมที่สั่งสมอยู่ในตัวบุคคลซึ่งมาจากประสบการณ์ทางสังคมและวัฒนธรรม ส่งผลให้บุคคลบริโภคโดยไม่จำเป็นต้องใช้ความคิดไตร่ตรองอย่างถี่ถ้วน คนแต่ละกลุ่มมีฮาบิทัสการบริโภคแตกต่างกัน และมักสอดคล้องกับทุนที่ตนมี ไม่ว่าจะเป็นทุนทางเศรษฐกิจ (รายได้ ทรัพย์สิน) ทุนทางวัฒนธรรม (ความรู้ การศึกษา) ทุนทางสังคม (เครือข่ายและความสัมพันธ์) และทุนทางสัญลักษณ์

(เกียรติยศ ชื่อเสียง) ผู้บริโภคไม่ได้เลือกอย่างอิสระ แต่ขณะเดียวกันก็ไม่ได้ถูกโครงสร้างสังคมกำหนดอย่างตายตัว หากแต่เลือกตามฮาบิทัสของตน ซึ่งเป็นผลจากการต่อรองระหว่างอำนาจครอบงำของสังคมกับเสรีภาพของปัจเจกบุคคล

มุมมองบูดีเยอคล้ายกับโบตริยาร์ด ที่มองว่าสินค้าไม่ใช่เพียงวัตถุ แต่เป็น "ภาพแทน" (representation) ของสถานะ รสนิยม และอัตลักษณ์ทางสังคม โบตริยาร์ดอธิบายว่าการซื้อสินค้าในโลกทุนนิยมเป็นการเข้าไปมีส่วนร่วมในระบบสัญลักษณ์ที่กำหนดว่าอะไรคือความหรูหรา ความสำเร็จ หรือความมีระดับ เมื่อผู้บริโภคให้ความสำคัญกับ "สัญลักษณ์" และ "ความหมาย" การซื้อจึงมุ่ง "ครอบครองความหมาย" มากกว่าการครอบครองวัตถุสิ่งของ เช่น มูลค่าของรถยนต์หรูหรือเสื้อผ้าแบรนด์เนมไม่ได้อยู่ที่ความสามารถในการขับขี่หรือความสบายในการสวมใส่ แต่มาจาก โลโก้ ภาพลักษณ์ และเรื่องราว ที่แบรนด์สร้างขึ้นเพื่อสื่อถึงรสนิยม ความมั่งคั่ง และความสำเร็จ สินค้าในสังคมบริโภคจึงมี "มูลค่าเชิงสัญลักษณ์" (symbolic value) ที่โดดเด่นกว่ามูลค่าใช้สอย (use value)

ในหนังสือ "The System of Objects" (1968) โบตริยาร์ดอธิบายแนวคิด "ภาพลักษณ์ในฐานะสินค้า" (image as commodity) เสนอว่าผู้คนในสังคมสมัยใหม่ไม่ได้ซื้อขาย "วัตถุ" แต่เป็นภาพลักษณ์ของวัตถุนั้น เขาจำแนก "วัตถุ" ออกเป็น 4 ประเภท ได้แก่

1. Functional Objects หมายถึง วัตถุที่มีประโยชน์ใช้สอยตามที่ออกแบบมา เช่น เฟอร์นิเจอร์ เครื่องใช้ไฟฟ้า และอุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่าง ๆ
2. Non-Functional Objects หมายถึง วัตถุที่ไม่มีประโยชน์ใช้สอยชัดเจน แต่ครอบครองเพื่อความหมายเชิงสัญลักษณ์ เช่น ของสะสม หรือเครื่องประดับหรู
3. Metafunctional Objects หมายถึง วัตถุที่สามารถเปลี่ยนประโยชน์ใช้สอยได้หลายแบบตามบริบทหรือความตั้งใจของผู้ใช้ เช่น กระเป๋าหิ้วที่ใช้ทั้งใส่ของและแสดงรสนิยม
4. Aestheticized Objects หมายถึง วัตถุที่มีความสำคัญด้านสุนทรียะมากกว่าประโยชน์จริง เช่น งานศิลปะ เครื่องเรือนดีไซน์เฉพาะ หรือสินค้าตกแต่งที่เน้นสร้างภาพลักษณ์

สินค้าต่าง ๆ ไม่ว่าจะจัดอยู่ในประเภทใดก็ตาม มีความหมายเกินกว่าหน้าที่ใช้งานและกลายเป็นส่วนหนึ่งของโครงสร้างอำนาจและอัตลักษณ์ทางสังคม เพราะสื่อและการโฆษณาได้สร้างภาพลักษณ์ของสินค้า แม้แต่วัตถุที่ออกแบบเพื่อใช้สอยจริง ๆ ก็ไม่อาจหลีกเลี่ยงกระบวนการ "สร้างความหมาย" ได้ เพราะในสังคมทุนนิยมยุคใหม่ สินค้าแทบทุกประเภทถูกบรรจุไว้ในระบบสัญลักษณ์ เพื่อสื่อสารคุณค่า อัตลักษณ์ และโครงสร้างอำนาจของชนชั้นในสังคม ทำให้ผู้บริโภคซื้อ "ภาพแทน" มากกว่าตัวสินค้า และบริโภค "สถานะ" มากกว่า "วัตถุ"

ผู้บริโภคสินค้าประเภทนี้ไม่ได้ต้องการใช้ประโยชน์จากวัตถุตามความจำเป็น แต่ต้องการ "บริโภคความหมาย" (consumption of meaning) ที่สินค้าสื่อออกมาเพื่อสร้างอัตลักษณ์ของตน ตัวอย่างเช่น การชื้อนาฬิกา Rolex หรือกระเป๋า Hermès มักไม่ได้เกิดจากความต้องการใช้ประสิทธิภาพความเที่ยงตรงของนาฬิกา หรือความทนทานและความจุของกระเป๋า แต่ผู้บริโภคถูกดึงดูดเข้าสู่การครอบงำของระบบสัญลักษณ์ (system of signs) และกลายเป็น "วัตถุ" ของระบบนั้นไปด้วย โดยมีการโฆษณาที่สร้างภาพลักษณ์และตอกย้ำให้รับรู้ว่าคุณค่าเหล่านี้คือสัญลักษณ์ของชนชั้นนำ

โบตริยาร์ดวิพากษ์ปรากฏการณ์นี้ในหนังสือ "Simulacra and Simulation" (1981) โดยเสนอว่าสังคมสมัยใหม่เป็น "สังคมแห่งสัญลักษณ์" (sign society) ซึ่งผู้คนใช้ชีวิตอยู่กับ "การเลียนแบบและการจำลอง" (simulacra) มากกว่า "ความจริง" แต่อยู่กับ "สภาวะเหนือจริง" (hyperreality) ซึ่งหมายถึงสภาวะที่ความจริงและภาพลักษณ์ของความจริงผสมผสานจนไม่แบ่งแยกออกจากกันไม่ได้

โบตริยาร์ดได้อธิบายการเปลี่ยนผ่านจาก "สัญลักษณ์" ไปสู่ "โลกจำลอง" ไว้ 4 ขั้นตอน ได้แก่

1. ขั้นการสะท้อนความจริง (reflection of reality) เป็นการเลียนแบบความจริงหรือมีความจริงรองรับ เช่น การใช้ภาพถ่ายสินค้าจากวัตถุที่มีอยู่จริง

2. ขั้นปกปิดบิดเบือนความจริง (masks and denatures a profound reality) มีการปรับแต่งให้ความจริงดูสวยงามและน่าดึงดูดมากกว่าความเป็นจริง เช่น การตกแต่งภาพถ่ายสินค้าให้ดูดีเกินกว่าความเป็นจริง
3. ขั้นปกปิดการไม่มีอยู่ของความจริง (masks the absence of a profound reality) สร้าง "ภาพของความจริง" ที่ไม่มีอยู่ในความจริง เช่น ภาพครอบครัวที่สมบูรณ์แบบซึ่งความจริงแล้วไม่มีครอบครัวเช่นนั้นอยู่จริง
4. ขั้นความเหนือจริง (hyper reality) หลอมรวมความจริงและภาพลักษณ์จำลองเป็นหนึ่งเดียวกันไม่ออก ผู้บริโภคเชื่อและคล้อยตามโดยไม่จำเป็นต้องมีข้อเท็จจริงรองรับ แม้ไม่สามารถบอกได้ว่าสิ่งทีเห็นนั้นเป็นของจริง หรือแค่ภาพจำลอง

ในปัจจุบันการโฆษณาและสื่อโทรทัศน์สร้าง "ภาพจำลอง" และ "ความเหนือจริง" ตัวอย่างเช่น การโฆษณา น้ำหอมที่ใช้ภาพนางแบบและดาราชื่อดังในฉากหรูหราอย่างปารีสยามค่ำคืนหรือชายหาดสุดโรแมนติก ทำให้ผู้บริโภครู้สึกว่า การใช้น้ำหอมทำให้ชีวิตหรูหราและตนเองมีเสน่ห์ ทั้งที่โดยเนื้อแท้แล้วน้ำหอมเป็นเพียงผลิตภัณฑ์ที่ให้กลิ่นหอมเท่านั้น เช่นเดียวกับการโฆษณา Coca-Cola ที่ใช้สโลแกน "ความสุขที่คุณดื่มได้" พร้อมภาพผู้คนกำลังสนุกสนานและยิ้มแย้ม ทำให้ผู้บริโภครู้สึกว่า การดื่มทำให้มีความสุข ทั้งที่การสร้างความสุขไม่ใช่คุณสมบัติของเครื่องดื่ม การใช้สัญลักษณ์แบรนด์เป็น อีกวิธีที่ใช้ระบบสัญลักษณ์สร้างความเชื่อมโยง เช่น ตราสัญลักษณ์ Nike พร้อมคำขวัญ "Just Do It" ซึ่งสร้างความหมายว่า สินค้านี้จะสร้างความมั่นใจ ทำให้เกิดความพยายาม และมีชัยชนะ (Media Studies, n.d.) จุดขายไม่ได้เน้นที่ตัววัตถุ แต่เป็นภาพลักษณ์และความหมาย ซึ่งทำให้เส้นแบ่งระหว่างความจริงกับสิ่งจำลองพร่าเลือน

แนวคิด "Simulacra and Simulation" ของ โบ德里ยาร์ด สอดคล้องกับแนวคิด "แฟนตาซีของการบริโภค" (Fantasy of Consumption) ของเบนยามิน ซึ่งอธิบายว่าผู้บริโภคถูกดึงเข้าสู่โลกแห่งภาพแทนและจินตนาการ การเดินเตร็ดเตร่ในห้างสรรพสินค้า การชมสินค้าผ่านหน้าต่างร้านค้า (shop windows) โดยไม่มีเป้าหมายว่าจะซื้ออะไร เป็นการสร้างประสบการณ์ หน้าต่างร้านค้าเป็นรอยต่อของ "โลกแห่งความจริง" กับ "โลกในจินตนาการ" การจัดวางสินค้าอย่าง ประณีต แสงไฟนุ่มละมุน และการตกแต่งมุ่งสร้าง "โลกแห่งความฝัน" ซ้อนทับอยู่บน "โลกแห่งความจริง" ทำให้ผู้บริโภค เกิดประสบการณ์ทางความรู้สึกว่ามี "ความเป็นไปได้" (sense of possibilities) ที่จะสร้างตัวตน ชีวิต หรือสถานะที่ปรารถนาแม้ว่าจะไม่ได้ซื้อสินค้าก็ตาม การ "มอง" เพื่อเสพภาพลักษณ์และความฝันที่ห้างสรรพสินค้าสร้างขึ้นกลายเป็น ส่วนหนึ่งของการบริโภคด้วยเช่นกัน (Benjamin, 1999) ส่วนในมุมมองของ โบ德里ยาร์ด ปรากฏการณ์นี้เป็นผลของสื่อและ ระบบการตลาดที่ร่วมกันสร้าง "ภาพจำลอง" (simulation) ที่นำผู้บริโภคเข้าสู่ "สภาวะเหนือจริง" (hyperreality) ส่วน ห้างสรรพสินค้าเป็น "พื้นที่สร้างสัญลักษณ์" เต็มไปด้วยเรื่องราว ความหมาย และอัตลักษณ์ที่มุ่งให้ผู้บริโภคเกิดความปรารถนา

แนวคิดของโบ德里ยาร์ดและเบนยามินต่างชี้ให้เห็นว่าการบริโภคนิยมในสังคมสมัยใหม่ไม่ได้ขาย "สินค้า" ที่เป็น วัตถุ แต่ขายความหมาย ภาพลักษณ์ และความฝัน การเดินชมสินค้า การดูโฆษณา และการชมโทรทัศน์ ล้วนเป็นการสร้าง ประสบการณ์ให้ผู้บริโภคเข้าร่วมใน "โลกแห่งจินตนาการ" ซึ่งถูกออกแบบมาอย่างแยบยลเพื่อกระตุ้นความปรารถนาที่ไม่มี วันสิ้นสุด การบริโภคจึงไม่ได้จบลงที่การซื้อ แต่ดำเนินต่อไปด้วยการเสพภาพแทน (image consumption) และการบริโภคความหมาย (consumption of meaning) ที่สื่อและตลาดสร้างขึ้น

ในสังคมบริโภคนิยมปัจจุบันที่เต็มไปด้วยการสร้างภาพลวง "การโหยหาอดีต" (nostalgia) เป็นอีกแนวคิดที่สามารถอธิบายแรงจูงใจในการบริโภคได้เช่นกัน สินค้าหลายชนิดมีภาพลักษณ์ "ความดั้งเดิม" หรือ "ความเป็นของแท้" (authentic) ที่ไม่ได้ผ่านการปลอมแปลง แม้ว่าสินค้านั้นเพิ่งผลิตขึ้นเพื่อสร้างความหมายดังกล่าวก็ตาม ตัวอย่างเช่น ธุรกิจท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมที่เสนอว่าจะมอบประสบการณ์ให้นักท่องเที่ยวได้สัมผัสวิถีชีวิต "ดั้งเดิม" ด้วยการแต่งกายย้อนยุค เพื่อบันทึกภาพ การจำลองบรรยากาศตลาดเก่า การตกแต่งคาเฟ่สไตล์วินเทจ ไปจนถึงการผลิตวัตถุจำลองที่เลียนแบบ อดีตรูปแบบของเล่น เครื่องแต่งกาย และเครื่องใช้ สินค้าและประสบการณ์ที่ผู้บริโภคได้รับเป็นเพียง "ภาพแทนของอดีต" ที่ ประดิษฐ์ขึ้นเพื่อประโยชน์ทางธุรกิจ และอาจไม่ได้สะท้อนข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์หรือวิถีชีวิตในสมัยนั้นเลย

ปรากฏการณ์ "การทำวัฒนธรรมให้เป็นสินค้า" พบได้ทั่วไปในปัจจุบัน วัฒนธรรมจากค่านิยม ความเชื่อ และจารีตประเพณีถูกแปรให้มีมูลค่าทางเศรษฐกิจ และผลิตสินค้าที่มีมูลค่าเชิงสัญลักษณ์ (sign value) เช่น ของที่ระลึก เสื้อผ้า หรือของตกแต่ง รวมทั้งการดื่ม กิน หรือการเข้าร่วมพิธีกรรมเพื่อสร้างประสบการณ์ บางพื้นที่จำลองพิธีกรรม ประเพณี และวิถีชีวิตขึ้นมาใหม่โดยไม่สอดคล้องกับบริบทเดิม แต่อ้างว่าวัฒนธรรมนั้นเป็นเอกลักษณ์ของท้องถิ่น ขณะที่นักท่องเที่ยวก็ต้องการสัมผัสประสบการณ์ที่ไม่อาจพบเจอในชีวิตประจำวัน และรู้สึกว่าได้มีส่วนร่วม หรือเชื่อมโยงกับวัฒนธรรมนั้น แม้ว่าจะเป็นเพียงสถานการณ์ที่ถูกสร้างขึ้นโดยไม่มีข้อเท็จจริงทางวัฒนธรรมหรือประวัติศาสตร์รองรับ

ในโลกยุคดิจิทัล สื่อสังคมออนไลน์เป็นพื้นที่สำคัญในการสร้างและแสดงอัตลักษณ์ผ่านการบริโภคสินค้า ผู้คนใช้แพลตฟอร์มต่าง ๆ เผยแพร่ภาพถ่ายของตนขณะท่องเที่ยว รับประทานอาหาร หรือครอบครองสินค้าต่าง ๆ ไม่เพียงเพื่อแบ่งปันประสบการณ์ แต่เป็นการสื่อสาร "ตัวตน" และ "สถานะทางสังคม" ให้ผู้อื่นรับรู้ สื่อสังคมออนไลน์จึงกลายเป็น "เวทีทางวัฒนธรรม" (cultural stage) และการบริโภคสินค้าเป็นการสื่อสารและสร้างภาพลักษณ์

ระบบทุนนิยมจำเป็นต้องกระตุ้นให้เกิดการบริโภค เนื่องจากระบบอุตสาหกรรมผลิตสินค้าออกมาในปริมาณมหาศาลและรวดเร็ว (mass production) จึงต้องสร้างแรงจูงใจให้ผู้บริโภคสินค้าในอัตราที่สอดคล้องกับกำลังการผลิต โดยไม่จำกัดว่าสินค้านั้นจะจำเป็นต่อการดำรงชีวิตหรือไม่ หนึ่งในกลยุทธ์สำคัญคือการสร้าง "คุณค่าเชิงสัญลักษณ์" (sign value) ให้กับสินค้า ทำให้สินค้าสื่อความหมายผ่านการออกแบบบรรจุภัณฑ์ ตราสินค้า กำหนดราคา การจัดวางในร้าน และการโฆษณา ซึ่งล้วนเป็น "รหัส" (codes) ที่ผู้คนเข้าใจร่วมกัน การบริโภคในสังคมปัจจุบันจึงไม่ใช่เพียงการใช้วัตถุ แต่เป็นการบริโภค "ความหมาย" และ "ภาพลักษณ์" ไปพร้อมกัน

13.6 การบริโภคในฐานะปฏิบัติการทางสังคม

หากพิจารณาภายใต้กรอบโครงสร้างนิยม (Structuralism) การบริโภคของปัจเจกบุคคลไม่ได้เกิดขึ้นอย่างอิสระ แต่อยู่ภายใต้การครอบงำของระบบทุนนิยม นักทฤษฎีสายมาร์กซิสต์วิพากษ์วิจารณ์วัฒนธรรมบริโภคนิยมว่าทำให้ผู้บริโภคตกเป็นเหยื่อทางการตลาด ถูกหลอกลวงและครอบงำผ่านการโฆษณาชวนเชื่อที่สร้าง "ลัทธิบูชาสินค้า" ซึ่งทำให้มนุษย์กลายเป็นทาสของวัตถุที่ตนผลิตขึ้น

ในสังคมทุนนิยม ผู้บริโภคส่วนใหญ่แทบไม่มีอำนาจกำหนดว่าต้องการสินค้าแบบใด เพราะบริษัทขนาดใหญ่ควบคุมทั้งอุปสงค์และอุปทาน ผู้บริโภคมักถูกเอาเปรียบทั้งด้านคุณภาพสินค้าและราคา แต่การบริโภคมิใช่การยอมจำยอมอยู่ภายใต้โครงสร้างอำนาจเท่านั้น ผู้บริโภคอาจแสดงออกทางการเมืองด้วยปฏิเสธที่จะบริโภค หรือใช้การบริโภคเป็นสัญลักษณ์ในการต่อต้านอำนาจ เช่น "การคว่ำบาตรสินค้า" เพื่อกดดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลง บริษัทธุรกิจอยู่ได้ด้วยกำไรจากผู้บริโภค ตัวอย่างเช่น การคว่ำบาตรสินค้าจากธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับการละเมิดสิทธิมนุษยชน การทำลายสิ่งแวดล้อม หรือการสนับสนุนรัฐบาลเผด็จการ กรณีขบวนการสวาเดชี (Swadeshi) ของชาวอินเดียเคยมุ่งรณรงค์ให้ชาวอินเดียใช้สิ่งทอพื้นเมืองแทนผ้าที่นำเข้าจากอังกฤษ (จรัญ มะลูลีม, 2566) เพื่อต่อต้านการเอาเปรียบของเจ้าอาณานิคม อย่างไรก็ตามความสำเร็จของการคว่ำบาตรสินค้าขึ้นอยู่กับความร่วมมือของผู้คนจำนวนมาก และการกดดันอาจสร้างผลกระทบต่องาน เกษตรกร หรือผู้ผลิตรายย่อยมากกว่ากระตุนทุนหรือรัฐบาลซึ่งเป็นเป้าหมายหลัก

การคว่ำบาตรสินค้าญี่ปุ่นโดยชาวจีนโพ้นทะเล

ก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ญี่ปุ่นเริ่มขยายอำนาจในเอเชียด้วยการรุกรานประเทศจีนและหลายประเทศ ในภูมิภาค ปี ค.ศ. 1937 เกิดสงครามจีน-ญี่ปุ่นครั้งที่ 2 (Second Sino-Japanese War) เมื่อญี่ปุ่นโจมตีจีนและเข้ายึดพื้นที่สำคัญหลายแห่ง รวมถึงเมืองนานกิง (Nanjing) และเกิด "การสังหารหมู่นานกิง" (Nanjing Massacre) ชาวจีนโพ้นทะเลในหลายประเทศรวมถึงในสยามร่วมกันคว่ำบาตรสินค้าญี่ปุ่นซึ่งมีอยู่เป็นจำนวนมากในตลาดสยาม โดยนำรายได้จากการค้าไปทำสงคราม ขณะเดียวกัน สยามก็ส่งออกอาหารและทรัพยากรที่ใช้

เป็นเสียงสำหรับกองทัพญี่ปุ่น ในสยามมีการจัดตั้งพันธมิตร 18 สมาคมอั้งยี่สายแต่จิว เพื่อตรวจสอบและจัดการกับผู้ที่คบค้าสมาคมหรือค้าขายกับพ่อค้าญี่ปุ่น การเคลื่อนไหวนี้มีผลอย่างมากเนื่องจากการขนส่งสินค้าญี่ปุ่นจากท่าเรือและโกดังต่าง ๆ ต้องอาศัยแรงงานกรรมกรที่สังกัดสมาคมอั้งยี่ ทำให้สมาคมสามารถตรวจสอบและควบคุมการซื้อขายสินค้าญี่ปุ่นได้อย่าง ง่ายดาย ถูกต้อง และแม่นยำ (เชาวน์ พงษ์พิชิต, 2553: 107-108)

การบริโภคอาจไม่ใช่เพราะการถูกครอบงำโดยโครงสร้างสังคม แต่สามารถเป็น "ปฏิบัติการ" (practices) ที่ปัจเจกบุคคลต่อรองกับอำนาจ บูดิเยออธิบายว่าการบริโภคคล้ายกับการเล่นเกมใน "สนาม" (field) ที่ผู้เล่นต้องปฏิบัติตามกติกาและความหมายที่สังคมยอมรับร่วมกัน แต่ปัจเจกบุคคลก็มีอิสระในการเล่นเกม ด้วยการเลือกสินค้า รูปแบบการใช้ชีวิต และสร้างอัตลักษณ์ของตน นอกจากนั้น การบริโภคอาจเป็นการต่อต้านอำนาจได้เช่น การเลือกไม่บริโภค หรือบริโภคแบบที่แตกต่างออกไปจากแนวทางหลักเพื่อสร้างสัญลักษณ์หรือความหมายใหม่ที่สื่อถึงการต่อต้าน เช่น การปฏิเสธสินค้าแบรนด์เนมเพื่อต่อต้านทุนนิยม หรือการบริโภคสินค้าท้องถิ่นเพื่อสนับสนุนธุรกิจชุมชน (Bourdieu, 1979)

ตามแนวคิดของบูดิเยอ "ฮาบิทัส" (habitus) หมายถึงแบบแผนความคิด ความเชื่อ และรสนิยมที่สั่งสมจากประสบการณ์และเงื่อนไขทางสังคมในแต่ละกลุ่มคน ปัจเจกบุคคลมีแนวโน้มเลือกบริโภคให้สอดคล้องกับทุนต่าง ๆ ที่ตนมี อย่างไรก็ตาม ฮาบิทัสไม่ได้ถูกกำหนดโดยโครงสร้างอย่างตายตัว แต่เกิดจากกระบวนการต่อรองระหว่างอำนาจครอบงำกับเสรีภาพของปัจเจก แม้ระบบทุนนิยมพยายามสร้างมาตรฐานการบริโภคแบบเดียวกันทั่วโลกเพื่อสนับสนุนการผลิตขนาดใหญ่ แต่เรายังพบว่าผู้บริโภคมีรสนิยมและวิถีบริโภคที่แตกต่างหลากหลาย ปัจจัยอย่าง เพศ ชนชาติพันธุ์ ชนชั้น วัฒนธรรม และประสบการณ์ส่งผลต่อการเลือกบริโภค แม้แต่ในกลุ่มชนชั้นกลางก็ไม่ได้มีบริโภคในแบบเดียวกันไปทั้งหมด การบริโภคเป็นได้ทั้งการสร้างความแตกต่างและต่อรองกับการครอบงำของระบบทุนนิยม ผู้บริโภคอาจเลือกสินค้าเพื่อแสดงอัตลักษณ์ โดยไม่ได้ยอมรับความหมายของสินค้าที่ผู้ผลิตกำหนดมา แต่สร้างความหมายใหม่ให้กับสินค้าและการบริโภคนั้น

มิเชล เดอเซอโต (Michel de Certeau, 1925–1986) ต่อยอดแนวคิดของบูดิเยอใน "The Practice of Everyday Life" (1984) โดยเสนอว่าในชีวิตประจำวันเป็นพื้นที่ของการต่อรองและช่วงชิงความหมาย คนธรรมดาสามัญสามารถฉวยใช้ประโยชน์ (manipulate) จากเงื่อนไขรอบตัวได้ ขณะที่ผู้มีอำนาจใช้ "ยุทธศาสตร์" (strategies) ควบคุมสังคม ผู้ที่อยู่ใต้อำนาจก็ใช้ "กลยุทธ์" (tactics) เพื่อหลบเลี่ยง ตอรอง หรือต่อต้าน แม้จะไม่สามารถเปลี่ยนแปลงกติกาหรือยกเลิกระเบียบทางสังคมได้ แต่ก็สามารถสร้างพื้นที่เล็ก ๆ ของตัวเองหรือปรับเปลี่ยนกติกาให้เหมาะสมกับความต้องการ เช่น พ่อค้าเร่หรือคนไร้บ้านที่ใช้พื้นที่สาธารณะเพื่อดำรงชีวิตแม้รัฐจะออกแบบให้ใช้พื้นที่นั้นเพื่อวัตถุประสงค์อื่น หรือคนเดินเท้าลัดเลาะไปตามเส้นทางที่กำหนดเองแทนที่จะเดินไปตามเส้นทางที่รัฐออกแบบมา การกระทำเหล่านี้สะท้อนว่าผู้คนสามารถท้าทายกฎเกณฑ์และต่อรองความสัมพันธ์เชิงอำนาจได้ (de Certeau, 1984) การบริโภคก็เป็นการต่อรองความหมายในชีวิตประจำวัน ผู้บริโภคไม่ได้รับสื่ออย่างเชื่อเชื่อ แต่เป็น "ผู้กระทำการที่กระตือรือร้น" (active agent) อาจตีความ ปรับเปลี่ยน หรือต่อต้านความหมายได้ เช่น สินค้าที่ออกแบบให้ใช้ครั้งเดียวแล้วทิ้งเพื่อให้ซื้อซ้ำ แต่ผู้บริโภคอาจนำกลับมาใช้ซ้ำ ซึ่งเป็นการต่อรองกับทุนนิยมในรูปแบบหนึ่ง ดังนั้น แม้โครงสร้างสังคมจะครอบงำรูปแบบการใช้ชีวิต แต่ผู้คนที่สามารถใช้กลยุทธ์ในชีวิตประจำวันปรับเปลี่ยนและสร้างความหมายของการบริโภคให้สอดคล้องกับตนเองได้

หากพิจารณาการบริโภคในสังคมฝรั่งเศสช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 17–18 สินค้าหรูหราเป็นสัญลักษณ์ที่บ่งชี้สถานะและความแตกต่างระหว่างชนชั้นสูงกับชนชั้นอื่น ๆ แต่ก็มีช่างฝีมือและโรงงานผลิตสินค้าเลียนแบบสินค้าของชนชั้นสูงเพื่อให้ชนชั้นกลางและชนชั้นล่างครอบครองได้ (Roche, 2000) การบริโภคสินค้าเลียนแบบอาจมองว่าเป็น "การต่อรองความหมาย" ที่ผู้บริโภคใช้สินค้าคล้ายคลึงกันเพื่อสื่อสารภาพลักษณ์ของตน โดยไม่ได้เป็นเพียงการยอมรับกรอบความหมายที่ชนชั้นนำหรือระบบทุนนิยมกำหนดไว้ แต่ช่วงชิงพื้นที่ทางสัญลักษณ์ที่ใช้นิยามตนเอง และสร้างความหมายใหม่ สินค้าเลียนแบบในช่วงนั้น เช่น เครื่องลายครามที่ทดแทนสินค้านำเข้าจากจีน เครื่องเรือน และเครื่องประดับตกแต่งที่ทำจากโลหะราคาถูกแต่เคลือบให้ดูเหมือนทองคำหรือเงิน รวมทั้งลูกบิดแก้วที่ใช้แทนไข่มุก เป็นต้น ทำให้ผู้บริโภคสามารถ

ครอบครองสัญลักษณ์ของความมั่งคั่งแบบชนชั้นสูง ขณะที่ชนชั้นสูงพยายามสร้างรูปแบบการบริโภคใหม่ ๆ เพื่อรักษาความแตกต่าง การแพร่หลายของสินค้าเลียนแบบสะท้อนพลวัตของวัฒนธรรมการบริโภค ด้วยการครอบครองสินค้าที่ทำให้รู้สึกว่าคุณเป็นส่วนหนึ่งในกระแสแฟชั่น การเลียนแบบเป็นผลจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมที่ทำให้ชนชั้นกลางและชนชั้นล่างสามารถซื้อสินค้าฟุ่มเฟือยได้มากขึ้น สินค้าเลียนแบบยังช่วยลดการนำเข้าจากต่างประเทศ บางรัฐจึงอนุญาตให้ผลิตสินค้าลอกเลียนอย่างถูกกฎหมายเพื่อส่งเสริมเศรษฐกิจของตน

ประเทศอิตาลีผลิตสินค้าเลียนแบบ เพื่อลดการพึ่งพา และต่อต้านที่ประเทศอิตาลีถูกบังคับให้เป็นแหล่งผลิตวัตถุศิลปะและบริโภคสินค้าของเจ้าอาณานิคม การผลิตสินค้าเลียนแบบเป็นทั้งกลยุทธ์ทางเศรษฐกิจและการปฏิเสธอำนาจทางวัฒนธรรม ตัวอย่างเช่น อินโดนีเซียภายใต้การปกครองของดัตช์ผลิตผ้าบาติกกลดลายหรูหราเลียนแบบผ้าที่ชนชั้นสูงในยุโรปนิยม (TK Park, 2561) จนผ้าบาติกเป็นสัญลักษณ์ทางวัฒนธรรมของท้องถิ่น อย่างไรก็ตาม เจ้าอาณานิคมได้พยายามควบคุมและจำกัดการใช้สินค้าเหล่านี้ด้วยการออกกฎหมายภาษี และกฎหมายห้ามผลิตสินค้าบางประเภท

13.7 การบริโภคเพื่อต้องการความหมาย

ในระบบทุนนิยม มีการผลิตสินค้าอย่างรวดเร็วและปริมาณมาก จึงต้องกระตุ้นความต้องการซื้ออย่างต่อเนื่อง ผู้บริโภคจะพึงพอใจเมื่อครอบครองสินค้าในเวลาสั้น ๆ ก่อนถูกกระตุ้นด้วยสินค้าใหม่ ๆ ขณะที่ตัวตนของผู้บริโภคก็สร้างใหม่ตลอดเวลาผ่านการบริโภค แม้จะมีอุดมการณ์หลักครอบงำ แต่ก็ไม่สามารถผูกขาดความหมายได้อย่างเบ็ดเสร็จ ทำให้การบริโภคไม่ใช่การ "ตามกระแส" เสมอไป แต่อาจเป็นการต่อสู้เชิงสัญลักษณ์

บทความ "วาทกรรมความสวย" และการต่อรองอัตลักษณ์วัฒนธรรมบริโภค" ของ อุ่นใจ เจริญบุรณะกุล (2549) ศึกษาการบริโภคสินค้าและบริการความงาม เช่น ครีมบำรุงผิว เครื่องสำอาง และการทำศัลยกรรม พบว่าแม้ผู้บริโภคจะถูกครอบงำด้วยวาทกรรม "ความสวย" แต่การบริโภคนั้นเป็นการสื่อสารกับสังคมว่าตนประสบความสำเร็จ มีรสนิยม และมีคุณค่า ตามแนวคิดของบูดีเยอ กระบวนการนี้เป็นการสะสมทุนทางสัญลักษณ์ ที่ทำให้ผู้บริโภคสร้างความแตกต่างทางชนชั้นและได้รับการยอมรับจากกลุ่มสังคมที่ตนต้องการเข้าไปเป็นส่วนหนึ่ง เพื่อสร้างโอกาสและทางเลือกเพิ่มขึ้น เช่น โอกาสมีอาชีพการงานที่ดี อาจเข้าประกวดนางงามเพื่อเบิกทางไปสู่โอกาสที่ดี เป็นต้น อย่างไรก็ตาม ผู้บริโภคไม่ได้เพียงตามกระแสอย่างเชื่องเชื่อ แต่มีการสืบค้นข้อมูลมากมาย ทั้งจากสื่อด้านแฟชั่น ความรู้ทางการแพทย์ และคำแนะนำจากคนรอบข้าง เพื่อเลือกวิธีการบริโภคที่เหมาะสมกับฐานะทางเศรษฐกิจ ประสบการณ์ส่วนตัว และภาพลักษณ์ที่ต้องการ และยังคงเลือกด้วยว่าจะปฏิบัติตามค่านิยมและความคาดหวังของสังคมหรือจะสร้างอัตลักษณ์ที่แตกต่างออกไป

งานศึกษาของอริสา สุขสม (2563) เรื่อง "แฟชั่นฮิพฮอปในพื้นที่สยามสแควร์: การแสดงอัตลักษณ์ของกลุ่มวัยรุ่น" ชี้ว่า การแต่งกายเป็นการสื่อสารอัตลักษณ์ของปัจเจกและอัตลักษณ์ร่วมของกลุ่มวัยรุ่น โดยได้รับอิทธิพลจากศิลปินที่ชื่นชอบ สื่อ และกลุ่มเพื่อน แม้ต้องการแตกต่างจากคนทั่วไปแต่วัยรุ่นกลุ่มนี้ยึดโยงอยู่กับแฟชั่นที่ยอมรับกันในหมู่ฮิพฮอป บางส่วนสวมใส่เสื้อผ้าเลียนแบบตราสินค้าเพื่อตอบสนองจินตนาการของการเป็น "ชาวฮิพฮอป" ความหมายของการบริโภคมิได้กำหนดจากภายนอก แต่เกิดจากกระบวนการนิยามความหมายในปฏิสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มของตนกับกลุ่มอื่น ๆ ในบริบทนี้เสื้อผ้าจึงมิได้เป็นเพียงเครื่องนุ่งห่ม แต่มีความหมายเชิงสัญลักษณ์ที่สื่อรสนิยม และความสัมพันธ์ทางสังคม

การศึกษาเกี่ยวกับการต้องการความหมายในการบริโภค พบในงานด้านนิเทศศาสตร์ที่วิเคราะห์บทบาทของสื่อ เช่น งานศึกษาของ พรลภัส บุญพัก และสมสุข หินวิมาน (2563) ศึกษาภาพยนตร์ต่างประเทศ 4 เรื่อง ได้แก่ Like Water for Chocolate (1992), Chocolate (2000), Waitress (2007) และ Julie & Julia (2009) ที่สร้างอำนาจของผู้หญิงในสังคมที่มีค่านิยมชายเป็นใหญ่ (patriarchy) โดยการสร้างความหมายให้ "การทำอาหาร" และ "พื้นที่ห้องครัว" ว่ามิใช่ภาระจำยอม แต่เป็นพื้นที่แห่งความสร้างสรรค์ (creative space) ที่ผู้หญิงสามารถสร้างความสุข ความพึงพอใจ และคุณค่าทางเศรษฐกิจให้กับตนเอง ทำให้ผู้หญิงได้เปิดเผยตัวตน (self-expression) และได้รับการยอมรับในสังคมมากขึ้น

การสร้างความหมายใหม่เพื่อต่อรองอำนาจทางวัฒนธรรม ไม่ได้เกิดขึ้นในระดับปัจเจกเท่านั้น ในบางกรณีรัฐเองก็กำหนดความหมายใหม่ให้แก่สินค้าและวัฒนธรรมด้วยเช่นกัน งานศึกษาของพูนผล โควิบูลย์ชัย (2553) กล่าวถึงการสร้างความหมายของ "ผัดไทย" สมัยรัฐบาล จอมพล ป. พิบูลสงคราม ในบริบทของสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งประเทศไทยต้องจ่ายค่าปฏิกรรมสงครามให้แก่ประเทศอังกฤษในรูปของเงินและข้าว ทำให้ข้าวขาดแคลน รัฐบาลจึงส่งเสริมให้ประชาชนลดการบริโภคข้าว เปลี่ยนมาบริโภคอาหารอื่น โดยเฉพาะเส้นก๋วยเตี๋ยวที่ทำจากข้าวหักราคาถูกลง อย่างไรก็ตาม รัฐบาลจอมพล ป. ต่อด้านชาวจีนและวัฒนธรรมจีน และก๋วยเตี๋ยวก็เป็นอาหารจีนและเป็นอาหาร "ต่างชาติ" ที่ไม่สอดคล้องกับนโยบายชาตินิยมของรัฐบาล ดังนั้น จึงดัดแปลงกรรมวิธีการปรุงและตั้งชื่อใหม่ว่า "ผัดไทย" ทำให้เป็น "อาหารไทย" แม้จะมีที่มาจากวัฒนธรรมจีนก็ตาม

จากตัวอย่างงานศึกษา จะเห็นได้ว่าการบริโภคเป็นกระบวนการต่อรองความหมาย ทั้งการสร้างและการแสดงอัตลักษณ์ของปัจเจก การสะสมและแปลงทุนทางสัญลักษณ์ และการสื่อสารสถานะทางสังคม ผู้บริโภคไม่ได้รับสื่อแล้วปฏิบัติตาม แต่ยังมี การตีความ ดัดแปลง และต่อรองความหมายของสินค้าให้สอดคล้องกับบริบทชีวิตของตนเอง

13.8 สรุปท้ายบท

การบริโภคในยุคบริโภคนิยมไม่ใช่แค่เพื่อตอบสนองความจำเป็นใช้สอยเท่านั้น แต่ยังเป็น การสร้างและแสดงอัตลักษณ์ของผู้บริโภคผ่านการครอบครองสินค้า ขณะที่สินค้าหลายชนิดไม่ได้เน้นประโยชน์ใช้สอย แต่ความหมายในตัวสินค้าทำให้ผู้บริโภครู้สึกถึงสถานะ ความสุข และการมีรสนิยมที่ดีจากการบริโภค ในกระบวนการนี้สื่อโฆษณา มีบทบาทสำคัญในการเชื่อมโยงสินค้าเข้ากับอัตลักษณ์และสถานะทางสังคม นักคิดมาร์กซิสต์มองว่ากระแสบริโภคนิยมเกิดจากการครอบงำของระบบทุนนิยม อย่างไรก็ตาม การบริโภคอาจเป็นการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์และสร้างความหมายใหม่ในสังคมได้เช่นกัน การบริโภคจึงเป็นการกระทำที่มีความซับซ้อนและมีพลวัตสูงที่ไม่อาจทำความเข้าใจได้ด้วยมิติทางเศรษฐศาสตร์เพียงอย่างเดียว

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

จริญ มะลูติม.

2566. "คิดอย่างคานธี (2) วัตถุประสงค์ในการเคลื่อนไหวของสรวทชัย". *มติชนสุดสัปดาห์* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 7 สิงหาคม 2566 จาก <https://www.matichonweekly.com/column/article703869>.

แจ่มจรัส ธรรมรัตน์, ดาวสนั่น วงศ์เกษม, สำเภา สิงห์ทอง, และกำเ็จฤทธิ์ อุ่นอ้าย.

2563. "ห้างสรรพสินค้ากับการก่อตัวของคนกลุ่มใหม่ในเมืองพะเยา". *วารสารสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย*, 3 (1): 21–35.

เชวณ พงษ์พิชิต.

2553. *ลูกจิ้นรักชาติ*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

เบเคอร์, คริส, และผาสุก พงษ์ไพจิตร.

2563. *ประวัติศาสตร์อยุธยา ห้าศตวรรษสู่โลกใหม่*. กรุงเทพฯ : มติชน.

ธเนศ วงศ์ยานนาวา.

2550. *ปฏิวัติบริโภคจากสิ่งของฟุ่มเฟือยมาสู่สิ่งจำเป็น*. กรุงเทพฯ: ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.

ปรีดี หงษ์ตัน.

2562. *บริษัทอินเดียตะวันออกอังกฤษ*. กรุงเทพฯ: ยิปซี กรุ๊ป.

พรลภัส บุญพัก และสมสุข หินวิมาน.

2563. "การสร้างความหมายใหม่ของพื้นที่ในภาพยนตร์: ห้องครัวและอำนาจของผู้หญิง". *วารสารนิเทศศาสตร์*, 38 (2): 120–139. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 15 เมษายน 2568 จาก <https://so02.tcithaijo.org/index.php/jcin/article/view/243268/165064>.

พูนผล โควิบูลย์ชัย.

2553. "ผิดไทยในฐานะเครื่องมือทางอุดมการณ์". *วารสารภาษาและวัฒนธรรม*, 29 (1): 1–14. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 15 เมษายน 2568 จาก <https://so03.tcithaijo.org/index.php/JLC/article/view/20296/17633>.

ไพโรจน์ คงทวีศักดิ์.

2552. "เมืองธรรมดาสัมพันธ์กับการบริโภค", ใน *เมืองโลก การบริโภค การต่อรอง สังคมวิทยาเมืองร่วมสมัย*. (หน้า 193–223). เชียงใหม่: คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

ลงทุนแมน.

2560. "Selfridges ห้างหรูที่โตสวนกระแสในอังกฤษ". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 15 เมษายน 2568 จาก <https://www.longtunman.com/25047>.
2561. "กรณศึกษา Harrods ห้างหรูอายุ 185 ปี". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 15 เมษายน 2568 จาก <https://www.longtunman.com/9939>.

ศรินธร รัตนเจริญจร.

2544. *ร้านกาแฟ: ความหมายในวัฒนธรรมไทยยุคบริโภคนิยม*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

สแตนเดจ, ทอม.

2556. *ประวัติศาสตร์โลกใน 6 แก้ว*. (คุณากร วานิชวิรุฬห์ แปล). กรุงเทพฯ: มติชน.

อริสา สุขสม.

2563. "แฟชั่นฮิปฮอปในพื้นที่สยามสแควร์: การแสดงอัตลักษณ์ของกลุ่มวัยรุ่น". *วารสารสุทธิปริทัศน์*, 34 (3): 217–232. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 15 เมษายน 2568 จาก <https://so05.tcithaijo.org/index.php/DPUthiparitthatJournal/article/view/245961/167244>.

อุ๋นใจ เจียมบุรณะกุล.

2549. "วาทกรรม 'ความสวย' และการต่อรองอัตลักษณ์วัฒนธรรมบริโภค". *วารสารสังคมศาสตร์และมนุษยวิทยา*, 18 (1-2): 133–167.

แอร์อนสัน, มาร์ค และบูโดส, มารินา.

2555. *น้ำตาลเปลี่ยนโลก: เรื่องราวของเลห์กล ทาส อีสรภาพ และวิทยาศาสตร์*. (วิลาสินี เดอเบส แปล). กรุงเทพฯ: มติชน.

TK Park.

2561. "เรื่องเล่าจากทลายวัฒนธรรมผ้าบาติก". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 15 เมษายน 2568 จาก <https://shorturl.asia/1XMlo>.

ภาษาอังกฤษ

Baudrillard, Jean.

1981. *Simulacra and Simulation*. Translated by R. S. Willis. New York: Semiotext(e).
1968. *The System of Objects*. London: Verso.

Benjamin, Walter.

1999. **The Arcades Project**. Translated by Howard Eiland and Kevin McLaughlin. Cambridge: Harvard University Press.

Bourdieu, Pierre.

1979. **Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste**. Harvard: Harvard University Press.

Brewer, John., and Porter, Roy.

1993. **Consumption and the World of Goods**. London: Routledge.

de Certeau, Michel.

1984. **The Practice of Everyday Life**. Translated by Steven Rendall. Berkeley: University of California Press.

Glancey, Jonathan.

2015. "A History of the Department Store". *BBC Culture* [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 15 เมษายน 2568 จาก <https://www.bbc.com/culture/bspoke/story/20150326-a-history-of-the-department-store/index.html>.

Graf, Christine.

1996. **The Café of Paris: A Guide**. New York: Interlink Books.

Hubbard, Philippa.

2012. "Advertising and Print Culture in the Eighteenth Century". *Material Culture Review / Revue de la culture matérielle*, (74-75): 1–219. [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 15 เมษายน 2568 จาก https://www.erudit.org/en/journals/mcr/2012-v74-75-mcr74_75/mcr74_75art02/.

Media Studies.

- n.d. "Jean Baudrillard's Simulacra and Simulation". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 15 เมษายน 2568 จาก <https://media-studies.com/ baudrillard/>.

Miles, Steven.

1998. **Consumerism: As a Way of Life**. Thousand Oaks, CA, U.S.A: SAGE Publications.

Mintz, Sidney W.

1985. **Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History**. New York: Viking.

President's Research Committee on Social Trend.

1993. "The People as Consumers". *International labour review*, 28 (4): 499-517.

Raven, James.

1998. "New Reading Histories, Print Culture and the Identification of Change: The Case of Eighteenth-Century England". *Social History*, 23 (3): 268–287.

Roche, Daniel.

1998. **France in the Enlightenment**. Translated by Arthur Goldhammer. Cambridge: Harvard University Press.
2000. **A History of Everyday Things: The Birth of Consumption in France, 1600–1800**. Translated by Brian Pearce. Cambridge: Cambridge University Press.

บทที่ 14

การสื่อสารเพื่อการเปลี่ยนแปลงทางสังคม

การสื่อสารเป็นรากฐานสำคัญในการสร้างความเข้าใจทางสังคม ทั้งการถ่ายทอดข้อมูล การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น การสร้างความตระหนักรู้ และการรวมกลุ่มคนเพื่อรับมือกับปัญหา การสื่อสารที่มีประสิทธิภาพสามารถสร้างความตระหนักรู้ ปรับทัศนคติ เปลี่ยนแปลงพฤติกรรม สร้างแรงผลักดัน ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชน และสนับสนุนการตัดสินใจเชิงนโยบาย ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสังคม ทั้งในด้านสิทธิ เสรีภาพ ความยุติธรรม และความเท่าเทียม ในยุคดิจิทัลการสื่อสารผ่านสื่อออนไลน์ยังเปิดโอกาสให้ประชาชนสามารถกำหนดวาระทางสังคม ที่มีอิทธิพลต่อการรับรู้ของสาธารณะ และผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่เป็นรูปธรรมมากยิ่งขึ้น

การเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารที่ถูกต้อง ครบถ้วน และรอบด้านถือเป็นจุดเริ่มต้นสำคัญในการสร้างการรับรู้ที่ถูกต้อง ช่วยให้เข้าใจบริบทของปัญหา สามารถวิเคราะห์และวิพากษ์การใช้อำนาจโดยรัฐหรือกลุ่มอิทธิพลต่าง ๆ ได้อย่างเหมาะสม ข้อมูลข่าวสารยังมีความสำคัญในการเปิดโปงการทุจริตและความไม่โปร่งใสขององค์กรหรือหน่วยงานต่าง ๆ กระตุ้นให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบายหรือการปฏิรูประบบที่เกี่ยวข้อง เพื่อสร้างสังคมที่มีความยุติธรรมและโปร่งใส

นอกจากนี้ สื่อมีบทบาทสำคัญที่ช่วยให้กลุ่มคนด้อยโอกาส เช่น กลุ่มชาติพันธุ์ กลุ่มผู้มีความหลากหลายทางเพศ คนพิการ และกลุ่มผู้เปราะบางอื่น ๆ สามารถนำเสนอเรื่องราวและประสบการณ์ของตนเอง สร้างความเข้าใจและความตระหนักรู้เกี่ยวกับปัญหาของพวกเขา ซึ่งเป็นการส่งเสริมความเท่าเทียมในการมีส่วนร่วมทางสังคมและการเมือง

อย่างไรก็ตาม อิทธิพลของสื่อในการเปลี่ยนแปลงทางสังคมไม่ได้ส่งผลในเชิงบวกเสมอไป เนื่องจากผู้ผลิตสื่ออาจถูกครอบงำหรือได้รับอิทธิพลจากกลุ่มการเมืองหรือกลุ่มผลประโยชน์ ทำให้การรายงานข่าวและเนื้อหาบิดเบือนข้อมูลหรือเลือกนำเสนอเพื่อสนับสนุนหรือปกป้องฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง แต่ไม่รายงานข้อมูลจากหลากหลายมุมมองอย่างครอบคลุม และอาจทำให้เกิดความไม่เป็นธรรมต่อกลุ่มคนอื่น ๆ อย่างไรก็ตาม ข้อมูลข่าวสารที่สื่อนำเสนอไม่ได้มีอิทธิพลต่อการเปลี่ยนแปลงทัศนคติหรือพฤติกรรมของผู้คนเสมอไป แม้จะได้รับข้อมูลข่าวสารชุดเดียวกัน แต่ละกลุ่มคนมีวิธีการรับรู้ตีความ และประเมินข้อเท็จจริงไม่เหมือนกัน ขึ้นอยู่กับปัจจัยทางสังคม วัฒนธรรม และเศรษฐกิจที่แตกต่างกัน ดังนั้น สื่อจึงอาจสามารถกระตุ้นให้สังคมเกิดการตระหนักรู้และขบคิดต่อประเด็นหนึ่ง ๆ แต่ไม่สามารถโน้มน้าวให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทัศนคติหรือพฤติกรรมได้ (กาญจนา แก้วเทพ, 2552: 229)

ในทำนองเดียวกัน การรณรงค์หรือการเผยแพร่ข้อมูลผ่านสื่อสามารถสร้างความสนใจของสาธารณชนได้ในช่วงเวลาหนึ่ง แต่ผลลัพธ์ก็มักไม่ยั่งยืน เมื่อมีเหตุการณ์ใหม่ ๆ เกิดขึ้น ความสนใจของผู้คนก็เปลี่ยนทิศทางไป ตัวอย่างเช่น การรณรงค์ให้บริโภคสินค้าที่เป็นมิตรต่อสิ่งแวดล้อม หรือการรณรงค์ให้นุรักษ์ธรรมชาติ มักได้รับความสนใจในช่วงเวลาสั้น ๆ แต่เมื่อกระแสลดลง ความสนใจของสาธารณชนก็มักหายไปด้วย อีกทั้ง แม้สื่อจะการสร้างการรับรู้และกระตุ้นให้สังคมหันมาสนใจปัญหาต่าง ๆ แต่บทบาทของสื่อก็มีขอบเขตจำกัด เพียงการรายงานข่าว ให้ข้อมูล และสร้างการตระหนักรู้ ส่วนการสร้างการเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้าง เช่น การปรับปรุงนโยบายสาธารณะ การแก้ไขปัญหาความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ หรือการปฏิรูปการเมือง ต้องอาศัยมาตรการจากภาครัฐและสถาบันที่เกี่ยวข้อง

14.1 บทบาทของสื่อมวลชนในการเปลี่ยนแปลงสังคม

"สื่ออาจไม่สามารถบอกผู้คนได้ว่าควรคิดอย่างไร
แต่สามารถกำหนดได้ว่าพวกเขาควรคิดเกี่ยวกับเรื่องอะไร"

(Cohen, 1963: 13)

ในหนังสือ "The Press and Foreign Policy" (1963) บอร์นาร์ด โคเฮน (Bernard Cohen, 1926–2019) นักรัฐศาสตร์และนักวิชาการด้านสื่อสารมวลชน เสนอว่าสื่อมวลชนมีบทบาทสำคัญในการกำหนดวาระหรือประเด็นที่สังคมควรให้ความสนใจ ที่เรียกว่า "การกำหนดวาระข่าวสาร" (agenda-setting) แต่สื่อมวลชนไม่อาจบอกผู้คนว่าควรคิดอย่างไร สื่อสามารถชี้แนะว่าสังคมควรให้ความสนใจกับเรื่องใด ด้วยการเลือกประเด็น การจัดลำดับความสำคัญของเนื้อหา และให้พื้นที่หรือเวลาในการนำเสนอเรื่องราวนั้น การนำเสนอประเด็นเดียวกันอย่างต่อเนื่องจะทำให้เรื่องนั้นกลายเป็นวาระสำคัญของสาธารณะ แต่เดิมการกำหนดวาระข่าวสารมักเป็นแบบบนลงล่าง (top-down) โดยสื่อมวลชนเป็นผู้เลือกประเด็นให้สาธารณะรับรู้ ปัจจุบัน จุดเริ่มต้นของข่าวจำนวนมากมาจากกระแสในสื่อสังคมออนไลน์การกำหนดวาระข่าวสารในสื่อมวลชนจึงเป็นแบบล่างขึ้นบน (bottom-up)

มานูเอล คาสเทล (Manuel Castells) นักสังคมวิทยาชาวสเปน ผู้มีชื่อเสียงจากงานเขียนเกี่ยวกับสังคมเครือข่าย (the network society) ในหนังสือ "The Rise of the Network Society" (2010) วิเคราะห์ว่าเทคโนโลยีดิจิทัลและระบบอินเทอร์เน็ตทำให้การสื่อสารที่เปิดกว้างและการเชื่อมโยงเครือข่ายประชาชนในแนวระนาบ ทำให้กระบวนการสื่อสารและการขับเคลื่อนสังคมมีความโปร่งใสและประชาธิปไตยมากขึ้น (Castells, 2010) ประชาชนทั่วไป กลุ่มเคลื่อนไหวทางสังคม หรือบุคคลธรรมดาสามารถสร้างพื้นที่สื่อสารของตนเองผ่านแพลตฟอร์ม เช่น Facebook, Twitter และ YouTube และนำเสนอและผลักดันประเด็นที่ตนเห็นว่าสำคัญให้กลายเป็นวาระทางสังคมหรือการเมืองได้ การมีส่วนร่วมแบบนี้เปลี่ยนโครงสร้างอำนาจในการกำหนดวาระข่าวสาร เพิ่มความหลากหลายของเสียง และเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมมากขึ้น (พิจิตรา ศุภสวัสดิ์กุล, 2566; สกฤตศรี ศรีสารคาม, 2560)

บทความของสกฤตศรี ศรีสารคาม (2560) ศึกษาอิทธิพลของสื่อสังคมออนไลน์ต่อการกำหนดวาระข่าวสารในการนำเสนอประเด็นสังคมในประเทศไทย โดยใช้การสัมภาษณ์เชิงลึกผู้สื่อข่าวจากโทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ และสื่อออนไลน์ รวมถึงผู้ทรงอิทธิพลบนสื่อออนไลน์ที่มีบทบาทในการขับเคลื่อนประเด็นสังคมจำนวน 14 คน เพื่อทำความเข้าใจเหตุผลปัจจัย กระบวนการสื่อสาร และแนวคิดของสื่อเกี่ยวกับบทบาทการกำหนดวาระข่าวสารในยุคที่มีการใช้สื่อสังคมออนไลน์ ในการรายงานข่าว ผลการศึกษาพบว่า ผู้สื่อข่าวและผู้ใช้อินเทอร์เน็ตมีส่วนร่วมกันในการกำหนดวาระข่าวสาร ทำให้การผลิตข่าวของสื่อสอดคล้องกับความต้องการของสังคมมากกว่าเดิม ผู้ทรงอิทธิพลบนสื่อออนไลน์มีบทบาทในการกำหนดประเด็นข่าว ด้วยการสร้างการรับรู้ และผลักดันกระแสให้เกิด รวมถึงการอธิบายประเด็นจากมุมมองที่แตกต่าง ส่วนสื่อมวลชนมีบทบาทในการติดตาม คัดเลือกข้อมูลมานำเสนอ หาคำอธิบายและทางออกให้สังคม

อย่างไรก็ตาม การกำหนดวาระข่าวสารผ่านสื่อสังคมออนไลน์มีความท้าทายหลายประการ เช่น การแพร่ข้อมูลที่เท็จ การเกิดฟองสบู่ข้อมูล (filter bubbles) และผลกระทบต่อการรับรู้ของประชาชน นอกจากนี้ กลุ่มผู้มีอิทธิพลทางการเมืองและเศรษฐกิจก็ยังคงพยายามควบคุมสื่อทุกรูปแบบเพื่อให้ความคิดเห็นที่เอื้อประโยชน์ต่อพวกตนได้รับการเผยแพร่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในโลกออนไลน์ที่ไร้พรมแดน การแทรกแซงและช่วงชิงความคิดเห็นเป็นไปได้ง่ายขึ้น แม้ว่าสื่อออนไลน์ช่วยให้การตรวจสอบการดำเนินงานที่เกี่ยวข้องกับประโยชน์สาธารณะมีความโปร่งใสมากขึ้น แต่ในอีกด้านหนึ่งสื่อออนไลน์ก็อาจทำลายฝ่ายตรงข้ามได้เช่นกัน สถานการณ์นี้ไม่แตกต่างไปจากการต่อสู้และช่วงชิงในพื้นที่สื่อแบบดั้งเดิม แต่สื่อออนไลน์มีการเข้าถึงที่กว้าง ขยายรวดเร็ว และไร้ขอบเขตมากกว่า (ปวิน ชัชวาลพงศ์พันธุ์, 2554: 87–96)

นอกจากนี้ แม้โลกดิจิทัลจะขยายโอกาสในการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารให้กว้างขวางขึ้น แต่ก็ยังมีคนบางกลุ่มที่ไม่สามารถเข้าถึงสื่อหรือได้รับข้อมูลได้อย่างเท่าเทียม เช่น ผู้ที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ห่างไกล ผู้สูงอายุ หรือผู้มีรายได้น้อย ทำให้ผลกระทบจากสื่อไม่ครอบคลุมทุกกลุ่มในสังคมอย่างเสมอภาค การใช้สื่อดิจิทัลหรือสื่อสังคมออนไลน์อาจก่อให้เกิดผลลัพธ์เชิงลบ เช่น การแพร่ข้อมูลที่ไม่เป็นจริง (fake news) หรือสร้างความขัดแย้งในสังคม เมื่อผู้คนได้รับข้อมูลที่บิดเบือนหรือไม่ถูกต้อง การเปลี่ยนแปลงจากสื่อจึงอาจก่อให้เกิดความแตกแยกแทนที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงในทางบวก

ในยุคที่สื่อมวลชนแข่งขันกันอย่างหนักและหันมาใช้สื่อออนไลน์เป็นพื้นที่หลัก การผลิตข่าวจึงมุ่งเน้นปริมาณและความรวดเร็วเพื่อสร้างกระแส มากกว่าคุณภาพและสาระประโยชน์ที่แท้จริงต่อสาธารณะ ส่งผลให้ข่าวเชิงสืบสวนสอบสวนซึ่งต้องอาศัยเวลา ความละเอียด และทรัพยากรถูกลดทอนความสำคัญ ทั้งที่ข่าวประเภทนี้มีบทบาทสำคัญอย่างยิ่งต่อการเปิดโปงการทุจริต ตรวจสอบการใช้อำนาจ และสร้างแรงกดดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเชิงนโยบายและสังคม สื่อเชิงสืบสวนจึงมีพลังในการสร้างการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ด้วยการตรวจสอบและเปิดเผยข้อเท็จจริงที่ถูกปกปิด กระตุ้นให้เกิดการอภิปรายและสร้างความตระหนักรู้ในประเด็นสาธารณะ เช่น การทุจริต ปัญหาสิ่งแวดล้อม หรือการละเมิดสิทธิมนุษยชน ทำให้ประชาชนเข้าถึงข้อมูลเชิงลึกที่ถูกต้องและรอบด้าน และยังคงดันให้รัฐบาลหรือองค์กรที่เกี่ยวข้องดำเนินการอย่างโปร่งใสและยุติธรรมมากขึ้น อันอาจนำไปสู่การแก้ไขกฎหมายและนโยบายที่เอื้อต่อสังคมโดยรวม

ข่าวและสารคดีเชิงสืบสวนสอบสวน (Investigative Journalism) คือ การค้นหาข้อเท็จจริงเชิงลึก โดยอาศัยการตรวจสอบจากแหล่งข้อมูลหลากหลาย เช่น เอกสารทางการ ข้อมูลสาธารณะ การสัมภาษณ์ผู้เกี่ยวข้อง รวมถึงข้อมูลที่ถูกปกปิด เพื่อเชื่อมโยงและวิเคราะห์ให้เห็นเบื้องหลังของปัญหา ซึ่งมักเกี่ยวข้องกับการทุจริต การละเมิดสิทธิ ความไม่ยุติธรรม หรือผลกระทบที่สาธารณชนควรรับรู้ กระบวนการทำงานนี้ให้ความสำคัญกับความถูกต้อง ความเป็นธรรม และหลีกเลี่ยงการสร้างความเสี่ยงต่อบุคคลหรือองค์กรโดยปราศจากหลักฐานรองรับ

บทความของ เสกสรรค์ ประเสริฐ (2562) อธิบายว่าการทำข่าวเชิงสืบสวนผู้สื่อข่าวต้องมีความรอบคอบ คำนวณ และความอดทนในการหาหลักฐาน การทำข่าวประเภทนี้มีอุปสรรคหลายด้าน เช่น นักข่าวหน้าใหม่มักขาดทักษะ ความรู้ และประสบการณ์ รวมถึงขาดคลังข้อมูลส่วนตัวหรือฐานข้อมูลจากองค์กร ขณะเดียวกัน แหล่งข่าวอาจไม่เปิดเผยข้อมูลเพราะเกรงผลกระทบ อีกทั้งข้อมูลสำคัญจำนวนมากยังถูกหน่วยงานรัฐปิดกั้น การทำข่าวเชิงสืบสวนยังมีความเสี่ยงทางกฎหมาย เช่น การถูกฟ้องร้องหมิ่นประมาท หรือการถูกคุกคามความปลอดภัย องค์กรต้นสังกัดเองก็ไม่สนับสนุนเพราะเกรงผลกระทบ อาจถูกผู้มีอิทธิพลทางการเมืองหรือผู้สนับสนุนทางการเงินสั่งให้ระงับการรายงานข่าว นักข่าวจึงมีแรงกดดันหลายด้าน อีกทั้งนักข่าวยังไม่ได้รับค่าตอบแทนที่เหมาะสม ขาดอุปกรณ์และทีมสนับสนุน ปัจจุบันเหล่านีกระทบต่อประสิทธิภาพของการทำข่าวเชิงสืบสวน (เสกสรรค์ ประเสริฐ, 2562) ยิ่งไปกว่านั้น ยังเป็นไปได้ว่าสาธารณชนไม่เชื่อถือการรายงานข่าวเพราะมองว่าเป็นการมุ่งโจมตีหรือกลั่นแกล้งองค์กรหรือบุคคลอย่างไม่เป็นธรรม

ตัวอย่าง กรณี Spotlight

เมื่อสื่อมวลชนทำข่าวสืบสวนสอบสวน จนกระทั่งเปิดโปงการล่วงละเมิดทางเพศในโบสถ์คาทอลิกในสหรัฐอเมริกา นำไปสู่การเปลี่ยนโครงสร้างการบริหารโบสถ์คาทอลิก ทั้งในสหรัฐอเมริกาและประเทศอื่น ๆ

ในปี ค.ศ. 2001 เมื่อ The Boston Globe หนังสือพิมพ์ท้องถิ่นในเมืองบอสตัน ได้สืบสวนการล่วงละเมิดทางเพศโดยบาทหลวงคาทอลิก ทีมผู้สื่อข่าวตรวจสอบเอกสาร ทำให้การของผู้ถูกระทำ และได้รับข้อมูลสำคัญจาก ริชาร์ด ซิปป์ (Richard Sipe) อดีตบาทหลวงผู้เปิดเผยเอกสารหลักฐาน ต่อมาในเดือนมกราคม ค.ศ. 2002 The Boston Globe ได้รายงานในคอลัมน์ Spotlight ทั้งการล่วงละเมิดที่เกิดขึ้นต่อเนื่องยาวนาน และความพยายามขององค์กรศาสนาในการปกปิดข้อเท็จจริงแทนที่จะจัดการกับผู้กระทำผิด การรายงานข่าวทำให้หลายรัฐในสหรัฐฯ เริ่มสอบสวนอย่างจริงจัง และสื่อมวลชนอื่น ๆ เช่น The New York Times, BBC, และ The Guardian ได้ทำข่าวในพื้นที่อื่น ส่งผลให้มีการตั้งคณะกรรมการสอบสวน และเกิดการฟ้องร้องคดีจำนวนมาก สถาบันศาสนาต้องรับผิดชอบทางกฎหมาย รวมถึงการจ่ายเงินเยียวยาผู้ถูกระทำ

ผลงานของ The Boston Globe ได้รับการยอมรับในวงการสื่อ และได้รับรางวัล Pulitzer Prize สาขา Public Service ในปี ค.ศ. 2003 เหตุการณ์นี้ยังส่งผลกระทบกว้างไกลในระดับนานาชาติ ทำให้เกิดการเปิดเผยกรณีคล้ายกันหลายประเทศ เช่น ออสเตรเลีย ไอร์แลนด์ เยอรมนี และอิตาลี การสืบสวนครั้งนั้นทำให้สถาบันศาสนาต้องปฏิรูปนโยบายการตรวจสอบและดูแลบาทหลวง และสร้างความตระหนักแก่สังคมเกี่ยวกับการปกปิดความผิดในสถาบันศาสนา และเป็นแรงผลักดันให้เกิดความโปร่งใสและความรับผิดชอบมากขึ้นในอนาคต

14.2 การใช้สื่อในการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมือง

ในสถานการณ์ที่เต็มไปด้วยการโต้แย้งทางความคิดและการเปลี่ยนแปลงทั้งทางสังคมและการเมือง "สื่อ" มีบทบาทสำคัญในฐานะตัวกลางและเป็นพื้นที่สำหรับการแลกเปลี่ยนความเห็นในสังคม สื่อมวลชนไม่เพียงทำหน้าที่รายงานข่าวหรือเผยแพร่ข้อเท็จจริงเท่านั้น แต่ยังมีส่วนในการนำเสนอแนวคิดของนักเขียน คอลัมนิสต์ และนักวิชาการที่ช่วยสร้างกรอบการตีความและชี้นำทิศทางการถกเถียง ขณะเดียวกันประชาชนเองก็ใช้พื้นที่สื่อ โดยเฉพาะสื่อดิจิทัลและสื่อสังคมออนไลน์ ในการแสดงความคิดเห็น ตั้งคำถาม ท้าทายอำนาจรัฐ และรวมตัวกันเพื่อเคลื่อนไหวทางสังคมและการเมือง การผสมผสานระหว่าง "สื่อกระแสหลัก" และ "สื่อของประชาชน" จึงก่อให้เกิดพลวัตใหม่ ที่ทำให้สื่อมิใช่เพียงเครื่องมือในการสื่อสาร แต่ยังเป็นสนามต่อสู้เชิงอำนาจและเป็นแรงผลักดันสำคัญในการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองร่วมสมัย

หากมองย้อนกลับไปในประวัติศาสตร์ จะเห็นว่าสื่อสิ่งพิมพ์ของไทยมีบทบาทในการปลุกเร้าความตื่นรู้ทางการเมืองมาอย่างต่อเนื่อง นับตั้งแต่การกำเนิดหนังสือพิมพ์ฉบับแรกของไทย "บางกอกเรคคอร์ด" (The Bangkok Recorder) เมื่อวันที่ 4 กรกฎาคม พ.ศ. 2387 โดยมีชนนารีชาวอเมริกัน "แดน บีช บรัดเลย์" (Dan Beach Bradley, 1804–1873) ในสมัยรัชกาลที่ 3 หนังสือพิมพ์ฉบับนี้นับเป็นจุดเริ่มต้นของการใช้สื่อเป็นพื้นที่แสดงความคิดเห็นและการสื่อสารสาธารณะ ที่มีได้จำกัดเพียงการให้ข้อมูล แต่ยังเป็นเวทีสำหรับการนำเสนอแนวคิดใหม่ ๆ และการโต้เถียงทางการเมืองระหว่างฝ่ายที่มีอุดมการณ์แตกต่างกัน ความเคลื่อนไหวเชิงความคิดผ่านสื่อสิ่งพิมพ์เช่นนี้มีส่วนสำคัญต่อการพัฒนาความรู้ ความเข้าใจ และการสร้างสำนึกทางการเมืองของสังคมไทยในเวลาต่อมา

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 4 และรัชกาลที่ 5 ปัญญาชนไทยบางกลุ่มได้ใช้สื่อผลักดันแนวคิดก้าวหน้าและสะท้อนปัญหาสังคม บุคคลสำคัญ เช่น เทียนวรรณ (ต.ว.ส วัฒนาโก) ใช้งานเขียนและสิ่งพิมพ์วิพากษ์วิจารณ์การใช้อำนาจรัฐและเรียกร้องการปฏิรูปทางการเมืองและการศึกษา ขณะที่ ก.ศ.ร. กุหลาบ ตฤณานนท์ ใช้สื่อสิ่งพิมพ์ในการเผยแพร่ความรู้ด้านประวัติศาสตร์และสังคม โดยเน้นการกระตุ้นให้ประชาชนตระหนักถึงสิทธิ เสรีภาพ และความไม่เสมอภาคทางสังคม จนถึงช่วงทศวรรษ 2470 ปัญญาชนไทยจำนวนมากได้ใช้งานเขียนวิพากษ์โจมตีระบอบเก่า พร้อมทั้งเสนอแนวคิดที่ว่าประชาชนทุกคนมีสิทธิและความเสมอภาคโดยไม่ขึ้นอยู่กับชาติกำเนิด ตัวอย่างสำคัญ คือ ผลงานของ กุหลาบ สายประดิษฐ์ ได้แก่ "ลูกผู้ชาย" (2471), "สงครามชีวิต" (2475) รวมถึงบทความ "มนุษยภาพ" ซึ่งตีพิมพ์ในหนังสือพิมพ์ไทยและศรีกรุง เพียงไม่กี่เดือนก่อนการปฏิวัติ พ.ศ. 2475 งานเหล่านี้สนับสนุนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง อย่างไรก็ตาม ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ปัญญาชนฝ่ายอนุรักษนิยมก็ยังคงผลิตงานเขียนอย่างต่อเนื่อง เพื่อตอบ

โต้และวิพากษ์คณะราษฎร โดยมักโจมตีว่าการปฏิวัติเป็นต้นเหตุทำให้บ้านเมืองวุ่นวาย งานเหล่านี้ส่วนใหญ่เป็นสารคดีการเมืองในช่วงทศวรรษ 2490 อาทิ ผลงานของ ม.ร.ว. เสนีย์ ปราโมช, วิชัย ประสงค์สิทธิ์, หลุยส์ ศิริวัต, สละ ลิขิตกุล, จำลอง อธิธิรงค์ และ จรูญ กุวานนท์ นอกจากงานเขียนเชิงสารคดีแล้ว ยังมีการใช้นิยายเป็นพื้นที่ต่อสู้ทางความคิด เช่น ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เขียน "สี่แผ่นดิน" (พ.ศ. 2494–2495) ซึ่งสะท้อนความจงรักภักดีและยกย่องพระมหากษัตริย์ (ปฐมวดี วิเชียรนิตย์, 2561: 210–215) ในขณะเดียวกัน ภาครัฐก็ใช้สื่อมวลชน ไม่ว่าจะเป็นหนังสือพิมพ์หรือวิทยุ ปลุกฝังความเข้าใจเกี่ยวกับระบอบประชาธิปไตย และเน้นย้ำความสำคัญของการมีรัฐธรรมนูญ

ก่อนที่จะโลกจะก้าวเข้าสู่ยุคดิจิทัล การสื่อสารข้ามพรมแดนก็ได้ถูกใช้ในการเคลื่อนไหวทางการเมืองแล้ว ตัวอย่างที่ชัดเจนคือความสัมพันธ์ระหว่างชาวจีนในแผ่นดินใหญ่กับชาวจีนโพ้นทะเลในสยาม ซึ่งมีการติดต่อและเคลื่อนไหวร่วมกันอย่างต่อเนื่อง โดยเฉพาะในช่วงการปฏิวัติซินไฮ่ (ดูบทที่ 3) อีกกรณีหนึ่งที่น่าสนใจเกิดขึ้นเมื่อ ค.ศ. 1935 (พ.ศ. 2478) การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองในจีนสะท้อนมาถึงชุมชนจีนในประเทศไทย ขณะนั้นญี่ปุ่นรุกรานจีนทางภาคเหนือก่อให้เกิดวิกฤตร้ายแรงและกระแสดต่อต้านจักรวรรดินิยมลูกกลามทั่วประเทศจีน นักศึกษากว่า 6,000 คนในปักกิ่งออกมาเดินขบวนเรียกร้องให้ยุติสงครามกลางเมืองและต่อต้านญี่ปุ่น ส่วนในประเทศไทย สมาคมนักเรียนชาวจีนโพ้นทะเลสยามได้จัดกิจกรรมสนับสนุน เช่น การทำหนังสือพิมพ์กำแพงเผยแพร่วาทกรรมต่อต้านญี่ปุ่น และนัดหยุดเรียนในวันที่ 21 มีนาคม ค.ศ. 1936 โรงเรียนจีนหลายแห่งในไทยกลายเป็นศูนย์กลางของแนวคิดก้าวหน้าและเป็นพื้นที่เคลื่อนไหวของสมาชิกพรรคคอมมิวนิสต์จีน กิจกรรมสำคัญในช่วงนั้น ได้แก่ กลุ่มอ่านหนังสือ "หว่านหมิ่น" ซึ่งมีทั้งครูใหญ่และบรรณาธิการหนังสือพิมพ์เข้าร่วม กลุ่มนี้เชื่อมโยงเครือข่ายชาวจีนผู้รักชาติในต่างแดน และร่วมกันเขียนบทความเผยแพร่แนวคิดการเมืองลงใน หัวเฉียวรีเป่า และ จงหัวหมิ่นเป่า ต่อมาเมื่อกองทัพญี่ปุ่นเปิดฉากสงครามเต็มรูปแบบในจีน (7 กรกฎาคม ค.ศ. 1937) หนังสือพิมพ์จีนในประเทศไทยกว่า 10 ฉบับพร้อมใจกันนำเสนอข่าวการต่อสู้ของกองทัพจีนเพื่อปลุกชาวจีนทั่วโลกให้ร่วมกันกู้ชาติ ขบวนการขยายเข้าสู่โรงเรียนจีนกว่า 200 แห่งทั่วประเทศ ซึ่งครูและนักเรียนร่วมกันเผยแพร่ข้อมูลข่าวสารเพื่อสนับสนุนการต่อต้านญี่ปุ่น (เชาวน์ พงษ์พิชิต, 2553: 87–89)

เหตุการณ์การชุมนุมทางการเมืองในเดือนพฤษภาคม พ.ศ. 2535 หรือที่รู้จักกันในชื่อ "มือบื้อมือถือ 35" เป็นปรากฏการณ์สำคัญที่สะท้อนให้เห็นถึงพลังของเทคโนโลยีการสื่อสารในการขับเคลื่อนการเคลื่อนไหวทางการเมืองในประเทศไทยในสภาวะที่รัฐพยายามควบคุมข้อมูลข่าวสารและบิดเบือนข้อเท็จจริง ในช่วงเวลานั้น โทรศัพท์มือถือเป็นเทคโนโลยีใหม่ที่มีค่าใช้จ่ายสูงและไม่แพร่หลาย แต่ผู้ชุมนุมใช้โทรศัพท์มือถือในการติดต่อสื่อสาร นัดหมาย และรายงานสถานการณ์แบบทันเหตุการณ์ จึงวิเคราะห์ว่าผู้ชุมนุมส่วนใหญ่เป็นนักธุรกิจและชนชั้นกลางที่มีกำลังซื้อสูง โดยเป็นการประท้วงรัฐบาลของพลเอกสุจินดา คราประยูร ซึ่งขึ้นดำรงตำแหน่งนายกรัฐมนตรีภายหลังการรัฐประหารเมื่อ พ.ศ. 2534 โดยไม่ได้มาจากการเลือกตั้ง ภายใต้สถานการณ์ความขัดแย้ง รัฐบาลได้สั่งปิดกั้นการรายงานข่าวเกี่ยวกับการชุมนุมผ่านสื่อกระแสหลัก โดยจำกัดการเผยแพร่ข้อมูลของสถานีโทรทัศน์และวิทยุบางแห่ง รวมทั้งกำหนดให้สถานีโทรทัศน์กองทัพบก เช่น ช่อง 3 และช่อง 7 นำเสนอข่าวตามกรอบที่รัฐบาลกำหนด อย่างไรก็ตาม หนังสือพิมพ์บางฉบับกลับเผยแพร่ข้อมูลที่แตกต่างออกไปจากแนวทางของรัฐบาล ขณะเดียวกัน สื่อต่างประเทศอย่าง CNN และ BBC ก็รายงานสถานการณ์การชุมนุมของประชาชนไทยไปยังผู้ชมทั่วโลก ทำให้ข้อมูลอีกด้านหนึ่งแพร่กระจายออกไปอย่างกว้างขวาง

การปิดกั้นข่าวสารโดยรัฐทำให้ประชาชนและผู้เข้าร่วมชุมนุมใช้วิธีการสื่อสารโดยตรง ผ่านโทรศัพท์มือถือและอุปกรณ์สื่อสารอื่น ๆ เพื่อประสานงาน นัดหมาย และกระจายข้อมูลข่าวสารให้กับผู้เข้าร่วมและผู้สนับสนุนการเคลื่อนไหว ปรากฏการณ์นี้จึงสะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงเชิงพลวัตของเทคโนโลยีการสื่อสารที่เข้ามามีบทบาทสำคัญในการขับเคลื่อนพลังของภาคประชาชน ทำให้การรวมตัวกันของผู้ชุมนุมมีประสิทธิภาพมากขึ้น และสร้างความยากลำบากแก่รัฐในการควบคุมข้อมูลและจำกัดการเคลื่อนไหวของสังคม นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นความเชื่อมโยงระหว่างเทคโนโลยีการสื่อสารกับพลังของประชาชน จากเหตุการณ์ดังกล่าวส่งผลให้เมื่อมีการร่างรัฐธรรมนูญฉบับใหม่ มีการกำหนดบทบัญญัติที่คุ้มครองเสรีภาพของสื่อมวลชนและการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารของประชาชน รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540

ถือเป็นฉบับแรกที่บัญญัติถึงการปฏิรูปโครงสร้างสื่อให้เป็นอิสระจากอำนาจรัฐและนายทุน โดยระบุว่ารัฐต้องไม่เซ็นเซอร์หรือแทรกแซงการนำเสนอข่าวสารของสื่อ ยกเว้นในกรณีที่ขัดต่อความมั่นคงของชาติ ศีลธรรมอันดี หรือสิทธิของบุคคล และห้ามออกกฎหมายที่จำกัดหรือปิดกั้นการแสดงความคิดเห็นของสื่อ บทบัญญัติสำคัญใน มาตรา 40 ของรัฐธรรมนูญฉบับนี้กำหนดให้มีการปฏิรูปสื่อและกระจายคลื่นความถี่เพื่อประโยชน์สาธารณะ ส่งผลให้เกิดการจัดตั้งคณะกรรมการกิจการกระจายเสียงและกิจการโทรทัศน์แห่งชาติ (กสช.) และคณะกรรมการกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ (กทช.) เพื่อกำกับดูแลและจัดสรรสิทธิการใช้คลื่นความถี่ ซึ่งต่อมาทั้งสองหน่วยงานรวมกันเป็น กสทช. (คณะกรรมการกิจการกระจายเสียง กิจการโทรทัศน์ และกิจการโทรคมนาคมแห่งชาติ)

ปัจจุบันโลกได้เข้าสู่ "ยุคข้อมูลข่าวสาร" (Information Age) อย่างเต็มตัว ความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีเป็นปัจจัยผลักดันให้เกิดพื้นที่และช่องทางการสื่อสารที่หลากหลายและเปิดกว้าง การเปลี่ยนแปลงนี้มีอิทธิพลต่อโครงสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมด้วย ตามแนวคิดของ คาสเทลส์ (Castells, 2010) ปัจจุบันเป็น "ยุคสังคมเครือข่าย" ที่สื่อเป็นกลไกสำคัญในการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนกลุ่มต่าง ๆ ประชาชนสามารถรวมพลังและท้าทายอำนาจรัฐได้ผ่านการเชื่อมต่อในเครือข่ายสื่อสาร จากเดิมที่การควบคุมข้อมูลข่าวสารอยู่ในมือของสื่อดั้งเดิม เช่น หนังสือพิมพ์ และโทรทัศน์ ปัจจุบันผู้ผลิตข้อมูลรายใหม่ ๆ ไม่ว่าจะเป็น บล็อกเกอร์ ยูทูบเบอร์ อินฟลูเอนเซอร์ หรือผู้ใช้โซเชียลมีเดียทั่วไป สามารถผลิตและกระจายข้อมูลได้รวดเร็วและครอบคลุมในวงกว้าง ส่งเสริมให้ประชาชนสามารถเข้าถึงข้อมูลข่าวสารได้มากขึ้น และเปิดโอกาสให้การกระทำต่าง ๆ มีความโปร่งใสและสามารถตรวจสอบได้ง่ายกว่าเดิม (Hassan, 2004) ภายใต้สถานการณ์เช่นนี้ ผู้คนจึงมิได้เป็นเพียงผู้รับสื่อแบบเฉื่อยชาอีกต่อไป แต่กลายเป็นผู้มีส่วนร่วมอย่างกระตือรือร้น (active participant) ในกระบวนการสื่อสาร ขณะที่การผูกขาดอำนาจในการสื่อสารของรัฐและกลุ่มอำนาจก็ถูกท้าทายอย่างต่อเนื่อง อันนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้างทั้งด้านสื่อสารมวลชนและสังคมโดยรวม

โลกดิจิทัลและพื้นที่ออนไลน์กลายเป็นพื้นที่สำคัญในการเคลื่อนไหวทางการเมือง โดยมีกรณีศึกษาที่น่าสนใจทั้งในไทยและในต่างประเทศที่ใช้สื่อในการรณรงค์เคลื่อนไหวเพื่อผลักดันการเปลี่ยนแปลงทางสังคม เช่น ขบวนการแรงงาน ขบวนการสตรีนิยม ขบวนการสิ่งแวดล้อม ฯลฯ มีการสร้างชุมชนเสมือนจริงเพื่อผลักดันการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ขณะเดียวกัน ชุมชนในโลกเสมือนจริงก็มีการนัดพบปะรวมตัวกันในโลกกายภาพเพื่อเคลื่อนไหวทางการเมืองด้วยเช่นกัน ในโลกยุคนี้การเคลื่อนไหวทางการเมืองจึงมีลักษณะแตกต่างไปจากรูปแบบการเคลื่อนไหวในสมัยก่อนหน้าที่โลกยังไม่มีอินเทอร์เน็ต สื่อสังคมออนไลน์ได้กระตุ้นให้เกิดความรู้สึกร่วมต่อเหตุการณ์หรือสถานการณ์ทางสังคมหนึ่ง ๆ และนำไปสู่การแสดงออกในรูปแบบต่าง ๆ เพื่อสร้างความเปลี่ยนแปลง ไม่ว่าจะเป็นการแบ่งปันข้อมูลข่าวสารให้เผยแพร่ไปในวงกว้าง การร่วมลงชื่อในจดหมายเปิดผนึก การแสดงออกเชิงสัญลักษณ์ การบริจาค หรือการอุทิศตนเป็นอาสาสมัครหรือสมาชิกของกลุ่มเคลื่อนไหว เป็นต้น การสื่อสารและสร้างเครือข่ายเคลื่อนไหวข้ามพรมแดนรัฐชาติดังกล่าวทำให้จำเป็นต้องทบทวนความเข้าใจเกี่ยวกับ "ความเป็นพลเมือง" (citizenship) และ "พลเมืองผู้ตื่นตัว" (active citizens) อีกครั้ง

การใช้สื่อออนไลน์ในการรณรงค์เคลื่อนไหวทางการเมืองเป็นประเด็นที่ได้รับความสนใจอย่างกว้างขวางท่ามกลางข้อถกเถียงมากมาย เช่น มีข้อกังขาว่าพื้นที่ออนไลน์นั้นจะช่วยเพิ่มพลังหรือลดทอนพลังในการเคลื่อนไหวกันแน่ เพราะถึงอย่างไรสื่อออนไลน์ก็เป็นผลผลิตของทุนนิยมเสรี จึงย่อมผลิตซ้ำอุดมการณ์ทุนนิยมเสรีที่เน้นความเป็นปัจเจกชนนิยม (individualism) และทำลายความรู้สึกผูกพันที่บุคคลมีต่อสังคมจนกระทั่งลดทอนพลังของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม อีกประเด็นหนึ่งมีผู้มองว่าการเคลื่อนไหวทางการเมืองในพื้นที่ออนไลน์เป็นการเคลื่อนไหวแบบเฉื่อยชา (passive) ไม่ใช่การมีส่วนร่วมทางการเมืองที่เป็นรูปธรรมจับต้องได้ (non-physical way) อย่างในกรณีเมืองไทยก็มีคำว่า "เกรียนคีย์บอร์ด" ที่ใช้สื่อสังคมออนไลน์แสดงความคิดเห็นทางการเมืองแต่ปกปิดซ่อนเร้นตัวตนและไม่ออกมาเคลื่อนไหวในโลกกายภาพอย่างจริงจังเพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลง กระแสความตื่นตัวในเรื่องต่าง ๆ ที่ปรากฏในโลกออนไลน์จึงไม่อาจสะท้อนความตื่นตัวในโลกความเป็นจริง ประชาธิปไตยแบบดิจิทัล (digital democracy) จึงเป็นได้เพียงมายาคติมากกว่าจะเป็นพลังที่สร้างความเปลี่ยนแปลง (Hindman, 2009)

14.3 ประชาธิปไตยดิจิทัล (Digital Democracy)

ประชาธิปไตยดิจิทัล หมายถึงการนำเทคโนโลยีดิจิทัล อินเทอร์เน็ต และแพลตฟอร์มออนไลน์มาใช้เพื่อส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในกระบวนการทางการเมืองและกิจการสาธารณะ โดยเชื่อว่าเทคโนโลยีสารสนเทศและการสื่อสารจะช่วยสร้างพื้นที่ใหม่สำหรับการสื่อสาร การแลกเปลี่ยนความคิดเห็น และการตรวจสอบการใช้อำนาจ ซึ่งจะช่วยขับเคลื่อนกระบวนการประชาธิปไตยให้มีความโปร่งใส เปิดกว้าง และมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น (Hague and Loader, 1999) เนื่องจากการสื่อสารสมัยใหม่สามารถสร้างการมีส่วนร่วมแบบสองทางหรือการสื่อสารเชิงโต้ตอบ (interactive participation) ซึ่งทำให้ประชาชนไม่ได้เป็นเพียงผู้รับสารจากรัฐหรือสื่อกระแสหลักเพียงฝ่ายเดียว แต่สามารถสื่อสารแสดงความคิดเห็น และมีบทบาทกำหนดทิศทางทางการเมืองได้โดยตรง เทคโนโลยีและโซเชี่ยลมีเดียอาจใช้ในการอภิปรายเชิงนโยบาย การสร้างกิจกรรมรณรงค์ทางสังคม การระดมทุน การลงคะแนนเสียงอิเล็กทรอนิกส์ รวมถึงการเสนอความคิดเห็นต่อรัฐบาล ทำให้กระบวนการทางการเมืองและสังคมเปิดกว้างต่อการมีส่วนร่วมของประชาชนมากขึ้น

การมีส่วนร่วมของประชาชนเป็นหัวใจสำคัญของกระบวนการประชาธิปไตย แนวคิดประชาธิปไตยดิจิทัลเชื่อว่าสื่อดิจิทัลจะช่วยลดข้อจำกัดด้านเวลา สถานที่ และเงื่อนไขที่เคยเป็นอุปสรรคต่อการมีส่วนร่วมของประชาชน ทำให้ผู้คนสามารถแสดงความคิดเห็น เข้าถึงข้อมูล และมีปฏิสัมพันธ์กับกระบวนการทางการเมืองได้ง่ายและกว้างขวางยิ่งขึ้น (Hacker and van Dijk, 2000) นอกจากนี้ การสื่อสารผ่านสื่อดิจิทัลยังทำให้ประชาชนสามารถเผยแพร่ข้อมูลและความคิดเห็นของตนเองไปยังสาธารณะได้โดยตรง หรือที่เรียกว่า "mass self-communication" (Castells, 2009) ซึ่งเปิดโอกาสให้ทุกคนมีช่องทางในการแสดงออกที่สร้างสรรค์และเป็นอิสระมากขึ้น นับเป็นตัวบ่งชี้สำคัญว่าประชาชนมีอำนาจและบทบาทในทางการเมือง เพราะหากประชาชนสามารถติดตามสถานการณ์บ้านเมืองและเข้าถึงข้อมูลที่ถูกต้องเพียงพอ ก็จะช่วยผลักดันให้การบริหารกิจการสาธารณะมีความโปร่งใสและตรวจสอบได้มากยิ่งขึ้น ขณะเดียวกัน นักการเมืองและพรรคการเมืองเองก็อาศัยเทคโนโลยีและโซเชี่ยลมีเดียในการสื่อสารนโยบาย ระดมทุน และสร้างฐานเสียง ทำให้การเมืองสามารถเข้าถึงประชาชนได้มากขึ้นโดยไม่ถูกจำกัดด้วยเวลา สถานที่ หรือเงื่อนไขทางกายภาพอื่น ๆ

อย่างไรก็ตาม การพัฒนาประชาธิปไตยดิจิทัลมีข้อท้าทายและข้อกังขาหลายประการ โดยเฉพาะจากมุมมองของผู้ที่ไม่เห็นด้วยกับแนวคิดแบบ "เทคโนโลยีเป็นตัวกำหนด" หรือ Technological Determinism ซึ่งเชื่อว่าเทคโนโลยีมีพลังในการกำหนดทิศทางการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การเมือง และวัฒนธรรมโดยตรง โดยโต้แย้งว่าแนวคิดนี้เป็นการมองโลกแบบลดทอนความซับซ้อน และไม่สะท้อนความจริงทางสังคม เพราะในความเป็นจริงเทคโนโลยีเป็นเพียงเครื่องมือสร้างการเปลี่ยนแปลง แต่ไม่ได้เป็นตัวกำหนดผลลัพธ์อย่างแน่นอน แม้เทคโนโลยีจะสร้างพื้นที่ใหม่สำหรับการมีส่วนร่วม แต่ก็ยังคงความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงเทคโนโลยีที่ทำให้คนบางกลุ่มถูกกีดกันจากกระบวนการตัดสินใจ การเผยแพร่ข่าวลวง และข้อมูลบิดเบือนที่แพร่กระจายอย่างรวดเร็วในโลกออนไลน์ยังอาจสร้างความสับสนและความแตกแยกในสังคม มากกว่าการยอมรับความหลากหลาย ตลอดจนความเสี่ยงในการถูกชี้นำหรือบิดเบือนความคิดเห็นสาธารณะผ่านการใช้บอทหรือปฏิบัติการข้อมูลข่าวสาร รวมถึงประเด็นการละเมิดความเป็นส่วนตัวและการติดตามข้อมูลผู้ใช้ที่เกี่ยวข้องกับการควบคุมโดยรัฐ ผู้ใช้สื่อสังคมออนไลน์จึงอาจตกเป็นเป้าหมายของการคุกคามหรือถูกละเมิดสิทธิได้มากขึ้น

ในประวัติศาสตร์ที่ผ่านมา มีตัวอย่างหลายครั้งที่ผู้คนคาดหวังว่าเทคโนโลยีสื่อสารใหม่ ๆ จะปฏิวัติสังคมและทำให้เกิดความเท่าเทียมและสันติภาพ เช่น การคาดการณ์ว่าโทรเลขจะสร้างความเข้าใจระหว่างประเทศ ทำให้ความขัดแย้งลดลง หรือการมองว่าวิทยุจะกลายเป็น "มหาวิทยาลัยไร้กำแพง" ที่ทำให้ทุกคนเข้าถึงความรู้ได้อย่างเสมอภาค หรือแม้แต่การเชื่อว่าโทรทัศน์และอินเทอร์เน็ตจะปฏิวัติระบบการศึกษาและเปิดพื้นที่การเรียนรู้อย่างไร้ขีดจำกัด แต่ในความเป็นจริงเทคโนโลยีไม่ได้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างที่คาดหวังเสมอไป และหลายครั้งรัฐหรือกลุ่มทุนยังใช้เทคโนโลยีในการควบคุมข้อมูลและกำหนดทิศทางการสังคม ตัวอย่างเช่น วิทยุซึ่งถูกมองว่าจะทำให้เกิดความรู้เท่าเทียมกัน กลับถูกใช้เป็นสื่อโฆษณาชวนเชื่อของรัฐบาลเผด็จการในหลายประเทศในช่วงศตวรรษที่ 20

นอกจากนั้น ยังพบความแตกต่างอย่างมีนัยสำคัญระหว่างรูปแบบการมีส่วนร่วมของปัจเจกบุคคลกับการมีส่วนร่วมในฐานะกลุ่มบุคคลในกระบวนการทางการเมือง สื่อสังคมออนไลน์ส่งเสริมการสร้างการมีส่วนร่วมในเชิงปัจเจกมากกว่าการสร้างพลังร่วมในเชิงสาธารณะ ผู้คนจำนวนมากใช้สื่อเหล่านี้เพื่อตอบสนองความต้องการและผลประโยชน์ส่วนตัว รวมถึงการแสดงออกซึ่งอัตลักษณ์ของตนเอง ซึ่งอาจไม่สอดคล้องกับผลประโยชน์ของส่วนรวม ปฏิสัมพันธ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นในโลกออนไลน์จึงไม่ได้ทำให้ทุกคนมีพลังทางการเมืองอย่างเท่าเทียมกัน บางคนแสดงออกเพียงเพื่อต้องการสร้างการยอมรับหรือมีตัวตนในสังคมมากกว่าที่จะมุ่งเปลี่ยนแปลงสังคมอย่างแท้จริง (Hassan, 2004)

นักวิชาการอย่าง มานูเอล คาสเทลส์ (Castells, 2009) และไบรอัน วินสตัน (Winston, 1998) ชี้ให้เห็นว่าการใช้เทคโนโลยีมีความสัมพันธ์กับโครงสร้างทางสังคม เศรษฐกิจ และการเมือง แม้เทคโนโลยีดิจิทัลจะเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าถึงข้อมูลและแสดงความคิดเห็นได้มากขึ้น แต่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไม่อาจชี้วัดจากความคิดและการกระทำของปัจเจกบุคคลเท่านั้น เพราะต้องพิจารณาโครงสร้างทางสังคมและการเมืองซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญของความเปลี่ยนแปลง ประโยชน์ที่เกิดขึ้นจริงของการใช้เทคโนโลยีนั้นขึ้นอยู่กับปัจจัยเชิงสังคมและวัฒนธรรมที่ซับซ้อน เช่น ระดับการศึกษาของประชาชน เสรีภาพของสื่อ การมีกฎหมายคุ้มครองข้อมูลส่วนบุคคล รวมถึงทัศนคติของรัฐต่อสิทธิเสรีภาพในการแสดงออก หากสังคมไม่มีโครงสร้างที่เหมาะสม การมีเทคโนโลยีที่ก้าวหน้าก็ทำให้เกิดประชาธิปไตยได้โดยอัตโนมัติ

นอกจากนี้ การเกิดขึ้นของประชาธิปไตยดิจิทัลยังต้องเผชิญความเสี่ยงที่เทคโนโลยีจะถูกใช้ในทางกลับกัน กล่าวคือ แทนที่จะสร้างพื้นที่เสรีภาพและการมีส่วนร่วม เทคโนโลยีอาจถูกใช้เพื่อควบคุมข้อมูล สอดส่องพฤติกรรมประชาชน หรือ บิดเบือนความคิดเห็นสาธารณะ ตัวอย่างเช่น การใช้บอทสร้างกระแสในโซเชียลมีเดีย ปฏิบัติการข้อมูลข่าวสาร (Information Operations) ที่จัดทำข่าวลวงเพื่อชี้นำความคิดเห็น รวมถึงการจำกัดการเข้าถึงอินเทอร์เน็ตในบางประเทศเมื่อเกิดวิกฤติทางการเมือง ปรากฏการณ์เหล่านี้สะท้อนให้เห็นว่าแม้เทคโนโลยีจะมีศักยภาพในการเปิดพื้นที่ประชาธิปไตย แต่ก็สามารถถูกนำไปใช้เพื่อสร้าง "การควบคุมแบบใหม่" ที่ซับซ้อนและทรงพลังยิ่งกว่าเดิม ด้วยเหตุนี้ นักวิชาการหลายคนจึงมองว่าความก้าวหน้าของประชาธิปไตยดิจิทัลไม่ได้เกิดจากเทคโนโลยีเพียงอย่างเดียว แต่เป็นผลลัพธ์ของ การปฏิสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยี โครงสร้างสังคม การเมือง และวัฒนธรรม กล่าวคือ หากสังคมไม่มีความพร้อมในเชิงโครงสร้าง ไม่มีเสรีภาพ ไม่มีการคุ้มครองสิทธิ และขาดการกระจายทรัพยากรอย่างเท่าเทียม แม้จะมีเทคโนโลยีที่ทันสมัยเพียงใด ประชาธิปไตยดิจิทัลก็อาจเป็นเพียงภาพลวงตาที่ไม่สามารถสร้างการมีส่วนร่วมที่แท้จริงได้

แม้ว่ากระบวนการทางดิจิทัลไม่สามารถแทนที่กระบวนการทางการเมืองแบบเดิมได้ทั้งหมด แต่มีข้อดีหลายด้าน เช่น ระบบ ICT ช่วยเพิ่มขนาด ปริมาณ และความเร็ว ของการให้บริการข้อมูล ทำให้ประชาชนเข้าถึงข่าวสารได้มากขึ้น และช่วยลดอุปสรรคในการมีส่วนร่วมทางการเมือง ไม่ว่าจะเป็นความเฉื่อยเมย ความเงินอวย ความพิการ ข้อจำกัดด้านเวลา หรือปัญหาทางภูมิศาสตร์ นอกจากนี้ การสื่อสารผ่าน CMC (Computer-Mediated Communication) ยังสร้างวิธีการใหม่ ๆ ในการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นที่ประหยัดเวลาและค่าใช้จ่าย ระบบอินเทอร์เน็ตเอื้อต่อการเกิดชุมชนการเมืองออนไลน์ ซึ่งรัฐเข้าแทรกแซงได้ยากขึ้น โครงสร้างทางการเมืองที่เคยมีลำดับชั้นสูง-ต่ำแบบตายตัวเริ่มปรับสู่โครงสร้างแนวราบ ที่เปิดโอกาสให้ประชาชนมีสิทธิมีเสียงในการกำหนดวาระและทิศทางการบริหารประเทศ นอกจากนี้ CMC ยังลดบทบาทของ "คนกลาง" อย่างนักข่าว ผู้แทน หรือพรรคการเมือง ซึ่งเคยผูกขาดการสื่อสารทางการเมืองและอาจทำให้เกิดความเข้าใจคลาดเคลื่อน ขณะเดียวกัน รัฐบาลและองค์กรการเมืองสามารถใช้ ICT และ CMC ในการวิจัยการตลาดทางการเมือง การสำรวจความคิดเห็น และรวบรวมข้อมูลจากประชาชน ส่งผลให้การเมืองตอบสนองต่อความต้องการและข้อเรียกร้องของประชาชนได้โดยตรงมากยิ่งขึ้น (Hacker and van Dijk, 2000)

ปรากฏการณ์สำคัญที่ทำให้มองว่าสื่อสังคมออนไลน์อาจไม่ใช่ช่องทางที่ส่งเสริมกระบวนการประชาธิปไตย ได้แก่

1. สื่อใหม่นำเสนอข้อมูลอย่างเร่งรีบจนไม่ได้กลั่นกรองอย่างรอบคอบ อาจทำให้เกิดความเข้าใจผิด มีการแพร่กระจายของข้อมูลข่าวลวงหรือข่าวปลอม (fake news) ทำให้ประชาชนได้รับข้อมูลที่บิดเบือนและตัดสินใจผิดพลาด นอกจากนี้สื่อยังอาจถูกใช้โจมตีฝ่ายตรงกันข้ามด้วยการเผยแพร่ข่าวลวงหรือข้อมูลเท็จ (Hassan, 2004)

2. รัฐหรือองค์กรขนาดใหญ่มีอำนาจในการควบคุมหรือเซ็นเซอร์ข้อมูลที่ส่งผลกระทบต่ออำนาจและความน่าเชื่อถือของพวกเขา รวมทั้งใช้เทคโนโลยีดิจิทัลในการควบคุมได้อีกด้วย ตัวอย่างเช่น การจำกัดการเข้าถึงข้อมูลที่ไม่ตรงกับนโยบายของรัฐบาล การปิดกั้นหรือจำกัดการเข้าถึงสื่อที่วิจารณ์รัฐบาล หรือการบล็อกเว็บไซต์และแพลตฟอร์มออนไลน์ที่ไม่สอดคล้องกับความต้องการของผู้ปกครอง

3. ความเหลื่อมล้ำในการเข้าถึงเทคโนโลยี (Digital Divide) ทำให้ประชาชนบางกลุ่มไม่สามารถเข้าถึงข้อมูลข่าวสารได้เท่าเทียมกับผู้อื่น โดยเฉพาะในประเทศที่มีความเหลื่อมล้ำทางเศรษฐกิจ สังคม หรือการศึกษาสูง ทำให้บางกลุ่มไม่ได้รับประโยชน์จากประชาธิปไตยดิจิทัลในลักษณะที่เท่าเทียม ประชาชนในพื้นที่ชนบทหรือในประเทศที่มีระดับการเข้าถึงอินเทอร์เน็ตต่ำไม่สามารถเข้าร่วมในกระบวนการทางการเมืองออนไลน์ได้

4. สื่อดิจิทัลของบริษัทใหญ่ เช่น Facebook, Google หรือ Twitter มีอิทธิพลต่อการคัดเลือกข้อมูลและเผยแพร่ข่าวในแพลตฟอร์มออนไลน์ บริษัทเหล่านี้สามารถจัดการหรือปรับเปลี่ยนอัลกอริทึมในการแสดงผลข้อมูลเพื่อผลประโยชน์ทางการค้า หรือมีอิทธิพลต่อการเลือกตั้งและความคิดเห็นของประชาชน การปรับอัลกอริทึมที่อาจส่งผลกระทบต่อมุมมองเห็นเนื้อหาหรือการจัดอันดับข่าวสาร เช่น การให้ความสำคัญกับเนื้อหาที่เป็นข่าวด่วนหรือที่มีความนิยมมากกว่าเนื้อหาที่เป็นประโยชน์ทางการเมืองหรือสังคม

5. การเมืองแบบโพสต์-ความจริง (Post-Truth Politics) การใช้เทคโนโลยีดิจิทัลในการสื่อสารสามารถส่งผลให้เกิดการเมืองในยุค "โพสต์-ความจริง" ซึ่งผู้คนเริ่มเชื่อว่าที่ตรงกับความรู้สึกหรืออคติของตนเองโดยไม่คำนึงถึงข้อเท็จจริง โดยสื่อดิจิทัลและโซเชียลมีเดียสามารถสนับสนุนการสร้าง "echo chambers" หรือ "filter bubbles" ที่แยกสังคมออกจากความหลากหลายทางความคิดเห็น กลุ่มคนที่มีความเชื่อทางการเมืองในเชิงลบหรือแบ่งแยกเชื้อชาติอาจได้ยินแต่ข้อมูลที่สนับสนุนความเชื่อของพวกเขาและไม่เปิดรับข้อมูลจากแหล่งอื่นที่มีความหลากหลาย

6. แม้การใช้เทคโนโลยีดิจิทัลจะทำให้ประชาชนสามารถมีส่วนร่วมทางการเมืองมากขึ้น แต่ก็อาจทำให้สังคมแตกแยกมากขึ้น เนื่องจากการแสดงความคิดเห็นในพื้นที่ออนไลน์อาจถูกปิดเบือนหรือการอภิปรายที่รุนแรงโดยไม่ส่งเสริมการแก้ไขปัญหาหรือสร้างความเข้าใจระหว่างกลุ่มคนต่าง ๆ

แม้อินเทอร์เน็ตจะเปิดโอกาสให้ประชาชนมีส่วนร่วมทางการเมืองมากขึ้น แต่โครงสร้างทางสังคมและการเมืองยังคงเอื้อให้อำนาจกระจุกตัวอยู่ในมือของชนชั้นนำ เสียงและความคิดเห็นของคนส่วนใหญ่ถูกรองรับโดยกลุ่มผู้มีอิทธิพล แม้แต่พลังทางการเมืองบนอินเทอร์เน็ตก็ยังคงถูกควบคุมโดยผู้มีอำนาจเพียงไม่กี่กลุ่ม เว็บไซต์การเมืองที่ได้รับความนิยมมักเป็นขององค์กรสื่อกระแสหลักหรือองค์กรขนาดใหญ่ เครื่องมือค้นหาและอัลกอริทึมยังช่วยผลักดันให้บางเว็บไซต์มีผู้เข้าชมจำนวนมาก ขณะที่เว็บไซต์ขนาดเล็กหรือของบุคคลทั่วไปแทบไม่มีผู้มองเห็น ความเหลื่อมล้ำทางดิจิทัล (digital divide) ยังมีอยู่ชัดเจน ทำให้ความคิดเห็นของคนบางกลุ่มได้รับความสนใจจากความคิดเห็นของคนกลุ่มอื่น แม้สื่อออนไลน์อิสระและผู้ใช้สื่อสังคมออนไลน์จะมีบทบาทเพิ่มขึ้น แต่เว็บไซต์ที่ได้รับความนิยมสูงสุดก็มักเชื่อมโยงกับสื่อกระแสหลักหรือกลุ่มองค์กรที่มีทรัพยากรจำนวนมากอยู่เบื้องหลัง ด้วยเหตุนี้พลเมืองทั่วไปจึงยังคงมีข้อจำกัดในการใช้อินเทอร์เน็ตเพื่อแสดงความคิดเห็นเพื่อสร้างความเปลี่ยนแปลง (Hindman, 2009)

อย่างไรก็ตาม มีปรากฏการณ์ทางสังคมและการเมืองหลายกรณีที่สะท้อนให้เห็นว่าการแลกเปลี่ยนสื่อสารในโลกออนไลน์ได้จุดประกายและขับเคลื่อนการเคลื่อนไหวของประชาชน โดยเฉพาะในช่วงทศวรรษที่ผ่านมาการเคลื่อนไหวบนท้องถนนในหลายกรณีทั่วโลกสะท้อนให้เห็นว่าการสื่อสารผ่านสื่อดิจิทัลสามารถสร้างความตระหนักรู้ในประเด็นทางการเมือง กระตุ้นให้เกิดการมีส่วนร่วม และนำไปสู่การรวมพลังของผู้คนในโลกออฟไลน์ได้อย่างเป็นรูปธรรม เช่น กรณีอาหรับสปริงส์ (Arab Springs) ในตะวันออกกลางช่วงปี ค.ศ. 2010-2011 กรณี 15-M Movement ในสเปนเมื่อปี ค.ศ. 2010 และกรณีการยึดวอลล์สตรีท (Occupy Wall Street) ที่นิวยอร์ก ในปี ค.ศ. 2011 (ดูเพิ่มเติมใน 5.3) ล้วนนำความ

รวมตัวกันจากการส่งข่าวสารผ่านสื่อสังคมออนไลน์ของกลุ่มเยาวชนที่มีทักษะในการใช้สื่อประเภทย่อยอยู่แล้ว ขณะเดียวกันเมื่อประชาชนทั่วไปสามารถเข้าถึงอินเทอร์เน็ตได้ง่ายและทั่วถึงทำให้ข่าวสารขยายวงกว้างได้อย่างรวดเร็ว (Castell, 2015)

บทความเรื่อง "Re-Thinking Social Theory in Contemporary Social Movement" (2014) ของเฟอร์เรอร์ (Ferrer) ชี้ว่าการเคลื่อนไหวทางการเมืองได้ก้าวข้ามกรอบปฏิบัติประชาธิปไตยแบบดั้งเดิม ด้วยลักษณะที่อาศัยการลงมือลงถูกและการคิด-ทำไปพร้อมกัน ผู้เข้าร่วมที่ภูมิหลังและประสบการณ์หลากหลายได้ร่วมกันแสวงหาหนทางและโอกาสใหม่ ๆ ผ่านการแลกเปลี่ยนที่เปิดกว้าง ในขบวนการเหล่านี้สื่อออนไลน์มีอิทธิพลต่อกระบวนการคิด การรับรู้ และปฏิบัติการทางการเมือง อีกทั้งยังช่วยเสริมสร้างการตระหนักรู้ถึงบทบาทของตนเองในฐานะ "พลเมืองทางการเมือง"

ในทำนองเดียวกัน สเวนส์สัน และคณะ (Svensson et al., 2013) จากบทความ "What Kind of Activist are You?: Positioning, Power and Identity in Political Online Activism in Europe" ชี้ให้เห็นว่า ความเป็นพลเมืองในโลกปัจจุบันมิได้ขึ้นกับการมีสถานะตามกฎหมายหรืออาศัยอยู่ในชุมชนพื้นที่ทางกายภาพของรัฐอีกต่อไป แต่ประชาชนสามารถสร้าง "ปฏิบัติการความเป็นพลเมือง" (practice of citizenship) ได้แม้อยู่นอกดินแดนรัฐชาติ สื่อสังคมออนไลน์จึงมีความสำคัญต่อการเคลื่อนไหวทางการเมือง โดยเป็น "ปริณิณทาสธารณะใหม่" (New Public Sphere) ที่เปิดพื้นที่ให้ประชาชนได้แสดงออกทางการเมือง แบ่งปันข้อมูล วิเคราะห์ปัญหา และจัดตั้งกลุ่มเคลื่อนไหวอย่างอิสระ แพลตฟอร์มอย่างเฟซบุ๊ก ทวิตเตอร์ และสื่อดิจิทัลอื่น ๆ ยังเป็นพื้นที่สร้างอัตลักษณ์ ความเชื่อ และเป้าหมายร่วมของผู้คนในขบวนการ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของคาสเทลส์ (Castells, 2015) ที่กล่าวถึง "การปฏิวัติในยุคเครือข่าย" ว่าสามารถเกิดขึ้นได้เมื่อประชาชนมีอำนาจควบคุมเครือข่ายการสื่อสารและใช้เครือข่ายนั้นท้าทายอำนาจรัฐ

อย่างไรก็ตาม สื่อสังคมออนไลน์เป็นทั้งโอกาสและความท้าทาย สำหรับการขับเคลื่อนทางการเมือง ในด้านหนึ่งมันทำให้ประชาชนมีเสียงและพลังมากขึ้น ลดข้อจำกัดด้านเวลา พื้นที่ และโครงสร้างอำนาจ แต่ในอีกด้านหนึ่ง ก็ยังมีข้อจำกัดที่ต้องตระหนัก ทั้งในเรื่องการควบคุมข้อมูล ความยั่งยืนของการเคลื่อนไหว และความเสี่ยงจากการครอบงำโดยกลุ่มผลประโยชน์ต่าง ๆ ดังนั้น การใช้สื่อดิจิทัลในการเคลื่อนไหวทางการเมืองจึงต้องอาศัยการวางแผน กลยุทธ์ และการสร้างความรู้เท่าทันสื่อ เพื่อให้สื่อถูกใช้เพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองได้อย่างแท้จริงและยั่งยืน

14.4 สื่อกับการรณรงค์ทางสังคม

ตามนิยามของ Robert M. Perloff (2003) การรณรงค์ (campaign) คือ กระบวนการสื่อสารที่มีวัตถุประสงค์ชัดเจน มุ่งหวังให้กลุ่มเป้าหมายเกิดความเชื่อ ปรับเปลี่ยนทัศนคติ หรือปรับเปลี่ยนพฤติกรรมที่สอดคล้องกับเป้าหมายของการรณรงค์ ลักษณะสำคัญที่ทำให้การรณรงค์แตกต่างจากการสื่อสารทั่วไป คือการสื่อสารเชิงรณรงค์มุ่งสร้างการเปลี่ยนแปลงในระดับกว้าง เพื่อให้เกิดผลกระทบต่อกลุ่มคนจำนวนมาก ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยกระบวนการสื่อสารที่มีการวางแผนและดำเนินการอย่างต่อเนื่อง เพื่อสร้างการรับรู้ ความเข้าใจ และแรงจูงใจที่นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมอย่างยั่งยืน

แม้จะมีการออกแบบแผนงานและกลยุทธ์ไว้ล่วงหน้า แต่การรณรงค์จำเป็นต้องปรับเปลี่ยนเนื้อหา วิธีการ และช่องทางการสื่อสารให้เหมาะสมกับบริบททางสังคม วัฒนธรรม และค่านิยมของกลุ่มเป้าหมาย อีกทั้งการรณรงค์ยังเกิดขึ้นในสภาพแวดล้อมที่เต็มไปด้วยข้อมูลซึ่งผู้คนสามารถเลือกเสพ เปรียบเทียบ และประเมินความน่าเชื่อถือได้ด้วยตนเอง ดังนั้น การรณรงค์จึงต้องผสมผสานการออกแบบและประสบการณ์การสื่อสารเข้าด้วยกัน โดยอาศัยการสื่อสารเชื่อมโยง ข้อมูล ความคิด ความเชื่อ และประสบการณ์ เพื่อสร้างการเปลี่ยนแปลง (Perloff, 2003)

การใช้สื่อเพื่อรณรงค์ทางสังคมมีเป้าหมายสำคัญสองระดับด้วยกัน เริ่มจากการสร้างความตระหนักรู้ มุ่งถ่ายทอดข้อมูล ข้อเท็จจริง และหลักฐานต่าง ๆ เพื่อให้เข้าใจสถานการณ์ปัญหาและตระหนักถึงผลกระทบที่อาจเกิดขึ้น หากผู้รับสื่อมองว่าประเด็นที่สื่อสารนั้นไม่สำคัญ หรือตนไม่ได้รับผลกระทบก็จะไม่สนใจ และยากที่จะขับเคลื่อนไปสู่เป้าหมายขั้นถัดไปในยุคที่มีข่าวปริมาณมหาศาล การเลือกรับรู้หรือเพิกเฉยต่อข่าวสารใดก็ตามขึ้นอยู่กับกระบวนการประเมิน "คุณค่าเชิงเครื่องมือ"

(instrumental utilities) ของข้อมูลข่าวสาร ซึ่งหมายถึงระดับที่ข้อมูลสามารถตอบสนองความต้องการหรือประโยชน์ของผู้รับสาร คุณค่าเชิงเครื่องมือนี้ประกอบด้วย 3 มิติสำคัญ ได้แก่ ขนาดความรุนแรงของผลกระทบ (magnitude) ซึ่งขึ้นอยู่กับความสำคัญหรือความเกี่ยวข้องของเหตุการณ์ต่อผู้รับสาร ความน่าจะเป็น (likelihood) หรือโอกาสที่เหตุการณ์จะส่งผลกระทบต่อผู้รับสาร และความเร่งด่วน (immediacy) ที่จำเป็นในการรับข้อมูลทันทีเพื่อตัดสินใจหรือรับมือกับสถานการณ์ เมื่อข้อมูลข่าวสารมีคุณค่าทั้งสามมิติ ผู้รับสารจะแสวงหาข้อมูลจากสื่อมากขึ้น (Atkin, 1973)

เป้าหมายในระดับถัดมาซึ่งทำให้การรณรงค์แตกต่างจากการสื่อสารทั่วไป คือการกระตุ้นให้กลุ่มเป้าหมายลงมือปฏิบัติหรือปรับเปลี่ยนพฤติกรรมให้สอดคล้องกับวัตถุประสงค์ของการรณรงค์ เป้าหมายนี้บรรลุได้ยากกว่าการสร้างความรู้ เพราะจากพฤติกรรมของมนุษย์มีรากฐานจากค่านิยม ความเชื่อ ความเคยชิน และบริบททางสังคมที่สั่งสมมาเป็นเวลานาน อีกทั้งยังได้รับอิทธิพลจากปัจจัยเชิงโครงสร้าง เช่น นโยบายของรัฐ ระบบสาธารณสุข โภค หรือสภาพแวดล้อมโดยรอบ ดังนั้น การรณรงค์ที่มุ่งเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมจึงไม่สามารถใช้วิธีการให้ข้อมูลเพียงอย่างเดียว แต่ต้องใช้กลยุทธ์ที่ผสมผสานการสื่อสารสร้างแรงจูงใจ ควบคู่กับการสนับสนุนจากนโยบายและโครงสร้างทางสังคม เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่ยั่งยืนและมีประสิทธิภาพ

การลงมือปฏิบัติตามเป้าหมายของการรณรงค์ยังอาจหมายถึง การให้ความร่วมมือหรือการสนับสนุนการเคลื่อนไหวทางสังคม เช่น การเข้าร่วมทำกิจกรรมที่ผลักดันการเปลี่ยนนโยบายหรือสร้างความเป็นธรรม การเคลื่อนไหวเพื่อสิทธิสตรี สิทธิชนกลุ่มน้อย หรือสิ่งแวดล้อม ความกังวลต่อผลกระทบอาจทำให้กลุ่มเป้าหมายของการรณรงค์ไม่เข้าร่วมกิจกรรมแม้จะตระหนักถึงความสำคัญก็ตาม อีกด้านหนึ่ง การรณรงค์ยังหมายถึงความรวมถึงการระดมทุนและขอรับการสนับสนุน เพื่อช่วยเหลือกิจกรรมหรือองค์กรทางสังคม รวมถึงการเป็นกระบอกเสียงให้กับกลุ่มคนชายขอบที่มักถูกละเลยจากสื่อกระแสหลัก ทำให้เรื่องราวและปัญหาของพวกเขาถูกมองเห็นมากขึ้น

ในยุคปัจจุบัน การใช้สื่อดิจิทัลและโซเชียลมีเดียช่วยให้การรณรงค์เข้าถึงผู้คนจำนวนมากอย่างรวดเร็ว และสามารถติดตามและประเมินประสิทธิภาพของการรณรงค์ว่ากิจกรรมสามารถสร้างการเปลี่ยนแปลงได้จริงหรือไม่ สื่อในการรณรงค์ไม่เพียงการให้ข้อมูล แต่ยังสร้างพื้นที่สาธารณะ กระตุ้นการมีส่วนร่วม และผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งในระดับปัจเจกและเชิงโครงสร้าง ซึ่งต้องอาศัยการออกแบบกลยุทธ์อย่างซับซ้อน อย่างไรก็ตาม งานศึกษาจำนวนมากชี้ให้เห็นการรณรงค์โดยใช้สื่อดิจิทัล มีความท้าทายหลายด้าน บทความของ Maria Bada, Angela M. Sasse และ Jason R. C. Nurse (2019) เรื่องการรณรงค์สร้างความตระหนักรู้ด้านความปลอดภัยไซเบอร์ (Cyber Security Awareness Campaigns) พบว่าการรณรงค์ไม่สามารถเปลี่ยนพฤติกรรมได้จากหลายปัจจัย เช่น ผู้ใช้งานไม่เข้าใจหรือไม่สามารถประยุกต์คำแนะนำไปใช้ในชีวิตประจำวันได้ การเปลี่ยนพฤติกรรมต้องอาศัยแรงจูงใจและความเต็มใจ หากผู้ใช้งานไม่เห็นความสำคัญหรือไม่พร้อมที่จะเปลี่ยนทำให้การรณรงค์จะไม่เกิดผล เทคนิคบางประเภท เช่น การใช้ความกลัว (fear appeals) อาจกระตุ้นให้ตระหนักถึงความเสี่ยงได้ชั่วคราว แต่ไม่เกิดการเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมในระยะยาว

อีกหนึ่งตัวอย่างที่น่าสนใจ คือ วิทยานิพนธ์ของฟรานเชสกา ฟัลโคเน (Francesca Falcone) เรื่อง "Social Media Impact on Human Rights Advocacy" (2023) สำรวจและวิเคราะห์ผลกระทบของสื่อสังคมออนไลน์ต่อการรณรงค์ด้านสิทธิมนุษยชน ซึ่งผู้มีบทบาทสำคัญในการผลักดันผ่านแพลตฟอร์มออนไลน์มักเป็นองค์กรพัฒนาเอกชน (NGOs) นักปกป้องสิทธิมนุษยชน และกลุ่มเคลื่อนไหวทางสังคม ในการปฏิวัติอียิปต์ในปี ค.ศ. 2011 และการเคลื่อนไหว Black Lives Matter ในปี ค.ศ. 2013 โซเชียลมีเดียสามารถสร้างความสนใจ และกระตุ้นให้เกิดความร่วมมือของผู้คนทั้งในประเทศและต่างประเทศ ทำให้การรณรงค์ด้านสิทธิมนุษยชนมีพลังมากขึ้น สื่อสังคมออนไลน์ยังสร้างพื้นที่สาธารณะออนไลน์ที่ประชาชนได้แลกเปลี่ยนและเข้าร่วมกิจกรรมทางสังคม จึงสามารถท้าทายอำนาจรัฐ การเผยแพร่ข้อมูลที่ถูกปิดกั้นหรือควบคุมจากภาครัฐ ได้สร้างความตระหนักรู้ต่อปัญหาความไม่เป็นธรรมและสิทธิมนุษยชน

อย่างไรก็ตาม การใช้โซเชียลมีเดียมีผลกระทบด้านลบด้วยเช่นกัน เนื่องจากผู้มีอำนาจรัฐหรือองค์กรที่มีอิทธิพลใช้แพลตฟอร์มดิจิทัลควบคุมการเคลื่อนไหว ส่งผลให้ประชาชนได้รับข้อมูลที่จำกัดหรือบิดเบือน เผยแพร่ข้อมูลเท็จ

(disinformation/misinformation) การสร้างกระแสข่าวให้เกิดความหวาดกลัวหรือสร้างความเกลียดชังต่อกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง นอกจากนี้ ยังเกิดปรากฏการณ์ฟองสบู่ข้อมูล (filter bubbles) เนื่องจากอัลกอริทึมของโซเชียลมีเดียมักแสดงเนื้อหาที่สอดคล้องกับความสนใจหรือความเชื่อเดิม ทำให้ผู้ใช้งานรับข้อมูลที่ตอกย้ำความเชื่อเดิมซ้ำ ๆ เกิดเป็น echo chambers แต่ไม่เห็นมุมมองหรือข้อเท็จจริงที่แตกต่าง รัฐบาลบางประเทศใช้โซเชียลมีเดียติดตามพฤติกรรมของประชาชน รวมถึงคัดกรองเนื้อหาที่ไม่พึงประสงค์ เช่น การเซ็นเซอร์โพสต์หรือปิดบัญชีผู้ใช้ที่วิพากษ์วิจารณ์รัฐบาล การสอดส่องทำให้ประชาชนรู้สึกถูกรับผิดและเฝ้าระวังมากเกินไป ทำให้เสรีภาพถูกจำกัด ในกรณีการปฏิวัติอิหร่าน (ค.ศ. 2011) ผู้ประท้วงใช้โซเชียลมีเดียระดมพลและสื่อสารกันได้รวดเร็ว แต่รัฐบาลอิหร่านก็ใช้แพลตฟอร์มออนไลน์สอดแนมและระบุดูแลผู้ประท้วงจากโพสต์และกิจกรรมบนสื่อสังคมออนไลน์ นำไปสู่การควบคุมตัว หรือข่มขู่ทางออนไลน์และในชีวิตจริง นอกจากนี้รัฐยังปิดกั้นการเข้าถึงอินเทอร์เน็ตและเครือข่ายโทรศัพท์มือถือ มีการเผยแพร่ข่าวปลอมและโฆษณาชวนเชื่อที่ทำลายความชอบธรรมของการประท้วง บรรยากาศของความหวาดกลัวทำให้เครือข่ายผู้ประท้วงอ่อนแอลง

ในกรณีการเคลื่อนไหว Black Lives Matter ผู้ชุมนุมใช้โซเชียลมีเดียระดมพลและเผยแพร่เรื่องความไม่เป็นธรรมทางเชื้อชาติ แต่แพลตฟอร์มดิจิทัลก็สร้างผลกระทบด้านลบ เช่น การสร้างฟองสบู่ข้อมูล (filter bubbles) และห้องเสียงสะท้อน ทำให้ผู้สนับสนุนและผู้ต่อต้านรับข่าวสารจากแหล่งเดียวซ้ำ ๆ จนเกิดการแบ่งขั้วทางความคิดและลดความเข้าใจกัน นอกจากนี้ ยังมีการเผยแพร่ข้อมูลเท็จหรือบิดเบือน ทำให้ผู้เข้าร่วมบางรายถูกโจมตีทั้งทางคำพูดและการคุกคามส่วนตัว จนบางคนต้องลดการแสดงออกทางออนไลน์

กรณีรณรงค์ #MeToo

การเคลื่อนไหว #MeToo เป็นหนึ่งในตัวอย่างของการใช้สื่อออนไลน์เพื่อขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม การรณรงค์เริ่มต้นขึ้นในปี ค.ศ. 2006 โดย Tarana Burke นักเคลื่อนไหวด้านสิทธิสตรีในสหรัฐอเมริกา ที่กล่าวถึงผู้ถูกล่วงละเมิดทางเพศที่เป็นสตรีชาวผิวสีมาจากชนชั้นล่าง และกลุ่มชาติพันธุ์ ซึ่งเป็นกลุ่มคนที่มักถูกมองข้ามและถูกเลือกปฏิบัติ เช่น การร้องเรียนไม่ได้รับความสำคัญหรือไม่ได้รับความเชื่อถือ Burke ต้องการสร้างพื้นที่ให้กลุ่มผู้ถูกล่วงละเมิดเล่าประสบการณ์ของตนเองโดยไม่ถูกกดทับหรือทำให้เจ็บเสียอย่างใดก็ตาม การเคลื่อนไหวไม่ได้รับความสนใจมากนัก จนกระทั่งปี ค.ศ. 2017 เมื่อ Alyssa Milano นักแสดงฮอลลีวูดได้ทวีตข้อความเชิญชวนให้ผู้ที่เคยถูกล่วงละเมิดทางเพศใช้แฮชแท็ก #MeToo เล่าประสบการณ์ของตนเอง แฮชแท็กแพร่กระจายอย่างรวดเร็วบน Twitter Facebook และ Instagram การรณรงค์กลายเป็นการเคลื่อนไหวระดับโลก และไม่จำกัดอยู่เฉพาะกลุ่มผู้หญิงผิวสี สื่อโทรทัศน์ หนังสือพิมพ์ และเว็บไซต์ข่าวต่าง ๆ ให้ความสนใจกว้างขวาง โดยเฉพาะมีการรายงานข่าว Harvey Weinstein โปรดิวเซอร์ชื่อดังของฮอลลีวูดถูกกล่าวหาว่าล่วงละเมิดทางเพศผู้หญิงจำนวนมาก และมีบุคคลที่มีอำนาจในวงการต่าง ๆ ถูกเปิดโปงในเรื่องนี้ การเคลื่อนไหว #MeToo จึงทำให้ปัญหาการล่วงละเมิดทางเพศซึ่งเคยเป็นเรื่องต้องห้าม ถูกพูดในพื้นที่สาธารณะ นำไปสู่การตั้งคำถามต่อโครงสร้างอำนาจ และเป็นแรงผลักดันในเชิงนโยบาย

การรณรงค์ในโลกออนไลน์แม้จะช่วยให้เข้าถึงผู้คนได้อย่างรวดเร็ว แต่ก็มีข้อจำกัดหลายประการ ข้อมูลที่เผยแพร่อาจขาดความน่าเชื่อถือ ทำให้เกิดความสับสน หรือประเด็นสำคัญอาจไม่ได้รับความสนใจ และอาจสร้างการมีส่วนร่วมเพียงผิวเผินแค่การกดไลค์ หรือแชร์ หรือแสดงความคิดเห็นในสื่อสังคมออนไลน์โดยไม่ลงมือปฏิบัติ ไม่รวมกิจกรรมที่สร้างการเปลี่ยนแปลงได้จริง เรียกกันว่า "slacktivism" หรือ "การเคลื่อนไหวแบบขี้เกียจ การไม่ลงมือปฏิบัติยังสะท้อนว่ากลุ่มเป้าหมายอาจขาดความเข้าใจเชิงลึกต่อประเด็นที่รณรงค์ ดังนั้น การรณรงค์ในโลกออนไลน์ต้องวางแผนอย่างรอบคอบ ทั้งการสร้างความตระหนักรู้และสร้างช่องทางที่เอื้อให้ผู้คนเปลี่ยนความตั้งใจเป็นการกระทำ อีกหนึ่งปัญหาของการรณรงค์ในโลกออนไลน์คือการที่ประเด็นต่าง ๆ มักเป็นเพียงกระแสในช่วงเวลาสั้น ๆ เมื่อเกิดเหตุการณ์ที่กระทบความรู้สึกของ

สาธารณชน เช่น ภัยพิบัติทางธรรมชาติ การละเมิดสิทธิ หรือปัญหาสิ่งแวดล้อม ผู้คนจะสนใจและแสดงออกผ่านโซเชียลมีเดียอย่างรวดเร็ว แต่เมื่อเวลาผ่านไปความสนใจมักลดลง เพราะมีประเด็นใหม่เข้ามาแทนที่ ทำให้การรณรงค์ขาดความต่อเนื่องและไม่สามารถรักษาแรงสนับสนุนในระยะยาวเพื่อแก้ไขปัญหที่ซับซ้อนและต้องการความร่วมมืออย่างต่อเนื่อง

14.5 สรุปท้ายบท

การสื่อสารมีความสำคัญต่อการสร้างความตระหนักรู้และการผลักดันการเปลี่ยนแปลงทางสังคม ในยุคดิจิทัลสื่อออนไลน์เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าถึงข้อมูล แสดงความคิดเห็น และกำหนดวาระสาธารณะได้มากขึ้น การเผยแพร่ข้อมูลที่ถูกต้อง ครบถ้วน และหลากหลายมุมมองจึงเป็นรากฐานในการสร้างความเข้าใจ กระตุ้นให้เกิดการมีส่วนร่วม และสนับสนุนการขับเคลื่อนเชิงนโยบาย แม้สื่อจะสามารถสร้างกระแสสังคม แต่ยังมีข้อจำกัดหลายประการ เช่น การถูกครอบงำจากกลุ่มการเมืองหรือกลุ่มผลประโยชน์ การบิดเบือนข้อมูล รวมถึงการที่ผู้บริโภคมีวิธีการรับรู้และตีความแตกต่างกัน ทำให้การสื่อสารไม่สามารถโน้มน้าวทัศนคติหรือเปลี่ยนแปลงพฤติกรรมได้ การรณรงค์ผ่านสื่ออาจสร้างความสนใจได้ในช่วงเวลาหนึ่ง และลดลงเมื่อประเด็นใหม่ได้รับความสนใจ ดังนั้น สื่อจึงไม่ใช่ปัจจัยเดียวที่สร้างการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง เช่น การปฏิรูประบบนโยบาย การลดความเหลื่อมล้ำ หรือการสร้างความยุติธรรม แต่ต้องทำงานควบคู่กับภาครัฐ สถาบันที่เกี่ยวข้อง และภาคประชาสังคม เพื่อให้เกิดสร้างผลลัพธ์ที่เป็นธรรมต่อทุกภาคส่วนของสังคม

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กาญจนา แก้วเทพ.

2552. **สื่อสารมวลชน: ทฤษฎีและแนวทางการศึกษา**. กรุงเทพฯ: คณะนิเทศศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

เชาวน์ พงษ์พิชิต.

2553. **ลูกจิ้นรักชาติ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

ปฐมมาตี วิเชียรนิติย์.

2561. **เลือดสีน้ำเงิน ชัยไม่จริง ขวามือแท้และประชาธิปไตยในอุดมคติ**. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์มติชน.

ปวิณ ชวัลพงษ์พันธ์.

2554. "สื่อออนไลน์เปลี่ยนภูมิทัศน์การเมืองไทย". ใน ชูวัส ฤกษ์ศิริกุล (บ.ก.), **สื่อออนไลน์ Born to Democracy**. กรุงเทพฯ: Prachatai Bookclub.

พิจิตรา ศุภสวัสดิ์กุล.

2566. "ภูมิทัศน์สื่อ" กับ "การกำหนดวาระข่าวสาร" ของสังคมไทย". *กองทุนพัฒนาสื่อปลอดภัยและสร้างสรรค์ [ออนไลน์]* เข้าถึงเมื่อวันที่ 7 สิงหาคม 2566 จาก <https://www.thaimediafund.or.th/article-08112566>.

วีระ อนันต์ธนาโรจน์.

2531. *ผลของการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมการค้าปลีกต่อพฤติกรรมการเดินทางจับจ่ายในเมืองพิษณุโลก*. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารธุรกิจ, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สกุลศรี ศรีสารคาม.

2560. "อิทธิพลของสื่อสังคมต่อบทบาทการกำหนดวาระข่าวสารระหว่างผู้รับสารและสื่อมวลชนในการนำเสนอประเด็นสังคม". *วารสารวิจัยราชภัฏพระนคร สาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์*, 12 (1): 236–249.

เสกสรรค์ ประเสริฐ.

2562. "กระบวนการทำข่าวเชิงสืบสวน". *วารสารสหวิทยาการวิจัย: ฉบับบัณฑิตศึกษา*, 8 (2): 353–368.

ภาษาอังกฤษ

Bada, Maria., Sasse, Angela. M., And Nurse, Jason. R. C.

2019. "Cyber Security Awareness Campaigns: Why do they Fail to Change Behavior ?". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 7 สิงหาคม 2568 จาก <https://arxiv.org/abs/1901.02672>.

Castells, Manuel.

2009. **Communication Power**. Oxford: Oxford University Press.
 2010. **The Rise of the Network Society** (2nd edition). Chichester, UK: Wiley-Blackwell.
 2015. **Networks of Outrage and Hope: Social movements in the Internet age** (2nd edition). Cambridge: Polity Press.

Cohen, Bernard C.

1963. **The Press and Foreign Policy**. Princeton: Princeton University Press.

Falcone, Francesca.

2023. "Social Media Impact on Human Rights Advocacy. University of Ljubljana". [ออนไลน์] เข้าถึงเมื่อวันที่ 7 สิงหาคม 2568 จาก <https://repository.gchumanrights.org/bitstreams/3b75631c-c529-4980-9801-34b8eaf827b2/download>.

Ferrer, Nadia.

2014. "Re-Thinking Social Theory in Contemporary Social Movement". *Contention: The Multidisciplinary Journal of Social Protest*, 1 (2): 27-45.

Hacker, Kenneth L., and van Dijk, Jan.

2000. **Digital Democracy: Issues of Theory and Practice**. London: SAGE.

Hassan, Robert.

2004. **Media, Politics and the Network Society**. Buckingham: Open University Press.

Hindman, Matthew.

2009. **The Myth of Digital Democracy**. Princeton: Princeton University Press.

Perloff, Richard M.

2023. **The Dynamics of Persuasion** (8th ed.). London: Routledge.

Winston, Brain.

1998. **Media Technology and Society: A History From the Telegraph to the Internet**. London: Routledge.

Svensson, Jakob., Neumayer, Christina., Banfield-Mumb, Alexander., and SchoBock, Judith.

2013. "What kind of activist are you ? : Positioning, power and identity in political online activism in Europe". In Peter Parycek, Noella Edelmann, Michael Sachs (Eds), **CEMED12 Proceeding of the International Conference for E-Democracy and Open Government**. (pp. 165-180). Krems; Edition Donau University Krems.

บทส่งท้าย

การสื่อสารเป็นส่วนสำคัญในการดำรงชีวิตของมนุษย์ แม้แต่ผู้ที่มีความบกพร่องทางการสื่อสารก็ยังจำเป็นต้องสื่อสารเพื่อความอยู่รอด อย่างไรก็ตาม การสื่อสารมิได้เป็นเพียงเรื่องของเทคนิคหรือวิธีการ หากเป็นพื้นที่ทางการเมืองที่มีการต่อสู้ ต่อรอง และช่วงชิงกันอย่างเข้มข้น ขนชั้นนายอ่อมมีอำนาจเหนือพื้นที่การสื่อสารมากกว่ากลุ่มอื่น ๆ จึงมีศักยภาพในการสร้างอำนาจนำและครอบงำทางความคิดของสังคม

ผู้เขียนเห็นพ้องกับข้อเสนอของ เยอเกน ฮาเบอร์มาส ว่าสังคมประชาธิปไตยควรมี "ปริณทลสาธารณะ" (public sphere) ที่เปิดกว้างสำหรับการแสดงความคิดเห็นในเรื่องส่วนรวมอย่างเสรีและเสมอภาค ประชาชนสามารถแลกเปลี่ยนความคิดเห็น วิพากษ์วิจารณ์นโยบายสาธารณะ และมีส่วนร่วมในการกำหนดทิศทางของสังคมอย่างเสรีและเท่าเทียม แต่ในสังคมปัจจุบันจะยังไม่มีพื้นที่การสื่อสารที่มีเสรีภาพและความเสมอภาคเช่นนั้นจริง ไม่ว่าจะเป็นสังคมตะวันตกซึ่งมักถูกมองว่ามีประชาธิปไตยที่พัฒนาแล้ว หรือในสังคมไทยที่กระบวนการประชาธิปไตยยังคงดำเนินไปอย่างติดขัดและไม่มั่นคง ในความเป็นจริง พื้นที่การสื่อสารดังกล่าวมักถูกกำกับ ควบคุม หรือครอบงำโดยกลุ่มอำนาจ ไม่ว่าจะเป็นรัฐ กลุ่มทุน หรือสถาบันทางสังคมที่มีอิทธิพล ทำให้เสียงของคนบางกลุ่มได้รับการเผยแพร่และยอมรับมากกว่า ขณะที่เสียงของกลุ่มอื่นอาจถูกลดทอน ถูกทำให้เงียบหาย หรือถูกทำให้ไร้ความชอบธรรม

เทคโนโลยีการสื่อสารสมัยใหม่ช่วย "ขยายศักยภาพของมนุษย์" ดังที่มาร์แชล แมคลูฮัน เคยเสนอไว้ ในยุคดิจิทัลมนุษย์สามารถทำกิจกรรมต่าง ๆ ได้อย่างรวดเร็ว ข้ามพ้นข้อจำกัดด้านเวลาและสถานที่ และสลายเส้นแบ่งทางสังคมในหลายมิติ อย่างไรก็ตาม พัฒนาการนี้มิได้ทำให้ความเหลื่อมล้ำในสังคมลดลงตามที่หลายฝ่ายคาดหวัง เนื่องจากโครงสร้างทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมยังคงผลิตซ้ำความไม่เท่าเทียมตลอดเวลา

เทคโนโลยีสื่อมีการพัฒนาอย่างก้าวกระโดด ส่งผลให้ตำราที่วิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยีมีกลิ่นอายอย่างรวดเร็ว บางครั้งแม้ตำรายังเขียนไม่เสร็จ สังคมก็เปลี่ยนแปลงไปไกลแล้วจากการมีนวัตกรรมการสื่อสารใหม่ ๆ อย่างไรก็ตาม สิ่งที่เปลี่ยนแปลงช้ากว่ามากคือโครงสร้างอำนาจทางการเมือง ซึ่งเป็นเงื่อนไขสำคัญที่กำหนดว่าเทคโนโลยีใหม่ ๆ จะถูกนำมาส่งเสริมความเป็นธรรมและความเท่าเทียมในสังคมได้มากน้อยเพียงใด ด้วยเหตุนี้ ผู้เขียนจึงไม่สนับสนุนแนวคิด "เทคโนโลยีกำหนดนิยม" (technological determinism) แต่เห็นว่าทฤษฎีทางสังคมศาสตร์ยังคงมีความสำคัญในการอธิบายความเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมืองในยุคร่วมสมัย แม้แนวคิดเหล่านี้จะถูกพัฒนามาเป็นเวลานาน แต่ก็

ยังสามารถนำมาปรับใช้เพื่อทำความเข้าใจโครงสร้างของสังคมที่สัมพันธ์กับอำนาจการสื่อสารบริบทใหม่ได้อย่างมีประสิทธิภาพ

การวิเคราะห์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่เชื่อมโยงกับการสื่อสาร รวมถึงการสร้างพื้นที่สื่อให้เป็น "ปริณิชนสาธารณะ" เป็นประเด็นท้าทายสำหรับทุกสังคม เนื่องจากสื่อไม่ได้ทำหน้าที่เพียงถ่ายทอดข้อมูลข่าวสารเท่านั้น แต่ยังเป็นพื้นที่ในการกำหนดความหมาย สร้างความรู้ และจัดวางความสัมพันธ์เชิงอำนาจ การทำความเข้าใจบทบาทของสื่อในฐานะพื้นที่ของการต่อรองอำนาจ จำเป็นต้องอาศัยกรอบแนวคิดจากหลากหลายสำนัก โดยเฉพาะแนวคิดที่มองว่า **สื่อมิใช่เพียงเครื่องมือกลางในการสื่อสาร หากแต่เป็นส่วนหนึ่งของกระบวนการผลิตซ้ำอุดมการณ์และความสัมพันธ์เชิงอำนาจ**

ในหลายสังคม รัฐใช้อำนาจในการควบคุมสิทธิและเสรีภาพในการสื่อสารของประชาชนมาโดยตลอด ไม่ว่าจะเป็นอยู่ในยุคของสื่อสิ่งพิมพ์ วิทยุ โทรทัศน์ หรือสื่อดิจิทัล ทำให้แม้เทคโนโลยีการสื่อสารจะก้าวหน้าเพียงใดก็ไม่สามารถนำมาใช้สร้างประโยชน์ให้แก่สังคมได้อย่างเต็มประสิทธิภาพ หากโครงสร้างทางการเมืองยังไม่เปิดกว้าง และวัฒนธรรมทางการเมืองยังคงยึดถือแนวคิดอนุรักษนิยม กรณีตัวอย่างต่าง ๆ จากหลายประเทศรวมถึงประเทศไทย ในหนังสือเล่มนี้สะท้อนให้เห็นอย่างชัดเจนว่าการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารของประชาชนยังคงมีข้อจำกัดไม่ว่าจะในอดีตหรือปัจจุบัน และเป็นอุปสรรคสำคัญที่จำกัดศักยภาพของพลเมืองในการมีส่วนร่วมสร้างการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและการเมือง

ดังนั้น การทำความเข้าใจเรื่องภูมิทัศน์สื่อจึงไม่อาจมองเพียงด้านนวัตกรรมหรือความก้าวหน้าทางเทคโนโลยีเท่านั้น แต่ต้องพิจารณาควบคู่ไปกับโครงสร้างอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของสังคม ซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญที่กำหนดว่าเทคโนโลยีจะถูกใช้เพื่อขยายเสรีภาพของประชาชน หรือเพื่อเพิ่มการควบคุมและการครอบงำในรูปแบบใหม่

ผู้เขียนเห็นว่าการทำ **"สงครามจุดยืน"** (War of Position) ในพื้นที่การสื่อสารตามข้อเสนอของอันโตนิโอ กรัมชี่มีความสำคัญอย่างยิ่ง กระบวนการต่อรองอำนาจเชิงวัฒนธรรมและอุดมการณ์จำเป็นต้องกระทำอย่างต่อเนื่องและเข้มข้นในระยะยาว เพื่อสร้างและท้าทายความชอบธรรมของระเบียบอำนาจที่ดำรงอยู่

อย่างไรก็ตาม ในบริบทของสังคมไทยปัจจุบัน ที่เชื่อกันว่ามีความเป็นประชาธิปไตยเพิ่มมากขึ้นกว่าเดิม และเปิดกว้างพอสมควรในเรื่องสิทธิและเสรีภาพการรับรู้ข้อมูลข่าวสารและการแสดงความคิดเห็น กลับมีประชาชนจำนวนมากที่ตกเป็น "อาชญากรรมทางความคิด" อันเนื่องมาจากการใช้เสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นในประเด็นสาธารณะ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การถูกดำเนินคดีในข้อหาหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ ตามประมวลกฎหมายอาญามาตรา 112 ซึ่งสะท้อนถึงข้อจำกัดด้านเสรีภาพในการสื่อสาร ยิ่งไปกว่านั้น แม้แต่การเสนอให้มีการปรับปรุงหรือแก้ไขกฎหมายดังกล่าว เพื่อให้เกิดการตีความที่รัดกุม โปร่งใส และเป็นธรรมต่อประชาชนมากยิ่งขึ้น ก็ยังถูกจำกัดการถกเถียง และไม่สามารถขยายการอภิปรายเรื่องนี้ไปสู่พื้นที่สาธารณะ

ประชาชนในโลกยุคปัจจุบันมิใช่ "มวลชน" ภายใต้การชี้นำของใคร ในประเด็นนี้ ผู้เขียนจึงไม่เห็นด้วยทั้งหมดกับแนวคิดของ อันโตนิโอ กรัมชี่ ที่เห็นว่า "ปัญญาชน" มีบทบาทสำคัญในการสร้างสำนึกของมวลชนเพื่อขับเคลื่อนการเปลี่ยนแปลงเชิงโครงสร้าง แต่ผู้เขียนมองว่ามนุษย์ทุกคนเป็น "ผู้กระทำการ" (agent) ที่มีพลัง อำนาจ ซึ่งสามารถแสวงหาข้อมูลข่าวสารตามความสนใจ คติวิเคราะห์ได้ด้วยตนเอง และเรียนรู้ผ่านประสบการณ์ของตนในชีวิตจริงที่มีการปะทะสังสรรค์กับโลกความเป็นจริง ตามมุมมองนี้ **"การสื่อสารแนวราบ"** (horizontal communication) จึงมีความสำคัญในสังคมร่วมสมัย โดยเฉพาะในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม แม้ว่าการสื่อสารแนวราบผ่านสื่อดิจิทัลและแพลตฟอร์มออนไลน์จะมีข้อจำกัดและความเสี่ยงหลายประการ แต่ก็มีศักยภาพในการเสริมสร้างพลังทางสังคม และเอื้อต่อการผลักดันการเปลี่ยนแปลงในทิศทางที่เป็นประชาธิปไตยมากขึ้น

กระนั้นก็ตาม ผู้เขียนเห็นว่าการเปลี่ยนแปลงทางสังคมมิได้เกิดขึ้นอย่างฉับพลันในลักษณะ "การปฏิวัติ" แต่ต้องอาศัยระยะเวลา กระบวนการสะสมพลัง และการต่อสู้อย่างต่อเนื่อง การสนับสนุนแนวทาง **"สงครามจุดยืน"** ตั้งอยู่บนความเชื่อมั่นในศักยภาพและความตื่นรู้ของพลเมือง ซึ่งเกิดขึ้นทั้งในโลกทางกายภาพและโลกดิจิทัลควบคู่กันไป

